The Adyar Library Series—No. 78

GENERAL EDITOR:

G. SRINIVASA MURTI, B.A.,B.L., M.B. & C.M., VAIDYARATNA

Director, Adyar Library

SAṄGĪTARATNĀKARA OF S'ĀRṄGADEVA

WITH TWO COMMENTARIES

Vol. III—Adhyāyas 5, 6

SAṄGĪTARATNĀKARA

OF

S'ĀRṄGADEVA

WITH

KALĀNIDHI OF KALLINĀTHA AND
SUDHĀKARA OF SIṀHABHŪPĀLA

EDITED BY
PANDIT S. SUBRAHMANYA SASTRI

Vol. III—Adhyāyas 5, 6

THE ADYAR LIBRARY
1951

Price RS. 25.00

Printed by D. V. Syamala Rau, at the Vasanta Press,
The Theosophical Society, Adyar, Madras 20

PREFACE

THE third volume of the *Saṅgītaratnākara* which is now being issued contains Books Five and Six dealing with *Tāla* and *Vādya*. It follows the same plan as the two previous volumes. The next and last volume containing Book 7 dealing with *Nṛtta* will complete the work.

This edition is based on the matter prepared by the late Pandit S. Subrahmanya Sastri. Sri K. Ramachandra Sarma, who worked under him in the preparation of the matter for the press, has corrected the proofs and passed the entire matter through the press, besides furnishing the detailed contents and the indexes. It is a great pleasure to record here the grateful thanks of the Adyar Library to Sri K. Ramachandra Sarma for his valuable work. Our indebtedness to the Vasanta Press for prompt and excellent execution is a continuous obligation.

26th April 1951
Adyar Library

G. SRINIVASA MURTI,
Honorary Director

विषयानुक्रमः

	पुटाङ्काः
तालाध्यायः	१–२२४
मङ्गलाचरणम्	१
तालशब्दव्युत्पत्तिः	३
मार्गतालप्रकरणम्	४–१३३
तालस्वरूपकथनम्	५
मात्राणामुद्देशः	६
मार्गविशेषकथनम्	७
मात्रालक्षणम्	८
मार्गतालस्य विभागः	९
चच्चत्पुटचाचपुटलक्षणम्	१०, ११
षट्पितापुत्रकः	१२–१५
पातकलाविधिः	१६, १७
तत्राङ्गुलिनियमः	१८
आवापादिनिःशब्दक्रियाः	१९, २०
तालधारणप्रकारः	२१
संकीर्णतालाः	२२
परिवर्तादीनां लक्षणम्	२४, २५
लयाश्रिता यतयः	२६

	पुटाङ्काः
ग्रहादीनां लक्षणम् . . .	२७, २८
प्रकरणाख्यगीतप्रकरणम् . . .	२९–१३३
तत्र मद्रकादिगीतानामुद्देशः . .	३०, ३१
एककलमद्रकम् . . .	३२–३७
द्विकलमद्रकम् . . .	३८, ३९
चतुष्कलमद्रकम् . . .	४०–४४
अपरान्तकस्य विभागः . . .	४५, ४६
तत्रैककलमपरान्तकम् . . .	४७–५२
द्विकलमपरान्तकम् . . .	५३–५९
चतुष्कलमपरान्तकम् . . .	६०–६५
विभागपूर्वकमुल्लोप्यकस्य लक्षणम् . .	६६–८१
प्रकरीलक्षणम् . . .	८२–५७
ओवेणकम्	८७–९५
रोविन्दकम्	९६–१०१
उत्तरम्.	१०२–१०४
छन्दकस्य लक्षणम् . .	१०४–१०६
आसारितानामुद्देशः . . .	१०६–११४
तत्र कनिष्ठासारितम् . . .	१०६
लयान्तरासारितम् . . .	१०७
मध्यमासारितम् . . .	१०८
ज्येष्ठासारितम्	१०९
आसारितानामुपोहनानि . . .	११०, १११
उपोहनेष्वक्षरसंख्यानियमः . .	११२, ११३
विभागपूर्वकं कण्डिकावर्धमानस्य लक्षणम् .	११४–११९
आसारिताभासानां लक्षणम् . .	१२०–१२६

	पुटाङ्काः
पाणिकालक्षणम् . . .	१२७, १२८
ऋचो लक्षणम् . . .	१२९, १३०
गाथालक्षणम् . . .	. १३१
साम्नो लक्षणम् . . .	१३१, १३२
मार्गतालस्योपसंहारः . . .	. १३३
देशीतालप्रकरणम्	१३४–१६०
तत्र मङ्गलाचरणम् . . .	. १३४
देशीतालानां सामान्यलक्षणम् . .	१३४, १३५
तेषामुद्देशः	१३५–१३७
देशीतालानां खण्डतालत्वोपपादनम् .	. १३८
नामनिर्देशपूर्वकं विंशत्युत्तरशतदेशीतालानां परिगणनम्	१३९–१५९
प्रस्तारादीनामुद्देशः . . .	. १६०
तत्र प्रस्तारलक्षणम् . . .	१६१–१६३
संख्याया लक्षणम् . . .	१६४–१६६
नष्टस्य लक्षणम् . . .	१६७–१७१
उद्दिष्टस्य लक्षणम् . . .	१७२–१७६
पातालस्य लक्षणम् . . .	१७७, १७८
द्रुतमेरुलक्षणम् . . .	१७९–१८३
लघुमेरुलक्षणम् . . .	१८४–१८६
गुरुमेरुलक्षणम् . . .	१८७–१८८
प्लुतमेरुलक्षणम् . . .	१८९, १९०
संयोगमेरुलक्षणम् . . .	१९१–२०५
खण्डप्रस्तारः . . .	२०६, २०७
द्रुतमेर्वधःपङ्क्तिसमकोष्ठनष्टोद्दिष्टनिरूपणम् .	२०९–२१६
लघुमेर्वधःपङ्क्तिनष्टनिरूपणम् . .	२१६, २१७

	पृष्ठाङ्काः
लघुमेरोः परपङ्क्तीनां नष्टनिरूपणम्	२१८
गुरुमेर्वधःपङ्क्तिपरपङ्क्त्योर्नष्टनिरूपणम्	२१९, २२०
प्लुतमेरुनष्टम्	२२१
प्लुतमेरुपरपङ्क्तिनष्टम्	२२२
मेरुत्रयोद्दिष्टलक्षणम्	२२३
वाद्याध्यायः	२२५–४९९
मङ्गलाचरणम्	२२५
पूर्वाध्यायेन सह सङ्गतिनिरूपणम्	२२७
(१) ततवाद्यानि	२२८–३१८
ततवाद्यस्य सामान्यलक्षणम्	२२८
श्रुतिस्वरवीणाभेदेन तस्य द्वैविध्यनिरूपणम्	२२९
तत्र स्वरवीणाभेदाः	,,
सुषिरावनद्धघनवाद्यानामुद्देशः	२३०
शुष्कादिभेदेन वाद्यस्य चातुर्विध्योपपादनम्	२३१
वाद्यस्येश्वरकर्तृत्वसमर्थनम्	,,
एकतन्त्रीलक्षणम्	२३३–२३७
सारणाभेदाः	२३८
वीणावादने करयोर्व्यापाराः	२३९–२४३
तेषां विभागाः	२४४–२४६
सकलनिष्कलभेदेन वाद्यस्य द्वैविध्यनिरूपणम्	२४६, २४७
वाद्यनिरूपणप्रयोजनकथनम्	,,
नकुलादिपञ्चवीणालक्षणम्	२४८
रूपादिकरणानां निरूपणम्	२४९, २५०
चतुस्त्रिंशद्धातूनामुद्देशः	२५१

	पुटाङ्काः
तत्र विस्तारजा धातवः	२९२–२९६
करणधातवः	२९६, २९७
आविद्धधातवः	२९७, २९८
व्यञ्जनधातवः	२९९–२६१
धात्वाश्रिता वृत्तयः	२६२
वृत्तौ प्रसक्तानां तत्त्वादीनां सामान्यलक्षणम्	२६३, २६४
तेषां भेदाः	२६५
तत्राश्रावणालक्षणम्	२६६–२७०
आरम्भविधिः	२७१, २७२
वक्त्रपाणिः	२७३, २७४
संखोटना	२७४–२७६
परिघट्टना	२७६, २७७
मार्गासारितम्	२७८
लीलाकृतम्	२७९, २८०
त्रिविधानामासारितानां लक्षणम्	२८१
आलापिनीलक्षणम्	२८२
तस्या वादनप्रकारः	२८३, २८४
किंनर्याः विभागः	२८४–२८८
देशीप्रसिद्धाः किंनर्यः	२८८–२९५
तत्र बृहती किंनरी	२८८–२९२
मध्यमा किंनरी	२९२–२९४
लघ्वी किंनरी	२९५, २९६
देशीप्रसिद्धानां केषांचिद्रागाणां किंनर्यां वादनक्रमकथनम्	२९६–३१४
तत्र मध्यमादिः	२९६
बङ्गालः	२९७–३०२

पुटाङ्काः

भैरवः	३०३
वराटी	,,
गुर्जरी	३०४
वसन्तः	३०५
धन्नासी	,,
देशी	३०५, ३०६
देशाख्या	,,
डोम्बक्री	३०७
प्रथममञ्जरी	,,
कामोदा	३०७, ३०८
रामकृतिः	,,
गौडकृतिः	३०८, ३०९
देवकृतिः	३०९
भैरवी, छायानट्टा च	३१०
बहुलीरामक्री, मल्हारश्च	३११
कर्णाटगौडः, तुरुष्कगौडश्च	३१२
द्राविडगौडः, ललिता च	३१३
देशीरागाणामुपसंहारः	३१४
पिनाकीलक्षणम्	३१४–३१६
निःशङ्कवीणाःलक्षणम्	३१६, ३१७
वीणावादनपरिज्ञाने फलनिर्देशः	३१७
वीणावादकस्य गुणाः	३१८
(२) सुषिरवाद्यानि	३१९–३९१
तत्र वंशलक्षणम्	३१९, ३२०
तस्य भेदाः	३२१, ३२२

पुटाङ्काः

तेषु स्वरोत्पत्तिप्रकारः . . . ३२३–३२८
वंशगतीनां विभागाः ३२९
तेषु मतभेदप्रदर्शनम् . . . ३२९–३३९
देश्यनुसारेण स्वाभिमतवंशलक्षणनिरूपणम् . ३३९–३५५
वीणायामिव वंशेऽपि धात्वादीनां कर्तव्यत्वोपदेशः . ३५६
फूत्कारगुणाः ३५७
फूत्कारदोषाः ३५८
वांशिकानां गुणाः . . . ३५९, ३६०
वांशिकानां बृन्दम् ३६१

किंनर्यामिव वंशेऽपि देशीप्रसिद्धानां केषांचिद्रागाणां वादन-
समर्थनम् . . . ३६२–३८३

मध्यमादिः ३६२–३६४
मालवश्रियः ३६५, ३६६
तोडी ३६७
बङ्गालः ३६८
भैरवः ३६९
वराटी ३६९, ३७०
गुर्जरी ३७०
वसन्तः ३७१
धन्नासी . . . . . ,,
देशी ३७२
देशाख्या . . . . . ,,
डोम्बक्री ३७३
वेलावली ३७३, ३७४
प्रथममञ्जरी ३७४, ३७५

	पुटाङ्काः
आदिकामोदी	३७५
शुद्धवराटी	३७५, ३७६
शुद्धनट्टा	३७६
रामक्री:	३७७
गौडक्री:	,,
देवक्री:	३७८
भैरवी	,,
छायानट्टा	३७९
चिन्धमरामक्री:	३८०
नाव्यरामक्री:	३८१
मल्हार:	३८१, ३८२
कर्णाटगौड:	३८२
देशवालगौड:	३८२, ३८३
तुरुष्कगौड:	३८३
द्राविडगौड:	३८४
कैशिकी	३८४, ३८५
ललिता	३८५
श्रीराग:	३८६
वंशलक्षणस्योपसंहार:	,,
पावस्य लक्षणम्	३८७
पाविका	३८७, ३८८
मुरली	३८८
मधुकरी	३८८, ३८९
काहला	३८९
तुण्डकिनी	३९०
चुक्का	,,

	पुटाङ्काः
शृङ्गम्	३९०, ३९१
शङ्खः	३९१
सुषिरवाद्यस्योपसंहारः	,,
(३) आनद्धवाद्यानि	३९२–४८८
विभागपूर्वकं पटहलक्षणम्, तत्र मार्गपटहः	३९२, ३९३
देशीपटहः	३९४
पटहस्य वर्णाः	३९४, ३९५
पटहोद्भवानां हस्तपाटानां स्वरूपनिरूपणम्	३९६–३९८
तत्र मतान्तरेण पाटभेदकथनम्	३९८, ३९९
नागबन्धादीनां पञ्चत्रिंशद्धस्तपाटानां स्वरूपनिरूपणम्	४००–४०२
नन्दिकेश्वरप्रोक्ता हस्तपाटाः	४०३
एकविंशतिहस्तपाटाः	४०४–४०८
हौडुक्कपाटाः	४०९–४१३
अपाटाः	४१३–४१५
अलगपाटस्य भेदः	४१५, ४१६
चित्रपाटस्य भेदः	४१६
पञ्चसञ्चलक्षणम्	४१६, ४१७
पटहादीनां जातिसाधारणवाद्यानामुद्देशः	४१७–४२२
तत्र बोल्लावणी	४१९
चल्लावणी	४२०
उडुवः	,,
कुचुम्बिणी	४२०, ४२१
चारुश्रवणिका	४२१
अलग्नः	,,

	पुटाङ्काः
परिश्रवणिका	४२१
समप्रहारः	,,
कुड्डवचारणा . . .	४२१, ४२२
करचारणा	४२२
दण्डहस्तः	,,
घनरवः	,,
प्रायिकहौडुक्कवाद्यानामुद्देशः . . .	४२२–४२७
तत्र वल्लिः	४२२
वल्लिपाटः	४२३
घत्ता	,,
भेदः	,,
झडप्पणी	,,
अनुश्रवणिका	४२४
हस्तः	,,
जोडणी	,,
त्रिगुणा	४२४–४२६
पञ्चहस्तः	४२६
पञ्चपाणिः	,,
पञ्चकर्तरी	४२७
चन्द्रकला	,,
वाद्यप्रबन्धानामुद्देशः . . .	४२७–४५९
तत्र यतिलक्षणम् . . .	४२८, ४२९
ओता	४३०–४३३
गजरः	४३३–४३९

	पुटाङ्काः
रिगोणी	४३६, ४३७
कवितम्	४३७–४३९
पदम्	४३९
मेलापकम्	४४०
उपशमः	४४१
उद्ग्राहः	,,
प्रहरणम्	४४३
अवत्सकः	४४४
छण्डणः	४४५
तुडुका	४४६
मलपः	४४७
मलपाङ्गम्	४४८
मलपपाटः	४४९
छेदः	,,
रूपकम्	४५०
अन्तरः	,,
अन्तरपाटः	,,
खोजः	,,
खण्डयतिः	४५१
खण्डच्छेदः	,,
अवयतिः	,,
खण्डकः	,,
खण्डहुल्लः	,,
समः	४५२
पाटः	,,
ध्रुवकः	,,

	पुटाङ्काः
अङ्गम्	४९२
अङ्गरूपकम्	,,
तालः	४९१
वितालः	४९३
खलकः	,,
समुदायः	,,
जोडणी	,,
उडवः	,,
तलपाटः	,,
उड्डवणी	४९३, ४९४
तुण्डकः	४९४
अङ्गपाटकः	,,
पैसारः	,,
वाद्यप्रबन्धस्योपसंहारः	४९५
मर्दललक्षणम् . . .	४९५–४९८
मार्दलिकभेदाः	४५९–४६७
तेषां वादनप्रकारः . . .	४६३–४६५
तत्र वादकः	४६४, ४६५
मुखरी	४६६
प्रतिमुखरी	,,
गीतानुगः	४६७
मार्दलिकगुणदोषाः	४६८
मार्दलिकबृन्दम्	४६९
हुडुक्कालक्षणम् . . .	४६९, ४७०
करटा	४७१

पुटाङ्काः

घटलक्षणम्	४७२
घडसः	४७३
ढवसः	४७३, ४७४
ढक्का	४७४
कुडुक्का	४७५
कुडुवा	,,
रुञ्जा	४७६
डमरुकः	४७७
डक्का	४७८
मण्डिडक्का	४७९
डक्कुली	४८०
सेल्लुका	४८१
झल्लरी	४८१, ४८२
भाणः	४८२
त्रिवली	४८२, ४८३
दुन्दुभिः	४८३
भेरी	४८४
निःसाणः	४८४, ४८५
तुम्बकी	४८५
अवनद्धवाद्यप्रकृतिभूतकाष्ठानां गुणलक्षणकथनम्	४८५, ४८६
काष्ठदोषाः	४८७
चर्मणो गुणाः	४८७, ४८८
चर्मणो दोषाः	४८८
(४) घनवाद्यानि	४८९–४९९
तत्र काललक्षणम्	४८९, ४९०

पुटाङ्काः

कांस्यतालः ४९१
घण्टा ४९२
क्षुद्रघण्टा ४९२, ४९३
जयघण्टा ४९३
कम्रा ४९४
शुक्तिवाद्यम् ४९५
पट्टवाद्यम् ४९५, ४९६
घनवाद्यस्योपसंहारः ४९६
वाद्यगुणदोषाः ४९७
वादकगुणदोषाः ४९८
हस्तगुणाः ४९९

ॐ

शिवाभ्यां नमः

श्री-निःशङ्कशार्ङ्गदेव-प्रणीतः

संगीतरत्नाकरः

चतुरकल्लिनाथ-विरचितया कलानिध्याख्यटीकया सिंहभूपाल-विरचितया संगीतसुधाकराख्यटीकया च समेतः

पञ्चमस्तालाध्यायः

नानामार्गैर्लयो यत्र यतीनां स्यात्कलानिधौ ।
तं दक्षिणं शिवं नौमि [1]चित्रं वृत्तिमयं ध्रुवम् ॥ १ ॥

कलानिधिः

प्रबन्धाङ्गत्वेन प्रसक्तं तूर्यत्रयाधिष्ठानभूतं तालं लक्षयिष्यन् तं चात्र विशेषणसाम्यादवगमयन् प्रकरणादाविष्टदेवतां स्तौति—**नानामार्गैरित्यादिना**। शिवपक्षे कलाशब्देन शिवाश्रयाः शक्तय उच्यन्ते। यथोक्तं किरणादिष्वागमेषु ;

[1] चित्रवृत्तिमयमिति सुधाकरपाठः

" निवृत्तिश्च प्रतिष्ठा च विद्या शान्तिस्तथैव च ।
शान्त्यतीतेति संप्रोक्ताः कलाः पञ्चविधा बुधैः ॥ "

इति । तथान्याः श्वेतादयोऽपि बह्व्यः कलास्तत्रैवोक्ताः । ताः सर्वाः कला अस्मिन्निधीयन्त इति शिवः कलानिधिरुक्तः । एवंविधे, **यत्र**; यस्मिन् शिवे । **यतीनाम्**; यमनियमाद्यष्टाङ्गयोगनिरतानां मुमुक्षूणाम् । **नानामार्गैः**; सांख्ययोगादिभिः बहुभिः प्राप्त्युपायैः । **लयः**; अन्तर्भावः; परमात्मना शिवेनैक्यमिति यावत् । **स्यात्**; भवेत् । **दक्षिणम्**; दक्षिणामूर्तिम् । अत्र नामैकदेशेन व्यपदेशो द्रष्टव्यः । यथा भीमसेनो भीम इति, सत्यभामा भामेति च । पुनः किंविधम्? **चित्रम्**; प्रपञ्चाकारतया नानारूपम् । **वृत्तिमयम्**; सविषयज्ञानानि वृत्तिशब्देनोच्यन्ते, तन्मयं तदाकारम् । **ध्रुवम्**; निरुपाधिकतया नित्यम् । **शिवं नौमी**ति प्राकरणिकत्वेन वाच्योऽर्थः । एतैरेव विशेषणैर्गम्यमानोऽर्थस्तु—कलानिधौ; अत्र कलाशब्देन वक्ष्यमाणा आवापादयो निःशब्दाः; ध्रुवादयः सशब्दाश्चोच्यन्ते; तासामाश्रयः । यत्र यस्मिन् ताले; यतीनाम्; वक्ष्यमाणानां समास्रोतोवहागोपुच्छानाम् । नानामार्गैः; वक्ष्यमाणैः ध्रुवादिभिः । लयो विश्रान्तिर्भवति । मार्गभेदेन दक्षिणादिव्यपदेशभाजं शिवं मङ्गलं तं तालं स्तौमीति । अनेनात्र समासोक्त्यलंकार उद्भावितो भवति । " विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिः " (अलं. सू. ३१) इति हि तस्य लक्षणम् । अत्र स्तुतौ प्रस्तुतः शिवः; तालोऽप्रस्तुतः ॥ १ ॥

सुधाकरः

चतुर्थेऽध्याये प्रबन्धलक्षणमुक्तम् । तेषु तालानामुपयोग उक्तः । एलासु मण्ठद्वितीयकङ्कालप्रतितालाः, रासकेऽष्टौ तालाः; झोम्बडे दश ताला इति । तत्र कोऽयं तालः? के तद्विशेषा इत्याकाङ्क्षायां तालान् विवक्षुस्तदुचितं

अथ तालः—

तालस्तलप्रतिष्ठायामिति धातोर्घञि स्मृतः ।
गीतं वाद्यं तथा नृत्तं यतस्ताले प्रतिष्ठितम् ॥ २ ॥

मङ्गलमाचरति—**नानामार्गैरिति** । तं शिवं महेशं **नौमि** स्तौमि । **दक्षिणम्**; दाक्षिण्यवन्तम्; भक्तेषु [1]वत्सलमित्यर्थः । **चित्रवृत्तिमयम्**; चित्रा विचित्रा सृष्टिस्थितिसंहारादिकार्यकारिणी वृत्तिः व्यापारः; तन्मयं तत्प्रचुरम्; प्राचुर्यार्थे मयट् । [2]श्रान्तस्य प्रयत्ने प्राचुर्यासंभवात् नित्यत्वमेव । ततश्च नित्यप्रयत्नवन्तमित्यर्थः । **ध्रुवम्**; नित्यम् । तं कम्? **यत्र** यस्मिन् । **यतीनाम्**; नियमवतां संन्यासिनाम्; स्वधर्मनिरतानां गृहस्थानामपि । तथाच;

"न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।
श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते ॥"

इति श्रुतेः । **नानामार्गैः**[3]; स्वस्वधर्मरूपवर्त्मभिः । **लयः**; ध्यानविशेषेण प्रवेशो यस्मिन्; निलीनत्वम् तत्स्वरूपत्वमिति यावत् । कथंभूते? यस्मिन् **कलानिधौ**; कला चन्द्रकला, तस्या निधिराश्रयः तस्मिन् चन्द्रकलाधारिणीत्यर्थः । अस्मिन्नध्याये तालस्य प्रकृतत्वात् अनेनैव श्लेषश्लोकेन तालव्यवस्थास्थापकमार्गान् स्तौति—**तम्**; **दक्षिणं चित्रवृत्तिमयं वार्तिकं ध्रुवं** चेति चतुर्विधं मार्गं नौमि प्रणमामि । **शिवम्**; कल्याणदायकम् । सम्यक् मार्गतालप्रयोगस्य; 'श्रेयसे व्याहरामहे' इत्यादिना वक्तुराकाङ्क्षया श्रेयोहेतुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । **यत्र**; यस्मिन् मार्गे; **यतीनां** समास्रोतोवहागोपुच्छानाम् । **नानामार्गैः**; नानाप्रकारैरुपलक्षितः; **लयः** द्रुतमध्यविलम्बिताख्यो विद्यते यत्र । कलानां तालक्रियाणां निःशब्दानामावापादीनाम्, सशब्दानां ध्रुवादीनां निधानमाश्रय इति ॥ १ ॥

(क०) अधिकारार्थमाह—**अथ ताल** इति । तालशब्दं व्युत्पादयति—**तालस्तलप्रतिष्ठायामित्यादिना** । अस्माद्धातोः, "पदरुजविशस्पृशो घञ्" (पा० ३-३-१६) इत्यनुवर्तमाने; "अकर्तरि च कारके

[1] वदान्यमित्यर्थः Bd.

[2] प्राचुर्यं चात्र प्रयतस्य बहुत्वासंभवान्नित्यत्वमेव । ततश्च नित्यप्रयतत्वमित्यर्थः Bd.

[3] नानामार्गैः; शैववैष्णवपाशुपतादिभिः वेदाविरुद्धैः Bd.

कालो लघ्वादिमितया क्रियया संमितो मितिम् ।
गीतादेर्विदधत्तालः स च द्वेधा बुधैः स्मृतः ॥ ३ ॥
मार्गदेशीगतत्वेन तत्राद्यस्य क्रिया द्विधा ।
निःशब्दा शब्दयुक्ता च निःशब्दा तु कलोच्यते ॥ ४ ॥
स्यादावापोऽथ निष्क्रामो विक्षेपश्च प्रवेशकः ।
निःशब्देति चतुर्धोक्ता सशब्दापि चतुर्विधा ॥ ५ ॥
ध्रुवः शम्या ततस्तालः संनिपात इतीरिता ।

संज्ञायाम्" (पा० ३-३-१९) इत्यनेन सूत्रेणाधिकरणेऽर्थे घञ्प्रत्यये विहिते ताल इति रूपम् ॥ २ ॥

(सु०) एवं मङ्गलमारचय्य एतस्मिन्नध्यायेऽभिधेयं कथयति—**अथ ताल** इति । अथ प्रबन्धनिरूपणान्तरं तालो निरूप्यते । कोऽयं तालः ? इत्यपेक्षायां तालशब्दव्युत्पत्तिं तावदाह—**ताल** इति । **तलप्रतिष्ठायामितीति** । अस्माद्धातोः अधिकरणकारके घञ्प्रत्यये कृते आदिवृद्धौ ताल इति रूपम् । तल्यते प्रतिपाद्यते गीतं नृत्तं वाद्यं च यस्मिन्निति ॥ २ ॥

(क०) तालस्य स्वरूपं निरूपयितुमाह—**काल इत्यादि** । **लघ्वादिमितयेति** । आदिशब्देन द्रुतगुरुप्लुता यथासंभवं गृह्यन्ते । अत्र यद्यपि लघ्वपेक्षया द्रुतस्याल्पत्वात् द्रुतादीति वक्तव्ये लघ्वादीति वचनं मार्गदेशीगतोभयतालसाधारण्यायेति मन्तव्यम् । अन्यथा मार्गतालो न लक्षितः स्यात् । तत्र द्रुतप्रयोगाभावादिति भावः । तैः लघ्वादिभिः मितया संमितया समीकृतयेत्यर्थः । **क्रिययेति**; निःशब्दया सशब्दया चेत्यर्थः । **गीतादेरिति**; आदिशब्देन वाद्यनृत्तयोः परिग्रहः । एवं-विशिष्टः काल एव मुख्यस्तालशब्दार्थः । कांस्यनिर्मितो घनवाद्यभेदस्तु ध्वननेनास्याभिव्यञ्जकत्वात् लक्षणया तथा व्यपदिश्यते । **तत्राद्यस्येति**; **तत्र**; तयोर्मध्ये, **आद्यस्य**; मार्गगतस्य ॥ ३—५- ॥

पातः कला तु सा ज्ञेया तासां लक्ष्माभिदध्महे ॥ ६ ॥
आवापस्तत्र हस्तस्योत्तानस्याङ्गुलिकुञ्चनम् ।
निष्क्रामोऽधस्तलस्य स्यादङ्गुलीनां प्रसारणम् ॥ ७ ॥
क्षेपो दक्षिणपार्श्वस्योत्तानस्य प्रसृताङ्गुलेः ।
विक्षेपोऽधस्तलस्यास्य प्रवेशोऽङ्गुलिकुञ्चनम् ॥ ८ ॥
ध्रुवो हस्तस्य पातः स्याच्छोटिकाशब्दपूर्वकः ।
शम्या दक्षिणहस्तस्य तालो वामकरस्य तु ॥ ९ ॥
उभयोः संनिपातः स्यात्तेषां मार्गवशान्मितिः ।
मार्गाः स्युस्तत्र चत्वारो ध्रुवश्चित्रश्च वार्तिकः ॥ १० ॥
दक्षिणश्चेति तत्र स्याद् ध्रुवके मात्रिका कला ।
शेषेषु द्वे चतस्रोऽष्टौ क्रमान्मात्राः कला भवेत् ॥ ११ ॥

(सु०) तालस्य लक्षणमाह—**काल** इति। गीतादेः **मितिर्मानं विदधत** कुर्वन् **कालः ताल** इत्युच्यते। नन्वनवच्छिन्नस्य कालस्य कथं तत्परिच्छेदकत्वम्? तत्राह—**लघ्वादीति**। लघ्वादयो लघुगुरुप्लुतद्रुतादयः; तैः मिता परिच्छिन्ना या क्रिया वक्ष्यमाणा सशब्दा निःशब्दा स्वेच्छाकृता वा अनया परिच्छिन्नः कालस्ताल इत्युच्यते। स तालो द्विप्रकारः। मार्गतालः, देशीतालश्चेति। तत्र मार्गतालस्य क्रिया द्वैविध्यमाह—**तत्रेति**। **तत्र**; तयोः मार्गतालदेशीतालयोर्मध्ये; **आद्यस्य**; मार्गतालस्य, **क्रिया**; द्विप्रकारा; निःशब्दक्रिया सशब्दक्रिया चेति। तत्र निःशब्दक्रिया कलाशब्देनोच्यते। सा चतुर्विधा; आवापः; निष्क्रामः, विक्षेपः, प्रवेशक इति। सशब्दक्रिया चतुःप्रकारा; ध्रुवः, शम्या, तालः, संनिपात इति ॥ ३–९- ॥

(क०) **पातः कला तु सा ज्ञेयेति**। **सा**; सशब्दक्रिया पातः कलेति संज्ञाद्वयेनोच्यते। निःशब्दक्रिया तु कलासंज्ञयैवोच्यत इति तुशब्दस्यार्थः। **मार्गवशान्मितिरिति**। **मितिः**; प्रमाणम्। **शेषेष्वित्यादि**।

ध्रुवका सर्पिणी कृष्णा पद्मिनी च विसर्जिता ।
विक्षिप्ताख्या पताका च मात्रा स्यात्पतिताष्टमी ॥ १२ ॥
सशब्दा तु ध्रुवा ज्ञेया सर्पिणी वामगामिनी ।
कृष्णा दक्षिणतो गन्त्री पद्मिनी स्यादधोगता ॥ १३ ॥
विसर्जिता बहिर्याता विक्षिप्ताकुञ्चनात्मिका ।
पताका तूर्ध्वगमनात्पतिता करपातनात् ॥ १४ ॥
ध्रुवपाते प्रयोज्यास्ता नावापादौ कदाचन ।

शेषेषु; चित्रवार्तिकदक्षिणेषु क्रमात् द्वे चतस्रोऽष्टौ मात्राः कला भवेदिति । चित्रे द्वे मात्रे कला । वार्तिके चतस्रो मात्राः कला । दक्षिणेऽष्टौ मात्राः कला इति क्रमो द्रष्टव्यः ॥ ६—११ ॥

(सु०) **सा** सशब्दक्रिया पातशब्देन कलाशब्देन वोच्यते। तुशब्दान्निःशब्दक्रिया कलासंज्ञयैवोच्यत इत्यर्थः । तासां लक्षणं प्रतिज्ञाय कथयति—**तासामिति** । उत्तानस्य हस्तस्य प्रसृताङ्गुलेरङ्गुलिकुञ्चनमा**वापः** । अधस्तलस्याङ्गुलीनां प्रसारणं **निष्क्रामः**। अस्यैवोत्तानस्य हस्तस्य विस्तारिताङ्गुलेः दक्षिणपार्श्वे क्षेपः प्रक्षेपो **विक्षेप** इत्युच्यते । अस्यैव दक्षिणपार्श्वस्थितस्य हस्तस्याधस्तलस्यानुत्तानस्य, **अङ्गुलिकुञ्चनम्** ; अङ्गुलीनां संकोचः **प्रवेशः**। **छोटिका** ; अङ्गुष्ठमध्यमाङ्गुलीतलसंयोगेन शब्दोत्पातनम्; तच्छब्दवतो हस्तस्याधोनयनं ध्रुव इत्युच्यते । **दक्षिणहस्तस्य पातः** ; दक्षिणहस्तेन तालिकोत्पातनं **शम्या** । वामकरेण तालिकोत्पातनं **तालः** । उभाभ्यां तालिकोत्पातनं **संनिपात** इति। **तेषामिति** । **तेषाम्** ; आवापादीनाम्। मार्गविशेषेण मानम् । मार्गान्निरूपयति—**मार्गा इति** । चत्वारो मार्गा भवन्ति। ध्रुवश्चित्रो वार्तिको दक्षिणश्चेति । तत्र ध्रुवमार्गे मात्रा प्रमाणकला । मात्रायाः लक्षणं वक्ष्यति । चित्रे मार्गे द्वे मात्रे कला । वार्तिके चतस्रो मात्राः कला । दक्षिणेऽष्टौ मात्राः कला । इति मार्गविशेषेण मात्राः ॥ ६-११ ॥

(क०) **अष्टौ मात्राश्चोद्दिश्य लक्षयति—ध्रुवका सर्पिणीत्यादिना ।**

ध्रुवका पतिता चित्रे वार्तिके त्वादिमे उभे ॥ १५ ॥
अन्त्ये द्वे च प्रयोक्तव्ये क्रमादष्टौ च दक्षिणे ।

ता अष्टौ मात्रा **ध्रुवपाते** ध्रुवादिपाते; सशब्दक्रियायामित्यर्थः । **नावापादौ कदाचनेति** । निःशब्दक्रियायां तु न प्रयोक्तव्या एव । नावापादाविति निःशब्दक्रियाया एव निषेधविषयत्वेनोक्तत्वात् । **ध्रुवपात** इत्यत्र सामर्थ्यादादिशब्दमध्याहृत्य विधिविषयत्वेन सर्वापि सशब्दक्रिया गृह्यत इति मन्तव्यम् ॥ १२ — १४- ॥

(सु०) क्रियाविशेषान् कथयति—**ध्रुवकेति** । ध्रुवकादयोऽष्टौ मात्रा भवन्ति । **मात्रा इति** । **मात्रा**; क्रिया । तासां लक्षणान्याह—**सशब्देति** । या सशब्दा उच्चार्यते सा **ध्रुवा** । वामप्रदेशगामिनी **सर्पिणी** । दक्षिणप्रदेशगामिनी **कृष्णा** । अधोगता **पद्मिनी** । या बहिर्याता सा दिङ्नियममन्तरेण शरीररूपवर्तिनी क्रिया **विसर्जिता** । हस्ताकुञ्चनरूपक्रिया **विक्षिप्ता** । ऊर्ध्वगामिनी क्रिया **पताका** । करयोः पातनात् वैकल्प्येनाधोनयनात् **पतिता** । **ताः**; एता मात्राः; छोटिकाशब्दवती ध्रुवपाते कर्तव्या । आवापादौ न कर्तव्या । एता मात्राः ॥ १२–१४- ॥

(क०) 'शेषेषु द्वे चतस्रोऽष्टौ, इति संख्यानियममन्तरेण वचनेन संख्येयमात्राणामनियमेन प्रयोगे प्राप्ते तन्नियमार्थमाह—**ध्रुवका पतिता चित्र इत्यादि** । **आदिमे उभे** ध्रुवकासर्पिण्यौ । **अन्त्ये द्वे च** पताकापतिते च । एवं चतस्रो मात्रा **वार्तिके** मार्गे **तु** प्रयोक्तव्या इति क्रमोऽप्यत्र नियम्यते । **क्रमादष्टौ च दक्षिण** इत्यत्र तु संख्येयानां क्रम एव नियम्यते । ध्रुवमार्गे तु पारिशेष्यात् ध्रुवसंज्ञः पात एव प्रयोक्तव्य इत्यवगन्तव्यम् । पारिशेष्यं च ध्रुवव्यतिरिक्तानामेव कलानां, तालेषु प्रयोक्ष्यमाणत्वात् । अन्यथा ध्रुवपातस्य न क्वापि प्रयोगः । अतस्तत्र ध्रुवकैव मात्रा प्रयोक्तव्येत्येवं मन्यमानेन ग्रन्थकारेण; 'ध्रुवके मात्रिका

पञ्चलघ्वक्षरोच्चारमिता मात्रेह कथ्यते ॥ १६ ॥
अनया मात्रयात्र स्यात् लघुगुर्वादिकल्पना ।

कला' इति प्रथममुक्तम् । ध्रुवके ध्रुवमार्गे मात्रिका ध्रुवकेत्यर्थः । प्राथम्यात् ध्रुवपातयोग्यत्वाच्च तस्या एवोपादेयत्वात् ॥ १५- ॥

(सु०) मार्गविशेषं नियमयति—**ध्रुवकेति** । ध्रुवके पतिते द्वे मात्रे चित्रे मार्गे प्रयोक्तव्ये । वार्तिके मार्गे ध्रुवकासर्पिणीपताकापतिताश्चतस्रो मात्राः प्रयोक्तव्याः । दक्षिणे मार्गे ध्रुवकादयोऽष्टौ मात्राः प्रयोक्तव्या इति ॥ १९- ॥

(क०) मात्राशब्देनात्रापि; "निमेषकालो मात्रा स्यात्" (भाव. पृ. १९५) इति शास्त्रान्तरे प्रसिद्धायां मात्रायां प्राप्तायां तदपवादार्थमाह—**पञ्चलघ्वक्षरेत्यादि** । **इह**; मार्गतालविषये, मात्रा तु **पञ्चलघ्वक्षरोच्चारमिता** पञ्चानां लघ्वक्षराणाम्; "कचटतपाः" इत्येतेषाम् । उच्चारशब्देन उच्चारकालो गृह्यते । तेन मिता संमिता । तत्कालसदृशकालेत्यर्थः । तथाचोक्तं **भरतमुनिना**; "निमेषाः पञ्च विज्ञेया गीतकाले कलान्तरम्" (नाट्य. ३१, ३) इति । **अनया मात्रयात्र लघुगुर्वादिकल्पना स्यादिति** । अत्र मार्गतालेषु पञ्चलघ्वक्षरोच्चारमितेन कालेन गुरुः । आदिशब्देन प्लुतो गृह्यते । तेन पञ्चदशलघ्वक्षरोच्चारमितेन कालेन प्लुतः कल्पनीय इत्यर्थः ॥ -१६- ॥

(सु०) मात्राया लक्षणमाह—**पञ्चेति** । पञ्चानां लघ्वक्षराणामुच्चारणे यावत्कालस्तन्मिता तत्कालव्यापिक्रिया मात्रेत्युच्यते । **अनया मात्रया अत्र** तालप्रकरणे लघुगुर्वादयः कल्पयितव्याः । एकमात्रो लघुः; मात्राद्वयं गुरुः; मात्रात्रयं प्लुतः; मात्रार्धं द्रुत इति । अनुद्रुतादयोऽपि भेदाः कैश्चिदुक्ताः । ते भरतादिप्रयोगेषु, ग्रन्थे चानुक्तत्वात् लक्ष्येऽप्यप्रसिद्धत्वाच्चोपेक्षिताः । तत्र **मतङ्गेन** द्वादश ताला उक्ताः । यदाह;

"त्र्यश्रोऽथ चतुरश्रश्च द्वावेतावादिसंस्थितौ ।
तयोश्चचत्पुटो युग्मस्ततश्चाचपुटः स्मृतः ॥

चतुरश्रस्तथा त्र्यश्र इति तालो द्विधा मतः ॥ १७ ॥
चच्चत्पुटश्चाचपुट इति नाम्नी तयोः क्रमात् ।
यथाक्षरश्च द्विकलश्चतुष्कल इति त्रिधा ॥ १८ ॥
प्रत्येकं तौ नामगतैर्गलैस्तत्र यथाक्षरः ।
अयमेककलश्चच्चत्पुटे त्वन्त्यं प्लुतं विदुः ॥ १९ ॥
ऽऽ।ऽ इति यथाक्षरश्चच्चत्पुटः ॥ऽ।ऽ। इति यथाक्षरश्चाचपुटः ।

तौ द्वावन्यप्रकारार्थौ भिद्येतेऽनेकधा बुधैः ।
चच्चत्पुटश्चाचपुटः षट्पितापुत्रकस्तथा ॥
हेला च त्रिगता चैव संपक्वेष्टस्तथैव च ।
नत्कुटो नत्कुटी चैव खञ्जकः खञ्जिका तथा ॥
आक्रीडिता विलम्बा च भङ्गा द्वादश कीर्तिताः ।
कुटिलाक्षिप्तिका त्र्यश्रा चतुरश्रा च मिश्रका ॥
चटुला चेति संप्रोक्ता उपभङ्गा षडेव हि ।"

इति ॥ -१६- ॥

(क०) तस्य मार्गतालस्य भेदौ दर्शयति—**चतुरश्र इत्यादिना । नामगतैर्गलैस्तत्र यथाक्षर** इति । **तत्र**; तेषु मध्ये । **नामगतैः**; चच्चत्पुट इति संज्ञां, चाचपुट इति संज्ञां चावयवत्वेन प्राप्तैः । **गलैः**; गुरुभिर्लघुभिश्च । गलैरिति गुरूणां लघूनां चाद्यवर्णेन ग्रहणम् । चच्चत्पुट-स्तावत् चकारस्य संयुक्तपरत्वेन गुरुत्वात् तालस्याद्यावयवौ गुरू । पकार-स्यैकमात्रिकत्वेन लघुत्वात् तृतीयोऽवयवो लघुः । टकारस्य सविसर्गत्वेन गुरुत्वात् चतुर्थस्य गुरुत्वे प्राप्ते; **चच्चत्पुटे त्वन्त्यप्लुतं विदुः** इति विशेषवचनाच्चतुर्थावयवस्य प्लुतत्वम् । एवमष्टमात्रिकश्च चच्चत्पुटो यथाक्षर इति भवति । यथाक्षरत्वं च तस्य नामाक्षरानतिक्रमात् । अक्षराणामनति-क्रमो यथाक्षरमित्यव्ययीभावः । यथाक्षरमस्यास्तीति मत्वर्थीयेऽकारप्रत्यये कृते यथाक्षर इति भवति । स्वनामगतगुरुलघ्वक्षरानतिवृत्त्या स्वरूपगुरुलघु-

गुरुः कलात्र द्विकलेऽष्टावाद्येऽन्यत्र षट्कलाः ।
SS SS SS SS इति द्विकलश्चच्चत्पुटः। SS SS SS इति द्विकलश्चाचपुटः।
चतुष्कलौ तौ द्विगुणौ
SSSS SSSS SSSS SSSS इति चतुष्कलश्चच्चत्पुटः ।
SSSS SSSS SSSS इति चतुष्कलश्चाचपुटः ।
द्विकले द्विकलो मतः ॥ २० ॥
पादभागः कलानां तु चतुष्केण चतुष्कले ।
पादभागैश्चतुर्भिस्तैर्मात्रा स्यान्मद्रकादिषु ॥ २१ ॥

मान् भवतीत्यर्थः । **अयमेककल इति** । अयं यथाक्षर एककल इत्युच्यते । प्रतिपादभागमेकैककलायुक्त इत्यर्थः ॥ -१८, १९ ॥

(सु०) तत्रैते केवला नोपयोगिन इति मत्वा तानुपेक्ष्य संगीतोपयोगिनस्तावन्मार्गगतान्निरूपयितुं तालविभागमाह—**चतुरश्र इति** । तालो द्विप्रकारः । चतुरश्रस्त्र्यश्र इति । तत्र चतुरश्रस्य चच्चत्पुट इति नामान्तरम् । त्र्यश्रस्य च चाचपुट इति । तयोर्भेदानाह—**यथाक्षर इति** । **तौ** चच्चत्पुटचाचपुटौ **प्रत्येकं** त्रिधा । चच्चत्पुटः, यथाक्षरः द्विकलः चतुष्कल इति त्रिप्रकारः । चाचपुटोऽपि, यथाक्षरः अष्टकलः चतुष्कल इति । तत्र यथाक्षरचच्चत्पुटस्य चाचपुटस्य च लक्षणमाह— **नामगतैरिति** । मवर्णेषु वर्तमानैः गुरुलघुभिः यथाक्षरः चच्चत्पुटो भवति । एवं चाचपुटोऽप्ययं यथाक्षर इत्युच्यते, एककल इति च । चच्चत्पुटे त्वन्त्यवर्णस्य गुरुत्वेऽपि वचनात् प्लुतः कर्तव्यः । तत्र मुनिवचनमेव प्रमाणयितुम् 'विदुः' इत्युक्तवान् । यदाह मतङ्गः—". . . प्रगुणीकृत्य लघुप्लुतमथान्तिकम्" इति ॥ -१८–१९ ॥

(क०) **गुरुः कलात्रेति** । अत्र एककलद्विकलचतुष्कलशब्देषु कलाशब्देन गुरुरुच्यत इत्यर्थः । **अन्यत्र** मात्रा कला । 'लघुर्लः स्यात्' इति कलाशब्दस्य लघुपर्यायत्वेनोक्तत्वात् । **द्विकलेऽष्टावाद्य इति** । द्विकल

षट्पितापुत्रकस्त्र्यश्रभेदः सोऽपि तथा त्रिधा ।
यथाक्षरे विशेषोऽत्र प्लुतमाद्यन्तयोर्भवेत् ॥ २२ ॥

आद्ये द्विकलवत् चच्चत्पुटेऽष्टौ कला अष्टौ गुरवो भवन्तीत्यर्थः । अन्यत्र द्विकलचाचपुटे **षट्कलाः** षड्गुरवो भवन्तीत्यर्थः । **तौ** चच्चत्पुटचाचपुटौ **द्विगुणौ** द्विकलापेक्षया द्विगुणीकृतौ सन्तौ चतुष्कलावित्युच्येते । अष्टगुरुसंमितो द्विकलचच्चत्पुटो द्विगुणीकृत्य षोडशगुरुसंमितः संश्चतुष्कलो भवति । षड्गुरुसंमितो द्विकलचाचपुटो द्विगुणीकृत्य द्वादशगुरुसंमितः संश्चतुष्कलो भवति । **पादभागैरित्यादि ।** मद्रकादिषु वक्ष्यमाणेषु गीतकेषु गीतेषु च तैर्द्विकलोक्तैश्चतुष्कलोक्तैः चतुर्भिः पादभागैः मात्रा स्यात् । पारिभाषिकी मात्रा भवेत् ॥ २०, २१ ॥

(सु०) द्विकलौ चच्चत्पुटचाचपुटौ लक्षयति—**गुरुरिति** । अत्र चच्चत्पुटे च द्विकले द्विकलो गुरुः कर्तव्यः । **आद्ये** चाचपुटे अष्टौ कलाः । गुरुद्वयस्य चतस्रः, लघोरेका, प्लुतस्य तिस्रः, एवमष्टौ । **अन्यत्र** चाचपुटे षट्कलाः, गुरोर्द्वे, लघुद्वयस्य द्वे, पुनरपि गुरोर्द्वे, एवं षट् । ततश्चाष्टौ गुरवो द्विकलश्चच्चत्पुटः । षड्गुरवो द्विकलश्चाचपुटः । चतुष्कलौ तौ लक्षयति —**चतुष्कलाविति** । चच्चत्पुटचाचपुटौ द्विकलद्विगुणौ चतुष्कलौ भवतः । ततश्च षोडश गुरवः चतुष्कलश्च चच्चत्पुटः । द्वादशगुरवः चतुष्कलश्चाचत्पुटः । **द्विकल इति** । द्विकले चच्चत्पुटे च द्विकलद्वयेन पादभागः । चतुष्कले चतुष्केण पादभागः । ततश्च द्विकलयोरेतयोः गुरुद्वयेनैकपादः । चतुष्कलयोः गुरुचतुष्केणैव पादः । एवंविधाश्चत्वारः पादाश्चच्चत्पुटे । त्रयश्च चाचपुटे । अत एव तयोः क्रमेण चतुरश्रत्वं त्र्यश्रत्वं च । पादभागप्रसङ्गेन मद्रकादिगतं विशेषेणाह—**पादभागैरिति** । **मद्रकादिषु** तैश्चतुर्भिः पादभागैरेका मात्रा । एवं त्रिमात्रापदान्यनुपदमेव वक्ष्यते ॥ २०, २१ ॥

(क०) **षट्पितापुत्रक** इत्यादि । **त्र्यश्रभेदः**; चाचपुटभेदः ॥ २२-२४ ॥

S । SS । S इति यथाक्षरः षट्पितापुत्रकः ।

द्विकले द्वादश कलाः

SS SS SS SS SS SS इति द्विकलः षट्पितापुत्रकः ।

द्विगुणस्तु चतुष्कले ।

SSSS SSSS SSSS SSSS SSSS SSSS इति चतुष्कलः षट्पितापुत्रकः।

उत्तरः पञ्चपाणिश्च तस्य संज्ञाद्वयं परम् ।

उद्घट्टोऽपि त्र्यश्रभेदः स प्रस्तारे यथाक्षरः ॥ २३ ॥

SSS इति यथाक्षरोद्घट्टः । SS SS SS इति द्विकलोद्घट्टः ।

SSSS SSSS SSSS इति चतुष्कलोद्घट्टः ।

संपक्वेष्टाकोऽपि भेदः षट्पितापुत्रकस्य सः ।

तद्वद्यथाक्षरः कार्यः प्लुतमाद्यन्तयोर्भवेत् ॥ २४ ॥

S SSSS इति यथाक्षरः संपक्वेष्टाकः ।

(सु०) षट्पितापुत्रकं लक्षयति—**षट्पितापुत्रक इति** । त्र्यश्रस्य चाचपुटस्यैव भेदः । षट्पितापुत्रकमाह—**सोऽपीति** । सोऽपि तथा चाचपुटवत् त्रिधा ; यथाक्षरः द्विकलः चतुष्कल इति । तत्र नामगलैः गुरुभिः यथाक्षरः । परं तु आद्यन्तयोः गुर्वोः प्लुतत्वम् ; प्लुतः, लघुः, गुरुद्वयम् ; लघुप्लुतश्चेति यथाक्षरषट्पितापुत्रकः। तदुक्तं **संगीतचूडामणौ**—" प्लगा गलपाश्चैव षट्पितापुत्रके मताः " इति । **द्विकल इति** । षट्पितापुत्रके द्वादश कलाः । प्लुतद्वयस्य चतस्रः ; लघुद्वयस्य द्वे ; एवं द्वादश कलाः । 'गुरुः कलात्र द्विकले' इत्युक्तेन अन्ये च न गुरवः कर्तव्याः । ततश्च द्विगुरिति पादभागैर्युक्तः । द्वादशगुरुभिः द्विकलः षट्पितापुत्रकः । **द्विगुण इति** । चतुष्कले षट्पितापुत्रके द्विकलो द्विगुणश्च विंशतिः कलाः गुरवः कर्तव्याः । ततश्च चतुर्भिः गुरुभिः षड्भिः पादैर्युक्ताः चतुर्विंशतिगुरवः । चतुष्कलः षट्पितापुत्रकः । **उत्तर इति** । तस्य षट्पितापुत्रकस्य उत्तरः पञ्चपाणिश्चेत्यन्यन्नामद्वयम् । उद्घट्टं लक्षयति—**उद्घट्टोऽपीति** । संपक्वेष्टाकस्तालः षट्पितापुत्रस्य त्र्यश्रभेदः **सः** तद्वत् षट्पिता-

एतौ स्वयोनिवत्स्यातां द्विकलौ च चतुष्कलौ ।

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ इति द्विकलः संपक्वेष्टाकः ।

ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ इति चतुष्कलः संपक्वेष्टाकः ।

अन्यद्भेदत्रयं चाचपुटेऽप्यस्ति चतुष्कलात् ॥ २५ ॥

द्विगुणद्विगुणत्वेन षण्णवत्यवधि क्रमात् ।

ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ इत्येको भेदः ।

ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ इति द्वितीयो भेदः ।

ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
इति तृतीयो भेदः ।

एषां पातकलायोगं श्रेयसे व्याहरामहे ॥ २६ ॥

पुत्रको यथाक्षरः, अक्षरगतैः गुरुभिः कार्यः । परं तु आद्यन्ताक्षरयोः प्लुतत्वम् । तत्र प्लुतः गुरुत्रयः प्लुतश्चेति यथाक्षरः संपक्वेष्टाकः ॥ २२–२४ ॥

(क०) **एतौ स्वयोनिवदिति** । **एतौ**; उद्घट्टसंपक्वेष्टाकौ । **स्वयोनिवत्**; उद्घट्टस्य योनिः कारणम चाचपुटः, संपक्वेष्टाकस्य योनिः कारणम् षट्पितापुत्रकः, तद्वदित्यर्थः । **चतुष्कलात् द्विगुणद्विगुणत्वेनेति** । चतुष्कलात् द्वादशकलात्मकात् चाचपुटात् द्विगुणः चतुर्विंशतिकलः प्रथमो भेदः । तस्मात् द्विगुणोऽष्टाचत्वारिंशत्कलो द्वितीयो भेदः । तस्मात् द्विगुणः षण्णवतिकलस्तृतीयो भेदः । **एषामित्यादि** । एषां पञ्चानामपि चच्चत्पुटादीनां तालानां **पातकलायोगम्**; पाताः सशब्दाः ध्रुवादयः ; कलाः निःशब्दा आवापादयः ; ताभिः पातकलाभिः योगः संबन्धः ॥२५, २६॥

आद्यवर्णैः पातकला निःशङ्कः पर्यभाषत ।
चच्चत्पुटे त्वेककले संशताशं यथाक्रमम् ॥ २७ ॥

ऽ ऽ । ऽ
सं श ता शं ।

यद्वा शताशता तालः शम्या वा द्विर्भवेदिह ।

ऽ ऽ । ऽ   ऽऽ । ऽ
श ता श ता ; ताश ताश ।

आसारितादौ शम्यादिस्तालादिः पाणिकादिषु ॥ २८ ॥

इत्येककलचच्चत्पुटकलाविधिः ।

(सु०) एताविति । एतौ ; उद्दिष्टकसंपक्वेष्टाकौ । **स्वयोनित्** द्विकल-चतुष्कलौ च कार्यौ । ततः चाचपुटवत् षड्गुरुः द्विकलोद्दिष्टकः ; द्वादशगुरुः चतुष्कलोद्दिष्टकः । षट्पितापुत्रकवत् द्वादशगुरुः द्विकलसंपक्वेष्टाकश्च ; विंशति-गुरुः चतुष्कलः संपक्वेष्टाकः । मतान्तरमाह—**अन्यदिति** । चाचपुटे **अन्यद् भेदत्रयं** विद्यते ; मुनेः **भरतस्य** मतात् । तदेव लक्षयति—**चतुष्कला-दिति** । चतुष्कलद्वादशगुरोः चाचपुटात् पुनः पुनः द्वैगुण्येन षण्णवतिपर्यन्तं भेदत्रयं भवति । ततश्चतुर्विंशतिगुरुरेको भेदः । अष्टाचत्वारिंशद्गुरुरेकः । षण्णवतिगुरुरेक इति । ननु षट्पितापुत्रकात् प्रथमस्यैको भेदः, उच्यते ; चतुष्कले चतुर्गुरुरेव पादभागः । अत्र पादभागनियमो नास्तीति भेदः । अथवा पातकलायोगेन भेद इति संतोष्टव्यम् । एतेषां तालानां पातकलायोगफलमाह—**एवामिति** । पाताः, सशब्दतालक्रिया ध्रुवादयः ; कलाः, निःशब्दतालक्रिया आवापादयः ; ताभ्यां तालेन योगनियमेन संबन्धः ; तम् । श्रेयसे धर्माय कथयामः ॥ २५, २६ ॥

(क०) **संशताशमिति** । द्वन्द्वैकवद्भावः । **आसारितादाविति** । आसारितं नाम मद्रकादिष्वेकं गीतम् । पाणिकमपि तथा ॥ २७, २८ ॥

(सु०) **आद्यवर्णैरिति** । पातकाला आद्यवर्णैरेव ज्ञातव्या इति निःशङ्कः शार्ङ्गदेवः पर्यभाषत परिभाषामकार्षीत् । **चच्चत्पुट इति** । एककले चच्चत्पुटे

अन्यद्भेदद्वयं चाचपुटेऽप्यस्ति मुनेर्मतम् ।

S S SI S
श ता श ता ; ताश ताश ।

इत्येककलचाचपुटकलाविधिः ।

उत्तरे सं ततस्तालः शतालौ द्विरनन्तरम् ॥ २९ ॥

S I S S I S
स ता श ता श ता ।

इत्येककलषट्पितापुत्रककलाविधिः ।

निशौ निताशप्रविशं द्विकले युग्मके मताः ।

SS SS SS SS
निश निता शप्र विशं

इति द्विकलचच्चत्पुटकलाविधिः ।

निशौ ताशौ निसमिति ज्ञेयाश्चाचपुटे क्रमात् ॥ ३० ॥

SS SS SS
निश ताश निसं

इति द्विकलचाचपुटकलाविधिः ।

निप्रताशनितानिशताप्रनिसं तथोत्तरे ।

इति द्विकलषट्पितापुत्रककलाविधिः ।

क्रमेण संशताशा स्युः । यथाक्रमम् ; ध्रुवशम्यातालसंनिपातानामावापनिष्क्राम-विक्षेपप्रवेशकानि क्रम आद्यन्तराणि विनियोजकानीति ज्ञातव्यानि । तथाच प्रथमे गुरौ संनिपातः ; द्वितीये गुरौ शम्या । विकल्पेनान्यथा वा । लघुनि तालः ; प्लुते शम्या । पक्षान्तरं कथयति—यद्वेति । शताशतेति । प्रथमगुमरौ शम्या ; द्वितीयगुरौ तालः ; लघुनि शम्या ; प्लुते तालः । तालः शम्या वेति । अथवा यथाक्षरे चच्चत्पुटे प्रथमगुरौ तालः ; द्वितीयगुरौ शम्या ; लघुनि तालः ; प्लुते शम्या इत्येककलचच्चत्पुटकलाविधिः ॥ २७, २८ ॥

(क०) अन्यद्भेदद्वयमिति । शताशतेत्येको भेदः ।शताशे

आदावधिक आवापे क्षिप्ते विक्षेपकेऽन्तरा ॥ ३१ ॥

त्यपरः । **द्विकले युग्मक इति** । द्विकलचच्चत्पुटे चच्चत्पुटस्य चतुरश्रत्वेन समत्वात् युग्मक इति संज्ञान्तरम् । **उत्तरे** ; षट्पितापुत्रके ॥ २९, ३० ॥

(सु०) चच्चत्पुटवत् पातकलाविधिं कथयति—**अन्यदिति** । एककलचच्चत्पुटे यदुक्तं पातकलाविधौ प्रकारत्रयम्, तत्रान्यत् प्रकारद्वयं शताशता ताशताशेति तच्चाचपुटेऽपि बोध्यम् । **मुनेर्मतमिति** । मुनिग्रहणं प्रशंसार्थम् । न तु स्वमतमित्यन्यथाख्यापनार्थम् । ततः चाचपुटे प्रथमगुरौ शम्या ; लघुनि तालः ; द्वितीयलघुः शम्या ; अन्त्यगुरौ तालः ; अथवा प्रथमगुरौ तालः ; लघुनि शम्या ; द्वितीयलघुनि तालः ; अन्त्यगुरौ शम्या इत्येककलचाचपुटकलाविधिः । षट्पितापुत्रककलाविधिं कथयति—**उत्तर इति** । **उत्तरे** ; षट्पितापुत्रके । **सताशताशतेति** । प्रथमप्लुते संनिपातः ; लघुनि तालः ; ततोऽनन्तरम्, गुरुद्वये क्रमात् शम्यातालौ ; ततो लघुनि शम्या ; प्लुते शम्या इत्येककलषट्पितापुत्रकः । **निशाविति** । **द्विकले युग्मके इति** । चच्चत्पुटे ; **निशौ निताशप्रविशमिति** । प्रथमगुरौ निष्क्रामः ; द्वितीयगुरौ शम्या ; तृतीयगुरौ निष्क्रामः ; चतुर्थगुरौ तालः ; पञ्चमगुरौ शम्या ; षष्ठगुरौ प्रवेशः ; सप्तमगुरौ विक्षेपः ; अष्टमगुरौ शम्या इति द्विकलचच्चत्पुटकलाविधिः । द्विकलचाचपुटकलाविधिं कथयति—**निशाविति** । **चाचपुटे** ; **निशताशनिसमिति** । प्रथमगुरौ निष्क्रामः ; द्वितीये शम्या ; तृतीये तालः ; तुर्ये शम्या ; पञ्चमे निष्क्रामः ; षष्ठे संनिपात इति द्विकलचाचपुटकलाविधिः । द्विकलषट्पितापुत्रककलाविधिमाह—**निप्रेति** । **निप्रताशनितानिशताप्रनिसमिति** । प्रथमगुरौ निष्क्रामः ; द्वितीयगुरौ प्रवेशः ; तृतीयगुरौ तालः ; तुर्ये शम्या ; पञ्चमे निष्क्रामः ; षष्ठे तालः ; सप्तमे निष्क्रामः ; अष्टमे शम्या ; नवमे तालः ; दशमे प्रवेशकः ; एकादशे निष्क्रामः ; द्वादशे संनिपात इति द्विकलषट्पितापुत्रककलाविधिः ॥ २९, ३०- ॥

(क०) एवमेककलेषु पातकलायोगं, द्विकलेषु पातकलायोगं च दर्शयित्वा चतुष्कलेष्वपि पातकलायोगं दर्शयितुमाह—**आदावधिक इति** ।

द्विकले पादभागः स्यात्पादभागश्चतुष्कले ।

S S SS S S S S S S S S S S S S
आनि विश आनिविता आशाविप्र आनिविसं ।

इति चतुष्कलचच्चत्पुटकलाविधिः ।

S S S S S S S S S S S S
आनिविश आताविश आनिविसं

इति चतुष्कलचाचपुटकलाविधिः ।

S S S S S S S S S S S S S S S S
आनिविप्र आताविश आनिविता आनिविश

S S S S S S S S
आताविप्र आनिविसं

इति चतुष्कलषट्पितापुत्रककलाविधिः ।

द्विकले पादभागे उक्तप्रकारेण पातकलायुक्तो गुरुद्वयात्मक आदावावापे निःशब्दक्रियाभेदेऽधिके सति विक्षेपके तद्भेदान्तरे; **अन्तरा;** मध्ये क्षिप्ते सति चतुष्कले पादभागः स्यात् । आवापविक्षेपगुरुद्वयाधिक्यादित्यर्थः । द्विकले चच्चत्पुटे तावत् निशाविति द्विकलः **पादभागः** । तस्योक्तप्रकारेण कलाद्वयान्तरयोगे सत्यानिविशेति चतुष्कलचच्चत्पुटे चतुष्कलः प्रथमः पादभागः स्यात् । वितेति द्वितीयः पादभागः । तस्याप्येतत्कलाद्वययोगे सत्यानिवितेति चतुष्कलः स्यात् । शप्रेति तृतीयः पादभागः । तस्यापि कलाद्वययोगे सत्यानिविसमिति चतुष्कलः स्यात् । एवं चाचपुटादिष्वपि योजनीयम् ॥ ३१- ॥

(सु०) एतेषु चतुष्कलेषु कलाविधिं कथयति—**आदाविति** । द्विकलः द्विकलसंबन्धी पादभागः चतुष्कले ज्ञातव्यः । **आदौ;** अधिके आवापे क्षिप्ते सति; **अन्तरा;** मध्ये अधिके विक्षेपे क्षिप्ते सति; ततश्चतुष्कले चच्चत्पुटे प्रथमगुरौ आवापः; द्वितीयगुरौ निष्क्रामः; तृतीये विक्षेपः; चतुर्थे शम्या;

प्रथमे पादभागे स्यात्कलाङ्गुल्या कनिष्ठया ॥ ३२ ॥
तया चानामयान्यत्र ताभ्यां मध्यमया तथा ।
तृतीये स्याच्चतसृभिस्तुर्ये चच्चत्पुटस्य तु ॥ ३३ ॥
ओजस्य पादभागेषु कला मध्याङ्गुलीं विना ।
पञ्चपाणेः कनिष्ठादिचतुष्केण कनिष्ठया ॥ ३४ ॥
तर्जन्या च पृथक्पादभागषट्के क्रमात्कलाः ।

पञ्चमे आवापः; षष्ठे निष्क्रामः; सप्तमे विक्षेपः; अष्टमे तालः; नवमे आवापः; दशमे शम्या; एकादशे विक्षेपः; द्वादशे प्रवेशकः; त्रयोदशे आवापः; चतुर्दशे निष्क्रामः; पञ्चदशे विक्षेपः; षोडशे संनिपात इति चतुष्कलचच्चत्पुटकलाविधिः। चतुष्कले चाचपुटे तु—प्रथमगुरौ आवापः; द्वितीयगुरौ निष्क्रामः; तृतीये विक्षेपः; चतुर्थे शम्या; पञ्चमे आवापः; षष्ठे तालः; सप्तमे विक्षेपः; अष्टमे शम्या; नवमे आवापः; दशमे निष्क्रामः; एकादशे विक्षेपः; द्वादशे संनिपात इति चतुष्कलचाचपुटकलाविधिः। चतुष्कले षट्पितापुत्रके चतुर्विंशतिसंख्याकेषु गुरुषु प्रथममारभ्य क्रमेण आवापनिष्क्रामविक्षेपादयः कर्तव्याः ॥ ३१- ॥

(क०) **प्रथमे पादभागे स्यादित्यादिना । अन्यत्रेति ।** द्वितीये पादभागे । **ओजस्येति ।** चाचपुटस्य त्र्यश्रत्वेन विषमत्वात् ओज इत्युच्यते । तस्य पादभागेषु त्रिषु मध्याङ्गुलीं विना कला स्यात् । चाचपुटस्य प्रथमादिषु त्रिषु पादभागेषु कनिष्ठानामिकातर्जनीभिः क्रमेण कलाः कार्येत्यर्थः ॥ ३२–३४- ॥

(सु०) चच्चत्पुटे पादभागे अङ्गुलिनियममाह—**प्रथमेति ।** चच्चत्पुटस्य प्रथमे पादभागे एकया कनिष्ठिकया अङ्गुल्या कला निःशब्दक्रिया धारयितव्या । द्वितीये पादभागे तया कनिष्ठिकया अनामिकया च मिलिताभ्यां कनिष्ठिकानामिकाभ्यां कलाधारणम् । तृतीये पादभागे कनिष्ठिकानामिकामध्यमाभिः कलाधारणम् । चतुर्थे चतसृभिरङ्गुलीभिः । **ओजस्येति । ओजस्य;**

आवापादिः प्रयोक्तव्यो भाविपातस्य पाणिना ॥ ३५ ॥

पातयुक्ते पादभागे नाङ्गुल्या क्रियते कला ।

उद्घट्टे तु सनिष्क्रामं शम्याद्वन्द्वं च योजयेत् ॥ ३६ ॥

ऽ ऽ ऽ
नि श श

इत्येककलोद्घट्टकलाविधिः ।

चाचपुटस्य त्रिषु पादभागेषु मध्यमाङ्गुलिं विना कलाधारणम् । प्रथमे पादभागे कनिष्ठया ; द्वितीये कनिष्ठानामिकाभ्याम् ; तृतीये कनिष्ठानामिकातर्जनीभिः । षट्पितापुत्रकास्याङ्गुलिनियममाह—**पञ्चपाणेरिति** । कनिष्ठादिचतुष्केण पूर्वोक्तप्रकारेण कनिष्ठया तर्जन्या च पृथक्पादभागेषु कला धारयितव्या । प्रथमे पादभागे कनिष्ठया ; द्वितीये कनिष्ठिकानामिकाभ्याम् ; तृतीये कनिष्ठिकानामिकामध्यमाभिः । चतुर्थे चतसृभिः ; पञ्चमे कनिष्ठया ; षष्ठे तर्जन्येति ॥ ३२–३४- ॥

(क०) **भाविपातस्य पाणिनेति** । भावी चासौ पातः शम्यादिः ; तस्य भाविपातस्येति संबन्धे षष्ठी । तत्संबन्धेन पाणिना दक्षिणादिना शम्याया दक्षिणेन तालस्य वामेन संनिपातस्य वामदक्षिणेनेत्यर्थः । तेन पाणिना पूर्वमामापादिः प्रयोक्तव्यः । **पातयुक्त इति** । शम्यादियुक्ते । **अङ्गुल्या कला न क्रियत इति** । अङ्गुलीपातमात्रेण क्रियायाः सशब्दत्वानभिव्यक्तेरिति निषेधस्य तात्पर्यम् । तत्र सकलेन पाणिना पातः कर्तव्य इति भावः ॥ ३५, ३६ ॥

आवापादि निःशब्दक्रियाविशेषा एवाङ्गुलिनियमेन [1]कर्तव्य इत्यत आह—**आवापादिरिति** । पातः सशब्दक्रियाविशेषः । पाणिना सर्वेणैव करेण कर्तव्यः । ततश्च यस्मिन् पादभागे सशब्दक्रिया विद्यते, तत्र अङ्गुल्या क्रिया न कर्तव्येति । उद्घट्टकलाविधिं कथयति—**उद्घट्टेति** । प्रथमे गुरौ निष्क्रामः । अन्ते गुरुद्वये शम्येति ॥ -३५, ३६ ॥

[1] प्रयोक्तव्यः Bd.

संपक्केष्टाकस्य कलाः षट्पितापुत्रकोदिताः ।
संनिपातस्तु नास्त्यत्र योनिवद् द्विकलादिके ॥ ३७ ॥

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
ता श ता श ता

इत्येककलसंपक्केष्टाककलाविधिः ।

भेदद्वयेऽस्योद्धट्टाख्यतालस्य च कलाविधिः ।

ऽऽ ऽऽ ऽऽ
निश ताश निसं

इति द्विकलोद्धट्टकलाविधिः ।

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
आनि विश आता विश आनि विसं ।

इति चतुष्कलोद्धट्टकलाविधिः ।

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
निप्र ताश निता निश ताप्र निसं

इति द्विकलसंपक्केष्टाककलाविधिः ।

ऽ ऽ ऽऽ ऽ ऽ ऽऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
आनि विप्र आताविश आनिविता

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
आनिविश आताविप्र आनि विसं

इति चतुष्कलसंपक्केष्टाककलाविधिः ।

(क०) योनिवत् द्विकलादिक इत्यादि । अस्येति । संनिहितस्य संपक्केष्टाकस्य उद्धट्टाख्यतालस्य च द्विकलादिके भेदद्वये द्विकलचतुष्कलयोरित्यर्थः । कलाविधिः; कलानां निःशब्दानां सशब्दानां च विधिः विधानम्, योनिवत् संपक्केष्टाकस्य योनिः कारणं षट्पितापुत्रकः । उद्धट्टस्य योनिः कारणं चच्चत्पुटः । द्विकलचतुष्कलयोः तयोः गुरुषु पूर्वं यः पातकलायोग उक्तः, स एवानयोरपि कर्तव्य इत्यतिदेशार्थः ।

गान्धर्वमार्गकुशलः कांस्यतालधरोऽपरः ॥ ३८ ॥
गातुः सहायः कर्तव्यः प्रमादविनिवृत्तये ।

ननु चैककलादिषु तालभेदेषु शम्यादिपातत्रयस्यैव योगो दर्शितः। ध्रुवपातस्य तु योगो न क्वचिदपि दर्शितः। अतस्तदुद्देशलक्षणे निरर्थके स्यातामिति चेत्, न; तस्य ध्रुवमार्गे प्रयोज्यत्वेन सार्थकत्वात। तथाहि; एकमात्रिककलासंमितस्य ध्रुवमार्गस्य चित्रादिमार्गेष्वनुस्यूतत्वेन यदा गाता गीतादिकं ध्रुवमार्गेण योजयितुमिच्छति; तदा ध्रुवपातः प्रयोक्तव्य इति मन्तव्यम्। अतस्तयोः पातमार्गयोः कूटस्थत्वेन सकलतालानपायात् नित्यतया ध्रुवत्वमवगन्तव्यम्। अत एव पृथक्प्रयोगोऽपि न दर्शितः। दर्शयिष्यते चोपोहनेषु ध्रुवपातस्य प्रयोगः। मतान्तरोक्ते ध्रुवासारिते यथाक्षरासारिते च ध्रुवमार्गस्यापि प्रयोगश्च; अतः तदुद्देशलक्षणयोः आनर्थक्यं नाशङ्कनीयम् ॥ ३७- ॥

(सु०) **संपक्वेष्टाकस्येति**। षट्पितापुत्रके उक्ताः कलाः संपक्वेष्टाके ज्ञातव्याः। केवलमस्य संनिपातो नास्ति। **योनिवदिति**। अस्य संपक्वेष्टाकस्य उद्घट्टस्य च द्विकले चतुष्कले च भेदद्वये योनिवत् स्वकारणवत् कलाविधिः। द्विकले चतुष्कले चोद्घट्टे द्विकलचतुष्कलचाचपुटवत् कलाविधिः। द्विकले चतुष्कले च संपक्वेष्टाके द्विकलचतुष्कलषट्पितापुत्रकवत् कलाविधिरिति ॥ ३७- ॥

(क०) **गान्धर्व इत्यादि**। वक्ष्यमाणानि मद्रकादीनि चतुर्दश गीतानि प्रागुक्ताः। षाड्ज्यादिजातयो ग्रामरागादयश्च षड्विधा रागा गान्धर्वशब्देनोच्यन्ते। तस्मिन्, गान्धर्वे मार्गे कुशलः; चित्रादिमार्गेषु कुशलः, **कांस्यतालधरः अपरः गातुः सहायः** इत्यनेनापि गातृत्वं प्रतीयते। तत्सहायकरणे प्रयोजनमाह—**प्रमादविनिवृत्तय इति**। अयमर्थः—गान्धर्वस्यात्यन्तनियतत्वेनादृष्टफलसाधनत्वात्। गान्धर्वप्रयोगे मुख्यो गाता अङ्गुलि-

युग्मस्य ये त्रयो भेदाः षड्वायुग्मस्य कीर्तिताः ॥ ३९ ॥
तेषामन्योन्यसंसर्गात्संकीर्णा बहवो मताः ।
अन्ये पञ्चैव संकीर्णान् गान्धर्वेऽभिदधुर्बुधाः ॥ ४० ॥
पञ्च सप्त नवापि स्युर्दशैकादश तत्कलाः ।
तालाश्चत्वार इत्यन्ये चतुर्दशकलादिकाः ॥ ४१ ॥
चच्चत्पुटादिभेदास्तु सन्ति खण्डाभिधाः परे ।
देशीतालप्रपञ्चेन तानपि व्याहरामाहे ॥ ४२ ॥

नियमादिकं कुर्वन् गायेत् । द्वितीयो गाता कांस्यतालधरः सन् यथा प्रमादो न जायेत तथा मुख्यगातुः साहाय्यकं कुर्यादिति । अन्यथा प्रमादे सति न केवलमदृष्टफलाभावः; किं तु प्रत्यवायोऽपि भवतीति भावः ॥ -३८- ॥

(सु०) एवं मार्गतालस्वरूपं कलाविधिं च कथयित्वा तालधारणप्रकारं प्रतिज्ञाय कथयति—गान्धर्व इति । गान्धर्वे शुद्धगानमार्गज्ञः कश्चन कांस्यघटिततालरी च गायकस्य सहायभूतः कर्तव्यः; गानव्यग्रतया तालस्खलनप्रमादनिवृत्त्यर्थम् ॥ -३८- ॥

(क०) **युग्मस्येत्यादि** । **युग्मस्य** चच्चत्पुटस्य **ये त्रयो भेदाः**; एककलद्विकलचतुष्कलाख्याः । **अयुग्मस्य**; चाचपुटस्य षड्भेदा एककलद्विकलचतुष्कलास्त्रयः, ततोऽपि द्विगुणगुणास्त्रयश्च । **तेषामिति** । पूर्वोक्तानां नवानां भेदानाम् । **तत्कला इति** । तेषां संकीर्णानां कला गुरुरूपाः । **चतुर्दशकलादिका इति** । चतुर्दशगुर्वात्मक एको भेदः । पञ्चदशगुर्वात्मको द्वितीयः । षोडशगुर्वात्मकस्तृतीयः । सप्तदशगुर्वात्मकश्चतुर्थः । एवं चत्वारः संकीर्णका इत्यन्ये वदन्ति । **चच्चत्पुटादिभेदास्त्विति** । आदिपदेन चाचपुटादयो गृह्यन्ते । तेषां भेदाः; आदौ चच्चत्पुटादेः स्वरूपं लिखित्वा

तदधस्तात्, '**न्यस्याल्पमाद्यान्महतः**' इत्यादिना वक्ष्यमाणेन प्रकारेण प्रस्तारे कृते सति ये भेदा उत्पद्यन्ते ते **खण्डाभिधाः** खण्डतालसंज्ञाः। **देशीतालप्रपञ्चेनेति**। देशीतालविस्तारेण। **तानपीति**। तेषु कांश्चिदित्यर्थः। **व्याहरामह इति**। "वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा" (पा. ३-३-१३१) इति लटः प्रयोगः। "अस्मदो द्वयोश्च" (पा. १-२-५९) इति बहुवचनप्रयोगश्च। एवं सकलास्तालाः चतुरश्रत्र्यश्रसंकीर्णखण्डभेदेन चतुर्विधा उक्ताः। मिश्रत्वेनान्यो भेदो **मुनिना** अभिहितः। यथा—

"अनयोर्मिश्रभावाच्च मिश्रस्तालः प्रकीर्तितः।
षट्पितापुत्रकश्चैव पञ्चपाणिः स चेष्यते।" (नाट्य० ३१-१२, १३)

इति;

"तालादिमिश्रभेदेऽन्यः संपक्वेष्टाकसंज्ञितः" (,, ३१-२२)

इति च। तन्मते षट्पितापुत्रकसंपक्वेष्टाकौ मिश्रौ। अतस्तद्भेदा मिश्रत्वेनावगन्तव्याः। ग्रन्थकारेण तु तन्मतानुसारिणा तावपि त्र्यश्रभेदत्वेनोक्तौ। अतोऽनेन चातुर्विध्यमेव दर्शितम् ॥ -३९—४२ ॥

(सु०) संकीर्णांस्तालान्निरूपयति—**युग्मस्येति**। युग्मस्य चच्चत्पुटस्य ये त्रयो भेदाः, एककलो द्विकलश्चतुष्कल इति। अयुग्मस्य चाचपुटस्य षट्; एककलो द्विकलश्चतुष्कल इति त्रयः; **मुनिना मतङ्गेन** च त्रयः प्रोक्ताः; चतुर्विंशतिगुरुः; अष्टाचत्वारिंशद्गुरुः; षण्णवतिगुरुश्चेति; एवं षट्। तेषां नवानां भेदानामन्योन्यसंकरवशेन संकीर्णा बहवो मताः। तदुक्तं **भरतेन**;

"तालो घन इति प्रोक्तः कलापातलयान्वितः।
कालस्तस्य प्रमाणं हि विज्ञेयं तालयोक्तृभिः॥" (नाट्य० ३१-१)

इति। मतान्तरमाह—**अन्य इति**। गान्धर्वे मार्गे गीते पञ्चैव संकीर्णास्ताला इति। तानेव लक्षयति—**पञ्चेति**। एकः पञ्चकलः; एकः सप्तकलः; एको नवकलः; एको दशकलः; एक एकादशकलश्चेति। केचिच्चत्वारस्ताला इत्याहुः। तान् लक्षयति—**ताला इति**। एकश्चतुर्दशकलः; अन्यः पञ्चदशकलः;

आवृत्तिः पादभागादेः परिवर्तनमिष्यते ।
विश्रान्तियुक्तया काले क्रियया मानमिष्यते ॥ ४३ ॥
क्रियानन्तरविश्रान्तिर्लयः स त्रिविधो मतः ।
द्रुतो मध्यो विलम्बश्च द्रुतः शीघ्रतमो मतः ॥ ४४ ॥
द्विगुणद्विगुणौ ज्ञेयौ तस्मान्मध्यविलम्बितौ ।
मार्गभेदाच्चिरक्षिप्रमध्यभावैरनेकधा ॥ ४५ ॥
लयोऽक्षरे पदे वाक्ये योऽसौ नात्रोपयुज्यते ।

षोडशकलः; सप्तदशकलश्चेति। चच्चत्पुटादिभेदास्त्विति। चच्चत्पुटादीनां पूर्वोक्तानां नवानां खण्डाख्या भेदाः सन्ति; ताः देशीतालेषु वक्ष्यामः। **प्रपञ्चेन**, विस्तरेणेति ॥ -३९–४२ ॥

(क०) अथ तालानां परिवर्तादीन् लक्षयति---**आवृत्तिरित्यादि** । 'पादभागादेः' इत्यादिशब्देनावयवी तालो गृह्यते । तस्य आवृत्तिः अभ्यासः; पुनः पुनः करणमिति यावत् । **परिवर्तनमिति** लक्षणीयं पदम् । **विश्रान्तियुक्तयेति** । विश्रान्तिः क्रियाविरतिः, तद्युक्तया । **काले क्रियया**; काले पञ्चलघ्वक्षरोच्चाराद्युपहिततपनपरिस्पन्दोपाधिभेदभिन्ने द्रव्यविशेषे क्रियया पूर्वोक्तया निःशब्दया सशब्दया वा । **मानम्**; तालानां प्रमाणम्; **इष्यते**; इष्टं भवतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

(सु०) "कलापातलयान्वित; तालः कालः" इत्युक्तम्। तत्र किमिदमिह कलापातादिलयप्रसिद्धमित्यपेक्षायामाह—**आवृत्तिरिति** । पादभागाः पूर्वमुक्ताः । चच्चत्पुटे चत्वारः; चाचपुटे त्रयः; आदिशब्देन लघुगुरुप्लुताः । तेषां **परिवर्तनम्**; एकं समाप्यान्यस्यारम्भ आवृत्तिरित्युच्यते । केचित् विश्रान्तियुक्तया काले तालरूपक्रियया मानमित्युच्यते ॥ ४३ ॥

(क०) **क्रियानन्तरविश्रान्तिरिति** । क्रियायाः पूर्वोक्ताया अनन्तरा संनिहिता या विश्रान्तिः विरतिः **स लय** इत्युच्यते । **द्रुतः शीघ्रतमो मत**

इति । क्रियानन्तरमविच्छेदेन क्रियान्तरं प्रवर्तते चेत्; तदा विश्रान्त्यभावात् लयो नास्त्येव । यथा गुर्ववयवयोः लघ्वोरन्तराले । यथा वा प्लुतावयवानां लघूनामन्तरालयोः, तस्मात् तालान्तरालेषु च लयः कर्तव्यः । तत्र यस्मिन् सति क्रियाविच्छेदो दृश्यते; असति न दृश्यते; एवं क्रियाविच्छेदान्वयव्यतिरेकानुविधायी यः स शीघ्रतमः; स एव द्रुतलय इत्यर्थः । **द्विगुणद्विगुणावित्यादि । तस्मात्** द्रुतलयात् द्विगुणो विश्रान्तिकालो मध्यलयः । तस्मात् मध्यलयात् द्विगुणो विश्रान्तिकालो विलम्बितलयः । एवमेककलादिष्वेकैकस्मिन् मार्गे विश्रान्तिकालप्रमाणभेदात् लयत्रयं दर्शितम् । यथा लोक एकस्मिन्नेव मार्गे त्रयोऽपि गन्तुं प्रवृत्ताः । तत्रैको धावति तस्य गतिः शीघ्रा भवति । ततो मन्दमन्यो गच्छति तस्य गतिर्मध्यमा भवति । ततोऽपि मन्दमपरो याति तस्य गतिर्विलम्बा । एवं पादन्यासक्रियाविश्रान्तिकालवैषम्यात् गतिभेदः । तथा ताले लयभेदो द्रष्टव्यः । **मार्गभेदादित्यादि । चिरक्षिप्रमध्यभावैरिति** । दक्षिणमार्गे चिरभावः; चित्रमार्गे क्षिप्रभावः; वार्तिकमार्गे मध्यभावः; तैः लयो**ऽनेकधा** भवति । तथाहि; चित्रमार्गे दशलघ्वक्षरोच्चारमितकालानन्तरं यो लयो भवति, स द्रुत इत्युच्यते । वार्तिकमार्गे पूर्वोक्तक्रमेण कलाद्वयानन्तरं यो लयो भवति, स मध्य इत्युच्यते । दक्षिणमार्गे तादृशकलाचतुष्टयानन्तरं यो लयो भवति, स विलम्बित इत्युच्यते । विश्रान्तिकालस्यैकरूपत्वेऽपि तत्तत्क्रियाप्रमाणोपलक्षितमार्गभेदतो लयभेदोऽवगन्तव्यः । यथा लोक एकस्यैव ग्रामस्य गङ्गां प्रति मार्गत्रये सति तत्र संनिहितेन मार्गेणागतः शीघ्रमागत इत्युच्यते । ततोऽपि द्विगुणदूरेण मार्गेणागतः पूर्वापेक्षया मध्यभावेनागत इत्युच्यते । ततोऽपि द्विगुणदूरेण मार्गेणागतः पूर्वोत्तरापेक्षया विलम्ब्यागत इत्युच्यते । एवं गमनक्रियावैषम्याभावेऽपि मार्गभेदात् द्रुतादिव्यवहारः । तथा प्रकृतेऽपि । तत्रापि प्रतिमार्गं विश्रान्तिकाल-

लयप्रवृत्तिनियमो यतिरित्यभिधीयते ॥ ४६ ॥
समा स्रोतोगता चान्या गोपुच्छा त्रिविधेति सा ।
आदिमध्यावसानेषु लयैकत्वे समा त्रिधा ॥ ४७ ॥
लयत्रैधादादिमध्यावसानेषु यथाक्रमात् ।
चिरमध्यद्रुतलया तदा स्रोतोगता मता ॥ ४८ ॥
अन्या विलम्बमध्याभ्यां मध्यद्रुतवती परा ।
द्रुतमध्यविलम्बैः स्याद्गोपुच्छा द्रुतमध्यभाक् ॥ ४९ ॥
द्वितीयान्या भवेन्मध्यविलम्बितलयान्विता ।

प्रमाणभेदात् लयत्रये योजिते सति द्रुते द्रुतः; द्रुते मध्यः; द्रुते विलम्बितः। यथा मध्ये द्रुतः; मध्ये मध्यमः; मध्ये विलम्बितः; तथा विलम्बिते द्रुतः; विलम्बिते मध्यः; विलम्बिते विलम्बित इति। अयमेवानेकधेत्यस्यार्थः। एवं तालगतस्यैव लयस्य गीतादावुपयोगः, नाक्षरादिगतस्येत्याह—**लयोऽक्षरे पदे वाक्ये योऽसौ नात्रोपयुज्यत इति। अक्षरे लयो** द्रुतः; **पदे लयो** मध्यः; **वाक्ये लयो** विलम्बितः। तस्य संगीतोपकारकत्वाभावादिति भावः ॥ ४४, ४५- ॥

(सु०) लयं लक्षयति—**क्रियेति**। तालक्रियानन्तरं या विश्रान्तिः स लयः। स त्रिविधः; द्रुतो मध्यो विलम्बश्चेति। तेषु अतिशयेन शीघ्रोऽत्यन्तविश्रान्तिः द्रुतः। द्रुतात् द्विगुणो मध्यः; तद्द्विगुणो विलम्ब इति। **मार्गभेदादिति**। ध्रुवादयो हि मार्गाः पूर्वमुक्ताः। तेषां भेदाः विलम्बितत्वं द्रुतत्वं मध्यत्वं चेति। ननु अक्षरादिष्वपि लयोऽस्ति; स कथं नोच्यते? तत्राह—**लय इति**। अत्र संगीतशास्त्रेऽनुपयोगान्नोक्त इत्यर्थः ॥ ४४, ४५- ॥

(क०) अथ लयाश्रितानां यतीनां लक्षणमाह—**लयप्रवृत्तीत्यादि। लयैकत्व इति**। एकलयत्व इत्यर्थः। **लयत्रैधादिति** पूर्ववाक्येन संबन्धः। समाया यतेस्त्रैविध्ये हेतुभावेन। त्रिविध्यमिति त्रिशब्दात् "एकाद्धो

समोऽतीतोऽनागतश्च ग्रहस्ताले त्रिधा मतः ॥ ५० ॥
गीतादिसमकालस्तु समपाणिः समग्रहः ।

ध्यमुञन्यतरस्याम्" (पा. ५. ३-४४) इति वर्तमाने; "द्वित्र्योश्च धमुञ्" (पा. ५. ३. ४५) इति धाप्रत्ययस्य पक्षे ध्यमुञादेशे विहिते रूपम् । **अन्येति** । द्वितीया **स्रोतोगता** । **परा**; तृतीया स्रोतोगता मध्यद्रुतवती; मध्यलयेन द्रुतलयेन च युक्तेत्यर्थः । स्रोतो यथा प्रथमं विलम्ब्य जलसमृद्धौ सत्यां ततः शीघ्रं गच्छति, तद्वदन्वर्था स्रोतोगता । गोपुच्छाया अप्येतद्विपर्ययेणान्वर्थता द्रष्टव्या । यथा गोः पुच्छमन्ते विस्तृतं भवति तद्विदिति भावः ॥ ४६–४९- ॥

(सु०) यतिं लक्षयति—**लयेति** । पूर्वोक्तस्य लयस्य **प्रवृत्तिनियमः** प्रयोगनियमो यतिः । सा त्रिविधा; समा; **स्रोतोगता**; **गोपुच्छेति** । एतासां लक्षणमाह—**आदीति** । आदौ मध्ये अन्ते च यद्येक एव लयस्तदा **समा** यतिः । सा लयस्य त्रैविध्यात् त्रिविधा । आदिमध्यान्तेषु द्रुतो लयश्चेत्; तदैका; आदिमध्यान्तेषु मध्यो लयश्चेत्; तदापरा; आदिमध्यान्तेषु विलम्बितो लयश्चेत; तदान्या । आदौ विलम्बितलयः; मध्ये मध्यलयः; अन्ते द्रुतलयः; तदा **स्रोतोगता**; अयमेकः प्रकारः । अस्या अन्यत्प्रकारद्वयमाह—**अन्येति** । गीतस्य भागत्रयं हत्वा प्रथमभागे विलम्बितो लयः; द्वितीयभागे मध्यलयः; तृतीयभागे द्रुतलयः; तदा **अन्या स्रोतोगता**। पूर्वभागे विलम्बितलयः; मध्यभागे मध्यलयः; अन्तेऽपि द्रुतलयस्तदा अपरा **स्रोतोगता** । पूर्वभागे द्रुतलयः; मध्यभागे मध्यलयः; अन्ते विलम्बितलयस्तदा **गोपुच्छा**। आद्ये द्रुतलयः; मध्ये विलम्बितलयः; अन्ते विलम्बितलयस्तदा अपरा **गोपुच्छा** । मध्यलयः प्रथमम्; विलम्बितलयो मध्ये; अन्ते विलम्बितलयस्तदा अपरा **गोपुच्छा** इति गोपुच्छायास्त्रयो भेदाः ॥ -४६–४९ ॥

(क०) ग्रहान् लक्षयति—**समोऽतीत इत्यादिना** । ग्रहणं ग्रह इति भावे; "पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण" (पा. ३. ३. ११८) इति घप्रत्यये

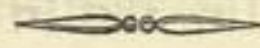
सोऽवपाणिरतीतः स्याद्यो गीतादौ प्रवर्तते ॥ ५१ ॥
अनागतः प्राक्प्रवृत्तग्रहस्तूपरिपाणिकः ।
लयाः क्रमात्समादौ स्युर्मध्यद्रुतविलम्बिताः ॥ ५२ ॥

कृते व्युत्पन्नो ग्रहशब्दः । **गीतादिसमकाल इत्यादि** । अत्रादिशब्देन वाद्यनृत्ते गृह्येते । तेन गीतादिना समः कालो यस्येति स तथोक्तः । अत्र कालशब्देन तालस्य गीतादेश्च प्रारम्भकाल एवोच्यते । तत्साम्यस्यैवात्र विवक्षितत्वात् । **समपाणिरिति** । समः पाणिरस्यास्तीति ग्रहविशेषणम् । अत्र पाणिशब्देन तालो लक्ष्यते । तद्व्यापारेण तस्याभिव्यक्तत्वात् । **यो गीतादौ प्रवर्तत इति** । **गीतादौ** ; गीतस्यादौ । अत्र गीतशब्देन वाद्यनृत्ते अप्युपलक्ष्येते ; तयोरप्यादावित्यर्थः । **अवपाणिरिति** । अत्र अवशब्दोऽधः-पर्यायः कालापेक्षया पूर्वभावे वर्तते । तालस्य गीतादिपूर्वभावित्वादवपाणि-रित्यतीतग्रह उच्यते । गीतादिना तालकालमतिक्रम्योत्तरकालभाविना अतीतत्वादतीत इत्यर्थः । **प्राक्प्रवृत्तग्रह** इति । अत्र ग्रहशब्देन गृह्यत इति ग्रह इति कर्मसाधनेन गीतादित्रितयमुच्यते । प्राक्प्रवृत्तः प्रथमारब्धो ग्रहो यस्येत्यनागतग्रहस्य विशेषणम् । तालस्य गीताद्युत्तरकालभावित्वात् । स एवोपरिपाणिकश्च भवति । **अनागत** इति गीतादिप्रारम्भकाल आगतो न भवतीत्यन्वर्थो द्रष्टव्यः । **लया इत्यादि** । समग्रहे मध्यलयः ; अतीतग्रहे द्रुतलयः ; अनागतग्रहे विलम्बितलय इति क्रमः । यथा लोके कश्चन केनचिन्मित्रादिना सह कंचित्प्रदेशं प्रति गन्तुमुद्युक्तः सः मित्रादिरात्मान-मतीत्य पुरस्ताद्गच्छतीति श्रुत्वा तत्पश्चाद्देशे स्थितः तेन साम्यसिध्यर्थं स्वयं द्रुतं गच्छति ; यथा वा मित्राद्यागमनारम्भकाले स्वयमनागतः तद्देशात्पुरो-देशे स्थित्वा गन्तुं प्रवृत्तः पश्चाद्देशे मित्रादिरागच्छतीति श्रुत्वा तस्य स्वसाम्यसिध्यर्थं पदे पदे विलम्ब्य गच्छति तद्वदिति प्रकृतेऽपि द्रष्टव्यम् ।

एतैः प्रकरणाख्यानि तालैर्यानि जगुर्बुधाः ।
तानि गीतानि वक्ष्यामस्तेषामाद्यं तु मद्रकम् ॥ ५३ ॥
अपरान्तकमुल्लोप्यं प्रकर्योवेणकं ततः ।
रोविन्दकोत्तरे सप्त गीतकानीत्यवादिषुः ॥ ५४ ॥
छन्दकासारिते वर्धमानकं पाणिकं तथा ।
ऋचो गाथा च सामानि गीतानीति चतुर्दश ॥ ५५ ॥
शिवस्तुतौ प्रयोज्यानि मोक्षाय विदधे विधिः ।

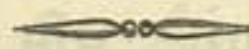
एतेन गीतादेव प्राधान्यात् तदनुसारेण तालो योजनीय इत्युक्तं भवति ॥ -५०–५२ ॥

इति मार्गतालप्रकरणम्

(सु०) ग्रहं लक्षयति—सम इति । तालस्य ग्रहणं ग्रहः । स त्रिप्रकारः; समः; अतीतः; अनागतश्चेति । तान् लक्षयति—गीतादीति । गीतस्य आदिः प्रारम्भः तत्समकालः गीतप्रारम्भसमये तालग्रहणं समग्रहणे समपाणिरित्युच्यते । य आदौ गीते सति पश्चादावर्तते सोऽतीतग्रहः, स एवावपाणिरित्युच्यते । यो गीतप्रारम्भात्पूर्वं प्रवृत्तः स अनागतग्रहः, स एवोपरिपाणिक इत्युच्यते । ग्रहेषु लयानां नियममाह—लया इति । समग्रहे मध्यलयः; अतीतग्रहे द्रुतलयः; अनागतग्रहे विलम्बितलय इति । अयं नियमो मार्गतालेष्वेवावसेयः ॥ -९०–९२ ॥

इति मार्गताललक्षणम्

(क०) एवमुक्तलक्षणानां मार्गतालानामुपयोगं दर्शयितुं मद्रकादीनि गीतानि वक्तुं प्रतिजानीते—**एतैः प्रकरणाख्यानीत्यादिना** । **बुधाः**;

कुलकं छेद्यकं चेति तानि द्वेधा जगुर्बुधाः ॥ ५६ ॥
वस्तूनामेकवाक्यत्वे कुलकं संप्रचक्षते ।
वस्तूनां भिन्नवाक्यत्वे छेद्यकं ते पुनः पृथक् ॥ ५७ ॥
निर्युक्तं पदनिर्युक्तमनिर्युक्तमिति त्रिधा ।
सर्वाङ्गयुक्तं निर्युक्तं पदनिर्युक्तकं पुनः ॥ ५८ ॥

भरतादयः । **तानि गीतानीति** । मद्रकादीनां सप्तानां गीतकादीनां, छन्दकादीनां सप्तानां गीतानां च सामान्येन निर्देशः । **गीतानीति** । अत्र गीतानीत्यवादिषुरित्यनुषङ्गः कर्तव्यः । **चतुर्दशेत्यादि** । **विधिः**; ब्रह्मा मोक्षमिच्छन् **शिवस्तुतौ** प्रयुक्तवानित्यर्थः ॥ ५३–५६ ॥

(सु०) प्रकरणाख्यानि गीतानि वक्तुं प्रतिजानीते—**एतैरिति** । एतैः पूर्वोक्तैः मार्गतालैः प्रकरणाख्यानि गीतानि यानि बुधाः **भरतादयो** जगुः । प्रक्रियन्ते प्रस्तूयन्ते मद्रकादीनीति प्रकरणानि । **तालैरिति** । **तालैः**; मार्गतालैरिति कथनं पूर्वसंबन्धप्रदर्शनार्थम् । यद्यपि पञ्चतालेश्वरादीनां मार्गतालसंबन्धोऽस्ति; तथापि तेषां तालप्रधानत्वाभावात् मार्गत्वापातनियमाभावाच्च प्रबन्धाध्याये निर्देशः कृतः । मद्रकादीनां तु तालप्रधानत्वादत्र वक्ष्याम इति । तानि विभजते—तेषामिति । मद्रकम्; अपरान्तकम्; उल्लोप्यकम्; प्रकरी; ओवेणकम्; रोविन्दकम्; उत्तरासारितमित्येतानां सप्तानां गीतानीति यत्तत्त्वान्तरसंज्ञा, तच्छन्दकादीनामेतेषां चतुर्दश प्रकरणाख्यानि एतानि चतुर्दश गीतानि शिवस्तुतौ प्रयोज्यानीति **विधिः** ब्रह्मा विदधे प्रयुक्तवान् ॥५३–५६–॥

(क०) **वस्तूनामेकवाक्यत्व इति** । **वस्तूनां** वक्ष्यमाणानामेककलादीनां गीतावयवानामेकवाक्यत्व एकक्रियान्वये सति **कुलकम्** । **वस्तूनां भिन्नवाक्यत्वे** प्रतिवस्तु, क्रियाभेदे सति **छेद्यकम्** । **ते पुनः पृथगिति** । **ते** कुलकच्छेद्यके; **पृथक्** प्रत्येकं निर्युक्तादिभेदेन त्रिधा भवतः । **सर्वाङ्गयुक्तमिति** । वक्ष्यमाणैः विविधाभिरङ्गैरन्यूनतया युक्तं **निर्युक्तं**

बद्धं स्तुतिपदैस्त्यक्तोपोहनप्रत्युपोहनम् ।
वस्तुमात्रैरनिर्युक्तं तत्र त्रेधा तु मद्रकम् ॥ ५९ ॥
विधिनैककलाद्येन चतुर्वस्तु त्रिवस्त्विति ।
पुनर्द्वेधा शीर्षकं तु त्रिवस्तुन्येव बोध्यते ॥ ६० ॥

भवति । स्तुतिपदैर्बद्धं **पदनिर्युक्त**मित्युच्यते । **त्यक्तोपोहनप्रत्युपोहन**मित्यनिर्युक्तस्य विशेषणम् । उपोहनं नाम—ध्रुवादिगानेषु रागप्रकाशनार्थं स्थायिस्वराश्रयणेन झण्टुमादिवर्णपरिग्रहो लघ्वादिकालपरिज्ञानाय तालपरिग्रहश्च । उपोहनमपि, उप समीप ऊह्यते विचार्यत इत्युपोहनमित्युक्तम् । तथाचोक्तं **भरतेन—**

"उपोह्यते स्वरो यस्माद्येन गीतं प्रवर्तते ।
तस्मादुपोहनं ज्ञेयं स्थायिस्वरसमाश्रयम् ॥
अथवोपोह्यते यस्मात्प्रयोगः स्तवनादिकः ।
तस्मादुपोहनं ह्येतद्गानं भाण्डसमाश्रयम् ॥"

(नाट्य. ३१. २४२, २४३)

इति ;

"गुरुलाघवसंयुक्तं कलातालसमन्वितम् ।
पूर्वरङ्गे सदा ज्ञेयं चित्रमार्गे ह्युपोहनम् ॥" (नाट्य. ५. १८२)

इति च । तत्र प्रथमवस्त्वादौ कृतमुपोहनमित्युच्यते । द्वितीयादिवस्त्वादौ कृतं तु प्रत्युपोहनमित्युच्यते । अथवा एकवस्तुनि प्रथमं कृतमुपोहनम् । तदनन्तरं कृतं प्रत्युपोहनमित्युच्यते । त्यक्ते उपोहनप्रत्युपोहने यस्येति तत्तथोक्तम् । तत्र मद्रकं लक्षयितुमाह—**तत्र त्रेधा तु मद्रकमित्यादिना । एककलाद्येन विधिनेति ।** एककलमद्रकम्; द्विकलमद्रकम् ; चतुष्कलमद्रकं चेति त्रिविधमित्यर्थः । चत्वारि वस्तूनि

गुरूण्यष्टौ लघून्यष्टौ वस्त्वेककलमद्रके ।
स्वरागयोनिजातेस्तु न्यासेऽपन्यासनेऽथवा ॥ ६१ ॥
संयासेंऽशेऽथवा न्यासः सर्वगीतस्थवस्तुनः ।

यस्मिन्निति चतुर्वस्तु । त्रीणि वस्तूनि यस्मिन्निति त्रिवस्तु । **शीर्षकमिति ।** गीताङ्गम् । **त्रिवस्तुन्येवेति** । चतुर्वस्त्वादौ न कर्तव्यमित्यर्थः ॥-५७–६०॥

(सु०) **कुलकं छेद्यकमिति** । वक्ष्यमाणानां वस्तूनामेकवाक्यत्वं चेत्तदा **कुलकम्** । वतूनां भिन्नवाक्यत्वं चेत्तदा **छेद्यकमिति** । ते; कुलकच्छेद्यके प्रत्येकं त्रिधा ; **निर्युक्तम्** ; **पदनिर्युक्तम्** ; **अनिर्युक्तमिति** । **वक्ष्यमाणैरिति ।** वक्ष्यमाणैः सर्वैं रागैर्युक्तं **निर्युक्तम्** । अङ्गैर्विना केवलं स्तुतिभिर्बद्धं **पदनिर्युक्तम्** । उपोहनप्रत्युपोहनशून्यत्वमनिर्युक्तम् । अत्रोपोहनप्रत्युपोहननिषेधात् इतरनिषेधस्य, 'शेषाभ्यनुज्ञाविशेष्यत्वात्' इति न्यायेनान्येषामङ्गसङ्गानामनुमतिः । एवं सर्वेषां साधारणान् भेदानुक्त्वा प्रथमनिर्दिष्टं मद्रकं विभज्य लक्षयति —**तत्रेति** । मद्रकं त्रिधा ; एककलाद्येन विधिना प्रकारेण एककलमद्रकम् ; द्विकलमद्रकम् ; चतुष्कलमद्रकं चेति । पुनरप्येतन्मद्रकं द्विधा ; चतुर्वस्तु ; त्रिवस्तु चेति । तत्र वक्ष्यमाणं शीर्षकाख्यं मद्रकं त्रिवस्तुन्येव बोध्यत इति विख्यातम् ॥ ५७–६० ॥

(क०) एककलमद्रकें वस्तुप्रमाणमाह—**गुरूण्यष्टौ लघून्यष्टाविति ।** **स्वरागयोनिजातेरिति** । अत्र स्वशब्देन मद्रकादिकमुच्यते । तस्य **रागः** तस्य **योनिः** कारणं **जातिः** षाड्ज्यादिः, तस्या न्यासापन्याससंन्यासेष्वेकत्र न्यासः कर्तव्य इत्यर्थः । अनेन मद्रकादीनि ग्रामरागोपरागेष्वेकतमेन रागेण गातव्यानीति सूचितं भवति । तेषामेव ताभ्यो जातत्वात् । **सर्वगीतस्थवस्तुन** इत्यनेन, स्वरागेत्यत्र स्वशब्दस्य मद्रकैकपरताप्रतीतिमपाकरोति । सर्वाणि च तानि गीतानि मद्रकादीनि चतुर्दश गीतानि, तेषु तिष्ठतीति तत्स्थम्, तच्च तद्वस्तु चेति तथोक्तम् । अत्र वस्तुन इति

ध्रुवपातमपातं वा तद्गुरुत्रयमादिमम् ॥ ६२ ॥
शद्वयं ताद्वयं शम्ये तालौ च द्विः शतौ च सम् ।
क्रमाद्गलेषु शेषेषु तस्य स्यात्पातकल्पना ॥ ६३ ॥
एवं वस्तुत्रयं गीत्वा शीर्षकं तु प्रयुज्यते ।
चतुष्कलेनैककलेनाथवा पञ्चपाणिना ॥ ६४ ॥
आद्ये वस्तुनि कर्तव्यं गुरुद्वयमुपोहनम् ।
गुरुणागुरुणा कार्यं शेषयोः प्रत्युपोहनम् ॥ ६५ ॥

जातावेकवचनम् । तेनापरान्तकादिष्वपि स्थितानां वस्तूनामुक्तप्रकारेण न्यासः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ६१- ॥

(सु०) एवं मद्रकस्य भेदान् परिभाषां चोक्त्वा एककलमद्रकं लक्षयति—**गुरूणीति**। एककलमद्रके अष्टौ गुरवः; अष्टौ लघवश्च; एकं वस्तु। सर्वेषां गीतानां साधारणवस्तुलक्षणमाह—**स्वरागेति**। यो रागः गीते तस्य योनिः कारणभूता या जातिः तस्या जातेर्न्यासः; स्वरे न्यासः, स्वरे अंशस्वरे वा सर्वेषु गीतेषु मद्रकादिषु वर्तमानस्य वस्तुनो न्यासः समाप्तिः ॥ ६१- ॥

(क०) **आदिमं तद्गुरुत्रयमिति**। तस्य वस्तुनः गुरुत्रयमष्टसु गुरुष्वादिमं गुरुत्रयं ध्रुवपातम्; ध्रुवः पातोऽस्यास्तीति तथोक्तम्। ध्रुवाख्यया सशब्दक्रियया योजनीयमित्यर्थः। **अपातं वेति**। पातादन्यया क्रियया युक्तमिति गम्यते। तेन निःशब्दक्रियया युक्तं वा कर्तव्यमित्यर्थः। **शद्वयमित्यादि**। चतुर्थपञ्चमयोर्गुर्वोः शम्याद्वयम्। **ताद्वयमिति**। षष्ठसप्तमयोर्गुर्वोस्तु तालद्वयम्। **शम्येति**। अष्टमस्य गुरोः, नवमस्य लघोश्च प्रत्येकं शम्या। **तालाविति**। दशमैकादशयोर्लघ्वोः प्रत्येकं तालौ। **द्विः शतौ चेति**। द्वादशत्रयोदशयोर्लघ्वोः शम्यातालौ। तथा चतुर्दशपञ्चदशयोश्च लघ्वोः शम्यातालौ। **समिति**। षोडशे लघौ संनिपात इति क्रमात् गलेषु शेषेषु तस्य पातकल्पना स्यादित्यर्थः ॥ ६२–६५ ॥

झण्टुमाद्याक्षरैरेव रचना स्यात्तयोर्द्वयोः ॥ ६६ ॥
एकवस्तुकमप्याहुर्मद्रकं केऽपि सूरयः ।
तृतीये गुरुणि प्रोक्तं तत्र तैः प्रत्युपोहनम् ॥ ६७ ॥
गुर्वष्टके स्याद्द्विविधं लघुष्वष्टस्वथैककम् ।
विविधो द्विविदारीकः स त्रिधा परिकीर्तितः ॥ ६८ ॥
सामुद्गश्चार्धसामुद्गो विवृत्तश्चेति सूरिभिः ।
विदार्योः पदवर्णादिसाम्यात्सामुद्गको मतः ॥ ६९ ॥
विदारीभागयोः साम्यात्त्वर्धसामुद्गको मतः ।
पूर्वस्या वा परस्या वा द्वयोर्वेति त्रिधा च सः ॥ ७० ॥
न्यासान्तो विविधः कार्यः सर्वो द्वैगेयकं विना ।
असमानविदारीको न्यासापन्यासनिर्मितः ॥ ७१ ॥
विवृत्तः स्याद्विदारी तु गीतखण्डं द्विधा च सा ।
महत्यवान्तरा चेति महती व्याप्तवस्तुका ॥ ७२ ॥
समाप्ता पदवर्णान्तेऽवान्तरा त्वन्तरा मता ।

(सु०) ध्रुवपातमिति । तस्य मद्रकस्य वस्तुन आदिमं गुरुत्रयम्, ध्रुवपाते त्रयम् । तत् ध्रुवपाते, अध्रुवपाते वा प्रयोज्यम्; पातहीनं वा । चतुर्थे गुरौ शम्या; पञ्चमे शम्या; षष्ठसप्तमयोस्तालः; अष्टमे शम्येति । क्रमादिति । प्रथमे लघुनि शम्या; द्वितीयतृतीयलघुनोस्तालः; चतुर्थे शम्या; पञ्चमे तालः; षष्ठे शम्या; सप्तमे तालः; अष्टमे संनिपात इति । शेषेषु; आदिमात् गुरुत्रयादन्येषु । गलेषु; गुरुलघुषु, इयं पातकल्पना स्यात् । एवमिति । गुर्वष्टकलघ्वष्टकरूपं वस्तुत्रयं गीत्वा, शीर्षकं तु प्रयोक्तव्यम् । तत् चतुष्कलेन एककलेन षट्पितापुत्रकेण पञ्चपाणिना वा कार्यः । आद्य इति । त्रयाणां वस्तूनां मध्ये प्रथमवस्तुनि आद्यं गुरुद्वयमुपोहनं कर्तव्यम् । द्वितीये तृतीये वस्तुनि प्रथमगुरुणा प्रत्युपोहनं कार्यम् ॥ ६२–६९ ॥

(क०) तयोर्द्वयोरिति । उपोहनप्रत्युपोहनयोः ॥ ६६–७२ ॥

अनयोर्वस्तुवन्न्यासो जात्यंशोऽशोंऽल्पके पुनः ॥ ७३ ॥
अंशे तदनुवादी वा संवादी वांश इष्यते ।
संख्यानियममेतासां नावोचन्दत्तिलादयः ॥ ७४ ॥

(सु०) किमिदं प्रत्युपोहनं चेत्यपेक्षयामाह—**झण्टुमिति** । झण्टुं झण्टुं दिगि दिगि इत्याद्यक्षरैः । **तयोः**; उपोहनप्रत्युपोहनयोः, **रचना** कर्तव्या इति । एवं त्रिवस्तुकं मद्रकमुक्तम् । मतान्तरमाह—**एकवस्तुकमिति** । केऽपि **सूरयः** भरतादयः एकवस्तुकमपि मद्रकमाहुः । ननु द्वितीयतृतीयवस्तुनोरभावात् तयोः कर्तव्यं प्रत्युपोहनं कथमित्यपेक्षायामाह—**तृतीय इति** । येषां मते एकवस्तुकं मद्रकम्, तैः प्रथमगुरुद्वयमुपोहनम् । तृतीये गुरुणि प्रत्युपोहनं कार्यमित्युक्तम् । एकवस्तुकमद्रके वस्तुनोऽनन्तरं किं गेयमित्यपेक्षायामाह—**गुर्वष्टक इति** । **अष्टसु गुरुषु** वक्ष्यमाणलक्षणो विविधः कर्तव्यः । **अष्टसु लघुषु** वक्ष्यमाणलक्षणमेककं कार्यम् । विविधं लक्षयति—**विविध इति** । विदारीद्वयेन रचितो विविधः । विदार्या लक्षणं वक्ष्यति । स विविधस्त्रिप्रकारः । सामुद्रः, अर्धसामुद्रः, विवृत्तश्चेति । एतान् लक्षयति—**विदार्योरिति** । पदसाम्ये वर्णसाम्ये, आदिशब्दात् स्वरसाम्ये सामुद्राख्यो विविधः । एकस्या विदार्याः द्वयोर्भागयोः पदवर्णादिसाम्ये द्वितीयः । उत्तरे विदार्योर्भागद्वयसाम्ये तृतीय इति । सर्वोऽपि विविधः द्वैगेयकाख्यं विविधं विना न्यासान्तः कर्तव्यः । रागजनकजातेर्न्यासस्वरः समाप्तिस्वरोऽन्ते यस्य । द्वैगेयकं लक्षयति—**असमानेति** । विदार्योः पदवर्णादिरसाम्येन युक्तः, न्यासापन्यासस्वराभ्यां निर्मितः विवृत्ताख्यो विविधः स्यात् । तत्तद्विदार्या सिद्धवदङ्गीकृत्य विविधो मतः । कैरियं विदारीत्यपेक्षायामाह—**विदारीति** । **गीतखण्डम्**; गीतस्य खण्डं शकलं विदारीत्युच्यते । सा द्विधा; महाविदारी अवान्तरविदारी चेति । एते लक्षयति—**महतीति** । या सर्वमपि वस्तु व्याप्नोति, सा महाविदारी; या तु पदवर्णैरेव समाप्ता, सा आवान्तरविदारी, अवान्तरवस्तुनो विन्यास इति ॥ ६६–७२- ॥

(क०) **अनयोर्वस्तुवन्न्यास इति** । अनयोः; महाविदार्यवान्तरविदार्योः । **वस्तुवदिति** । वस्तुनः स्वरागयोनिजातेस्त्वित्यादिना यो न्यास

भगवान्भरतस्त्वासां संख्यानियममभ्यधात् ।
[1]अवरैकादशपरा विदार्यः परिकीर्तिता ॥ ७५ ॥
चतुर्विंशतिरासां तु प्रमाणं परमं स्मृतम् ।
अवान्तरविदारीणां चतुर्विंशतिसंख्यया ॥ ७६ ॥
न्यासान्तमथवांशान्तं विदार्येकैककं मतम् ।
आद्यं वस्तुद्वयं मद्रांशग्रहं मद्रके मतम् ॥ ७७ ॥

उक्तः; तद्वदत्रापि न्यासः कर्तव्य इत्यर्थः । **जात्यंशोऽंश इति** । विदार्योरंशस्तु स्वरागयोनिजातेरंश एव कर्तव्य इत्यर्थः । **अल्पके पुनरिति** । **अंशे**; जात्यंशे । **अल्पके**; अल्पप्रयोगे सति । **तदनुवादी**; जात्यंशानुवादी । तत्संवादी वांश इष्यते । **एतासामिति** । विदारीणाम् । **अवरैकादशपरा इति** । अवराश्च ता एकादशपराश्चेति कर्मधारयः । तिस्रो विदार्योऽवरा अल्पसंख्याकाः, एकादश विदार्यः परा अधिकसंख्याकाः । अयं महाविदारीणां संख्यानियमो **मुनिना** दर्शितः । अवान्तरविदारीणां चतुर्विंशतिसंख्या दर्शिता । **मद्रांशग्रहमिति** । मद्रके प्रथमवस्तुनो मद्रकस्थानस्थितं स्वरमंशग्रहं च कुर्यादिति नियमोऽवगन्तव्यः ॥ ७३–७७ ॥

(सु०) **अनयोः**; महाविदार्यवान्तरविदार्योः । **वस्तुवत्**; न्यासस्वरः; जातेरंशस्वरो वा अंशः कर्तव्यः । आदिमोऽंशस्वरोऽल्पः । तर्हि तस्य अंशस्वरस्य अनुवादी संवादी वा स्वरोऽंशः कर्तव्यः । दत्तिलादिमतेन विदारीणां संख्यानियमो नास्ति । **भरतमतेनास्तीत्युक्त्वा** तमेव संख्यानियममाह—**त्र्येति** । तिस्रो विदार्यः अवरा हीनाः । इतः परं न्यूना संख्या नास्ति । एकादशसंख्या परा उत्कृष्टा; आसां विदारीणामुत्कृष्टसंख्या चतुर्विंशतिः । इयं तु संख्या महाविदारीणाम् । अवान्तरविदारीणां संख्यामाह—**अवान्तरेति** । अवान्तरविदारीणां संख्या चतुर्विंशतिः ।

[1] त्र्यवरैकादश इति सुधाकरपाठः

अस्य प्रस्तारः—

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । । । । । । । ।
उ उ उ श श ता श श श ता ता श ता श ता सं ॥

एवं वस्तुत्रयं वस्तुचतुष्टयं वा गीत्वा वस्तुत्रयान्ते शीर्षकं चतुष्कलेन पञ्चपाणिना यथाक्षरेण वा गायेत् ॥

अथैककला—

ऽ । ऽ ऽ । ऽ
सं ता श ता श ता । इत्येककला ॥

ऽ आ	ऽ नि	ऽ वि	ऽ प्र	ऽ आ	ऽ ता	ऽ वि	ऽ श	ऽ आ	ऽ नि	ऽ वि	ऽ ता

ऽ आ	ऽ नि	ऽ वि	ऽ श	ऽ आ	ऽ ता	ऽ वि	ऽ प्र	ऽ आ	ऽ नि	ऽ वि	ऽ स

इति शीर्षकम्

इत्येककलमद्रकम्

द्विपदमेवं लक्षयित्वैककं लक्षयति—न्यासान्तमिति । एका विदारी एकक-मित्युच्यते । आद्यमिति । मद्रके प्रथमतः वस्तुद्वये मन्द्रस्वर एवांशो ग्रहश्च कर्तव्यः ॥ -७३–७७ ॥

(क०) **अस्य प्रस्तार** इति । **अस्य** ; एककलमद्रकस्य ; उक्तलक्षणानुसारेण **प्रस्तारो** लिख्यत इत्यर्थः । यथा प्रथमवस्तुनि अष्टानां गुरूणां अष्टौ वक्ररेखा, अष्टानां लघूनामष्टावृजुरेखाश्च तिर्यक्पङ्क्तितया लिखित्वा, तत्राद्यस्य गुरुत्रयस्याधस्तादुपोहनप्रतीत्यर्थमुपोहनाद्यक्षरमुकारं प्रतिगुरु लिखेत् । चतुर्थादीनां पञ्चानां गुरूणामधस्तात्क्रमेण शशताशशान् लिखेत् । एवं वस्तुत्रयं वस्तुचतुष्टयं वा लघूनामधस्तात् शताताशताशतासमित्यष्टाक्षराणि

द्विकले मद्रके वस्तु स्याच्चतुर्विंशतिः कला ।
पादभागा द्वादश स्युस्तैस्तु मात्रात्रयं भवेत् ॥ ७८ ॥
द्विकलेनोत्तरेण स्याच्छीर्षं वस्तुत्रयात्मकम् ।
यथाक्षरेण वा तत्र त्रिकलं स्यादुपोहनम् ॥ ७९ ॥
प्रत्युपोहनमत्र स्यात्कलिकं द्विकलं न वा ।
विविधः प्रतिवस्तु स्यान्मात्रयोरेककं पुनः ॥ ८० ॥
भवेत्तृतीयमात्रायामथ पातकलाविधिः ।
पादभागत्रये निप्रौ पञ्चस्वन्येषु याः कलाः ॥ ८१ ॥
आद्यास्तासु निरेवान्यत्पूर्वमद्रकवद्भवेत् ।

क्रमेण लिखेत् । एवं वस्तुत्रयं वस्तुचतुष्टयं वा लिखेत् । त्रिवस्तुपक्षे वस्तुत्रयस्यान्ते शीर्षकाख्यमङ्गं चतुष्कलेन षट्पितापुत्रकेण कुर्वीत । तस्य प्रस्तारो यथा—षट्सु पादभागेषु प्रतिपादभागं चत्वारि गुरूणि सविच्छेदं तिर्यक्पङ्क्तित्वेन लिखेत् । तदधस्तात् प्रथमपादभागे आनिविप्रान्; द्वितीये आताविशान्; तृतीये आनिवितान्; चतुर्थे आनिविशान्; पञ्चमे आताविप्रान्; षष्ठे आनिविसांश्च क्रमेण लिखेत् । अथवा यथाक्षरेण षट्पितापुत्रकेण शीर्षकं गायेत् । यथा—पलगगलपान् लिखित्वा तदधस्तात् क्रमेण संताशताशतान् लिखेत् ॥

इत्येककलमद्रकम्

(क०) अथ द्विकलमद्रकं लक्षयति—द्विकले मद्रक इत्यादिना । चतुर्विंशतिः कला वस्तु स्यादिति । वस्तुनः प्रमाणमेककलापेक्षया द्विगुणमुक्तम् । पादभागा द्वादश स्युरिति । एकस्य द्विकलत्वादिति भावः । अन्यथा चतुष्कलत्वेन वा षट्पादभाग इति संभाव्येत । तैस्तु मात्रात्रयं भवेदिति । प्रथमे चत्वारः पादभागा एका मात्रा । मध्ये चत्वारः

अस्य प्रस्तारः—

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
नि प्र नि प्र नि प्र नि श ॥ मात्रा १ ॥

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
नि श नि ता नि ता नि श ॥ ,, २ ॥

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
श ता ता श ता श ता सं ॥ ,, ३ ॥

इत्येकं वस्तु

ईदृग्वस्तुत्रयान्ते शीर्षकं यथाक्षरेण द्विकलेनोत्तरेण वा ।

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
नि प्र ता श नि ता नि श ता प्र नि सं

ऽ । ऽ ऽ । ऽ
सं ता श ता श ता ॥

इति शीर्षकम्

इति द्विकलमद्रकम्

पादभागा द्वितीया मात्रा । अन्ते चत्वारः पादभागास्तृतीया मात्रा भवति । 'पादभागैश्चतुर्भिस्तैर्मात्रा स्यान्मद्रकादिषु' इति पूर्वोक्तमनुसंधेयम् । एतन्मात्रात्रयमेकं वस्तु । एवंविधवस्तुत्रयात्परं द्विकलेनोत्तरेण द्विकलषट्पितापुत्रकेण शीर्षकं नामाङ्गं गातव्यम् । तत्र स्यादुपोहनमिति । तत्र द्विकलमद्रके त्रिकलं तिस्रः कला यस्येति तथोक्तम् । कलिकं द्विकलं न वेति । अत्र त्रयः पक्षाः; प्रत्युपोहनं कलिकं वा द्विकलं वा न वा स्यादिति । कलिकं कलया निर्वृत्तम् । अन्यत्पूर्वमद्रकवद्भवेदिति । अत्रोपयुक्ताभ्योऽवशिष्टासु त्रयोदशसु कलासु; 'शद्वयं ताद्वयं शम्ये तालौ च द्विः शतौ च सम्' इत्युक्तप्रकारेण पाता योजनीया इत्यर्थः । प्रस्तारस्तु

चतुष्कले तु द्विगुणं वस्तु द्विकलवस्तुनः ॥ ८२ ॥
लक्ष्म द्विकलवत्किंतु पादभागश्चतुष्कलः ।

द्विकलान् द्वादश पादभागान् सविच्छेदं लिखित्वा तदधस्तात् ; निप्र निप्र निप्र निशान् ; निश निता निता निशान् ; शता ताश ताश तासांश्च मात्राविभागेन लिखेत् । ईदृशवस्तुत्रयान्ते शीर्षकं यथाक्षरेणोत्तरेण पूर्ववल्लिखेत् । **द्विकलेनोत्तरेण वा** ; यथा षट्पादविभागेन द्वादश गुरून् लिखित्वा तदधस्तात् निप्र ताश निता निश ताप्र निसान् लिखेत् ॥ ७८–८१- ॥

इति द्विकलमद्रकम्

(सु०) एवमेककलमद्रकं लक्षयित्वा द्विकलं लक्षयति—**द्विकल इति** । द्विकले मद्रके चतुर्विंशतिकला । एवं वस्तुगुरुकला द्विकल इत्युक्तत्वात् चतुर्विंशतिवस्तुनि गेया । तैः ; गुरुभिः द्वादश पादभागा आदिगुरवः कर्तव्याः । चतुःपादभागैरेकमात्रेति तैः द्वादशभिः पादभागैः मात्रात्रयं कर्तव्यम् । मात्रात्रये एककं वस्तु । एवंविधवस्तुत्रयानन्तरम् , **उत्तरेण** ; षट्पितापुत्रकेण, **द्विकलेन यथाक्षरेण** वा शीर्षकं गेयम् । तत्र कलात्रयेण **उपोहनं** कर्तव्यम् । एकया कलया कलाद्वयेन वा प्रत्युपोहनम् । वस्तुत्रयेऽपि पूर्वं मात्राद्वये पूर्वोक्तो विधिः कर्तव्यः । तृतीयमात्रायामेकैकपातकलाविधिमाह —**पादभागेति** । पादभागत्रये निष्क्रामप्रवेशौ । अन्येषु पञ्चसु पादभागेषु आद्यासु कलासु निष्क्रामः । अन्यत्पूर्वमद्रकवत् । ततश्चतुर्विंशति कलासु क्रमेण निष्क्रामप्रवेशनिष्क्रामप्रवेशनिष्क्रामप्रवेशनिष्क्रामशम्याः ; निष्क्रामशम्यानिष्क्रामतालनिष्क्रामतालनिष्क्रामशम्याः ; शम्यातालतालशम्यातालशम्यातालसंनिपाता ज्ञातव्याः ॥ ७८–८१- ॥

इति द्विकलमद्रकम्

(क०) अथ चतुष्कलमद्रकं लक्षयति—**चतुष्कले त्वित्यादि** । **वस्तु** ; द्विकलवस्तुनो द्विगुणं भवतीति प्रतिवस्त्वष्टाचत्वारिंशत्कला भवन्तीत्यर्थः । **लक्ष्म द्विकलवदिति** । प्रतिवस्तु द्वादश पादभागाः, तैः चतुर्भिश्चतुर्भि-

चतुष्कलेनोत्तरेण केवलेनास्य शीर्षकम् ॥ ८३ ॥
युक्तेनैककलाद्यैर्वाष्टकलं स्यादुपोहनम् ।
विविधोऽन्तिमवस्त्वन्ते कार्यो द्वैगेयकाभिधः ॥ ८४ ॥
असावंशादिरंशान्तपदावृत्तियुतो मतः ।

र्मात्राकल्पनम् । तत्राद्यमात्रयोर्विविधाख्यमङ्गम्; तृतीयमात्रायामेककाख्यमङ्गम् । त्रिवस्तुपक्षे वस्तुत्रयानन्तरं शीर्षकाख्यमङ्गमित्यादिलक्षणमात्रापि कर्तव्यमित्यतिदेशार्थः । विशेषं दर्शयति—**किन्त्विति** । **चतुष्कलेनोत्तरेणेत्यादि** । **अस्य**; चतुष्कलमद्रकस्य शीर्षकं केवलेनोत्तरेणेत्येकः पक्षः । युक्तेनैककलाद्यैर्वेत्यत्र त्रयः पक्षाः । यथा—एककलचतुष्कलाभ्यां प्रथमः । द्विकलचतुष्कलाभ्यां द्वितीयः । चतुष्कलाभ्यां तृतीयः । एवं शीर्षके चत्वारः पक्षाः । प्रत्युपोहनेऽपि चत्वारः पक्षाः । एककला प्रथमः पक्षः । द्वितीया कलेति द्वितीयः । चतस्रः कलास्तृतीयः । न वा स्यादिति चतुर्थः । **द्वैगेयकाभिध इति** । अत्र विविधसंज्ञकस्याङ्गस्य विशेषसंज्ञा । **असाविति** । द्वैगेयकः अंशादिः अंशस्वर एव ग्रहो यस्येति स तथोक्तः । **अंशान्त इति** । अंशस्वर एव न्यासो यस्येति स तथोक्तः । **पदावृत्तियुतः** इत्यनेन द्वैगेयकसंज्ञाया अन्वर्थता दर्शिता भवति ॥ -८२–८४- ॥

(सु०) चतुष्कलमद्रकं लक्षयति—**चतुष्कल इति** । चतुष्कलमद्रकस्य वस्तु द्विकलवस्तुनः सकाशात् द्विगुणमष्टाचत्वारिंशत् । ताभिः गुरूरूपाभिः एवं वस्तु कार्यम् । अन्यत्सर्वं लक्षणं द्विकलमद्रकवत् । अयं तु विशेषः—अत्र चतसृभिः कलाभिः पादभागमुत्तरेण षट्पितापुत्रकेण चतुष्कलशीर्षकं कर्तव्यम् । तच्च केवलेन षट्पितापुत्रकेण वा कर्तव्यम् । एककलाद्यैर्युक्तेन वा । **एककलाद्यैरिति** । एककलेन द्विकलेन चतुष्कलेनेति । तदत्र शीर्षके पक्षचतुष्टयम् । चतुष्कलेन षट्पितापुत्रकेणेत्येकः पक्षः । एककलेन चतुष्कलेन

आनिविप्राः पादभागत्रितयेऽभिमताः क्रमात् ॥ ८५ ॥
द्वयोरानिविशास्तद्द्वयोरानिवितास्ततः ।
एकत्रानिविशा आशविताश्चाताविशा द्वयोः ॥ ८६ ॥
अन्त्ये तानिविसं पातकलाविधिरयं मतः ।

षट्पितापुत्रकेणेति द्वितीयः । द्विकलेन चतुष्कलेन षट्पितापुत्रकेणेति तृतीयः । चतुष्कलेन षट्पितापुत्रकद्वयेनेति चतुर्थ इति। **अष्टकलमिति**। अत्र चतुष्कलमद्रके उपोहनम् अष्टकलमष्टाभिः कलाभिः कर्तव्यम्। प्रत्युपोहनं तु एकया कलया कर्तव्यमित्येकः पक्षः । कलाद्वयेन कर्तव्यमिति द्वितीयः । कलाचतुष्टयेन कर्तव्यमिति तृतीयः । प्रत्युपोहनमिति चतुर्थः । अन्तिमस्य तृतीयस्य वस्तुनोऽन्ते द्वैगेयकाख्यो विविधः कर्तव्यः । कोऽयं द्वैगेय इत्यपेक्षायामाह—**असाविति** । **असौ**; द्वैगेयकः । **अंशादिः**; जातेरंशस्वर एव आदिर्ग्रहो यस्य; एवमंशस्वर एवान्तः न्यासस्वरो यस्य ; तथाविधः पदवृत्तिमान् ज्ञातव्यः ॥ -८२-८४- ॥

(क०) द्वादशसु पादभागेषु पातकलाविधिं दर्शयति—**आनिविप्रा इत्यादिना** । **एकत्रानिविशा** इत्यत्र, एकत्रेत्यष्टमे पादभाग इत्यर्थः । **आशाविताश्च** इत्यत्र चकारेण एकत्रेत्येतदनुकृष्यते । तेन नवमैकपादभाग आशाविता भवन्तीत्यर्थः । **आताविशा द्वयोः** इत्यत्र द्वयोर्दशमैकादशयोरित्यर्थः । **अन्त्य इति** । द्वादशे पादभाग इत्यर्थः ॥ -८५, ८६- ॥

(सु०) पातकलाविधिमाह—**आनिविप्रा इति** । प्रथमे पादभागत्रये आवापनिष्क्रामविक्षेपप्रवेशाः । ततः **द्वयोः** पादभागयोः आवापनिष्क्रामविक्षेपशम्याः । ततो द्वयोर्निष्क्रामावापतालाः । तत एकस्मिन् अष्टमपादभागे आवापनिष्क्रामविक्षेपशम्याः । ततो नवमे पादभागे आवापशम्याविक्षेपतालाः। दशमैकादशयोः पादभागयोरावापतालविक्षेपशम्याः । अन्त्ये द्वादशभागे तालनिष्क्रामविक्षेपसंनिपाता इति ॥ -८५, ८६- ॥

चच्चत्पुटवदङ्गुल्यः कर्तव्या मद्रके बुधैः ॥ ८७ ॥

अस्य प्रस्तारः—

ऽ ऽऽऽ ऽ ऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽ ऽऽऽ
आनिविप्र आनिविप्र आनिविप्र आनिविश ॥ मात्रा १ ॥

ऽ ऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
आनिविश आनिविता आनिविता आनिविश ॥ ,, २ ॥

ऽऽऽऽ ऽ ऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
आशविता आसाविश आताविश तानिविसं ॥ ,, ३ ॥

इत्येकं वस्तु

एवं पूर्ववत् वस्तुत्रयानन्तरं शीर्षकं चतुष्कलेन पञ्चपाणिना

यथा—

ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
आनिविप्र आताविश आनिविता आनिविश आताविप्र आनिविसं ॥

एककलचतुष्कलाभ्यां वा—

ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
सं ता श ता श ता ॥ आनिविप्र आताविश आनिविता आनिविश

ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
आताविप्र आनिविसं ॥

द्विकलचतुष्कलाभ्यां वा—

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
निप्र ताश निता निश ताप्र निसं ॥

ऽ ऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
आनिविप्र आताविश आनिविता आनिविश आताविप्र आनिविसं ॥

(क०) चच्चत्पुटवदित्यादि । मद्रऽके अङ्गुल्यः चच्चत्पुटवत्कर्तव्या इति । अस्यायमर्थः—प्रथमादिषु चतुर्षु पादभागेषु कनिष्ठादिभिरङ्गुलीभिः

चतुष्कलाभ्यां वा—

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
आ नि वि प्र आ ता वि श आ नि वि ता आ नि वि श

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
आ ता वि प्र आ नि वि सं ॥

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
आ नि वि प्र आ ता वि श आ नि वि ता आ नि वि श

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
आ नि वि प्रं आ नि वि सं ॥

इति शीर्षकम्

इति चतुष्कलमद्रकम्

उत्तरोत्तरसहिताभिः प्रयुज्य पञ्चमादिषु चतुर्षु पादभागेष्वप्येवमेव प्रयुज्य नवमादिष्वपि चतुर्षु पादभागेषु पुनरपि तथा प्रयुञ्जीतेति । अस्य प्रस्तारो यथा—गुरुचतुष्टयात्मकान् द्वादश पादभागान् सविच्छेदं समात्राविभागं च लिखित्वा तदधस्तात् प्रथममात्रायाम्—आनिविप्र ; आनिविप्र ; आनिविप्र ; आनिविशान् ; द्वितीयमात्रायाम्—आनिविश ; आनिवित ; आनिवित ; आनिविशान् ; तृतीयमात्रायाम्—आशवित ; आताविश ; आताविश ; तानिविसमित्येतान् लिखेत् । इत्येकं वस्तु । एवंविधवस्तुत्रयानन्तरं शीर्षकं चतुष्कलेन पञ्चपाणिना यथा—गुरुचतुष्टयात्मकान् पादभागान् सविच्छेदं लिखित्वा, तदधस्तात् आनिविप्र ; आताविश ; आनिविता ; आनिविश ; आताविप्र ; आनिविसमित्येतान् क्रमेण लिखेत् । अथैककलचतुष्कलाभ्यां वा यथा—पलगगलपान् लिखित्वा, तदधस्तात् संताशताशतान् लिखेत् । तथा चतुष्कलमपि लिखेत् । अथ द्विकलचतुष्कलाभ्यां वा यथा—गुरुद्वयात्मकान् षट्पादभागान् लिखित्वा ; तदधस्तात् निप्र ताश निता निश ताप्र निस-

त्रिधापरान्तकं तद्भेदेनैककलादिना ।
अस्मिन्नेककले वस्तु चतुर्गुरु चतुर्लघु ॥ ८८ ॥
पञ्च षट् सप्त वा वस्तून्यस्य शाखा निगद्यते ।
शाखेव प्रतिशाखा स्यात्किं त्वन्यपदनिर्मिता ॥ ८९ ॥

मित्येतान् लिखेत् । तथा चतुष्कलमपि लिखेत् । अथ चतुष्कलाभ्यां वा यथा—पूर्ववच्चतुष्कलौ लिखेत् ॥ -८७ ॥

इति चतुष्कलमद्रकम्

(सु०) अङ्गुलिनियममाह—**चच्चत्पुटवदिति**। पूर्वं चच्चत्पुटे योऽङ्गुलिनियम उक्तः; "प्रथमे पादभागे स्यात्कलाङ्गुल्या कनिष्ठया" इत्यादिना स मद्रके ज्ञातव्यः ॥ -८७ ॥

इति चतुष्कलमद्रकम्

(क०) अथापरान्तकं लक्षयति—**त्रिधापरान्तकमित्यादि** । **पञ्च षट् सप्तेति** । पञ्च वस्तूनि शाखेत्येकः पक्षः । षड् वस्तूनि शाखेत्यन्यः । सप्त वस्तूनि शाखेत्यपरः । शाखेति गीताङ्गस्य संज्ञा । किं त्वन्यपदनिर्मितेति प्रतिशाखाया विशेषकथनम् । **अन्यपदनिर्मितेति** । शाखाप्रयुक्तेभ्यः पदेभ्योऽन्यैः पदैः कर्तव्येत्यर्थः । अनेन शाखाप्रतिशाखयोरेक एव धातुः कर्तव्य इति गम्यत इति केषांचिन्मतम् ॥ ८८, ८९ ॥

(सु०) अपरान्तकं लक्षयितुं विभजते—**त्रिधेति** । अपरान्तकं त्रिप्रकारम्; एककलं द्विकलं चतुष्कलमिति । तत्रैककलं लक्षयति—**अस्मिन्निति** । **अस्मिन्**; अपरान्तके **एककले** चतुर्भिः गुरुभिः लघुभिश्च वस्तु कार्यम् । एकमेव वस्त्वित्येकः पक्षः । **पञ्च** वस्तूनीत्यपरः । **षड्** वस्तूनीति तृतीयः । **सप्त** वस्तूनीति चतुर्थः । तान्येव वस्तूनि यस्मिन्, शाखेत्युच्यते ।

शाखार्धं पश्चिमं त्वाह प्रतिशाखां विशाखिलः ।
शाखा वस्तूच्यते तस्याः परार्धं प्रतिशाखिका ॥ ९० ॥
इत्याह भरतस्तत्रोपोहनं कलिकं मतम् ।
प्रत्युपोहनमत्र स्यान्न वान्ये त्वेकवस्तुकम् ॥ ९१ ॥
इदमाहुः कला तेषां द्वितीया प्रत्युपोहनम् ।
शीर्षमेककलेन स्याच्छाखान्ते पञ्चपाणिना ॥ ९२ ॥

यथा शाखा तथा **प्रतिशाखा** कर्तव्या । किं रूपा शाखा ? पदेभ्योऽन्यैः पदैर्विधेयेति ॥ ८८, ८९ ॥

(क०) **विशाखिलमते** विशेषमाह—**शाखार्धमित्यादि** । पश्चिमं शाखार्धम् । प्रतिशाखामाहेत्यत्र एकवस्तुकपक्षे वस्तुप्रमाणेन शाखां कृत्वा वस्तूत्तरार्धलघुचतुष्टये प्रतिशाखां कुर्यात् । पञ्चवस्तुकादिषु त्रिषु पक्षेषु त्वादिमं सार्धवस्तुद्वयं वस्तुत्रयं च क्रमेण शाखां कुर्यात् । तादृक्पश्चिमार्धं च प्रतिशाखां कुर्यात् । **भरतमते** विशेषं दर्शयति—**शाखावन्तूच्यत इत्यादि** । **तत्र**; पञ्चवस्तुकादिषु त्रिष्वपि पक्षेषु प्रतिवस्तु पूर्वार्धे शाखोत्तरार्धे प्रतिशाखेति मन्तव्यम् । **उपोहनं कलिकमिति** । कलया निर्वृत्तं कलिकम्; **मतं** संमतम् । यत्र तूपोहनं नोच्यते तत्राद्ये वस्तुनि कर्तव्यं गुरुद्वयमुपोहनमिति न्यायो ग्राह्यः ॥ ९०–९२ ॥

(सु०) मतान्तरमाह—**शाखार्धमिति** । एकवस्तुकपञ्चवस्तुकषड्वस्तुकसप्तवस्तुका वा या शाखा तस्याः उत्तरार्धं प्रतिशाखेति । ततश्च एकवस्तुके लघुचतुष्टयरूपं वस्तुन उत्तरार्धे प्रतिशाखा । पञ्चवस्तुके प्रथमार्धवस्तुद्वयानन्तरमन्तिमसार्धवस्तुद्वयं प्रतिशाखा । षड्वस्तुके अन्तिमवस्तुत्रयम् । सप्तवस्तुके सार्धान्तिमसार्धवस्तुत्रयं प्रतिशाखेति । **भरतमतेन** पञ्चवस्तुकादिष्वपि एकैकं वस्तु शाखाशब्देनोच्यते । तस्योत्तरार्धं प्रतिशाखेति । **अत्र**; अप-

अन्ये तु प्रतिशाखान्तेऽप्येतदाहुर्मनीषिणः ।
शाखायाः प्रतिशाखायाः कलाषट्केऽन्त्यवस्तुनः ॥ ९३ ॥
अन्त्ये पदावृत्तियुक्तः पञ्चपाणिर्यथाक्षरः ।
निजपातैर्विना यद्वा तत्पाता एव केवलाः ॥ ९४ ॥
तालिकेयं पृथग्यद्वा पञ्चपाणौ यथाक्षरे ।
तृतीयादिगलेषु स्युः शताताशाश्च तालसम् ॥ ९५ ॥

रान्तके । उपोहनं कलिकम् एककलाविरचितं प्रत्युपोहनं कर्तव्यं वा न वेति ॥ ९०–९२ ॥

(क०) एकवस्तुकपक्षे विशेषान्तरमाह—**अन्ये त्विति** । शाखान्ते शीर्षकमित्येकः पक्षः । **प्रतिशाखान्ते** शीर्षकं कर्तव्यमिति पक्षान्तरम् । **शाखाया इति** । **अन्त्यवस्तुनः शाखायाः प्रतिशाखाया अन्त्ये कलाषट्के यथाक्षरः पञ्चपाणिः पदावृत्तियुक्तः** कर्तव्य इति योजना । **निजपातैर्विनेति** । षट्पितापुत्रकस्य निजाः पाताः संताशताशताः तैर्विनेति देशीतालवत् शम्ययैव प्रयोक्तव्य इत्येकः पक्षः । **यद्वा तत्पाता एवेति** । तस्य षट्पितापुत्रकस्य पाताः पूर्वोक्ताः । **केवला इति** । पातकलान्तरयुक्ता इत्यर्थः । अयमप्यन्यः पक्षः । **तालिकेयमिति** । पञ्चपाणियुक्तमुक्तं यत्कलाषट्कं तदेव तालिकासंज्ञयोच्यत इत्यर्थः । **पृथग्यद्वेति** । वस्त्वनन्तर्भावेन तालिका कर्तव्येति पक्षान्तरम् । **तृतीयादिगलेष्विति** । चतुर्गुरुचतुर्लघ्वात्मके वस्तुनि प्रथमकलायामुपोहने कृते द्वितीयकलायां प्रत्युपोहने च कृते तृतीयचतुर्थयोर्गुर्वोः शतौ पञ्चमादिषु चतुर्षु लघुषु क्रमात् 'ताशताश' इति पाताः कर्तव्याः ॥ -९२–९५ ॥

(सु०) एकवस्तुके विशेषमाह—**अन्ये त्विति** । **अन्ये तु** आचार्याः ; इदमपरान्तकमेकवस्तुकमित्याहुः । तेषां मते द्वितीया कला प्रत्युपोहनम् ।

अस्य प्रस्तारः—

ऽ ऽ ऽ ऽ । । । ।
उ प्र श ता ताश तासं इति वस्तु ॥

ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ
सं ता श ता श ता इति शीर्षकम् ॥

ऽ । ऽ ऽ । ऽ
सं ता श ता श ता इति प्रतिशाखा ॥

। । । ।
ता श ता श इति तालिका ॥

इत्येकवस्तुकम्

बहुवस्तुकेषु द्वितीयतृतीयवस्तुनोः पूर्वोक्तन्यायेन प्रत्युपोहनं कर्तव्यम्। "गुरुणागुरुणा कार्यं शेषयोः प्रत्युपोहनम्" इत्युक्तत्वात्। **शीर्षकमिति**। शाखायाः प्रान्ते एककलेन षट्पितापुत्रकेण शीर्षकं गेयम्। केचित्प्रतिशाखायामपि शीर्षकं गेयमित्याहुः। **शाखाया इति**। शाखायाः प्रतिशाखायाश्च संबन्धिनः अन्त्यवस्तुनः **अन्त्ये कलाषट्के पद्मावृत्तियुक्तो** पञ्चपाणिर्यथाक्षरो गेयः। सः पूर्वोक्तस्वरपातहीनो वा पातयुक्तो वेति पक्षद्वयम्। इयं तालिकेत्युच्यते। पक्षान्तरमाह—**पृथगिति**। अन्त्यवस्तुनोऽन्त्ये कलाषट्के तालिका गेया। तस्मात् पृथगेव यथाक्षरे षट्पितापुत्रके वेति। कलाविधिमाह—**तृतीयादिति**। प्रथमगुरुद्वये उपोहनम्। तृतीयादिगुरुलघुषु शम्यातालद्वयशम्यातालसंनिपाताः॥ -९२–९५॥

इत्येककलमपरान्तकम्

(क०) **अस्य प्रस्तार इति**—चतुरो गुरूंश्चतुरो लघूंश्च लिखित्वा आद्यगुरोरधस्तादुकारं द्वितीयगुरोरधस्तात्प्रत्युपोहनाद्यं प्रशब्दं ततस्तृतीयादिगलानामधः शताताशतासमिति क्रमेण लिखेत्। इति वस्तु। इयमेव

अथ पञ्चवस्तुकम्—

ऽऽ ऽऽ ।। ।।
उउ शता ताश तासं ॥ वस्तु १ ॥

ऽऽ ऽऽ ।। ।।
उउ शता ताश तासं ॥ ,, २ ॥

ऽऽ ऽऽ ।। ।।
उउ शता ताश तासं ॥ ,, ३ ॥

ऽऽ ऽऽ ।। ।।
उउ शता ताश तासं ॥ ,, ४ ॥

ऽऽ ऽऽ ।। ।।
उउ शता ताश तासं ॥ ,, ५ ॥

ऽ। ऽऽ ।ऽ
संता शता शता ॥ इति तालिका ॥

ऽ। ऽऽ ।ऽ
संता शता शता ॥ इति शीर्षकम् ॥

इयं शाखा ; ईदृश्येव पदान्तरनिर्मिता प्रतिशाखा ।

शाखा । ततो यथाक्षरेणोत्तरेण शीर्षं लिखित्वा तदधस्तात् ताशताशान् लिखेत् । ततोऽपि शीर्षकं पूर्ववल्लिखेत् ॥

इत्येकवस्तुकमपरान्तकम्

इति पञ्चवस्तुकम्

अथ पञ्चवस्तुकमिति । चतुर्गुरुचतुर्लघ्वात्मकानि पञ्चवस्तूनि सविच्छेदं लिखित्वा प्रतिवस्त्वाद्यगुरुद्वयस्याधो मद्रकोक्तरीत्योकारद्वयं लिखित्वा, ततोऽन्यत्र शताताशतासां लिखेत् । ततो यथाक्षरेणोत्तरेण तालिकां लिखेत् । तेनैव शीर्षकं लिखेत । इयं शाखा । ईदृश्येव प्रतिशाखा ॥

इति पञ्चवस्तुकम्

अथ षड्वस्तुकम् । अस्य प्रस्तारः—

ऽऽ ऽऽ ।। ।।
उउ शता ताश तासं ।। वस्तु १ ।।

ऽऽ ऽऽ ।। ।।
उउ शता ताश तासं ।। ,, २ ।।

ऽऽ ऽऽ ।। ।।
उउ शता ताश तासं ।। ,, ३ ।।

ऽऽ ऽऽ ।। ।।
उउ शता ताश तासं ।। ,, ४ ।।

ऽऽ ऽऽ ।। ।।
उउ शता ताश तासं ।। ,, ५ ।।

ऽऽ ऽऽ ।। ।।
उउ शता ताश तासं ।। ,, ६ ।।

ऽ। ऽऽ ।ऽ
संता शता शता ।। इति तालिका ।।

ऽ। ऽऽ ।ऽ
संता शता शता ।। इति शीर्षकम् ।।

ईदृश्येव पदान्तरनिर्मिता प्रतिशाखा ।।

इति षड्वस्तुकम्

अथ सप्तवस्तुकम् । अस्य प्रस्तारः—

ऽऽ ऽऽ ।। ।
उउ शता ताश तासं ।। वस्तु १ ।।

ऽऽ ऽऽ ।। ।।
उउ शता ताश तासं ।। ,, २ ।।

ऽऽ ऽऽ ।। ।।
उउ शता ताश तासं ।। ,, ३ ।।

ऽऽ ऽऽ ।। ।।
उउ शता ताश तासं ।। ,, ४ ।।

ऽऽ ऽऽ ।। ।।
उउ शता ताश तासं ॥ वस्तु ५ ॥

ऽऽ ऽऽ ।। ।।
उउ शता ताश तासं ॥ „ ६ ॥

ऽऽ ऽऽ ।। ।।
उउ शता ताश तासं ॥ „ ७ ॥

ऽ। ऽ ऽ ।ऽ
संता शता शता ॥ इति तालिका ॥

ऽ ऽऽ ।ऽ
संता शता शता ॥ इति शीर्षकम् ॥

इति सप्तवस्तुकम्

सर्वेषां वस्तूनां शाखात्वे तदुत्तरार्धानां प्रतिशाखात्वे ताशताशाः। ईदृश्येव प्रतिशाखा। प्रतिशाखापक्षे त्वेवम्—

ऽऽ ऽऽ ।। ।।
उउ शता ताश तासं ॥ इति शाखा ॥

ऽ। ऽऽ ।ऽ
संता शता शता ॥ इति शीर्षकम् ॥

ऽ। ऽऽ ।ऽ
संता शता शता ॥ इति तालिका ॥

। । ऽ। ऽऽ ।ऽ ऽ
ताश ताश; प्रतिशाखा। संता शता शता; शीर्षकम्। संता

ऽऽ ।ऽ
शता शता; तालिका ॥ १ ॥

ऽऽ ऽऽ ।। ।। ऽ। ऽऽ ।ऽ
उउ शता ताश तासं; शाखा ॥ संता शता शता; शीर्षकम्।

ऽ। ऽऽ ।ऽ ।। ।। ऽ। ऽऽ ।ऽ
संता शता शता; तालिका ॥ ताश ताश; प्रतिशाखा। संता शता शता;

ऽ। ऽऽ ।ऽ
शीर्षकम्। संता शता शता; तालिका ॥ २ ॥

ऽऽ ऽऽ ।। ।। ऽ। ऽऽ ऽऽ
उउ शता ताश तासं ; शाखा ॥ संता शता शता शीर्षकम् ।
ऽ। ऽऽ ।ऽ ।। ।। ऽ। ऽऽ ऽऽ
संता शता शता ; तालिका ॥ ताश ताश ; प्रतिशाखा । संता शता शता
ऽ। ऽऽ ।ऽ
शीर्षकम् । संता शता शता ; तालिका ॥ ३ ॥

ऽऽ ऽऽ ।। ।। ऽ। ऽऽ ऽऽ
उउ शता ताश तासं ; शाखा ॥ संता शता शता ; शीर्षकम् ।
ऽ। ऽऽ ।ऽ ।। ।। ऽ। ऽऽ
संता शता शता ; तालिका ॥ ताश ताश ; प्रतिशाखा ॥ संता शता
।ऽ ऽ। ऽऽ ।ऽ
शता ; शीर्षकम् ॥ संता शता शता ; तालिका ॥ ४ ॥

ऽऽ ऽऽ ।। ।। ऽ। ऽऽ ।ऽ
उउ शता ताश तासं ; शाखा ॥ संता शता शता ; शीर्षकम् ।
ऽ। ऽऽ ।ऽ ।। ।। ऽ। ऽऽ ।ऽ
संता शता शता ; तालिका ॥ ताश ताश ; प्रतिशाखा ॥ संता शता शता ;
ऽ। ऽऽ ।ऽ
शीर्षकम् ॥ संता शता शता ; तालिका ॥ ५ ॥

एवं षड्वस्तुकसप्तवस्तुकयोरप्यूहनीयम् । शाखोत्तरार्धस्य प्रतिशाखात्वपक्षे तु पञ्चवस्तुकम् ॥ यथा—

ऽऽ ऽऽ ।। ।।
उउ शता ताश तासं ॥ वस्तु १ ॥

ऽऽ ऽऽ ।। ।।
उउ शता शता तासं ॥ ,, २ ॥

ऽऽ ऽऽ ।। ।।
उउ शता शता तासं ॥ ,, ३ ॥

ऽऽ ऽऽ ।। ।।
उउ शता शता तासं ॥ ,, ४ ॥

ऽऽ ऽऽ ।। ।।
उउ शता शता तासं ॥ ,, ५ ॥

ऽऽ ऽऽ ।। ।। ।।
ऊऊ शता ताश ताश तासं ॥ इति शाखा ॥

ऽ । ऽऽ । ऽ
संता शता शता ॥ इति तालिका ॥

ऽ । ऽऽ । ऽ
संता शता शता ॥ इति शीर्षकम् ॥

इति पञ्चवस्तुकम्

षड्वस्तुके शाखां शीर्षकं च लिखित्वा तदर्धेन वस्तुत्रयेण प्रतिशखां लिखित्वा तालिकां शीर्षकं च पूर्ववल्लिखेत् । एवं सप्तवस्तुके सप्तवस्तुकां शाखां तालिकां शीर्षकं च लिखित्वा तदर्धेन सार्धवस्तुत्रयेण प्रतिशखां च लिखेत् । ततस्तालिकां शीर्षकं च पूर्ववल्लिखेत् ॥

इत्येककलमपरान्तकम्

(क०) एवमेव षड्वस्तुकं सप्तवस्तुकं च । शाखोत्तरार्धस्य प्रतिशाखात्वपक्षे तु पञ्चवस्तुके पञ्चवस्तुकां शाखां गीत्वा, ततः प्रतिशाखां तु तृतीयवस्तूत्तरार्धलघुचतुष्टयं लिखित्वा तदधस्तात्, 'शतासान्' लिखेत् । ततः पूर्वोक्तप्रकारेण चतुर्थपञ्चमे वस्तुनी लिखेत् । ततः तालिकां शीर्षकं चोत्तरेण पूर्ववल्लिखेत् । इति पञ्चवस्तुके प्रतिशाखा । षड्वस्तुके परं वस्तुत्रयं प्रतिशाखा । सप्तवस्तुकेऽपि परं सार्धवस्तुत्रयं प्रतिशाखा । सर्वेषां वस्तूनां शाखात्वेन तदुत्तरार्धानां प्रतिशाखात्वे तु प्रस्तारः प्रदर्श्यते । यथा—प्रथमं तावत् समस्तं वस्तु शाखा । तदुत्तरार्धं लघुचतुष्टयं प्रतिशाखा । एवमेव पञ्चवस्तुकं षड्वस्तुकं वा लिखित्वा अन्त्यवस्तुशाखान्ते यथाक्षरेणोत्तरेण तालिकां शीर्षकं च लिखेत् । तस्य प्रतिशाखान्ते वा लिखेत् ॥

इत्येककलमपरान्तकम्

द्विकले द्वादशकलं वस्तु स्यादपरान्तके ॥ ९५ ॥
तच्चैककलावत्कार्यं विशेषस्त्वभिधीयते ।
उपोहनं स्यात्कलिकं द्विकलं वा कलैव तु ॥ ९६ ॥
प्रत्युपोहनमत्रोपवर्तनं तुर्यवस्तुनि ।
गीते तत्पदगीतिभ्यां तल्लयार्धलयं भवेत् ॥ ९७ ॥
यथाक्षरेणोत्तरेण वृत्तिदक्षिणमार्गयोः ।
समाप्तार्थन्यासयुक्तं केचित्पञ्चमवस्तुनः ॥ ९८ ॥
एतदाद्ये कलाषट्के गातव्यमिति मन्वते ।
निम्रनिम्रा निम्रनितास्ताम्रास्तासं कला त्विह ॥ ९९ ॥
एकैकं विविधं वात्र गीताङ्गं दत्तिलोऽब्रवदत् ।
गीताङ्गनियमं कंचिन्नाब्रूत भगवान्मुनिः ॥ १०० ॥

(क०) अथ द्विकलमपरान्तकं लक्षयति—**द्विकले द्वादशकलमित्यादि । तच्चैककलवदिति ।** एकवस्तुकादयश्चत्वारो भेदाः शाखाप्रतिशाखादिकल्पनाभेदाश्चात्रापि कर्तव्या इत्यतिदेशार्थः । **विशेषस्त्विति ।** उपोहनोपवर्तनादिकल्पनमित्यर्थः । **उपवर्तनमित्यादि ।** तुर्ये वस्तुनि गीते सति ; **तत्पदगीतिभ्याम्** ; तस्य तुर्यवस्तुनः, पदं सुप्तिङन्तम्, गीतिः मागध्यादिः, ताभ्याम् । **तल्लयार्धलयमिति ।** तस्य तुर्यवस्तुनो यो लयः तदर्धं लयो यस्येति तत्तथोक्तम् ; एतदुपवर्तनविशेषणम् । **वृत्तिदक्षिणमार्गयोरि**त्यनेन द्विकलचतुष्कलाभ्यामिति गम्यते । अयमर्थः—अत्रोपवर्तने यथाक्षरादयस्त्रयोऽपि षट्पितापुत्रकभेदाः कर्तव्या इति । **समाप्तार्थन्यासयुक्तमिति ।** समाप्तश्चासावर्थश्च । तत्र न्यासेन युक्तमिति तथोक्तम् । अस्मिन्नुपवर्तने वाक्यार्थसमाप्तौ गीतसमाप्तिं च कुर्यादित्यर्थः । **केचिदित्यादि ।** पञ्चमवस्तुन आद्ये कलाषट्क इत्यनेन केवलं यथाक्षरेणोत्तरेणेति गम्यते । **एतदिति ।** उपवर्तनमित्यर्थः । **निम्रनिम्रेत्यादि । इह** ; द्विकलापरान्तकस्य वस्तुनि॥-९५–१००॥

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
वस्तु (१) निप्र निप्र निश निता ताश तासं ॥

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽ। ऽऽ ।ऽ
प्रतिशाखा—निता ताश तासं ॥ शीर्षकम्—संता शता शता ॥

ऽ। ऽऽ ।ऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
तालिका —संता शता शता ॥ प्रतिशाखा—निता ताश तासं ॥

ऽ। ऽऽ ।ऽ ऽ। ऽऽ ।ऽ
शीर्षकम् —संता शता शता ॥ तालिका—संता शता शता ॥

।। ।। ऽ। ऽऽ ।ऽ
प्रतिशाखा —ताश ताश ॥ तालिका—संता शता शता ॥

ऽ। ऽऽ ।ऽ
शीर्षकम् —संता शता शता ॥ इत्येकवस्तु ॥

अथ पञ्चवस्तुकम् —

ऽ। ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
निप्र निप्र निश निता ताश तासं ॥ १ ॥

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
निप्र निप्र निश निता ताश तासं ॥ २ ॥

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
निप्र निप्र निश निता ताश तासं ॥ ३ ॥

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
निप्र निप्र निश निता ताश तासं ॥ ४ ॥

ऽ। ऽऽ ।ऽ
संता शता शता ॥ इत्युपवर्तनम् ।

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
निप्र निप्र निश निता ताश तासं ॥ ५ ॥

ऽ। ऽऽ ।ऽ
संता शता शता ॥ इति तालिका ॥

ऽ। ऽऽ ।ऽ
संता शता शता ॥ इति शीर्षकम् ॥

एवं पदान्तरनिर्मिता प्रतिशाखा। एवं षड्वस्तुकं सप्तवस्तुकं च। इयमेव शाखा। शाखोत्तरार्धस्य प्रतिशाखात्वे प्रतिशखा यथा—वस्तुनोऽर्धम्।

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
वस्तु (१) निम्र निम्र निश निता ताश तासं॥

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
वस्तु (२) निम्र निम्र निश निता ताश तासं॥

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
वस्तु (३) निम्र निम्र निश निता ताश तासं॥

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
वस्तु (४) निम्र निम्र निश निता ताश तासं॥

ऽऽ ऽऽ ।ऽ
संता शता शता॥ इत्युपवर्तनम्।

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
वस्तु (५) निम्र निम्र निश निता ताश तासं॥

ऽ ऽ ऽऽ ऽऽ
निता ताश तासं॥ प्रतिशाखा॥

ऽ । ऽऽ ।ऽ
संता शता शता॥ तालिका॥

ऽ । ऽऽ ।ऽ
संता शता शता॥ शीर्षकम्॥

इति पञ्चवस्तुकम्

एवं षड्वस्तुकसप्तवस्तुके शाखां चतुर्थशाखान्त उपवर्तनं शाखान्ते पूर्ववत्तालिकां शीर्षकं च लिखित्वा वस्तुत्रयात्मकं शाखार्धरूपं प्रतिशाखां, तुर्यवस्त्वन्त उपवर्तनं तालिकां शीर्षकं च लिखेत्। एवमेव सप्तवस्तुके वस्तुत्रयात्मकं शाखार्धरूपां प्रतिशाखां तुर्यवस्त्वन्त उपवर्तनयुक्तां तालिकां शीर्षकं च लिखित्वा सार्धवस्तुत्रयात्मिकां तुर्यवस्त्वन्तोपवर्तनयुक्तां प्रतिशाखां

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
शाखा —निप्र निप्र निश निता ताश तासं ॥ १ ॥

ऽ । ऽ ऽ । ऽ
तालिका —संता शता शता ॥ १ ॥

ऽ । ऽ ऽ । ऽ
शीर्षकम् —संता शता शता ॥ १ ॥

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
प्रतिशाखा—निता ताश तासं ॥ १ ॥

ऽ । ऽ ऽ । ऽ
तालिका —संता शता शता ॥ १ ॥

ऽ । ऽ ऽ । ऽ
शीर्षकम् —संता शता शता ॥ १ ॥

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
शाखा —निप्र निप्र निश निता ताश तासं ॥ २ ॥

ऽ । ऽ ऽ । ऽ
तालिका —संता शता शता ॥ २ ॥

ऽ । ऽ ऽ । ऽ
शीर्षकम् —संता शता शता ॥ २ ॥

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
वस्तु —निप्र निप्र निश निता ताश तासं ॥ ३ ॥

ऽ । ऽ ऽ । ऽ
तालिका —संता शता शता ॥ ३ ॥

ऽ । ऽ ऽ । ऽ
शीर्षकम् —संता शता शता ॥ ३ ॥

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
प्रतिशाखा—निता ताश तासं ॥ ३ ॥

ऽ । ऽ ऽ । ऽ
तालिका —संता शता शता ॥ ३ ॥

ऽ ऽ ऽ । ऽ
शीर्षकम् —संता शता शता ॥ ३ ॥

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽ ऽ ऽऽ ऽऽ
शाखा —निभ्र निभ्र निश निता ताश तासं ॥ ४ ॥

ऽ। ऽऽ ।ऽ
तालिका —संता शता शता ॥ ४ ॥

ऽ। ऽऽ ।ऽ
शीर्षकम् —संता शता शता ॥ ४ ॥

ऽऽ ऽऽ ऽऽ
प्रतिशाखा—निता ताश तासं ॥ ४ ॥

ऽ। ऽऽ ।ऽ
तालिका —संता शता शता ॥ ४ ॥

ऽ। ऽऽ ।ऽ
शीर्षकम् —संत्ता शता शता ॥ ४ ॥

ऽ। ऽऽ ।ऽ
उपवर्तनम् —संता शता शता ॥ ४ ॥

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
शाखा —निभ्र निभ्र निश निता ताश तासं ॥ ५ ॥

ऽ। ऽऽ ।ऽ
तालिका —संता शता शता ॥ ५ ॥

ऽ। ऽऽ ।ऽ
शीर्षकम् —संता शता शता ॥ ५ ॥

ऽऽ ऽऽ ऽऽ
प्रतिशाखा—निता ताश तासं ॥ ५ ॥

ऽ। ऽऽ ।ऽ
तालिका —संता शता शता ॥ ५ ॥

ऽ। ऽऽ ऽ
शीर्षकम् —संता शता शता ॥ ५ ॥

इति पञ्चवस्तुकम् । एवमेव षड्वस्तुकमपि ॥

इति द्विकलमपरान्तकम्

तालिकां च शीर्षकं च लिखेत्। सर्ववस्तूनां प्रतिवस्तु शाखात्वपक्षे तत्तदर्धानां प्रतिशाखात्वे प्रस्तारः—

(क०) अस्य प्रस्तारो यथा—गुरुद्वयात्मकान् षट्पादभागान् लिखित्वा तदधो निप्रनिप्रनिशनिताताशतासान् क्रमेण लिखेत्। इदमेकवस्तु। एवं चत्वारि वस्तूनि लिखेत्। ततो यथाक्षरेणोत्तरेणोपवर्तनं लिखेत्। पञ्चमवस्तु लिखित्वा यथाक्षरेणोत्तरेण तालिकां तेनैव शीर्षकं च लिखेत्। इति शाखा। इयमेव प्रतिशाखा। शाखापश्चिमार्धस्य प्रतिशाखात्वे तु पञ्चवस्तुकां शाखां गीत्वा सार्धद्वयमुत्तरं प्रतिशाखां कुर्यात्। यथा—तृतीयवस्तूत्तरार्धे गुरुद्वयात्मिकांस्त्रीन्पादभागान् लिखित्वा तदधो निताताशतासान् लिखेत्। ततश्चतुर्थं वस्तु पूर्ववल्लिखेत्। ततः यथाक्षरेणोत्तरेणोपवर्तनम्। ततः पञ्चमं वस्तु पूर्ववल्लिखेत्। ततः यथाक्षरेणोत्तरेण तालिकां तेनैव शीर्षकं च कुर्यात्। अथ सर्ववस्तूनां शाखान्ते तदुत्तरार्धानां प्रतिशाखात्वे तु; यथा—पूर्ववत् प्रथमं वस्तु शाखां कुर्यात्। तदुत्तरार्धे प्रतिशाखां कुर्यात्। एवं त्रीणि वस्तूनि शाखाप्रतिशाखायुक्तानि गीत्वा चतुर्थवस्त्वन्ते यथाक्षरेणोत्तरेणोपवर्तनं कुर्यात्। ततो वस्तूत्तरार्धेन प्रतिशाखां कुर्यात्। ततः पञ्चमवस्तु शाखां कृत्वा यथाक्षरेणोत्तरेण तालिकां तेनैव शीर्षकं च कुर्यात्। ततो वस्तूत्तरार्धेन प्रतिशाखां कृत्वा पूर्ववत्तालिकाशीर्षके कुर्यात्। एवं षड्वस्तुकं सप्तवस्तुकमपि॥

इति द्विकलमपरान्तकम्

(सु०) द्विकलमपरान्तकं लक्षयति—द्विकल इति। द्विकले अपरान्तके द्वादशकलं वस्तु; अन्यत्सर्वमेककलमपरान्तकवत्। विशेषस्त्वयम्—एककलं कलद्वयं वोपोहनम्। प्रत्युपोहनं त्वेकैव। कलाचतुर्थे वस्तुनि गीते सति चतुर्थवस्तुनः पदेन गीत्वा चोपवर्तनं गातव्यम्। तच्चतुष्टयवस्तुलयापेक्षया अर्धलयं कार्यम्। तस्य लक्षणमाह—यथाक्षरेणेति। वृत्तिदक्षिणमार्गस्थितेन यथा दक्षिणे षट्पितापुत्रकेण अर्धे समाप्तं जातिन्यासस्वरयुक्तमुपवर्तनमिति। मतान्तर-

चतुष्कलं तु द्विगुणं द्विकलात्पूर्ववन्मतम् ।
उपोहनं तु वस्त्वर्धं द्विकलं प्रत्युपोहनम् ॥ १०१ ॥
दक्षिणे वार्तिके त्वेतद् द्विकलं वा चतुष्कलम् ।
न वा तत्सर्वमार्गेषु विशेषस्तूपवर्तनम् ॥ १०२ ॥
तुर्यवस्तूत्तरार्धस्थैः पदैर्निर्माणमिष्यते ।
आनिविप्रा आनिविप्रा आवापनिविशास्ततः ॥ १०३ ॥
आवापनिविता आताविशास्तानिविसं कलाः ।
शतालप्रान्प्राहुरन्येऽष्टमद्वादशषोडशान् ॥ १०४ ॥

माह—केचिदिति । केचित् उपवर्तनं पञ्चमवस्तुन आद्ये वस्तुनो गेयमित्याहुः । कलानियममाह—निप्रेति । द्वादशसु कलासु प्रतिवस्तु क्रमात् निष्क्रामप्रवेश-निष्क्रामशम्या निष्क्रामतालशम्यातालसंनिपाताः कार्याः ॥–९९–१०० ॥

इति द्विकलमपरान्तकम्

(क०) अथ चतुष्कलमपरान्तकं लक्षयति—**चतुष्कलं त्वित्यादि** । **पूर्ववदिति;** मद्रकवदित्यर्थः । **द्विकलाद्द्विगुणमिति** । वस्तुनि प्रतिपादभागं गुरुचतुष्टयं कर्तव्यमित्यर्थः । **उपोहनं तु वस्त्वर्धमिति** । वस्त्वर्धं द्वादश-गुरूण्युपोहनं कर्तव्यम् । **द्विकलं प्रत्युपोहनमिति** । द्विकलं गुरुद्वय-युक्तम् । **दक्षिणे वार्तिके त्वेतदित्यादि** । एतत्प्रत्युपोहनं वार्तिके द्विकलं, दक्षिणे चतुष्कलं चेति यथायोगं योजनीयम् । **न वा तदिति** । तत्प्रत्यु-पोहनं न वेति तृतीयः पक्षः । **सर्वमार्गेषु विशेषस्तूपवर्तनमिति** । चतुष्कलापरान्तके विशेषस्तूपवर्तनं **सर्वमार्गेषु** ध्रुवादिमार्गेषु कर्तव्यमिति । **तुर्यवस्तूत्तरार्धस्थैः पदैः निर्माणमिष्यत** इत्यत्रास्योपवर्तनस्येत्यध्याहारः कर्तव्यः । **आनिविप्रा इत्यादि** । वस्तुनि पादभागेषु पातकलायोगो द्रष्टव्यः । **शतालप्रान्प्राहुरन्ये अष्टमद्वादश षोडशानिति** । अन्ये आचार्याः, वस्तुनः चतुर्विंशतौ गुरुषु अष्टमद्वादशषोडशान् गुरून् 'शतालप्रान्'

अस्य प्रस्तारः—

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
आनि विप्र आनि विप्र आनि विश आनि विता ॥

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
आता विश आनि विसं ॥ तालिका ॥

ऽ। ऽऽ ।ऽ
संता शता शता ॥ शीर्षकम् ॥ १ ॥

ऽ। ऽऽ ।ऽ
संता शता शता ॥ प्रतिशाखा ॥ १ ॥

ऽऽ ऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
आनिविता आताविश तानिविसं ॥ तालिकम् ॥ १ ॥

ऽऽ ऽऽ ऽऽ
संता शता शता ॥ शीर्षकम् ॥ १ ॥

ऽऽ ऽऽ ऽऽ
संता शता शता ॥ एकं वस्त्विति ॥

इत्येकवस्तुकम्

प्राहुः। प्रथममष्टमे तु प्रवेश उक्तः, तं शम्यां प्राहुः। प्रथमं द्वादशे शम्योक्तः, त तालमाहुः। प्रथमं षोडशे ताल उक्तः, तं प्रवेशमाहुरिति क्रमेण योजनीयम् ॥ १०१–१०४ ॥

(सु०) चतुष्कलमपरान्तकं लक्षयति—**चतुष्कलमिति**। द्विकलापरान्तकात् द्विगुणम्। चतुर्विंशतिकलं द्विकलापरान्तकात् चतुष्कलमपरान्तकं कार्यम्। अयं तु विशेषः—अर्धेन वस्तुना उपोहनम्; कलाद्वयेन प्रत्युपोहनम्; एतच्चापरान्तकं द्विकलं चतुष्कलं वा दक्षिणवार्तिकयोर्मार्गयोर्ज्ञेयम्। उपवर्तने मार्गविशेषो नास्ति। किंतु चतुर्थकं चतुष्कलं वा वस्तुन उत्तरार्धे स्थितैः पदैरुपवर्तनस्य निर्माणम्। कलाविधिमाह—**आनिविप्रा** इति। आद्यस्वरैः आवापादिक्रियानियमः क्रमेण ज्ञातव्यः। मतान्तरमाह—**शताल**मिति। अष्टमद्वादशषोडशान् शतालप्रान् केचित्प्राहुरिति ॥ १०१–१०४ ॥

इति चतुष्कलमपरान्तकम्

अथ पञ्चवस्तुकं यथा—वस्तु शाखा ॥ १ ॥

ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
आनिविप्र आनिविप्र आनिविश आनिविता आनिविश तानिविसं ॥

ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
वस्तु ॥ २ ॥ आनिविप्र आनिविप्र आनिविश आनिविता

ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
आताविश आनिविसं ॥

ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
वस्तु ॥ ३ ॥ आनिविप्र आनिविप्र आनिविश आनिविता

ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
आताविश आनिविसं ॥

ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
वस्तु ॥ ४ ॥ आनिविप्र आनिविप्र आनिविश आनिविता

ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽ।ऽऽ।ऽ
आताविश तानिविसं ॥ उपवर्तनम् ॥ संता शता शता ॥

ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
वस्तु ॥ ५ ॥ आनिविप्र आनिविप्र आनिविश आताविश तानिविसं ॥

ऽ।ऽऽ।ऽ ऽ।ऽऽ।ऽ
तालिका ॥ संता शता शता शीर्षकम् ॥ संता शता शता ॥

एवमुपवर्तनतालिकाशीर्षकसहितपञ्चवस्तुका शाखा । तत एवमेव प्रतिशाखा । शाखापश्चिमार्धस्य प्रतिशाखात्वे तु पञ्चवस्तुकं यथा प्रस्तारः—वस्तु ॥ १ ॥

ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
आनिविप्र आनिविप्र आनिविश आनिविता आताविश तानिविसं ॥

ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
वस्तु ॥ २ ॥ आनिविप्र आनिविप्र आनिविश आनिविता

ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
आताविश तानिविसं ॥

ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
वस्तु ॥ ३ ॥ आनिविप्र आनिविप्र आनिविश आनिविता
ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
आताविश तानिविसं ॥

ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
वस्तु ॥ ४ ॥ आनिविप्र आनिविप्र आनिविश आनिविता
ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽ। ऽऽ ।ऽ
आताविश तानिविसं ॥ उपवर्तनम् ॥ संता शता शता ॥

ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
वस्तु ॥ ५ ॥ आनिविप्र आनिविप्र आनिविश आनिविता
ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽ। ऽऽ ।ऽ
आताविश तानिविसं ॥ तालिका ॥ संता शता शता ॥ शीर्षकम् ॥
ऽ। ऽऽ ।ऽ
संता शता शता ॥ इति पञ्चवस्तुकम् ॥

एवं षड्वस्तु सप्तवस्तुकं च । शाखोत्तरार्धस्य प्रतिशाखापक्षत्वे तु पक्षद्वयं प्रतिशाखा । यथा—पञ्चवस्तुके पूर्ववत्पञ्चवस्तुकां शाखां लिखित्वा शाखोत्तरार्धरूपा सार्धवस्तुद्वयात्मिका प्रतिशाखायाः शाखा-तृतीयवस्तूत्तरार्धादिसार्धवस्तु ॥

प्रस्तार:—

ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
वस्तु ॥ १ ॥ आनिविप्र आनिविप्र आनिविश आनिविता
ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽ
आताविश तानिविसं ॥ एवं वस्तुचतुष्टयम् । उपवर्तनम् ॥ संता
ऽऽ ऽऽ
शता शता ॥

ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
वस्तु ॥ ५ ॥ आनिविप्र आनिविप्र आनिविश आनिविता
ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
आनिविश तानिविसं ॥ प्रतिशाखेयम् ॥

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
तालिका ॥ संता शता शता ॥ शीर्षकम् ॥ संता शता शता ॥

एवं षड्वस्तु सप्तवस्तुकमपि ज्ञेयम् ॥

सर्ववस्तूनां प्रतिशाखात्वपक्षे तदुत्तरार्धानां प्रतिशाखात्वे प्रस्तारः—

ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
शाखा—॥ १ ॥ आनिविप्र आनिविप्र आनिविश आनिविता

ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
आनिविश तानिविसं ॥

ऽ। ऽऽ ।ऽ ऽ। ऽऽ ।ऽ
शीर्षकम् ॥ संता शता शता ॥ तालिका ॥ संता शता शता ॥

ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
प्रतिशाखा ॥ १ ॥ आनिविता आनिविश तानिविसं ॥

ऽ। ऽऽ ।ऽ ऽ। ऽऽ ।ऽ
तालिका ॥ १ ॥ संता शता शता ॥ शीर्षकम् ॥ संता शता शता ॥

ऽ। ऽऽ ।ऽ
शीर्षकम्—संता शता शता ।

ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
शाखा—॥ २ ॥ आनिविप्र आनिविप्र आनिविता आनिविश

ऽऽऽऽ ऽऽ ऽऽऽऽ
तानिविसं ॥ शीर्षकम् ॥ २ ॥ संता शता शता ॥ तालिका ॥ २ ॥

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
संता शता शता ॥ प्रतिशाखा ॥ २ ॥ आनिविता आनिविश

ऽऽऽऽ ।ऽ ऽ। ऽऽ
आनिविसं ॥ तालिका ॥ २ ॥ संता शता शता । शीर्षकम् ॥ २ ॥

ऽऽ ऽऽ ऽऽ
संता शता शता ॥

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
शाखा ॥ ३ ॥ आनिविप्र आनिविप्र आनिविता आनिविश

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ।
तानिविसं ॥ शीर्षकम् ॥ ३ ॥ संता शता शता ॥ तालिका ॥ ३ ॥

। ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
संता शता शता ॥ प्रतिशाखा ॥ ३ ॥ आनिविता आनिविश

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
आनिविसं ॥ तालिका ॥ ३ ॥ संता शता शता ॥ शीर्षकम् ॥ ३ ॥

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
संता शता शता ॥

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
शाखा ॥ ४ ॥ आनिविप्र आनिविप्र आनिविता आनिविश

ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ । ऽ । ऽ
तानिविसं ॥ शीर्षकम् ॥ ४ ॥ संता शता शता ॥ तालिका ॥ ४ ॥

। ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
संता शता शता ॥ प्रतिशाखा ॥ ४ ॥ आनिविता आनिविश

ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ।
आनिविसं ॥ तालिका ॥ ४ ॥ संता शता शता ॥ शीर्षकम् ॥ ४ ॥

। ऽ ऽ ऽ । ऽ
संता शता शता ॥

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
शाखा ॥ ५ ॥ आनिविप्र आनिविप्र आनिविश आनिविता

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ । । ऽ
आनिविश तानिविसं ॥ शीर्षकम् ॥ ५ ॥ संता शता शता ॥

ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ
तालिका ॥ ५ ॥ संता शता शता ॥ प्रतिशाखा ॥ आनिविता

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ । ऽ
आनिविश तानिविसं ॥ तालिका ॥ संता शता शता ॥ शीर्षकम् ॥५॥

। ऽ ऽ ऽ । ऽ
संता शता शता ॥ एवं पञ्चवस्तुकभेदाः । एवं षड्वस्तुसप्तवस्तुकम् ॥

इति चतुष्कलमपरान्तकम्

भेदैरेककलाद्यैः स्यादुल्लोप्यकमपि द्विधा ।
भवेदेककले तस्मिन् गुरुद्वन्द्वं लघुद्वयम् ।। १०५ ।।

(क०) अस्य प्रस्तारो यथा—गुरुचतुष्टयात्मकान् षट्पादभागान् लिखित्वा तदधः प्रथमपादभाग आनिविप्रान्, द्वितीये आनिविसमित्येतान् लिखेत् । इत्येकं वस्तु । एवं चत्वारि वस्तूनि गीत्वा, यथाक्षरोत्तरेणोपवर्तनं गायेत् । ततः पूर्ववत्पञ्चमं वस्तु लिखेत् । ततो यथाक्षरोत्तरेण तालिकां शीर्षकं च लिखेत् । एवमुपवर्तनतालिकाशीर्षकसहितपञ्चवस्तुका शाखा । तत एवमेव प्रतिशाखा । शाखापश्चिमार्धस्य प्रतिशाखात्वे तु पञ्चवस्तुके पञ्चवस्तुकां शाखां गीत्वा तृतीयवस्तूत्तरार्धादिसार्धवस्तुद्वयं प्रतिशाखां कुर्यात् । यथा त्रिषु पादभागेषु द्वादशगुरून् लिखित्वा तदध आनिविशान्, आताविशान्, आनिविसांश्च लिखेत् । इति तृतीयवस्तूत्तरार्धम् । ततः पूर्ववच्चतुर्थपञ्चमवस्तुनी लिखेत् । ततस्तालिकां शीर्षकं च यथोत्तरेण लिखेत् । अथ सर्ववस्तूनां शाखात्वे तदुत्तरार्धानां प्रतिशाखात्वे तु यथा—प्रथमं समस्तं वस्तु लिखित्वा शाखां कुर्यात् । ततस्तदुत्तरार्धं लिखित्वा प्रतिशाखां कुर्यात् । एवं त्रीणि वस्तूनि शाखाः, तदुत्तरार्धानि प्रतिशाखाः । ततश्चतुर्थं वस्तु शाखां लिखित्वा यथाक्षरेणोत्तरेणोपवर्तनं लिखेत् । ततो वस्तूत्तरार्धं प्रतिशाखां कृत्वा पञ्चमं वस्तु शाखां लिखेत् । ततस्तालिकां शीर्षकं च यथाक्षरेणोत्तरेणोपवर्तनं लिखेत् । ततो वस्तूत्तरार्धेन प्रतिशाखां कृत्वा पञ्चमादिशाखां लिखेत् । ततस्तालिकां शीर्षकं च यथाक्षरेणोत्तरेण लिखेत् । ततो वस्तूत्तरार्धेन प्रतिशाखां यथाक्षरेणोत्तरेण तालिकां शीर्षकं च लिखेत् । इति पञ्चवस्तुकस्य भेदाः ॥

इति चतुष्कलमपरान्तकम्

(क०) अथोल्लोप्यकं लक्षयति—**भेदैरित्यादि** । **एककलाद्यैः**; एककलद्विकलचतुष्कलाद्यैः । एककले मात्राप्रमाणमाह—**भवेदित्यादि** ।

गुर्वन्ते चेति मात्रैका तच्च मात्रासमाप्तिकम् ।
द्विकलेऽष्टकला मात्रा द्विगुणा तु चतुष्कला ॥ १०६ ॥
मात्रापूर्वदले कार्यो विविधो मुखसंज्ञकः ।
पश्चिमार्धे प्रतिमुखं विविधो वृत्तसंयुतः ॥ १०७ ॥
वृत्तं तिस्रश्चतस्रो वा पञ्च षड्वा विदारिकाः ।

गुरुद्वन्द्वं लघुद्वयम् अन्ते गुरु चेत्येका मात्रेति योजना। **तच्चेति**; एककलोल्लोप्यकम् । **मात्रासमाप्तिकमिति**; मात्रायां समाप्तिर्यस्येति व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । एकमात्रयैव समाप्यत इत्यर्थः । **द्विकल इत्यादि** । द्विकल उल्लोप्यके, **अष्टकला** अष्टौ गुरव एका **मात्रा** भवेत् । अथवा **द्विकले मात्रा अष्टकला** अष्टौ कला यस्याः सा तथोक्ता । **चतुष्कल** उल्लोप्यके **तु** मात्रा **द्विगुणा** । द्विकलमात्रापेक्षया द्विगुणा । षोडशकलेत्यर्थः । **मात्रापूर्वदल इति** । त्रिविधस्याप्युल्लोप्यकस्य मात्रायाः पूर्वदले पूर्वार्धे एककलस्य गुरुद्वये द्विकलस्य गुरुचतुष्टये चतुष्कलस्य गुर्वष्टके **विविधः** कार्यः । 'विविधो द्विविदारीकः' इत्युक्तलक्षणो गीताङ्गविशेषः । स एष **मुखसंज्ञकः** । **पश्चिमार्धे वृत्तसंयुतः** कृतो **विविधः** प्रतिमुख इत्युच्यते ॥ १०५–१०७ ॥

(सु०) उल्लोप्यकं विभजते—भेदैरिति। उल्लोप्यकस्य त्रयो भेदाः। एककलं, द्विकलं, चतुष्कलमिति। एतानि लक्षयति—भवेदित्यादिना। उल्लोप्यके गुरुद्वयं लघुद्वयम् अन्ते गुरुश्चेदेका मात्रा। तच्च; एककलोल्लोप्यकमपि, मात्रया समाप्यते; द्विकले अष्टाभिः कलाभिरेका मात्रा; चतुष्कले द्विगुणा षोडशकला मात्राः स्थाप्य, तेषु मात्रायाः पूर्वार्धे मुखसंज्ञको विविधः द्विविदारीकः कर्तव्यः। पश्चिमार्धे वृत्तसंयुतो विविधः प्रतिमुखसंज्ञकः कार्यः ॥ १०९–१०७ ॥

(क०) वृत्तस्य स्वरूपमाह—**वृत्तं तिस्रश्चतस्रो वा पञ्च षड् वा**

अवगाढं प्रवृत्तं च तद् द्विधेति निरूपितम् ॥ १०८ ॥
आद्यमारोहिवर्णेन प्रवृत्तमवरोहिणा ।
न्यासापन्याससंन्यासविन्यासानां तु कुत्रचित् ॥ १०९ ॥
न्यासोऽस्यांशेऽस्य संवादिन्यनुवादिनि वा भवेत् ।
अनन्तरस्वरैरेकान्तरितैर्वा समापनम् ॥ ११० ॥
विदारीणां भवेदत्रेत्यभ्यधत्त विशाखिलः ।
अन्यत्र न्यासमपन्यासमंशं संवादिनं तथा ॥ १११ ॥
उपक्रम्य चतुर्धा स्यादारोहो वावरोहणम् ।
वैहायसं विधातव्यं मात्रोपरि चतुष्कले ॥ ११२ ॥

विदारिका इति । **तत्**; वृत्तम् । **अवगाढं प्रवृत्तं** चेति **द्विधा निरूपितम्** । **आरोहिणा वर्णेन** आद्यमवगाढम् । **अवरोहिणा वर्णेन** प्रवृत्तमिति तयोर्लक्षणम् । **न्यासेत्यादि** । अस्य वृत्तस्य न्यासो रागन्यासादिष्वंशे वा **कुत्रचिद्भवति** । **अस्य संवादिन्यनुवादिनि वा भवेदिति** । **अस्येति**; अंशस्य ॥ १०८, १०९ ॥

(सु०) वृत्तलक्षणमाह—**वृत्तमिति** । विदारीसमुदायो वृत्तमित्युच्यते । **तत्**; वृत्तं द्विविधम् । **अवगाढं प्रवृत्तं** चेति । आरोहिवर्णेन विरचितमवगाढम् । अवरोहिवर्णेन विरचितं प्रवृत्तमिति । अस्य वृत्तस्य रागजनकजातेर्न्यासापन्याससंन्यासविन्यासस्वराणामेकस्मिन्नंशस्वरे वा अंशस्य संवाद्यनुवादिनि वा **न्यासः** समाप्तिः भवेत् ॥ १०८, १०९– ॥

(क०) विशाखिलमतेन विदारीणां न्यासमाह—**अनन्तरस्वरैरित्यादि** । **अनन्तरस्वरैः**; अंशस्वरसंनिहितैः । **एकान्तरितैः**; अंशस्यैकान्तरितैः । **समापनम्**; न्यासः । **अत्रेत्यादि** । **अत्र**; वृत्ते । आरोहणमवरोहणं वा न्यासादिषु चतुर्ष्वेकतमोपक्रमेण **चतुर्धा** भवति ।

यद्वा कलाप्रयोगेण शून्यान्मात्रोपरिस्थितान् ।
कलाचतुष्ककालात्स्यादेककत्रितयादिदम् ॥ ११३ ॥
एकाङ्गादिषडङ्कान्तं द्वादशाङ्कान्तमप्यदः ।
विविधोऽस्याद्यमङ्गं स्यादेककानि ततः परम् ॥ ११४ ॥
तद् द्वादशकलं प्रोक्तमुल्लोप्यकसमापकम् ।

वैहायसमित्यादि । **चतुष्कले मात्रोपरि**; वैहायसं विधातव्यमित्यन्वयः । **चतुष्कले**; चतुष्कलोल्लोप्यके । **मात्रोपरि**; षोडशकलात्मिकाया मात्राया अनन्तरं वैहायसं नामाङ्गं कर्तव्यम् ॥ ११०–११२ ॥

(सु०) मतान्तरमाह—**अनन्तरस्वरैरिति** । **विदारीणां तु समापनं** संवाद्यनुवादीनामनन्तरस्वरैरेकान्तरितस्वरैर्वा कर्तव्यम् । **विशाखिल**ग्रहणं प्रशंसार्थम् । **अत्रेति** । अत्र; वृत्ते, चतुर्धा आरोहणम्, अवरोहणं च कर्तव्यम् । न्यासस्वरमारभ्य वा, परं न्यासस्वरम् । अंशस्वरं तु तत्संवादिनं वा, **आरोहो वावरोहणं चेति** । चतुष्कले विशेषमाह—**वैहायसमिति** । **चतुष्कले**; चतुष्कलोल्लोप्यके मात्रानन्तरं वैहायसं कर्तव्यम् ॥ ११०–११२ ॥

(क०) पक्षान्तरेण वैहायसं प्रयोजयति—**यद्वेति** । **कलाप्रयोगेण शून्यादिति**; 'वैहायसे तु निविशाः' इत्यादिना वक्ष्यमाणेन कलाप्रयोगेण रहितात् । **कलाचतुष्ककालादिति** । गुरुचतुष्टयमितकालादनन्तरम् । **एककत्रितयात्**; एककानि नाम गीताङ्गानि, तेषां त्रितयात् । **इदम्** पूर्वोक्तं वैहायसं स्यात् । **एकाङ्गादिति** । **अदः**; एतद्वैहायसम् । **एकाङ्गादिषडङ्कान्तमिति** । एकस्मिन्पक्षे षड्भेदयुक्तम् । **द्वादशाङ्गान्तमिति** । पक्षान्तरे द्वादशभेदयुक्तमित्यर्थः । सर्वेषु भेदेषु **आद्यमङ्गं विविधः स्यात्** । **ततः परमङ्गान्येककानि** भवन्ति । एकाङ्गदेशे विविधः । एवं द्व्यङ्गादिभेदेषु द्वितीयादीन्यङ्गान्येककानि भवन्तीत्यर्थः । **तदिति**; तद्वै-

वर्णानुकर्षणं तालावृत्तिर्वाङ्गनिवेशने ॥ ११५ ॥
यद्वा शाखेयमुदिता मात्रा वैहायसात्मिका ।
शाखैव प्रतिशाखोक्ता सा त्वन्यपदनिर्मिता ॥ ११६ ॥
ततोऽन्ताहरणं प्रोक्तं गीतकस्य समाप्तिकृत् ।
वृत्तं संहरणेऽत्र स्यादन्यदा त्वेककं भवेत् ॥ ११७ ॥
विविधो वा त्रिधान्तोऽथ युगयुङ्मिश्रभेदतः ।
युग्मोऽन्तः प्रथमस्तेषां त्र्यश्र इत्याह दत्तिलः ॥ ११८ ॥
स्थितं प्रवृत्तमपरं महाजनिकमित्यपि ।
त्रीण्यङ्गानि पृथक्तेषां लक्षणं प्रतिपाद्यते ॥ ११९ ॥

हायम् । **द्वादशकलम्**; द्वादशगुरुकालमितम् । **उल्लोप्यकसमापकम्**; उल्लोप्यकस्य समाप्तिकृत् । **अङ्गनिवेशने**; अङ्गानां विविधादीनां निवेशने प्रयोगे; **वर्णानुकर्षणम्**; वर्णानामक्षराणाम्, अनुकर्षणं पुनरुच्चारणम् । तालावृत्तिश्च कर्तव्ये भवतः । **यद्वेत्यादि** । **वैहायसात्मिका इयं मात्रा** केषांचिन्मते **शाखेत्युदिता** । केचिद्वैहायसमेव शाखां वदन्तीत्यर्थः । **सा शाखैव अन्यपदनिर्मिता** प्रतिशाखेत्युक्ता । **ततो यथाक्षरे पञ्चपाणौ अन्ताहरणं** नामाङ्गं **प्रोक्तम्** । **गीतकस्य** उल्लोप्यकस्य **समाप्तिकृत्**, एतदन्ताहरणमेव संहरणमिति संज्ञान्तरेणापि प्रोक्तम् । **अत्र संहरणे वृत्तं स्यात्** । वृत्तं नाम ; 'वृत्तं तिस्रश्चतस्रो वा पञ्च षड्वा विदारिकाः' इत्यादिनोक्तलक्षणमित्यनुसंधेयम् । **अन्यदा त्विति** । अन्ताहरणाभावपक्षे त्वेककं विविधो वा भवेत् । **अथ**; अन्ताहरणानन्तरम् । **अन्तः**; अन्तो नामाङ्गविशेषः । **युगयुङ्मिश्रभेदत** इति । युगिति युग्मः; अयुगित्ययुग्मः; मिश्र इति युग्मायुग्मः; एवं त्रेधा भवति । **तेषामिति**; त्रयाणां मध्ये । **युग्मोऽन्तः प्रथम** इति । भरतादिमतेनेति शेषः । **दत्तिलस्तु** त्र्यश्रः प्रथम

युग्मे द्विकलयुग्मेन स्थितं स्थायिगतं मतम् ।
तेनैव तत्प्रवृत्तं स्यादुद्धट्टस्तत्कलात्रये ॥ १२० ॥

इत्याह । त्र्यश्रोऽयुग्मः । **स्थितमित्यादि** । तेषां युग्मादीनां पृथक् प्रत्येकं स्थितं प्रवृत्तं महाजनिकमिति त्रीण्यङ्गानि ॥ ११३–११९ ॥

(सु०) पक्षान्तरमाह—**यद्वेति** । अथवा मात्रानन्तरं प्रयोज्यमानात् कलाप्रयोगशून्यं कलाचतुष्टयानन्तरं वैहायसं गेयम् । इदं तु कलाचतुष्टयानन्तरं विहितं वैहायसं एककलत्रितयात्स्यात् । एककले द्विकले चतुष्कले चेति उल्लोप्यके कर्तव्य इत्यर्थः । एकाङ्गादिति । आदौ वैहायसम्, एकमङ्गमादौ यस्य तत् । तथा षडङ्गान्यन्ते यस्य । अथवा द्वादशाङ्गान्तं वा कर्तव्यम् । किमङ्गमादौ कानि चान्त इत्यपेक्षायामाह—**विविध इति** । अस्य वैहायसस्य पूर्वं च लक्षितो विविध आद्यमङ्गम् । एककानि परम् अन्त्यमङ्गम् । तस्य वैहायसस्य लक्षणमाह—**तदिति** । द्वादशकलानिबद्धं तद्वैहायसम् उल्लोप्यकं समापयति । अङ्गसहितस्य वैहायसस्य संज्ञान्तराण्याह—**वर्णानुकर्षणमिति** । इयं वैहायसरूपा मात्रा अङ्गनिवेशने सति पुनरुच्चारणं वर्णानुकर्षणमित्युच्यते, तालावृत्तिश्च कर्तव्यः । **शाखेति** । शाखावदेव प्रतिशाखा । किंतु सा अन्यैः पदैर्वा आम्नायते । अतश्च सापि वैहायसानन्तरं गेयेत्यर्थः । **अत्रेति** । **अत्र**; उल्लोप्यके । यताक्षरे षट्पितापुत्रके अन्ताहरणं कर्तव्यमित्युक्तम् । तदेव संहरणमित्युक्तं भवति । अनेन गीतस्य समाप्तिर्भवति । वृत्तसंहरणनामानि तु अन्ताहरणे यदा उपनिबद्धमेककमङ्गं स्यात् । विविधो वा भवेदिति संबन्धः । **त्रिधेति** । अथ; अन्ताहरणानन्तरं त्रिविधोऽन्तः कर्तव्यः । युक् अयुक् मिश्र इति । तेषामन्तानां मध्ये अन्तः त्र्यश्रयुक् प्रथम इति दत्तिल आह । **स्थिमिति** । तेषां त्रयाणामन्तानां प्रत्येकं त्रीण्यङ्गानि स्युः; स्थितं प्रवृत्तं महाजनिकमिति ॥ ११३–११९ ॥

(क०) स्थितादीनां लक्षणमाह—**युग्म** इत्यादि । **युग्मे**, अन्ते **द्विकलयुग्मेन** द्विकलचच्चत्पुटेन । **स्थायिगतं**; स्थायिवर्णगतम्, स्थायिस्वरगतम् । **तेनैवेति** । द्विकलचच्चत्पुटेनैव; **तत्प्रवृत्तं** युग्मप्रवृत्तं स्यात् ।

आद्ये कलाचतुष्केऽन्त्ये पदानि प्राश्चि योजयेत् ।
विविधोऽस्याद्यभागे स्यादेककं तु ततः परम् ॥ १२१ ॥
पूर्वार्धस्थपदावृत्त्या युङ्महाजनिकं विदुः ।
स्थिततालयुतं तस्य गीताङ्गनियमो न च ॥ १२२ ॥
त्र्यश्रेऽन्ते त्र्यश्रतालेन द्विकलेन स्थितं भवेत् ।
यथाक्षरेणोत्तरेण प्रवृत्तं तत्र कीर्तितम् ॥ १२३ ॥
त्र्यश्रेण महाजनिकं महाजनिकवन्मतम् ।

तत्; तत्र । आद्ये कलात्रय उद्घट्ट इति । उद्घट्टके तु निष्क्रामं शम्याद्वयं च योजयेदित्युद्घट्टोक्ताः पातकला निशशा योजनीया इत्यर्थः । अन्त्ये कलाचतुष्के प्राश्चि पदानि योजयेदिति । आद्यकलाचतुष्कोक्तान्येव पदान्यन्त्यकलाचतुष्केऽपि गायेदित्यर्थः । अस्येति । युग्मप्रवृत्तस्य । आद्यमङ्गं विविधः स्यात् । ततः परं त्वेककं स्यात् । पूर्वार्धस्थेत्यादि । पूर्वार्धस्थपदावृत्त्येति । महाजनिके पूर्वार्धस्थितानामेव पदानामावृत्तिः कर्तव्या, नोत्तरार्धस्थितानामित्यर्थः । युङ्महाजनिकमिति । युग्मे महाजनिकम् । स्थिततालयुतमिति । युग्मस्थिते यस्ताल उक्तो द्विकलचच्चत्पुटः, तेन युक्तमित्यर्थः । तस्य; महाजनिकस्य, गीताङ्गनियमः; विविधादीनां गीताङ्गानां नियमो न चेति यथारुचि कर्तव्यानीत्यर्थः । त्र्यश्रेऽन्त इत्यादिना । द्विकलेन त्र्यश्रतालेन द्विकलचाचपुटेन स्थितं भवेत् । तत्र; त्र्यश्रे अयुग्मे यथाक्षरेणोत्तरेण प्रवृत्तं कीर्तितम् । त्र्यश्रेण महाजनिकं त्र्यश्रेण द्विकलचाचपुटेन । महाजनिकवदिति । युग्ममहाजनिकवत् पूर्वार्धस्थपदावृत्त्या कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १२०–१२३- ॥

(सु०) एतेषां लक्षणमाह—युग्म इति । युग्मे अन्ते, द्विकलयुग्मेन चच्चत्पुटेन स्थायिवर्णगतं स्थितमित्युच्यते । तेनैव द्विकलेन चच्चत्पुटेन वृत्तं

मिश्रोऽन्तः षड्विधः प्रोक्तो युग्मायुग्माङ्गमिश्रणात् ॥ १२४ ॥
एककं विविधो वा स्यादनुक्ताङ्गस्थितादिषु ।
विविधाभ्यां वैककाभ्यां यद्वा युग्मस्थितं भवेत् ॥ १२५ ॥
अयुगन्यतराङ्गं स्यात्प्रवृत्तं स्थितवन्मतम् ।
प्रवृत्ताभ्यां प्रवृत्तेन युगयुग्मं परेऽब्रुवन् ॥ १२६ ॥
महाजनिकमन्तः स्याद् द्व्यङ्गमेकाङ्गकं परम् ।
द्व्यङ्गो यदा तदान्तः स्यान्महाजनिकवर्जितः ॥ १२७ ॥
स्थितप्रवृत्तहीनोऽयं यदैकाङ्गश्चिकीर्षितः ।

स्यात्। किंतु तत्कलाश्रय आद्ये कलाचतुष्के उद्ग्रहः। अन्त्ये पूर्वपदानि गायेत्। आद्ये रागे विवधः; अन्त्ये एककानीति। पूर्वार्धस्थानां पदानामावृत्तिश्चेत् तदा प्रवृत्तं महाजनिकमिति भरतादयो विदुः। तन्महाजनिकं स्थितं विलम्बितस्थले लयो यस्य। अथवा स्थितस्य अङ्गस्य यस्तालः तद्युक्तं कर्तव्यम्। गीताङ्गनियमो नास्ति। त्र्यश्र इति। अयुग्मं चेत्, तदा चाचपुटतालेन द्विकलेन स्थितं भवेत्। यथाक्षरेण षट्पितापुत्रकेण प्रवृत्तं भवेत्। द्विकलेन चाचपुटेन महाजनिकं भवेत्। तदेव महाजनिकं युग्ममहाजनिकवत् कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १२०–१२३- ॥

(क०) **मिश्रोऽन्त** इत्यादि। **युग्मायुग्माङ्गमिश्रणा**दिति। युग्माङ्गस्य अयुग्माङ्गस्य च मिश्रीकरणात् षड्विधो भवतीत्यर्थः। **अनुक्ताङ्गस्थितादिष्वि**ति। अनुक्तानि विविधाद्यङ्गानि येषां तानि अनुक्ताङ्गानि। तानि स्थितादीनि स्थितप्रवृत्तमहाजनिकानि तेषु। एककं वा विविधो वा यथाकामं भवति। **विविधाभ्यां वैककाभ्यां यद्वा युग्मस्थितं भवेत्।** **अयुगन्यतराङ्गं स्यात्प्रवृत्तं स्थितवन्मतम्** इत्यत्र षडपि मिश्रभेदा द्रष्टव्याः। यद्वा विविधाभ्यां वैककाभ्यां वा उभयाद्वा युग्मस्थितं प्रथमं भवेत्। **प्रवृत्तं स्थितवन्मतमिति।** विविधाभ्यामेककाभ्यां वा युग्मप्रवृत्तं भवेदि-

त्यर्थः । **अयुगन्यतराङ्गमिति** । युग्माङ्गापेक्षया अयुग्मसंबन्धि महाजनिकादिकमङ्गं भवेदित्यर्थः । प्रथमभेदे युग्मस्य स्थितप्रवृत्ते ओजस्य महाजनिकं कर्तव्यम् । द्वितीये मिश्रभेद ओजस्य स्थितप्रवृत्ते युग्मस्य महाजनिकं च । तृतीये भेदे युग्मस्य स्थितमोजस्य प्रवृत्तमहाजनिके च । चतुर्थे भेद ओजस्य स्थितं युग्मस्य प्रवृत्तमहाजनिके च । पञ्चमे भेदे युग्मस्य स्थितमोजस्य प्रवृत्तं युग्मस्य महाजनिकं च । षष्ठे भेदे ओजस्य स्थितं युग्मस्य प्रवृत्तमोजस्य महाजनिकं चेति षट्सु भेदेषु लक्षणं यथायोगं योजनीयम् । **प्रवृत्ताभ्यां प्रवृत्तेन युगयुग्मं परेऽब्रुवन् । महाजनिकम्** इति । **परे** ; आचार्याः । **प्रवृत्ताभ्यामिति** सहार्थे तृतीया । प्रवृत्ताभ्यां सहितं महाजनिकं प्रवृत्तेन सहितं महाजनिकं च । **युगयुग्मम्** ; युक् चायुग्मं चेति द्वन्द्वः । मिश्रमित्यर्थः । एवं मिश्रमतमब्रुवन् । पुनरन्तस्य द्वैविध्यमाह— **अन्तः स्यादिति** । **महाजनिकवर्जित** इति । स्थितप्रवृत्ताभ्यामेव द्व्यङ्गो भवतीत्यर्थः । **स्थितप्रवृत्तिहीनोऽयमिति** । महाजनिकेनैव एकाङ्गो भवतीत्यर्थः ॥ १२४–१२७- ॥

(सु०) मिश्रोऽन्त इति । युग्मम ; संकरागतम् । मिश्रोऽन्तः षड्विधः । युग्मस्य स्थितप्रवृत्ते अयुग्मस्य महाजनिकमित्येकः । अयुग्मस्य स्थितप्रवृत्ते युग्मस्य महाजनिकमिति द्वितीयः । अयुग्मस्य स्थितं युग्मस्य प्रवृत्तं महाजनिकमिति तृतीय । युग्मस्य स्थितम् अयुग्मस्य प्रवृत्तं महाजनिकमिति चतुर्थः । युग्मस्य स्थितं अयुग्मस्य प्रवृत्तं युग्मस्य महाजनिकमिति पञ्चमः । अयुग्मस्य स्थितं युग्मस्य प्रवृत्तम् अयुग्मस्य महाजनिकमिति षष्ठः । एकमिति । अनुक्तानां विविधाद्यङ्गानाम् एषु स्थितप्रवृत्तमहाजनिकेषु एककं विविधो वा ग्राह्यः । पक्षान्तरमाह— विविधाभ्यामिति । अयुग्मस्यान्तस्य स्थितं विविधद्वयेन एककद्वयेन च युग्मलितं कार्यम् । अयुग्मस्य तु स्थितम् अन्यतराङ्गं स्यात् । विविधो वा, एककं वा तत्राङ्गत्वेन ग्राह्यमित्यर्थः । मतान्तरमाह— प्रवृत्ताभ्यामिति । तत्र युगयुग्मे प्रवृत्तद्वयेन अयुग्मम् एकेन प्रवृत्तेन कर्तव्यमित्याहुः ।

शताशतासमित्येककल उल्लोप्यके कलाः ॥ १२८ ॥
द्विकले स्युर्निशनिता शतानिसमिति क्रमात् ।
चतुष्कले त्वानिविशास्तत आनिविताः क्रमात् ॥ १२९ ॥
भवन्त्याशविता आनिविसं मात्रा मताः कलाः ।
वैहायसे तु निविशानिवितानि शताशताः ॥ १३० ॥
संनिपातश्चेति कलाः स्थिते निः पञ्चमो भवेत् ।
शताशतासंनिपाताः प्रवृत्ते त्रिकलादनु ॥ १३१ ॥

महाजनिकमिति । अङ्गद्वयेन सहितं कार्यम् । यदा अन्तः मिश्रः क्रियते, तदा महाजनिको हीनः । द्व्यङ्ग इति । स्थितप्रवृत्ताभ्यां युक्तः कर्तव्यः । स्थितप्रवृत्तहीनोऽयमिति । यदा अयं महाजनिकः स्थितप्रवृत्तहीनः, तदा एकाङ्गश्च महाजनिकेनैव भवति ॥ १२४–१२७- ॥

(क०) अथैककलाद्युल्लोप्यकभेदानां पातकलायोगं दर्शयति—**शताशतासमित्यादिना । स्थिते निः पञ्चमो भवेदिति** । युग्मे द्विकलयुग्मेनेति युग्मस्थिते द्विकलवच्चच्चत्पुट उक्तः । तस्य च 'निशौ नितासप्रनिस द्विकले युग्मके मताः' इति पातकलायोगः पूर्वमेवोक्तः । तेन पञ्चमस्य गुरोः शम्यायां प्राप्तायां तदपवादत्वेन निष्क्रामोऽनेन विधीयते । पञ्चमादन्ये पूर्वोक्ता एव ॥ १२८–१३०- ॥

(सु०) कलाविधिमाह—शतेति । एककले उल्लोप्यके शम्याताल-संनिपाताः । द्विकले तु; निष्क्रामशम्यानिष्क्रामतालशम्यातालनिष्क्रामसंनिपाताः । चतुष्कले तु; आवापादयः षोडश आद्याक्षरैर्ज्ञातव्याः । वैहायसे तु; निष्क्रामादयः संनिपातान्ता द्वादश । स्थिते; निष्क्रामः पञ्चमः । पञ्चमादन्याः कलाः द्विकलचच्चत्पुटवत् तत्र प्रवृत्तः कलात्रयानन्तरं पञ्चसु कलासु शम्या-तालशम्यातालसंनिपाताः ॥ १२८–१३०- ॥

(क०) **त्रिकलादन्विति । प्रवृत्ते**; 'उद्घट्टस्तु कलात्रये, आद्ये'

त्र्यश्रे स्थिते चतुर्थः प्र इत्युल्लोप्ये कलाविधिः ।
वैहायसादिनिर्युक्तमथवा स्याच्चतुष्कलम् ॥ १३२ ॥
अन्तान्तमन्ताहरणप्रान्तं वैहायसान्तिमम् ।
मात्रामात्रमिति प्रोक्तं तच्चतुर्धा पुरातनैः ॥ १३३ ॥

इत्युक्तत्वात् तदनन्तरे कलापञ्चके शताशतासंनिपाताः कर्तव्या भवन्ति । **त्र्यश्रे स्थिते चतुर्थः प्र इति । त्र्यश्रे**; चाचपुटे निशौ ताशौ निसमिति ज्ञेयाः; चाचपुटे क्रमादित्युक्तत्वात्, चतुर्थे शम्यायां प्राप्तायां तदपवादत्वेन निष्क्रामोऽनेन विधीयते । चतुर्थादन्ये पूर्वोक्ता एव । **वैहायसादिनिर्युक्तमित्यादि । अथवा** इति पक्षान्तरप्रदर्शनम् । चतुष्कलमुल्लोप्यकं वैहायसादिनिर्युक्तम् । आदिशब्देन अन्तान्ताहरणान्तयोर्ग्रहणम् । वैहायसान्ताहरणान्तैर्वर्जितं भवतीत्यर्थः । **अन्तान्तमित्यादि ।** तच्चोल्लोप्यमन्तान्तं कदाचिन्मात्रायाः समनन्तरं वैहायसे तदनन्तरमन्ताहरणे तदनन्तरमन्ते च प्रयुक्ते सत्यन्तान्तमुल्लोप्यं भवति । **अन्ताहरणप्रान्तमिति ।** कदाचिन्मात्रावैहायसान्ताहरणेषु पूर्ववत्प्रयुक्तेष्वन्ताहरणान्तमुल्लोप्यं भवति । **वैहायसान्तिममिति ।** कदाचिन्मात्रावैहासयोरेव प्रयुक्तयोर्वैहायसान्तिममुल्लोप्यं भवति । **मात्रामात्रमिति ।** कदाचिन्मात्रायामेव प्रयुक्तायां मात्रामात्रमुल्लोप्यं भवति । वैहायसादिनिर्युक्तमित्यर्थः; इति **पुरातनैः** आचार्यैः चतुर्धोक्तम् ॥१३१–१३३॥

(सु०) आद्यकलात्रये तु द्विकलचचत्पुटोक्तः । तत्र स्थिते चतुर्थः प्रवेशः । अन्यत् द्विकलचाचपुटवत् । वैहायसादिभिः चतुष्कलमुल्लोप्यकं वैहायसान्ताहरणान्तैर्हीनं कर्तव्यम् । अथवेति पक्षान्तरे । तत्; उल्लोप्यकमपि । क्वचित् अन्तान्तं भवति । क्वचित् अन्ताहरणप्रान्तं भवति । कदाचित् वैहायसान्तिमं भवति । कदाचित् मात्रामात्रं भवतीति चत्वारः पक्षाः पुरातनैः आचार्यैः वैकल्पिकत्वेन निर्दिष्टाः ॥ १३१–१३३ ॥

प्रस्तारः—

ऽऽ ।। ऽ
शता शता सं । इत्येककलोप्यकमात्रा ।

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
निशा निता शता निसं । इति द्विकलमात्रा ।

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
आनि विश आनि विता आशा विता आनि विसं । इति चतुष्कलमात्रा ।

इति मात्रामात्रमुल्लोप्यकम्

(क०) अस्य प्रस्तारो यथा—गुरुद्वयं लघुद्वयं गुरुं च लिखित्वा तदधः शताशतासान् लिखेत् । इत्येककलोल्लोप्यकमात्रा । ततः सविच्छेदं गुरुचतुष्टयद्वयं लिखित्वा तदधो निशनितान्, शतानिसांश्च लिखेत् । इति द्विकलोल्लोप्यकमात्रा । ततः सविच्छेदं गुरुचतुष्कचतुष्टयं लिखित्वा तदधस्तात् आनिविशान्, आशावितान्, आनिविसांश्च क्रमेण लिखेत् । इति चतुष्कलोल्लोप्यकमात्रा ॥

इति मात्रामात्रमुल्लोप्यकम्

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
आनि विश आनि विता आश विता आनि विसं । वैहायसान्तं चतुष्कलमुल्लोप्यकम् ।

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
आनि विश आनि विता आनि विता आनि विसं । चतुर्मात्रामात्रप्रयोगशून्यचतुष्कला ।

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
आनि विश आनि विता आश विता आनि विसं । चतुष्कलान्तमुल्लोप्यकम् ।

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
निविश निविता विशता शतासं । मात्रा १ ॥

ऽ ऽ
आनिविश आनिविता आनिविता आनिविसं निविश निविता

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
निशता शतासं । इत्युल्लोप्यककलाप्रयोगः । शून्यकलाचतुष्कलानन्तर-वैहाहसरूपम् । चतुष्कला मात्रा ।

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
आनिविश आनिविता आशाविता आनिविसं । शाखा ॥

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
निविश निविता निशता शतासं । एवमेव पदान्तरनिर्मिता प्रतिशखा ॥
ततः संहरणाख्यमन्ताहरणम् ॥

इत्यन्ताहरणमुल्लोप्यकम्

(क०) अथवा मात्रानन्तरं वैहायसे सविच्छेदं गुरुत्रयचतुष्कं लिखित्वा तदधो निविशान् निवितान् निशतान् शतासांश्च लिखेत् । अथवा कलाप्रयोगशून्यकलाचतुष्कलानन्तरं वैहायसं कुर्यात् । इति वैहायसान्त-मुल्लोप्यकम् । अथवा वैहायसानन्तरं यथाक्षरोत्तरेणान्ताहरणं लिखेत् । इत्यन्ताहरणमुल्लोप्यकम् ॥

अथ युग्मस्यान्तस्यायुग्मस्य च त्रयो भेदाः; स्थितं, प्रवृत्तं, महाजनिकं चेति । तत्र युग्मस्थितान्तमुल्लोप्यकं यथा—

ऽ । ऽऽ ।ऽ
संता शता शता । इदमेव वैहायसम् ।

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
चतुष्कलमात्रा—आनिविश आनिविता आशाविता आनिविसं ।

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
वैहायसम्—निविश निविता निशता शतासं ।

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
युग्मप्रवृत्तम्—निश शता ताश तासं ।

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
युग्मस्थितम्—निश निता निप्र निसं ।

अथ युग्मप्रवृत्तान्तं महाजनिकस्थितान्तमुल्लोप्यकं यथा—युग्मप्रवृत्तान्तमुल्लोप्यकं यथा—

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
चतुष्कलमात्रा—आनिविश आनिविता आशाविता आनिविसं ।

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
वैहायसम्—निविश निविता निशता शतासं ।

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
युग्मस्थितमयुग्मस्थितान्तमुल्लोप्यकम्—निश निता शप्र निसं । अथायुग्मप्रवृत्तकम्—

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
चतुष्कलमात्रा—आनिविश आनिविता आशाविता आनिविसं ।

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ
वैहायसम्—निविश निविता निशता शतासं । संता शता शता ।

इति युग्मप्रवृत्तम् ॥

अथायुग्मप्रवृत्तान्तमुल्लोप्यकम् ।

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
चतुष्कलमात्रा यथा—आनिविश आनिविता आशविता आनिविसं ।

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
वैहायसम्—निविश निविता निशता शतासं ।

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
स्थितप्रवृत्तयुग्ममहाजनिकम्—निश निता शप्र निसं ।

अथ मिश्रान्तस्य षड्भेदाः । तत्र युग्मस्थितप्रवृत्तायुग्ममहाजनिकमिश्रान्तान्तमुल्लोप्यकं यथा—

ऽऽ ऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽऽऽऽ
चतुष्कलमात्रा—आनिविश आनिविता आशविता आनिविसं निविश
ऽऽऽ ऽऽऽऽऽऽ
निविता निशता शतासं । इति वैहायसम् ।

ऽऽऽ ऽ ऽऽऽऽऽऽऽऽऽ
युग्मस्थितप्रवृत्ते युग्मस्य महाजनिकम्—निशनिता शप्रनिसं निश ताश निसं।

अथ युग्मस्थितप्रवृत्ते युग्ममहाजनिकमिश्रान्तान्तमुल्लोप्यकं यथा—

ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽ ऽऽऽ
निशता शनिस निशनि ताश प्रनिसं । इत्ययुग्मप्रवृत्ते युग्मस्य महाजनिकम् ।

अथायुग्मस्थितायुग्मप्रवृत्तमहाजनिकमिश्रान्तमुल्लोप्यकं यथा—

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
चतुष्कलमात्रा—आनि विश आनि विता आश विता आनि विसं ।
ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
वैहायसम्—निविश निविता निशता शतासं । निश निता शप्र
ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽऽ ऽऽ
निसं । संता शता शता । निशता निसं । युग्मस्य स्थितमयुग्मस्य प्रवृत्तमहाजनिकमिति । युग्मप्रवृत्तकं यथा—महाजनिकमिश्रान्तान्तमुल्लोप्यकं यथा—

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
चतुष्कलमात्रा—आनि विश आनि त्रिता आश विता आनि विसं ।
ऽऽऽऽ ऽऽ ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽऽ
वैहायसम्—निविश निविता निशता शतासं । निशता प्रनिसं ।
ऽऽऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
निश शता शता शसं निश निता शप्र निसं ।

इत्ययुग्मस्थितयुग्मस्य प्रवृत्तमहाजनिके ।

अथ युग्मस्थितायुग्मप्रवृत्तयुग्ममहाजनिकमिश्रान्तान्तमुल्लोप्यकं यथा—

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
निश निता शप्र निसं। आनि विश आनि विता आश विता

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
आनि विसं। संता शता शता। निश निता शप्र निसं।

इति युग्मस्य स्थितमयुग्मप्रवृत्तं महाजनिकम्।

अथायुग्मस्थितं युग्मप्रवृत्तायुग्ममहाजनिकमिश्रान्तमुल्लोप्यकं यथा—

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
आनि विश आनि विता आश विता आनि विसं।

ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽऽ
चतुष्कलमात्रा—निविश निविता निशता शतासं।

ऽऽ ऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽ
वैहायसम्—निश निता शप्रनिसं। निश निता शप्रनिसं। निशता

ऽऽऽ
शनिसं।

इति युग्मस्थितमयुग्मस्य प्रवृत्ताभ्यामेकाङ्गो महाजनिकेन। एते षण्मिश्रभेदाः। द्व्यङ्गो वा मिश्रः स्थितप्रवृत्ताभ्यामेकाङ्गो वा महाजनिकेन।

इत्यन्तान्तमुल्लोप्यकम्

अथवा ततो युगयुङ्मिश्र इति त्रिविधोऽन्तः कर्तव्यः। तस्य प्रत्येकं स्थितप्रवृत्तमहाजनिकाख्यानि त्रीण्यङ्गानि कर्तव्यानि। तत्र युग्मस्थितं यथा—सविच्छेदं गुरुचतुष्कद्वयं लिखित्वा तदधो निशनितान्त्रिप्रविसांश्च लिखेत्। युग्मप्रवृत्तं यथा—पूर्ववद् गुर्वष्टकं लिखित्वा तदधो निशशताताशतासान् लिखेत्। ततो युग्ममहाजनिकं युग्मस्थितवल्लिखेत्।

चतुष्कलानि चत्वारि प्रकार्यादीन्युदाहरन् ।
प्रकरी स्याच्चतुर्वस्तु यद्वा सार्धत्रिवस्तुका ॥ १३४ ॥
तत्रार्धमन्त्यमादौ स्याद्वस्तु षण्मात्रमिष्यते ।
सार्धत्रिवस्तुपक्षे तु भवेदर्धमुपोहनम् ॥ १३५ ॥

अयुग्मस्थितं यथा—षड्गुरून् लिखित्वा तदधो निशता प्रनिसान् लिखेत् । अयुग्मप्रवृत्तं यथाक्षरेणोत्तरेण लिखेत् । अयुग्ममहाजनिकमयुग्मस्थितवल्लिखेत् । षड्विधो मिश्रान्तो यथा—तत्र युग्मस्थितप्रवृत्ते अयुग्ममहाजनिकं च पूर्वोक्तप्रकारेण लिखेत्; इत्येको मिश्रः । अयुग्मस्य स्थितप्रवृत्ते युग्मस्य महाजनिकं च लिखेत्; इति द्वितीयो मिश्रः । युग्मस्य स्थितेऽयुग्मस्य प्रवृत्तमहाजनिके च लिखेत; इति तृतीयो मिश्रः । अथायुग्मस्य स्थितं युग्मस्य प्रवृत्तमहाजनिके च लिखेत्; इति चतुर्थो मिश्रः । युग्मस्य स्थितमयुग्मस्य प्रवृत्तं युग्मस्य महाजनिकं च लिखेत्; इति पञ्चमो मिश्रः । अयुग्मस्य स्थितं युग्मस्य प्रवृत्तमयुग्मस्य महाजनिकं च लिखेत्; इति षष्ठो मिश्रः । इति मिश्रान्तस्य षड्भेदाः । द्व्यङ्गो वा स्थितप्रवृत्ताभ्यामेकाङ्गो महाजनिके द्रष्टव्यः ॥

इत्यन्तान्तमुल्लोप्यकम् ।

(क०) अथ प्रथमं तावत्प्रकर्यादीनां चतुर्णां सामान्यलक्षणमाह— **चतुष्कलानीत्यादि** । **प्रकर्यादीनि चत्वारीति** । प्रकर्योवेणकरोविन्दकोत्तराणीत्यर्थः । **चतुष्कलानि**; चतुष्कलान्येव । एककलद्विकलाख्यभेदद्वयरहितानीत्यर्थः । **उदाहरन्**, आचार्या इति शेषः । प्रकरीं लक्षयति— **प्रकरी स्यादित्यादिना** । **तत्रार्धमिति** । तत्र सार्धत्रिवस्तुकायां प्रकर्यामन्त्यमर्धं न्यायतो वस्तुत्रयानन्तरप्राप्तत्वेनान्त्यवस्त्वर्धम् । **आदौ स्यादि-**

पक्षान्तरे वस्तुमात्रं न वा स्यात्प्रत्युपोहनम् ।
कनिष्ठासारितं प्रोक्तमत्र संहरणं बुधैः ॥ १३६ ॥
वृत्तं च त्रिविदारीकमस्मिन्संहरणे मतम् ।
अन्त्यस्य त्वन्तिमा मात्रा कैश्चित्संहरणं मता ॥ १३७ ॥
अन्ते वा सप्तमी मात्रा परैः संहरणं स्मृता ।
वस्त्वर्धेष्विह गीताङ्गविधिर्मद्रकवद्भवेत् ॥ १३८ ॥

त्यनेन वचनेन वस्तुत्रयस्य आदौ कर्तव्यं स्यात् । प्रथमं वस्त्वर्धं गीत्वा पश्चाद्वस्तुत्रयं गायेदित्यर्थः । **सार्धत्रिवस्तुपक्षे तु भवेदर्धमुपोहनमिति** । वस्त्वर्धस्यादौ प्रयोगे प्रयोजनं दर्शितं भवति । **पक्षान्तर** इति । चतुर्वस्तु-पक्ष इत्यर्थः । वस्तुमात्रमुपोहनं भवेत् । **प्रत्युपोहनं न वा स्या**दिति तस्यात्र वैकल्पिकं दर्शितम् । **कनिष्ठासारितमित्यादि** । **अत्र**; प्रकर्याम् । कनिष्ठासारितमेव संहरणं प्रोक्तमिति ।

"कनिष्ठासारिते युग्मः शम्यादिद्वावथोत्तरौ ।
एते यथाक्षरास्तेषां संनिपातोऽन्तिमोऽधिकः" ॥

इति वक्ष्यमाणलक्षणं यत् कनिष्ठासारितं तदेवात्र प्रयुक्तं संहरणं नामाङ्गमुच्यत इत्यर्थः । **वृत्तं त्वित्यादि** । **अस्मिन्**; संहरणे, **त्रिविदारीकं वृत्तम्** । **मतमिति** । "वृत्तं तिस्रश्चतस्रो वा पञ्च षड्वा विदारिकाः" इत्युक्तेषु वृत्तभेदेषु त्रिविदारीकमेवात्र कर्तव्यमित्यर्थः । **अन्त्यस्य त्विति** । अन्त्यस्य वस्तुनोऽन्तिमा षष्ठी **मात्रा संहरण**मिति केषांचिन्मतम् । **अन्ते वेति** । अन्त्यवस्तुनोऽन्ते नाशे; अनन्तरमित्यर्थः । **सप्तमी मात्रेति** । अन्त्यवस्त्ववयवत्वेन मात्रान्तरं परिकल्प्यमित्यर्थः । **वस्त्वर्धेष्वित्यादि** । **इह**; प्रकर्याम् । **वस्त्वर्धेषु गीताङ्गविधिर्मद्रकवद्भवेदि**ति । पूर्वार्धेषु विविधः, उत्तरार्धेष्वेककं च कर्तव्यमित्यतिदेशतोऽवगन्तव्यम् ॥ १३४–१३८ ॥

द्वितीयमात्रा तालान्ता प्रकर्या वस्तुनो मता ।
तुर्यायां द्वादशस्तालः पञ्चम्यामष्टमस्तु शः ॥ १३९ ॥
याः षोडश कलाः प्रोक्ता द्विकले मद्रकेऽन्तिमाः ।
ताः षष्ठ्यामद्वितीयान्त्या मात्राः शम्यान्तिमा मताः ॥ १४० ॥

(सु०) प्रकरीं लक्षयति—**चतुष्कलानीति** । **प्रकर्यादीनि चत्वारीति** । आदिना ओवेणकरोविन्दकोत्तराणां परिग्रहः । चतुष्कलानि चत्वारि षोडश-कला प्रकरीमात्रा इति भरतादयः उदाहरन् अवादिषुः । सा प्रकरी चतु-र्भिर्वस्तुभिः स्यात्; सार्धवस्तुत्रयेण वा । सार्धवस्तुत्रयपक्षे अन्त्यमर्धमादौ गेयम् । ततो वस्तुत्रयम्, वस्तुनि षण्मात्राः कर्तव्याः । सार्धेति । यदा तु सार्धत्रिवस्तुका प्रकरी तदा वस्त्वर्धमुपोहनं कर्तव्यम् । चतुर्वस्तुपक्षे तु एकवस्तुमात्रमुपोहनम् । पक्षद्वयेऽपि प्रत्युपोहनं कर्तव्यं वा न वा । कर्तव्यपक्षे तु पूर्वोक्तलक्षणमेव । **कनिष्ठेति** । अत्र; प्रकर्याम् । कनिष्ठासारितं संहरणं कार्यम् । आसारितं तु वक्ष्यते । अस्मिन् प्रकरीसंबन्धिनि संहरणे विदारीत्रयेण वृत्तं कर्तव्यम् । मतान्तरमाह—**अन्त्यस्येति** । अन्त्यस्य वस्तुनोऽन्तिमा मात्रा **कैश्चिन्मुनिभिः** संहरणमित्यभिधीयते । परैः अपरैः वस्तु सर्वासां मात्राणामन्ते सप्तमी मात्रा संहरणं स्मृतम् । **वस्त्वर्धेष्विति** । इह प्रकर्यां वस्तूनामर्धेषु गीताख्यमङ्गं मद्रकस्थविविधवत्कर्तव्यम् ॥ १३४–१३८ ॥

(क०) प्रकर्यां वस्तुनः षट्सु मात्रासु पातकलायोगं दर्शयति—**द्वितीयमात्रा तालान्ता** इत्यारभ्य **शेषस्थानेष्वानिप्रान्पादभागेषु निक्षिपेत्** इत्यन्तेन । अत्र मात्रा तावत् षोडशकलात्मिका । तत्र **द्वितीयमात्रा तालान्ता**; तालाख्यपातान्ता । **तुर्यायां** मात्रायां द्वादश तृतीयपाद-भागान्तो गुरुस्तालः कर्तव्यः । **पञ्चम्यां** मात्रायामष्टमः । द्वितीयपाद-भागान्त्यो गुरुः । **शः** शम्याख्यः पातः कर्तव्यः । **द्विकले मद्रके-ऽन्तिमाः याः षोडश कला** इति । निशनिता, नितानिश, शताताश,

शेषस्थानेष्वानिविप्रान्पादभागेषु निक्षिपेत् ।
उपोहने कलापातान्न्यषेधन् दत्तिलादयः ॥ १४१ ॥
षष्ठी वा सप्तमी मात्रा यदा संहरणं तदा ।
कनिष्ठासारितकला विनान्त्यां परिकीर्तिता ॥ १४२ ॥

ताशतासमिति प्रोक्तास्ताः षष्ठ्यां मात्रायां कर्तव्याः । **अद्वितीयान्त्या ;** द्वितीया षष्ठीव्यतिरिक्ता **मात्राः** प्रथमातृतीयाचतुर्थीपञ्चम्यः शम्यान्तिमाः, आसां षोडशो गुरुः शम्याख्यः पातः कर्तव्यः । **शेषस्थानेष्विति** । उक्तेभ्योऽन्येषु पादभागेष्वानिविप्रान् कुर्यात् । **उपोहन** इत्यादि । **दत्तिलादयः, उपोहने कलापातान् न्यषेधन्निति** । अत्र केचित्पक्षे ध्रुवपातमाहुरिति गम्यते । "ध्रुवपातमपातं वा" इति मद्रकोक्तन्यायस्य संचारात् । **षष्ठी वेत्यादि** । **अन्त्यां विनेति** । "संनिपातोऽन्तिमोऽधिकः" इति कनिष्ठासारिते संनिपातात्मिकान्त्या कला वक्ष्यते ; तां विहायेत्यर्थः ॥ १३९–१४२ ॥

पातकलाविधिमाह—**द्वितीयेति** । प्रकरीसंबन्धिनो वस्तुनो द्वितीयमात्रा तालान्ता । अन्त्यकलायां तालपातो ज्ञातव्यः । **तुर्यायां** चतुर्थमात्रायां **द्वादशस्तालः**, द्वादशी कला तालपातेन योज्या आ षष्ठवस्तुनः । पञ्चम्यां च मात्रायामष्टमः शम्याख्यः पातः कर्तव्यः । **द्विकले याः** पूर्वं **षोडश कलाः** प्रोक्ताः निष्क्रामशम्यादयः, ताः **षष्ठयां** मात्रायां प्रयोज्याः । द्वितीयान्तिमामात्रावर्जितासु मात्रा शम्या अन्तिमा मात्राः अन्त्यकलायां शम्यापातेन योज्याः । उक्तादन्येषु स्थानेषु प्रतिपादभागेषु आवापनिष्क्रामविक्षेपप्रवेशा योज्याः । **दत्तिलादयस्तु**—उपोहने कलापाताः न्यषेधन् नाङ्गीकुर्वन्निति । **षष्ठी वेति** । यदा षष्ठी सप्तमी वा मात्रा संहरणमित्यङ्गीक्रियते, तदा अन्त्यां कलां विना कनिष्ठासारितस्य कला ज्ञातव्याः ॥ १३९–१४२ ॥

प्रस्तारः—

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
आनि विप्र आनि विप्र आनि विप्र आनि विश मात्रा ॥ १ ॥

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
आनि विप्र आनि विप्र आनि विप्र आनि विता ,, ॥ २ ॥

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
आनि विप्र आनि विप्र आनि विप्र आनि विश ,, ॥ ३ ॥

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
आनि विप्र आनि विप्र आनि विता आनि विश ,, ॥ ४ ॥

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
आनि विप्र आनि विश आनि विप्र आनि विश ,, ॥ ५ ॥

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
निश निता निता निश शता ताश ताश तास ,, ॥ ६ ॥

इति षण्मात्रं वस्तु

अस्याः प्रकर्याः प्रस्तारो यथा—वस्तुनः प्रथममात्रायां षोडशगुरून् सचतुष्कलपादभागविभागं लिखित्वा, तत्राद्येषु पादभागेषु प्रत्येकमानिविप्रान् लिखेत् । चतुर्थे त्वानिविशान् लिखेत् । इति प्रथममात्रा । द्वितीयामपि मात्रामेवमेव लिखेत् । किं तु षोडशस्य गुरोरधस्तालं लिखेत् । इति द्वितीयमात्रा। तृतीयामपि मात्रां प्रथमावल्लिखेत्। इति तृतीया । चतुर्थ्यां मात्रायां पूर्ववत् षोडश गुरून् लिखित्वा तत्राद्ययोः पादभागयोः प्रत्येकमानिविप्रान्, तृतीये पादभागे आनिवितान्, चतुर्थे पादभागे आनिविशान् लिखेत्। इति चतुर्थी मात्रा । पञ्चम्यां मात्रायां प्रथमतृतीययोः पादभागयोः प्रत्येकमानिविप्रान् द्वितीयचतुर्थयोः प्रत्येकमानिविशान् लिखेत् । इति पञ्चमी मात्रा । षष्ठ्यां मात्रायां षोडशानां गुरूणामधो निशनिता, नितानिश, ताशतासमित्येतान् पादभागविभागान् लिखेत् । इति षष्ठीमात्रा ॥

इति षण्मात्रमेकं वस्तु

एवं चत्वारि वस्तूनि त्रीणि सार्धानि वा गीत्वा कनिष्ठासारितात्मकं संहरणं कार्यं यथा, अथवा अन्त्यसंनिपातवर्जिताभिः कनिष्ठासारितस्य कलाभिरन्विता अन्त्यवस्तुनः षष्ठीमात्रा संहरणं कार्यम्। अथवा एवमात्मिका सप्तमी मात्रा संहरणं कार्यम्। यथा—

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
शता शता संता शता। संता शता शता। संता शता शता।

इति प्रकरी

ओवेणकं द्वादशाङ्गं सप्ताङ्गं च परावरम्।
स्यात्पादः प्रतिपादश्च माषघातोपवर्तनम्॥ १४३॥

(क०) **एवमिति**। एवं चत्वारि वस्तूनि त्रीणि वा सार्धानि गीत्वा, ततः कनिष्ठासारितात्मकं संहरणं कार्यम्। अस्य प्रस्तारो यथा— आदौ यथाक्षरं चच्चत्पुटं प्रस्तार्य, "आसारितादौ शम्यादिः" इति नियमस्य व्यवस्थितत्वात् तदधः शताशतान् लिखेत्। ततो यथाक्षरौ षट्पितापुत्रकौ प्रस्तार्य तयोरधः प्रत्येकं संताशताशातान् लिखेत्। "संनिपातेऽन्तिमेऽधिके" इत्युक्तत्वात्। अन्तिममधिकं लिखित्वा तदधः संनिपातं लिखेत्। अथवा अधिकान्त्यसंनिपातवर्जिताभिः कनिष्ठासारितस्य कलाभिरन्विता अन्त्यवस्तुनः षष्ठीमात्रा संहरणं कार्या। अथवा एवमात्मिका सप्तमी मात्रा संहरणं कार्या। यथा पूर्वोक्तपातकलायुक्तां षष्ठीं मात्रां तादृशीं सप्तमीं मात्रां वा लिखेत्॥

इति प्रकरी

(क०) अनन्तरमोवेणकं लक्षयति—**ओवेणकं द्वादशाङ्गमित्यादि**। अङ्गानि तु—पादः, प्रतिपादः, माषघातः, उपवर्तनम्, संधिः, चतुरश्रम्, वज्रम्, संपिष्टकम्, वेणी, प्रवेणी, उपपातः, अन्ताहरणमित्येतानि

संधिश्च चतुरश्रं स्याद्वज्रं संपिष्टकं ततः ।
वेणी तथा प्रवेणी स्यादुपपातस्ततः परम् ॥ १४४ ॥
अन्ताहरणमित्येतान्यङ्गानि द्वादशावदन् ।
संपिष्टकं तथा वेणीं प्रवेणीमुपवर्तनम् ॥ १४५ ॥
उपपातं विनान्यानि सप्ताङ्गानि च मेनिरे ।
यादृक् चतुष्कले वस्तु प्रागुक्तमपरान्तिके ।
तादृक्पादस्ततस्तद्वत्प्रतिपादः पदान्तरैः ॥ १४७ ॥
समं पादपदार्धेन पतिपादं परे जगुः ।
यथाक्षरोत्तरे शीर्षं केचिदाहुरतः परम् ॥ १४८ ॥

द्वादशाङ्गानि, स्यात्पाद इत्यादिना परिगणितानि । सप्ताङ्गानीति । सप्ताङ्ग ओवेणके संपिष्टकादिभ्योऽन्यानि पादप्रतिपादमाषघातसंधिचतुरश्रवज्रान्ताहरणाख्यानि मेनिरे ॥ १४३–१४५- ॥

(सु०) ओवेणकं लक्षयति—ओवेणकमिति । केचित् परे इममोवेणकं द्वादशङ्गं द्वादशभिरङ्गैर्युक्तम्, सप्ताङ्गम्; सप्तभिरङ्गैर्युक्तं कार्यमिति वदन्ति । अवरं हीनमिति क्रमेण योजनीयम् । तान्येवाङ्गान्याह—स्यादिति । पादः, प्रतिपादः, माषघातः, उपवर्तनम्, संधिः, चतुरश्रम्, वज्रम्, संपिष्टकम्, वेणी, प्रवेणी, उपपातः, अन्ताहरणं चेति द्वादशाङ्गानि अवदन् भरतादयः । संपिष्टकवेणीप्रवेण्युपवर्तनोपपातहीनान्येव सप्ताङ्गानि मेनिरे परे आचार्याः ॥ १४६ ॥

(क०) पदादीनां लक्षणमाह—यादृगित्यादि । चतुष्कले; अपरान्तके, यादृग्वस्तु प्रागुक्तं चतुर्विंशतिगुर्वात्मकं तादृगेवात्र पाद इत्युच्यते । ततः; अनन्तरम्, तद्वत्; पादवत्, चतुर्विंशतिगुर्वात्मक इत्यर्थः । पदान्तरैः; पादप्रयुक्तपदेभ्योऽन्यैः पादैः प्रतिपादः कर्तव्यः । एतेन पादप्रतिपादयो-

शीर्षात्परो माषघातो द्विकलोत्तरतालतः ।
अपरान्तकवत्तस्मात्परं स्यादुपवर्तनम् ॥ १४९ ॥
ऊर्ध्वं संपिष्टकाद्वा स्यादुभाभ्यामथवा परम् ।
तद्वदेव ततः संधिस्ततोऽपि चतुरश्रकम् ॥ १५० ॥
युग्मप्रवृत्तवत्तस्माद्वज्रं संधिवदिष्यते ।
संपिष्टकं ततः कार्यं दश द्वादश वा कलाः ॥ १५१ ॥

धातुसाम्यं गम्यते । **पादपरार्धेनेति** । पादस्य उत्तरार्धेन द्वादश गुर्वात्मकेन समम् । **प्रतिपादं परे जगुरिति** । अत्रापि पादोत्तरार्धधातुसाम्यं प्रतिपादस्यावगन्तव्यम् । अतः प्रतिपादात् परमनन्तरं यथाक्षरेणोत्तरेण शीर्षकं केचिदाहुः । ततो माषघातो द्विकलोत्तरतालतः । **अपरान्तकवदिति** । द्विकलापरान्तकवदित्यर्थः । तस्मात् माषघातात्परमुपवर्तनं स्यात् । उपवर्तनं संपिष्टकादूर्ध्वं वा स्यात् । अथवा उभाभ्यां माषघातसंपिष्टकाभ्यां परं स्यात् । माषघातानन्तरं संपिष्टकानन्तरं वोपवर्तनं गेयमिति पक्षान्तरम् । **तद्वदेवेति** । तत उपवर्तनादनन्तरं संधिर्नामाङ्गम् । **तद्वत्**; उपवर्तनवदित्यर्थः । उपवर्तनं यथाक्षरेणोत्तरेण कृतं संधिरपि तेनैव कर्तव्यः । **ततोऽपीति** । संधेरप्यनन्तरं चतुरश्रकं नामाङ्गम् । **युग्मप्रवृत्तवदिति** । द्विकलचच्चत्पुटेनोद्धट्टोक्तकलापूर्वकपातकलायुक्तेन कर्तव्यमित्यर्थः । **तस्मादिति** । **तस्मात्**; चतुरश्रात् । वज्रं नामाङ्गम् । **संधिवदिति** । यथाक्षरेणोत्तरेण कर्तव्यमित्यर्थः । **ततः** वज्रानन्तरं **संपिष्टकं** नामाङ्गं कार्यम् । **दश द्वादश वा कला** इति संपिष्टकस्य वैकल्पिकः कलासंख्यानियमो दर्शितः । **द्वादशाङ्गे दशकलं सप्ताङ्गे त्वितरन्मतमिति** तयोः संपिष्टकभेदयोर्विषयव्यवस्था दर्शिता ॥ १४७–१५१ ॥

द्वादशाङ्गे दशकलं सप्ताङ्गे त्वितरन्मतम् ।
सप्ताङ्गद्वादशाङ्गत्वे वर्णाङ्गैः केचिदूचिरे ॥ १५२ ॥
चतुर्थी पञ्चमी चेह त्याज्ये दशकले कले ।
भवेद्वेण्यां प्रवेण्यां च पञ्चपाणिर्यथाक्षरः ॥ १५३ ॥

(सु०) पदादीनां लक्षणमाह—यादृगिति । चतुष्कले अपरान्तके पूर्वं चतुर्विंशतिगुर्वात्मकं यादृग् वस्तूक्तं तादृगेवात्र पाद इत्युच्यते । ततः; अनन्तरम् । तद्वत्; चतुर्विंशतिगुर्वात्मकवस्तुवत्, पदान्तरैः अन्यैः पदैः विरचितः, तादृगेव प्रतिपादः कर्तव्यः । मतान्तरमाह—सममिति । शीर्षकाख्यमङ्गमाहुः । अतः प्रतिपादादनन्तरपदस्य उत्तरार्धेन सदृशं प्रतिपादं केचिदाह । अतः प्रतिपादादनन्तरं केचित् यथाक्षरेण षट्पितापुत्रकेण शीर्षकाख्यमङ्गमाहुः । शीर्षकादनन्तरं द्विकलेन षट्पितापुत्रकेण माषघाताख्यमङ्गं भवति । तस्मात् माषघातादनन्तरम् अपरान्तकवत् उपवर्तनं षट्पितापुत्रकेण गेयम् । इदमुपवर्तनं संपिष्टकादनन्तरं वा गेयम् । उभाभ्यां माषघातसंपिष्टकाभ्यां वा गेयम् । ततः; उपवर्तनादनन्तरम् । तद्वत् उपवर्तनवत् यथाक्षरषट्पितापुत्रकेण संधिरपि गेयम् । ततोऽपि चतुरश्रकम् । तस्मात् चतुरश्रात् वज्रं संधिवत् यथाक्षरणोत्तरेण कर्तव्यम् । ततः वज्रादनन्तरं संपिष्टकं भवति । तच्च संपिष्टकं दशकलं द्वादशकलं वेति पक्षद्वयस्य व्यवस्थामाह—द्वादशाङ्ग इति । द्वादशाङ्गे वेणुके च सकलं संपिष्टकं सप्ताङ्गवेणुके इतरवत् द्वादशकलं भवति ॥ १४७–१५१- ॥

(क०) सप्ताङ्गद्वादशाङ्गत्वे वर्णाङ्गैः केचिदूचिर इति; चतुर्थीत्यादि । दशकल इह संपिष्टके द्वादशकलसंपिष्टकोक्तासु कलासु चतुर्थी शम्या, पञ्चमी तालश्च; एते कले त्याज्ये भवतः । द्वादशकले संपिष्टके वक्ष्यमाणा इतरा दश कलाः प्रयोक्तव्या इत्यर्थः । वेणीप्रवेण्योरङ्गयोर्यथाक्षरः पञ्चपाणिरित्येकः पक्षः । द्विकलो वा पञ्चपाणिरिति द्वितीयः । अथवा यथाक्षरात् चच्चत्पुटादूर्ध्वं द्विकलचच्चत्पुट इति तृतीयः । यद्वा यथाक्षरे

द्विकलो वाथवा चच्चत्पुटादूर्ध्वं यथाक्षरात् ।
चच्चत्पुटः स्याद् द्विकलो यद्वा वेणी यथाक्षरे ॥ १५४ ॥
पञ्चपाणौ प्रवेणी तु द्विकले मुनिभिर्मताः ।
प्रवेण्यनन्तरं कैश्चिदुपवर्तनमिष्यते ॥ १५५ ॥
पादोत्तरार्धतालेन द्विकलेनोत्तरेण वा ।
उपपातस्ततोऽन्तेन विनान्ताहरणं न वा ॥ १५६ ॥
सत्यन्तेऽस्त्येव स द्वेधा सप्ताङ्गेऽन्यत्र तु त्रिधा ।
लक्ष्मान्ताहरणादीनां ज्ञेयमुल्लोप्यकादिह ॥ १५७ ॥

पञ्चपाणौ वेणी, द्विकले पञ्चपाणौ प्रवेणीति चतुर्थः पक्षः । प्रवेण्यनन्तरमुपवर्तनं कर्तव्यमिति केचिन्मतम् । **पदोत्तरार्धतालेनेति** । आनिविताद्विकलायुक्तेन द्वादशगुर्वात्मकेन द्विकलेनोत्तरेण वोपपातः कर्तव्यः । तत उपपातानन्तरमन्तेन विनान्ताहरणं कर्तव्यमित्येकः पक्षः । न वेति तन्निषेधात् द्वितीयः पक्षः । निषेधोऽप्यन्तेन विनेत्येतस्यांशस्यावगन्तव्यः । विशेषणनिषेधेनापि विशिष्टनिषेधस्य सिद्धत्वात् । तेन अन्तसहितमन्ताहरणं पक्षे कर्तव्यमिति गम्यते । **सत्यन्त** इति । **अन्ते सतीति** । अन्तसद्भावपक्ष इत्यर्थः । सोऽन्तः सप्ताङ्ग ओवेणके द्विधा युग्मोऽयुग्मश्च भवेत् । अन्यत्र तु द्वादशाङ्ग ओवेणके तु त्रिधा युग्मोऽयुग्मो मिश्रश्चेति भवेत् । **अन्ताहरणादीनामिति** । आदिशब्देन युग्मादयोऽन्तर्भेदा गृह्यन्ते ॥–१५२-१५७ ॥

(सु०) **सप्ताङ्गेति** । वेणुकस्य सप्ताङ्गत्वं च वर्णाङ्गैरेव केचिदाहुः । सप्तभिर्वर्णैर्विरचितमित्यर्थः । **द्वादशाङ्गत्व इति** । दशकलपक्षे द्वादशाभ्यः कलाभ्यः कर्तव्यमिति । के कले त्यज्य इत्यपेक्षायामाह—**चतुर्थीति** । द्वादशाभ्यः कलाभ्यः चतुर्थी पञ्चमी च कला त्याज्ये भवतः । ननु किमनेन नियमेन

विधेयो विविधो वेण्यां प्रवृत्तं वा मतान्तरात् ।
प्रवेण्यां तु प्रवृत्तं स्यादवगाढं परे जगुः ॥ १५८ ॥
पादोपपातसंपिष्टेऽप्यभ्यधुर्विविधं बुधाः ।
विविधो वैककं वज्र एककं तूपवर्तने ॥ १५९ ॥
विविधश्चतुरश्रे स्यादेककं वाथवैककम् ।
कलाप्रयोगनिर्मुक्तं संप्रयुज्यावपाणिना ॥ १६० ॥
कलास्वष्टासु विविधो विधेयो गानवेदिभिः ।

प्रयोजनम्? पातकलानियमस्य द्वादशसु कलासु पृथक् पातानां निरूपितत्वात् । भवेदिति । वेण्यां प्रवेण्यां च यथाक्षरषट्पितापुत्रक इत्येकः । द्विकलो वा पञ्चपाणिरिति द्वितीयः । यथाक्षरात् चच्चत्पुटादनन्तरं द्विकलचच्चत्पुट इति तृतीयः । यदि वा यथाक्षरे पञ्चपाणौ वेणी, द्विकले पञ्चपाणौ प्रवेणीति चतुर्थः । प्रवेण्यनन्तरमिति । प्रवेण्यनन्तरमुपवर्तनं गातव्यमिति केषांचिन्मतम् । पादेति । षट्पितापुत्रकेण पादस्य उत्तरार्धतालेन द्विकलषट्पितापुत्रकेण वा उपपातः कार्यः । ततः; उपपातादनन्तरम्, अन्तो नास्ति चेत्, अन्ताहरणं कर्तव्यं वा न वा । अन्ते सत्यवश्यमन्ताहरणमस्त्येव । अन्ते तु सप्ताङ्ग ओवेणके द्विधा; युग्मोऽयुग्म इति । अन्यत्र तु द्वादशाङ्ग ओवेणके तु त्रिधा; युग्मः, अयुग्मः, मिश्र इति । अन्ताहरणादीनामिति । आदिशब्देन युग्मादयो ग्राह्याः ॥ -१९२–१९७ ॥

(क०) वेण्यादिषु विविधादीनि गीताङ्गानि यथायोगं योजयति—**विधेयो विविध** इत्यादिना । **चतुरश्रो विविध** इति । चतुरश्र एककं विविधं चेत्येकः पक्षः । अथवा कलाप्रयोगनिर्मुक्तं युग्मप्रवृत्तोक्तनिष्कामादिकलायोगरहितमेककमवपाणिनातीतग्रहेणेत्यर्थः । एवं प्रथमं प्रयुज्य पश्चादष्टासु कलासु निष्कामादिषु विविधो विधेयः ॥ १५८–१६०- ॥

(सु०) **विधेयो विविध** इति । वेण्यां विविधः कर्तव्यः । मतान्तरात् प्रवृत्तं वा । प्रवेण्यां तु प्रवृत्तं कर्तव्यम्, मतान्तरात् पूर्वलक्षितमेव अवगाढं वा,

शनिता माषघाते स्युर्द्वितीयाद्यास्त्रयः क्रमात् ॥ १६१ ॥
संपिष्टके निशम्यास्त्रिस्त्रितालो द्विः शतौ च सम् ।
अन्तो गीतिपदावृत्तियुक्तः सप्ताङ्गके मतः ॥ १६२ ॥
ओवेणके द्वादशाङ्गे तुल्यगीतिः पृथक्पदः ।

पादोपपातसंपिष्टेषु विविधः कार्यः । वज्रे विविध एककं वा, उपवर्तने तु एककम् । चतुरश्रे विविधः, एककं वा । अथवा, कलाप्रयोगहीनम् एककं प्रयुज्य अवपाणिना गलप्रयोगेण अष्टासु कलासु विविधः कार्यः ॥ १५८–१६०- ॥

(क०) कश्चित्पातकलाविशेषयोगं दर्शयति—**शनिता माषघाते स्युरित्यादिना** । माषघाते तावत् द्विकलोत्तरताल उक्तः । तस्य निप्रताशनितानिशताप्रनिसं तथोत्तर इति पातकलायोगोऽपि पूर्वमेवोक्तः । तदेकदेशापवादत्वेन शनिता इत्येतद्वचनं द्रष्टव्यम् । **द्वितीयाद्यास्त्रय** इति । द्वितीयतृतीयचतुर्थाः पूर्वं प्रताशा उक्ताः । इह शनिताः कर्तव्या इति । संपिष्टके द्वादशकलापक्षे कलायोगं दर्शयति—**संपिष्टक इति । निशम्यास्त्रिस्त्रितालो द्विः शतौ च समिति । अन्तो गीतीत्यादि । गीतिपदावृत्तियुक्त इति ।** गीतिर्गेयम् ; धातुरित्यर्थः । पदं वाचकम् ; शब्दरूपं मातुरित्यर्थः । तयोर्गीतिपदयोरावृत्त्या युक्तोऽन्तः सप्ताङ्गके प्रयोक्तव्यः । **द्वादशाङ्गे तुल्यगीतिः पृथक्पद** इति । अत्र मातोरेव पृथग्भावो न धातोरित्यर्थः ॥१६१–१६२-॥

(सु०) पातकलाविधिमाह—**शनिता इति** । **माषघाते** अङ्गे द्वितीयतृतीयचतुर्थकलासु शम्यानिष्क्रामताला योज्याः । **संपिष्टके** ; प्रथमकलायां निष्क्रामः ; ततस्तिसृषु कलासु शम्या ; ततस्त्रिषु तालः ; ततः द्वयोः शम्यातालौ ; पुनरपि द्वयोः शम्यातालौ ; अन्त्ये संनिपात इति । **अन्त इति** । साप्ताङ्ग **ओवेणके गीतिपदावृत्तियुक्तः** ; अन्ते विविधः ; **द्वादशाङ्गे तुल्यगीतिः पृथक्पदश्च** कार्यः ॥ -१६१–१६२- ॥

अस्य प्रस्तारः—

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
आनि विप्र आनि विप्र आनि विश आनि विता ।

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
आता विश आनि विश ॥ इति पादः । एवमेव प्रतिपादः ॥

पदोत्तरार्धं वा प्रतिपादो यथा—गीतिः ;

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
तानि विसं आनि विश आता विश । इति प्रतिपादः ।

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
संता शता शता ॥ शीर्षकम् ॥ निप्र ताश निता ताश ताप्र

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
निसं ॥ माषघातः ॥ संता शता शता ॥ इत्युपवर्तनम् ॥ संता शता

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
शता ॥ इति संधिः ॥ निश शश शता तासं ॥ चतुरश्रः ॥ संता शता

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
शता ॥ इति वज्रम् ॥ निश शश शता ताता शश तासं ॥ इति सप्ताङ्ग

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
ओवेणके द्वादशकलं संपिष्टकम् ॥ निश शता ताश ताश ताता शसं ॥

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
संता शता शता ॥ इति द्वादशकलं संपिष्टकम् ॥ निश शता, ताश ताश

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
ताता शसं ॥ संता शता शता ॥ इति द्वादशकलं संपिष्टकम् । संपिष्टका-
नन्तरमुपवर्तनं वा ॥

(क०) अस्य ; ओवेणकस्य प्रस्तारो यथा—सचतुष्कलपादभाग-विभागं चतुर्विंशतिं गुरून् लिखित्वा, तदध आनिविप्रान्, पुनः आनि-विप्रान्, आनिविशान्, आनिवितान्, आनिविशान्, आनिविसमित्येतांश्च क्रमेण लिखेत् । इति पादः । तत एवमेव प्रतिपादः । पादोत्तरार्धं वा प्रतिपादः । यथा द्वादश गुरून् लिखित्वा तदधः पूर्वोक्तान् आनिवितादीन्

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
संता शता शता ।। इति वेणी ।। संता शता शता ।। इति प्रवेणी ।।

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
निप्र ताश निता निश ताप्र निसं ।। इति वा वेणी ।। एवमेव प्रवेणी ।।

ततो मतान्तरेण प्रवेण्यनन्तरमुपवर्तनम् —

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
संता शता शता ।। इत्युपवर्तनम् ।। आनि विताः आनि विश,

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
तानि विसं ।। इति पदोत्तरार्धतालेनोपपातः ।। निप्र ताश निता शनि

ऽऽ ऽऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
शता प्रनिसं ।। इति द्विकलेनोत्तरेण वोपपातः ।। संता शता शता ।।
इत्यन्ताहरणम् ।। ततः पाक्षिकान्तो ज्ञेयः । स च सप्ताङ्गे युग्मोऽयुग्मश्चेति द्विविधः कर्तव्यः । द्वादशाङ्गे तु युग्मोऽयुग्मो मिश्रश्चेति त्रिविधः ।।

इत्योवेणकम्

लिखेत् । इति प्रतिपादः । ततो यथाक्षरोणोत्तरेण शीर्षकं लिखेत् । ततो द्वादश गुरून् सद्विकलपादभागविभागं लिखित्वा तदधो निशनितानितानिश-ताप्रनिसमित्येतान् लिखेत् । इति माषघातः । ततो यथाक्षरोत्तरेणोपवर्तनं लिखेत् । इत्युपवर्तनम् । ततस्तेनैव तालेन संधिं लिखेत् । इति संधिः । ततोऽष्ट गुरून् लिखित्वा तदधो निशशशताशतासमित्येतान् लिखेत् । इति चतुरश्रम् । ततो यथाक्षरोत्तरेण वज्रं लिखेत् । इति वज्रम् । ततो द्वादश गुरून् लिखित्वा तदधो निशशशताताशशतासमित्येतान् लिखेत् । अथवा दश गुरून् लिखित्वा तदधो निशशताताशताशतासमित्येतान् लिखेत् ।

इति संपिष्टकम्

(क०) ततो यथाक्षरेणोत्तरेण वेणीं तेनैव प्रवेणीं च लिखेत । अथवा द्विकलोत्तरेण वेणीप्रवेण्यौ लिखेत् । यद्वा यथाक्षरद्विकलाभ्यां

सप्ताङ्गमवरं ज्ञेयं षोडशाङ्गं परं तथा ॥ १६३ ॥
रोविन्दं तस्य षण्मात्रः पादोऽस्याद्ये कलाष्टके ।
उपोहनं मद्रकस्थवस्तुवच्च तदर्धयोः ॥ १६४ ॥
विविधैकैकसंयोगः प्रत्येकं पदवत्ततः ।

चच्चत्पुटाभ्यां वेर्णीं ताभ्यामेव प्रवेर्णीं च लिखेत् । यदि वा यथाक्षरोत्तरेण वेर्णीं द्विकलोत्तरेण प्रवेर्णीं च लिखेत् ।

इति वेणीप्रवेण्यौ

(क०) ततो मतान्तरेण पूर्वोक्तमुपवर्तनं लिखेत् । इत्युपवर्तनम् । ततः पादोत्तरार्धतालेन द्विकलोत्तरेण वोपपातं लिखेत् । इत्युपपातः । ततो यथाक्षरोत्तरेणान्ताहरणं लिखेत् । ततः पाक्षिकोऽन्तः सप्ताङ्गे युग्मोऽयुग्मश्चेति द्विधा । द्वादशाङ्गे तु मिश्रेण सह पूर्वाभ्यां त्रिधा प्रयोक्तव्यः ।

इत्योवेणकम्

(क०) अथ रोविन्दकं लक्षयति—**सप्ताङ्गमित्यादि** । **अवरम्** ; हीनाङ्गत्वेन निकृष्टम् । अतोऽपि हीनाङ्गं षडङ्गादि न कर्तव्यमित्यर्थः । **षोडशाङ्गं परं तथेति** । षोडशाङ्गं रोविन्दं परमुत्कृष्टमधिकाङ्गत्वात् । ततोऽधिकाङ्गं सप्तदशाङ्गादि कर्तव्यमित्यर्थः । सप्तादिषोडशान्तमङ्गानि यथाकामं कर्तव्यानि भवन्ति । **तस्येति** । **तस्य** ; रोविन्दस्य ; **पादः षण्मात्रः**, षण्मात्रा यस्येति स तथोक्तः । अत्र मात्राप्रमाणम्—'पाद-भागैश्चतुर्भिस्तैर्मात्रा स्यान्मद्रकादिषु' इति पूर्वोक्तं षोडशकलात्मकं द्रष्टव्यम् । **अस्येति** । **अस्य** ; पादस्य आद्ये कलाष्टक उपोहनं कर्तव्यम् । **तदर्धयोरिति** । तस्य पादस्य पूर्वोत्तरयोः अर्धयोः प्रत्येकं मद्रकस्थवस्तुवत् । **विविधैकैकसंयोगश्चेति** । मद्रके यथा प्रथमयोः मात्रयोः विविधः, तृतीय-

प्रतिपादः पदैरन्यैः पादस्यान्ते कलाष्टके ॥ १६५ ॥
प्रतिपादादिमे चैका गीतिः प्रस्तारसंज्ञका ।
शरीरं प्रतिपादान्त्यकलाद्वादशकस्थया ॥ १६६ ॥
गीत्या ततः परं गेयमुत्तरे द्विकले बुधैः ।
प्लुताकारास्त्रिचतुराः स्युः शरीरेऽन्तरान्तरा ॥ १६७ ॥
तेषु वृत्तं तदूर्ध्वाधः स्वैरमङ्गानि योजयेत् ।
शरीराद्यकलाषट्के प्रयोक्तव्यमुपोहनम् ॥ १६८ ॥
विविधो वा प्रवृत्तं वा गीताङ्गं स्यादुपोहनम् ।
अथोपवर्तनं केचिदपरान्तकवज्जगुः ॥ १६९ ॥

मात्रायामेककम्; एवमत्र पादेऽपि मात्रात्रयात्मकयोरर्धयोः कर्तव्यमित्यर्थः । **पादवत्तत इति** । ततः पादानन्तरं प्रतिपादवत् षण्मात्रात्मकः सन् अन्यैः पदैः पादप्रत्युक्तपदेभ्योऽन्यैः पदैः कर्तव्यः । **प्रतिपादादिमे चेत्यत्र** चकारेण कलाष्टक इत्यनुकृष्यते । अयमर्थः—प्रथमं पादान्त्ये कलाष्टके प्रस्तारसंज्ञका गीतिः कर्तव्या । ततः प्रतिपादादिमे कलाष्टकेऽपि सैव गीतिः कर्तव्येति । **शरीरमित्यादि** । ततः परं प्रतिपादादूर्ध्वम् । **प्रतिपादान्त्यकलाद्वादशकस्थयेति** । प्रतिपादस्यान्ते कला कलाद्वादशके तिष्ठतीति तथोक्ता । तया **गीत्या** युक्तं शरीरं नामाङ्गं द्विकल उत्तरे बुधैर्गेयम् । प्रतिपादान्त्यधातुयुक्तं शरीरं गेयमित्यर्थः । तस्मिन् **शरीरे अन्तरान्तरा** मध्ये मध्ये **त्रिचतुराः प्लुताकाराः** प्लुताश्च त आकाराश्चेति कर्मधारयः, ते कर्तव्याः स्युः । तथा **तेषु**; आकारेषु **वृत्तं** पूर्वोक्तलक्षणं योजयेत् । **तदूर्ध्वाधः**; वृत्तस्य ऊर्ध्वमधश्च, **अङ्गानि**; विविधादीनि, **स्वैरम्**; स्वेच्छया योजयेत् । शरीरस्य आद्यैककलाषट्क उपोहनं प्रयोक्तव्यम् । तस्मिन् उपोहने विविधो वा प्रवृत्तं वा पूर्वोक्तलक्षणं गीताङ्गं कर्तव्यं स्यात् ।

शीर्षकं गीतकान्ते स्यात्पञ्चपाणौ यथाक्षरे ।
गीतावृत्त्या पदावृत्त्याप्युभयावृत्तितोऽथवा ॥ १७० ॥
आवृत्त्या द्विस्त्रिरथवा स्यादावृत्त्या विनाथवा ।
आकारैः प्रथमावृत्तिः कर्तव्यं तत्र चैककम् ॥ १७१ ॥
द्वितीया तु पदैर्युक्ता प्रवृत्तेन प्रकीर्तिता ।
त्रिरावृत्तौ मध्यमा स्यात्स्वैरं गीताङ्गसंगता ॥ १७२ ॥

गीतकान्त इति सामान्यवचनस्य गीतकशब्दस्य अत्र विशेषपरता द्रष्टव्या । गीतकस्य रोविन्दकस्य अन्ते समाप्तौ । **यथाक्षरे पञ्चपाणौ शीर्षकं** कर्तव्यं स्यात् । तच्च शीर्षकं गीतावृत्त्या वा पदावृत्त्या वा अथवा उभयावृत्तितो गीतपदावृत्तेरिति त्रिविधं भवेत् । आवृत्तिपक्षेऽपि द्विरावृत्त्या त्रिरावृत्त्या वेति द्विविधम् । अथवा आवृत्त्या विना स्यादित्येकः पक्षः । **आकारैः प्रथमावृत्तिरिति** गीतावृत्तिरुक्ता । **तत्र**; प्रथमावृत्तौ; **एककं चे**त्यत्र चकारोऽवधारणार्थः । **एककमेवेति** । **द्वितीया तु पदैर्युक्तेति** । अत्र पदावृत्तिरुक्ता । सा पदावृत्तिः **प्रवृत्तेन** गीताङ्गेन **प्रकीर्तिता** । **त्रिरावृत्ता-विति** । तृतीयावृत्ताविल्यर्थः । **मध्यमेति** गीतिपदमिश्रितोभयवृत्तिरुक्ता । सा **स्वैरं** यथेष्टं **गीताङ्गसंगता** विविधादिगीताङ्गयुक्ता भवति ॥-१६३-१७२ ॥

(सु०) रोविन्दकं लक्षयति—**सप्ताङ्गमिति** । **सप्ताङ्गं** रोविन्दकम् **अवरं** हीनम्; **षोडशाङ्गं परम्** उत्तमम् । तान्येवाङ्गान्याह—**तस्येति** । **तस्य**; रोविन्दकस्य, **पादः** षण्मात्राविरचितः कार्यः । तस्य पादस्य **आद्ये कलाष्टके उपोहनं** कर्तव्यम् । तस्योपोहनस्य द्वयोरर्धयोः प्रत्येकं विविधेन एककेन च संयोगः । ततः पादादनन्तरं पादावन्ते प्रतिपाद अन्यैः पादैः कर्तव्यः । **पादस्यान्ते कलाष्टके**; प्रतिपादस्य अन्त्ये कलाष्टके एका गीतिः कर्तव्या, सा प्रस्तार इत्युच्यते । ततः परं प्रतिपादानन्तरं प्रतिपादस्य अन्त्य-कला द्वादशकलया गीत्या द्विकलषट्पितापुत्रके शरीराख्यमङ्ग गेयम् । तत्र

पादभागेष्वानिविप्रा विशेषस्तूच्यतेऽधुना ।
तालोऽष्टमोऽन्तिमा शम्या तत्र मात्रासु पञ्चसु ॥ १७३ ॥
चतुर्दशस्तु पञ्चम्यां तालोऽन्त्यान्त्येव मद्रके ।
शरीरे प्राकलास्तिस्रः केऽप्याहुर्माषघातवत् ॥ १७४ ॥

च शरीरे, त्रिचतुरा ; त्रयश्चत्वारो वा प्लुताकाराः कर्तव्याः । तेषु प्लुताकारेषु **अन्तरान्तरा** मध्ये मध्ये पूर्वलक्षितं वृत्तं विधेयम् । तस्य वृत्तस्य ऊर्ध्वं पश्चात् अधः पूर्वं स्वैरं स्वेच्छया अङ्गानि विविधादीनि योजयेत् । **शरीरेति** । शरीराख्यस्य आद्ये कलाषट्के उपोहनं प्रयोक्तव्यम्, विविधो वा प्रवृत्तं वा; अङ्गगणनायामुपोहनमप्येकमङ्गं स्यात् । अथ शरीरादनन्तरं केचित् उपवर्तनं षट्पितापुत्रके गेयमित्याहुः । गीतस्यान्ते यथाक्षरषट्पितापुत्रके शीर्षकं गेयम् । इदं शीर्षकं पञ्च चतुर्धा वा विकल्पेन गेयम् । यथा गीतावृत्तियुक्तम्; पदावृत्तियुक्तम्; गीतपदावृत्तियुक्तम्; आवृत्तिपक्षे तु द्विरावृत्त्या, अथवा त्रिरावृत्त्या वेति । अथवा आवृत्तिहीनमिति । अत्र विशेषमाह— **आकारैरिति** । प्रथमावृत्तौ आआ इति वर्णसमूहैः गायनप्रसिद्धैः कर्तव्या । तत्र एककमङ्गं गेयम् । द्वितीया पदावृत्तिस्तु प्रवृत्ताख्येन आगतसहपदैर्युक्ता गेया । **त्रिरावृत्तौ** तु मध्यमा आवृत्तिः स्वेच्छया यैः कैश्चित् गीताङ्गैर्युक्ता गेया ॥ -१६३–१७२ ॥

(क०) अथ पातकलायोगं दर्शयति—**पादभागेष्वित्यादि** । सर्वेषु पादभागेषु आनिविप्रा इति सामान्यम् । **विशेषस्तु** अधुना **उच्यते**, तालोऽष्टम इत्यादिना अष्टमद्वितीयपादभागान्त्यस्तालः कर्तव्यः । **अन्तिमा शम्येति** । **अन्तिमा** चतुर्थपादभागान्त्या शम्या कर्तव्या । अत्र विधेयतालशम्यापरत्वेन पुंस्त्रीलिङ्गनिर्देशो द्रष्टव्यः । **तत्र मात्रासु पञ्चस्विति** । आद्यासु पञ्चसु मात्रास्वयमुक्तो विशेषः कर्तव्यः । पञ्चम्यां विशेषान्तरमाह— **चतुर्दशस्त्विति** । **चतुर्दशः** चतुर्थपादभागे द्वितीयस्तालः कर्तव्यः । **अन्त्यान्त्येव मद्रक इति** । **मद्रके**; षष्ठी मात्रा । **मद्रके**; चतुष्कलमद्रके

अस्य प्रस्तारः—

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
आनि विप्र आनि विता ॥ इत्युपोहनम् ॥ आनि विप्र आनि

ऽऽ
विश ॥ इत्युपोहनेन सह मात्रा ॥

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
आनि विप्र आनि विता आनि विप्र आनि विश ॥ मात्रा १ ॥

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
आनि विप्र आनि विता आनि विप्र आनि विश ॥ ,, २ ॥

अन्त्येव। तत्र वस्तुनस्तृतीया मात्रा अन्त्योच्यते। सा यथा याभिः पातकलाभिर्युक्ता, ताभिरेव युक्ता कर्तव्येत्यतिदेशार्थः। ताः पुनः; आशविता, आताविश, आताविश, तानिविसमिति। **शरीरे प्रागित्यादि**। केऽपि आचार्याः **शरीरे** द्विकलोत्तरयुक्ते **तिस्रः प्राक्कला** आद्याः कलाः। **माषघातवदिति**। माषघाते यथा निशनिता आद्यास्तथात्रापि। शरीरे प्राचीषु च तिसृषु कलासु निष्क्रामशम्यानिष्क्रामादिकुर्यादित्यर्थः ॥ १७३, १७४ ॥

(सु०) कलाविधिमाह—**पादभागेष्विति**। उत्सर्गतस्तावत् पादभागेषु आवापनिष्क्रामविक्षेपप्रवेशा योज्याः। अयं तु विशेषापवादः; आद्यासु पञ्चसु मात्रासु अष्टमस्तालः, अन्त्या च शम्या। पञ्चम्यां कलायां चतुर्दश तालाः। अन्त्या मात्रा मद्रकस्य अन्त्यामात्रावत् पातैर्योज्या। शरीराख्ये अङ्गे पूर्वास्तिस्रः कला माषघातवत् प्रयोज्या इति केचिदाहुः ॥ १७३, १७४ ॥

इति रोविन्दकम्

(क०) **अस्य**; रोविन्दकस्य प्रस्तारो यथा—प्रथममुपोहने पादभागयोरष्टौ गुरून् लिखित्वा, तदध आनिप्रान्, आनिवितान् लिखेत्। इत्युपोहनम्। ततश्चरमयोः पादभागयोरष्टौ गुरून् लिखित्वा तदध आनि-

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
आनि विप्र आनि विता आनि विप्र आनि विश ॥ मात्रा ३ ॥

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
आनि विप्र आनि विता आनि विप्र आनि विश ॥ ,, ४ ॥

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
आनि विप्र आनि विता आनि विप्र आनि विश ॥ ,, ५ ॥

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
आश विता आता विश आता विश आनि विसं ॥ ,, ६ ॥

इति षण्मात्रः पादः। एवमेव पदान्तरैः प्रतिपादः। ततः शरीरम् ॥

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
निप्र ताश निता निश ताप्र निसं ॥ शरीरस्याद्याः षट्कला

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
उपोहनम् ॥ निश निश निता निश ताप्र निसं ॥ इति माषघाताद्य-

ऽ। ऽऽ ।ऽ ऽ। ऽऽ
कलात्रययुक्तं शरीरम् ॥ संता शता शता ॥ इत्युपवर्तनम् । संता शता

।ऽ
शता ॥ इति शीर्षकम् ॥

इति रोविन्दकम्

विप्रान्, आनिविशान् लिखेत् । इत्युपोहनेन सह प्रथममात्रा । तद्वत्प्रत्येकं षोडशकलात्मकाः सपादभागविभागाः पातकलायुक्ताः प्रथमया सह पञ्च मात्रा लेखनीयाः । ततः षष्ठ्यां मात्रायां पूर्ववत् षोडश गुरून् लिखित्वा तदध आशवितान्, आताविशान्, पुनरप्याताविशान्, आनिविसमित्येतान् लिखेत । इति षष्ठी मात्रा । एष मात्रापादः । एवमेव प्रतिपादः । ततो द्विकलोत्तरेण शरीरं लिखेत् । तत्राद्याः षट्कला उपोहनं कुर्यात् । अथवा द्विकलोत्तरेण द्वादश गुरून् लिखित्वा तदधो निशनिश नितानिश ताप्रनिसमित्येतान् लिखेत् । इति माषघाताद्यकलात्रययुक्तं शरीरम् । ततो यथाक्षरोत्तरेण वैकल्पिकमुपवर्तनं लिखेत् । ततस्तेनैव शीर्षकं लिखेत् ॥

इति रोविन्दकम्

चतुष्कलोल्लोप्यकवदादौ मात्रोत्तरे भवेत् ।
शाखावरा षडङ्गा स्याद् द्वादशाङ्गा परा ततः ॥ १७५ ॥
द्विकले पञ्चपाणौ सा प्रतिशाखा च तत्समा ।
किं तु बद्धा पदैरन्यैः शीर्षं मध्ये तयोर्भवेत् ॥ १७६ ॥
मध्यान्तयोश्च वा भिन्नगीतेनैककलान्तरे ।
ततोऽनन्तरमेकोऽन्तो यद्वान्तो नात्र विद्यते ॥ १७७ ॥
आकारवर्जं शाखायां गीताङ्गानि शरीरवत् ।

(क०) अथोत्तरं लक्षयति—**चतुष्कलोल्लोप्यकवदिति** । **उत्तरे** गीतक **आदौ** प्रथमं **मात्रा चतुष्कलोल्लोप्यकवद्भवेदिति**, चतुष्कलोल्लोप्यके यथा द्विकले अष्टकला मात्रा द्विगुणा तु चतुष्कले मात्रेति द्विकलापेक्षया द्विगुणा षोडशकला मात्रोक्ता ; तथा अत्राप्युत्तरे षोडशकला मात्रा तत्पातकलायुक्ता कर्तव्येत्यतिदेशार्थः । **शाखावरेत्यादि** । **षडङ्गा** शाखा अवरा निकृष्टा । ततोऽपि हीनाङ्गा न कर्तव्येत्यर्थः । **द्वादशाङ्गा** शाखा **परा** उत्कृष्टा ; ततोऽप्यधिकाङ्गा न कर्तव्येत्यर्थः । षडाद्याद्वादशसंख्यमङ्गानि विविधैककानि यथेष्टं कर्तव्यानि भवन्ति । ततो मात्रानन्तरं **सा** शाखा द्विकले पञ्चपाणौ गेया । **प्रतिशाखा च तत्समेति** । तया शाखया **समा प्रतिशाखा** च भवति । विशेषस्तु—**अन्यैः पदैर्बद्धेति** । व्याख्यातचरमेतत् । **तयोः** शाखाप्रतिशाखयोः **मध्ये** शीर्षकं भवेत् । अथवा **मध्यान्तयोश्च** । **भिन्नगीतेनेति** । अस्मिन् शीर्षद्वयप्रयोगपक्षे मध्यशीर्षे यद्गीतं ततो भिन्नगीतमन्तशीर्षे कर्तव्यमिति । शीर्षके भिन्नधातुके भवत इति यावत् । शीर्षद्वयमप्येककलोत्तरे गेयम् । **ततोऽनन्तरमेकोऽन्त इति** । युगयुङ्मिश्रेषु स्थितप्रवृत्तमहाजनिकेषु उल्लोप्यकोक्तेषु अन्तभेदेष्वेकोऽन्तः स्वेच्छया कर्तव्यः । यद्वा—**अत्र** ; उत्तरे, **अन्तः** ; न

अस्य प्रस्तारो यथा—

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽ ऽऽ
आनिविश आनिविता आशविता आनिविसं ॥ मात्रा, १ ॥

ऽऽऽऽ ऽऽ ऽऽऽ ऽऽऽ ऽ। ऽऽ ।ऽ
निप्रताश निता निशता प्रतिसं ॥ शाखा ॥ संता शता शता ॥

इति शीर्षकम् । ततः शाखेव प्रतिशाखा । शाखा प्रतिशाखान्तरयोरपि शीर्षकमित्यन्ये । ततः कोऽप्येकोऽन्तः ; अन्तर्हितं वा ॥

इत्युत्तरम्

विद्यत इति पक्षान्तरम् । शाखायां गीताङ्गानि षडादिद्वादशपर्यन्तमुक्तानि । **आकारवर्जं शरीरवदिति** । शरीर आकारयुक्तानि विविधादीनि गीताङ्गानि प्रयुक्तानि । अत्र त्वाकारं मुक्त्वा तानि तद्वत्प्रयोज्यानि ॥ १७५–१७७- ॥

(सु०) उत्तरं लक्षयति—चतुष्कलेति । उत्तरे गीतके उल्लोप्यकवत् आदौ मात्राः कर्तव्याः । ततः द्विकले षट्पितापुत्रके कार्या । प्रतिशाखापि शाखासमैव । किं तु सा अन्यैः पदैः उपनिबन्धनीया । तयोः शाखाप्रतिशाखयोः मध्ये शीर्षकं गेयम् । मध्यान्तयोर्वा । एककले उत्तरे गीतेषु भिन्नगीतेन अन्तेन शीर्षकं कर्तव्यम् । ततः शीर्षकादनन्तरं यः कश्चन अन्ते युग्मः, अयुग्मः, मिश्रो वा । स च कर्तव्यो न वेति वा विकल्पः । शाखायामाकारवर्जं वा । निःशरीरवत् गीताङ्गानि योजनीयानि ॥ १७५–१७७- ॥

इत्युत्तरम्

(क०) **अस्य**; उत्तरस्य प्रस्तारो यथा—प्रथमं षोडश गुरून् स चतुष्कलपादविभागं लिखित्वा, तदधः चतुष्कलोल्लोप्यकमात्रावत् आनिविशान्, आनिवितान्, आशवितान्, आनिविसमित्येतान् लिखेत् । इति मात्रा । ततो द्विकलोत्तरेण शाखा लिखेत् । इति शाखा । ततो यथाक्षरेणोत्तरेण शीर्षकं लिखेत् । इति शीर्षकम् । ततः शाखेव प्रतिशाखा लेख-

द्वौ मार्गौ गीतकेषूक्तौ शङ्खच्छत्रकसंज्ञकौ ॥ -१७८ ॥
शङ्खमार्गोऽङ्गसंक्षेपश्छत्रकस्त्वङ्गविस्तरः ।
विकल्पो बहुधा तेषु लयमार्गानुसारतः ॥ १७९ ॥

इति सप्त गीतकानि

अन्ते गेयं गीतकानां छन्दकं तस्य च द्विधा ।
शरीरं चतुरश्रं वा त्र्यश्रं वा चतुरश्रकम् ॥ १८० ॥

नीया । ततो वैकल्पिकं शीर्षकं पूर्ववत् लिखेत् । इति शीर्षकम् । ततोऽन्तभेदेषु एकोऽन्तो लेखनीयः । तदभावो वा ॥

इत्युत्तरम्

द्वौ मार्गावित्यादि । **गीतकेषु** मद्रकादिषु उक्तेषु सप्तसु शङ्खच्छत्रकसंज्ञकौ द्वौ मार्गावुक्तौ । तत्र अङ्गसंकोचात् शङ्खवत् शङ्खो मार्गः । अङ्गविस्तारात् छत्रवत् छत्रको मार्ग इत्यवगन्तव्यम् । गीतकेषूक्तानामेवाङ्गानां संक्षेपविस्तारौ मातृपरतन्त्राविति दर्शयितुमाह—**विकल्प इत्यादिना** । **तेषु**; अङ्गेषु, **लयमार्गानुसारतः** पूर्वोक्तानां लयानां मार्गाणां चानुसारात् हेतोः **विकल्पो** भेदो बहुधा भवति ॥ -१७८, १७९ ॥

इति सप्त गीतकानि

(सु०) द्वाविति । एतेषु मद्रकादिषु सप्तसु गीतकेषु द्वौ मार्गौ शङ्खः, छत्रकश्चेति । अङ्गस्य संकोचे सति शङ्खः; अङ्गस्य विस्तारे सति छत्त्रकः । एवं गीतकेषूक्तानामङ्गानां संकोचविस्तारौ च द्रष्टव्यः । तेषु, अङ्गेषु लयमार्गानुसारतः विकल्पो भेदो बहुधा भवति ॥ -१७८, १७९ ॥

इति सप्त गीतकानि

(क०) अथ गीतेषु प्रथमोद्दिष्टं छन्दकं लक्षयितुमाह—**अन्ते**

यैः कैश्चिदङ्गैर्नवभिश्चतुर्भिस्त्र्यश्रमुच्यते ।
पादान्मुखं छन्दके स्यात्पादेन प्रतिवक्त्रकम् ॥ १८१ ॥
मुखतालेन वा कार्यं गीतान्ते शीर्षकं भवेत् ।

अस्य प्रस्तारः—

ऽऽ ऽऽ ऽ । ।ऽ
संता ताश ॥ इति चतुरश्रं शरीरम् ॥ अथवा—शता शता ॥

गेयमित्यादि । गीतकानां ; मद्रकादीनाम् । इदं छन्दकं मद्रकादिषु एकं गीत्वा तदन्ते गेयमिति । अस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगो नास्तीति प्रतीयते । पृथगुद्दिष्टत्वात् पृथक्प्रयोगोऽपि द्रष्टव्यः । **तस्येति** । तस्य ; छन्दकस्य च, **शरीरं चतुरश्रं वा त्र्यश्रं** वेति द्विधा भवति । **यैः कैश्चिदङ्गैः नवभिः चतुर्भिः त्र्यश्रमुच्यत** इत्यत्र चतुर्भिरङ्गैः चतुरश्रकं, नवभिरङ्गैस्त्र्यश्रमिति क्रमेण योजनीयम् । **पादान्मुखमिति । छन्दके** गीते **पादात्** ओवेणकोक्तात् पादप्रमाणात् मुखं नामाङ्गं स्यात् । **पादेन** पादप्रमाणकेन **प्रतिवक्त्रकं** प्रतिमुखं नामाङ्गं स्यात् । तत्प्रतिमुखम , **मुखतालेन वेति** पादलक्षिते मुखे यस्ताल उक्तः, तेन कार्यमित्येकः पक्षः । ततोऽन्येन तालेन वा कार्यमिति विकल्पेन द्योत्योऽन्यः पक्षः । **गीतान्त इति** । छन्दकान्ते शीर्षकं कर्तव्यं भवेत् ॥१८०,१८१-॥

(सु०) विभागपूर्वकं छन्दकं लक्षयति—**अन्त इति** । गीतानामन्ते छन्दकं गेयम् । तस्य छन्दकस्य । शरीराख्यमङ्गं द्विधा, चतुरश्रं त्र्यश्रं चेति । एते एव लक्षयति—**चतुरश्रकमिति** । यैः कैश्चित् स्वेच्छोपनिबद्धैः नवभिर्युतं चच्चत्पुटतालेनोपनिबद्धं चतुरश्रकं तालं तु नाम्ना ज्ञातव्यः । चतुर्भिरङ्गैः सहितं चाचपुटतालेनोपनिबद्धं त्र्यश्रम् । छन्दके मुखं पूर्वोक्तलक्षणलक्षितं कार्यम् । प्रतिवक्त्रं प्रतिमुखं पूर्वोक्ततालेन वा कार्यः । गीतस्य अन्ते शीर्षकं च विधेयम् ॥ १८०, १८१- ॥

(क०) **अस्य ;** छन्दकस्य प्रस्तारो यथा—यथाक्षरेण चच्चत्पुटेन

इति त्र्यश्रं शरीरम् । अस्य मुखं गीतकान्तरमुखवत् । प्रतिमुखं मुखवत्पादवद्वा । अन्ते शीर्षकं येन केनचिच्छीर्षकेण सदृशम् । इतरे मुखवत्प्रतिमुखम् ॥

इति च्छन्दकम्

आसारितं चतुर्धा स्यात्कनिष्ठं च लयान्तरम् ॥ -१८२ ॥
मध्यमं ज्येष्ठमित्येषां लक्ष्माणि व्याहरामहे ।
कनिष्ठासारिते युग्मः शम्यादिर्द्वावथोत्तरौ ॥ १८३ ॥
एते यथाक्षरास्तेषां संनिपातोऽन्तिमेऽधिकः ।

अस्य प्रस्तारः—

ऽऽ ।ऽ ऽ। ऽऽ ।ऽ ऽ। ऽऽ ऽ। ऽ
शता शता संता शता शता संता शता शता सं ॥

इति कनिष्ठासारितम्

चतुरश्रं शरीरं लिखेत् । अथवा यथाक्षरेण चाचपुटेन त्र्यश्रं शरीरं लिखेत् । इति शरीरम् । ततः पादप्रमाणकं मुखं लिखेत् । ततश्च तत्प्रमाणकमेव प्रतिमुखं लिखेत् । इति मुखप्रतिमुखे । ततः शीर्षकमपि पूर्ववत् यथाक्षरोत्तरेण लिखेत् । इति शीर्षकम् ॥

इति छन्दकम्

(क०) अथासारितं लक्षयितुं तद्भेदानुद्दिशति—**आसारितं चतुर्धे-त्यादि** । कनिष्ठासारितस्य लक्षणमाह—**कनिष्ठासारिते युग्म इत्यादि** । **युग्मः**; चच्चत्पुटः । **शम्यादिरिति** । शता शतेति पातयुक्तः प्रयोक्तव्यः । आसारितादौ शम्यादेरिति नियमस्योक्तत्वात् । अथ द्वावुत्तरौ षट्पितापुत्रकौ मिलित्वैते त्रयस्ताला यथाक्षराः कर्तव्याः । तेषां त्रयाणामन्तिमः प्लुतः संनिपातयुक्तः सन्नधिकः कर्तव्यो भवति । अयमर्थः—त्रयाणामन्त एकं प्लुतमधिकं कृत्वा, तं प्लुतं संनिपातेन योजयेदिति ॥-१८२,१८३-॥

तद्वल्लयान्तरं मार्गलयाभ्यां द्विगुणं ततः ॥ १८४ ॥

वर्धमानाङ्गमित्यन्ये;

अस्य प्रस्तारः कनिष्ठासारितेन व्याख्यात एव।

इति लयान्तरासारितम्

अस्य; कनिष्ठासारितस्य प्रस्तारो यथा—यथाक्षरं चच्चत्पुटं यथाक्षरौ षट्पितापुत्रकावधिकं प्लुतं च मिलित्वा तदधः, शता शता संता शता शता संता शता शतासमित्येतान् लिखेत् ॥

इति कनिष्ठासारितम्

(सु०) आसारितं विभज्य लक्षयति--आसारितमिति। कनिष्ठासारितं, लयान्तरासारितं, मध्यमासारितं, ज्येष्ठासारितमिति चत्वारो भेदाः। तत्र कनिष्ठासारिते शम्यापातादिः, चच्चत्पुटः, द्वौ षट्पितापुत्रकौ, एते त्रयोऽपि यथाक्षराः। एतेषामन्ते संनिपाताः ॥ -१८२, १८३- ॥

इति कनिष्ठासारितम्

(क०) अथ लयान्तरस्यासारितस्य लक्षणमाह—तद्वल्लयान्तरमित्यादि। ततः कनिष्ठासारितात् मार्गलयाभ्यां द्विगुणमिति शेषः। इतस्तद्वदित्यतिदिश्यते। तद्वत्; कनिष्ठासारितवत्। अन्ये; आचार्याः वर्धमानाङ्गमित्यस्यैव लयान्तरासारितस्य संज्ञान्तरमाहुः। कनिष्ठासारितापेक्षया वर्धमानान्यङ्गानि यस्येति तत्तथोक्तम् ॥ -१८४- ॥

अस्यैव लयान्तरासारितस्य प्रस्तारः कनिष्ठासारितवत्कार्यः ॥

इति लयान्तरासारितम्

लयान्तरं लक्षयति—तद्वदिति। तद्वत्; कनिष्ठासारितवत्। तस्मात्; कनिष्ठासारितात्, द्विगुणम्; द्विगुणं मार्गं लयं च कर्तव्यम्। अन्ये; आचार्याः इदमेव लयान्तरासारितं वर्धमानाङ्गमित्याहुः ॥ -१८४- ॥

इति लयान्तरासारितम्

मध्यमासारिते पुनः ।

उत्तरा द्विकला ज्ञेयास्त्रयस्तेष्वादिमे कलाः ॥ १८५ ॥

आद्यास्तिस्रस्त्यजेत् ;

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
अस्य प्रस्तारः—शनिता निशता प्रनिसं । निप्र तासं निश ताप्र

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
निसं । निप्रता शनिता निशता प्रनिसं ॥

इति मध्यमासारितम्

(क०) अथ मध्यमासारितं लक्षयति—मध्यमासारिते पुनरित्यदि । त्रयः द्विकला उत्तराः षट्पितापुत्रकाः । तेषु ; उत्तरेषु आदिमे उत्तर आद्यास्तिस्रः कलाः त्यजेत् । षट्पितापुत्रकोक्तकलासु आद्यास्तिस्रो निपातः । निप्रतान् परित्यज्य शम्यादिकलाः प्रयुञ्जीतेत्यर्थः ॥ -१८५, १८५- ॥

अस्य ; मध्यमासारितस्य प्रस्तारो यथा—आदौ द्वितीयपादभागस्थमन्तिमं गुरुं लिखित्वा ततो द्विकलेषु चतुर्षु पादभागेषु अष्टौ गुरून् लिखेत । एवं नवानां गुरूणामधः क्रमेण शनिता निशता प्रनिसमित्येतावत् लिखेत् । एवं द्विकलः प्रथमः षट्पितापुत्रकः । ततोऽपि द्विकलौ द्वौ षट्पितापुत्रकौ साकल्येन लिखेत् ॥

इति मध्यमासारितम्

मध्यमासारितं लक्षयति—मध्यमेति । मध्यमासारिते द्विकलाः त्रय उत्तराः षट्पितापुत्रका ज्ञातव्याः । तेषु आदिमे षट्पितापुत्रके, तिस्र आद्याः कलाः त्यजेत् निवारयेदिति ॥ -१८९, १८९- ॥

इति मध्यमासारितम्

ज्येष्ठासारिते तूत्तरास्त्रयः ।
चतुष्कला स्युस्तेष्वाद्ये त्यजेत्सप्तादिमाः कलाः ॥ १८६ ॥

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
अस्य प्रस्तारः—आनिविप्र आताविश आनिविता आनिविश,
ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
आताविप्र आनिविसं ॥ इदमन्त्यखण्डं ज्ञेयम् ॥ आनिविप्र आताविश
ऽ ऽ
आनिविता आनिविश आताविप्र आनिविसं आनिविसं आनिविश
ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
आताविप्र आनिविसं ॥

इति ज्येष्ठासारितम्

अथ ज्येष्ठासारितं लक्षयति—**ज्येष्ठासारितेत्यादि** । **त्रयः चतुष्कलाः उत्तरा स्युः** । **तेषु**; उत्तरेषु **आद्ये** प्रथमे षट्पितापुत्रके । **आदिमाः सप्त कलास्त्यजेदिति** । चतुष्कलषट्पितापुत्रकोक्तासु कलासु आद्याः सप्त आनिविप्राताविसान् परित्यज्य शम्यादिकलाः प्रयुञ्जीतेत्यर्थः ॥ -१८६ ॥

अस्य; ज्येष्ठासारितस्य प्रस्तारो यथा—आदौ द्वितीयपादभागस्थमन्तिमं गुरुमेकं लिखेत् । ततः चतुष्कलेषु चतुर्षु पादभागेषु षोडश गुरून् लिखेत् । एवं सप्तदशानामधः, शमानिविता आताविश आताविप्र आनिविसमित्येतान् लिखेत् । एवं चतुष्कलः प्रथमः षट्पितापुत्रकः । ततोऽपि चतुष्कलौ द्वौ षट्पितापुत्रकौ सकलौ लिखेत् ॥

इति ज्येष्ठासारितम्

ज्येष्ठासारितं लक्षयति—ज्येष्ठासारितेति । ज्येष्ठासारिते; चतुष्कलाः त्रयश्च उत्तराः षट्पितापुत्रकाः स्युः । तेषु आद्ये षट्पितापुत्रके आद्याः सप्तकला हातव्याः ॥ -१८६ ॥

इति ज्येष्ठासारितम्

एतेषां पञ्च षट् सप्ताष्टौ कलाः स्युः क्रमेण तु ।
उपोहनानि वस्तूनि त्रीणि त्रीणि च निर्दिशेत् ॥ १८७ ॥
संनिपातसमाप्तीनि तेषां मुखमुपोहनम् ।
युग्मतालः प्रतिमुखं कनिष्ठे च लयान्तरे ॥ १८८ ॥
मध्यमेऽष्टौ कलास्त्वाद्या ज्येष्ठे षोडश कीर्तिताः ।

(क०) **एतेषामित्यादि** । **एतेषां** कनिष्ठासारितादीनां चतुर्णाम् **उपोहनानि तु क्रमेण पञ्च षट् सप्ताष्टौ कलाः स्युरि**ति । कनिष्ठासारिते पञ्च कला उपोहनम् । लयान्तरासारिते षट् कला उपोहनम् । मध्यमासारिते सप्त कला उपोहनम् । ज्येष्ठासारितेऽष्टौ कला उपोहनमिति क्रमो द्रष्टव्यः । **वस्तूनि त्रीणि त्रीणि च निर्दिशे**दिति वीप्सया प्रत्यासारितभेदं त्रीणि वस्तूनि निर्देश्यानि भवन्ति । तथाहि कनिष्ठासारिते चच्चत्पुटेन प्रथमं वस्तु । उत्तराभ्यां द्वितीयतृतीये । लयान्तरासारितेऽप्येवमेव । मध्यमासारिते कलात्रयहीनेन द्विकलोत्तरेण प्रथमं वस्तु । सकलाभ्यां द्विकलोत्तराभ्यां द्वितीयतृतीये । ज्येष्ठासारितेऽपि सप्तकलाहीनेन चतुष्कलेनोत्तरेण प्रथमं वस्तु । सकलाभ्यां चतुष्कलोत्तराभ्यां द्वितीयतृतीये वस्तुनी भवतः । **संनिपातसमाप्तीनी**ति । संनिपाते समाप्तिर्येषामिति तथोक्तानि । तत्र मध्यमज्येष्ठासारितयोः वस्तूनां द्विकलचतुष्कलोत्तरसंमितत्वात् संनिपातसमाप्तित्वं प्राप्तमेव । कनिष्ठलयान्तरासारितयोस्तु यथाक्षरोत्तरयुक्तत्वेनाप्राप्तत्वेऽपि संनिपातसमाप्तित्वे ; **'संनिपातोऽन्तिमेऽधिकः'** इति वचनान प्रापितत्वेनात्र संनिपातसमाप्तीनीत्यनूद्यत इति मन्तव्यम् । **तेषां मुखमित्यादि** । **तेषाम्**; आसारितानाम्, अनन्तरम्, **उपोहनं मुखं** नामाङ्गं भवति । **कनिष्ठे लयान्तरे,** आसारितद्वये **युग्मतालः** चच्चत्पुटः **प्रतिमुखं** नामाङ्गं भवति । **मध्यम** आसारिते **तु आद्या अष्टौ** कलाः प्रतिमुखं नामाङ्गं भवति । **ज्येष्ठ** आसारित **आद्याः षोडश** कलाः प्रतिमुखमिति

त्र्यश्रौ शरीरसंहारौ क्रमात्सर्वेषु कीर्तितौ ॥ १८९ ॥
पादभागा विहायाद्यां शम्यामङ्गुलिकर्मणि ।
विभक्ताङ्गेषु तेषु स्युरविभागे यथास्थितम् ॥ १९० ॥

कीर्तिताः । **त्र्यश्रावित्यादि** । **त्र्यश्रौ**; चाचपुटौ । **शरीरसंहाराविति** । शरीरं नाम पूर्वोक्तलक्षणमङ्गम् । संहारः संहरणं नामाङ्गं सर्वेष्वासारितेषु । **क्रमात् कीर्तिताविति** । प्रथमचाचपुटेन शरीरं, द्वितीयचाचपुटेन संहार इति क्रमो द्रष्टव्यः । **पादभाग इत्यादि** । एतान्यासारितानि विभक्ताङ्गानि अविभक्ताङ्गानीति द्वेधा भवन्ति । **तेषु विभक्ताङ्गेषु** कृतेषु **पादभागा आद्यां शम्यां विहाय अङ्गुलिकर्मणि स्युरिति** । यत्र पादभागे शम्या आद्या भवति, तत्र तां सकलेन पाणिना प्रयुज्य इतरासु कलासु पूर्वोक्तमङ्गुलिनियमं कुर्यादित्यर्थः । **अविभाग इति** । अङ्गानामविभागे अविभक्ताङ्गेष्वित्यर्थः । **यथास्थितमिति** । सामान्येन पूर्वोक्तमेव कुर्यादित्यर्थः ॥ १८७–१९० ॥

(सु०) एतेषामिति । एतेषाम्; चतुर्णामासारितानाम् । पञ्च कलादीनि उपोहनानि ज्ञातव्यानि । कनिष्ठे पञ्च कला उपोहनम्; लयान्तरे षट् कला उपोहनम्; मध्यमे सप्त कला उपोहनम्; ज्येष्ठे अष्टौ कला उपोहनमिति । तेषां सर्वेषामपि अन्ते संनिपातयुक्तानि त्रीणि त्रीणि वस्तूनि भवन्ति । आसारितानामनन्तरमुपोहनं मुखं नामाङ्गं भवति । कनिष्ठे लयान्तरे च आसारिते प्रतिमुखं भवति । युग्मतालः; चच्चत्पुटतालेन गेयम् । मध्यमासारिते आद्या अष्टौ कलाः प्रतिमुखं भवति । ज्येष्ठासारिते आद्याः षोडश कलाः प्रतिमुखं भवतीति । त्र्यश्रौ त्र्यश्रताले गेयौ । शरीरसंहारौ द्वौ अंशविशेषौ सर्वेष्वप्यासारितेषु ज्ञातव्यौ । पादभागे विभक्तानि पृथङ्निर्मितानि अङ्गुलीनि येषु तथाविधेषु, तेषु आद्यान् पादभागान् विहाय, बहुवचनात् अन्येषु पादभागेषु शम्याः स्युर्भवेयुः । अङ्गानामविभागेन मिश्रीकरणे तु यथास्थितं यथोक्तमेव अङ्गुलिकर्म ज्ञातव्यम् ॥ १८७–१९० ॥

उपोहनानां गुरुणी द्वे द्वे आद्यन्तयोर्मते।
अष्टौ द्वादश मध्ये लाः क्रमात् षोडश विंशतिः ॥ १९१ ॥
एतेषु स्याद् ध्रुवः पातः कलयोरन्त्ययोर्गुरुः।
एकैकमक्षरं शेषाश्चतुर्मात्रगणाः कलाः ॥ १९२ ॥
चतुर्मात्राक्षरगणाः सर्वाप्यासारिते कला।
संनिपातस्त्वर्धगणोऽवसानेऽन्यैरयं पुनः ॥ १९३ ॥

(क०) अथोपहनेषु गुरुलघ्वक्षरसंख्यानियममाह—**उपोहनानामि-त्यादि**। कनिष्ठासारितोपोहन आदौ द्वे गुर्वक्षरे अन्त्ये च द्वे गुर्वक्षरे मध्ये अष्टौ लघ्वक्षराणि। लयान्तरासारितोपोहन आद्यन्तयोः पूर्ववत्। मध्ये द्वादश लघ्वक्षराणि। मध्यमासारितोपहनेऽप्याद्यन्तयोः पूर्ववत्। मध्ये षोडश लघ्वक्षराणि। ज्येष्ठासारितोपोहनेऽप्याद्यन्तयोः पूर्ववदेव। मध्ये विंशतिर्लघ्वक्षराणि कर्तव्यानीति क्रमो द्रष्टव्यः। **एतेष्वित्यादि**। **एतेषु**; उपोहनेषु ध्रुवः पातः स्यात्। अन्त्ययोः कलयोरेकैकं गुर्वक्षरं कर्तव्यम्। शेषाः कलाः चतुर्मात्रगणाः ॥ १९१, १९२ ॥

(सु०) **उपोहनानामिति**। **उपोहनानाम्**; आद्ये द्वे कले, अन्त्ये द्वे कले च गुरुणी, मध्ये तु अष्टसंख्यादयो लाः लघवः क्रमेण ज्ञातव्याः। कनिष्ठासारिते मध्ये **अष्टौ** लघवः; लयान्तरे **द्वादश**; मध्यमासारिते **षोडश**; ज्येष्ठासारिते **विंशतिरिति**। **एतेषु**; सर्वेषूपहनेषु ध्रुवपातो ज्ञातव्यः। **अन्त्ययोर्द्वयोः** कलयोः गुरुरूपमेकैकमक्षरं ज्ञातव्यम्। **शेषाः कलाः** चतुर्मात्रैर्गणैः कार्याः ॥ १९१, १९२ ॥

(क०) एतदेव विवृणोति—**चतुर्मात्राक्षरगणेति**। अक्षराणां गणोऽक्षरगणः; चतस्रो मात्रा यस्य स चतुर्मात्रः; चतुर्मात्रोऽक्षरगणो यस्यां कलायां सा तथोक्ता। आसारिते सर्वापि कला चतुर्मात्रगणा कर्तव्येति

विभक्ताङ्गमध्यवर्ती गणेनार्धेन वा मतः ।
असारितान्याहुरन्ये हीनान्यङ्गैरुपोहनैः ॥ १९४ ॥
यथाक्षरं द्विसंख्यातं त्रिसंख्यातमिति त्रिधा ।
सर्वमासारितं तत्रावृत्तिहीनं यथाक्षरम् ॥ १९५ ॥
द्विसंख्यातं त्रिसंख्यातं द्वित्रिरुच्चारणे क्रमात् ।
आवृत्तिद्वयमात्राद्यादर्धार्धलयमिष्यते ॥ १९६ ॥
यथाक्षरं सर्वमार्गे वृत्तिदक्षिणयोः परम् ।
दक्षिणे स्यात् त्रिसंख्यातं कनिष्ठं वृत्तिचित्रयोः ॥ १९७ ॥
लयान्तरे स्वतन्त्रे स्यादपरे त्वपरं जगुः ।
ध्रुवासारितमावृत्तिविधुरं ध्रुवमार्गतः ॥ १९८ ॥

त्रयोदशविधमासारितम्

सामान्यम् । **संनिपातस्त्वित्यादि** । अर्धगणप्रमाणः संनिपातः । **अवसाने**; वस्त्वन्ते प्रयोक्तव्यः । **अयं संनिपातः पुनः विभक्ताङ्गे** वस्तुनि **अर्धेन गणेन मध्यवर्ती** वा प्रयोक्तव्य इत्यन्यैर्मतः । **अन्ये** आचार्या **आसारितानि अङ्गैः उपोहनैश्च हीनानि आहुः** । **यथाक्षरमित्यादि** । **आवृत्तिहीनमिति** । एकवारं कृतमित्यर्थः । **अत्रेति** । अत्र; संख्यात आद्यात् प्रथमादावर्तनात् । आवृत्तिद्वयं द्वितीयं तृतीयं चावर्तनम् । **अर्धार्धलयमिति** । अयमर्थः—प्रथमावृत्तौ विलम्बितो लयः । द्वितीयावृत्तौ तदर्धो मध्यलयः । तृतीयावृत्तौ तदर्धो द्रुतलयः कर्तव्य इत्यर्थः । **यथाक्षरमित्यादि** । यथाक्षरमासारितं **सर्वमार्गे** ध्रुवादिमार्गचतुष्टयेऽपि प्रयोक्तव्यमित्यर्थः । **परं द्विसंख्यातं** वृत्तिदक्षिणमार्गयोः प्रयोक्तव्यम् । **त्रिसंख्यातं** दक्षिणमार्गे स्यात् । **कनिष्ठम्**; कनिष्ठासारितम् । **वृत्तिचित्रयोः** मार्गयोः प्रयोक्तव्यम् । **लयान्तरे स्वतन्त्रे स्यादिति** । **स्वतन्त्रे**; नियम-

कण्डिकावर्धमानं चासारिताभासमित्यपि ।
वर्धमानासारितं तु वर्धमानमिति त्रिधा ॥ १९९ ॥

रहिते मार्गे ध्रुवादिमिश्रात्मक इत्यर्थः । अपरे त्वित्यादि । आवृत्तिविधुरमिति । ध्रुवासारितस्य लक्षणमवगन्तव्यम् । ध्रुवमार्गत इति । त्रयोदशविधमिति । कनिष्ठासारिताद्यासारितचतुष्टयस्य प्रत्येकं यथाक्षरत्वादिभिस्त्रैविध्ये द्वादशविधम्; मतान्तरोक्तेन ध्रुवासारितेन साकं त्रयोदशविधमासारितं भवति ॥ १९३–१९८ ॥

इत्यासारितलक्षणम्

(सु०) एवमुपोहने नियममुक्त्वा सर्वस्मिन्नप्यासारिते गणनियममाह—चतुर्मात्रेति । सर्वस्मिन्नप्यासारिते चतुर्मात्रगणाः कलाः । तत्र च सर्वगणैः अवसाने संनिपातः । अन्यैस्तु विभक्ताङ्गे आसारिते मध्यवर्तिना अर्धेन गणेन संनिपात उक्तः । मतान्तरे आदितालानामुपोहनाङ्गे हीनत्वमाह—आसारितानीति । यथाक्षरमिति । इदं चतुर्विधमप्यासारितं त्रिधा; यथाक्षरं, द्विसंख्यातं, त्रिसंख्यातमिति । तानि लक्षयति—तत्रेति । आवृत्त्या हीनं यथाक्षरम्; द्विरुच्चारितं द्विसंख्यातम्; त्रिरुच्चारितं त्रिसंख्यातमिति । आवृत्तीति । अतः त्रिसंख्या, ते अन्तिमावृत्तिद्वयमाद्यादावर्तनात् अर्धार्धलयम्, आद्यावृत्तौ यो लयः, तस्मात् अर्धलयो द्वितीयावृत्तौ, ततोऽप्यर्धलयो तृतीयावृत्ताविति । मार्गनियममाह—यथाक्षरमिति । यथाक्षरं सर्वेषु मार्गेषु गेयम् । परं द्विसंख्यातं वृत्तिदक्षिणयोः; त्रिसंख्यातं दक्षिणे; कनिष्ठं वृत्तिचित्रयोर्मार्गयोः । लयान्तरं स्वतन्त्रे स्वाधीने कस्मिंश्चिन्मार्ग इति । एवं द्वादशविधान्यसारितान्युक्त्वा मतान्तरेण पुनरप्येकविधमासारितभेदमाह—अपर इति । अपरे; केचित् । ध्रुवासारितमिति । ध्रुवमार्गेण आवृत्तिहीनं गेयमित्याहुः ॥ १९३–१९८ ॥

इत्यासारितलक्षणम्

(क०) कण्डिकावर्धमानस्य लक्षणमाह—कण्डिकाभिरित्यादि । विशालादीनां चतसृणां कण्डिकानां कलासंख्यानियममाह—तासां नवाष्टौ

कण्डिकाभिश्चतसृभिः कण्डिकावर्धमानकम् ।
विशालाद्या संगता च सुनन्दा सुमुखी तथा ॥ २०० ॥
चतस्रः कण्डिकास्तासां नवाष्टौ षोडश क्रमात् ।
द्वात्रिंशच्च कला ज्ञेयाश्चतुरासारितस्थवत् ॥ २०१ ॥
क्रमादुपोहनान्यासां झण्टुमित्यादिमौ गुरू ।
वा इत्यन्ते मुखानां स्याद्विशालायां तु मध्यमाः ॥ २०२ ॥
लाश्चतुर्दश चत्वारश्चत्वारोऽन्येषु तेऽधिकाः ।
एष्वक्षराणि नियतान्यब्रूत श्रेयसे विधिः ॥ २०३ ॥
भगवान् भरतस्त्वाह तानि व्यक्तानि तद्यथा ।

षोडश क्रमात् द्वात्रिंशच्च कला ज्ञेया इति । तत्र विशालाया नव कलाः; संगताया अष्टौ कलाः; सुनन्दाया षोडश कलाः; सुमुख्या द्वात्रिंशत्कला इति क्रमः । **आसामुपोहनानि क्रमाच्चतुरासारितस्थवदिति** । चत्वारि च तान्यासारितानि तेषु तिष्ठन्तीति तत्स्थानि तान्युपोहनानीति; विशालायां पञ्चकलमुपोहनं, संगतायां षट्कलं, सुनन्दायां सप्तकलं, सुमुख्यामष्टकलमिति क्रमेण द्रष्टव्यम् । तेषामक्षराणि तत्संख्यां चाह—**झण्टुमित्यादिना** । 'झण्टुम्' इत्युपोहनानामादौ गुरू प्रयोक्तव्यौ । 'वा' इत्येको गुरुरन्ते प्रयोक्तव्यः । **मुखानां** मुखसंज्ञकानामुपोहनानामेवमाद्यन्तवर्णनियमः स्यात् । प्रत्येकं मध्यवर्णसंख्यामाह—**विशालायां त्वित्यादि** । विशालायामुपोहने मध्यमा लघवश्चतुर्दश स्युः । **अन्येषु**; संगताद्युपोहनेषु । **चत्वारश्चत्वारो लघवोऽधिका इति** । पूर्वपूर्वापेक्षयेत्यर्थः । **एष्वित्यादि** । **विधिः**; ब्रह्मा । **श्रेयसे**; अभ्युदयाय, **एषु**; उपोहनेषु, **नियतानि अक्षराणि अब्रूत** । **तानि व्यक्तानीति** । भरतोक्तान्यक्षराणि च व्यक्तानि; भरतवचनेनैवेत्यर्थः । तदेवोदाहर्तुमाह—**तद्यथेति** ॥ १९९–२०३– ॥

"तान्यक्षराणि वक्ष्ये यानि पुरा ब्रह्मगीतानि ॥
झण्टुं झण्टुं दिगिदिगिदिगिदिगिदिगि कुचझलझण्टुमिति ।
एतद्बाले ज्ञेयं तितिझलवृद्धं लयान्तरे गदितम् ॥
कुचझलसहितं मध्ये तितिकुचयुक्तं भवेज्ज्येष्ठे ।" इति ॥

(सु०) वर्धमानं विभजते—कण्डिकेति । कण्डिकावर्धमानं च त्रिप्रकारम् । आसारिताभासम्; वर्धमानासारितम्; वर्धमानमिति । तत्र कण्डिकावर्धमानं लक्षयति—कण्डिकाभिरिति । विशालाभिः चतसृभिः कण्डिकाभिः विरचितं कण्डिकावर्धमानम् । कण्डिकां लक्षयति—तासामिति तासां मध्ये, विशालायां नव कलाः; संगतायामष्टौ कलाः; सुनन्दायां षोडश कलाः; सुमुख्यां द्वात्रिंशत्कला इति । आसाम्; चतसृणामुपोहनानि चतुर्णामासारितानामिव क्रमात् कर्तव्यानि । कनिष्ठासारितोपहनवत् विशालायामुपोहनम्; लयान्तरासारितोपोहनवत्संगतायाम्; मध्यमासारितोपहनवत्सुनन्दायाम्; ज्येष्ठासारितोपोहनवत्सुमुख्यामिति । तेष्वुपोहनेषु आद्यौ द्वौ गुरू झण्टुमित्यक्षराभ्यां गेयौ । अन्ते वर्तमानो गुरुश्च 'वा' इत्यनेन वर्णेन गेयम् । विशालायां मुखादारभ्य गुरुद्वयं चतुर्दश लघवः । अन्येषु संगतादिषु चत्वारश्चत्वारो लघवोऽधिकाः । एष्विति । एषु; उपोहनेषु । विधिः; ब्रह्मा । श्रेयसे; अभ्युदयाय नियतान्यक्षराणि अब्रूत । भगवान् भरतोऽपि तानि अक्षराणि व्यक्तानि आह ॥ १९९–२०३- ॥

"(क०) तानीति । झण्टुं झण्टुं दिगिदिगिदिगिदिगिहिगि कुचझलवा इति विशालोपोहने, कनिष्ठासारितोपोहने चाक्षराणि । एतत् बाले कनिष्ठासारिते ज्ञेयम् । तितिझलवृद्धमिति । झण्टुं झण्टुं दिगिदिगिदिगिदिगिदिगि कुचझलतितिझलवा इति संगतोपोहने चाक्षराणि । कुचझलसहितमिति । झण्टुं झण्टुं दिगिदिगिदिगिदिगिदिगि कुचझलतितिझलकुचझलवा इति सुनन्दोपोहने चाक्षराणि । तितिकुचयुक्तं भवेज्ज्येष्ठ इति । झण्टुं झण्टुं

मध्यमासारितादिस्थवस्तुवत्ताल इष्यते ॥ २०४ ॥
विशालायां संगतायां द्विकलो युग्मसंज्ञकः ।
चतुष्कलः सुनन्दायां सुमुख्यां स द्विरुच्यते ॥ २०५ ॥
शम्यातालं द्विरन्ते च संनिपात उपोहने ।
आद्याया द्विकलश्चाचपुटेऽन्यस्या उपोहने ॥ २०६ ॥

दिगिदिगि कुचझलतितिझलकुचझलतितिकुचवा इति सुमुख्योपोहने ज्येष्ठासारितोपोहने चाक्षराणि । इति भरतवचनस्यार्थः ॥"

"(सु०) तानीति । यान्यक्षराणि भरतेनोक्तानि तान्येवाह—झण्टुमिति । कनिष्ठासारिते ताले कुचझलझण्टुमित्यक्षराणि गेयानि । लयान्तरेति । लयान्तरासारिते तितिजलवृद्धमित्यक्षराणि ; मध्यमासारिते कुचझलसहितान्यक्षराणि ; ज्येष्ठासारिते तितिकुचेत्यक्षराणि ज्ञातव्यानि ॥"

(क०) विशालादिषु तालं योजयति—**मध्यमासारितेत्यादिना** । **विशालायां तालो मध्यमासरितादिस्थवस्तुवत्**; मध्यमासारितस्यादौ स्थितं वस्तु नवकलात्मकं तत्र यस्तालः स एव विशालायां कर्तव्य इत्यर्थः । **संगतायां द्विकलो युग्मसंज्ञकः** द्विकलश्चच्चत्पुटः कर्तव्यः । **सुनन्दायां चतुष्कल** इति, युग्मसंज्ञक इत्यनुषञ्जनीयः । **सुमुख्यां सः** चतुष्कलचच्चत्पुटो **द्विरुच्यते** ॥ -२०४, २०५ ॥

(सु०) **मध्यमासारितेति** । एषु वस्तुषु यस्तालः, स एव विशालायां ज्ञातव्यः । संगतायां द्विकलश्चच्चत्पुटः ; सुनन्दायां चतुष्कलश्चच्चत्पुटः ; सुमुख्यां स एव चतुष्कलश्चच्चत्पुटः द्विरुच्यते ॥ -२०४, २०५ ॥

(क०) अथोपोहनेषु तालं योजयति—**शम्यातालमित्यादिना** । **आद्याया** विशालाया उपोहने पञ्चकलात्मके शम्यातालम् । शम्या च

उद्धट्टादिः सुनन्दायां भवेद्युग्मो यथाक्षरः ।
स एव तालो द्विकलः सुमुख्याः स्यादुपोहने ॥ २०७ ॥
कण्डिकानां वदन्तीत्थं परिवर्तान्दशापरे ।
विशाला संगता वाद्या सुनन्दा संगतादिमा ॥ २०८ ॥
सुमुखी च सुनन्दाद्या संगता च विशालिका ।
आसारितवदत्रापि कलानां गणकल्पना ॥ २०९ ॥

तालश्चेति द्वन्द्वैकवद्भावान्नपुंसकलिङ्गनिर्देशः । **द्विरिति** । शताशतेत्यर्थः । अन्ते पञ्चम्यां कलायां संनिपातः कर्तव्यः । **अन्यस्याः** संगताया **उपोहने** षट्कलात्मके **द्विकलश्चाचपुटः** कर्तव्यः । **सुनन्दाया** उपोहने सप्तकलात्मक उद्धट्टादिर्यथाक्षरो **युग्मः** चच्चत्पुटो भवेत् । **सुमुख्या उपोहने**ऽष्टकलात्मके **द्विकलः** चच्चत्पुटो भवेत् । **कण्डिकानामित्यादि** । **अपरे**; आचार्याः कण्डिकानाम् **इत्थमिति** वक्ष्यमाणप्रकारेण **दश परिवर्तान्** वदन्ति । तान् दर्शयति—**विशालेत्यादिना** । आद्या विशाला । पुनरादिमा विशाला । **अत्र**; कण्डिकावर्धमाने । **कलानां गणकल्पना आसारितवदिति** । चतुर्मात्राक्षरगणा सर्वाप्यासारिते कलेति यदुक्तं तद्वदित्यर्थः ॥ २०६–२०९ ॥

(सु०) शम्येति । उपोहने पञ्चकलात्मके शम्यातालमपि द्विरुच्चारणीयम् । अन्ते च संनिपातः । आद्याया इति । विशालाया उपोहने द्विकलश्चाचपुटतालः । संगताया उद्धट्टादिः, आदिशब्देन संपक्वेष्टाकः । सुनन्दाया उपोहने यथाक्षरश्चच्चत्पुटः, सुमुख्या उपोहने द्विकलश्चच्चत्पुटः इति । मतान्तरमाह—**कण्डिकानामिति** । **अपरे**; अन्ये आचार्याः कण्डिकानां दश परिवर्तान् वदन्ति । **इत्थम्**; अनेन प्रकारेण कण्डिकालक्षणपरिवर्तनं वदन्ति । तस्मिन्पक्षे तं प्रकारमाह—विशालेति । विशाला संगता आद्येत्येकः पक्षः, सुनन्दा संगता आद्येति द्वितीयः, सुमुखी सुनन्दा आद्येति तृतीयः, संगता विशाला आद्येति चतुर्थः । अत्रापि आसारितवत् गणाः कल्पनीयाः ॥ २०६–२०९ ॥

इति कण्डिकावर्धमानम्

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
अस्य प्रस्तारः—निशतानि शताप्रनिसं ॥ इति विशाला ॥

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
निश निताश प्रनिसं ॥ इति संगता ॥ आनिविश आनिविता आशविप्र

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
आनिविसं ॥ इति सुनन्दा ॥ आनिविश आनिविता आशविप्र आनि-

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
विसं ॥ आनिविश आनिविता आशविप्र आनिबिसं ॥ इति सुमुखी ।
इति चतस्रः कण्डिकाः ॥

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
शता शतासं ॥ इति विशालाया उपोहनम् ॥ निश ताश निसं ॥

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
इति संगताया उपोहनम् ॥ निशशता शताश ॥ इति सुनन्दाया

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
उपोहनम् ॥ निश निताश प्रनिसं ॥ इति सुमुख्या उपोहनम् ॥
परिवर्तनपक्षे तु विशाला संगता वाद्येति क्रमेण कण्डिकानां प्रस्तारो ज्ञेयः ॥

इति कण्डिकावर्धमानम्

(क०) अस्य; कण्डिकावर्धमानस्य प्रस्तारो यथा—नव गुरून् लिखित्वा तदधः, निशतानि, शताप्रनिसमित्येतान् लिखेत् । इति विशाला । ततोऽष्टौ गुरून् लिखित्वा तदधः, निश निताश प्रनिसमित्येतान् लिखेत । इति संगता । ततः षोडश गुरून् लिखित्वा तदधः, आनिविश आनिविता आशविप्र आनिविसमित्येतान् लिखेत् । इति सुनन्दा । ततो द्वात्रिंशद्गुरून् लिखित्वा तदधः, पूर्वोक्तान् वर्णान् द्विवारं लिखेत । इति सुमुखी । इति चतस्रः कण्डिकाः ॥

अथोपोहनानि—पञ्च गुरून् लिखित्वा तदधः, शता शतासमिति लिखेत् । इति विशालाया उपोहनम् । षड् गुरून् लिखित्वा तदधः,

आसारितानामुत्पत्तिर्वर्धमानाद्भवत्यतः ।
तदासारितवद्भाति विधया वक्ष्यमाणया ॥ २१० ॥
विशाला चेन्नव कला भित्वाष्टादशधा कृता ।
त्यक्त्वा चान्त्यां कलां तत्तु तदा भाति कनिष्ठवत् ॥ २११ ॥

निश ताश निसमिति लिखेत् । इति संगताया उपोहनम् । ततो यथाक्षरोद्भट्टचच्चत्पुटौ लिखेत् । तत्र चच्चत्पुटस्याधस्ताच्छताशतान् लिखेत् । इति सुनन्दाया उपोहनम् । ततो द्विकलचच्चत्पुटं लिखेत् । इति सुमुख्या उपोहनम् । परिवर्तनपक्षे तु विशाला संगता वाद्येति क्रमेण कण्डिकानां प्रस्तारो ज्ञेयः ॥

इति कण्डिकावर्धमानम्

(क०) अथासारिताभासनामकवर्धमानं लक्षयितुमाह—**आसारितानामित्यादिना** । अत्र यत इत्यध्याहर्तव्यम् । यतः कारणादासारितानामुत्पत्तिर्वर्धमानाद्भवति, अतः कारणात्तद्वर्धमानं वक्ष्यमाणया विधया आसारितवद्भाति । तां विधां दर्शयति—**विशाला चेत्यादिना** । विशालाया नव कला अष्टादशधा भित्वा वर्धयित्वा द्विगुणीकृत्येत्यर्थः । अन्त्यां कलामष्टादशीं कलां त्यक्त्वा च कृता चेत्तदा तद्वर्धमानं सप्तदशकलात्मकत्वात्कनिष्ठवत् कनिष्ठासारितवद्भाति प्रतीयते ॥ २१०, २११ ॥

(सु०) आसारिताभासं लक्षयितुमाह—आसारितानामिति । यतः वर्धमानात् आसारितानामुत्पत्तिः ; अतः कारणात् तद्वर्धमानं वक्ष्यमाणप्रकारेण आसारितवत् भासते । तमेव प्रकारमाह—विशालेति । नवकलाभिः अन्विता विशाला भित्वा कलाभेदं कृत्वा अष्टादशधा क्रियते । अन्त्या च काला यदा त्यज्यते, तदा वर्धमानं कनिष्ठासारितवत् भाति ॥ २१०, २११ ॥

इति कनिष्ठासारिताभासं वर्धमानम्

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
अस्य प्रस्तारः—शता शता संता शता शता संता शता
ऽऽ ऽ
शता सं ॥

इति कनिष्ठासारिताभासं वर्धमानम्

संगता षट्कलमुखी विशाला चेत्ततः परा ।
भवेल्लयान्तराभासं तत्तालं वर्धमानकम् ॥ २१२ ॥

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
अस्य प्रस्तारः—शता शता संता शता, शता संता शता
ऽऽऽ
शतासं ॥ आदावुपोहनं प्राग्वत्तालल्यमार्गद्वैगुण्यं च ॥

इति लयान्तराभासं वर्धमानम्

अस्य ; कनिष्ठासारिताभासवर्धमानस्य प्रस्तारो यथा—सप्तदश गुरून् लिखित्वा तदधः, कनिष्ठासारितोक्तान् शता शता संता शता शता संता शता शता समित्येतान् वर्णान् लिखेत् ॥

इति कनिष्ठासारिताभासं वर्धमानम्

(क०) लयान्तराभासं वर्धमानं लक्षयति—**षट्कलमुखीति**। षट्कलं मुखमुपोहनं यस्याः सा तथोक्ता । **संगता** अष्टकलात्मिका आदौ भवेदित्यर्थः । ततः संगतायाः **परा** विशाला नवकलात्मिका भवेत् । **तत्तालं** स एव तालो यस्य तत्तथोक्तं लयान्तरतालयुक्तमित्यर्थः ॥ २१२ ॥

(सु०) **संगतेति** । विशालाकण्डिका संगता षट्कलमुखी यदा स्यात्, संगतायाः षट्कलमुखमादिर्यस्याः तथाविधश्चेत् तदा लयान्तराभासं वर्धमानम् ॥ २१२ ॥

इति लयान्तराभासं वर्धमानम्

सोपोहना सुनन्दादौ संगते द्वे ततः परे ।
मध्यमासारिते ताले स्यात्तदाभासकं तदा ॥ २१३ ॥

अस्य प्रस्तारः—ऽऽऽ शनिता ऽऽऽ निशता ऽऽऽ प्रनिसं ऽऽऽऽ निप्रताश ऽऽ निता ऽऽऽ निशता ऽऽऽ प्रनिसं, ऽऽऽऽ निप्रताश ऽऽ निता ऽऽऽ निशता ऽऽऽ प्रनिसं, आदौ सप्तकलमुपोहनम् ॥

इति मध्यमासारिताभासं वर्धमानम्

अस्य ; लयान्तराभासवर्धमानस्य प्रस्तारं पूर्ववर्धमानवदेव लिखेत् । आदावुपोहनं प्राग्वत् । तालल्यमार्गद्वैगुण्यं चात्र विशेषः ॥

इति लयान्तराभासं वर्धमानम्

(क०) मध्यमासारितामाभासमाह—**सोपोहनेत्यादि** । **आदौ** प्रथमं **सोपोहना** सप्तकलात्मकोपोहनसहिता **सुनन्दा** षोडशकलात्मिका । ततः परं **द्वे संगते** प्रत्येकमष्टकलात्मिके भवतः । एवं द्वात्रिंशत्कला भवन्ति । **मध्यमासारिते ताल** इत्यनेनान्ते संनिपातयुक्तैका कलाधिका कर्तव्या । अन्यथा तस्य तालस्यापरिपूर्णता स्यात । तेनात्र त्रयस्त्रिंशत्कला भवन्ति । **तदाभासकमिति** । मध्यमासारिताभासकं वर्धमानमित्यर्थः ॥ २१३ ॥

(सु०) सोपोहनेति । उपोहनसहिता सुनन्दा आदौ गेया । ततोऽनन्तरं संगता, आद्या विशाला च यदा मध्यमासारितस्थस्तालः तदा मध्यमासारितं वर्धमानम् ॥ २१३ ॥

इति मध्यमासारिताभासं वर्धमानम

(क०) **अस्य** ; मध्यमासारिताभासस्य प्रस्तारं मध्यमासारितप्रस्तारवल्लिखेत । आदौ सप्तकलमुपोहनं प्राग्वत् ॥

इति मध्यमासारिताभासं वर्धमानम्

सुमुखीकण्डिका पश्चात्सुनन्दा संगतादिमा ।
ज्येष्ठतालेन चेज्ज्येष्ठासारिताभासकं तथा ॥ २१४ ॥

ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
अस्य प्रस्तारः—आनिविश आनिविप्र आनिविप्र आनिविश
ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
आनिविप्र आनिविश आनिविता आनिविता आनिविता आनिविश
ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
आनिविप्र आनिविसं आनिविप्र आनिविश आनिविता आनिविप्र
ऽऽऽऽ
आनिविसं । आदावष्टकलमुपोहनं प्राग्वत् ॥

इति ज्येष्ठासारिताभासं वर्धमानम् ।

इति चतुर्विधमासारिताभासं वर्धमानम्

(क०) सुमुखीत्यादि । आदिमा; विशाला । एवं चतसृषु कण्डिकासु पञ्चषष्टिः कला भवन्ति । ज्येष्ठतालेनेति । ज्येष्ठसारिते यस्ताल उक्तः चतुष्कलोक्तस्त्रिरावृत्त आदौ त्यक्तसप्तकलः तेनात्र प्रयोगः कृतश्चेत् तदा ज्येष्ठासारिताभासं वर्धमानम् ॥ २१४ ॥

(सु०) सुमुखीति । सुमुखीकण्डिका पश्चात् गीयते; संगता सुनन्दा च आदौ, ज्येष्ठासारिते यस्ताल उक्तः चतुष्कलोत्तरः त्रिरावृत्त आदौ त्यक्तसप्तकलः तेनात्र प्रयोगः कृतश्चेत् तदा ज्येष्ठासारिताभासं वर्धमानम् ॥ २१४ ॥

इति चतुर्विधमासारिताभासं वर्धमानम्

(क०) अस्य; ज्येष्ठासारिताभासस्य प्रस्तारो यथा—ज्येष्ठासारितप्रस्तारवल्लिखेत । आदावष्टकलमुपोहनं प्राग्वत् ।

इति ज्येष्ठासारिताभासं वर्धमानम्

इति चतुर्विधमासारिताभासं वर्धमानम्

आसारितेभ्य उत्पन्नं वर्धमानं विवक्ष्यते ।
यदा तदा वर्धमानासारितं तदुदाहरन् ॥ २१५ ॥
यदा पूर्वक्रमाद्गीतास्तालैस्तैरेव कण्डिकाः ।
वर्धमानासारितानि तदा चत्वारि पूर्ववत् ॥ २१६ ॥
कनिष्ठादीनि भान्त्यत्र तालांशा वर्धमानवत् ।
यथाक्षरादिभेदेन पुनः सर्वाण्यपि त्रिधा ॥ २१७ ॥
यथाक्षरादित्रितयं दक्षिणे वार्तिके द्वयम् ।
चित्रे त्वेकमितीमानि षट्प्रकाराणि मार्गतः ॥ २१८ ॥

(क०) **आसारितेभ्य इत्यादि**। पूर्वमासारिताभास आसारितानामुत्पत्तिर्वर्धमानादिति दर्शितम्। इदानीं तद्विपर्यय उच्यते। यदा वर्धमानासारितेभ्य उत्पन्नमिति विवक्ष्यते; तदा तद्वर्धमानासारितमित्युदाहरन्नाचार्याः। तेनात्र विवक्षयैव भेदो द्रष्टव्यः। स्वरूपस्तु नातीव भेदोऽस्तीति मन्यमान आह--**यदा पूर्वक्रमादिति**। अत्र वर्धमानासारितेषु कनिष्ठादीन्यासारितानि भान्ति प्रतीयन्ते। **तालांशाः**; तालभागाः, **वर्धमानवत्** वर्धमान इव भान्ति। तत्त्वतस्तु तावन्मात्रामितत्वाद्वर्धमाना एव। **यथाक्षरादिभेदेनेत्यादि**। **सर्वाण्यपीति**। मार्गलयमात्रभिन्नस्य लयान्तरस्य कनिष्ठादिव्यतिरेकात् तदुत्थानि त्रीणि वर्धमानानि विहाय इतराणि कण्डिकावर्धमानानि त्रीणि, आसारिताभासादीनि त्रीणि, वर्धमानासारितानि त्रीणीति मिलित्वा नव गृह्यन्ते; तानि नवापि। **यथाक्षरादिभेदेनेति**। आदिशब्देन द्विकलचतुष्कलभेदौ गृह्येते। एवं त्रिविधानि भवन्ति। **यथाक्षरादित्रितयं दक्षिण इति**। दक्षिणमार्गे पूर्वोक्तानि नवापि यथाक्षराणि द्विकलानि चतुष्कलानि च भवन्ति। **वार्तिके द्वयमिति**। वार्तिके मार्गे यथाक्षराणि च द्विकलानि चतुष्कलानि च भवन्ति।

S SS SS SS SS SS
एतेषां प्रस्तारो यथा—श आनि विता, आनि विश आता
SS SS SS
विप्र तानि विसं। इति वर्धमानभासं कनिष्ठासारितम्।

SSSSS SSSS SSSS SSSS
शनिशनिता शप्रनिसं शनिताश ताप्रनिसं। इति वर्धमाना-
भासं लयान्तरम्।

चित्रे त्वेकमिति। चित्रे मार्ग एकं यथाक्षराण्येव भवन्ति। **इतीमानि** वर्धमानानि **मार्गतो** मार्गभेदवशात् षट्प्रकाराणि भवन्ति। यथा प्रथमोक्तान्येव वर्धमानानि यानि न विद्यन्ते तानि दक्षिणे यथाक्षराणीत्येकः प्रकारः। अत्रैव द्विकलानीति द्वितीयः। तत्रैव चतुष्कलानीति तृतीयः। वार्तिके यथाक्षराणीति चतुर्थः। तत्रैव द्विकलानीति पञ्चमः। चित्रे यथाक्षराणीति षष्ठः। एवं नवानां षट्प्रकारत्वे चतुष्पञ्चाशद्वर्धमानानि भवन्ति ॥ २१५–२१८ ॥

(सु०) आसारितं लक्षयति—**आसारितेभ्य इति**। आसारितेभ्यः वर्धमाना उत्पन्ना इति यदा विवक्ष्यते, तदा वर्धमानासारितमित्युदाहरन् भरतादयः। **यदेति**। यदा पूर्वोक्तक्रमेण तालैः स्वरैश्च कण्डिका गीयते, तदा चत्वारि वर्धमानासारितानि भवन्ति। **अत्र** वर्धमानासारिते, कनिष्ठादीन्यासारितानि वर्धमानवत् भासन्ते। **यथाक्षरादीति**। सर्वाण्यप्यासारितानि त्रिविधानि; यथाक्षराणि, द्विकलानि, चतुष्कलानीति। पुनरपि मार्गतः मार्गभेदेन षट्प्रकाराणि भवन्ति ॥ २१९–२१८ ॥

इति वर्धमानानि

(क०) **एतेषां प्रस्तार इति**। **एतेषां** वर्धमानासारिताभासानां **प्रस्तारः** प्रदर्श्यत इत्यर्थः। यथा सप्तदश गुरून् लिखित्वा तदधः, शआनिविता,

ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
आनिविश आनिविता आनिविप्र आनिविसं विशनिता

ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽऽ
शप्रनिसं शनितानि शताप्रनिसं। इति वर्धमानाभासं मध्यमासारितम् ॥

ऽऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
शआनिविश आनिविता आशविप्र आनिविसं आनिविश

ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ
आनिविता आशविप्र आनिविसं आनिविश आनिविता आशविप्र

ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽऽऽऽ
आनिविसं निशनिता शप्रनिश नितानि शताप्रनिसं। इति वर्धमाना-
भासं ज्येष्ठासारितम् ॥

इति चतुष्पञ्चाशद्भेदानि वर्धमानानि

आनिविश आनिविप्र आनिविसमिति लिखेत। इति वर्धमानाभासं कनिष्ठासारितम्। ततोऽपि सप्तदश गुरून् लिखित्वा तदधः, शनिशनिता शप्रनिसं शनिताश ताप्रनिसमिति लिखेत। इति वर्धमानाभासं लयान्तरम्। ततस्त्रयस्त्रिंशद्गुरून् लिखित्वा तदधः, आनिविश आनिविता आनिविप्र आनिविसं निशनिता शप्रनिसं शनितानि शताप्रनिसमिति लिखेत्। इति वर्धमानाभासं मध्यमासारितम्। ततः पञ्चषष्टिगुरून् लिखित्वा तदधः, शआनिविश आनिविता आशविप्र आनिविसं आनिविश आनिविता आशविप्र आनिविसं आनिविश आनिविता आशविप्र आनिविसं निशनिता शप्रनिश नितानि शताप्रनिसमित्येतान् वर्णान् लिखेत् ॥

इति वर्धमानासारितं ज्येष्ठासारितम्

इति चतुष्पञ्चाशद्भेदानि वर्धमानानि

आद्या रोविन्दकगता मात्रैका पाणिका मुखम् ।
मात्रा स्यादवराष्टाङ्गा षोडशाङ्गा परा मता ॥ २१९ ॥
उल्लोप्यकवदङ्गानां निवेशं कोविदा विदुः ।
विदार्यः स्युः स्तुतिपदैराकारान्तरितैरिह ॥ २२० ॥
निरन्तरैः स्तुतिपदैराकारैश्चाथवा क्रमात् ।
मुखात्परं प्रतिमुखं मुखवत्स्यात्पदान्तरैः ॥ २२१ ॥
अथोत्तरैश्चतुर्भिः स्याच्छरीरं तु यथाक्षरैः ।
ततः शीर्षं सैककेन कार्यं संपिष्टकेन तु ॥ २२२ ॥
अन्येऽन्ताहरणेनान्तान्वितेनेच्छन्ति शीर्षकम् ।

(क०) अथ पाणिकां लक्षयति—**आद्येत्यादि** । **रोविन्दकगता ;** आद्या एका मात्रा पाणिका स्यात् । रोविन्दकगतेत्यनेन मात्रायाः षोडशकलत्वम्, आनिविप्रादियुक्तत्वं च वेदितव्यम् । मुखमित्युपोहनं रोविन्दकगतमिति लिङ्गव्यत्ययेनानुषञ्जनीयम् । तेन तदत्राप्यष्टकलमित्यवगन्तव्यम् । अष्टाङ्गमात्रा अवरा स्यात् । षोडशाङ्गमात्रा परा स्मृता । **उल्लोप्यकवदित्यादि** । **अङ्गानां** विविधादीनां निवेशमुल्लोप्यके यथा तथात्रापि कर्तव्यं विदुः । **इह ;** पाणिकायाम्, आकारान्तरितैः स्तुतिपदैः विदार्यः स्युरित्येकः पक्षः । अथवा निरन्तरैः स्तुतिपदैः निरन्तरैराकारैश्च क्रमात् विदार्यः स्युरिति पक्षान्तरम् । **मुखवत्स्यात्पदान्तरैरिति** । मुखप्रतिमुखयोः पदभेद एव, न गीतिभेद इत्यर्थः । **अथ ;** प्रतिमुखानन्तरम् । ततः शरीरं **सैककेन** एककाख्याङ्गसहितेन संपिष्टकेण दशकलेन वा शीर्षं कार्यम् । **अन्ये** आचार्याः **अन्तान्वितेन** अन्ताहरणेन शीर्षकमिच्छन्ति ॥ २१९–२२२- ॥

(सु०) पाणिकां लक्षयति—**आद्येति** । रोविन्दकगता आद्या मात्रा पाणिकायाः मुखं स्यात् । सा मात्रा अवरा हीना अष्टाङ्गा; परा उत्तमा

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
अस्याः प्रस्तारः—आनिविप्र आनिविता । इत्युपोहनम् ।
ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
आनिविप्र आनिविश । इत्युपोहनमिदं मिलितमुखम् । आनिविश
ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
आनिविता आविनिप्र आनिविसं संताशताशता । इति प्रतिमुखम् । ततो
ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
यथाक्षरैः चतुर्भिरुत्तरैः शरीरम् । प्रस्तारो यथा—निश शश ताता ताश
ऽ ऽ ऽ ऽ
ताश तासं । इति शीर्षकम् । अन्ये त्वन्ताहरणसहितमन्तं शीर्षकमाहुः ।
स चोल्लोप्यके दर्शितः ॥

इति पाणिका

षोडशाङ्गा । कान्यङ्गानीत्यपेक्षायामाह—उल्लोप्यकवदिति । उल्लोप्यकपदेषु यान्यङ्गानि तेषां निवेशं कोविदाः ज्ञातार आहुः । विदार्यस्तु आकारान्तरितैः स्तुतिपदैः कार्याः । अथवा निरन्तरैः स्तुतिपदैः, निरन्तरैराकारैश्च वा । मुखादनन्तरं तद्वदेव प्रतिमुखं कार्यम् । अथ प्रतिमुखादनन्तरम्; चतुर्भिरुत्तरैः षट्पितापुत्रकैः यथाक्षरैः शरीराख्यमङ्गं कार्यम् । ततः शीर्षम् एककलासहितेन संपिष्ठकाख्येन अङ्गेन कार्यम् । अन्ये; आचार्याः, अन्तान्वितेन अन्ताहरणेन पूर्वलक्षितेन शीर्षकमिच्छन्ति ॥ २१९–२२२- ॥

इति पाणिका

(क०) अस्याः; पाणिकायाः प्रस्तारो यथा—प्रथममुपोहने अष्टौ गुरून् लिखित्वा तदधः, आनिविप्र आनिवितान् लिखेत् । इत्युपोहनम् । ततोऽप्यष्टौ गुरून् लिखित्वा तदधः; आनिविप्र आनिविशान् लिखेत् । इत्युपोहनेन सहिता आद्या मात्रा । तदनन्तरं मुखवदेव प्रतिमुखं लिखेत् । इति प्रतिमुखम् । ततो यथाक्षरोत्तरैः चतुर्भिः शरीरं लिखेत् । इति शरीरम् । ततः शीर्षके द्वादश गुरून् लिखित्वा तदधः, निश शश ताता ताश

आरभ्यानुष्टुभं वृत्तैर्जगत्यन्तैः पदैरपि ॥ २२३ ॥
लौकिकैर्वैदिकैर्वापि गातव्यामृचमूचिरे ।
एकाक्षराः कला अष्टाचत्वारिंशदिहोदिताः ॥ २२४ ॥
कलानां पूरणं मन्त्रपदैः स्तोभाक्षरैरपि ।
तान्यत्र ब्रह्मगीतानि निर्दिश्यन्तेऽधुना यथा ॥ २२५ ॥

झण्टुं जगतियवलिकितकुचझलतितिझलपशुपतिदिगिदिगिवादिगोंगण-पतितितिधा, इत्येतान् ब्रवीद्ब्रह्मा ।

ओंकारश्च हकारोऽपि स्वरव्यञ्जनसंयुतः ।

ताशतासमिति लिखेत् । इति संपिष्टकेण शीर्षकम् । अन्ये तु अन्ता-हरणसहितं शीर्षकमाहुः । स चोल्लोप्यके दर्शितोऽत्रानुसंधेयः ॥

इति पाणिका

(क०) अथर्चं लक्षयति—**आरभ्येत्यादि** । अनुष्टुभं छन्द आरभ्य । **जगत्यन्तैरिति**; अनुष्टुभमष्टाक्षरपादयुक्तं, जगती नाम द्वादशाक्षर-पादयुक्तं छन्दः । तदुद्भवैः **वृत्तैः** पदैरपि **संस्कृतैः लौकिकैः** वैदिकैर्वापीति वृत्तानां पदानां च विशेषणम् । लौकिकानि वृत्तानि विचित्रपदादीनि; वैदिकानि वृत्तानि पुर उष्णिगादीनि; लौकिकानि पदानि ब्राह्मणाः, देवा इत्येवमादीनि; वैदिकानि पदानि ब्राह्मणासः, देवास इत्येवमादीनि । **एकाक्षरा इत्यादि** । इह; ऋचि । **एकाक्षराः कला इति** । एकैकस्यां कलायामेकैकमक्षरं प्रयोक्तव्यमित्यर्थः । अत्रोक्तासु अष्टाचत्वारिंशत्कलासु मध्ये कासुचित् वृत्ताक्षरैः पूरितासु, अवशिष्टानां वक्ष्यमाणैः स्तोभाक्षरैरपि पूरणम् ऊचिर इति क्रियानुषङ्गः कर्तव्यः । तानि पदानि स्तोभाक्षराणि दर्शयति—**तान्यत्र ब्रह्मगीतानीत्यादिना** । **स्वरव्यञ्जनैः संयुत** इत्यत्र

त्रिकलः षट्कलो वात्र स्तोभः स्यान्मुनिसंमतः ॥ २२६ ॥
प्रस्तावादीनि सप्तापि सामाङ्गान्यत्र चावदन् ।
यथाशोभं विदारी च वर्णाश्च रचयेदिह ॥ २२७ ॥

इति ऋक्

ओंकारो व्यञ्जनसंयुतः, हकारः स्वरसंयुत इत्यर्थक्रमो द्रष्टव्यः । **त्रिकलः षट्कल** इति । औकारो हकारश्च कलात्रयकालयुक्तो वा कलाषट्ककालयुक्तो वा कर्तव्य इत्यर्थः । **प्रस्तावादीनीत्यादि** । प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनहिंकारहुंकारा इति सप्त सामाङ्गानि । **वर्णाश्चेति** । स्थाय्यादीनीत्यर्थः ॥ -२२३–२२७ ॥

इति ऋक्

(सु०) ऋचं लक्षयति—**आरभ्येति** । अनुष्टुप्छन्द आरभ्य, अष्टाक्षरमारभ्य, जगतीछन्दान्तैः द्वादशाक्षरपर्यन्तं **लौकिकैः वैदिकैर्वा पदैः ऋचं** गायन्ति भरतादयः कथयामासुः । **एकाक्षरा** इति । अस्यां ऋचि **एकाक्षराः** अष्टाचत्वारिंशत्कला गेयाः । ननु मन्त्राक्षराणामल्पत्वे कथं कलापूर्तिः ? अत आह—**कलानामिति** । कलानां पूरणमत्र मन्त्रपदैः स्तोभाक्षरैरपि कार्यम् । तान्येव ब्रह्मणा गीतानि स्तोभाक्षराणि प्रतिज्ञाय निर्दिशति—**तानीत्यादिना** । स्तोभाक्षराण्याह—**ओंकार इति** । ओंकारोऽपि स्तोभत्वेन मुनिभिः संमतः । ओंकारश्च येन केनचित्स्वरेण व्यञ्जनेन च संयुतः स्तोभः उभावपि कलात्रये कला षष्ठे वा स्तोभत्वेन ज्ञेयौ । प्रस्तावादीनि च सप्तापि सामाङ्गानि स्तोभ इति ज्ञातव्यानि । इह ; ऋचि यथाशोभं यथारुचि शोभार्थं स्वेच्छया विदारी वर्णाश्च रचयेत् । सामाङ्गान्यनुपदमेव वक्ष्यति ॥ -२२३–२२७ ॥

इति ऋक्

कला मुनिजनैरुक्ता गाथायाश्चतुरक्षरा ।
अध्यष्टाविंशतिशतं कलानां तत्र कीर्तितम् ॥ २२८ ॥
मात्रावृत्तैः कलानां च पूर्तिः स्तोभाक्षरैरपि ।
कर्तव्यान्येककान्यत्र वर्णालंकारगीतयः ॥ २२९ ॥
सामाङ्गानि च भूयांसि विविधानामिहाल्पता ।

इति गाथा

स्तोभभङ्गीं विजानीयात्साम्नो वैदिकसामवत् ॥ २३० ॥
ब्रह्मणा च पुरा गीतं प्रस्तावोद्गीथकौ तथा ।

(क०) अथ गाथां लक्षयति—**कला मुनिजनैरित्यादि** । गाथायाः कला **मुनिजनैः** चतुरक्षरोक्ता । एकैकस्यां कलायां चत्वारि चत्वार्यक्षराणि प्रयोज्यानीत्यर्थः । **तत्रेति** । **तत्र**; गाथायाम् । अध्यष्टाविंशतिकलानां शतं कीर्तितम् । अष्टाविंशत्या अधिकमध्यष्टाविंशति ; शतविशेषणम् । **मात्रावृत्तैः स्तोभाक्षरैरपि** स्तोभाक्षरैरपि कलानां पूर्तिर्भवेत् । अत्र गाथायामेककानि कर्तव्यानि । वर्णालंकारगीतयश्च कर्तव्याः । **सामाङ्गानि** प्रस्तावादीनि ॥ २२८, २२९ ॥

इति गाथा

(सु०) गाथां लक्षयति—**कलेति** । गाथायाः चतुरक्षरा कला उक्ता । आद्यायां मात्रायां कलानामष्टाविंशत्युत्तरं शतं विधेयम् । कलानामपि परिपूर्तिः परिपूरणम् । वृत्तैः श्लोकैः स्तोभाक्षरैरपि कर्तव्यम् । अत्र गाथायाम्; एककानि कर्तव्यानि । वर्णालंकारगीतयश्च कर्तव्याः । इह ; गाथायाम्; सामाङ्गानां प्रस्तावादीनां बाहुल्यम्, विविधानामल्पत्वमिति ॥ २२८, २२९- ॥

इति गाथा

(क०) अथ साम लक्षयति—**स्तोभभङ्गीमित्यादिना** । **साम्नः**

प्रतिहारोपद्रवौ च निधनं पञ्चमं मतम् ॥ २३१ ॥
ततो हिंकार ओंकारः सप्ताङ्गानीति तत्र तु ।
उद्ग्राहः स्यादनुद्ग्राहः संबोधो ध्रुवकस्तथा ॥ २३२ ॥
आभोगश्चेति पञ्चानामाद्यानामभिधाः क्रमात् ।
हिंकारोंकारयोस्तत्र कलापूरकता मता ॥ २३३ ॥
गायत्रीप्रभृतिच्छन्दः संकृत्यन्तमिहेष्यते ।
ऋग्व्यूढमिति सामोक्तं गद्ये षण्णवतिः कलाः ॥ २३४ ॥
एकाक्षराः सामगाने तदर्धमपरे जगुः ।
अत्रापि मन्त्रस्तोभानामृचां च त्रिकलादिकम् ॥ २३५ ॥

इति साम । इति गीतप्रकरणानि

इति मार्गतालप्रकरणम्

सामाख्यगीतस्य वैदिकसामवत् ऋगादिवाक्यविशेषस्य गीतिवत् । यथोक्तम्— "गीतिषु सामाख्या" इति । स्तोभभङ्गीं स्तोभाक्षराणां प्रकारं विजानीयात् । **ब्रह्मणा च पुरा गीतमित्यत्र** सामेत्यध्याहर्तव्यम् । **प्रस्ताव इत्यादि** । वैदिके सामनि प्रस्तावाख्यस्य अङ्गस्य गीते सामन्युद्ग्राह इति संज्ञा । उद्गीथस्य अनुद्ग्राह इति संज्ञा । प्रतिहारस्य संबन्ध इति संज्ञा। उपद्रवस्य ध्रुवक इति संज्ञा । निधनस्य आभोग इति संज्ञा । एवं क्रमो द्रष्टव्यः । तत्र गीते हिंकारोंकारयोः कलापूरकता द्रष्टव्या । इह सामगीते गायत्रीप्रभृति संकृत्यन्तं छन्द उच्यते । गायत्री षडक्षरपादा । संकृतिः चतुर्विंशत्यक्षरपादा। गाथायां साम्नो मतान्तरेण कलासंख्यानियममाह—**गद्य इत्यादिना** । **गद्ये** गाथायामेकैकाक्षराः षण्णवतिः कला भवन्ति । **सामगाने तदर्धमिति** । तस्याः षण्णवतिसंख्यायामर्धमष्टाचत्वारिंशत्कला भवन्तीत्यर्थः । **अत्रापीति** । सामाख्यगीतेऽपि । ऋचीवर्गाख्ये गीत इव । मन्त्रस्तोभानां

मन्त्ररूपस्तोभाक्षराणामोंकारादीनाम् । मन्त्रेति विशेषणं गीतस्तोभाक्षरनिवृत्त्यर्थम् । त्रिकलादिकं त्रिकलत्वादिकमिति धर्मपरो निर्देशः । आदिशब्देन षट्कलत्वं गृह्यते । कर्तव्यमित्यध्याहर्तव्यम् ॥ २३०–२३५ ॥

इति साम । इति गीतप्रकरणानि ।

इति मार्गतालप्रकरणम्

(सु०) साम लक्षयति—**स्तोभभङ्गीमिति** । वैदिके भागे यथा स्तोभानां भङ्गी चातुरी तथैव साम्नां ज्ञातव्या । यतः ब्रह्मणैव पुरा पूर्वं गीता । सामाङ्गानि दर्शयति—**प्रस्तावेति** । सप्त सामाङ्गानि भवन्ति । प्रस्तावः, उद्गीथ , प्रतिहारः, उपद्रवः, निधनम्, हिंकारः, ओंकारश्चेति । तत्राद्यानां पञ्चानामुद्ग्राहादिसंज्ञा । प्रस्तावः उद्ग्राहः, उद्गीथः, अनुद्ग्राहः, प्रतिहारः संबन्धः, उपद्रवो ध्रुवकः, निधनमाभोग इति । हिंकारोंकारयोश्च कलापूरकत्वम् । **गायत्रीति** । इह साम्नि गायत्रीमारभ्य संकृतिपर्यन्तं छन्द इष्यते । षडक्षरादीनि छन्दांसि गायत्र्यादीनि चतुर्विंशत्यक्षरपर्यन्तानि ज्ञातव्यानि ।

"गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च ।
त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता ।
शक्करी सातिपूर्वा स्यादष्ट्यत्यष्टी ततः स्मृते ।
धृतिश्चातिधृतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः ।
विकृतिः संकृतिश्चैव" । इति ॥

इदं साम ऋच्यूढं ऋचि वर्तमानमुक्तम् । गेयं सामानि तु एकाक्षरात् षण्णवतिकलाः सामगाने उक्ताः । केचित् अर्धमष्टाचत्वारिंशत्कला इति वदन्ति । अत्रापि ऋचि यथावर्तमानं मन्त्रस्तोभानि त्रिकलत्वं षट्कलत्वं च यथायोग्यं ज्ञेयम् ॥ २३०–२३९ ॥

इति साम । इति गीतप्रकरणानि

इति मार्गतालप्रकरणम्

श्रीकीर्तिविजयानन्दं पार्वतीलोचनोत्सवम् ।
राजचूडामणिं नत्वा तालं देशीगतं ब्रुवे ॥ २३६ ॥
देशीतालस्तु लघ्वादिमितया क्रियया मतः ।
यथाशोभं कांस्यतालध्वननादिकया मतः ॥ २३७ ॥

(क०) अथ देशीतालप्रकरणस्यादाविष्टदेवतां नमस्कृत्य प्रतिपाद्यं प्रतिजानीते—**श्रीकीर्तिविजयानन्दमिति** । अत्र तालेश्वरयोर्विशेषणानि श्लिष्टानि द्रष्टव्यानि । **श्रीकीर्तिविजयानन्दमिति**; श्रिया कीर्त्या विजयेन चोत्पन्न आनन्द एवेश्वरः, अथवा तादृश एवानन्दो यस्येति बहुव्रीहिर्वा । श्रीकीर्तिनामैकस्तालः, विजयानन्द इत्यपरः । **पार्वतीलोचनोत्सवमिति**; पार्वत्या लोचनयोः उत्सवत्वेन रूपित ईश्वरः पार्वतीलोचन इत्येकस्तालः । उत्सव इत्यन्यः । **राजचूडामणिमिति**; राजा चन्द्रः चूडामणिर्यस्येति स तथोक्त ईश्वरः । राजचूडामणिरित्येकस्तालः । उक्तलक्षणमीश्वरं नत्वा श्रीकीर्त्याद्युपलक्षितं देशीगतं तालं ब्रुव इति संबन्धः । अत्र **तालमिति** जातावेकवचनम्, ईश्वरस्यैकत्वात् । तालस्यापि तद्विशेषणसाम्यसिध्यर्थमेकवचनं कृतमिति मन्तव्यम् ॥ २३६ ॥

(सु०) एवं मार्गतालांस्तदुपयोगांश्चोक्त्वा देशीतालान् विवक्षुः तदुचितं मङ्गलाचरणपूर्वकं प्रतिजानीते—**श्रीकीर्तीति** । राजा चन्द्रः चूडामणिर्यस्य स चन्द्रमौलिर्महेशः । श्रीश्च कीर्तिश्च विजयश्च एतान् आनन्दयतीति तथाविधः । पार्वत्या भवान्या लोचनयोः नयनयोः उत्सवः यस्मात्; तथाविधं शिवं नत्वा देशीतालं ब्रुवे कथयामीति संबन्धः । पक्षे श्रीकीर्तिर्नामा तालः; विजयानन्दः; पार्वतीलोचनोत्सवः; राजचूडामणिश्चेति । तान् ब्रव इति संबन्धः ॥ २३६ ॥

(क०) तस्य सामान्यलक्षणमाह—**देशीतालस्त्वित्यादि** । अत्र तुशब्दो मार्गतालात् देशीतालस्य वैषम्यद्योतनार्थः । तच्च वैषम्यं, 'यथाशोभं

अर्धमात्रं द्रुतो मात्रात्रितयं प्लुत उच्यते ।
द्रुतादिरचनाभेदात्तालभेदोऽप्यनेकधा ॥ २३८ ॥
तालानामधुना तेषामुद्देशं संगिरामहे ।

लघ्वादिमितया क्रियया मतः' इति, 'यथाशोभं कांस्यतालध्वननादिकया मतः' इति च विशेषणद्वयेन द्रष्टव्यम् । अत्र यथाशोभमिति पदं देहली-प्रदीपन्यायेन, काकाक्षिन्यायेन वोभयतो योजनीयम् । तत्र यथाशोभं लघ्वादिमितयेत्यस्यायमर्थः—अत्र शोभाशब्देन गीतावयवेषु तालावृत्तीनां कालसाम्यनिबन्धना सहृदयहृदयंगमतोच्यते । तामनतिक्रम्येति यस्मिन् गीतावयवे यावदक्षरमितया मात्रया कांस्यतालकालसाम्यं भवति, तत्र मार्गे पञ्चलघ्वक्षरोच्चारमिता मात्रानियतत्वेन कथिता । क्वचित्तु ततोऽपि न्यूनया चतुर्लघ्वक्षरोच्चारमितया कालसाम्यम् । अन्यत्र तु ततोऽप्यधिकया षड्लघ्व-क्षरोच्चारमितया । यत्र यथा शोभा भवति तामनतिक्रम्य । **लघ्वादिमितयेति** । आदिशब्देन गुरुप्लुतद्रुता गृह्यन्ते । अत्राल्पग्रहणे द्रुतादीति वा, महद्ग्रहणे प्लुतादीति वा वक्तव्ये लघ्वादीति वचनं देशीतालेषु ग्रहणमोक्षयो-र्लघोरेव प्राधान्यद्योतनार्थम् । तेन केवलद्रुतात्मकेऽपि ताले द्रुतद्वयं लघूकृत्य तत्र ग्रहमोक्षौ कुर्यादिति संप्रदायो वेदितव्यः । अत्रोक्तस्य मात्राप्रमाणभेदस्य तालविशेषनिष्ठत्वेनोदाहरणमुत्तरत्र तालानां पौनरुक्त्यपरिहारावसरे करिष्यते । **यथाशोभं कांस्यतालध्वननादिकयेति**; कांस्यतालध्वनने या शोभा क्वचिन्मुक्तनादत्वेन, क्वचिद्गृहीतनादत्वेन, क्वचिद्विघातेषु करक्रियाविशेषेण, क्वचिद्विघाते घातकल्पनया च जायते, तां शोभामनतिक्रम्य कांस्यतालस्य ध्वननादिविस्मयवैचित्र्यजनिताश्चर्यवान्; मतः; लोकसंमत इति मार्गताला-द्वैषम्यं देशीतालस्य । **अर्धमात्रमिति**; मात्राया अर्धमर्धमात्रं द्रुत उच्यते । **द्रुतादिरचनाभेदादिति** । द्रुतादीनां द्रुतलघुगुरुप्लुतानां रचना संनिवेश-

आदितालो द्वितीयश्च तृतीयोऽथ चतुर्थकः ॥ २३९ ॥
पञ्चमो निःशङ्कलीलो दर्पणः सिंहविक्रमः ।
रतिलीलः सिंहलीलः कन्दर्पो वीरविक्रमः ॥ २४० ॥
रङ्गः श्रीरङ्गचच्चर्यौ प्रत्यङ्गो यतिलग्नकः ।
राजचूडामणी रङ्गद्योतो रङ्गप्रदीपकः ॥ २४१ ॥
राजतालो वर्णतालः सिंहविक्रीडितो जयः ।
वनमाली हंसनादः सिंहनादः कुडुक्ककः ॥ २४२ ॥
तुरङ्गलीलः शरभलीलः स्यात्सिंहनन्दनः ।
त्रिभङ्गिरङ्गाभरणो मण्ठकः कोकिलाप्रियः ॥ २४३ ॥
निःसारुको राजविद्याधरश्च जयमङ्गलः ।
मल्लिकामोदविजयानन्दौ क्रीडाजयश्रियौ ॥ २४४ ॥

विशेषः, प्रमाणविशेषश्च ; तस्या भेदो विशेषान्तरं, तस्माद्धेतोस्तालभेदोऽप्यनेकधा भवति, विचित्रो भवति । तालवैचित्र्यमपि द्रुतादीनां संनिवेशभेदात् प्रमाणभेदाच्चेति मन्तव्यम् । **तालानामित्यादि** । **तेषाम्** ; देशीतालानामित्यर्थः । **उद्देशम्** ; नाममात्राभिधानम् ॥ २३७, २३८- ॥

(सु०) **देशीताल इति** । देशीतालस्तु शोभामनतिक्रम्य क्रमेण कांस्यतालध्वननादिकस्वेच्छारचितया क्रियया ; वक्ष्यमाणलघ्वादिभिः मितया क्रियया संमितः ; मतः संमतः ; मुनीनामित्यर्थः । देशीतालोपयोगीनि तालानि लक्षयति—**अर्धमात्रेति** । मात्रालक्षणं पूर्वमुक्तम् ; "पञ्चलघ्वक्षरोच्चारमितः" इति । तस्या अर्धं द्रुतः, मात्रात्रये प्लुतः ; लघुरेका मात्रा ; मात्राद्वयं गुरुरिति प्रसिद्धत्वान्नोक्तानीति । **द्रुतादीति** । द्रुतादीनां द्रुतलघुप्लुतानां रचनान्यूनाधिक्ये पौर्वापर्यं वा तद्भेदात् तालभेदोऽप्यनेकप्रकारः । तेषामेव प्रतिज्ञा । उद्देशमाह—**तालानामिति** ॥ २३७, २३८- ॥

(सु०) नामगणनपूर्वकं देशीतालानां संख्यामाह—**आदिताल इति** ।

मकरन्दः कीर्तितालः श्रीकीर्तिः प्रतितालकः ।
विजयो बिन्दुमाली च समनन्दनमण्ठिकाः ॥ २४५ ॥
दीपकोदीक्षणौ ढेङ्की विषमो वर्णमण्ठिका ।
अभिनन्दोऽनङ्गनान्दीमल्लकङ्कालकन्दुकाः ॥ २४६ ॥
एकताली च कुमुदश्चतुस्ताली च डोम्बुली ।
अभङ्गो रायवङ्कोलो वसन्तो लघुशेखरः ॥ २४७ ॥
प्रतापशेखरो झम्पा गजझम्पश्चतुर्मुखः ।
मदनः प्रतिमण्ठश्च पार्वतीलोचनो रतिः ॥ २४८ ॥
लीलाकरणयत्याख्यौ ललितो गारुगिस्तथा ।
राजनारायणाख्यश्च लक्ष्मीशो ललितप्रियः ॥ २४९ ॥
श्रीनन्दनश्च जनको वर्धनो रागवर्धनः ।
षट्तालश्चान्तरक्रीडा हंसोत्सवविलोकिताः ॥ २५० ॥
गजो वर्णयतिः सिंहः करणः सारसस्तथा ।
चण्डतालश्चन्द्रकलालयस्कन्दोऽड्डतालिकाः ॥ २५१ ॥
घत्ता द्वन्द्वमुकुन्दौ च कुविन्दश्च कलध्वनिः ।
गौरीसरस्वतीकण्ठाभरणो भग्नसंज्ञकः ॥ २५२ ॥
तालो राजमृगाङ्कश्च राजमार्तण्डसंज्ञकः ।
निःशङ्कः शार्ङ्गदेवश्चेत्येते सोढलसूनुना ॥ २५३ ॥
देशीतालाः समादिष्टाः विंशत्यभ्यधिकं शतम् ।

(क०) निःशङ्केति । शार्ङ्गदेवश्चेति । शतादुपरि विंशस्य तालस्य स्वनामकरणेन देशीतालानामनन्तत्वं स्वेच्छाकृतनामयुक्तत्वं च दर्शितवान् ग्रन्थकारः । विंशत्यभ्यधिकं शतमितीयत्तापरिच्छेदस्तु प्रसिद्धिमाश्रित्य कृत इति मन्तव्यम् ॥ २३९-२५३- ॥

गुर्वाद्याश्चतुरश्रादेः खण्डयित्वा निवेशिताः ॥ २५४ ॥
यद्वा लघ्वादिखण्डानामाधिक्यमिह दृश्यते ।
तेनैषां खण्डतालत्वमभाषन्त पुरातनाः ॥ २५५ ॥
द्रुताद्याद्यक्षरैर्ज्ञेयं सन्ति संज्ञान्तराण्यपि ।
अर्धमात्रं तथा व्योम व्यञ्जनं बिन्दुकं द्रुते ॥ २५६ ॥
लघुनि व्यापकं ह्रस्वं मात्रिकं सरलं तथा ।
द्विमात्रं च कला वक्रं दीर्घं गुरुणि कीर्तितम् ॥ २५७ ॥
प्लुते त्र्यङ्कं त्रिमात्रं च दीप्तं सामोद्भवं तथा ।
द्रुते शंभुर्लघौ देवी गुरौ गौरीयुतः शिवः ॥ २५८ ॥
प्लुते त्रयो विरिञ्चाद्या देवता मुनिभिः स्मृताः ।
द्रुते बिन्दुर्विरामान्ते तूक्ता मात्रायुता लिपिः ॥ २५९ ॥
प्लुते मात्रायुतो वक्रो लिपौ श्रीशार्ङ्गिणोदितः ।
तालानां लक्षणं वक्ष्ये तेषां सूरिमताश्रितम् ॥ २६० ॥

आदितालादयः शार्ङ्गदेवान्ता विंशत्युत्तरं शतं देशी ताला भवन्ति। एते खण्डताला इति कथ्यन्ते ॥ २३९-२५३- ॥

(क०) देशीतालानां खण्डतालत्वं सोपपत्तिकं दर्शयति— **गुर्वाद्या इत्यादिना** । द्रुताद्याद्यक्षरैर्ज्ञेयमिति । द्रुतादि द्रुतलघुगुरुप्लुताः, आद्यक्षरैः स्वनामाक्षरैः । द्रुतस्य आद्यक्षरम्, 'द' इति; लघोराद्यक्षरम्, 'ल' इति; गुरोराद्यक्षरम्, 'ग' इति; प्लुतस्याद्यक्षरम्, 'प' इति वक्ष्यमाणेषु लक्षण-वाक्येषु स्थितैरेतैरक्षरैः द्रुतादि ज्ञेयं भवति । द्रुतादीनामर्धमात्रादि संज्ञान्त-राण्यपि सन्ति । तान्यपि लक्षणवाक्येषु द्रष्टव्यानि । तत्र मगणादयोऽप्यष्टौ गणाः क्वचिन्मकाराद्यक्षरैर्ज्ञेया भवन्ति ॥ -२५४-२६० ॥

(सु०) तत्र कारणमाह— **गुर्वाद्या** इति । चतुरश्रादेः; चच्चत्पुटचाच-

लघ्वादितालो लोकेऽसौ रासः

। इत्यादितालः (१)

दौ लो द्वितीयकः ।

० ० । इति द्वितीयकः (२)

द्रुताद् द्रुतौ विरामान्तौ तृतीयः स्यात्

० ० ॰ इति तृतीयः (३)

चतुर्थकः ॥ २६१ ॥

लघुद्वयं द्रुतश्चैकः

। । ॰ इति चतुर्थकः (४)

पञ्चमस्तु द्रुतद्वयम् ।

० ० इति पञ्चमः (५)

ताले निःशङ्कलीलाख्ये प्लुतौ द्वौ गद्वयं लघुः ॥ १६२ ॥

ऽ ऽ ऽ ऽ । इति निःशङ्कलीलः (६)

पुटादेः, गुर्वादयः गुरुलघुप्लुताः खण्डयित्वा विभज्य अत्र निवेशिताः ; तस्मात् खण्डतालत्वम् । अथवा लघ्वादिखण्डानां खण्डरूपाणां लघ्वादीनामाधिक्यं तस्मात् खण्डतालत्वमिति । परिभाषामाह—द्रुतादीति । अत्र देशीतालप्रकरणे द्रुतादयः द्रुतलघुप्लुताः आद्यक्षरैः ज्ञातव्याः । अन्याप्येषां संज्ञाः सन्ति ; द्रुते अर्धमात्रे व्योम, व्यञ्जनं, बिन्दुकमिति संज्ञा । लघुनि व्यापकं ह्रस्वं मात्रिकं सरलं चेति संज्ञा । गुरुणि द्विमात्रिककलावत्वं दीर्घमिति । प्लुते त्र्यङ्गं त्रिमात्रदीर्घतमो भवति । द्रुतादीनां प्रशंसार्थं देवता आह— देवतेति । द्रुते, शंभुर्देवता ; लघौ, देवी देवता ; गुरौ, गौरीसहितः परमेश्वरः ; प्लुते, ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा इति । द्रुतेऽपि विशेषं कथयति—द्रुत इति । द्रुते बिन्दुर्लेखनीयः, विरामान्ते द्रुते सर्वापि लिपिः मात्रायुता, प्लुते मात्रायुते गुरुर्लेखनीयः, प्लुतगुर्वोरपि विशेषः पूर्वमेवोक्तः ॥ -२५४-२६० ॥

(क०) देशीतालानां लक्षणानि स्पष्टार्थानि । ननु चात्र केषांचित्तालानां लक्षणेषु नामभेदेऽप्यर्थभेदाभावादर्थपौनरुक्त्यं प्रतीयते । यथा—

"झण्टुको द्वौ द्रुतौ लौ द्वौ" इति झण्टुकतालस्य लक्षणम् । "अड्डतालो दौ लघुद्वयम्" इत्यड्डतालस्य लक्षणम् । "द्रुतद्वन्द्वात् लघुद्वन्द्वात् वैकुन्दो मङ्गलो भवेत्" इति सालगसूडस्य निःसारुभेदस्य वैकुन्दस्य लक्षणम् । एतेषां त्रयाणां तालानां नामभेद एव, न स्वरूपभेदः । एवं दर्पणमदनमकरन्दानां, निःसारुहंसलीलहंसानां, जयाशीलकमलानामुदीक्षणसौन्दरसगणप्रतिमण्ठानां, यथाच—ढेङ्कीवर्णमण्ठयोः, करुणामरयोस्त्रिभङ्गिरतिलीलयोः, क्रीडानन्दयोः, शङ्खप्रतितालयोः, मङ्गलाभरणप्रतिमण्ठयोः, कान्ताररतितालयोः, कलापविचारयोः, तृतीयान्तरक्रीडयोः वर्णभिन्नराजमृगाङ्कयोः, अभङ्गोत्सवतालयोः, विजयद्वितीययोर्मिथः स्वरूपभेदाभावात्पौनरुक्त्यं दोष इति चेत्;

"अत्रोच्यते कल्लिनाथसुधियोचितमुत्तरम् ।
लक्ष्यानुसारतः पौनरुक्त्यं तालगतं प्रति ॥"

इह पुनरुक्ततया परिगणितेषु कुडुक्कादितालेषु स्थितानां लघ्वादीनां देशीगतत्वेनानियतप्रमाणत्वात्प्रमाणभेदेनापि स्वरूपभेदादर्थपौनरुक्त्याभावाददोष इति । तथाहि कुडुक्कतालस्तु **गोपालनायकेन** रागकदम्बै रेवगुप्तिवदप्रयुक्तः । तत्र स्थितो लघुः चतुर्लघ्वक्षरोच्चारमितो दृश्यते । तदनुसारेण तत्र स्थितो द्रुतोऽपि द्विलघ्वक्षरोच्चारमितो दृश्यते । अड्डताल्यां तु पञ्चलघ्वक्षरोच्चारमितो लघुस्तदर्धमितो द्रुतश्च दृश्यते । निःसारुभेदे वैकुन्दे तु षड्लघ्वक्षरोच्चारमितो लघुस्तदर्धमितो द्रुतश्च वर्तते । एवं सर्वत्र त्रयाणां पौनरुक्त्ये लघ्वादीनां प्रमाणभेदो द्रष्टव्यः ।

तथा ढेङ्कयां पञ्चलघ्वक्षरोच्चारमितो लघुस्तद्द्वैगुण्येन गुरुश्च दृश्यते । वल्लभमण्ठे तु चतुर्थलघ्वक्षरोच्चारमितो लघुस्तद्द्वैगुण्येन गुरुश्च दृश्यते । एवं द्वयोः पौनरुक्त्येऽपि प्रकृतन्यूनाधिकप्रमाणभेदेषु लक्ष्यानुसारेण द्वाभ्यां लघ्वादिप्रमाणाभ्यां तालस्वरूपभेदो द्रष्टव्यः । किंचित्कचिद्गीतादावेकस्यैव

तालस्यावृत्तिषु प्रमाणभेदो दृश्यते । क्वचिदेकस्यामप्यावृत्तौ लघ्वादिष्वंशेषु प्रमाणभेदो दृश्यते । एतत्सर्वं देशीत्वस्य भूषणमेव; न दूषणमिति देशीतालरहस्यमाचार्याभिमतमवगन्तव्यम् ।

नन्वत्र देशीताललक्षणेषु; "द्रुतौ विरामान्तौ तृतीयः स्यात्" इति तृतीयतालादिषु केषुचिद्देशीतालेषु द्रुतशेषत्वेन विरामः श्रूयते । तथा "गजलीले विरामन्तमुक्तं लघुचतुष्टयम्" इति गजतालादिषु शेषत्वेन विरामः श्रूयते । तत्र विरामः किं रूपः? इति चेत्; उच्यते—उभयत्रापि विरामो विच्छेदपर्यायः । क्रियानन्तरविश्रान्तिरूपत्वाद्भिन्नकालश्च । तथाहि द्रुतशेषो विरामो लक्ष्येषु द्रुतार्धकालो दृष्टः । लघुशेषस्तु तद्द्रुतकाल इति । एवं विरामस्य भिन्नकालत्वे गुरुप्लुतयोर्विरामान्तवचनमेव ज्ञापकम् । तथाहि—यदि गुरुर्विरामान्त इत्युच्येत, ततो गुरोर्विरामोऽपि तदर्धत्वेन लघुः कालः स्यात् । ततश्च प्लुत एव प्रकारान्तरेणोक्तः स्यात् । तथा प्लुतस्यापि विरामः सार्धमात्रकालो भवेत् । तथाच प्लुतः सार्धचतुर्मात्रिको भवति । तथाच तादृशस्य तालावयवस्य क्वचिदप्यनुपलम्भादपसिद्धान्तता अपप्रयोगता च प्रसज्येत । तस्मात् गुरुप्लुतयोः सविरामत्ववचनमेव द्रुतलघुविरामयोर्वैरूप्यं ज्ञापयतीति सिद्धम् ।

अत्र केचिदिदानींतनाः भरतंमन्या विरामस्यापि तालावयवत्वमङ्गीकृत्य प्रस्तारादिषु तालप्रत्ययेषु तस्यापि समावेशं कृत्वा स्ववैदुष्यं प्रकाशयन्तोऽज्ञान् प्रतारयन्ति । तैः स्वकीयमेव शास्त्रापरिज्ञानं प्रकाशितमिति प्रकाशयता अभिनवभरताचार्येण सर्वज्ञेन चतुरेण कल्लिनाथविदुषा विरामस्य तालावयवत्वाभावे चतुरो हेतूनुपन्यस्य संग्रहः श्लोकः कृतः । यथा—

"अक्रियात्वात्क्रियाभावरूपत्वात्पारतन्त्र्यतः ।
विरूपत्वाद्विरामो न प्रस्तारादिकमर्हति ॥" इति ।

दर्पणे द्द्वयं गश्च

• ० ऽ इति दर्पणः (७)

सिंहविक्रमसंज्ञकः ।

गत्रयं लः पलगपाः

ऽ ऽ ऽ । ऽ॑ । ऽ ऽ॑ इति सिंहविक्रमः (८)

रतिलीले लघू गुरू ॥ २६३ ॥

। । ऽ ऽ इति रतिलीलः (९)

लघ्वन्ते दत्रयं सिंहलीलो

० ० ० । इति सिंहलीलः (१०)

दौ यगणस्तथा ।

कंदर्पतालस्तस्यैव पर्यायः स्यात्परिक्रमः ॥ २६४ ॥

० ० । ऽ ऽ इति कंदर्पः (११)

लघुर्द्रुतद्वयं चान्ते गुरुः स्याद्वीरविक्रमः ।

। ० ० ऽ इति वीरविक्रमः (१२)

विरामः प्रस्तारादिकं नार्हतीति कार्यनिषेधेन कारणस्य तालावयवत्वस्य निषेधो नान्तरीयकतया सिद्धो वेदितव्यः । अत्र चत्वारोऽपि हेतवः पृथक् साध्यसाधनसमर्था द्रष्टव्याः । एवमनभ्युपगच्छन्तं प्रति तेनैव व्याहतिर्दर्शिता श्लोकद्वयेन—

"क्रियाविश्रान्तिरूपस्य विरामस्य भवेद्यदि ।
प्रस्तारादिकमेतद्वलयानन्त्यं प्रसज्यते ॥
तत्स्वीकारे त्वतिव्याप्त्या शास्त्रं व्याकुलितं भवेत् ।
अतो विरामसहितप्रस्तारादिकथा वृथा ॥"

इति । प्रकृतमनुसरामः ॥ २६१, २६२ ॥

(सु०) उद्देशक्रमेण तालानां लक्षणं प्रतिज्ञाय कथयति—लघ्विति । एको लघुः (।) आदितालः (१) द्वौ द्रुतौ, एको लघुः (० ० ।) द्वितीय-

रङ्गश्चतुर्द्रुती गश्च

० ० ० ० S इति रङ्गः (१३)

श्रीरङ्गः सगणो लपौ ॥ २६५ ॥

। । S । Ṡ इति श्रीरङ्गः (१४)

विरामान्तद्रुतद्वन्द्वान्यष्टौ लघु च चच्चरी ।

० ०̐ ० ०̐ ० ०̐ ० ०̐ ० ०̐ ० ०̐ ० ०̐ ० ०̐ । इति चच्चरी (१५)

प्रत्यङ्गो मगणो लौ द्वौ

S S S । । इति प्रत्यङ्गः (१६)

यतिलग्नो द्रुतो लघुः ॥ २६६ ॥

० । इति यतिलग्नः (१७)

गजलीलो विरामान्तमुक्तं लघुचतुष्टयम् ।

। । । ।̐ इति गजलीलः (१८)

हंसलीले विरामान्तं लघुद्वयमुदाहृतम् ॥ २६७ ॥

।̐ ।̐ इति हंसलीलः (१९)

तालः (२) द्रुतादनन्तरं द्वौ द्रुतौ विरामान्तौ (० ० ०̐) तृतीयतालः (३) द्वौ लघू, एको द्रुतः (। । ०) चतुर्थतालः (४) द्रुतद्वयम् (० ०) पञ्चमः (५) द्वौ प्लुतौ, द्वौ गुरू, एको लघुः (ँ ँ S Ṡ ।) निःशङ्कलीलः (६) ।

(सु०) दर्पणे द्रुतद्वयं गुरुश्च (० ० S) दर्पणः (७) गुरुत्रयं, एको लघुः, एकः प्लुतः, पुनरेको लघुः, एको गुरुः, पुनरेकः प्लुतश्च (S S S । ँ । S ँ) सिंहविक्रमः (८) लघुद्वयं गुरुद्वयं च (। । S S) रतिलीलः (९) लघुरादावन्ते च यस्य, एवंविधं द्रुतत्रयम् (। ० ० ० ।) सिंहलीलः (१०) द्रुतद्वयं, यगणश्च (० ० । S S) कंदर्पतालः (११) तस्यैव ; कंदर्पतालस्यैव परिक्रम इति नामान्तरम् । एको लघुः, द्रुतद्वयम्, अन्ते गुरुश्च (। ० ० S) वीरविक्रमः (१२) ।

(सु०) चत्वारो द्रुताः, गुरुश्च (० ० ० ० S) रङ्गतालः (१३) सगणः, लघुद्वयं गुरुः, तत एको लघुः, एकः प्लुतश्च (। । S । Ṡ) श्रीरङ्गतालः (१४)

वर्णभिन्नो द्रुतौ लो गः

० ० । S इति वर्णभिन्नः (२०)

त्रिभिन्नो लगुरुप्लुताः ।

। S Ś इति त्रिभिन्नः (२१)

राजचूडामणिर्दौ द्वौ नगणश्च द्रुतौ लगौ ॥ २६८ ॥

० ० । । । ० ० । S इति राजचूडामणिः (२२)

मगणो लप्लुतौ रङ्गोद्योतः

S S S । Ś इति रङ्गोद्योतः (२३)

रङ्गप्रदीपकः ।

तो गप्लुतौ

S S । S Ś इति रङ्गप्रदीपकः (२४)

राजतालो गपौ दौ च गलौ प्लुतः ॥ २६९ ॥

S Ś ० ० S । Ś इति राजतालः (२५)

विरामान्तानि द्रुतद्वयान्यष्टौ, एको लघुश्च (० ०̆ ० ०̆ ० ०̆ ० ०̆ ० ०̆ ० ०̆ ० ०̆ - ० ०̆ ।) चच्चरीतालः (१५) मागणः गुरुत्रयम्, द्वौ लघू (S S S । ।) प्रत्यङ्गः (१६) एको द्रुतः, एको लघुश्च (० ।) यतिलग्नः (१७) विरामान्तं चत्वारो लघवः (। । । ।̆) इति गजलीलः (१८) लघुद्वयं विरामान्तम् (। ।̆) हंसलीलः (१९)।

(सु०) द्वौ द्रुतौ, एको लघुः, एको गुरुश्च (० ० । S) वर्णभिन्नः (२०) एको लघुः, एको गुरुः, एकः प्लुतश्च (। S Ś) त्रिभिन्नः (२१) द्वौ द्रुतौ, नगणः, लघुत्रयम्, पुनः द्वौ द्रुतौ, एको लघुः, एको गुरुश्च (० ० । । । ० ० । S) राजचूडामणिः (२२) मगणः, गुरुत्रयम्, एको लघुः, एकः प्लुतश्च (S S S । Ś) रङ्गोद्योतः (२३) तो तगणः, गुरुद्वयमेको लघुः, पुनरेको गुरुः, प्लुतश्च (S S । S Ś) रङ्गप्रदीपकः (२४) एको गुरुः, एकः प्लुतः, दौ द्रुतद्वयम्, पुनरेको गुरुः, प्लुतश्च (S Ś ० ० S । Ś) राजतालः (२५)।

त्र्यश्रो मिश्रो द्विधा वर्णस्त्र्यश्रो लौ दौ लघुद्वयम् ।

(१) । । ० ० । । इति त्र्यश्रवर्णः

मिश्रो द्रुतचतुष्काः स्युर्विरामान्तास्त्रयः पृथक् ॥ २७० ॥

ततः पगौ दौ गलौ गः

(२) ० ० ० ॐ ० ० ० ॐ ० ० ० ॐ ऽ ऽ ० ० ऽ । ऽ इति मिश्रवर्णः

चतुरश्रोऽपि दृश्यते ।

गलौ द्रुतौ गुरुश्चेति

(३) ऽ । ० ० ऽ इति चतुरश्रवर्णः (२६)

सिंहविक्रीडितः पुनः ॥ २७१ ॥

लपौ गपौ पगौ लाद्रः पलौ पश्च

। ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ इति सिंहविक्रीडितः (२७)

जयः पुनः ।

जो लघुर्द्वौ द्रुतौ पश्च

। ऽ । । ० ० ऽ इति जयः (२८)

वनमाली चतुर्द्रुती ॥ २७२ ॥

(सु०) वर्णतालो द्विप्रकारः ; त्र्यश्रो मिश्रश्च । तत्र लघुद्वयम्, द्रुतद्वयम्, पुनर्लघुद्वयम् (। । ० ० । ।) त्र्यश्रवर्णः । विरामान्ता द्रुतचतुष्कास्त्रयः ततोऽनन्तरं, पगौ ; प्लुतः, गुरुश्च, द्वौ द्रुतौ, एको गुरुः, एको लघुः, एको गुरुश्च (० ० ० ॐ ० ० ० ॐ ० ० ० ॐ ऽ ऽ ० ० । ऽ) मिश्रवर्णः । एको गुरुः, एको लघुः, द्वौ द्रुतौ, एको गुरुश्च (ऽ । ० ० ऽ) चतुरश्रवर्णोऽपि दृश्यते (२६) लपौ ; लघुप्लुतौ, गपौ ; गुरुप्लुतौ, पगौ ; प्लुतगुरू, लाद्रः ; लघुगुरू, पलौ ; प्लुतगुरू, ततः प्लुतश्च (। ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । ऽ) सिंहविक्रीडितः (२७) जो जगणः, एको लघुः, द्रुतद्वयम्, प्लुतश्च (। ऽ । । ० ० ऽ) जयः (२८) ।

लघुर्द्वौ द्वौ गुरुरिति

० ० ० ० । ० ० S इति वनमाली (२९)

लप्लुतौ द्वौ द्रुतौ प्लुतः ।

हंसनादः

। S̀ ० ० S̀ इति हंसनादः (३०)

सिंहनादो यगणश्च लघुर्गुरुः ॥ २७३ ॥

। S S । S इति सिंहनादः (३१)

कुडुक्को द्वौ द्रुतौ लौ द्वौ

विरामन्तद्रुतद्वयात् ।

० ० । । इति कुडुक्कः (३२)

द्रुतौ तुरङ्गलीलः स्यात्

०̊ ०̊ ० ० इति तुरङ्गलीलः (३३)

भवेच्छरभलीलकः ॥ २७४ ॥

लौ द्वौ चतुर्द्रुती द्वौ लौ

। । ० ० ० ० । । इति शरभलीलः (३४)

सिंहनन्दनकः पुनः ।

तपौ लगौ द्रुतौ गौ लः पलपा गो लघू ततः ॥ २७५ ॥

चत्वारो लघवोऽशब्दाः

S S । S̀ । S ० ० S S । S̀ । S̀ S । । ४ इति सिंहनन्दनः (३५)

त्रिभङ्गिः सगणाद्गुरुः ।

(सु०) चत्वारो द्रुताः, एको लघुः, द्रुतद्वयम्, गुरुश्च (० ० ० ० । ० ० S) वनमाली (२९) लप्लुलौ ; लघुप्लुतौ, द्रुतद्वयं, प्लुतश्च (। S̀ ० ० S̀) हंसनादः (३०) यगणः ; एको लघुः, गुरुद्वयम् ; ततो लघुर्गुरुश्च (। S S । S) सिंहनादः (३१) द्रुतद्वयं, लघुद्वयं च (० ० । ।) कुडुक्कः (३२) विरामान्तद्रुतद्वयानन्तरं द्रुतद्वयम् (०̊ ०̊ ० ०) तुरङ्गलीलः (३३) ।

(सु०) द्वौ लघू , चतुर्द्रुती ; चतुर्णां द्रुतानां समाहारः चतुर्द्रुती, लौ ; लघुद्वयम्

।।SS इति त्रिभङ्गिः (३६)

रङ्गाभरणताले ताल्लप्लुतौ

SS।।S इति रङ्गाभरणः (३७)

मण्ठके पुनः ॥ २७६ ॥

साच्चतुर्लघु निःशब्दं

(१) ।।S४ × इति मण्ठः ।

यद्वा भाद् द्वावशब्दकौ ।

(२) S।।२ × इति वा मण्ठः (३८)

भाच्चतुर्लघु निःशब्दं भवेन्मुद्रितमण्ठके ॥ २७७ ॥

(३) S।।४ × इति मुद्रितमण्ठः ।

मण्ठो न जौ लघुर्यद्वा

(४) ।।।।S।। इति वा मण्ठः ।

प्रोक्ताः षडपरे भिदाः ।

(।।०००००।।) शरभलीलः (३४) तपौ ; तः; तगणः, गुरुद्वयं, लघुश्च ; पः; प्लुतः, लगौ ; लघुगुरू, द्रुतौ ; द्रुतद्वयम्, गौ ; गुरुद्वयम्, लः ; लघुः, पलपाः ; प्लुतलघुप्लुताः, गो, गुरुः, लघू ; लघुद्वयम्, ततः ; अनन्तरम्, चत्वारो लघवः, अशब्दा ; अशब्दपाटेन धारणीयम् (SS।S।S००SS।S।SS।।४ ×) सिंहनन्दनः (३९) सगणः ; लघुद्वयं, गुरुश्च, पुनरपि गुरुः (।।SS) त्रिभङ्गिः (३६) तात्, तगणात्, गुरुद्वयं लघुश्च, अनन्तरम्, एको लघुः, एकः प्लुतश्च (SS।।S) रङ्गाभरणः (३७) सात् ; सगणात् लघुद्वयं गुरुश्च, अनन्तरं निःशब्दपाटेन लघुचतुष्टयं धारणीयम् (।।S४ ×) मण्ठः । पक्षान्तरमाह— यद्वेति । भात् ; भगणः, गुरुर्लघुद्वयं च, तस्मात् द्वौ भगणौ निःशब्दौ (S।।-२ ×) द्वितीयमण्ठः (३८) ।

(सु०) भगणौ ; गुरुर्लघुद्वयं च, तस्मात् निःशब्दं लघुचतुष्टयम (S।।-४) मुद्रितमण्ठः । यद्वा—नजौ ; नगणजगणौ, नगणो लघुत्रयम्, जगणो लघुगुरु-

मण्ठरूपकवेलायाम्

इति दशविधो मण्ठः ।

कोकिलाप्रियनाम्नि तु ॥ २७८ ॥

गलपाः स्युः

S । S̀ इति कोकिलाप्रियः (३९)

विरामान्तौ लघू निःसारुको मतः ।

। ।̀ इति निःसारुकः (४०)

लघुर्गुरुर्द्रुतद्वन्द्वं राजविद्याधरो भवेत् ॥ २७९ ॥

। S ० ० इति राजविद्याधरः (४१)

सगणद्वितयं यत्र स तालो जयमङ्गलः ।

। । S । । S इति जयमङ्गलः (४२)

मल्लिकामोदताले तु लौ द्वौ द्रुतचतुष्टयम् ॥ २८० ॥

। । ० ० ० ० इति मल्लिकामोदः (४३)

विजयानन्दसंज्ञे तु लघुद्वन्द्वं गुरुत्रयम् ।

। । S S S इति विजयानन्दः (४४)

क्रीडा द्रुतौ विरामान्तौ चण्डनिःसारुकश्च सः ॥ २८१ ॥

०̀ ०̀ इति क्रीडातालः, चण्डनिःसारुकश्च (४५)

जयश्री रगणाल्लो गः

S । S । S इति जयश्रीः (४६)

दौ लौ लो मकरन्दकः ।

लघवः, पुनर्लघुश्च (। । । । S । ।) इति वा मण्ठः । अपरे षड्भेदा मण्ठप्रबन्धलक्षणे उक्ताः । एवं दश मण्ठाः । गलपाः; गुरुलघुप्लुताः (S । S̀) कोकिलाप्रियः (३९) विरामान्तं लघुद्वयम् (। ।̀) नि सारुकः (४०) एको लघुः, एको गुरुः, द्रुतद्वयम् (। S ० ०) राजविद्याधरः (४१) ।

(सु०) सगणद्वितयम्; सगणो लगुद्वयम्, गुरुश्च (। । S । । S) जयमङ्गलः (४२) द्वौ लघू, द्रुतचतुष्टयम् (। । ० ० ० ०) मल्लिकामोदः (४३) लघुद्वयं,

० ० । । । इति मकरन्दः (४७)

लपौ गलौ प्लुतः कीर्तिः

। ऽ ऽ । ऽ इति कीर्तितालः (४८)

श्रीकीर्तिर्द्वौ गुरू लघू ॥ २८२ ॥

ऽ ऽ । । इति श्रीकीर्तिः (४९)

लौ द्रुतौ प्रतितालः स्यात्

। । ० ० इति प्रतितालः (५०)

विजयः पगपा लघुः ।

ऽ ऽ ऽ । इति विजयः (५१)

गुर्वोर्मध्ये तु चत्वारो बिन्दवो बिन्दुमालिनि ॥ २८३ ॥

ऽ ० ० ० ० ऽ इति बिन्दुमाली (५२)

समो लौ दौ विरामान्तौ

। । ॰ ॰ इति समः (५३)

लघुर्द्वौ पश्च नन्दनः ।

। ० ० ऽ इति नन्दनः (५४)

गुरुद्रुतप्लुताः प्रोक्ता मण्ठिका

ऽ ० ऽ इति मण्ठिका ।

गुरुत्रयं च (। । ऽ ऽ ऽ) विजयानन्दः (४४) विरामान्तौ द्वौ द्रुतौ (॰ ॰) क्रीडातालः, अयमेव चण्डनिःसारुकश्च (४५) रगणात्; रगणः, गुरुर्लघुर्गुरुश्च, तस्मात् लघुर्गुरुश्च (ऽ । ऽ । ऽ) जयश्रीः (४६) दौ; द्रुतद्वयम्, लौ; लघुद्वयम्, पुनरेको लघुश्च (० ० । । ।) मकरन्दः (४७) लपौ; लघुप्लुतौ, गलौ; गुरुलघू, पुनः प्लुतश्च (। ऽ ऽ । ऽ) कीर्तितालः (४८) ।

(सु०) गुरुद्वयं, लघुद्वयं च (ऽ ऽ । ।) श्रीकीर्तिः (४९) लौ; लघुद्वयम्, द्रुतौ; द्रुतद्वयम् (। । ० ०) प्रतितालः (५०) पगपाः; प्लुतगुरुप्लुताः, लघुश्च (ऽ ऽ ऽ ।) विजयः (५१) गुर्वोर्मध्ये चत्वारो बिन्दवः (ऽ ० ० ० ० ऽ) बिन्दुमाली (५२) लौ; लघुद्वयं, विरामान्तौ द्वौ द्रुतौ (। । ॰ ॰) समतालः

अन्यैस्तु लद्वयम् ॥ २८४ ॥
विरामादिद्रुतौ द्वौ च मण्ठिका परिकीर्तिता ।

।। ॰̊ ॰̊ इति मण्ठिका (५५)

दीपको दलगा द्विर्द्विः

॰ ॰ ।। SS इति दीपकः (५६)

लौ द्वौ गुरुरुदीक्षणः ॥ २८५ ॥

।। S इत्युदीक्षणः (५७)

रगणो ढेङ्किका कैश्चिदेष प्रोक्तस्तु योजनः ।

S । S इति ढेङ्की (५८)

द्विश्चत्वारो विरामान्ता द्रुतास्तु विषमे मताः ॥ २८६ ॥

॰ ॰ ॰ ॰̊ ॰ ॰ ॰ ॰̊ इति विषमः (५९)

द्वौ लौ द्वौ दौ लघुर्दौ द्वौ कीर्तिता वर्णमण्ठिका ।

।। ॰ ॰ । ॰ ॰ इति वर्णमण्ठिका (६०)

अभिनन्दो लघुद्वन्द्वं द्रुतयुग्मं गुरुस्तथा ॥ २८७ ॥

।। ॰ ॰ S इत्यभिनन्दः (६१)

(९३) एको लघुः, द्रुतद्वयम्, प्लुतश्च (। ॰ ॰ S̀) नन्दनः (९४) गुरुद्रुतप्लुताः (S ॰ S̀) मण्ठिका ।

(सु॰) अन्यैस्तु--लघुद्वयम्, विरामादिद्रुतद्वयम्, (।। ॰̊ ॰̊) मण्ठिका परिकीर्तिता (९९) । दलगा ; द्रुतलघुगुरव , द्विर्द्विः, द्वौ द्रुतौ, द्वौ लघू , द्वौ गुरू इत्यर्थः (॰ ॰ ।। SS) दीपकः (९६) लघुद्वयम् , गुरुश्च (।। S) उदीक्षणः (९७) रगणः ; गुरुलघुगुरवः (S । S) ढेङ्किकातालः ; एषैव योजन इत्युच्यते (९८) विरामान्ताः द्रुताश्चत्वारः, द्विः ; द्विवारमावर्तनीयम (॰ ॰ ॰ ॰̊ ॰ ॰ ॰ ॰̊) विषमः (९९) द्वौ लौ ; लघुद्वयम् , द्वौ दौ ; द्रुतद्वयम् , पुनः द्वौ द्रुतौ (।। ॰ ॰ । ॰ ॰) वर्णमण्ठिका (६०) लघुद्वन्द्वम ; लघुद्वयम् , द्रुतयुग्मम् ; द्रुतद्वयम् , एको गुरुश्च (।। ॰ ॰ S) अभिनन्दः (६१) ।

लप्लुतौ सगणोऽनङ्गः

। ऽ̊ । । ऽ इत्यनङ्गः (६२)

नान्दी लो दौ लघू गुरू ।

। ० ० । । ऽ ऽ इति नान्दी (६३)

मल्लतालो विरामान्तर्द्विबिन्द्वन्तं चतुर्लघु ॥ २८८ ॥

। । । । ० ०̊ इति मल्लतालः (६४)

उक्तश्चतुर्धा कङ्कालः पूर्णः खण्डः समोऽसमः ।

चतुर्द्रुती गलौ पूर्णः

(१) ० ० ० ० ऽ । इति पूर्णः

खण्डो दौ द्वौ गुरुद्वयम् ॥ २८९ ॥

(२) ० ० ऽ ऽ इति खण्डः ।

समो गुरू द्वौ लघ्वन्ते

(३) ऽ ऽ । इति समः ।

विषमो लाद् गुरुद्वयम् ।

(४) । ऽ ऽ इति विषमः (६५)

इति चतुर्धा कङ्कालः ।

(सु०) लप्लुतौ; लघुप्लुतौ, सगणः; लघुद्वयं गुरुश्च (। ऽ̊ । । ऽ) अनङ्गः (६२) लो; लघुः, दौ; द्रुतद्वयम्, लघू; लघुद्वयम्, ततः गुरू; गुरुद्वयम् (। ० ० । । ऽ ऽ) नान्दी (६३) विरामं द्रुतद्वन्द्वमन्ते यस्य एवंविधं लघुचतुष्टयम् (। । । । ० ०̊) मल्लतालः (६४) कङ्कालं लक्षयितुं विभजते—उक्त इति । पूर्णादिभेदेन चतुर्धा कङ्कालः । क्रमेण लक्षणान्याह—चतुर्द्रुती, चत्वारो द्रुताः, गलौ; गुरुलघू (० ० ० ० ऽ ।) पूर्णकङ्कालः (१) दौ द्वौ; द्रुतद्वयम्, गुरुद्वयम् (० ० ऽ ऽ) खण्डकङ्कालः (२) लघुरन्ते गुरुद्वयं यत्र (ऽ ऽ ।) समकङ्कालः (३) लात्; लघोरनन्तरम्, गुरुद्वयम् (। ऽ ऽ) विषमकङ्कालः (४) इति चतुर्धा कङ्कालः (६९) ।

कन्दुको लौ च सगणः

। । । । S इति कन्दुकः (६६)

द्रुतेन त्वेकतालिका ॥ २९० ॥

० इत्येकताली (६७)

कुमुदो लाद् द्रुतौ लौ गश्च

। ० ० । । S इति कुमुदः (६८)

अन्येषां लश्चतुर्द्रुती ।

अन्ते गुरुश्च कुमुदः

। ० ० ० ० S इति वा कुमुदः ।

चतुस्तालो गुरोः परे ॥ २९१ ॥

त्रयो द्रुताः

S ० ० ० इति चतुस्तालः (६९)

डोम्बुली तु द्विर्लघुः स्याद्विरामवत् ।

।́ ।́ इति डोम्बुली (७०)

अभङ्गो लप्लुतौ

। Ŝ इत्यभङ्गः (७१)

रायवङ्कोलो रगणाद् द्रुतौ ॥ २९२ ॥

S । S ० ० इति रायवङ्कोलः (७२)

(सु०) लौ; द्वौ लघू, सगणश्च; लघुद्वयं गुरुश्च (। । । । S S) कन्दुकः (६६) द्रुतेन तु, एकेन द्रुतेन (०) एकतालिका (६७) लात्, लघोरनन्तरं द्रुतौ, द्रुतद्वयं, लौ लघुद्वयं गुरुश्च (। ० ० । । S) कुमुदः (६८) अन्येषां तु मते—एको लघुः, चत्वारो द्रुताः गुरुश्च (। ० ० ० ० S) इति वा कुमुदः । गुरोरनन्तरं चत्वारो द्रुताः (S ० ० ० ०) चतुस्तालः (६९) विरामयुक्तलघुद्वयेन (।́ ।́) डोम्बुली (७०) लघुः, प्लुतश्च (। Ŝ) अभङ्गः (७१) रगणात्, रगणो गुरुलघुगुरवः, ततोऽनन्तरं द्रुतद्वयम् (S । S ० ०) रायवङ्कोलः (७२) ।

वसन्तो न्मौ

।।। S S S इति वसन्तः (७३)

विरामान्तलघुना लघुशेखरः ।

ǃ इति लघुशेखरः (७४)

प्रतापशेखरो दीप्ताद्विरामान्तं द्रुतद्वयम् ॥ २९३ ॥

ऽ॰ ० ॰ऽ इति प्रतापशेखरः (७५)

झम्पातालो विरामान्तं द्रुतद्वन्द्वं लघुस्तथा ।

ऽ॰ ऽ॰ । इति झम्पातालः (७६)

गजझम्पो गुरोरूर्ध्वं विरामान्तं द्रुतत्रयम् ॥ २९४ ॥

S ० ० ऽ॰ इति गजझम्पः (७७)

चतुर्मुखो जप्लुताभ्यां मात्रिक स्यात्स एव हि ।

। S । Ṡ इति चतुर्मुखः (७८)

दद्वयं गश्च मदनः

० ० S इति मदनः (७९)

सो भो वा प्रतिमण्ठकः ॥ २९५ ॥

(सु०) न्मौ; नगणमगणौ, त्रिलघुर्नगणः, त्रिगुरुर्मगणः (।।। S S S) वसन्तः (७३) विरामान्त एको लघुः (ǃ) लघुशेखरः (७४) दीप्तात् प्लुतादनन्तरम्, विरामान्तं द्रुतद्वयम् (S ० ऽ॰) प्रतापशेखरः (७५) विरामान्तं द्रुतद्वन्द्वम्, द्रुतद्वयम्, लघुश्च (ऽ॰ ऽ॰ ।) झम्पातालः (७६) गुरोरूर्ध्वम्, गुरोरनन्तरं विरामान्तं त्रयो द्रुताः (S ऽ॰ ऽ॰ ऽ॰) गजझम्पः (७७) जो; जगणः, लघुगुरुलघवः, ततश्च प्लुतः (। S । Ṡ) चतुर्मुखः (७८) स एव, चतुर्मुख एव, मात्रिकः, लघुमात्र इत्यर्थः ॥

(सु०) दद्वयम्, द्रुतद्वयम्, गुरुश्च (० ० S) मदनः (७९) सगणो

कोल्लटोऽन्यैरयं प्रोक्तः

। । S S । । इति प्रतिमण्ठकः (८०)

पार्वतीलोचने पुनः ।

गलपा द्वौ गुरू दौ द्वौ

S S S । Ŝ S S ० ० इति पार्वतीलोचनः (८१)

रतितालो लघुर्गुरुः ॥ २९६ ॥

। S इति रतितालः (८२)

लीला दलौ पः

० । Ŝ इति लीलातालः (८३)

करणयतौ द्रुतचतुष्टयम् ।

० ० ० ० इति करणयतिः (८४)

ललिते द्वौ द्रुतौ लो गः

० ० । S इति ललितः (८५)

गारुगिस्तु चतुर्द्रुती ॥ २९७ ॥

भगणो वा प्रतिमण्ठकः ; लघुद्वयं गुरुश्च, सगणः, गुरुर्लघुद्वयं च भगणः, (। । S S । ।) प्रतिमण्ठकः, अयमेव प्रतिमण्ठकः अन्यैः आचार्यैः कोल्लक इत्युक्तः (८०) मलपाः ; मगणलघुप्लुताः, त्रिगुरुर्मगणः, द्वौ गुरू ; गुरुद्वयं ; दौ द्वौ ; द्रुतद्वयं च (S S S । Ŝ S S ० ०) पार्वतीलोचनः (८१) लघुः, गुरुश्च (। S) रतितालः (८२) दलौ, द्रुतलघू , प्लुतश्च (० । S) लीला (८३) द्रुतचतुष्टयम् (० ० ० ०) करणयतिः (८४) ।

(सु०) द्रुतद्वयं, लघुर्गुरुश्च (० ० । S) ललितः (८५) चतुर्द्रुती ;

विरामान्तं बुधैरुक्ता

०००ऽ̊ इति गारुगिः (८६)

राजनारायणे पुनः।

द्रुतौ द्वौ जगणो वक्रः

०० । S । S इति राजनारायणः (८७)

लक्ष्मीशे तु द्रुतद्वयम् ॥ २९८ ॥

विरामान्तं लप्लुतौ च

०ऽ̊ । S̀ इति लक्ष्मीशः (८८)

तालस्तु ललितप्रियः।

ऊर्ध्वं लघुभ्यां रगणः

।। S । S इति ललितप्रियः (८९)

स्यातां श्रीनन्दने भपौ ॥ २९९ ॥

S ।। S̀ इति श्रीनन्दनः (९०)

जनको नयसा वक्रः

।।।। SS ।। S इति जनकः (९१)

वर्धनो द्वौ द्रुतौ लपौ।

०० । S̀ इति वर्धनः (९२)

चत्वारो द्रुताः विरामान्ताः (०००ऽ̊) गारुगिः (८६) द्वौ द्रुतौ, जगणः, एको गुरुः, लघुद्वयम्, वक्रः, गुरुश्च (०० । S । S) राजनारायणः (८७) विरामान्तं द्रुतद्वयम्, लघुः, प्लुतश्च (०ऽ̊ । S̀) लक्ष्मीशः (८८) द्वौ लघू, अनन्तरं रगणः, गुरुलघुगुरुरूपः (।। S । S) ललितप्रियः (८९) भगणः, प्लुतश्च (S ।। S̀) श्रीनन्दनः (९०)।

(सु०) नगणयगणसगणाः, वक्रः गुरुश्च (।।।। SS ।। SS)

विरामान्तौ द्रुतौ बिन्दुस्त्रिमात्रो रागवर्धनः ॥ ३०० ॥

० ०̍ ० ऽ इति रागवर्धनः (९३)

द्रुतैः षड्भिस्तु षट्तालः

० ० ० ० ० ० इति षट्तालः (९४)

अन्तरक्रीडा तु कथ्यते ।

द्रुतत्रयं विरामान्तं

० ० ०̍ इत्यन्तरक्रीडा (९५)

हंसे सविरती लघू ॥ ३०१ ॥

। ।̍ इति हंसः (९६)

लघुप्लुतावुत्सवः स्यात्

। ऽ इत्युत्सवः (९७)

गो द्रौ दीप्तो विलोकिते ।

S ० ० ऽ इति विलोकितः (९८)

गजश्चतुर्ला धारासौ

। । । । इति गजः (९९)

लौ द्रौ वर्णयतिर्भवेत् ॥ ३०२ ॥

। । ० ० इति वर्णयतिः (१००)

जनकः (९१) द्रुतद्वयम्, लघुः, प्लुतश्च (० ० । ऽ) वर्धनः (९२) विरामान्तद्रुतद्वयम्, ततश्च बिन्दुः त्रिमात्रः प्लुतः (० ०̍ ० ऽ) रागवर्धनः (९३) षड्भिः द्रुतैः (० ० ० ० ० ०) षट्तालः (९४) विरामान्तं द्रुतत्रयम् (० ० ०̍) अन्तरक्रीडा (९५) विरामान्तयुक्तं लघुद्वयम् (। ।̍) हंसः (९६) एको लघुः,

सिंहे लदौ लत्रयं च

। ० ।।। इति सिंहः (१०१)

गुरुणा करुणो मतः ।

ऽ इति करुणः (१०२)

लघुर्द्रुतानां त्रितयं लघू द्वौ सारसः स्मृतः ॥ ३०३ ॥

। ० ० ० ।। इति सारसः (१०३)

द्रुतत्रयं लघुद्वन्द्वं चण्डताले बभाषिरे ।

० ० ० ।। इति चण्डतालः (१०४)

मगणश्च त्रयो दीप्ता लघुश्चन्द्रकलाभिधे ॥ ३०४ ॥

ऽऽऽऽ̇ऽ̇ऽ̇। इति चन्द्रकला (१०५)

गलौ प्लुतत्रयं वक्रः प्लुतो बिन्दुत्रयं लये ।

ऽ।ऽ̇ऽ̇ऽ̇ऽऽ̇ ० ० ० इति लयः (१०६)

एकः प्लुतश्च (।ऽ̇) उत्सवः (९८) एको गुरुः, द्वौ द्रुतौ, दीप्तः; प्लुतश्च (ऽ ० ० ऽ̇) विलोकितः (९८) चत्वारो लघवः (।।।।) गजः (९९) लघुद्वयं, द्रुतद्वयं च (।। ० ०) वर्णयतिः (१००)।

(सु०) एको द्रुतः, पुनर्लघुत्रयं च (। ० ।।।) सिंहः (१०१) एकेन गुरुणा (ऽ) करुणः (१०२) एको लघुः, द्रुतत्रयं, पुनर्लघुद्वयं च (। ० ० ० ।।) सारसः (१०३) द्रुतत्रयं, लघुद्वयं च (० ० ० ।।) चण्डतालः (१०४) मगणः; गुरुत्रयम्, त्रयो दीप्ताः; प्लुतत्रयमित्यर्थः । तत एको लघुश्च (ऽऽऽऽ̇ऽ̇ऽ̇।) चन्द्रकला (१०५) गलौ, गुरुलघू, प्लुतत्रयम्, वक्रः; गुरुः, ततः प्लुतः, ततो बिन्दुत्रयम् (ऽ।ऽ̇ऽ̇ऽ̇ऽऽ̇ ० ० ०) लयः (१०६)।

रो द्रुतो द्वौ गुरू स्कन्दे

SIS ० ० SS इति स्कन्दः (१०७)

अड्डताली दो लघुद्वयम् ॥ २०५ ॥

इयमेवोचिरे तालं केचित्त्रिपुटसंज्ञया ।

० ।। इत्यड्डताली (१०८)

द्वौ लौ द्वौ दौ लगौ घत्ता

।। ० ० । S इति घत्ता (१०९)

द्वन्द्वः सतगणौ प्लुतः ॥ २०६ ॥

।। SSS । Ŝ इति द्वन्द्वः (११०)

मुकुन्दे तु लघुर्बिन्दुचतुष्टयमथो गुरुः ।

। ० ० ० ० S इति मुकुन्दः (१११)

कुविन्दके लघुर्बिन्दुद्वयं गुरुरथ प्लुतः ॥ २०७ ॥

। ० ० S Ŝ इति कुविन्दकः (११२)

कलध्वनिर्लघुद्वन्द्वं गुरुर्लघुरथ प्लुतः ।

।। S । Ŝ इति कलध्वनिः (११३)

(सु०) रो रगणः, द्रुतद्वयम्, गुरुद्वयं च (S । S ० ० S S) स्कन्दः (१०७) एको द्रुतः, लघुद्वयं च (० ।।) अड्डतालः (१०८) अमुमेव केचित् त्रिपुट इत्याहुः । लघुद्वयम्, गुरुद्वयम्, लघुर्गुरुश्च (।। ० ० । S) घत्ता (१०९) लघुद्वयं, गुरुश्च, सगणः, गुरुद्वयं लघुश्च तगणः, ततः प्लुतश्च (।। S S S । Ŝ) द्वन्द्वः (११०) एको लघुः, अनन्तरं बिन्दुचतुष्टयम्, चत्वारो द्रुताः, अथानन्तरं गुरुश्च (। ० ० ० ० S) मुकुन्दः (१११) एको लघुः, द्रुतद्वयम्, अनन्तरं गुरुः, प्लुतश्च (। ० ० S Ŝ) कुविन्दकः (११२) लघुद्वयानन्तरं गुरुः, ततो लघुः, अथानन्तरं प्लुतश्च (।। S । Ŝ) कलध्वनिः (११३) ।

पञ्चभिर्लघुभिर्गौरी

।।।।। इति गौरी (११४)

द्वौ गुरू द्वौ लघुप्लुतौ ॥ ३०८ ॥

ताले सरस्वतीकण्ठाभरणे शार्ङ्गिसंमतौ ।

SS।।०० इति सरस्वतीकण्ठाभरणः (११५)

भग्नताले चतुर्बिन्दुर्नगणश्च विरामवान् ॥ ३०९ ॥

०००० ।।।́ इति भग्नतालः (११६)

ताले राजमृगाङ्के तु द्रुतौ लघुरथो गुरुः ।

००।S इति राजमृगाङ्कः (११७)

गुरुर्लघुर्द्रुतस्ताले राजमार्तण्डसंज्ञके ॥ ३१० ॥

S।० इति राजमार्तण्डः (११८)

निःशङ्कसंज्ञके ताले लगुरू पगुरू गलौ ।

।SSS̀SSS। इति निःशङ्कः (११९)

शार्ङ्गदेवे द्रुतद्वन्द्वं गप्लुतौ गद्वयं लघुः ॥ ३११ ॥

००SS̀SS। इति शार्ङ्गदेवः (१२०)

इति विंशत्युत्तरं देशीतालाः

(सु०) पञ्चभिर्लघुभिः (।।।।।) गौरी (११४) गुरुद्वयम्, लघुद्वयम्, द्रुतद्वयम् (SS।।००) सरस्वतीकण्ठाभरणः (११५) चतुर्बिन्दुः; द्रुतचतुष्टयम्, विरामान्त नगणश्च (००००।।।́) भग्नतालः (११६) द्रुतद्वयम्, लघुः, अन्तरं गुरुश्च (००।S) राजमृगाङ्कः (११७) एको गुरुः, एको लघुः, द्रुतश्च (S।०) राजमार्तण्डः (११८) लगुरू; लघुगुरू, पगुरू; प्लुतगुरू, गुरुद्वयम्, लघुश्च (।SSS̀SSS।) निःशङ्कः (११९) द्रुतद्वन्द्वम्, गुरुः, प्लुतः, गद्वयं; गुरुद्वयम्, लघुश्च (००SS̀SS।) शार्ङ्गदेवः (१२०) ॥ २६१-३११ ॥

इति विंशत्युत्तरं देशीतालाः

अन्येऽपि सन्ति भूयांसस्तालास्ते लक्ष्यवर्त्मनि ।
प्रसिद्धिविधुरत्वेन शास्त्रेऽस्मिन्न प्रदर्शिताः ॥ ३१२ ॥
तद्भेदप्रत्ययार्थं तु लघूपाया भवन्त्यमी ।
प्रस्तारसंख्ये नष्टं चोद्दिष्टं पातालकस्ततः ॥ ३१३ ॥
द्रुतमेरुर्लघोर्मेरुर्गुरुमेरुः प्लुतस्य च ।
मेरुः संयोगमेरुश्च खण्डप्रस्तारकस्ततः ॥ ३१४ ॥
प्राचां चतुर्णां मेरूणां नष्टोद्दिष्टे पृथक्पृथक् ।
एकोनविंशतिरिति प्रत्ययास्तान् ब्रुवेऽधुना ॥ ३१५ ॥

(क०) **अन्येऽपीति** । विंशत्यभ्यधिकात् शतादन्येऽपि **भूयांसः तालाः** सन्ति । तर्हि किमर्थं न प्रदर्श्यन्त इत्यत आह—**प्रसिद्धिविधुरत्वेनेति** । **तद्भेदप्रत्ययार्थं त्विति** । तेषां प्रसिद्धानामप्रसिद्धानां च तालानां भेदस्य परिज्ञानाय **अमी** वक्ष्यमाणाः प्रस्तारादयः । **लघूपाया इति** । ज्ञेयस्यातिमहत्त्वेऽपि तज्ज्ञानसाधनानामेतेषामल्पत्वेन ते वक्तुं सुलभा इत्यर्थः । **प्रत्यया इति** । **तद्भेदप्रत्ययार्थं** त्वित्युक्तत्वात् प्रत्ययहेतुत्वेन प्रस्तारादयोऽपि प्रत्यया इत्युपचर्यन्ते । प्रतीयन्त एतैरर्थविशेषा इति वा प्रत्ययाः । क्रमेण तान् लक्षयितुमाह—**तान् ब्रुवेऽधुनेति** ॥ ३१२–३१५ ॥

(सु०) अन्येऽपीति । अन्येऽपि बहवो देशीतालाः सन्ति । ते लक्ष्यमार्गे अप्रसिद्धत्वाद्विशेषतो नोक्ताः । तेषां भेदपरिज्ञानार्थम्, अमी लघूपायाः; लाघयुक्ता उपायाः, क्लेशं विनैव ज्ञाने साधनमित्यर्थः । ते च लाघवभेदज्ञानोपाया एकोनविंशतिः । प्रस्तारः, संख्या, नष्टम्, उद्दिष्टम्, पातालः, द्रुतमेरुः, लघुमेरुः, गुरुमेरुः, प्लुतमेरुः, संयोगमेरुः, खण्डप्रस्तारकः; पूर्वोक्तानां चतुर्णां मेरूणां पृथक्पृथक् नष्टमुद्दिष्टं च; द्रुतमेरुनष्टम्, द्रुतमेरूद्दिष्टम्, लघुमेरुनष्टम्, लघुमेरूद्दिष्टम्, गुरुमेरुनष्टम्, गुरुमेरूद्दिष्टम्, प्लुतमेरुनष्टम्, प्लुतमेरूद्दिष्टं च । एते एकोनविंशतिप्रत्यया इहोच्यन्ते । प्रतीयन्ते तालभेदाः यैरिति प्रत्ययाः ॥ ३१२-३१५ ॥

न्यस्याल्पमाद्यान्महतोऽधस्ताच्छेषं यथोपरि ।
प्रागूने वामसंस्थांस्तु संभवे महतो लिखेत् ॥ ३१६ ॥
अल्पानसंभवे तालपूर्त्यै भूयोऽप्ययं विधिः ।
सर्वद्रुतावधिः कार्यः प्रस्तारोऽयं लघौ गुरौ ॥ ३१७ ॥
प्लुतौ व्यस्ते समस्ते च न तु व्यस्ते द्रुतेऽस्ति सः ।

इति प्रस्तारः

(क०) तत्र प्रस्तारं लक्षयति—**न्यस्याल्पमित्यादि** । स्वाभिमतं यं कंचन तालं प्रकृतत्वेन आदौ लिखित्वा तदवयवेषु, **आद्यात् महतः** ; अत्र महच्छब्देन लघुगुरुप्लुता उच्यन्ते । तेषु एकस्मात् आदिभूतात् महतोऽधस्तात् **अल्पं न्यस्य,** अत्र अल्पशब्देन द्रुतलघुगुरव उच्यन्ते । अयमर्थः—यत्र आद्यो लघुः महान् ततोऽधस्तदपेक्षया अल्पो द्रुतो लेखनीयः । यत्र तु आद्यो गुरुः महान् ततोऽधस्तदपेक्षया अल्पो लघुर्लेखनीयः । यत्र पुनराद्यः प्लुतो महान् ततोऽधस्तदपेक्षया अल्पो गुरुर्लेखनीयः । एवं नित्यमहान् प्लुतः, नित्याल्पो द्रुतः ; लघुगुर्वोस्त्वपेक्षया महत्वमल्पत्वं च द्रष्टव्यम् । **शेषं यथोपरीति** । लिखेदिति शेषः । यस्त्वनेकावयवस्तालः, तस्य आद्यात् महतोऽवयवात् **अधस्तात्** अल्पं न्यस्य शेषं दक्षिणभागस्थितत्वेन लेखनीयम् । यथोपरिपङ्क्तौ तथैवाधो लिखेदित्यर्थः । यस्त्वनेकावयवस्तालः, यश्चैकमहान् अन्त्यावयवः तत्रोपरितनस्य अवयवान्तरस्याभावादेवास्य लक्षणांशस्याव्यापार एव । **प्रागून इति** । प्रथमं न्यूने तालांशे **तालपूर्त्यै** प्रकृततालपरिपूर्तये **संभवे** सति । **महत इति** । प्लुतगुरुलघूनित्यर्थः । **असंभवे अल्पान्** द्रुतानित्यर्थः । **वामसंस्थान्** ; लेखकापेक्षया पूर्वलिखितावयवसंनिहितत्वेन वामभागस्थितान् लिखेदित्यर्थः । **भूयोऽप्ययं विधिः सर्वद्रुतावधिः कार्य** इत्यनेन वीप्सा गम्यते, भूयो

भूयोऽपीति; द्वितीयादिपङ्क्तिस्थान् तालान् प्रकृतीकृत्य अधोऽधः सर्वद्रुत-तालभेदान्तं लिखेदित्यर्थः। **प्रस्तारोऽयमित्यादि**। सोऽयमुक्तलक्षणः प्रस्तारः। व्यस्ते केवले लघौ प्रस्तारे यथा—एकं लघुं लिखित्वा तदधस्ततोऽन्यद्द्रुतं न्यसेत्। उपरि तालावयवाभावात् शेषाभावः। प्रागूने तालपूर्त्यै महतोऽसंभवात् अल्पं द्रुतं वामसंस्थं लिखेत्। एवं द्वितीयस्य भेदस्य सर्वद्रुतत्वात्ततः प्रस्तारो नोत्पद्यते। अतो लघुप्रस्तारे भेदद्वयमेव। व्यस्ते गुरौ प्रस्तारो यथा—एकं गुरुं लिखित्वा तदधस्तदपेक्षया अल्पं लघुं न्यसेत्। अत्रापि पूर्ववच्छेषाभावः। प्रागूने तालपूर्त्यै लघोर्महतः संभवात्तं वामसंस्थं लिखेत्। एवं द्वितीयभेदे लघुद्वयमभूत्। तत आद्यात् लघोरधस्तादल्पं द्रुतं न्यसेत्। उपरि लघोः सद्भावात् तदधः शेषत्वेन लघुं लिखेत्। प्रागूने तालपूर्त्यै द्रुतं लिखेत्। एवं द्रुतद्वयं लघुश्च तृतीयो भेदः। ततश्च लघोरधो द्रुतं लिखेत्। उपर्यभावाच्छेषाभावः। प्रागूने संभवात् द्रुतसंनिहितत्वेन लघुं लिखेत। ततस्तालपूर्तयेऽर्धमात्रसंभवात् लघुसंनिहितत्वेन द्रुतं लिखेत्। एवं द्रुतलघुद्रुतश्चतुर्थो भेदः। ततश्च लघोरधो द्रुतं लिखेत्। उपरि द्रुतस्य सद्भावाच्छेषत्वेन द्रुतं लिखेत्। प्रागूने संभवात् लघुं लिखेत्। एवं लघुर्द्रुतद्वयं पञ्चमो भेदः। ततश्च लघोरधो द्रुतं लिखेत। उपरि द्रुतद्वयस्य सद्भावाच्छेषत्वेन द्रुतद्वयं लिखेत्। प्रागूने त्वसंभवाद् द्रुतं लिखेत्। एवं द्रुतचतुष्टयं षष्ठो भेदः। तस्य सर्वद्रुतत्वात् ततः परं प्रस्ताराभाव एव। अतो गुरुप्रस्तारे षड्भेदाः। व्यस्तप्लुतप्रस्तारेऽप्युक्तरीत्या कृत एकोनविंशतिर्भेदा भवन्ति। व्यस्तेषु लघुषु लघ्वाद्यत्वम्, "आद्यन्तवदेकस्मिन्" (पा० १. १. २१) इति न्यायेन द्रष्टव्यम्। **समस्ते चेति**। सजातीयैर्विजातीयैर्वा सहिते च लघ्वादौ प्रस्तारोऽस्ति। **व्यस्ते द्रुते तु नास्ति**। ततोऽप्यल्पस्य तालावयवस्याभावादिति भावः॥३१६,३१७-॥

इति प्रस्तारः

(सु०) तेषां लक्षणं प्रतिज्ञाय प्रथमोद्दिष्टं प्रस्तारं लक्षयति—न्यस्येति। **आद्यात्** आदौ स्थापितात्, **महतः** प्लुतात्, गुरोर्लघोर्वा **अधस्तात्** अधः प्रदेशे **अल्पं न्यसेत्**। प्लुतस्याधस्तात् गुरुं, गुरोरधस्ताल्लघुं, लघोरधस्ताद् द्रुतमिति। एवं न्यस्य **उपरि** उपरिष्टात् यथा प्लुतादयो विद्यन्ते तथा शेषं लेखनीयम्। एवं ताल्या **संभवे सति वामसंस्थान्**; संस्था समाप्तिः येषां, तथाविधान् प्राक् पूर्वप्रदेशे **महत्सु संभवत्सु महतः** प्लुतादीन् लिखेत्। महतामसंभवे तु, **अल्पान् लिखेत्**। यावतां द्रुतानां तालस्तावतां द्रुतानां परिपूर्णाय प्लुतादीन् लिखेत्। एवं कृते सति पुनरप्ययं विधिः कर्तव्यः। प्रस्तारस्य विधिमाह—सर्वेति। यावत्ताल-परिपूरणसमर्थसंख्याकाः द्रुताः तावत्पर्यन्तं प्रस्तारः कार्यः। कुत्र? आदिभूते प्रस्तारे कार्य इत्यपेक्षायामाह—लघाविति। लघुगुरुप्लुते व्यस्ते पृथक् पृथक् स्थापिते केवले लघौ, केवले गुरौ, केवले प्लुते च कार्यः। समस्तेति। लघुप्लुतयोः, गुरुप्लुतयोः, लघुगुर्वोः प्लुतत्वे प्राप्ते, समस्तत्वासंभवात् द्रुतपूर्वं विलिख्य, द्रुते लघौ च, द्रुते गुरौ च, द्रुते प्लुते च न्यूनं द्रुतं पूर्वं विलिख्य प्रस्तारः कार्यः। निषेधमाह—व्यस्तेति। व्यस्ते; विपरीतस्थापिते लघ्वादौ द्रुते च न कर्तव्यः। पूर्वं महान् स्थापयित्वा पश्चादल्पेन कर्तव्यः। द्रुते च अल्पाभावोऽत्र कर्तव्य इत्यर्थः। अत्र दृष्टान्तार्थं षट्प्रस्तारं दर्शयामः—पूर्वं तावत्प्लुतो लेखनीयः, 'संभवे महतो लिखेत्' इत्युक्तत्वात्। ततः प्लुतस्याधो गुरुः पूर्वं षड्द्रुततालपूरणार्थं लघुः। एवं लघुगुरुरूपो द्वितीयो भेदः। ततो लघोरधस्तात् द्रुतः, पश्चाद्गुरुः, पूर्वं द्रुतः, एवं द्रुतद्वयं गुरुश्च तृतीयो भेदः। ततः गुरोरधस्तात् लघुः, पूर्वं गुरुः, एवं गुरुर्लघुश्चतुर्थो भेदः। ततः गुरोरधस्तात् लघुः, उपरि लघुः, लघोरधस्तात् द्रुतः, पश्चात् गुरुः, पूर्वं द्रुतः, एवं लघुत्रयं पञ्चमो भेदः। ततः प्रथमलघोरधस्तात् द्रुतः, ततो लघुद्वयं, पूर्वं द्रुतः, एवं द्रुतद्वयं लघुद्वयं च षष्ठो भेदः। ततः प्रथमलघोरधस्तात् द्रुतः, ततो लघुः, पूर्वं लघुद्रुते, ततश्च द्रुतः लघुद्रुतौ लघुश्चेति सप्तमो भेदः। ततः प्रथमलघोरधस्तात् द्रुतः, अनन्तरं द्रुतलघू, पूर्वं द्रुतः, ततश्च लघुर्द्रुतद्वयं लघुश्चेत्यष्टमो भेदः। ततः प्रथमलघोरधस्तात् द्रुतः, ततो द्रुतद्वयं लघुश्च, पूर्वं द्रुतः, ततश्च द्रुतचतुष्टयं लघुश्च नवमो भेदः। ततो लघोरधस्तात् द्रुतपूर्वं

एकद्व्यङ्कौ क्रमान्न्यस्य युञ्जीतान्त्यं पुरातनैः ॥ ३१८ ॥
द्वितीयतुर्यषष्ठाङ्कैरभावे तुर्यषष्ठयोः ।
तृतीयपञ्चमाङ्काभ्यां क्रमात्तं योगमग्रतः ॥ ३१९ ॥

गुरुर्द्रुतश्च, ततश्च द्रुतो गुरुर्द्रुतश्चेति दशमो भेदः । ततो गुरोरधस्तात् लघुः, अनन्तरं द्रुतः, पूर्वं लघुर्द्रुतश्च, ततश्च द्रुतो लघुद्वयं द्रुतश्चेत्येकादशो भेदः । ततः प्रथमलघोरधस्तात् द्रुतः, तत उपरिगताः द्रुतलघुप्लुताः । एवं पूर्वं द्रुतः; अनन्तरं द्रुतः, पूर्वं लघुर्द्रुतश्चेति द्वादशो भेदः । ततः प्रथमलघोरधस्तात् द्रुतः, ततोपरिगताः द्रुतलघुद्रुताः । पूर्वं द्रुतः, ततश्च द्रुतत्रयं लघुर्द्रुतश्च त्रयोदशो भेदः । ततो लघोरधस्तात् द्रुतः, अनन्तरं द्रुतपूर्वं गुरुः, एवं गुरुर्द्रुतद्वयं चेति चतुर्दशो भेदः । ततो गुरोरधस्तात् लघुः, अनन्तरं द्रुतद्वयं पूर्वं लघुः, एवं लघुद्वयं द्रुतद्वयं च पञ्चदशो भेदः । ततः प्रथमलघोरधस्तात् द्रुतः, ततो लघुर्द्रुतद्वयं च, पूर्वं द्रुतः, ततश्च द्रुतद्वयं, लघुर्द्रुतद्वयं चेति षोडशो भेदः । ततो लघोरधस्तात् द्रुतः, अनन्तरं द्रुतद्वयं, पूर्वं लघुद्रुतौ ततश्च द्रुतो लघुः, द्रुतत्रयं चेति सप्तदशो भेदः । ततो लघोरधस्तात् द्रुतः, अनन्तरं द्रुतत्रयं, पूर्वं लघुः, ततश्च लघुर्द्रुतचतुष्टयं चेत्यष्टादशो भेदः । ततो लघुरधस्तात् द्रुतः, अनन्तरं द्रुतचतुष्टयं, पूर्वं द्रुतः, एवं द्रुताः षट्, एवमेकोनविंशतिभेदः । ततो लघ्वक्ष्वक्षराभावात्प्रस्तारो नास्ति ॥ ३१६, ३१७- ॥

इति प्रस्तारः

(क०) संख्यां लक्षयति—**एकद्व्यङ्कावित्यादि** । **क्रमादिति** । एकाङ्कं प्रथमं न्यस्य तदनन्तरं द्व्यङ्कं तिर्यक्पङ्क्तिगतत्वेन दक्षिणसंस्थं न्यस्येदित्यर्थः । अन्त्यमङ्कं पुरातनैर्वामस्थैरन्त्यापेक्षया द्वितीयतुर्यषष्ठाङ्कैर्यथासंभवं योजयेत् । प्रथमं तावदन्त्यभूतं द्व्यङ्कम् । अत्र पुरातनेषु द्वितीयस्यैव सद्भावात् तेनैकाङ्केन सह योजयित्वा त्र्यङ्कं दक्षिणसंस्थं लिखेत् । ततस्तमन्त्यभूतं पुरातनेषु द्वितीयेन द्व्यङ्केन, 'अभावे तुर्यषष्ठयोः', 'तृतीयपञ्चमाङ्काभ्यां क्रमाद् युञ्जीत' इति वचनादत्र तुर्याभावे तत्प्रतिनिधिना

लिखेद्दक्षिणसंस्थैवमङ्कश्रेणी विधीयते ।
सा चाङ्कैरिष्टतालस्थद्रुतसंख्यैः समाप्यते ॥ ३२० ॥

तृतीयेनैकेन योजयित्वा त्र्यङ्कानन्तरं षडङ्कं लिखेत् । तमन्त्यभूतं पुरातनेषु द्वितीयेन त्र्यङ्केण तुर्येणैकाङ्केन च योजयित्वा षडङ्कादनन्तरं दशाङ्कं लिखेत् । ततस्तमन्त्यं पुरातनेषु द्वितीयतुर्याभ्यां षडङ्कद्व्यङ्काभ्यां षष्ठाभावे तत्प्रतिनिधिना पञ्चमेनैकाङ्केन च योजयित्वा दशाङ्कानन्तरमेकोनविंशत्यङ्कं लिखेत्। ततस्तमन्त्यं पुरातनैर्द्वितीयतुर्यषष्ठैर्दशाङ्कत्र्यङ्कैकाङ्कैर्योजयित्वा त्र्ययस्त्रिंशदङ्कं लिखेत् । **एवमङ्कश्रेणी दक्षिणसंस्था विधीयत इति** । लिखितुरपेक्षयेति द्रष्टव्यम् । न तूर्ध्वाधो वामसंस्था वेत्यर्थः । **सेति** । **सा च;** अङ्कश्रेणी । **इष्टतालस्थद्रुतसंख्यैरिति;** ज्ञातुरिष्टो यस्तालः, तत्र स्थितानां द्रुतानां संख्या सा येषां तैरङ्कैः । **समाप्यत इति** । अयमर्थः—प्रस्तारादिपरीक्षां कर्तुर्य इष्टस्तालः, तस्मिन् सर्वद्रुते कृते सति यावन्तो द्रुता भवन्ति, तावन्त एव संख्याकान् लिखेदिति ॥ -३१८–३२० ॥

(सु०) अथ संख्यां निरूपयति—**एकद्व्यङ्काविति** । एकाङ्कं द्व्यङ्कं च क्रमात् न्यस्य स्थापयित्वा, अन्त्यमङ्कं **पुरातनैः** पूर्वप्रदेशस्थितैः द्वितीयचतुर्थषष्ठाङ्कैः सह युञ्जीत मेलयेत्; चतुर्थषष्ठयोरङ्कयोरभावे तृतीयपञ्चमाभ्यां; तुर्याभावे तृतीयेन सह; षष्ठाभावे पञ्चमेनाङ्केन सहान्त्यमङ्कं युञ्जीतेति संबन्धः । तं **योगं** यथासंभवमन्त्यद्वितीययोः, अन्त्यद्वितीयतुर्याणां, अन्त्यद्वितीयचतुर्थषष्ठानां क्रमात् अग्रतः लिखेत् । एवं दक्षिणतः दक्षिणप्रदेशे **संस्था** समाप्तिर्यस्याः । एवंविधा अङ्कानां **श्रेणी** पङ्क्तिः क्रियते । सा कियदवधि कर्तव्येत्यपेक्षायामाह—**सा चेति** । **इष्टतालस्थद्रुतसंख्यैः**; इष्टो यस्तालः, षड्द्रुतः, सप्तद्रुतोऽष्टद्रुतो वा, तत्र स्थिताः यावन्तो द्रुताः तावत्संख्यैरङ्कैः समापनीयाः । षड्द्रुततालसंख्यायां जिज्ञासितायामेवमङ्का लेख्याः । सप्ताष्टद्रुततालेऽप्येवं ज्ञेयम् ॥ -३१८–३२० ॥

द्रुतो लघुः सार्धमात्रो गुरुः सार्धद्विमात्रिकः।
प्लुतः सार्धत्रिमात्रश्चेत्येकैकद्रुतवर्धितैः ॥ ३२१ ॥
तालभेदाः क्रमादङ्कैः संख्यायन्ते स्थितैरिह।
यदङ्कयोगादन्त्योऽङ्को लब्धस्तैरन्ततः क्रमात् ॥ ३२२ ॥
भेदा द्रुतान्तलघ्वन्तगुर्वन्ताश्च प्लुतान्तकाः।
संख्यायन्त इति प्रोक्ताः संख्या निःशङ्कसूरिणा ॥ ३२३ ॥

१	२	३	६	१०	१९	३३

इति संख्या

(क०) एवमेवार्थं विवृण्वन् संख्यया ज्ञेयमाह—**द्रुतो लघुरित्यादिना**। **इह**; अङ्कश्रेण्यां स्थितैरेकेन द्रुतेनैकाङ्कः, लघुना द्व्यङ्कः, सार्धमात्रेण त्र्यङ्कः। अत्र मात्राशब्देन लघुरुच्यते; अर्धशब्देन द्रुतः; गुरुणा षडङ्कः; सार्धद्विमात्रिकेण दशाङ्कः; प्लुतेनैकेन विंशत्यङ्कः; सार्धत्रिमात्रिकेण त्रयस्त्रिंशदङ्क इत्यैकैकद्रुतवर्धितैरङ्कैरेकादिभिः **क्रमात् तालभेदाः** प्रस्तारप्रकाशिताः तालभेदाः संख्यायन्ते। ज्ञेयान्तरमप्याह—**यदङ्कयोगादित्यादि**। **यदङ्कयोगात्**; येषामङ्कानामन्त्यद्वितीयतुर्यषष्ठानां यथासंभवं स्थितानां तुर्यषष्ठयोरभावे तत्प्रतिनिध्योस्तृतीयपञ्चमयोर्वा **योगात्** अन्त्याङ्को लब्धः, **तैः**; अन्त्याङ्कलाभहेतुभिः अन्त्यादिभिः। **अन्ततः क्रमात् द्रुतान्तलघ्वन्तगुर्वन्ताश्च प्लुतान्तकाः भेदाः संख्यायन्त इति**। अन्त्याङ्केन द्रुतान्ता भेदाः संख्यायन्ते; द्वितीयाङ्केन लघ्वन्ता भेदाः, तुर्येण तदभावे तत्प्रतिनिधिना तृतीयेन वा गुर्वन्ता भेदाः, षष्ठेन तदभावे तत्प्रतिनिधिना पञ्चमेन वा प्लुतान्ता भेदाः संख्यायन्त इति क्रमो द्रष्टव्यः। प्रतिनिधिस्थले बहुवचनमविवक्षितम्। तत्र बहूनामसंभवात्। उदाहरणार्थं प्लुतप्रस्तारे द्रुतान्तादयो भेदाः प्रदर्श्यन्ते। प्लुते प्रवृत्त एकोनविंशतिर्भेदा भवन्ति।

अत्रैतावतिथो भेदः किंरूप इति पृच्छति।
यत्र तन्नष्टमाख्यातं तस्योत्तरमिहोच्यते ॥ ३२४ ॥

एकोनविंशतिसंख्याकलापस्य बहवोऽङ्काः। अन्त्यो दशाङ्कः, तेन दश द्रुतान्ता भेदाः। द्वितीयः षडङ्कः, तेन लघ्वन्ता षड्भेदाः। चतुर्थो द्व्यङ्कः, तेन गुर्वन्तौ द्वौ भेदौ। षष्ठः प्रतिनिधित्वेन पञ्चमैकाङ्कः, तेन प्लुतान्त एको भेदः। एवमेतैरङ्कैरेकोनविंशतिर्भेदाः संख्यायन्ते। एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् ॥ ३२१–३२३ ॥

इति संख्या

(सु०) संख्यानिरूपणे प्रयोजनमाह—द्रुत इति। एकैकेन द्रुतेन वर्धितेन ताले अवस्थितैरङ्कैः क्रमात् यथासंख्यातैरङ्कानां संख्या ज्ञायते। तामेव ताले एकैकद्रुते स्थापनाप्रकारमाह— द्रुत इत्यादिना। एकद्रुतताले एको द्रुत एव स्थाप्यः, द्विद्रुते लघुः। त्रिद्रुते अर्धमात्रया द्रुतेन सहितः सार्धमात्रो लघुरित्यनुषङ्गः। चतुर्द्रुतेऽर्धमात्रया द्रुतेन सहितो द्विमात्रो गुरुः। षड्द्रुते प्लुतः। सप्तद्रुते मात्रया द्रुतेन सहितस्त्रिमात्रः। इतःपरमपि वर्धनं प्लुतं लिखित्वा द्रुतलघ्वादि योजनीयम्। अष्टद्रुते लघुः प्लुतश्च। नवद्रुते द्रुतो लघुः प्लुतश्च। दशद्रुते गुरुः प्लुतश्च। एकादशद्रुते द्रुतो गुरुः प्लुतश्च। द्वादशद्रुते प्लुतद्वयम्। त्रयोदशद्रुते द्रुतत्रयं गुरुः प्लुतश्चेत्यादि। एवंविधे ताले प्रस्तारेण जाता भेदा अत्र स्थितैरङ्कैर्ज्ञातव्या इति संबन्धः। अवान्तरप्रयोजनं संख्यानिरूपणमाह—यदङ्केति। येषामङ्कानां योगात् मेलनात् अन्त्यमङ्कः पूर्वोक्तप्रकारेण लभ्यते। तैरङ्कैः अन्ततः अन्त्यादारभ्य क्रमात् द्रुतान्तादयो भेदाः संख्यायन्ते। अन्त्येन द्रुतान्ताः; द्वितीये लघ्वन्ताः; चतुर्थेन गुर्वन्ताः; षष्ठेन प्लुतान्ताः, यथा सप्तद्रुतप्रस्तारे त्रयस्त्रिंशद्भेदाः। तेषु एकोनविंशतिर्द्रुतान्ताः; दश लघ्वन्ताः; त्रयो गुर्वन्ताः; एकः प्लुतान्त इति ॥ ३२१–३२३ ॥

इति संख्या

(क०) अथ नष्टं लक्षयति—**अत्रैतावतिथ इति**। अत्रैतावद्भेदवत्युक्तताल एतावतिथो भेद इति पूरणसंख्यामुद्दिश्य किंरूप इति भेदस्वरूपं यत्र

भेदानां यावतां मध्ये नष्टप्रश्नः कृतो भवेत् ।
तावत्संख्याङ्कपर्यन्तां लिखेत्संख्याङ्कसंततिम् ॥ ३२५ ॥
अन्त्याङ्के तत्र नष्टाङ्कं पातयेदथ शेषतः ।
पातयेत्पूर्वपूर्वाङ्कं तत्र त्वपतितो द्रुतः ॥ ३२६ ॥
पूर्वश्चेत्पतितो न स्याल्लघुस्तु पतिताद्भवेत् ।
उत्तरेणाकृतार्थेन सहितात्तदसंभवे ॥ ३२७ ॥

पृच्छति तन्नष्टमित्याख्यातम् । **तस्योत्तरमिति** । **तस्य**; नष्टस्य, **उत्तरं**; भेदस्वरूपनिरूपणोपाय इत्यर्थः । तमुपायं दर्शयति— **भेदानामित्यादिना** । सोदाहरणं दर्शयामः । **यावतां भेदानां मध्य इति** । प्लुतप्रस्तारे तावदेकोनविंशतिर्भेदा भवन्ति । तेषां मध्ये नष्टप्रश्नः । नष्टस्य भेदस्यात्र पञ्चदशो भेदः किंरूपः ? इति प्रश्नः कृतो भवेत् । **तावत्संख्याङ्कपर्यन्तं संख्याङ्कसंततिं लिखेदिति** । अत्र प्रथममेकाङ्कं द्वितीयं द्व्यङ्कं तृतीयं त्र्यङ्कं चतुर्थं षडङ्कं पञ्चमं दशाङ्कं षष्ठमेकोनविंशत्यङ्कमेवमेकोनविंशतिसंख्याङ्कपर्यन्तां संख्याङ्कसंततिं लिखित्वा तत्रान्त्याङ्क एकोनविंशत्यङ्के नष्टभेदपूरणाङ्कमत्र पञ्चदशाङ्कं पातयेत् । अथ शेषतः शेषे, सार्वविभक्तिकस्तसिः । **शेषत** इति । एकोनविंशतौ पञ्चदशस्वपनीतेषु चत्वारः शेषः, तस्मिन् चतुरङ्के । **पूर्वपूर्वाङ्कं पातयेदिति** । प्रथमं संनिहितं पूर्वं दशाङ्कं पातयेत् । अत्रावशिष्टे चतुरङ्के दशाङ्कोऽपतितो भवति । एवमपतिताङ्काद् द्रुतो लब्धो भवति । चतुरङ्के दशाङ्कात्पूर्वस्य षडङ्कस्याप्यपातादपतितात्ततोऽपि द्वितीयो द्रुतो लब्धो भवति । अत्र लब्धान् द्रुतादीन् द्वितीयादीन् वामसंस्थत्वेन लिखेत् । पूर्वः पतितो न स्याच्चेत्, पतितादङ्कादकृतार्थेनोत्तरेण सहितात् तदसंभवेऽकृतार्थेन पूर्वेण सहिताद्वा लघुर्भवेदित्येकं वाक्यम् । अत्र चतुरङ्के त्र्यङ्कस्य पातसंभवात् तच्छेष एकस्मिन् पूर्वस्य द्व्यङ्कस्यापातात् अकृतार्थेनापतितेनोत्तरेण षडङ्केन सहितात् चतुरङ्के पतितात् त्र्यङ्कात् लघुर्लब्धो भवति । अथैकमवशिष्टम् ।

अकृतार्थेन पूर्वेण सान्तरे पतिते पृथक् ।
लघुर्निरन्तरे त्वस्मिँल्लघुरेव गुरुर्भवेत् ॥ ३२८ ॥
गुरुहेतोस्तृतीये तु पतिते गः प्लुती भवेत् ।
अङ्काभावे द्रुता ग्राह्यास्तालपूरणहेतवः ॥ ३२९ ॥
इति नष्टस्य विज्ञेयमुत्तरं रूपनिर्णयात् ।

इति नष्टम्

सान्तरे पतिते पृथग्लघुर्भवेदिति । अत्रावशिष्ट एकस्मिन्नेकाङ्कस्य सान्तरपतितत्वात् अकृतार्थेन द्व्यङ्केन सह पृथग्लघुर्लब्धो भवति । **पृथगिति** । पूर्वलब्धेन लघुना सह गुरुरूपतां हित्वेत्यर्थः । अत्र शेषाङ्कपातनीयाङ्कयोरभावेऽपि त्रिमात्रिकस्य तालस्य लघुद्वयेन द्रुतद्वयेन च पूर्णत्वात् तालपूरणहेतवो द्रुता ग्राह्या न भवन्ति । **अस्मिन्निरन्तरे तु लघुरेव गुरुर्भवेदिति** । तत्रैव प्लुतप्रस्तारे दशमः किंरूपः ? इति नष्टप्रश्ने कृते सत्यन्तभूत एकोनविंशत्यङ्के नष्टपूरके दशाङ्के अपनीते सति, शेषे नवाङ्के पूर्वस्य दशाङ्कस्यापातादपतितात् तस्माद् द्रुतो लब्धो भवति । अथ तत्पूर्वयोः षडङ्कत्र्यङ्कयोः निरन्तरयोः पातात् अस्मिन् लघुहेतावङ्के निरन्तरे लघुहेतुना अङ्कान्तरेणाव्यवहिते सति, स लघुरेव लघ्वन्तरेण मिलितो गुरुर्भवति । तमत्र लब्धस्य द्रुतस्यानन्तरं लेखकापेक्षया वामसंस्थं लिखेत् । अत्र पातनीयस्यैकाङ्कस्य सद्भावेऽपि शेषाङ्काभावात्तालपूरणहेतुर्द्रुतोऽत्र ग्राह्यः । सोऽपि पूर्ववद्वामसंस्थो लेखनीयः । **गुरुहेतोस्तृतीये तु पतिते गः प्लुती भवेदिति** । अत्रैव प्लुतस्य प्रस्तारे प्रथमो भेदः किंरूपः ? इति नष्टस्य प्रश्ने सति तत्रान्त्याङ्क एकोनविंशत्यङ्क एकाङ्केऽपनीते सत्यवशिष्टेऽष्टादशाङ्के पूर्ववत् पूर्वयोर्दशाङ्कषडङ्कयोर्निरन्तरयोः पातात् गुरुर्लब्धो भवति । तत्रापि षडङ्को गुरुर्लाभहेतुर्भवति । तस्मात्तृतीयस्य द्व्यङ्कस्याप्यत्र पातात् तस्मिन् पतिते सति **गो** गुरुः

प्लुती भवेत्। पूर्वमप्लुतः तदा प्लुतो भवति। स एवात्र प्रथमभेदत्वेन लेखनीयः। **अङ्काभाव इति**; शेषाङ्कपातनीयाङ्कयोरेकतरस्याप्यभावे, **द्रुता ग्राह्या** इत्यत्र बहुवचनमविवक्षितं यथासंभवं द्रष्टव्यम्। किंच तत्रैव प्लुतप्रस्तारे सप्तमो भेदः कः? इति प्रश्न एकोनविंशतौ सप्तस्वपनीतेषु द्वादशावशिष्टा भवन्ति। तत्र पूर्वस्मिन् षडङ्के पतिते सत्यकृतार्थस्योत्तरस्याभावेऽप्यकृतार्थेन पूर्वेण सहिताद्दशाङ्कात् लघुर्लब्धो भवति। अथ द्वादशाववशिष्टौ। तत्रापतितास्त्र्यङ्कात् द्रुतो लब्धो भवति। ततः पतिताद्व्यङ्कादकृतार्थेन पूर्वेणैकाङ्केन सहिताल्लघुर्लब्धो भवति। ततोऽङ्काभावात् तालपूरणहेतुर्द्रुतो ग्राह्यः। अत्रायं संप्रदायो ज्ञेयः—यत्र प्रथमो लघुः पतितादङ्कादकृतार्थेनोत्तरेण तदसंभवे पूर्वेण वा तादृशेन सहिताल्लब्धो भवति; तत्र लघ्वन्तरेऽपि स एव क्रमोऽनुसंधेय इति। एतत्सर्वं प्लुतप्रस्तारे दर्शितम्। एवं सर्वत्र प्रस्तारेषु द्रष्टव्यम्। **इति नष्टस्य** भेदस्वरूपनिर्णयात् नष्टप्रश्नस्योत्तरं विज्ञेयम्। इह नष्टस्वरूपनिरूपणोपायः प्रत्ययोऽप्युपचारान्नष्टमित्युक्तः। उत्तरपरत्वेन नपुंसको निर्देशः॥ ३२४-३२९- ॥

इति नष्टम्

(सु०) नष्टं निरूपयति—**अथेति**। **एतावतिथः**; एतावत्संख्याकः, पूर्णभेदेषु किं रूपः? इति संख्यामुद्दिश्य भेदस्वरूपं यत्र पृच्छति, तन्नष्टमित्युच्यते। **इह**; तस्य नष्टस्य उत्तरमुच्यते। यावतां भेदानां मध्ये षड्द्रुतानां सप्तद्रुतानामष्टादिद्रुतानां मध्ये नष्टस्य प्रश्नः कृतः, तावत्संख्याकमवधीकृत्य संख्याङ्कानां श्रेणीं पूर्वोक्तप्रकारेण लिखेत्। एवं कृत्वा नष्टं संख्याङ्कमन्त्याङ्कमध्ये पातयेत् न्यूनी कुर्यात्। अथ पातयित्वा शेषतः अवशिष्टे अन्त्याङ्के अन्त्याङ्कात् पूर्वपूर्वमेकं पातयेत्। यो योऽङ्कः पतति तत्राभिज्ञानं कुर्यात्। तत्र त्वपतितादङ्कात् द्रुतो लभ्यत इत्युत्सर्गः। अपवादमाह—पूर्वश्चेति। पूर्वाङ्को यदि पतितो न स्यात्, तदापतितात् द्रुतः। ततः किंभवेदित्यपेक्षायामाह—उत्तरेणेति।

उत्तरेणाकृतार्थेन सहितात्पतितो लघुः, तदसंभवे उत्तरस्याकृतार्थत्वात्संभवे लघूत्पातनेनाकृतार्थत्वे सति अकृतार्थेन पूर्वेण सह पतितात् लघुः। निरन्तरे पतिते सति विशेषं कथयितुं सान्तरे पूर्वोक्तमनुवदति—सान्तर इति। सान्तरे; एकाङ्कव्यवधाने अङ्कद्वये पतिते सति पृथक् लघुः लघुद्वयं कर्तव्यम्। निरन्तरे पतिताङ्कद्वये लघुरेव पूर्वोक्तलघुना सह गुरुर्भवेत्। गुरुहेतोः पतितादङ्कात् तृतीये पतिते; वक्ष्यति, 'गुरुरेव पतितापतिताभ्यां द्वाभ्यां सह प्लुतो भवति' इति। अङ्कानां संख्याः तालपूरणहेतवः यावत् द्रुतलाभस्तावत्संख्याकाः द्रुता ग्राह्या इति नष्टप्रश्नस्योत्तरं ज्ञेयम्। रूपनिर्णयात्; संख्यायां पृष्टायां स्वरूपकथनादित्यर्थः।

अत्र षड्द्रुतप्रस्तारे दृष्टान्तं दर्शयामः—तत्र षड्द्रुतप्रस्तारे प्रथमो भेदः कीदृगिति प्रश्ने; संख्याया अन्त्योऽङ्क एकोनविंशतिः, तस्मादेकस्मिन् पतिते सति अवशिष्टेषु अष्टादशसु पूर्वे एकादशाङ्कः पातितः। तस्मिन् पातिते अवशिष्टेष्वष्टसु ततः पूर्वाङ्कः पातितः। ततोऽवशिष्टद्वये षडङ्कात् पूर्वस्य त्र्यङ्कस्य पातनात् ततः पूर्वो द्वयङ्कः पातितः। एवं पातस्थानेष्वभिज्ञानं कृत्वा 'निरन्तरे त्वस्मिन् लघुरेव गुरुर्भवेत्' इति न्यायेन प्राप्तिर्लभ्यते, चतुर्भिरन्तस्थितैरङ्कैर्गुरुर्लभ्यते। गुरुहेतोः षडङ्कात् पतितात् तृतीयस्य द्वयङ्कस्य पातितत्वात् स एव गुरुः पतितापतिताभ्यां सह प्लुतो भवति। ततश्च प्रथमो भेदः प्लुतरूपः सिद्ध्यति। तस्मिन्नेव षड्द्रुतप्रस्तारे द्वितीयो भेदः कीदृगिति प्रश्ने; एकोनविंशतिमध्ये द्वयङ्के पातिते सति सप्तदशावशिष्टाः। तेषु दश, षडङ्कश्च पातितः। 'निरन्तरे त्वस्मिन् लघुरेव गुरुर्भवेत्' इति न्यायेन अन्त्यैश्चतुर्भिर्गुरुः। लघुस्तु पातितात् भवेत्। उत्तरेणाकृतार्थेन सहितादिति पूर्वाङ्कद्वयेन लघुः। ततश्च लघुर्गुरुश्च द्वितीयो भेदः। अत्रैव तृतीयो भेदः कीदृगिति प्रश्ने; एकोनविंशतौ अङ्के पातिते अवशिष्टेषु षोडशसु दशषडङ्कौ पातितौ, निरन्तरे त्वस्मिन्निति गुरुः। अपतित इति। पूर्वं द्रुतद्वयं, ततश्च द्रुतद्वयं गुरुश्च तृतीयो भेदः। एवं चतुर्थे भेदे पृष्टे चतुर्न्यूनान्त्याङ्के पञ्चदशसु दशाङ्कः। अङ्को द्विकश्च पातितः। पूर्वाङ्कचतुष्टयेन गुरुः। उत्तराङ्कद्वयेन लघुरित्यादि ज्ञेयम्॥ ३२४–३२९-॥

इति नष्टम्

ईदृग्रूपोऽत्र कतिधा भेदः प्रश्न इतीदृशः ॥ ३३० ॥
उद्दिष्टं तत्र संख्याङ्कसंततिं नष्टवल्लिखेत् ।
यैरङ्कैः पतितैर्नष्टे लभ्यन्ते ये प्लुतादयः ॥ ३३१ ॥
तानेवाङ्काँल्लभन्ते ते भेदमुद्दिष्टमाश्रिताः ।
यद्वा षट्प्लुतहेत्वङ्कमध्ये ऽन्त्यात्प्राचि सप्तमे ॥ ३३२ ॥
तदभावे तु षष्ठाङ्के पातितेऽन्त्याङ्कमध्यतः ।
यः शेषः स प्लुताल्लभ्यो लब्धहीनान्त्यशेषतः ॥ ३३३ ॥
ज्ञानं पूरणसंख्याया उद्दिष्टोत्तरमिष्यते ।

इत्युद्दिष्टम्

(क०) अथोद्दिष्टं लक्षयति—**ईदृग्रूप इत्यादि** । **अत्र** प्रकृते ताल-प्रस्तारे, **ईदृग्रूप** इति भेदस्वरूपमुद्दिश्य कतिधा भेद इति तस्य पूरणसंख्यां पृच्छति चेत्, ईदृशः प्रश्न उद्दिष्टमित्युच्यते । **तत्र**; उद्दिष्टे । **नष्टवत् संख्याङ्कसंततिं** लिखेदिति । अत्रापि सोदाहरणं वक्ष्यामः । प्लुतप्रस्तारे एकोनविंशत्यङ्कानां संततिं लिखित्वा लघुद्वयेन द्रुतद्वयेन च युक्ते भेद उद्दिष्टे सति नष्टे यैः पतितैरङ्कैः ये प्लुतादयो लभ्यन्ते, उद्दिष्टं भेदमाश्रिताः, ते प्लुतादयः तानङ्कानेव लभन्त इति । नष्टे अन्त्यावयवस्य पूर्वलब्धत्वात् उद्दिष्टेऽप्यन्त्यावयवादि द्रष्टव्यम् । नष्टे हि द्रुतानामपतितादङ्काद्वा तालपूरणत्वेन वा लब्धत्वात् उद्दिष्टभेदस्थिताद् द्रुतात् न कोऽप्यङ्को लभ्यते । अत्रान्त्यो-पान्त्यद्रुताभ्यामपतितावन्त्यद्वितीयौ दशाङ्कषडङ्कौ विहाय तृतीयेन लघुना पतितस्त्र्यङ्को लभ्यते । ततोऽपि चतुर्थावयवेन लघुना सान्तरपतित एकाङ्को लभ्यते । तेनात्र लभ्येनाङ्कद्वयेन चत्वारो लब्धाः । **लब्धहीनान्त्यशेषत इति** । एवं लब्धेन चतुरङ्केण हीनोऽन्त्य एकोनविंशत्यङ्कः । तस्य शेषतः पञ्चदशाङ्के । **पूरणसंख्याया इति** । अयं भेदः पञ्चदश इति

पूरणसंख्या, तस्या ज्ञानमित्युद्दिष्टस्योत्तरमिष्यते । तथा द्रुतगुरुद्रुत इत्युक्तं भेदमुद्दिश्यायं कतिधा इति संख्याप्रश्ने कृते तत्रान्त्येन द्रुतेनापतितमन्त्यं दशाङ्कं विहायान्त्योपान्त्येन गुरुणा निरन्तरपतितौ द्वितीयतृतीयौ षडङ्कत्र्यङ्कौ लभ्येते । ताभ्यां नव लब्धाः । तैर्हीनेऽन्त्य एकोनविंशत्यङ्केऽवशिष्टेषु दशस्वयं दशम इति पूरणसंख्याया ज्ञानमित्युद्दिष्टोत्तरम् । एवं सर्वत्र प्रस्तारेषु द्रष्टव्यम् । एतदेव व्यापकमुद्दिष्टोत्तरमवगन्तव्यम् ।

क्वचिल्लाघवार्थमव्यापकमप्युत्तरं दर्शयति—**यद्वेत्यादि । षट्प्लुतहेत्वङ्कमध्य इति** । अत्र षट्शब्देन पूरणप्रत्ययान्तः षष्ठशब्दो लक्ष्यते । प्लुतहेत्वङ्केत्यनेन षष्ठादीनां दक्षिणसंस्थानां सर्वेषां प्लुतहेतुत्वसामर्थ्यात् आदिशब्दोऽध्याह्रियते, षष्ठादिप्लुतहेत्वङ्कमध्य इति । षष्ठ एकोनविंशत्यङ्कः, सप्तमस्त्रयस्त्रिंशदङ्कः, अष्टमः षष्ठाङ्कः, नवमः षड्डुत्तरशताङ्काः, एवं दशमादयोऽपि द्रष्टव्याः । एवमेकोनविंशत्यादयो दक्षिणसंस्थाः । षष्ठादयस्ते सर्वेऽपि प्लुतहेतवः, तेषां मध्ये यः कश्चन प्रकृततालवशादन्त्यत्वेन कल्पितः । तस्मात् **प्राचि** पुरातने वामस्थे **सप्तमे, तदभावे तु षष्ठाङ्के** अन्त्यापेक्षया षष्ठाङ्के, **अन्त्याङ्कमध्यतः** अन्त्याङ्कमध्ये पातिते सति, **यः शेषः**, अन्त्याङ्कशेषः ; **सः प्लुताल्लभ्यत इति** । अयमर्थः—अत्रोद्दिष्टभेदे प्लुतो दृश्यते । अन्त्ये वा, मध्ये वा, आदौ वा, तत्रैवं विज्ञेयम् । प्लुतप्रस्तारे तावत्प्रथमभेद एव प्लुतो नान्यस्मिन् भेदे । तस्मिन्नेवोद्दिष्टे तत्रान्त्यस्य प्लुतहेतोरेकोनविंशत्यङ्कस्य मध्ये तदपेक्षया सप्तमस्य प्राचोऽङ्कस्याप्यभावात् षष्ठ एकाङ्के पातिते सत्यष्टादशावशिष्टाः, ते प्लुताल्लभ्या भवन्ति । तैर्हीनोऽन्त्यशेष एकः ; तस्मिन् पूरणसंख्याया ज्ञानमयं प्रथमो भेद इत्येतदुद्दिष्टोत्तरम् । **लब्धहीनान्त्यशेषत** इत्यादिपक्षद्वयस्य साधारणमित्यवगन्तव्यम् ।

यथा द्रुतवर्धितप्लुतप्रस्तारे द्रुतात्मके भेद उद्दिष्टे तत्र प्लुतहेतुषु मध्येऽन्त्यस्य त्रयस्त्रिंशदङ्कस्य मध्ये । ततः प्राचि सप्तम एकाङ्के पातिते सति द्वात्रि-

शदङ्कोऽवशिष्टः प्लुताल्लभ्यः। तेन हीनेऽन्त्यशेष एकस्मिन् पूरणसंख्याया ज्ञानमयं प्रथम इत्येतदुद्दिष्टोत्तरम्। तस्मिन्नेन प्रस्तारे प्लुतद्रुतात्मके भेद उद्दिष्टे तत्र द्रुतस्यान्त्यत्वात् अन्त्यं त्रयस्त्रिंशदङ्कं मुक्त्वा प्लुतस्योपान्त्यत्वात् उपान्त्य एकोनविंशत्यङ्के तदपेक्षया प्राचि षष्ठ एकाङ्के पातिते सति येऽवशिष्टाः दश, ते प्लुताल्लभ्या भवन्ति। तैर्हीनस्यान्त्यस्य त्रयस्त्रिंशदङ्कस्य शेषे पञ्चदशाङ्के पूरणसंख्याया ज्ञानमयं पञ्चदशो भेद इत्येतदुद्दिष्टोत्तरम्। तथा लघुप्लुतप्रस्तारे प्लुतलघ्वात्मके भेद उद्दिष्टे तत्र लघ्वोरन्त्यत्वात् तेनान्त्ये प्लुतहेतौ षष्ठाङ्के पतितः तत्पूर्वस्त्रयस्त्रिंशदङ्को लब्धः। अथोपान्त्येन प्लुतेन प्लुतहेतावेकोनविंशत्यङ्के, ततः प्राचि षष्ठ एकाङ्के पातिते सत्यष्टादशावशिष्टा लब्धाः। एवं लघुप्लुताभ्यां लब्ध एकपञ्चाशदङ्के तेन हीनस्यान्त्यस्य षष्ठाङ्कस्य शेषे नवाङ्के पूरणसंख्याया ज्ञानमयं नवमो भेद इत्येतदुद्दिष्टोत्तरम्।

तथात्रैव प्रस्तारे द्रुतप्लुतद्रुतात्मके भेदे उद्दिष्टे तत्र द्रुतस्यान्त्यत्वात् अन्त्यं षष्ठाङ्कं मुक्त्वा प्लुतास्योपान्त्यत्वेन उपान्त्ये त्रयस्त्रिंशदङ्के ततः प्राचि सप्तम एकाङ्के पातिते सति द्वात्रिंशदङ्कोऽवशिष्टः प्लुताल्लभ्यते। तेन हीनस्यान्त्यस्य षष्ठाङ्कस्य शेषेऽष्टाविंशत्यङ्के पूरणसंख्याया ज्ञानमयमष्टाविंशतितम इत्येतदुद्दिष्टोत्तरम्। तथा तत्रैव प्रस्तारे प्लुतद्रुतद्वयात्मके भेद उद्दिष्टे द्रुतद्वयस्यान्त्यत्वादन्त्योपान्त्यौ षष्ठाङ्कत्रयस्त्रिंशदङ्कौ विहायैकोनविंशत्यङ्के मध्ये, ततः प्राचि षष्ठ एकाङ्के पातिते सत्यवशिष्टोऽष्टादशाङ्कः प्लुताल्लब्धः। तेन हीनस्यान्त्यषष्ठाङ्कस्य शेषे द्विचत्वारिंशदङ्के पूरणसंख्याया ज्ञानमयं द्विचत्वारिंशत्तम इत्येतदुद्दिष्टोत्तरम्। तत्रैव प्रस्तारे द्रुतद्वयप्लुतात्मक उद्दिष्टे भेदे प्लुतस्यान्त्यत्वात् अन्त्ये षष्टयङ्के ततः प्राचि सप्तमेऽङ्के पातिते सत्यवशिष्टोऽष्टपञ्चाशदङ्कः प्लुताल्लब्धः। तेन हीनस्यान्त्यस्य षष्टयङ्कस्य शेषे द्व्यङ्के पूरणसंख्याया ज्ञानमयं द्वितीय

इत्येतदुद्दिष्टोत्तरम् । तत्रैव प्रस्तारे लघुप्लुतात्मके भेदे उद्दिष्टे पूर्ववत् द्व्यङ्कोऽवशिष्टः। अत्रोद्दिष्टस्थितेनोपान्त्येन लघुना नष्टे तल्लघुलाभहेतावेकाङ्के पातिते सति पुनरेकस्मिन्नवशिष्टे प्रथमोऽयं भेद इत्युत्तरम्। एवमुत्तरोत्तरेष्वप्यङ्केषु प्लुतयुक्तभेदो द्रष्टव्यः। प्लुतयुक्तभेदविषयत्वादेवास्योत्तरस्याव्यापकत्वम्।

ननु चानन्तरोदाहृतलघुप्लुतात्मके भेदे प्लुतस्यान्त्यत्वात् यद्वेति पक्षान्तराश्रयणेनान्त्यषष्टयङ्कमध्ये तदादिप्राचि सप्तमे द्व्यङ्के पातिते सति शेषत्वेनाष्टपञ्चाशदङ्कः प्लुताल्लब्धः। अथ लघुना पातितोऽङ्को लभ्यः। तत्रान्त्यशेषद्वये गुरुहेतोस्तृतीयत्वेन पतितात् षडङ्कात्पूर्वस्य त्र्यङ्कस्यापतितत्वेन नष्टे द्रुतः कथं न लब्धः। अत्र द्व्यङ्कैकाङ्कयोरेकतरस्य पातसंभवात् लघुना को लभ्यत इति संदेहः। तत्रैकाङ्के पातित एकस्यावशिष्टत्वात्प्रथमोऽयं भेद इत्युद्दिष्टोत्तरमिष्टं सिध्यति। द्व्यङ्केषु पातितेषु शेषाभावात् तन्न सिध्यत्येव। अत्र कथं निर्णय इति चेत्? उच्यते—प्रथमं तावत् नष्टो नष्टाङ्कभिन्नाङ्कशेषक्रमेण पूर्वाङ्केषु पातितेषु यावन्तः पातिताः तेभ्यस्तावन्तो द्रुता लभ्या एव। द्रुतस्य लाभानन्तरं वा आदित एव वा असहायपतिताल्लघुः। सान्तरपतितात्पृथग्लघुः। निरन्तरपतिताद् गुरुः। गुरुहेतोस्तृतीयात्पतितात्प्लुतो लभ्यत इत्युक्तमेव।

अत्रायं विशेषो विज्ञेयः—प्रथममपतितात् द्रुतो लभ्यत एव। पतितादनन्तरमपतितात्तु सर्वत्र द्रुतो न लभ्यते। किंतु द्रुतहेतुना अन्यथा वा यत्रोत्तरेणापतितेन सहितः पातितो लघुहेतुर्भवति, तत्र पतितानन्तरमपतितादपि पूर्वाङ्काद् द्रुतो न लभ्यते। एवं पतितादनन्तरमपतितात्तु सर्वत्र प्लुतो न लभ्यते। यत्र त्वपतितेन पूर्वेण सहितः पतितो लघुहेतुर्भवति, तत्र तस्मादपतितादपि द्रुतोन लभ्यत एव। ततः पूर्वादपतितात्तु द्रुतो लभ्यत एव। तस्मात् यत्र लघुर्लभ्यते तत्राङ्कद्वयं निवर्तते, यत्र गुरुर्लभ्यते तत्राङ्कचतुष्टयं निवर्तते, यत्र प्लुतो लभ्यते तत्राङ्कषट्कं निवर्तत इति न्यायस्य व्यापकत्वमुत्तरेणा-

कृतार्थेन सहितात्तदसंभवे, 'अकृतार्थेन पूर्वेण' इति वदता ग्रन्थकारेणैव सूचितम्। तस्मात् प्रकृते त्र्यङ्कादपतितादपि द्रुतलाभो नास्त्येव। पतितादपि द्व्यङ्काल्लघुलाभोऽपि नास्त्येव। द्वयोरपि प्लुतप्रापकाङ्कषट्कान्तर्भूतत्वेन निवृत्तत्वात्, इति प्रकृतभेदस्थो लघुर्नष्टेऽप्येकाङ्केन लब्ध इत्युद्दिष्टेऽप्यनेन लघुनैकाङ्क एव पतितो लभ्यत इति सर्वमवदातम् ॥ -२३०–२३३- ॥

इत्युद्दिष्टम्

(सु०) उद्दिष्टं निरूपयति—ईदृग्रूप इति। अत्र; प्रकृते तालप्रस्तारे, ईदृग्रूप इति? भेदस्वरूपः कतिधा किं संख्यापूरण इति रूपमुद्दिश्य संख्याप्रश्नः कृतश्चेत्, ईदृशः प्रश्न उद्दिष्टमित्युच्यते। तत्र नष्टवत संख्याङ्क-संततिं लिखेत्। एवं लिखितेषु तेषु नष्टपरिज्ञाने यैः पतितैः उद्दिष्टस्थापिताः प्लुतादयो लभ्यन्ते, ते प्लुतादयस्तानेवाङ्कान् लभन्ते। प्लुतस्यान्येनापि प्रकारेणाङ्कलाभमाह—ये इति। द्वितीयापेक्षया ये प्लुतहेतवोऽङ्काः तेषां मध्ये अन्त्याङ्कात् सप्तमे पूर्वाङ्के तस्याभावे तु षष्ठाङ्के अन्त्याङ्कमध्यात पातिते सति यः शेषः स प्लुताल्लभ्यते। लब्धैरङ्कैः किं कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह—लब्ध हीनेति। लब्धैरङ्कैः विहीनः योऽन्त्याङ्कस्य शेषः, तस्मात् पूरणसंख्यायाः प्रथमद्वितीयादिसंख्यायाः ज्ञानमुद्दिष्टप्रश्नस्योत्तरम्। अत्र षड्द्रुतप्रस्तारे दृष्टान्तं दर्शयामः—तत्र प्लुतरूपो भेदः किं संख्यापूरण इति प्रश्ने एकाङ्कषडङ्कद्व्यङ्केषु पतितेषु नष्टैः प्लुतो लभ्यते। ततस्तेषां मेलनेन अष्टादश लब्धाः। द्वितीय-पक्षे तु—अन्त्याङ्कात् एकोनविंशत्यङ्कात् सप्तमस्याङ्कस्य पूर्वस्याभावात्। षष्ठाङ्क अन्त्यमध्ये पातिते अष्टादश लब्धाः। अयं तु प्लुतपक्षः। एवं लब्धाङ्कहीने अन्त्येऽङ्के एको लब्धः, ततश्च प्लुतरूपः प्रथमो भेदः। एवं द्रुतो गुरुश्च द्रुतश्च कतिधा भेद इति प्रश्ने, षडङ्के त्र्यङ्के च पतिते नष्टे द्रुतद्वय-मध्ये गुरुर्लभ्यते। ततश्च नव लब्धाः, नव हीने अन्त्याङ्के, एकोनविंशतौ दशावशिष्टाः। ततश्च दशमः, एवं सति प्लुतत्रये द्वितीयो भेद इति ज्ञेयम् ॥ -२३०–२३३- ॥

इत्युद्दिष्टम्

आदौ रूपमथैकैकमङ्कसंख्याङ्कसततेः ।॥ ३३४ ॥
क्रमादधोऽधो विन्यस्येदन्त्यादींश्चतुरस्तथा ।
स्वपङ्क्तिस्थाल्लिँखेदङ्कानग्रसंख्याङ्कवद्युतान् ॥ ३३५ ॥

(क०) अथ पातालं लक्षयति—**आदौ रूपमित्यादि** । संख्याङ्कसंततेः पूर्वंवल्लिखितायाः **अधोऽधः** आदौ प्रथमकोष्ठ एकाङ्कस्याधः । **रूपमिति** । गणकप्रसिद्धया रूपमित्येकमुच्यते । अथवा आदौ रूपं संख्याङ्कसंततेरादौ स्थितं स्वरूपमेकाङ्कमित्यर्थः । तमादावधः पङ्क्त्यादौ न्यस्य । अत्र आदावित्यावृत्त्या योजनीयम् । **अथ**; अनन्तरम्, द्व्यङ्कादीनामधोऽधः क्रमादेकैकमङ्कं न्यसेदिति सामान्यवचनम् । **अन्त्यादीनित्यादि** विशेषवचनम् । **स्वपङ्क्तिस्थानिति** । अधस्थाल्लेख्यपङ्क्तिस्थितान्, **अन्त्यादींश्चतुरः**, अन्त्योपान्त्यतुर्यषष्ठान् । **तथेति**; यथा संख्याङ्कपङ्क्तौ तद्वदित्यर्थः । **अग्रसंख्याङ्कवद्युतानिति**; तुर्यषष्ठयोः प्रतिनिधिर्न विद्यत इति चात्र विशेषः । अग्र उपरिपङ्क्तिस्थः संख्याङ्कोऽस्यास्तीत्यग्रसंख्याङ्कवान् अन्त्य एव गृह्यते । तस्यैव सर्वत्र संभवात् । अग्रसंख्याङ्कवता युतान् इत्यनेन यथासंभवं युतानामुपान्त्यादीनां केवलानामेव ग्रहणमिष्यते । अन्यथा अग्रसंख्याङ्कवत इत्येव ब्रूयात् । युतानन्त्यादीनित्यत्र उपान्त्यादय एव ग्राह्याः, नान्त्यः । तस्य स्वस्यैव स्वेन युतत्वाभावात् । अत्रायमङ्कलेखनप्रकारः—आदौ लिखितस्यैकाङ्कस्य अन्त्यस्यैव संभवात्तमग्रे संख्याङ्केनैकाङ्केन युतं कृत्वा द्व्यङ्कं द्व्यङ्कादधो लिखेत् । तेनान्त्येन द्व्यङ्केनाग्रे स्थितद्विसंख्याङ्कवता युतमुपान्त्यमेकाङ्कं मिलित्वा पञ्चाङ्कं त्र्यङ्कादधो लिखेत् । तेन पञ्चाङ्केनान्त्येनाग्रे स्थितसंख्याङ्कवता युतमुपान्त्यं पञ्चाङ्कं मिलित्वा दशाङ्कं षडङ्कादधो लिखेत् । ततस्तेनान्त्येन दशाङ्केनाग्रे षट्कसंख्याङ्कवता युतमुपान्त्यं पञ्चाङ्कं तुर्यमेकाङ्कं च मिलित्वा द्वाविंशत्यङ्कं दशाङ्कादधो लिखेत् । तेनान्त्येन द्वाविंशत्यङ्केनाग्रे

किं तु प्रतिनिधिर्नात्र विद्यते तुर्यषष्ठयोः ।
इष्टतालद्रुतमितेष्वङ्केषु लिखितेष्विति ॥ ३३६ ॥
क्रमादन्त्योपान्त्यतुर्यषष्ठैर्यत्र द्रुतादयः ।
मीयन्ते सर्वभेदस्थाः पातालः सोऽभिधीयते ॥ ३३७ ॥

१	२	४	२०	२२	४४	९३

इति पातालः

दशसंख्याङ्कवता युतमुपान्त्यं दशाङ्कं तुर्यं द्व्यङ्कं च मिलित्वा चतुश्चत्वारिंशदङ्कमेकोनविंशत्यङ्कादधो लिखेत् । तेनान्त्येन चतुश्चत्वारिंशदङ्केनाग्र एकोनविंशतिसंख्याङ्कवता युतमुपान्त्यं द्वाविंशत्यङ्कं तुर्यं पञ्चाङ्कं षष्ठमेकाङ्कं च मिलित्वैकनवत्यङ्कं त्रयस्त्रिंशदङ्कादधो लिखेत् । एवमुत्तरत्रापि इष्टतालद्रुतमितानङ्कान् लिखेत् । इतीष्टतालद्रुनमितेष्वङ्केषु लिखितेषु सत्सु, यत्र; अधः पङ्क्तौ, अन्त्योपान्त्यतुर्यषष्ठैः क्रमात् ज्ञेयमाह—**सर्वभेदस्था द्रुतादयो मीयन्त इति**। प्लुतप्रस्तारे तावदन्त्येन चतुश्चत्वारिंशदङ्केन सर्वभेदस्था द्रुता मीयन्ते । उपान्त्येन द्वाविंशत्यङ्केन सर्वभेदस्था लघवो मीयन्त इति । तुर्येण पञ्चमाङ्केन सर्वभेदस्था गुरवो मीयन्ते । षष्ठेनैकाङ्केन द्रुता मीयन्ते । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् ॥ -३३४–३३७ ॥

इति पातालः

(सु०) अथ पातालमाह—अदाविति । आदौ रूपम्, एकाङ्को लिखेत् । अथ; अनन्तरं, संख्याङ्कसंततेः एकैकमङ्कं लिखेत् । क्रमाच्च संख्याङ्कं संततेरधोऽधः स्वपङ्क्तिः स्यात् । यथासंभवमन्त्यादीन् अन्त्योपान्त्यतुर्यषष्ठानङ्कान् समस्थानस्थितेन संख्याङ्केन सहितान् लिखेत् । किं त्विति । यथा संख्यासंततिरचने तुर्यषष्ठयोरभावे तृतीयपञ्चमयोः प्रतिनिधिरुक्तः । तथात्र नास्ति । एवं च इष्ट-

पङ्क्तिं कृत्वेष्टतालस्थद्रुतसंमितकोष्ठिकाम् ॥ ३३८ ॥
तिरश्चीं तत्परामूनां कोष्ठेनाथ ततः पराः ।
द्विद्विकोष्ठोनिताः स्वस्वपूर्वतोऽथाङ्कयोजना ॥ ३३९ ॥

तालो यावत् द्रुतस्तावत् संख्याङ्केषु लिखितेषु क्रमादन्त्योपान्त्यतुर्यषष्ठैर्यत्र द्रुतादयो मीयन्ते संख्याङ्काः संपद्यन्ते, स पाताल इति संबन्धः । अस्य प्रस्तारः —एकाङ्के दत्ते स एकः, अन्त्ये संख्याङ्कश्चैकः, एवं द्वौ पुरस्ताद्देयौ । ततः संख्याङ्के त्रयम्, उपान्त्ये द्वौ, एवं पञ्च देयाः । ततः संख्याङ्के षट्, अन्त्ये दश, उपान्त्ये पञ्च, तुर्ये एकः, एवं द्वाविंशतिः । ततः संख्याङ्के दश, अन्त्ये द्वाविंशतिः, उपान्त्ये दश, तुर्ये द्वयम्, एवं चतुश्चत्वारिंशदिति ज्ञेयम् । षड्द्रुतप्रस्तारे चतुश्चत्वारिंशत् द्रुताः ; द्वाविंशतिर्लघवः, पञ्च गुरवः, एकः प्लुत इति क्रमात् अन्त्योपान्त्यतुर्यषष्ठैरङ्कैर्मीयन्ते ॥ -३३४–३३७ ॥

इति पातालः

(क०) द्रुतमेरुं लक्षयति—**पङ्क्तिं कृत्वेत्यादि** । **इष्टतालस्थद्रुतसंमितकोष्ठिकामिति** । अत्रास्माकं द्रुतप्लुतात्मकस्ताल इष्टः, तत्रस्थाः द्रुताः सप्त ; तैः संमिताः कोष्ठाः यस्यां सा तथोक्ता । **तिरश्चीमिति** । नोर्ध्वगां नाप्यधोगताम्, अपितु तिरश्चीमेव । दक्षिणगतां प्रथमं तावत्सप्तकोष्ठिकां तिरश्चीमधःपङ्क्तिं कृत्वा, **अथ** ; अनन्तरम्, **तत्परां** पङ्क्तिं **कोष्ठेन ऊनां** न्यूनां ; वामस्थप्रथमकोष्ठेन हीनां द्वितीयां परां पङ्क्तिं षट्कोष्ठिकं कुर्यादित्यर्थः । **ततः** ; द्वितीयस्याः पङ्क्तेः, **पराः** ; तृतीयादयः पङ्क्तयः । **स्वस्वपूर्वतो द्विद्विकोष्ठोनिता** इति । तृतीया परपङ्क्तिः द्वितीयापेक्षया वामस्थप्रथमकोष्ठद्वयहीना सती चतुष्कोष्ठिकात्र कार्या । ततोऽपि परा चतुर्थी पङ्क्तिः पूर्ववत् द्विकोष्ठोनिता सती द्विकोष्ठिकात्र कार्या । उदाहरणार्थमेतावदेवोक्तम् । अतः परमपि यावदिष्टं तावदुपरि दक्षिणतश्च मेरोर्वर्धयेत् । **अथाङ्कयोजनेति** ; क्रियत इति

द्वौ द्वौ तासामाद्यकोष्ठौ स्यातामेकाङ्कसंयुतौ ।
अधस्तन्यास्तृतीयादौ विषमे कोष्ठके लिखेत् ॥ ३४० ॥
अन्त्याद्यङ्कचतुष्कस्य योगं संख्याङ्कसंघवत् ।
समे त्वन्त्यं विनैतेषां योगं न्यस्याथ पङ्क्तिषु ॥ ३४१ ॥
परासु शेषकोष्ठेषु चतुर्योगोऽयमिष्यते ।
नास्ति प्रतिनिधिस्त्वासामङ्कयोस्तुर्यषष्ठयोः ॥ ३४२ ॥
तासु स्वभावतो यास्तु निष्पन्ना ऊर्ध्वपङ्क्तयः ।

शेषः । **तासां** पङ्क्तीनां **द्वौ द्वौ** चाद्यकोष्ठावेकाङ्कसंयुतौ स्याताम् । **अधस्तन्याः** पङ्क्तेः **तृतीयादौ विषमे कोष्ठके संख्याङ्कसंघवत् अन्त्याद्यङ्कचतुष्कस्य योगं लिखेदिति** । तुर्यषष्ठयोरभावे तृतीयपञ्चमौ प्रतिनिधी कुर्यादित्यतिदेशार्थः । एवमधस्तन्यास्तृतीयकोष्ठेऽन्त्योपान्त्ययोरङ्कयोर्योगं लिखेत् । **समे त्विति** । चतुर्थादौ समसंख्ये कोष्ठे तु, **अन्त्यं विनैतेषाम्**; उपान्त्यतुर्यषष्ठानाम्, **योगं न्यस्येति**; अत्रान्त्याभाव एव विशेषः । एवमधस्तन्याः समचतुर्थकोष्ठे अन्त्यं द्व्यङ्कं विना उपान्त्यस्यैकाङ्कस्य तुर्याभावात् तृतीयस्यैकाङ्कस्य योगं द्व्यङ्कं लिखेत् । तस्या विषमे पञ्चमे कोष्ठे अन्त्योपान्त्ययोर्द्व्यङ्कयोः तुर्यस्यैकाङ्कस्य च योगं पञ्चाङ्कं लिखेत् । तस्याः समे षष्ठे कोष्ठेऽन्त्यं पञ्चाङ्कं विना उपान्त्यतुर्ययोः द्व्यङ्कैकाङ्कयोः षष्ठाभावात् पञ्चमस्यैकाङ्कस्य च योगं चतुरङ्कं लिखेत् । तस्या विषमे सप्तमे कोष्ठे सोपान्त्यतुर्यषष्ठानां चतुष्पञ्चद्व्येकाङ्कानां योगं द्वादशाङ्कं लिखेत् ।

परास्त्वित्यादि । द्वितीयादिपरपङ्क्तिषु । **शेषकोष्ठेष्विति** । 'तन्मध्ये तु समाकोष्ठे, इति वक्ष्यति । तदितरेषु विषमकोष्ठेष्वित्यर्थः । **अयं चतुर्योग इष्यत इति**; अन्त्यादीनां योग इत्यर्थः । **आसां** परपङ्क्तीनां संबन्धिनोः तुर्यषष्ठयोरङ्कयोः प्रतिनिधिस्तु नास्ति । **तास्वित्यादि** । **तासु**; तिरश्चीषु

तन्मध्ये तु समाकोष्ठेऽन्त्यस्थानेऽन्त्यादधस्तनः ॥ ३४३ ॥
अङ्कः कार्योऽथ तैरङ्कैर्भेदसंख्याभिधीयते ।
विषमायामूर्ध्वपङ्क्तौ स्थितैरङ्कैरधः क्रमात् ॥ ३४४ ॥

पङ्क्तिषु याः स्वभावतो निष्पन्नाः। **ऊर्ध्वपङ्क्तय** इति। प्रथमामधःपङ्क्तिं प्रकृतिं कृत्वा तदूर्ध्वपङ्क्तिकल्पनायां कृतायां प्रथमपङ्क्तिरेककोष्ठा, द्वितीया द्विकोष्ठा, तृतीयापि द्विकोष्ठिका, चतुर्थी त्रिकोष्ठिका, पञ्चम्यपि त्रिकोष्ठिका, षष्ठी चतुष्कोष्ठिका, सप्तम्यपि चतुष्कोष्ठिका, एवमुदाहृते द्रुतमेरावूर्ध्वपङ्क्तयः सप्त भवन्ति। **तन्मध्य** इति; तासामूर्ध्वपङ्क्तीनां मध्ये। **समाकोष्ठ इति**। समायाः समसंख्यायाः पङ्क्तेः कोष्ठे अङ्कितव्ये, **अन्त्यस्थाने**; पूर्वपङ्क्तिस्थस्य अन्त्याङ्कस्य स्थाने प्रसङ्गे सति, **अन्त्यादधस्तनाङ्कः कार्य** इति। प्रकृते द्रुतमेरौ तिसृषूर्ध्वपङ्क्तिषु अङ्काङ्कितासु सतीषु त्रिकोष्ठिकायां चतुर्थ्यामङ्कितव्ये मध्यमकोष्ठे अन्त्यस्यैकाङ्कस्य अधस्तनद्व्यङ्कमादाय उपान्त्यमेकाङ्कं च योजयित्वा त्र्यङ्कं लिखेत्। ततो विषमायाः पञ्चम्यामधःकोष्ठे अन्त्योपान्त्ययोस्त्र्यङ्कैकाङ्कयोर्योगं चतुरङ्कं लिखेत्। ततः समायाः षष्ठ्या द्वितीयकोष्ठे अन्त्यादधस्तनस्य पञ्चाङ्कस्य उपान्त्यतुर्ययोस्त्र्यङ्कैकाङ्कयोश्च योगं नवाङ्कं लिखेत्। ततो विषमायाः सप्तम्यां द्वितीयकोष्ठे अन्त्योपान्त्यतुर्याणां नवचतुरेकाङ्कानां योगं चतुर्दशाङ्कं लिखेत्। तस्या एव तृतीयकोष्ठे अन्त्यादधस्तनोपान्त्ययोश्चतुरङ्कैकाङ्कयोर्योगं पञ्चाङ्कं लिखेत्। तस्या एव तुरीयकोष्ठे अन्त्योपान्त्ययोः पञ्चैकाङ्कयोर्योगं षडङ्कं लिखेत्। अथ तैरङ्कैर्ज्ञेयमाह—**भेदसंख्याभिधीयत** इति। भेदानां प्रस्तारगतानां तालभेदानां संख्या इयत्ता।

तदेव विषयव्यवस्थया विवृणोति—**विषमायामित्यादिना**। अत्र **विषमायां**; सप्तम्याम्; **ऊर्ध्वपङ्क्तौ अधःक्रमात्**; अधस्तादारभ्य;

एकद्रुताद्या विषमत्र्यादिसंख्या द्रुता भिदाः ।
सर्वद्रुतान्ता मीयन्ते समपङ्क्तस्थितैः पुनः ॥ ३४५ ॥
द्रुतहीनादयो द्व्यादिसमसंख्या द्रुता भिदाः ।
सर्वद्रुतान्ता ज्ञायन्ते द्रुतमेरुरयं मतः ॥ ३४६ ॥
ऊर्ध्वपङ्क्तिस्थसर्वाङ्कयोगात्संख्यापि गम्यते ।

इति द्रुतमेरुः

							१	१
					१	१	७	८
			१	१	५	६	२०	२७
	१	१	३	४	९	१४	२५	४४
१	१	२	२	५	४	१२	७	२६
१	२	३	४	५	६	७	८	९

इति द्रुतमेरुकोष्ठकम्

एकद्रुताद्या विषमत्र्यादिसंख्या द्रुताः सर्वद्रुतान्ता भिदा मीयन्त इति । अत्र आद्यस्थितेन द्वादशाङ्केन द्रुतप्लुतप्रस्तार एव द्रुता भेदा मीयन्ते । द्वितीयकोष्ठस्थेन चतुर्दशाङ्केन त्रिद्रुता भेदा मीयन्ते । तृतीयकोष्ठस्थेन षडङ्केन पञ्चद्रुता भेदा मीयन्ते । अन्त्यकोष्ठस्थेनैकाङ्केन सर्वद्रुता भेदा मीयन्ते । **समपङ्क्तिस्थितैः पुनरिति ।** अत्र समायां षष्ठ्यामूर्ध्वपङ्क्तौ स्थितैरङ्कैस्तु, **द्रुतहीनादयो द्व्यादिसमसंख्या द्रुता सर्वद्रुतान्ता भिदा ज्ञायन्त इति ।** षड्द्रुतात्मके प्लुतप्रस्तारे द्रुतहीना भेदा अधःकोष्ठस्थेन चतुरङ्केण ज्ञायन्ते । द्वितीयकोष्ठस्थेन नवाङ्केन द्विद्रुता भेदा ज्ञायन्ते । तृतीयकोष्ठस्थेन पञ्चाङ्केन

चतुर्द्रुता भेदा ज्ञायन्ते । अन्त्यकोष्ठस्थेनैकाङ्केन सर्वद्रुतो भेदो ज्ञायते । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । ज्ञेयान्तरमप्याह—**ऊर्ध्वपङ्क्तिस्थेति** ॥-३३८–३४६-॥

इति द्रुतमेरुः

(सु०) द्रुतमेरुं निरूपयति—**पङ्क्तिं कृत्वेति** । इष्टतालः यावत् द्रुतः तावत्संख्याकैः कोष्ठकैः मितां तिरश्चीं पङ्क्तिं कुर्यात् । ततः परामूर्ध्वां पङ्क्तिं प्रथमेन कोष्ठेन हीनां कुर्यात् । ततः परास्तु पङ्क्तयः प्रथमतः कोष्ठद्वयहीनाः कार्याः, स्वस्वपूर्वपङ्क्तितः सकाशात् । एवं स्थापयित्वा इयमङ्कयोजनेत्याह—**द्वौ द्वाविति** । तासां सर्वासां पङ्क्तीनामाद्यकोष्ठद्वये एकाङ्को देयः । अधस्तन्याः पङ्क्तेः तृतीयादौ विषमे कोष्ठके तृतीयपञ्चमसप्तमादौ संख्याङ्कसंघवत् अन्त्योपान्त्यतुर्यकोष्ठाङ्कयोर्योगं लिखेत् । अधस्तन्याः समकोष्ठकेषु चतुर्थषष्ठादिषु तु अन्त्यं विना उपान्त्यतुर्यषष्ठानां योगं लिखेत् । एवमधस्तनपङ्क्तौ अङ्कान् विलिख्य, परासु ऊर्ध्वस्थासु पङ्क्तिषु प्रथमकोष्ठद्वये एकाङ्कस्य दत्तत्वात् शेषकोष्ठकेषु अयमेव योगः । अन्त्योपान्त्यतुर्यषष्ठा एवं ग्राह्याः । आसां, परपङ्क्तीनां संबन्धिनोः तुर्यषष्ठयोरङ्कयोः प्रतिनिधिर्नास्ति । समकोष्ठे विशेषमाह—**तास्विति** । तासु परासु पङ्क्तिषु, तिर्यक्पङ्क्तिविरचिनेन स्वभावतः पृथक्पङ्क्तयो विधेयाः । ऊर्ध्वाङ्कानां पङ्क्तयो निष्पन्नाः । तासां मध्ये समायाः पङ्क्तेः कोष्ठे अन्त्यस्थाने अन्त्यादधस्तनोऽङ्को ग्राह्यः । ततश्च अन्त्यादधस्तनोपान्त्यतुर्यषष्ठानां योगो लेखनीय इत्यर्थः । एवं द्रुतमेरुविरचनप्रकारमङ्कनिवेशनप्रकारं चोक्त्वा तैरङ्कैर्ज्ञेयमाह—**स्थितैरिति** । विषमायां प्रथमतृतीयपञ्चमादावूर्ध्वपङ्क्तौ स्थितैरङ्कैश्च अधःक्रमात् अधस्तनकोष्ठमारभ्य एकद्रुतत्रिद्रुतपञ्चद्रुताद्या मीयन्ते गण्यन्ते । प्रथमकोष्ठके योऽङ्कस्तावत्संख्याक एकद्रुताद्याः । द्वितीयकोष्ठके त्रिद्रुताः । तृतीयकोष्ठके पञ्चद्रुताः । अन्त्यकोष्ठके सर्वद्रुता इत्यादि । समपङ्क्तिषु पुनः स्थितैः अङ्कैः द्रुतहीनादयः द्व्यादिसमसंख्या द्रुताः सर्वद्रुतान्ता भिदा ज्ञायन्ते । प्रथमकोष्ठके एकद्रुतहीनाः, द्वितीयकोष्ठके द्विद्रुतहीनाः, तृतीयकोष्ठके चतुर्द्रुतहीनाः ; चतुर्थकोष्ठके षड्द्रुतादयः । अन्त्यकोष्ठके सर्वद्रुतहीनाः । प्रसङ्गेन संख्यापरिज्ञानमाह—**ऊर्ध्वेति** । ऊर्ध्वपङ्क्ति-

लघुमेरौ कोष्ठपङ्क्तीः प्राग्वन्न्यस्येत्तदादिमः ॥ ३४७ ॥
एकैककोष्ठ एकाङ्कयुक्तोऽधःपङ्क्तिकेषु तु ।
शेषकोष्ठेष्वन्त्यतुर्यषष्ठयोगं निवेशयेत् ॥ ३४८ ॥
परासां शेषकोष्ठेषूपान्त्याधस्तनसंयुतम् ।
त्रियोगमेवमादध्यादत्र च द्रुतमेरुवत् ॥ ३४९ ॥

स्थानां सर्वेषामङ्कानां संयोगात् संख्या परिज्ञायते गण्यते । प्रस्तारस्तु मूलग्रन्थ एव सुगमः ॥ -३३८–३४६- ॥

इति द्रुतमेरुः

(क०) अथ लघुमेरुं लक्षयति—**लघुमेरावित्यादि** । **प्राग्वत्**; द्रुतमेराविव कोष्ठपङ्क्तीर्न्यस्येत् । **तदादिमः**; तासां तिरश्चीनां पङ्क्तीनाम्, आदिमः ; एकैककोष्ठ एकाङ्कयुक्तः कर्तव्यः । **अधःपङ्क्तिकेषु शेषकोष्ठेषु तु**; अत्र तुशब्दः परपङ्क्तिशेषकोष्ठेभ्यो वैलक्षण्यं द्योतयति । **अन्त्यतुर्यषष्ठयोगं निवेशयेदिति** । उपान्त्यं त्यक्त्वेत्यर्थः । अत्राद्यपङ्क्तेर्द्वितीयकोष्ठे प्रथमकोष्ठगतमन्त्यमेकाङ्कं लिखेत् । तृतीयकोष्ठेऽपि द्वितीयकोष्ठगतमन्त्यमेकाङ्कमेव लिखेत् । चतुर्थकोष्ठे त्वत्र प्रतिनिधेः सदसत्त्वे च द्रुतमेरुवदिति वक्ष्यमाणत्वात्प्रतिनिधेः सद्भावादन्त्यमेकाङ्कं तुर्याभावे तृतीयमेकाङ्कं च योजयित्वा द्व्यङ्कं लिखेत् । पञ्चमकोष्ठेऽन्त्यतुर्ययोर्द्व्यङ्कैकाङ्कयोर्योगं त्र्यङ्कं लिखेत् । षष्ठकोष्ठेऽप्यन्त्यतुर्ययोस्त्र्यङ्कैकाङ्कयोः षष्ठाभावे पञ्चमस्यैकाङ्कस्य च योगं पञ्चाङ्कं लिखेत् । सप्तमे कोष्ठेऽप्यन्त्यतुर्यषष्ठानां पञ्चैकैकाङ्कानां योगं सप्ताङ्कं लिखेत् । **परासां** पङ्क्तीनां **शेषकोष्ठेषु** द्वितीयादिकोष्ठेषु, **उपान्त्याधस्तनसंयुतमेवं त्रियोगमादध्यादिति** । द्वितीयस्याः परपङ्क्तेः द्वितीयकोष्ठेऽन्त्यमेकाङ्कमुपान्त्याभावेऽपि तदधःकोष्ठस्य सद्भावात् तत्र स्थितमेकाङ्कं च योजयित्वा द्व्यङ्कं लिखेत् । तृतीयकोष्ठे द्व्यङ्कमन्त्य-

सदसत्त्वे प्रतिनिधेः कोष्ठाङ्कैरूर्ध्वपङ्क्तिगैः।
लघुहीनादुपक्रम्यैकाद्येकोत्तरवृद्धलाः ॥ ३५० ॥

मुपान्त्याधस्तनमेकाङ्कं च योजयित्वा त्र्यङ्कं लिखेत्। चतुर्थ-कोष्ठे त्र्यङ्कमन्त्यमुपान्त्याधस्तनमेकाङ्कं च योजयित्वा चतुरङ्कं लिखेत्। अत्र प्रतिनिधेरसत्त्वात्तुर्याभावे तृतीयो न गृह्यते। पञ्चमकोष्ठेऽन्त्योपान्त्या-धस्तनतुर्याणां चतुर्द्व्येकाङ्कानां योगं सप्ताङ्कं लिखेत्। षष्ठकोष्ठेऽन्त्योपान्त्या-धस्तनतुर्याणां सप्तत्रिद्व्यङ्कानां योगं द्वादशाङ्कं लिखेत्। ततस्तृतीयस्यां द्वितीयकोष्ठेऽन्त्योपान्त्याधस्तनयोरेकद्व्यङ्कयोर्योगं त्र्यङ्कं लिखेत्। तृतीयकोष्ठे-ऽन्त्योपान्त्याधस्तनयोस्त्र्यङ्कयोर्योगं षडङ्कं लिखेत्। चतुर्थे कोष्ठेऽन्त्यं षडङ्क-मुपान्त्याधस्तनं चतुरङ्कं च योजयित्वा दशाङ्कं लिखेत्। ततश्चतुर्थ्यां द्वितीयकोष्ठेऽन्त्यमेकाङ्कमुपान्त्याधस्तनं त्र्यङ्कं च योजयित्वा चतुरङ्कं लिखेत्। एवमुत्तरत्रापि यथेष्टं वर्धयेत् ॥ -३४७–३४९ ॥

(सु०) लघुमेरुं निरूपयति—लघुमेराविति। कोष्ठपङ्क्तीः प्राग्वत्; द्रुतमेरुकोष्ठपङ्क्तिवत् न्यस्येत् स्थापयेत्। तासां पङ्क्तीनामेकैकः प्रथमकोष्ठः एकाङ्कयुक्तः कर्तव्यः। अधःपङ्क्तिकेषु तु शेषकोष्ठेषु अन्त्यतुर्यषष्ठानां योगं निवेशयेत्। अन्यासां पङ्क्तीनामुपान्त्यात् अधस्तनसंयुतं च त्रियोगं प्रति तुर्यषष्ठ-योगमादध्यात् गृह्णीयात्। अन्त्योपान्त्याधस्तनतुर्यषष्ठयोर्योगमित्यर्थः। प्रतिनिधेः सत्त्वमसत्त्वं च द्रुतमेरुवत्। यथा द्रुतमेरौ अधःपङ्क्तौ च तुर्यषष्ठयोः प्रतिनिधिः, अन्यासु पङ्क्तिषु नास्ति, तथा लघुमेरावित्यर्थः ॥ -३४७–३४९ ॥

(क०) अत्र ज्ञेयमाह—**कोष्ठाङ्कैरित्यादि**। **ऊर्ध्वपङ्क्तिगैरिति**। द्रुतमेरावुक्तप्रकारेण द्रष्टव्यम्। **लघुहीनादुपक्रम्येति**; अधःक्रमादित्येत-दत्राप्यनुसंधेयम्। अधःपङ्क्तिकोष्ठाङ्केन द्रुतहीना भेदा ज्ञेयाः। **एकाद्ये-कोत्तरवृद्धला इति**। द्वितीयकोष्ठाङ्केनैकलघवो भेदाः; तृतीयकोष्ठाङ्केन

सर्वलान्ताः क्रमाज्ज्ञेयाः संख्या सर्वाङ्कसंगतेः ।

इति लघुमेरुः

									१
							१	५	१५
					१	४	१०	२०	२९
			१	३	६	१०	१८	३३	६१
	१	२	३	४	७	१२	२१	३४	५५
१	१	१	२	३	५	७	१०	१४	२१
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०

इति लघुमेरुकोष्ठकम्

द्विलघवः ; एवमेकोत्तरवृद्धलाः सन्तो ज्ञेयाः । **सर्वलान्ता** इति । अन्त्यकोष्ठाङ्केन सर्वलघवो भेदा ज्ञेया इति ; प्रकृते द्रुतप्लुतप्रस्तारे सप्तम्या ऊर्ध्वपङ्क्तेरधःकोष्ठस्थेन सप्ताङ्केन लघुहीना भेदा ज्ञेयाः ; द्वितीयकोष्ठस्थेन द्वादशाङ्केनैकलघवो भेदा ज्ञेयाः ; तृतीयकोष्ठस्थेन दशाङ्केन द्विलघवो भेदा ज्ञेयाः ; अन्त्यकोष्ठस्थेन चतुरङ्केण सर्वलघवो भेदा ज्ञेया इति सर्वत्र द्रष्टव्यम् । ज्ञेयान्तरमप्याह—**संख्या सर्वाङ्कसंगतेरिति** ॥३५०, ३५०-॥

इति लघुमेरुः

(सु०) लघुमेरोर्ज्ञेयं कथयति—कोष्ठाङ्कैरिति । ऊर्ध्वपङ्क्तिगैः ; ऊर्ध्वपङ्क्तिस्थितैः, कोष्ठाङ्कैः ; अधःकोष्ठमारभ्य, द्रुतादयो भेदा ज्ञेयाः। अन्तेषु सर्वलघ्वन्ताः सर्वाङ्कमेलनात्संख्यापरिज्ञानं चानुषङ्गात्सिध्यति ॥ ३५०,३५०-॥

इति लघुमेरुः

गुरुमेरावधःपङ्क्तेः परा कोष्ठत्रयोनिता ॥ ३५१ ॥
चतुश्चतुष्कोष्ठहीनाः स्वस्वपूर्वावलेः पराः ।
एकाङ्कवन्त आद्याद्यकोष्ठाः प्रथमपङ्क्तिगः ॥ ३५२ ॥
द्वितीयो द्व्यङ्कवानन्त्योपान्त्यषष्ठाङ्कयोगिनः ।
शेषकोष्ठाः परासां तु द्वितीयादिषु लिख्यते ॥ ३५३ ॥

(क०) अथ गुरुमेरुं लक्षयति—**गुरुमेरावित्यादि । अधःपङ्क्तेः परा**; द्वितीयपङ्क्तिरधःपङ्क्त्यपेक्षया **कोष्ठत्रयोनिता** कर्तव्या । **पराः**; तृतीयादयः । **स्वस्वपूर्वावलेश्चतुष्कोष्ठहीना इति**; कर्तव्या इति शेषः । अत्रोदाहरणार्थमधःपङ्क्तिः समकोष्ठिका कार्या, तत्परा द्वितीयाधःपङ्क्तेः कोष्ठत्रयं हित्वा ततः चतुर्थ्यादिकोष्ठैः समानकोष्ठा लेखनीया । तदा स्वयं चतुष्कोष्ठा भवति । **आद्याद्यकोष्ठा इति** । सर्वासां पङ्क्तीनामाद्यकोष्ठा एकाङ्कवन्तः कार्याः । प्रथमपङ्क्तिगो द्वितीयः कोष्ठो द्व्यङ्कवान् कार्यः । **शेषकोष्ठा** इति । अधःपङ्क्तेस्तृतीयादयः कोष्ठाः । **अन्त्योपान्त्यषष्ठाङ्कयोगिन** इति । तुर्यं मुक्त्वेत्यर्थः । एवमधःपङ्क्तेस्तृतीयकोष्ठेऽन्त्योपान्त्ययोर्द्व्यङ्कैकाङ्कयोर्योगं त्र्यङ्कं लिखेत् । चतुर्थकोष्ठेऽन्त्योपान्त्ययोर्द्व्यङ्कत्र्यङ्कयोर्योगं पञ्चाङ्कं लिखेत् । अत्र तुर्यस्यानुपादेयत्वात् प्रतिनिधित्वेनैकाङ्को न गृह्यते । ततः पञ्चमे कोष्ठे अन्त्योपान्त्ययोः पञ्चत्र्यङ्कयोर्योगमष्टाङ्कं लिखेत् । षष्ठे कोष्ठेऽन्त्योपान्त्ययोरष्टाङ्कपञ्चाङ्कयोः षष्ठाभावे पञ्चमस्यैकाङ्कस्य च योगं चतुर्दशाङ्कं लिखेत् । सप्तमे कोष्ठेऽन्त्योपान्त्यषष्ठानां चतुर्दशाष्टैकाङ्कानां योगं त्रयोविंशत्यङ्कं लिखेत् । **परासां त्विति । परासां**; द्वितीयादीनां पङ्क्तीनां द्वितीयादिषु कोष्ठेष्वधस्तुर्याङ्कसंयुत इत्यर्थः । **अन्त्योपान्त्यषष्ठानां योगो लिख्यत** इति । द्वितीयस्याः परपङ्क्तेः द्वितीयकोष्ठेऽन्त्यमेकाङ्कं तुर्याधस्तनमेकाङ्कं च योजयित्वा द्व्यङ्कं लिखेत् । तृतीयकोष्ठेऽन्त्योपान्त्यतुर्याधस्तनानां द्विद्व्येकाङ्कानां

योगोऽन्त्योपान्त्यषष्ठानामधस्तुर्याङ्कसंयुतः ।
लघुस्थाने गुरुर्ज्ञेयः शेषं तु लघुमेरुवत् ॥ ३५४ ॥

इति गुरुमेरुः

							८	३	१
			१	२	५	१०	२०	३८	७३
१	२	३	५	८	१४	२३	३९	६५	१०९
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०

इति गुरुमेरुकोष्ठकम्

योगं पञ्चाङ्कं लिखेत् । चतुर्थकोष्ठेऽन्त्योपान्त्यतुर्याधस्तनानां पञ्चद्वित्र्यङ्कानां योगं दशाङ्कं लिखेत् । ततोऽप्येवं वर्धयेत् । अत्र ज्ञेयमाह—**लघुस्थाने गुरुर्ज्ञेय** इति । गुरुहीनादुपक्रम्यैकाद्येकोत्तरवृद्धगाः सर्वगान्ता इत्यूहनीयम् । यथा द्रुतप्लुतप्रस्तारे तावद्गुरुमेरौ सप्तम्या ऊर्ध्वपङ्क्तेरधःक्रमात्प्रथमकोष्ठस्थेन त्रयोविंशत्यङ्केन गुरुहीना भेदा ज्ञेयाः । द्वितीयकोष्ठस्थेन दशाङ्केनैकगुरवो भेदा ज्ञेयाः । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । **शेषं तु लघुमेरुवदिति** । अधःपङ्क्तौ प्रतिनिधेः सत्त्वं, परपङ्क्तिषु प्रतिनिधेरसत्वं सर्वाङ्कसंगतेः संख्या च ज्ञेयमित्यतिदेशार्थः ॥ -३५१—३५४ ॥

इति गुरुमेरुः

(सु०) गुरुमेरुं निरूपयति—गुरुमेराविति । अधःपङ्क्तेः ; इष्टताल्द्रुतप्रमाणकोष्ठकान् विधाय, परा ; द्वितीया पङ्क्तिः, तस्याः सकाशादुपरि प्रथमकोष्ठत्रयमेव कर्तव्याः । अन्यासु पूर्वपङ्क्तिषु चतुर्भिः कोष्ठकैः न्यूनाः कार्याः ।

प्लुतमेरावधःपङ्क्तेः पञ्चकोष्ठोनिता परा ।
तत्पराः स्वस्वपूर्वातः षट्षट्कोष्ठोनिता मताः ॥ ३५४ ॥
अधःपङ्क्तौ तु षष्ठाङ्कस्थाने तुर्यं नियोजयेत् ।

अङ्कविन्यासप्रकारमाह—**एकाङ्केति** । सर्वासां पङ्क्तीनाम्, आद्याद्यकोष्ठा; वन्तः एकाङ्कः कार्याः । **प्रथमपङ्क्तिगः** द्वितीयः कोष्ठः द्व्यङ्कवान्; द्व्यङ्कयुक्तः कार्यः । प्रथमपङ्क्तेः अन्त्ये कोष्ठाः, अन्त्योपान्त्यषष्ठाङ्कयोगिनः; अन्त्योपान्त्यषष्ठानाम्, अधःपङ्क्तिः तुर्याङ्कसंयुतः यो लेखनीयः । अन्यासां पङ्क्तीनां द्वितीयादिकोष्ठकेषु चतुर्थोङ्काऽधस्तनाङ्कसहितः, अन्त्योपान्त्यषष्ठानां योगो लेख्यः । लघुस्थाने गुरुः । अन्यत् लघुमेरुवत् । प्रतिनिधेः सत्वात्, ऊर्ध्वपङ्क्तौ अधःकोष्ठे गुरुहीनाः, द्वितीयकोष्ठे एकगुरवः । तृतीयादिकोष्ठे द्व्यादिगुरवः । अन्त्यकोष्ठे सर्वगुरव इति सर्वाङ्कसंगतेः संख्यापरिज्ञानमित्यादिलघुमेरुवज्ज्ञेयम् ॥ -३९१–३९४ ॥

इति गुरुमेरुः

(क०) अथ प्लुतमेरुं लक्षयति—**प्लुतमेरावित्यादि** । अधःपङ्क्तेः परा तदपेक्षया पञ्चकोष्ठोनिता कार्या । अत्राप्यधःपङ्क्तिं सप्तकोष्ठिकां कृत्वा तत्परां पङ्क्तिं तस्याः षष्ठ्यादिकोष्ठैः समानकोष्ठां लिखेत् । सात्र द्विकोष्ठा भवति । **तत्पराः**; तृतीयादयः पङ्क्तयः; **स्वस्वपूर्वातः**; द्वितीयादेः पङ्क्तेः । **षट्षट्कोष्ठोनितामता इति** । तृतीया पङ्क्तिः द्वितीयपङ्क्तेः षट्कोष्ठोनिता कार्या । तथा चतुर्थी पङ्क्तिः तृतीयपङ्क्तेः षट्कोष्ठोनिता कार्या । एवं पञ्चम्यादीर्यथेष्टं लिखेत् । अथाङ्कलेखनमाह—**अधःपङ्क्तौ त्वित्यादि । षष्ठाङ्कस्थाने तुर्यं नियोजयेदिति** । **अधःपङ्क्तौ**; षष्ठं त्यजेदित्यर्थः । शेषं तु गुरुमेरुवदित्यतिदेशेनैकाङ्कवन्त आद्याद्यकोष्ठा इति, प्रथमपङ्क्तिगो द्वितीयो द्व्यङ्कवानिति, अधःपङ्क्तौ प्रतिनिधेः सत्त्वम् । **परपङ्क्तिषु**;

त्रियोगोऽयमधः षष्ठयुक्तः स्यात्परपङ्क्तिषु ॥ ३५५ ॥
प्लुतो ज्ञेयो गुरुस्थाने शेषं तु गुरुमेरुवत् ।

इति प्लुतमेरुः

					१	२	५	१०	२२	४४
१	२	३	६	१०	१८	३१	५५	९६	१६८	२९६

इति प्लुतमेरुकोष्ठकम्

तदभावात् 'संख्या सर्वाङ्कसंगतेः' इत्येतत्सर्वमनुसंधेयम् । तेनाधःपङ्क्तौ प्रथमकोष्ठ एकाङ्कं लिखेत् । द्वितीये द्व्यङ्कं लिखेत् । तृतीयोपान्त्ययोर्द्व्यङ्कैकाङ्कयोर्योगं त्र्यङ्कं लिखेत् । चतुर्थेऽन्त्योपान्त्ययोर्द्व्यङ्कयोस्तुर्याभावे तृतीयस्यैकाङ्कस्य च संयोगं षडङ्कं लिखेत् । पञ्चमेऽन्त्योपान्त्यतुर्याणां षट्त्र्येकाङ्काणां योगं दशाङ्कं लिखेत् । षष्ठकोष्ठेऽन्त्योपान्त्यतुर्याणां दशषड्द्व्यङ्कानां योगमष्टादशाङ्कं लिखेत् । सप्तमेऽप्यन्त्योपान्त्यतुर्याणामष्टादशत्र्यङ्काणां योगमेकत्रिंशदङ्कं लिखेत् । द्वितीयस्यां परपङ्क्तौ द्वितीयकोष्ठेऽन्त्यस्यैकाङ्कस्य षष्ठाधस्तनस्यैकाङ्कस्यैव योगं द्व्यङ्कं लिखेत् । अत्र ज्ञेयमाह—**प्लुतो ज्ञेयो गुरुस्थान** इति । प्लुतहीनादुपक्रम्येत्याद्यूहनीयम् । तेनात्र द्रुतप्लुतप्रस्तारे तावत्प्लुतमेरौ सप्तम्यामूर्ध्वपङ्क्तेरधःक्रमात्प्रथमकोष्ठस्थेनैकोत्तरत्रयस्त्रिंशदङ्केन प्लुतहीना भेदा ज्ञेयाः । द्वितीयकोष्ठस्थेन दशाङ्केन एकगुरवो भेदा ज्ञेयाः । द्वितीयकोष्ठस्थेन द्व्यङ्केनैकप्लुतौ भेदौ ज्ञेयौ । एवं सर्वत्र प्रस्तारेषु द्रष्टव्यम् ॥ ३५५, ३५६- ॥

इति प्लुतमेरुः

संयोगमेरावूर्ध्वाः स्युश्चतस्रः कोष्ठपङ्क्तयः ॥ ३५६ ॥
इष्टतालद्रुतमितैः कोष्ठैर्युक्तास्ततः परे ।
द्वे पङ्क्ती स्वस्वपूर्वातो द्विद्विकोष्ठोनिते ततः ॥ ३५७ ॥

(सु०) प्लुतमेरुं निरूपयति—प्लुतमेराविति । प्रथमपङ्क्तिः इष्टताल-द्रुतमिता पूर्ववत् । ततः सकाशात् द्वितीयपङ्क्तिः पञ्चकोष्ठोनाः कर्तव्याः । अन्यासु पङ्क्तिषु स्वकीयपूर्वपूर्वपङ्क्तितः षट्कोष्ठोनिताः कार्याः । अङ्कवि-न्यासमाह—अधःपङ्क्ताविति । गुरुमेरुवत्सर्वं लक्षयति—तत्र षष्ठाङ्कस्थाने तु तुर्यं चतुर्थो योज्यते । ततश्च अधःपङ्क्तौ अन्त्योपान्त्यतुर्याणां योगो लेख्यः । परासु पङ्क्तिषु अधः षष्ठयुक्तः, अयमेव त्रियोगो लेख्यः । अन्त्योपान्त्यतुर्यषष्ठा-धस्तनपङ्क्तीनां योगो लेख्य इत्यर्थः । गुरुस्थाने प्लुतः । अन्यद् गुरुमेरुवत् । अधःपङ्क्तौ तुर्यषष्ठयोः प्रतिनिधिः; अन्यासु परपङ्क्तिषु प्रतिनिधिर्नास्ति । अधःकोष्ठके प्लुतहीनाः; द्वितीयकोष्ठके प्लुताः; तृतीयादिकोष्ठके त्र्यादि-प्लुताः; अन्त्यकोष्ठके सर्वप्लुता इति ज्ञेयाः ॥ ३५५, ३५६- ॥

इति प्लुतमेरुः

(क०) अथ संयोगमेरुं लक्षयति—**संयोगमेराविति । ऊर्ध्वाः चतस्रः कोष्ठपङ्क्तयः इष्टतालद्रुतमितैः कोष्ठैर्युक्ताः स्युरिति ।** प्रथमं तावत् मेरुस्वरूपनिष्पत्तिप्रदर्शनार्थं प्रत्येकं त्रयोदशकोष्ठयुक्ताः चतस्रः कोष्ठ-पङ्क्तीः ऊर्ध्वत आरभ्य लिखेत् । **ततःपरे;** दक्षिणभागे । **स्वस्वपूर्वातो द्विद्विकोष्ठोनिते द्वे पङ्क्ती इति ।** अत्र प्रथमेन स्वशब्देन लेखनीया पङ्क्तिरुच्यते । तस्याः पूर्वा चतुर्थी पङ्क्तिस्तदपेक्षया पञ्चमी द्विकोष्ठो-निता कार्या । तदा असौ पङ्क्तिः एकादशकोष्ठिका भवति । द्वितीय-स्वशब्देन षष्ठी पङ्क्तिरुच्यते । तस्याः पूर्वा पञ्चमी पङ्क्तिः, तदपेक्षया षष्ठी द्विकोष्ठोनिता कार्या । तदा असौ नवकोष्ठिका भवति । अत्र न्यून-

द्वे षष्ठ्या एककोष्ठोने ततस्तिस्रोऽष्टमावलेः ।
एककोष्ठोनिताः पश्चाद् द्विद्विकोष्ठोनिते परे ॥ ३५८ ॥
पङ्क्तिभ्यां स्वस्वपूर्वाभ्यां तथैकैकोनिते परे ।

त्वमूर्ध्वोर्ध्वकोष्ठपरित्यागेन द्रष्टव्यम् । ततोऽनन्तरं **द्वे** पङ्क्ती सप्तम्यष्टम्यौ, **षष्ठ्याः** षष्ठपङ्क्त्यपेक्षयैककोष्ठोने कार्ये । तदा ते प्रत्येकमष्टकोष्ठके भवतः । **ततः**; अनन्तरं **तिस्रो** नवमीदशम्येकादश्यः पङ्क्तयः, **अष्टमावलेः**; अष्टमपङ्क्त्यपेक्षया **एककोष्ठोनिताः** कार्याः । तदा ताः प्रत्येकं सप्त कोष्ठिका भवन्ति । **पश्चात्**; अनन्तरं **परे** द्वादशीत्रयोदश्यौ पङ्क्ती, **स्वस्वपूर्वाभ्यां पङ्क्तिभ्याम्**; एकादशीद्वादश्यपेक्षयेत्यर्थः । **द्विद्विकोष्ठोनिते इति** । एकादश्यपेक्षया द्वादशी द्विकोष्ठोनिता कार्या; तदा असौ पञ्चकोष्ठिका भवति । तदा त्रयोदश्यपि द्वादश्यपेक्षया द्विकोष्ठोनिता कार्या; तदा असौ त्रिकोष्ठिका भवति । **परे**; चतुर्दशीपञ्चदश्यौ पङ्क्ती । **तथेति**; स्वस्वपूर्वाभ्यामित्यर्थः । **एकैकोनिते इति** । त्रयोदश्यपेक्षया चतुर्दश्येककोष्ठोनिता कार्या; तदा असौ द्विकोष्ठिका भवति । तदपेक्षया पञ्चदश्यप्येककोष्ठोनिता कार्या; तदा असौ एककोष्ठा भवति । एवं पञ्चदश पङ्क्तयो भवन्ति । अतः परमेता एव यथेष्टमधो वर्धनीयाः ॥-३५७, ३५८-॥

(सु०) संयोगमेरुं निरूपयति—संयोगमेराविति । ऊर्ध्वाधःक्रमेण इष्टतालद्रुतमितसंख्याकैः चतस्रः कोष्ठपङ्क्तयः कर्तव्याः । अङ्कान्तरलेखनप्रकारमाह—ततः परे इति । द्वे पङ्क्ती द्वितीयचतुर्थपङ्क्तिः, पञ्चमषष्ठपङ्क्तिश्च, स्वस्वपूर्वतः; स्वकीयपूर्वपूर्वपङ्क्तितः, द्विद्विकोष्ठोनिते; द्वाभ्यां द्वाभ्यां कोष्ठाभ्यां न्यूने कार्ये । ततः; अनन्तरम्, षष्ठ्याः; षष्ठपङ्क्तेः सकाशात्; एककोष्ठोने; प्रत्येकमेककोष्ठेन न्यूना कर्तव्या । ततः अनन्तरम्, अष्टमावलेः अष्टमपङ्क्तेः सकाशात्, तिस्रः पङ्क्तयः, नवमदशमैकादशपङ्क्तयः एककोष्ठोनिताः कार्याः । पश्चात्, अनन्तरम्, परे द्वादशीत्रयो-

आद्यासु चतसृष्वासां क्रमेण सकलद्रुताः ॥ ३५९ ॥
समस्तलघवः सर्वगुरवः सकलप्लुताः ।

दश्यौ पङ्क्ती द्विद्विकोष्ठोनिते, प्रत्येकं द्विद्विकोष्ठोनिते कार्ये। तथा परे; चतुर्दशीपञ्चदश्यौ पङ्क्ती, स्वस्वपूर्वाभ्यां पङ्क्तिभ्यां एकैकौनिते कर्तव्ये ॥ -३५७–३५९- ॥

(क०) अथोर्ध्वपङ्क्तीनां द्रुतादिनियमं तत्तत्कोष्ठेषु लेखनीयाङ्कनियमं च तत्र वक्तुमारभते—**आद्यास्वित्यादिना**। आसां पञ्चदशीनां मध्ये, **आद्यासु** चतसृषु ऊर्ध्वपङ्क्तिषु **क्रमेण** प्रथमादिक्रमेण सकलद्रुताः; प्रथम-पङ्क्तौ सकलद्रुता भेदा ज्ञेयाः। द्वितीयपङ्क्तौ समस्तलघवो भेदाः। तृतीयपङ्क्तौ सर्वगुरवो भेदाः। चतुर्थपङ्क्तौ सकलप्लुता भेदाः। अत्र प्रथमं तावत्सुखेन द्रुतादिपङ्क्तिभेदपरिज्ञानाय पञ्चदशोर्ध्वपङ्क्तिकोष्ठकेषु ऊर्ध्वं प्रथमादिक्रमेण द्रुतादीन्, तद्द्वियोगं, त्रियोगं, चतुर्योगं च लिखेत्। प्रथमायां द्रुतम्, द्वितीयायां लघुम्, तृतीयायां गुरुम्, चतुर्थ्यां द्रुतम्, पञ्चम्यां दलौ, षष्ठ्यां दगौ, सप्तम्यां दपौ, अष्टम्यां लगौ, नवम्यां लपौ, दशम्यां गपौ, एकादश्यां दलगान्, द्वादश्यां त्रयोदश्यां च दगपान्, चतुर्दश्यां लगपान्, पञ्चदश्यां दलगपांश्च दक्षिणसंस्थान् लिखेत्। आस्वेवोर्ध्वपङ्क्तिषु त्रयोदशतिर्यक्पङ्क्तयः संभवन्ति। 'तावद् द्रुतोऽत्र तालः स्यात्पङ्क्तिर्याव-तिथी परः' इति वक्ष्यमाणत्वात्तिर्यक्पङ्क्तिषु तालभेदपरिज्ञानाय तत्पङ्क्ति-वामभागे तूपरिष्टादारभ्यैकैकद्रुतवर्धितान् द्रुतादीन् तालभेदान् लिखेत्। प्रथमे तिर्यक्पङ्क्तौ द्रुतम्, द्वितीयस्यां लघुम्, तृतीयस्यां लघुद्रुतौ, चतुर्थ्यां गुरुम्, पञ्चम्यां गुरुद्रुतौ, षष्ठ्यां प्लुतम्, सप्तम्यां प्लुतद्रुतौ, अष्टम्यां प्लुतलघू, नवम्यां प्लुतलघुद्रुतान्, दशम्यां प्लुतगुरू, एकादश्यां प्लुत-

एकाङ्कयुक्तनिःशेषकोष्ठाद्या स्यात्परा पुनः ॥ ३६० ॥
खयुक्तैर्विषमैः कोष्ठैः समैस्त्वेकाङ्कसंयुतैः ।
कर्तव्या गुरुपङ्क्तेस्तु त्रयः कोष्ठा नभोन्विताः ॥ ३६१ ॥
तुर्य एकाङ्कवानेवं [1]चतुष्कोष्ठाः परा अपि ।

गुरुद्रुतान्, द्वादश्यां प्लुतौ, त्रयोदश्यां प्लुतौ द्रुतं च वामसंस्थान् लिखेत् । तत्रोर्ध्वपङ्क्तिष्वाद्या पङ्क्तिः ॥ -३५९, ३५९- ॥

(सु०) प्रथमपङ्क्तिचतुष्टये ज्ञेयमाह—**आद्यास्विति** । आसां ; पङ्क्तीनां मध्ये, आद्यासु चतसृषु ; चतुर्थपङ्क्तिषु, क्रमेण सकलद्रुताः ; सकलद्रुतादयो भेदा ज्ञातव्याः । प्रथमपङ्क्तौ सकला द्रुता भेदाः, द्वितीयपङ्क्तौ सकला लघवः, तृतीयपङ्क्तौ सकला गुरवः, चतुर्थपङ्क्तौ सकलाः प्लुता इति ॥-३५९, ३५९-॥

(क०) **एकाङ्कयुक्तनिःशेषकोष्ठाद्या स्यादिति** । तस्यास्त्रयोदशसु कोष्ठेष्वेकाङ्कानेव लिखेत् । **परा पुनरिति** । द्वितीया तु विषमैः प्रथमतृतीयपञ्चम्यादिभिः कोष्ठैः, खयुक्तैः बिन्दुयुक्तैः, समैस्तु द्वितीयचतुर्थषष्ठादिभिः कोष्ठैस्तु एकाङ्कसंयुतैरुपलक्षिता कर्तव्येति । द्वितीयपङ्क्तौ प्रथमकोष्ठे बिन्दुम् । द्वितीयकोष्ठ एकाङ्कम् । तृतीयकोष्ठे बिन्दुं, चतुर्थकोष्ठेऽप्येकाङ्कमित्येवमेकान्तरितत्वेन लिखेत् । **गुरुपङ्क्तेस्त्विति** । तृतीयपङ्क्तेस्त्वाद्यास्त्रयः कोष्ठा नभोन्विताः बिन्दुयुक्ताः कर्तव्याः । तुर्यश्चतुर्थः कोष्ठ एकाङ्कवान् । एवं परा अपि चतुष्कोष्ठा इत्यत्र वीप्सा द्रष्टव्या । तेन तुर्याष्टमद्वादशषोडशादीन् बिन्दुकोष्ठान्तरितत्वेनैकाङ्कयुक्तान् लिखेदित्यर्थः ॥ -३६०, ३६१- ॥

[1] चतुष्कोष्ठय इति सुधाकरपाठः

प्लुतपङ्क्तौ सशून्याः स्युः पञ्च षष्ठस्तु रूपवान् ॥ ३६२ ॥
[1]षट्कोष्ठास्तद्वदन्ये स्युः षट्सु पङ्क्तिष्वनन्तरम् ।
द्वियोगजाः क्रमाद्भेदा दलघू दगुरू दपौ ॥ ३६३ ॥
लगौ लपौ गपौ चेति तदङ्कप्रक्रिया त्वियम् ।

(सु०) एतासु चतसृषु पङ्क्तिषु अङ्कविन्यासप्रकारमाह—एकाङ्केति । एकाङ्कयुक्तनिःशेषकोष्ठा इति ; एकाङ्केन युक्तानि निःशेषाणि सर्वाणि कोष्ठानि यस्याः । एवंविधा आद्या पङ्क्तिर्भवेत् । परा द्वितीया पङ्क्तिः पुनः, विषमैः ; प्रथमतृतीयपञ्चमादिकोष्ठकैः, खयुक्तैः ; शून्ययुक्तैः, समैः कोष्ठैः ; द्वितीयतुर्यषष्ठादिभिः, एकाङ्कसंयुतैः उपलक्षिता भवेत् । तृतीया या गुरुपङ्क्तिः, तस्यास्तु त्रयः कोष्ठा नभोन्विताः ; नभसा शून्येन अन्विताः कर्तव्याः । तुर्यः ; चतुर्थकोष्ठः, एकाङ्कवान् ; एकाङ्कयुक्तः कार्यः । एवं परा अपि चतुष्कोष्ठयः ; चतुर्णां कोष्ठानां समाहारः चतुष्कोष्ठयः, ते त्रिषु कोष्ठेषु शून्ययुक्ताः, चतुर्थे तु एकाङ्कयुक्ता इत्यर्थः ॥ -३६०, ३६१- ॥

(क०) **प्लुतपङ्क्ताविति** । चतुर्थपङ्क्तावाद्याः पञ्च कोष्ठाः सशून्याः सबिन्दवः स्युः । षष्ठः कोष्ठस्तु रूपवान् ; रूपमिति गणकपरिभाषयैकमुच्यते । यथा 'रूपाग्रसप्तविंशतिः' इति तेषां वाक्येऽभिधानात् । तेनैकाङ्कवानित्यर्थः । **अन्ये षट्कोष्ठास्तद्वत्स्युरिति** । षष्ठद्वादशाष्टादशादीनेकाङ्कवतो लिखेत् । इतरान् बिन्दुयुक्तान् लिखेदित्यर्थः । षट्सु पङ्क्तिष्वनन्तरमिति ग्रन्थो व्याख्यातचरः । तासु षट्पङ्क्तिष्वङ्कलेखनप्रकारं वक्तुमाह—**तदङ्कप्रक्रियेति** ॥ -३६२, ३६३- ॥

(सु०) चतुर्थ्यां प्लुतपङ्क्तौ पञ्च आद्याः कोष्ठाः ; सशून्याः ; शून्यसहिताः कार्याः । षष्ठस्तु रूपवान् ; एकाङ्कयुक्तः कार्यः । अन्या अपि

[1] षट्कोष्ठय इति सुधाकरपाठः

अत्रोपरिष्टादारभ्य स्यादधोऽधोऽङ्कलेखनम् ॥ ३६४ ॥
अन्त्यपूर्वद्वितीयाङ्कतुर्यषष्ठास्तथा क्रमात् ।
योज्या दलगपेषु स्युस्तेषु तद्योगजा भिदाः ॥ ३६५ ॥
पङ्क्तौ तदङ्कयोगाङ्कं तत्कोष्ठे संभवाल्लिँखेत् ।

षट्कोष्ठयः तद्वत् । पञ्चसु कोष्ठेषु शून्ययुक्ताः, कोष्ठके कोष्ठके एकाङ्कयुक्ता इत्यर्थः । अनन्तरं षट्सु पङ्क्तिषु द्वियोगजाः भेदाः क्रमात् ज्ञेयाः । दलघू; द्रुतलघू पञ्चम्यां पङ्क्तौ; दगुरू; द्रुतगुरू षष्ठ्यां पङ्क्तौ; दपौ; द्रुतप्लुतौ सप्तम्यां पङ्क्तौ; लगौ; लघुगुरू अष्टम्यां पङ्क्तौ; लपौ; लघुप्लुतौ नवम्यां पङ्क्तौ; पगौ; प्लुतगुरू दशम्यां पङ्क्ताविति । एतासु पञ्चम्यादिषु षट्सु पङ्क्तिषु अङ्कविन्यासप्रकारं प्रतिज्ञाय शेषपूर्वकमाह—तदङ्केति ॥ -३६२, ३६३- ॥

(क०) अत्राङ्कलेखने पूर्वमेरुभ्यः प्रकारभेदं दर्शयति—**अत्रोपरिष्टादारभ्येति । अन्त्यपूर्वेत्यादि** । अन्त्यपूर्वद्वितीयाद्याः, द्वितीयतुर्यषष्ठाङ्काः क्रमाद्योज्या इति । अयमर्थः—अत्र पञ्चम्यां पूर्वपङ्क्तावन्त्यपूर्वद्वितीयो योज्यः । षष्ठ्यामूर्ध्वपङ्क्तावन्त्यपूर्वस्तुर्यो योज्यः । सप्तम्यामन्त्यपूर्वः षष्ठः । अष्टम्यां द्वितीयपूर्वस्तुर्यः । नवम्यां तृतीयपूर्वः षष्ठः । दशम्यां तुर्यपूर्वः षष्ठः । तथा तद्योगजा भिदाः । अन्त्यादियोगजा भेदाः । तेषु दलगपेषु दलगपङ्क्तिकोष्ठाङ्केषु । **क्रमाद्योज्याः स्युरिति** । यथायोगं योजनीया इत्यर्थः । **पङ्क्ताविति** । पञ्चम्यादिपङ्क्तौ तदङ्कयोगाङ्कं पूर्वोक्तं तत्तदङ्कयोगनिष्पन्नमङ्कम् । **तत्कोष्ठ इति** । तत्तत्पङ्क्तिकोष्ठे । **संभवाल्लिँखेदिति** । संभवशब्दार्थस्तूत्तरत्र प्रपञ्चयिष्यते । सोऽपि तत्रैवावगन्तव्यः ॥-३६४,३६५-॥

(सु०) उपरिष्टात्, आरभ्य अधोऽधः अङ्का लेखनीयाः । अन्त्यपूर्वेति । अन्त्यः पूर्वो येषां ते अन्त्यपूर्वे, तथाविधाः द्वितीयाङ्कतुर्यषष्ठाः दलगपेषु

[1] यद्योगजा इति सुधाकरपाठः.

लेख्यपङ्क्त्युपरिश्रेणी या तिरश्ची तदाश्रिताः ॥ ३६६ ॥
अङ्का दलगपानां स्युराद्यपङ्क्तिचतुष्टये ।
तेषु प्रस्तुतभेदस्थद्रुतादिव्यक्तिसंश्रितान् ॥ ३६७ ॥
अङ्कान्गृह्णीत तेऽप्यन्त्यद्वितीयाद्या द्रुतादिषु ।
प्रस्तुतेषु विपर्यस्ताः स्युरङ्कासंभवे तु खम् ॥ ३६८ ॥

द्रुतलघुगुरुप्लुतेषु यथाक्रमं योज्याः । द्रुते अन्त्याङ्कः, लघौ द्वितीयाङ्कः, गुरौ तुतीयः, प्लुते षष्ठ इति । तेषु यद्योगजा भिदाः ; यद्योगात् जाता भेदाः, तेषामङ्कानाम्, पङ्क्तौ ; पञ्चम्यादिपङ्क्तौ, तदङ्कयोगाङ्कम् ; पूर्वोक्ततत्तदङ्कयोग-निष्पन्नमङ्कम्, तत्कोष्ठे ; तत्तत्पङ्क्तिकोष्ठे, यथासंभवं लिखेत् । द्रुतलघुप्लुत-पङ्क्तौ अन्त्यद्वितीययोगः, द्रुतगुरुपङ्क्तौ अन्त्यस्तुर्ययोगः, द्रुतलघुपङ्क्तौ अन्त्य-षष्ठयोगः, लघुगुरुपङ्क्तौ द्वितीयतुरीययोगः, लघुप्लुतपङ्क्तौ द्वितीयषष्ठयोगः, गुरुप्लुतपङ्क्तौ चतुर्थषष्ठयोग इति ॥ -३६४, ३६९- ॥

(क०) **लेख्यपङ्क्तीत्यादि** । आद्यपङ्क्तिचतुष्टय ऊर्ध्वभूते दलग-पपङ्क्तिचतुष्टये **तिरश्ची या लेख्यपङ्क्त्युपरिश्रेणी**त्यनेन लेख्यपङ्क्तेरपि तिरश्चीत्वं मन्तव्यम् । **तदाश्रिताः ;** उपरिश्रेणीमाश्रिता ये दलगपानामङ्काः स्युः तेष्वङ्केषु । **प्रस्तुतभेदस्थद्रुतादिव्यक्तिसंश्रितानिति** । प्रस्तुतभेदा दलादिद्वियोगजाः तत्रस्था द्रुतादयः, तेषां व्यक्तीः संश्रिता इति तथोक्ताः तानङ्कान्गृह्णीत । **तेऽपीति ;** आद्यपङ्क्तिचतुष्टयगतद्रुतादिव्यक्तिसंश्रिता अङ्काः प्रत्यवमृश्यन्ते तच्छब्देन ; अपिशब्दः समुच्चयार्थो भिन्नक्रमश्च । **अन्त्यद्वितीयाद्या इति** । द्रुतादिषु द्वियोगभवेषूपक्रान्तेषु सत्सु । **विपर्यस्ता इति** । परस्परं व्यवहितपङ्क्तिकोष्ठस्था इत्यर्थः । लेख्यपङ्क्त्युपरिश्रेणीत्यत्र संनिहिताया एव पङ्क्तेर्विवक्षितत्वात्तद्विपर्यासोऽत्र व्यवहितत्वम् । तेन यथाभूता अप्यङ्काः क्वचिदव्यवधानासंभवेऽपि योज्या स्युः । **अङ्कासंभवे**

त्विति। संनिहितोपरिपङ्क्तिगतानां विपर्यस्तानां वा प्रस्तुतद्रुताद्यङ्कानामसंभवे सति तु खं लिखेत्। उक्तप्रकारेण द्वियोगपङ्क्तिकोष्ठेष्वङ्कलेखनमुच्यते। तत्र दलपङ्क्तावाद्यकोष्ठे तदूर्ध्वतिर्यक्पङ्क्तिगतदलाङ्कौ संयोज्य द्व्यङ्कं लिखेत्। द्वितीयकोष्ठेऽन्त्यं द्व्यङ्कमुपरिपङ्क्तिगतद्रुताङ्कस्यैव संभवात्तेन संयोज्य त्र्यङ्कं लिखेत्। तृतीयकोष्ठेऽन्त्योपान्त्यौ त्रिद्व्यङ्कावुपरिपङ्क्तौ दलाङ्कयोः संभवात्ताभ्यां संयोज्य सप्ताङ्कं लिखेत्। एवं सर्वत्र संभवशब्दार्थो द्रष्टव्यः।

चतुर्थादिकोष्ठेष्वन्त्योपान्त्यौ यथासंभवं दलाङ्काभ्यां संयोज्य तत्तदङ्कं लिखेत्। एवं चतुर्थकोष्ठ एकादशाङ्कम्। पञ्चमकोष्ठे विंशत्यङ्कम्। षष्ठकोष्ठे द्वात्रिंशदङ्कम्। सप्तमकोष्ठे चतुष्पञ्चाशदङ्कम्। अष्टमकोष्ठे सप्ताशीत्यङ्कम्। नवमकोष्ठे त्रिचत्वारिंशदुत्तरशताङ्कम्। दशमकोष्ठ एकत्रिंशदुत्तरद्विशताङ्कम्। एकादशे कोष्ठे षट्सप्तत्युत्तरत्रिशत्यङ्कं च लिखेत्। अथ दगपङ्क्तौ प्रथमकोष्ठे तदूर्ध्वतिर्यक्पङ्क्तिगतदशाङ्कावादाय द्व्यङ्कं लिखेत्। द्वितीयकोष्ठेऽन्त्यं द्व्यङ्कमुपरिपङ्क्तिगतद्रुताङ्केन संयोज्य त्र्यङ्कं लिखेत्। तृतीयादिकोष्ठेषु यथासंभवमन्त्यतुर्याङ्कौ यथासंभवमुपरिपङ्क्तिगतदगाङ्काभ्यां संयोज्य तत्तदङ्कं लिखेत्। एवं तृतीयकोष्ठे चतुरङ्कम्। चतुर्थकोष्ठे पञ्चाङ्कम्। पञ्चमकोष्ठे नवाङ्कम्। षष्ठकोष्ठे त्रयोदशाङ्कम्। सप्तमकोष्ठेऽष्टादशाङ्कम्। अष्टमकोष्ठे चतुर्विंशत्यङ्कम्। नवमकोष्ठे पञ्चत्रिंशदङ्कं च लिखेत्।

अथ द्रुतप्लुतपङ्क्तौ प्रथमकोष्ठे लेख्यपङ्क्त्युपरिश्रेणीषु संनिहितायां वा व्यवहितासु वा व्यस्तेषु दलगपाङ्केषु द्रुताङ्कस्य सद्भावेऽपि क्वचिदपि प्लुताङ्काभावेन दपाङ्कयोगासंभवेन, 'अङ्कासंभवे तु खम्' इति वचनाद्बिन्दुमेव लिखेत्। द्वितीयकोष्ठे तूपरिपङ्क्तिगतदपाङ्कौ संयोज्य द्व्यङ्कं लिखेत्। तृतीयादिकोष्ठेषु यथासंभवमन्त्यषष्ठौ, यथासंभवमुपरि-

पङ्क्तिगताभ्यां दपाङ्काभ्यां संयोज्य तत्तदङ्कं लिखेत्। एवं **तृतीय**कोष्ठे त्र्यङ्कम्। **चतुर्थ**कोष्ठे चतुरङ्कम्। **पञ्चम**कोष्ठे पञ्चाङ्कम्। **षष्ठ**कोष्ठे षडङ्कम्। **सप्तम**कोष्ठे सप्ताङ्कम्। **अष्टम**कोष्ठ एकादशाङ्कं च लिखेत्। अथ लगपङ्क्तौ **प्रथम**कोष्ठे संनिहितायामुपरिपङ्क्तौ लगाङ्कयोरभावात्तदुपरिव्यवहितपङ्क्तिगतलगाङ्कावादाय द्व्यङ्कं लिखेत्। अयमेव विपर्यस्तशब्दार्थो वेदितव्यः।

द्वितीयकोष्ठे त्वन्त्यस्य द्व्यङ्कस्यात्रानुपादेयत्वात् संनिहितोपरिपङ्क्तौ लघ्वङ्कसद्भावेऽपि गुर्वङ्काभावाद्व्यवहितोपरिपङ्क्तिगतगुर्वङ्कस्य लघुपङ्क्तौ प्रथमकोष्ठोपयुक्तत्वेन पुनर्ग्राह्यत्वाभावात्प्रस्तुतलगाङ्कयोगासंभवेन पूर्ववद्बिन्दुमेव लिखेत्। **तृतीय**कोष्ठे तूपान्त्यं द्व्यङ्कं व्यवहितोपरिपङ्क्तिगतलघ्वङ्केन संयोज्य त्र्यङ्कं लिखेत्। **चतुर्था**दिसमकोष्ठेषु क्वचिदुपरिपङ्क्तौ लगाङ्कयोगसंभवेऽपि पङ्क्तावुपक्रान्तोपान्त्यतुर्याभावात्तत्तिर्यक्पङ्क्तिवामभागपादलिखितद्रुतलघुप्लुतात्मकादिविषमद्रुततालप्रस्तारेषु केवललगयुक्तभेदासंभवाच्च बिन्दूनेव लिखेत्। पञ्चमादिषु विषमकोष्ठेषु उपान्त्यतुर्यौ यथासंभवं तत्तदुपरिपङ्क्तिगतलगाङ्काभ्यां संयोज्य तत्तदङ्कं लिखेत्। अथ लपपङ्क्तौ **प्रमथ**कोष्ठे तदुपरिपङ्क्तौ लपाङ्कसंभवेऽपि तत्तिर्यक्पङ्क्तिवामभागलिखित तत्तद्द्रुतप्लुतात्मकतालस्य प्रस्तारे लघुप्लुतयुक्तभेदासंभवाद्बिन्दुं लिखेत्। **द्वितीय**कोष्ठे तादृशतालभेदसंभवाद्विपर्यस्तौ लपाङ्कावादाय द्व्यङ्कं लिखेत्। एवं संभवासंभवशब्दयोरर्थप्रपञ्चो वेदितव्यः।

तृतीयादिविषमकोष्ठेषूपान्त्यषष्ठयोरभावात्तत्तत्तालप्रस्तारेषु तादृशभेदासंभवाच्च बिन्दूनेव लिखेत्। **चतुर्था**दिसमकोष्ठेषु यथासंभवमुपान्त्यषष्ठौ यथासंभवं लपाङ्काभ्यां संयोज्य तत्तदङ्कं लिखेदिति। **तृतीय**कोष्ठे बिन्दुम्। **चतुर्थ**कोष्ठे त्र्यङ्कं, **पञ्चम**कोष्ठे बिन्दुं, **षष्ठ**कोष्ठे चतुरङ्कं, **सप्तम**कोष्ठे बिन्दुं च लिखेत्। अथ गपपङ्क्तौ **प्रथमा**दित्रिषु कोष्ठेषु पूर्ववत्तत्तालेषु तादृशभेदासंभवाद्बिन्दूनेव लिखेत्। **चतुर्थ**कोष्ठे तादृशतालभेदसंभवादुपरिपङ्क्तिषु

त्रियोगजाश्च ये भेदाश्चतुर्योगभवश्च यः ।
तत्पङ्क्तीनामपि ज्ञेयमेवमेवाङ्कपूरणम् ॥ ३६९ ॥
किंतु त्रियोगजे भेदे ये त्रयः स्युर्द्वियोगजाः ।
तेषां संनिहिताद्यानां प्रागुक्तोऽङ्कविपर्ययः ॥ ३७० ॥

विपर्यस्तौ गपाङ्कावादाय द्व्यङ्कं लिखेत् । पञ्चमादिषु त्रिषु कोष्ठेषु पूर्ववत्तालभेदासंभवाद्बिन्दून् लिखेत् । अष्टमद्वादशादिषु त्र्यन्तरितेषु कोष्ठेषु यथासंभवं तुर्यषष्ठौ, यथासंभवं विपर्यस्ताभ्यामपि गपाङ्काभ्यां संयोज्य तत्तदङ्कं लिखेत् । इत्यष्टमकोष्ठे चतुरङ्कं लिखेत् ॥ -३६६–३६८ ॥

(सु०) कुत्रत्यो द्वितीयाद्या ग्राह्या इत्यपेक्षायामाह—लेख्येति । लेख्या या पङ्क्तिः, तस्या उपरिश्रेणी या पङ्क्तिः तिरश्ची विद्यते, तामाश्रिताः ये अङ्काः द्रुतलघुगुरुप्लुतानां स्युः । आद्ये पङ्क्तिचतुष्के ऊर्ध्वकोष्ठगतेषु द्रुतादीनामङ्केषु मध्ये प्रस्तुता ये भेदाः द्रुतलघुगुरुयुक्ता आदिः तत्र स्थिता ये द्रुतादयः तेषां पङ्क्तिः, तद्व्यञ्जकप्रथमपङ्क्त्यादिः, तत्संश्रितान् अङ्कान् गृह्णीत । ततश्च द्रुतलघुपङ्क्तौ प्रथमद्वितीयपङ्क्तौ अङ्का ग्राह्या इति । अङ्कग्रहणे विशेषमाह—तेऽपीति । तेऽपि अन्त्यद्वितीयाद्या अङ्काः, प्रस्तुतेषु द्रुतादिषु विपर्यस्ताः विपरीता भवेयुः । द्रुतलघुपङ्क्तौ आद्यायां, द्रुतपङ्क्तेः अन्त्ये ग्राह्याः । द्वितीयस्याश्च लघुपङ्क्तेः उपान्त्ये ग्राह्ये सति विपर्ययः । द्वितीयपङ्क्तेरन्त्यः, प्रथमपङ्क्तेरुपान्त्य इति । एवमन्यास्वपि पङ्क्तिषु विपर्ययो बोद्धव्यः । अङ्कासंभवे ; अङ्कानामसंभवे तु, खं शून्यं लेखनीयम् ॥- ३६६-३६८ ॥

(क०) अथ दलगपङ्क्त्यादित्रियोगपङ्क्तिषु चतसृष्वेकस्यां चतुर्योगपङ्क्तौ चाङ्कलेखनमतिदिशति—त्रियोगजाश्चेत्यादिना । अत्र संभवासंभवौ विपर्यासश्चातिदेशार्थः ; पृथगभिधाने विशेषं दर्शयति—किंत्वित्यादिना । त्रियोगजभेदे प्रत्येकं ये द्वियोगजास्त्रयो भेदाः

संभवन्ति । **संनिहिताद्यानां तेषामिति** । संनिहित आद्यो येषां ते तथोक्ताः । अत्र संनिहितशब्देन प्रतियोग्यनुपादानेऽपि प्रकरणादङ्क एव प्रतियोगी गम्यते, अङ्कसंनिहित इति । अयमर्थः—द्वियोगपङ्क्तिषु ये त्रयः प्रथमकोष्ठ एको वा अनेके वा सशून्याः संभवन्ति, तत्र तान्विहायानन्तराङ्कवानेव कोष्ठः प्रथमत्वेन ग्राह्यः । ततः परमशून्या अपि द्वितीयत्वादिना गणनीया इति किंचिद्द्वियोगजा एव योज्याः, न त्वेकैकजा इत्यपि विशेषः।

अङ्कविपर्ययस्तु प्रागुक्त एव । एतदुक्तं भवति । त्रियोगपङ्क्तिष्वङ्कनीयकोष्ठसमानसंख्यकोष्ठगतान् संभवत्तत्तद्द्वियोगपङ्क्तिष्वङ्कानादाय तैः सहान्त्यादीन् यथोचितं संयोज्य तत्तदङ्कं लिखेत् । एवमुक्तरीत्या दलगपङ्क्तौ प्रथमकोष्ठे दलदगलगपङ्क्तिषु परिक्रमेण प्रथमकोष्ठगतान् त्रीन्द्व्यङ्कानादाय षडङ्कं लिखेत् । द्वितीयकोष्ठेऽन्त्यं षडङ्कं दलदगपङ्क्तिद्वितीयकोष्ठगताभ्यां त्र्यङ्काभ्यां संयोज्य द्वादशाङ्कं लिखेत् । लपपङ्क्तौ द्वितीयकोष्ठस्य सशून्यत्वादङ्काभावः । तृतीयादिकोष्ठेष्वन्त्योपान्त्यतुर्यानङ्कनीयकोष्ठसमानसंख्यकोष्ठगतैः संभवद्भिर्दलगदगपङ्क्त्यङ्कैः संयोज्य तत्तदङ्कं लिखेत् । एवं **तृतीयकोष्ठे** द्वात्रिंशदङ्कं लिखेत् । **चतुर्थ**कोष्ठे षष्ट्यङ्कम् । **पञ्चम**कोष्ठे चतुस्त्रिंशदुत्तरशताङ्कम् । **षष्ठ**कोष्ठ एकपञ्चाशदुत्तरद्विशताङ्कम् । **सप्तम**कोष्ठे पञ्चशत्यङ्कं च लिखेत् । अथ दलपपङ्क्तौ **प्रथम**कोष्ठे दलपङ्क्तिप्रथमकोष्ठगतं द्व्यङ्कं दलपपङ्क्तिप्रथमकोष्ठयोः सशून्यत्वात्तत्द्वितीयकोष्ठगतौ द्व्यङ्कौ च आदाय खण्डकं लिखेत् । 'संनिहिताद्यानाम्' इति वचनेनात्राङ्कवानेव कोष्ठः प्रथमत्वेन गृह्यत इत्युक्तत्वाद्द्वितीयकोष्ठेऽन्त्यं षडङ्कं दलपपङ्क्तिद्वितीयकोष्ठगताभ्यां त्र्यङ्काभ्यां संयोज्य द्वादशाङ्कं लिखेत् । लपपङ्क्तौ द्वितीयस्य सशून्यत्वादङ्कासंभवः ।

एवं तृतीयादिषु कोष्ठेषु यथासंभवमन्त्योपान्त्यषष्ठान् यथासंभवं तत्तद्द्वियोगपङ्क्तिष्वङ्कनीयकोष्ठसमानसंख्यकोष्ठगतैरङ्कैः संयोज्य तत्तदङ्कं

चतुर्योगे तु चत्वारो ये स्युर्भेदास्त्रियोगजाः ॥ ३७१ ॥
तदङ्केष्वेव पूर्वोक्तं स्याद्विपर्यासयोजनम् ।

लिखेत् । एवं तृतीयकोष्ठे द्वात्रिंशदङ्कम् । चतुर्थकोष्ठे षष्ट्यङ्कम् । पञ्चमकोष्ठे द्वाविंशत्युत्तरशताङ्कं लिखेत् । अथ दगपपङ्क्तौ प्रथमकोष्ठे पूर्वोक्तप्रकारेण षडङ्कम् । द्वितीयादिकोष्ठेषु यथासंभवमन्त्यतुर्यषष्ठान् यथासंख्यं तत्तद्वियोगपङ्क्तिगतकोष्ठाङ्कैर्यथासंभवं संयोज्य तत्तदङ्कं लिखेत् । एवं द्वितीयकोष्ठे द्वादशाङ्कम् । तृतीयकोष्ठे विंशत्यङ्कं लिखेत् । अथ लगपपङ्क्तौ प्रथमकोष्ठे लगपङ्क्तिप्रथमकोष्ठलपपङ्क्तिद्वितीयकोष्ठगपपङ्क्तिचतुर्थकोष्ठस्थितान् द्व्यङ्कानादाय षडङ्कं लिखेत् । द्वितीयादिसमकोष्ठेष्वन्त्यस्य सद्भावेऽपि तस्यात्रानुपादेयत्वादुपान्त्यतुर्यषष्ठानामुपादेयत्वेऽप्यसंभवात् तत्तद्वियोगपङ्क्तिष्वेतत्कोष्ठसमसंख्यकोष्ठेष्वङ्कसंभवात् तत्तत्तिर्यक्पङ्क्तिवामभागलिखिततालप्रस्तारेषु केवललगपयुक्ततालभेदासंभवाच्च बिन्दूनेव लिखेत् । एवं द्वितीयकोष्ठे बिन्दुं तृतीयादिविषमकोष्ठेषु यथासंभवमुपान्त्यतुर्यषष्ठान् यथासंख्यं तत्तद्वियोगविषमकोष्ठाङ्कैर्यथासंभवं संयोज्य तत्तदङ्कं लिखेत् ॥ ३६९, ३७० ॥

(सु०) द्वितीयपङ्क्तावुक्तमेकप्रकारमन्यासु पङ्क्तिष्वतिदिशति—त्रियोगजा इति । ये त्रियोगजा भेदाः, यश्च चतुर्योगभवश्च, तत्पङ्क्तीनामपि, अनेन प्रकारेण अङ्कपूरणं कर्तव्यम् । अयं तु विशेषः—त्रियोगजेषु भेदेषु ये द्वियोगजा भेदाः सन्ति, तेषां संनिहिताद्यानां संनिहितमादितः कृत्वा पूर्ववदङ्कः कर्तव्यः । यथा द्रुतलघुगुरुविपर्ययप्रयोगपङ्क्तौ अन्त्योपान्त्यतुरीया ग्राह्याः । अत्र एतद् द्वियोगजं भेदद्वयं द्रुतलघ्वोः, द्रुतगुर्वोः, लघुगुर्वोर्नियतपङ्क्तीनामन्त्योपान्त्यतुर्याः विपर्ययेण ग्राह्याः ॥ ३६९, ३७० ॥

(क०) अथ दलगपपङ्क्तौ विशेषं दर्शयति—चतुर्योगे त्वित्यादि ।

ये चत्वारस्त्रियोगोत्थाश्चतुर्योगोत्थपञ्चमाः ॥ ३७२ ॥
भेदास्ते पङ्क्तिषु ज्ञेयाः क्रमादन्त्यासु पङ्क्तिषु ।
दलगा दलपाश्चैव दगपा लगपाः क्रमात् ॥ ३७३ ॥
त्रियोगजाश्चतुर्योगोद्भवा दलगपा इति ।
एष संयोगमेरुः स्यादतो ज्ञेयमथोच्यते ॥ ३७४ ॥
तिर्यक्पङ्क्तिस्थकोष्ठाङ्कैस्तैस्तैः सर्वद्रुतादयः ।
ऊर्ध्वपङ्क्तिगता मेयास्तदभावस्तु शून्यतः ॥ ३७५ ॥

चतुर्योगे भेदे त्रियोगजा ये चत्वारोऽपि भेदाः स्युः, **तदङ्केष्वेव**; त्रियोगजाङ्केष्वेव पूर्वोक्तविपर्यासयोजनं स्यादिति नियमेन द्वियोगजैकैकाङ्कानामनुपादानमत्र विशेषो दर्शितः । एवं दलगपपङ्क्तौ प्रथमकोष्ठे चतसृणां त्रियोगपङ्क्तीनां प्रथमकोष्ठेषु स्थितान् चतुरः षडङ्कानादाय चतुर्विंशत्यङ्कं लिखेत् । द्वितीयादिकोष्ठेषु यथासंभवमन्त्योपान्त्यतुर्यषष्ठान् यथासंख्यं त्रियोगपङ्क्तिकोष्ठगतैरङ्कैर्यथासंभवं संयोज्य तत्तदङ्कं लिखेत् । ये चत्वार इत्यादेर्ग्रन्थस्यार्थः पङ्क्तिपरिज्ञानाय प्रथमत एव दर्शितः । **एष संयोगमेरुः स्यात्**; इति संयोगमेरोः स्वरूपनिरूपणस्य निगमनम् । एष द्रुतादिसंयोगजविविधभेदबोधकत्वादन्वर्थो द्रष्टव्यः । अनिष्टार्थप्रदत्वादेतेषां मेरुवन्मेरुत्वमवगन्तव्यम् । अतो ज्ञेयं वक्तुमाह—**अतो ज्ञेयमित्यादिना** । **तिर्यक्पङ्क्तिस्थेत्यादि** । तैस्तैस्तिर्यक्पङ्क्तिस्थैः कोष्ठाङ्कैः, **ऊर्ध्वपङ्क्तिगताः** ऊर्ध्वपङ्क्तिकोष्ठस्थिताः सर्वद्रुतादयो भेदाः **मेया इति**। तत्तत्कोष्ठगतसंख्याङ्कपरिमिता विज्ञेया इत्यर्थः । **तदभावस्तु शून्यत इति** । तत्तत्कोष्ठस्थशून्यात् तत्तद्भेदाभावो ज्ञेय इत्यर्थः । यथा त्रयोदश्यां तिर्यक्पङ्क्तौ तावत्प्रथमकोष्ठस्थेनैकाङ्केन सर्वद्रुतो भेदो मेयः । अनन्तरं कोष्ठत्रयस्थितेभ्यो बिन्दुभ्यो लगपात्मकस्य तत्पङ्क्तितालस्य प्रस्तारे सर्वलघुसर्वगुरुसर्व-

तावद् द्रुतोऽत्र तालः स्यात्पङ्क्तिर्यावतिथी तिरः ।
उपरिष्टात्समारभ्य संख्या पङ्क्त्यङ्कसंगतेः ॥ ३७६ ॥

इति संयोगमेरुः

०	।	ऽ	ऽ̇											
१	०	०	०											
१	२	०	०	०।										
१	०	०	०	२										
१	१	२	०	३	०ऽ									
१	०	०	०	७	२	०ऽ̇	ऽ।							
१	२	०	२	११	३	०	२	०।	ऽ̇ऽ	०।ऽ				
१	०	०	०	२०	४	२	०	०	०	६				
१	१	२	०	३२	५	३	३	२	०	१२	०ऽ̇			
१	०	०	०	५४	९	४	०	०	०	३२	६			
१	२	०	०	८७	१३	५	७	३	२	६०	२	०ऽऽ̇		
१	०	०	०	१४३	२८	६	०	०	०	१३४	३२	६	ऽऽ̇	
१	२	१	१	१३१	२४	७	११	४	०	२५१	६०	१२	६	०।ऽऽ̇
१	०	०	०	३७६	३५	११	०	०	०	५००	१२२	२०	०	२४

इति संयोगमेरुकोष्ठम्

प्लुतानां भेदानामभावो ज्ञेयः। पञ्चमकोष्ठस्थेन षट्सप्तत्युत्तरत्रिंशत्यङ्केन तस्मिन्काले दलयुक्ता भेदाः संख्येयाः। षष्ठकोष्ठस्थेन पञ्चत्रिंशदङ्केन द्रुतगुरुयुक्ता भेदाः। सप्तमकोष्ठस्थेनैकादशाङ्केन द्रुतप्लुतयुक्ताः। अष्टमादिकोष्ठत्रयस्थितेभ्यः शून्येभ्यः क्रमात् लगलपगपयुक्तभेदाभावो ज्ञेयः। एकादशाङ्ककोष्ठस्थेन पञ्चशत्यङ्केन दलगयुक्तभेदाः। द्वादशकोष्ठस्थेन द्वाविंशत्युत्तरशताङ्केन दलपयुक्ता भेदाः। चतुर्दशकोष्ठस्थेन बिन्दुना लगपयुक्तभेदाभावः। पञ्चदशकोष्ठस्थेन चतुर्विंशत्यङ्केन दगपयुक्ता भेदा ज्ञेया इति। एवं यथेष्टमधोवर्धितासु पञ्चदशकोष्ठात्मिकासु विपर्ययपङ्क्तिषु कोष्ठकैर्द्रष्टव्यम्। एवमेव प्राचीष्वप्युत्तरोत्तरं न्यूनकोष्ठासु तिर्यक्पङ्क्तिषु कोष्ठाङ्कैर्यथासंभवं भेदा ज्ञेयाः। 'तावद् द्रुतोऽत्र' इत्यस्य वाक्यस्यार्थः प्रागेव दर्शितः। **उपरिष्टात्समारभ्य संख्यापङ्क्त्यङ्कसंगतेरित्यस्यायमर्थः**—उपरितनतिर्यक्पङ्क्तिमारभ्य अधोऽधस्तिर्यक्पङ्क्त्यङ्कसंगतेर्हेतोः पूर्वोक्ता संख्या परिज्ञायत इति। तद्यथा—प्रथमायां तिर्यक्पङ्क्तावेकः। द्वितीयायां द्वौ। तृतीयस्यां त्रयः। चतुर्थ्यां तिर्यक्पङ्क्तौ षट्। पञ्चम्यां दश। षष्ठ्यामेकोनविंशतिः। सप्तम्यां त्रयस्त्रिंशत्। अष्टम्यां षष्टिः। नवम्यां षडुत्तरं शतम्। दशम्यामेकनवत्युत्तरं शतम्। एकादश्यां चत्वारिंशदुत्तरा त्रिशती। द्वादश्यां दशोत्तरा षट्शती। त्रयोदश्यां नवाशीत्युत्तरं सहस्रम्। एवमधोऽधःपङ्क्तिष्वपि पङ्क्त्यङ्कसंगतेः संख्या ज्ञेया ॥ -३७१-३७६- ॥

इति संयोगमेरुः

(सु०) विशेषमाह—चतुर्योगेत्विति। चतुर्योगे त्रियोगजाश्चत्वारो भेदाः, तदङ्केषु पूर्वोक्ता विपर्यया योजनीयाः। ये चत्वार इति। त्रियोगोत्था ये चत्वारो भेदाः, चतुर्योगोत्थपञ्चमा भेदा ते इति; क्रमात् अन्त्यासु पञ्चसु पङ्क्तिषु ज्ञेयाः। तासु पङ्क्तिषु क्रमेण ये ज्ञातव्यास्तानाह—दलगा इति।

द्रुतहीनादयो भेदोद्धारा ये मेरुबोधिताः ।
सर्वप्रस्तारवत्तेषां प्रस्तारः किं तु तेषु यः ॥ ३७७ ॥
द्रुतादिनियमः सोऽत्र न मङ्क्तव्यः प्रयत्नतः ।

इति खण्डप्रस्तारः

अन्त्यानां पञ्चानां पङ्क्तीनां मध्ये, आद्यपङ्क्तौ दलगाः द्रुतलघुगुरवः, द्वितीयपङ्क्तौ दलपाःद्रुतलघुप्लुताः; तृतीयपङ्क्तौ दगपाःद्रुतगुरुप्लुताः; चतुर्थपङ्क्तौ लगपाः लघुगुरुप्लुताः; अन्त्यपङ्क्तौ दलगपाः द्रुतलघुगुरुप्लुता इति । एष एव संयोगमेरुः स्यात् । एतस्मात्संयोगमेरोर्ज्ञेयं प्रतिज्ञाय कथयति—तिर्यगिति । तिरश्चीना या पङ्क्तिः, तत्स्थानि कोष्ठानि, तत्रस्थितैः, तैस्तैः कोष्ठाङ्कैः । कथंभूतैरित्यपेक्षायामाह—सर्वद्रुतादय इति; सर्वद्रुताः, सर्वलघवः, सर्वगुरव इति ऊर्ध्वपङ्क्तिगता ज्ञेया विज्ञेयाः । तदभावस्तु शून्यत इति, तेषां सर्वद्रुतादीनां भेदानामभावः, तिरः तिरश्चीना यावतिथी यावत्संख्याका द्रुतपङ्क्तिः, तावत् द्रुतलाभोऽत्र स्यादिति विज्ञातव्यम् । उपरिष्टात्समारभ्य पङ्क्त्यङ्कसंयुतात् संख्या विज्ञायत इति । प्रस्तारस्तु मूलग्रन्थ एव सम्यग्दर्शितः ॥ -३७१-३७६- ॥

इति संयोगमेरुः

(क०) अथ खण्डप्रस्तारं लक्षयति—द्रुतहीनादय इत्यादिना । **मेरुबोधिता इति** । मेरुषु द्रुतलघुगुरुप्लुतमेरुषु चतुर्षु बोधिता ज्ञापिताः । **द्रुतहीनादयो भेदोद्धारा इति** । द्रुतहीनादयो द्व्यादिसमसंख्यद्रुता भिदाः । सर्वद्रुतान्ता इति, लघुहीनादुपक्रम्यैकाद्येकोत्तरवृद्धला इति च, शेषं तु लघुमेरुगुरुमेरुवत्, इति च ये भेदोद्धाराः प्रदर्शितास्तेषां भेदानाम् । **प्रस्तारवदिति** । 'न्यस्याल्पमाद्यान्' इत्यादिनोक्तरीत्येत्यर्थः । अत्र विशेषमाह—**किं त्विति** । तेषु भेदेषु यो द्रुतादिनियमो द्विद्रुतश्चतुर्द्रुत एकलघुर्द्विलघुर्भेद इत्यादिद्रुतादिसंख्यानियमो विद्यते सोऽत्र न मन्तव्यः । **प्रयत्नत इति** । अयमर्थः—

खण्डप्रस्तारे सर्वप्रस्तारोक्तरीत्या द्रुतादिसंख्यानियमभङ्गे प्राप्तेऽपि द्रुतादिसंख्यानियममपरित्यज्यैव प्रस्तारः कर्तव्य इति । अत्रोदाहरणार्थं प्लुतभेदेषु खण्डः प्रस्तारः प्रदर्श्यते । प्रथमं प्लुतं लिखित्वा तदधस्ततोऽल्पं गुरुं न्यस्य प्रागूने लघुं लिखेत् । अनन्तरमाद्याल्लघोरधस्तादल्पे द्रुते लिखितव्ये द्रुतहीनभेदानां प्रस्तुतत्वाद् द्रुतादिनियमो न भङ्क्तव्य इति वचनेन तत्र द्रुतमलिखित्वा गुरोरधो लघुं न्यस्य प्रागूने गुरुं लिखेत् । तदनन्तरमाद्याद् गुरोरधो लघुं न्यस्य शेषं यथोपरीति शेषं लघुं लिखित्वा प्रागूनेऽपि लघुं लिखेत् । एवं द्रुतहीनाश्चत्वारो भेदा द्रुतमेरोः षष्ठोर्ध्वपङ्क्तावधःक्रमात्प्रथमकोष्ठस्थेन चतुरङ्केण बोधिता भवन्ति ।

अथ द्वितीयकोष्ठस्थेन नवाङ्केन द्विद्रुतानां भेदानां बोध्यत्वादादौ द्रुतद्वयं गुरुं च लिखित्वा सर्वप्रस्तारवद्गुरोरधो लघुं न्यस्य प्रागूने गुरोः संभवेऽपि द्रुतनियमभङ्गो मा भूदिति लघुद्रुतौ च वामसंस्थत्वेन लिखेत् । एवमन्यानपि सप्त भेदान् सर्वप्रस्तारवदुपक्रम्य खण्डप्रस्ताराविरोधेन लिखेत् । अथ तृतीयकोष्ठस्थेन पञ्चाङ्केन बोध्येषु चतुर्द्रुतभेदेष्वादौ चतुरो द्रुतान् एकं लघुं च लिखित्वा पूर्वोक्तप्रकारेणाधोऽधो लिखेत् । अथ चतुर्थकोष्ठगतैकाङ्केन सर्वद्रुतभेदो बोध्यः । अस्मिन्नेव प्लुतप्रस्तारे लघुमेरौ षष्ठोर्ध्वपङ्क्त्यधःकोष्ठगतेन पञ्चाङ्केन लघुहीना भेदा ज्ञेयाः । द्वितीयकोष्ठगतेन सप्ताङ्केनैकलघवो भेदा ज्ञेयाः । तृतीयकोष्ठस्थेन षडङ्केन द्विलघवो भेदाः । चतुर्थकोष्ठगतेनैकाङ्केन सर्वलघुभेदो ज्ञेयः । गुरुमेरावपि षष्ठोर्ध्वपङ्क्त्यधःकोष्ठस्थेन चतुर्दशाङ्केन गुरुहीना भेदा ज्ञेयाः । द्वितीयकोष्ठस्थेन पञ्चाङ्केनैकगुरवो भेदः । तथा प्लुतमेरावपि षष्ठोर्ध्वपङ्क्त्यधःकोष्ठस्थेनाष्टादशाङ्केन प्लुतहीना भेदा ज्ञेयाः । द्वितीयकोष्ठस्थेनैकाङ्केन सर्वप्लुतो भेदः । एवं सर्वत्र खण्डप्रस्तार उन्नेयः ॥ ३७७, ३७७- ॥

इति खण्डप्रस्तारः

[1]संख्यैषा मेरुकोष्ठाङ्काद्यस्मात्पूर्वोक्तरीतितः ॥ ३७८ ॥
लभ्यते तत्र नष्टाङ्कं पातयेदथ शेषतः ।
तृतीयपञ्चमोपान्त्यावपाते लभ्यते लघुः ॥ ३७९ ॥
परो यद्यकृतार्थः यात्सह तेनाथ चेदुभौ ।
अकृतार्थौ ततस्ताभ्यां स्वं विनैवैष लभ्यते ॥ ३८० ॥

(सु०) मेरुषु बोधितानां भेदानां प्रस्तारमाह—द्रुतहीनादय इति। पञ्चभिरपि मेरुभिः द्रुतहीनादयो भेदा ये ज्ञापिताः; तेषां प्रस्तारः सर्वप्रस्तारवत् सर्वसाधारणत्वेन यः पूर्वं निर्दिष्टः प्रस्तारः तद्वदेव कर्तव्यः। परं त्वयं विशेषः—तेषु; भेदेषु, यो द्रुतादिनियमः द्रुतादिसंख्यानियमः, सोऽत्र न भङ्क्तव्यः। तस्य द्रुतादिनियमस्य यथा भङ्गो न भवति तथा प्रयत्नतः कर्तव्य इत्यर्थः। अत्र परिज्ञानार्थं दृष्टान्तं दर्शयामः—षड्द्रुतप्रस्तारे चत्वारो द्रुतहीनाः। तत्र पूर्वं प्लुतः स्थाप्यः; प्लुतस्याधस्तादल्पो गुरुर्देयः, पूर्वं लघुः, गुरोरधस्ताल्लघुः, अनन्तरमुपरिस्थितो लघुः, तालपूरणार्थं पूर्वो लघुरिति चत्वारो भेदाः। एवं द्विद्रुतादिषु ज्ञातव्यम्। एकलघुप्रस्तारस्त्वेवमेव ॥ ३७७, ३७७- ॥

इति खण्डप्रस्तारः

(क०) अथ द्रुतमेरोः प्रथमपङ्क्तिसमकोष्ठे नष्टं लक्षयति—संख्यैषेत्यादि। पूर्वोक्तरीतित इति। समे त्वन्त्यं विनैतेषां योगं न्यस्येत्यर्थः। यस्मान्मेरुकोष्ठाङ्कात् एषा संख्या लभ्यते, तत्र संख्याङ्के नष्टाङ्कं पातयेत्। अथा अनन्तरं शेषतः शेषे। तृतीयपञ्चमोपान्त्याविति। 'समे त्वन्त्यं विना' इत्युक्तत्वात्तयोरेव प्रथमं तत्कोष्ठे द्रुतहीनसंख्याहेतुत्वेन क्रमेणोपान्त्यत्वमित्यर्थः। अपाते लभ्यते लघुरिति। अपाते तृतीयस्य वा

[1] संख्यैषामिति सुधाकरपाठः

परे कृतार्थे ग्राह्यः स्यादकृतार्थः पुरातनः ।
पतिताद् गुरुलाभः स्यात्सह प्राचा तदा परा ॥ ३८१ ॥
चतुरङ्गी निवर्तेत पतिते पञ्चमेऽप्यथ ।
गुरुः प्लुती भवेत्प्राचा सह चैषा निवर्तते ॥ ३८२ ॥
रूपाप्तौ प्रापकाङ्केभ्यः शेषेष्वेष पुनर्विधिः ।
गुरुलाभे त्वपातार्हः पञ्चमः शेषतां व्रजेत् ॥ ३८३ ॥
अङ्काभावे तु गृह्यन्ते लघवस्तालपूर्तये ।

इति द्रुतमेर्वध:पङ्क्तिसमकोष्ठनष्टम्

पञ्चमस्य वा शेषाङ्कानन्तर्भावे सतीत्यर्थः । **परो यद्यकृतार्थः स्यादिति ।** तृतीयात्परस्य विषमकोष्ठस्थस्याकृतार्थत्वे । **यदीति** संभावना । तस्य कचित्कृतार्थत्वमपि संभवतीत्यर्थः । **सह तेनेति ।** अकृतार्थेन सह पाते लघुर्लभ्यते । **अथ चेदिति ।** अथ परावुभावकृतार्थौ चेत्, ततस्ताभ्यां स्वं विनैवैष लभ्यत इत्यर्थः । ततस्तर्हि ताभ्यामकृतार्थाभ्यां पराभ्यामेव, **स्वं विना ;** स्वशब्देनात्र तृतीयपञ्चमावुच्येते । तृतीयं वा पञ्चमं वा विनेत्यर्थः । एवं लघुर्लभ्यते । **परे कृतार्थ इति ।** परस्मिन् कृतार्थे सत्यकृतार्थः पुरातनो ग्राह्यः स्यात् । **पतिताद्गुरुलाभ इति ।** तृतीयात्पञ्चमाद्वा पतिताद्गुरुलाभः स्यात् । **सह प्राचेति ।** तदा गुरुलाभकाले प्राचा सह पतिताङ्कपूर्वेणाङ्केन सहिता परा चतुरङ्गी । चतुर्णामङ्कानां समाहारः । निवर्तेत गुरुलाभहेतुत्वेन कृतार्थत्वादित्यर्थः । **पतिते पञ्चमेऽप्यथेति ।** अथ तृतीयपातानन्तरं पञ्चमेऽपि पतिते सति गुरुः प्लुती भवेत् । **प्राचा सह चैषा निवर्तत इति ।** प्राचा षष्ठाङ्केन सहैषा च परा षडङ्गीत्यर्थः । निवर्तते प्लुतहेतुत्वेन कृतार्थो भवतीत्यर्थः । **रूपाप्ताविति ।** प्रापकाङ्केभ्यो लघ्वादिस्वरूपलाभे सति

यदि शेषाङ्काः संभवेयुः, तदा शेषेषु तेष्वङ्केष्वेष एव विधिः पुनः कार्यः। गुरुलाभे सत्यपातार्हः पञ्चमः शेषतां व्रजेत्; पञ्चममारभ्य प्राक्तनाः शेषा भवन्तीत्यर्थः। एवं प्लुतलाभे सप्तमः शेषतां व्रजेदिति द्रष्टव्यम्। **अङ्काभावे त्विति।** शेषाङ्काभावे तु तालपूर्तये लघवो गृह्यन्ते ग्राह्या इत्यर्थः॥ -३७८-३८३- ॥

इति द्रुतमेर्वधःपङ्क्तिसमकोष्ठनष्टम्

(सु०) द्रुतमेर्वधः पङ्क्तेः समकोष्ठेषु नष्टमाह—संख्यैषामिति। एषां द्रुतहीनादिभेदानां संख्या पूर्वोक्तरीतितः पूर्वोक्तप्रकारेण, यस्मात् मेरुकोष्ठाङ्कात् लभ्यते; तत्र, तस्यां संख्यायां नष्टाङ्कं पातयेत्। अथ; अनन्तरम्, शेषतः; शिष्टे अन्त्याङ्के तृतीयपञ्चमोपान्त्यौ; तृतीयपञ्चमावङ्कौ उपान्त्यौ, अन्त्यान्ते यदा अङ्को न पतति, तदा लघुर्लभ्यते। यदि पर अकृतार्थः स्यात्, तेन सह लघुः कर्तव्यः। अथ; अनन्तरम्, उभौ अकृतार्थौ चेत्, ततः तर्हि ताभ्याम्, अकृतार्थाभ्यामङ्काभ्यामेव, स्वं विना; तृतीयं वा पञ्चमं वा विनेत्यर्थः। एष लघुः, लभ्यते। पेरे कृतार्थे इति। परे, परस्मिन् कृतार्थे सति, अकृतार्थः पुरातनो ग्राह्यः स्यात्। पतिताद् गुरुलाभ इति। पतितात् अङ्कात् प्राचा पूर्वेणाङ्केन सह गुरुः लभ्यते। तदा परा अग्रे स्थिता चतुरङ्की; चतुर्णामङ्कानां समाहारः, निवर्तेत गुरुलाभहेतुत्वेन कृतार्थत्वादित्यर्थः। अथ, तृतीयपातानन्तरम्, पञ्चमेऽपि पतिते सति, स एव गुरुः प्लुती भवेत्। प्राचा पूर्वेणाङ्केन सह एषा पङ्क्तिः निवर्तते अङ्कनिवृत्तिर्भवति। रूपाप्तौ; रूपस्य आप्तौ सत्यां, प्रापकाङ्केभ्यः; गुर्वादिप्रापका येऽङ्काः तेभ्यः, शेषेषु एष एव पुनर्विधिः कर्तव्यः। गुरुलाभे तु सति अपातार्हः पञ्चमः शेषो भवति। तत आरभ्य तृतीयपञ्चमौ उपान्त्यावित्यादि विधिः, विधानं कार्यमित्यर्थः। अङ्काभावे; अङ्कानामभावे तु, तालपूर्तये; तालपूरणार्थं लघवो गृह्यन्ते ग्राह्या इत्यर्थः।

उद्दिष्टे तु गुरोर्लभ्यस्तृतीयोऽन्त्यात्पुरातनः ॥ ३८४ ॥
प्राग्वच्चतुर्निवृत्तिः स्यात्तृतीयः पञ्चमस्तथा ।
प्लुताल्लभ्यौ निवृत्तिस्तु षण्णामथ पुनर्विधिः ॥ ३८५ ॥
लघोरङ्को न लभ्येत निवृत्तिस्त्वङ्कयोर्द्वयोः ।
लब्धाङ्कयोगहीनेऽन्त्ये शेषादुद्दिष्टबोधनम् ॥ ३८६ ॥

इति द्रुतमेर्वधःपङ्क्तिसमकोष्ठोद्दिष्टम्

इति द्रुतमेरुप्रथमपङ्क्तिसमकोष्ठनष्टोद्दिष्टे

अत्र परिज्ञानार्थमुदाहरणं दर्शयामः—अष्टद्रुतप्रस्तारे द्रुतहीनाः सप्त भेदा भवन्ति । तत्र प्रथमो भेदः कीदृगिति नष्टप्रश्ने, एकः सप्तसु पात्यते । अवशिष्टेषु षट्सु तृतीयपञ्चमौ पतिते, 'गुरुः प्लुती भवेत्' इति न्यायेन स एव गुरुः प्लुतो भवति । तालपूरणार्थमेको लघुर्ग्राह्यः । एवं लघुः प्लुतश्च प्रथमो भेदः । एवं द्वितीयभेदे पृष्टे द्व्यङ्के अन्त्यमध्ये पातिते सति, अवशिष्टेषु पञ्चसु तृतीये चतुरङ्के पतिते गुरुर्लब्धः, पञ्चमो द्व्यङ्कः शेषतां प्राप्तः । ततोऽवशिष्टे एकस्मात् तृतीये पतिते पुनरपि गुरुलाभ इत्यादि ज्ञेयम् ॥ -३७८–३८३- ॥

इति द्रुतमेर्वधःपङ्क्तिसमकोष्ठनष्टम्

(क०) अथ तत्कोष्ठोद्दिष्टमाह—**उद्दिष्टे त्वित्यादि** । उद्दिष्टे भेदेऽन्त्यत्वेन यदि गुरुर्दृश्यते, तस्माद्गुरोरन्त्यादङ्कात् **पुरातनः** तृतीयोऽङ्को भवतीत्यर्थः । **प्राग्वत्** नष्टोक्तप्रकारेण **चतुर्निवृत्तिः** चतुर्णामङ्कानां निवृत्तिर्भवेत् । उद्दिष्टे यदि प्लुतो दृश्यते, तस्मात्प्लुतात्तृतीयः, **तथा पञ्चमश्च** प्राप्यते । तृनीयपञ्चमौ **प्लुताल्लभ्यौ** भवतः । **निवृत्तिस्तु षण्णामिति** । षडङ्का निवर्तन्त इत्यर्थः । **अथ पुनर्विधिरिति** । निवृत्तिव्यतिरेकाङ्कसद्भावे पुनर्विधिः कार्यः । उद्दिष्टभेदे यदि लघुर्दृश्यते ; तस्माल्लघोरङ्को न लभ्यते ।

समस्तनष्टवन्नष्टं विषमे कोष्ठके भवेत् ।
द्रुते लब्धे ततः पूर्वैरङ्कैः स्यात्समकोष्ठवत् ॥ ३८७ ॥

इत्याद्यपङ्क्तिविषमकोष्ठनष्टम्

निवृत्तिस्त्वङ्कयोर्द्वयोरिति । लघुदर्शनादङ्कद्वयं निवर्तनीयमित्यर्थः । लघ्वङ्कयोगृहीतेऽन्त्ये शेषादुद्दिष्टबोधनमिति सर्वोद्दिष्टवद्द्रष्टव्यम् ॥ -३८४–३८६ ॥

इति द्रुतमेर्वधःपङ्क्तिसमकोष्ठोद्दिष्टम्

(सु०) उद्दिष्टं निरूपयति— **उद्दिष्टे त्विति** । गुरोरन्त्यात् प्रथमं तृतीयोऽङ्को लभ्यते । पूर्वं चतुर्णामङ्कानां निवृत्तिः, प्लुतात् तृतीयः पञ्चमश्चाङ्को लभ्यते, ततः षण्णामङ्कानां निवृत्तिः । अधः पुनरेवं प्रकारः, लघोस्त्वङ्को न लभ्यते । द्वयोरङ्कयोर्निवृत्तिः, लब्धमङ्कमन्त्यात्पातयित्वा, शेषात् अवशिष्टात् उद्दिष्टपरिज्ञानम् । अत्रैवं दृष्टान्तः—अष्टद्रुतप्रस्तारे द्रुतद्वयं गुरुर्लघुश्च द्रुतहीनेषु कथितो भेद इति । अन्त्यात् तृतीयश्चतुरङ्को लब्धः । चतुरङ्कोऽन्त्ये मध्ये च पातिते त्रयोऽवशिष्टाः । ततश्च तृतीयो भेद इत्युत्तरम् ॥ -३८४–३८६ ॥

इति द्रुतमेर्वधःपङ्क्तिसमकोष्ठोद्दिष्टम्

(क०) अथ द्रुतमेरुविषमकोष्ठे नष्टं लक्षयति— **समस्तनष्टवदिति** । 'पातयेत्पूर्वपूर्वाङ्कं तत्र स्वपतिता द्रुताः' इत्यादि सर्वमनुसंधेयम् । विशेषमाह— **द्रुते लब्ध इति । समकोष्ठवदिति** । द्रुतलाभानन्तरम्, 'तृतीयपञ्चमोपान्त्यावपाते लभ्यते लघुः' इत्यादि सर्वमनुसंधेयमित्यर्थः ॥ ३८७ ॥

इति द्रुतमेर्वधःपङ्क्तिसमकोष्ठोद्दिष्टम्

(सु०) प्रथमपङ्क्तिविषमकोष्ठे नष्टमाह—**समस्तेति** । सर्वसाधारणपूर्वोक्तनष्टवत् विषमे कोष्ठके नष्टं ज्ञातव्यम् । अयं तु विशेषः—द्रुते लब्धे सत्यवशिष्टैः पूर्वैरङ्कैः समकोष्ठवत् विधानम् । यथा सप्तद्रुतप्रस्तारे प्रथमो भेदः कीदृगिति प्रश्ने, अन्त्ये द्वादशाङ्कमध्ये एकस्मिन् पातिते अवशिष्टेष्वेकादशसु चतुरङ्कपञ्चाङ्कौ पातितौ; '**निरन्तरे त्वस्मिन्**' इति न्यायेन गुरुर्लब्धः ।

समस्तोद्दिष्टवत्प्रोक्तमुद्दिष्टमिह सूरिभिः ।
द्रुताङ्कानन्तरं कार्यं विधानं समकोष्ठवत् ॥ ३८८ ॥

इति प्रथमपङ्क्तिविषमकोष्ठोद्दिष्टम्

इत्यधस्तिर्यक्पङ्क्तिनष्टोद्दिष्टे

ततो गुरुहेतोस्तृतीयेऽङ्के द्व्यङ्केऽवशिष्टे द्वये पतिते सति, स एव गुरुः प्लुतो भवति। एवं च द्रुतः प्लुतश्च प्रथमो भेदः। एवं दशमो भेदः कीदृगिति प्रश्ने, दशसु पातितेषु अवशिष्टे द्वये चतुरङ्कस्य अपातात् द्रुतो लब्धः। द्रुते लब्धे सति समकोष्ठवद्विधानम्। ततश्चतुरङ्कात् तृतीये पतिते गुरुर्लभ्यते, पतितात् द्रुतलाभः स्यादिति। ततस्तालपूर्त्यर्थं लघुः, एवं लघुर्गुरुर्द्रुतश्च सप्तद्रुतप्रस्तारे; एकद्रुते दश इत्यादिज्ञेयम् ॥ ३८७ ॥

इत्याद्यपङ्क्तिविषमकोष्ठनष्टम्

अथ तत्कोष्ठोद्दिष्टं लक्षयति—**समस्तोद्दिष्टवदिति**। 'यैरङ्कैः पतितैर्नष्टः' इत्याद्यनुसंधेयम्। विशेषमाह—**द्रुताङ्कानन्तरमिति**। द्रुताङ्कपरिज्ञानानन्तरम्। **समकोष्ठवदिति**। 'उद्दिष्टे तु गुरोर्लभ्यस्तृतीयोऽन्त्यात्पुरातनः' इत्याद्यनुसंधेयम् ॥ ३८८ ॥

इति द्रुतमेवधःपङ्क्तिविषमकोष्ठोद्दिष्टम्

इति द्रुतमेवधःपङ्क्तिनष्टोद्दिष्टम्

(सु०) प्रथमपङ्क्तिविषमकोष्ठोद्दिष्टमाह—समस्तेति। इह; विषमकोष्ठे; उद्दिष्टं सर्वसाधारणम्। समस्तोद्दिष्टवत्; पूर्वोक्तोद्दिष्टवत्; 'यैरङ्कैः पतितैर्नष्टः' इत्यादिरनुसंधेयम्। परं तु द्रुताङ्कानन्तरं समकोष्ठवत् विधानम्। यथा द्रुतो लघुर्गुरुश्च सप्तद्रुतप्रस्तारे एको द्रुतः प्लुतश्च कतिधा भेद इति प्रश्ने, चतुरङ्के द्व्यद्वये च पतिते एवंविधभेदस्य समस्तोद्दिष्टस्य लभ्यमानत्वात् अष्टौ लब्धाः। तेष्वन्त्येषु पातितेषु चतुर्णामवशिष्टत्वात् चतुर्थो भेदः। एवं विषमकोष्ठोद्दिष्टं ज्ञेयम् ॥ ३८८॥

इति प्रथमपङ्क्तिविषमकोष्ठोद्दिष्टम्

कोष्ठे समोर्ध्वपङ्क्तिस्थे परासामधिको भवेत् ।
द्वितीयाधस्तनः पात्यस्तत्र त्वपतिताद् द्रुतः ॥ ३८९ ॥
पतिताल्लः पात्यपातानन्तर्येऽल्पो महान्भवेत् ।
रूपपूर्तौ निवर्तन्ते पूर्ववत्स्वीयपङ्क्तिगाः ॥ ३९० ॥
अधःसमवदन्यत्स्यान्निवृत्तौ तु पुनर्विधिः ।
यस्मात्स यस्यामूर्ध्वायां पङ्क्तौ सा विषमा यदि ॥ ३९१ ॥
विधिर्विषमकोष्ठोक्तः समा चेत्तद्द्वयं मतः ।
विषमोर्ध्वश्रेणिसंस्थे कोष्ठेऽधोविषमोदितः ॥ ३९२ ॥

इति द्रुतमेरुपरपङ्क्तिनष्टम्

(क०) अथ द्रुतमेरोः परपङ्क्तिनष्टं लक्षयति—**कोष्ठ इत्यादिना** । परासां पङ्क्तीनां समोर्ध्वपङ्क्तिकोष्ठे द्वितीयाधस्तनाङ्कैरधिकः पात्यो भवेत् । तत्र तेष्वङ्केषु मध्येऽपतितादङ्काद् द्रुतो लभ्यो भवेत् । **पतिताल्लः** ; लघुर्लभ्यो भवेत् । **पात्यपातानन्तर्ये इति** । पात्ययोरङ्कयोः पातस्य आनन्तर्ये निरन्तरयोः पाते सतीत्यर्थः । अल्पो लघुर्महान् गुरुर्भवेदित्यर्थः । **रूपपूर्तौ** ; लघ्वादिस्वरूपप्राप्तौ सत्यां स्वीयपङ्क्तिगा अङ्काः पूर्ववदधःपङ्क्ताविव । **निवर्तन्त इति** । लघुप्राप्तावङ्कद्वयं, गुरुप्राप्तावङ्कचतुष्टयं, प्लुतप्राप्तावङ्कषट्कं च निवर्तते । पुनर्विधौ न गण्यत इति यावत् । **अन्यत्** अवशिष्टम् । **अधः-समवत्** ; अधःपङ्क्तौ समकोष्ठवद्द्रष्टव्यम् । **निवृत्तौ तु** ; रूपहेत्वङ्कनिवृत्तौ तु रूपान्तरप्राप्तये **पुनर्विधिः** कार्यः । **यस्यामूर्ध्वायां पङ्क्तौ यस्मात्** अङ्कात्, **स** विधिर्भवेत्, **सा** अधःपङ्क्तिः **विषमा** विषमसंख्याका **यदि** भवति चेत्, विषमकोष्ठोक्तोऽधःपङ्क्तिः विषमकोष्ठोक्तो विधिः कार्यः । **समा** चेत्समसंख्याका चेत्, तत्तद्द्वयमिदानीमुक्तो विधिः कार्यः ॥ ३८९–३९२ ॥

इति द्रुतमेरुपरपङ्क्तिनष्टम्

यैरङ्कैः परितैर्नष्टैर्लभ्यन्ते ये प्लुतादयः ।
तेभ्य उद्दिष्टसंस्थेभ्यस्तदङ्कावाप्तिरिष्यते ॥ ३९३ ॥
द्रुतहीनाद्यकोष्ठासु पङ्क्तिषूर्ध्वासु यो लघुः ।
तस्मादुद्दिष्टरूपस्थान्नाङ्कः कश्चिदवाप्यते ॥ ३९४ ॥

(सु०) अथान्यासां पङ्क्तीनां नष्टमाह—कोष्ठ इति। समोर्ध्वपङ्क्तिस्थ इति; द्वितीयचतुर्थादिः, तत्र स्थिते; परासाम्; अन्यासां पङ्क्तीनाम्; कोष्ठे द्वितीयाङ्कात् अधस्तनः, अधिकः; उपान्त्यः, तृतीयपञ्चमावित्यादि अधस्तनवत्। एवंच अपतितात् द्रुतो लभ्यते, ततः पतितात् लघुर्लभ्यते। उपान्त्यानां पतितयोः, आनन्तर्यनैरन्तर्यन्यायेन अष्टौ महान् भवेत्। लघुर्गुरुश्च प्लुत इति। रूपपूर्तौ; रूपस्य लघ्वादिस्वरूपस्य, पूर्तौ परिपूरणे सति, स्वीयपङ्क्तिगा या अङ्काः पूर्ववत् अधःपङ्क्तिवत् निवर्तन्ते। लघावङ्कद्वयम्; गुरावङ्कचतुष्टयम्; प्लुते अङ्कषट्कमिति। अन्यत्सर्वमधःपङ्क्तिसमकोष्ठनष्टवत्। अङ्कनिवृत्तौ तु पुनर्विधानम्। परं तु स पुनर्विधिः यस्मात्, तस्मात् कोष्ठकात् कर्तव्यः, स कोष्ठकः यस्यां पङ्क्तौ विद्यते सा पङ्क्तिः यदि विषमा, विषमकोष्ठोक्तो विधिः, यदि समा चेत्, अयमेव विधिः विषमासु ऊर्ध्वश्रेणीषु विद्यमाने कोष्ठे अधःपङ्क्तिविषमकोष्ठनष्टपरिज्ञानवद्विधिः कर्तव्यः। यथा षड्द्रुतप्रस्तारे नव भेदाः संभवन्ति। तत्र प्रथमो भेदः कीदृगिति प्रश्ने, नवसंख्यायामेकाङ्के पातिते, अवशिष्टेष्वष्टसु द्वितीयाधस्तनः पञ्चाङ्कः तृतीयाङ्कश्च पातितः; पूर्वपतितात् लघुर्जातः। उपान्त्यपातानन्तर्यात् स एव लघुः महान् गुरुर्जातः। ततश्च द्रुतद्वयं गुरुश्च प्रथमो भेद इति ॥३८९–३९२॥

इति द्रुतमेरुपरपङ्क्तिनष्टम्

(क०) अथ द्रुतमेरुपरपङ्क्त्युद्दिष्टं लक्षयति—यैरङ्कैरित्यादिना। द्रुतहीनाद्यकोष्ठास्विति। द्रुतेन हीना द्रुतहीना आद्यकोष्ठा यासां तास्तथोक्ताः, तासूर्ध्वासु पङ्क्तिषु। यो लघुरिति। उद्दिष्टभेदस्थ इत्यर्थः।

लब्धाङ्कन्यूनितान्त्याङ्कशेषादुद्दिष्टवेदनम् ।

इति द्रुतमेरुपरपङ्क्त्युद्दिष्टम्

इति द्रुतमेरुनष्टोद्दिष्टे

लघुमेरावधःपङ्क्तेर्नष्टाङ्केनान्त्यशेषतः ॥ ३९५ ॥
पूर्वेषां पात्यमानानामपाते पूर्ववद्द्रुतः ।
पतितात्सह पूर्वाभ्यां परेण च गुरुर्भवेत् ॥ ३९६ ॥

उद्दिष्टरूपस्थात्तस्माल्लघोः कश्चिदङ्कः । न प्राप्यत इति । नष्टे तस्य लघोरपतिताङ्कलब्धत्वादिति भावः । सुगममन्यत् ॥ ३९३–३९४- ॥

इति द्रुतमेरुपरपङ्क्त्युद्दिष्टम्

इति द्रुतमेरुनष्टोद्दिष्टे

(सु०) अथ द्रुतमेरुपरपङ्क्त्युद्दिष्टमाह—यैरङ्कैरिति । यैरङ्कैः पतितैः नष्टैः ये प्लुतादयो लभ्यन्ते ; तेभ्यश्च ते अङ्काः लभ्यन्ते । समासु पङ्क्तिषु विशेषमाह—द्रुतहीनेति । द्रुतहीनः आद्यकोष्ठो यासां ताः, ऊर्ध्वासु पङ्क्तिषु समास्वित्यर्थः । तासु यो लघुः, तस्मात् तत्र कोऽप्यङ्कः प्राप्यते, लब्धाङ्क अन्ते पातयित्वा अवशिष्टात् उद्दिष्टसंख्याज्ञानम् । यथा षड्द्रुतप्रस्तारे द्रुतद्वयं गुरुश्च कतिधा भेद इति प्रश्ने द्वितीयाधस्तनस्य पञ्चाङ्कस्य तृतीयस्याङ्कस्य च पातनात् गुरोर्लब्धत्वात् अष्टौ लब्धाः, अष्टानां नवमाद्ये पातितत्वात् एकोऽवशिष्टः प्रथमो भेद इत्युत्तरम् ॥ ३९३, ३९४- ॥

इति द्रुतमेरुनष्टोद्दिष्टे

(क०) अथ लघुमेर्वधःपङ्क्तिनष्टं लक्षयति—लघुमेरवित्यादिना । पूर्वेषामिति । नष्टाङ्कोनादन्त्यात्पूर्वेषां द्वितीयादीनामित्यर्थः । पात्यमानानां तेषां मध्ये । अपाते ; एकद्व्यादीनामङ्कानामपाते । पूर्ववत् ; पूर्वनष्टवद्द्रुतः । तत्र त्वपतिताद्द्रुत इति । अपतिताद्द्रुतो लभ्यत इत्यर्थः । द्वाभ्यामपति-

पतिते वृत्तगुर्वङ्कानन्तरे गः प्लुती भवेत् ।
एवं नष्टस्य बोधः स्यादित्युक्तं सूरिशार्ङ्गिणा ॥ ३९७ ॥

इति लघुमेर्वधःपङ्क्तिनष्टम्

ताभ्यां द्वौ द्रुतौ, त्रिभ्यस्त्रयो द्रुता इत्यादि द्रष्टव्यम् । **पतितात्सह पूर्वाभ्यां परेण च गुरुर्भवेदिति** । अत्र तु पतितादङ्काद्गुरुर्लभ्यो भवति । किंविधात् ? पूर्वाभ्यां परेण च सहितात् । एतेन च 'गुरुलाभे चतुरङ्की निवर्तते' इत्युक्तं भवति । अस्यां पङ्क्तौ लघुहीनानामेवोपक्रान्तत्वात्पतितादपि न लघुर्लभ्यते । किंतु गुरुरेव लभ्यत इत्यत्र विशेषः । **वृत्तगुर्वङ्कानन्तर इति** । वृत्तो निष्पन्नो गुरुर्येभ्यः, तैर्वृत्तगुरवः, ते च तेऽङ्काः, तेभ्योऽनन्तरे संनिहिते गुरुहेतुभ्यश्चतुर्भ्योऽङ्केभ्यः पूर्वस्मिन्नित्यर्थः । तस्मिन् पतिते सति, **गः** गुरुः प्लुती भवेत् । स एव गुरुः प्लुतः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ -३९५–३९७ ॥

इति लघुमेर्वधःपङ्क्तिनष्टम्

(सु०) लघुमेरुनष्टं लक्षयति—लघुमेराविति । अधःपङ्क्तेः नष्टाङ्केन ऊनः योऽन्त्योऽङ्कः, तस्य शेषतः शेषे, पूर्वेषामङ्कानां पात्यमानानां मध्ये अपतितात् अङ्कात् द्रुतो लभ्यते । पतितात् पूर्वाभ्यां द्वाभ्यामङ्काभ्यां, **परेण एकेनाङ्केन** च सह गुरुर्भवति । **वृत्तगुर्वङ्कानन्तर** इति ; वृत्तो निष्पन्नो गुरुः येभ्यस्ते वृत्तगुरवः, ते च तेऽङ्काः, तेभ्योऽनन्तरे संनिहिते ; गः गुरुः, **प्लुती भवेत्** । षड्द्रुतप्रस्तारे लघुहीनाः पञ्च भेदाः । तत्र प्रथमो भेदः कीदृगिति प्रश्ने पञ्चाङ्कमध्ये एकाङ्के पातिते सति, अवशिष्टेषु चतुर्षु पूर्वः त्र्यङ्कः पतितः, चतुर्गुरौ जाते, अनन्तरे एकाङ्के च पतिते गुरुः प्लुतो जातः । षड्द्रुतप्रस्तारे लघुहीनेषु प्लुतः प्रथमो भेद इति ॥ -३९९–३९७ ॥

इति लघुमेर्वधःपङ्क्तिनष्टम्

नष्टे तु परपङ्क्तीनां पातयेत्प्रातिलोम्यतः ।
द्वितीयं च तृतीयाधस्तनमङ्कं च पञ्चमम् ॥ ३९८ ॥
परेषु च निवृत्तेषु शेषेष्वेष पुनर्विधिः ।
समस्तनष्टवच्चात्र द्रुतादेः प्राप्तिरिष्यते ॥ ३९९ ॥
किंतु लब्धे लघौ शेषेष्वाद्याधस्तनतः क्रिया ।
सोऽधस्तनः स्वपङ्क्तिस्थविधिमेवं प्रवर्तयेत् ॥ ४०० ॥
शेषेऽङ्काश्रितपङ्क्त्यङ्काभावे तु लघवो मताः ।
अधस्तनश्रेणिसंख्या नष्टस्यैष विधिः स्मृतः ॥ ४०१ ॥

इति लघुमेरुनष्टम्

(क०) अथ लघुमेरुपरपङ्क्तीनां नष्टमाह—**नष्टे त्वित्यादिना। प्रातिलोम्यतः पातयेदिति**। अत्र प्रातिलोम्यशब्देन द्वितीयतृतीयाधस्तनपञ्चमाङ्केषु पात्येषु क्वचिदनुपपत्त्या तृतीयाङ्कपातनम्। किंच 'समस्तनष्टवच्चात्र द्रुतादेः प्राप्तिरिष्यते, इति शेषेष्वाद्याधस्तनतः क्रियेति, सोऽधस्तनः स्वपङ्क्तिस्थविधिमेवं प्रवर्तयेदिति चातिदेक्ष्यमाणेष्वर्थेषु क्वचिदनुपपत्त्या अन्यथाकरणं च विवक्षितम्। तत्र कानुपपत्तिरिति चेत्; उच्यते—प्रस्तुतैकलध्वादिभेदनियमभङ्ग एवानुपपत्तिः, सा मा भूदिति प्रातिलोम्याश्रयणं कर्तव्यमित्यर्थः। **आद्याधस्तनत इति**। आद्यायां तिर्यक्पङ्क्तौ स्थितात् लघुहेतोरधस्तन इत्यर्थः। अत्र आद्यग्रहणाभावे तृतीयादितिर्यक्पङ्क्तिषु द्वितीयादितिर्यक्पङ्क्तिस्थोऽप्यधस्तनया न प्राप्नोति। अतः कर्तव्यमाद्यग्रहणम्। **शेषेऽङ्काश्रितपङ्क्त्यङ्काभावे तु लघवो मता इति**। अङ्काश्रितपङ्क्त्यङ्काभावे पातयोग्यैरङ्कैराश्रितश्चासौ पङ्क्त्यङ्कश्च तत्तन्नष्टभेदोचितपङ्क्तौ तत्तत्तालापेक्षया अन्त्याङ्क इति यावत्। तस्याङ्कस्याभावे तु शेषे। तत्तन्नष्टभेदस्वरूपलेखने वामसंस्थत्वेन प्रवृत्ते सति चरमभाग इत्यर्थः।

गुरुमेरोरधःपङ्क्तौ नष्टं सकलनष्टवत् ।
प्लुतलाभस्तु गुरुवत्,

इति गुरुमेर्वधःपङ्क्तिनष्टम्

लघवो मता इति । तत्तद्भेदानुगुण्येनैकद्व्यादयो लघवो ग्राह्या इत्यर्थः । इममेवार्थं स्वष्टीकर्तुमुक्तम्, 'अधस्तनश्रेणिसंख्या' इति लघव इत्यस्य विशेषणम् । नष्टाङ्कश्रिताङ्केऽधस्तनी श्रेणिरेका चेद्; एको लघुर्ग्राह्यः, द्वे चेद्द्वौ, तिस्रश्चेत्त्रय इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ ३९८–४०१ ॥

इति लघुमेरुपरपङ्क्तिनष्टम्

(सु०) लघुमेरौ परपङ्क्तीनां नष्टमाह—**नष्टे त्विति ।** पतितनष्टाङ्कावशेषे प्रातिलोम्यतः पूर्वपूर्वद्वितीयतृतीयस्याधस्तनं पञ्चमाङ्कं पातयेत् । रूपपूर्तौ पूर्ववत् । अङ्कनिवृत्तौ जातायां पुनरप्येष एव विधिः कार्यः । द्रुतादेः प्राप्तिस्तु समस्तनष्टवत् । किं त्वयं विशेषः—लघौ लब्धे शेषेषु अवशिष्टेषु य आद्यः, तस्य अधःस्थितादङ्कात् विधिः; सोऽधःस्थितावङ्कः, स्वपङ्क्तिस्थविधिं; स्वपङ्क्तौ योऽङ्को विहितः, तमेव प्रवर्तयेत् । **अङ्काश्रितपङ्क्त्यङ्काभावे तु;** अधस्तनश्रेण्यो यावत्यः, तावत्संख्याका लघवो ज्ञातव्याः । यथा षड्द्रुतप्रस्तारे एकलघवः सप्त भेदाः; तेषु प्रथमो भेदः कीदृगिति प्रश्ने अन्त्यसप्ताङ्कमध्ये एकाङ्के पातिते अवशिष्टेषु षट्सु द्वितीयः चतुरङ्कः, तृतीयाधस्तनो द्व्यङ्कश्च पातिते, निरन्तरपतितत्वात् गुरुः, अङ्काभावे लघुः, ततश्च लघुर्गुरुश्च प्रथमो भेद इति ॥ ३९८–४०१ ॥

इति लघुमेरुपरपङ्क्तिनष्टम्

(क०) अथ गुरुमेर्वधःपङ्क्तिनष्टमाह—**गुरुमेरोरित्यादिना । प्लुतलाभस्तु गुरुवदिति ।** यथा लघुमेरोरधःपङ्क्तौ पतिताद्गुरुर्लब्धः, तथा गुरुमेरोरधःपङ्क्तौ निरन्तरपतिताभ्यां प्लुतो लभ्यत इत्यर्थः ॥४०१-॥

इति गुरुमेर्वधःपङ्क्तिनष्टम्

परपङ्क्तिष्वथोच्यते ॥ ४०२ ॥

तृतीयाधस्तनस्थाने तृतीयोऽङ्कोऽत्र पात्यते ।

स्थाने तु पञ्चमस्याधः पञ्चमो लघुवद्गुरौ ॥ ४०३ ॥

लब्धेऽधोव्रजनं[1] शेषाल्लघुवद्गुरुलम्भनम् ।

लघुमेरुवदन्यत्तु नष्टे स्यात्परपङ्क्तिषु ॥ ४०४ ॥

इति गुरुमेरुनष्टम्

(सु०) गुरुमेर्वधःपङ्क्तिनष्टमाह—गुरुमेरोरिति । गुरुमेरोः अधः-पङ्क्तौ सकलनष्टवत् नष्टं कार्यम् । प्लुतलाभस्तु गुरुवदिति । यथा लघुमेरोः अधःपङ्क्तौ पतितात् गुरुर्लब्धः, तथा गुरुमेरोः अधःपङ्क्तौ निरन्तर-पतिताभ्यां प्लुतो लभ्यत इति । यथा षड्द्रुतप्रस्तारे गुरुहीनाश्चतुर्दश भेदाः, तत्र प्रथमभेदे पृष्टे अन्त्याङ्कमध्ये एकाङ्के पातिते, अवशिष्टेषु त्रयोदशसु पूर्वोऽष्टाङ्कः पञ्चाङ्कश्च पतितौ गुरौ लब्धव्ये, प्लुतो गुरुर्भवेदित्यनेन प्लुतः प्राप्तिरिति ॥ ४०१- ॥

इति गुरुमेर्वधःपङ्क्तिनष्टम्

(क०) अथ गुरुमेरुपरपङ्क्तिषु नष्टमाह—**परपङ्क्तिष्विति । लघुवद्गुरौ लब्ध** इति । लघुमेरौ परपङ्क्तिषु लघौ लब्धे यथा आद्याध-स्तनतः क्रिया कृता, तथात्र गुरौ लब्धे सति । **शेषादधोव्रजनमिति ।** शेषादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । शेषमधिष्ठाय आद्याधस्तनतः क्रिया कर्तव्येत्यर्थः । **लघुवद्गुरुलम्भनमिति ।** लघुमेरोरपरपङ्क्तिषु पतितात् यथा लघुप्राप्तिः, तथात्र पतिताद्गुरुप्राप्तिरित्यर्थः । शिष्टं लघुमेरुवद्द्रष्टव्य-मित्याह—**लघुमेरुवदिति** ॥ -४०२–४०४ ॥

इति गुरुमेरुनष्टम् । इति गुरुमेरुपरपङ्क्तिनष्टम्

[1] अधोगमनमिति सुधाकरपाठः.

समस्तनष्टवन्नष्टं प्लुतमेरावुदाहृतम् ।

इति प्लुतमेरुनष्टम्

विशेषः कथ्यते त्वेष द्वितीयादिषु पङ्क्तिषु ॥ ४०५ ॥
अधो गच्छेत्प्लुते पूर्णे गुरुमेरौ गुराविव ।

(सु०) गुरुमेरोः परपङ्क्तिनष्टमाह—**परपङ्क्तिष्विति** । लघुमेरुनष्टवत् सर्वम् । किंतु लघुमेरौ तृतीयस्याधस्तनोऽङ्कः पात्यते । अत्र तस्य स्थाने तृतीयोऽङ्कः पात्यते । पञ्चमस्य स्थाने पञ्चमस्याधस्तनाङ्कः पात्यः । लघुमेरौ लवौ लब्धे यथा अधोगमनम्; तथात्र गुरुमेरौ गुरौ लब्धे अधोगमनं शेषात् विधानम् । अङ्काभावेऽपि यथा अधस्तनश्रेणिसंख्या लवः लघुमेरौ प्राप्यन्ते, तथात्र गुरवः प्राप्यन्त इति । यथा षड्द्रुतप्रस्तारे एकगुरवः पञ्चभेदाः, तत्र प्रथमे भेदे पृष्टे अन्त्याङ्कमध्ये एकाङ्कपतिते, अवशिष्टेषु चतुर्षु पूर्वो द्व्यङ्कः, एकाङ्कश्च पतिते गुरुर्लब्धः, लब्धे गुरौ आद्यात् त्रिषट्द्रुतादङ्कादारभ्य क्रियायां क्रियमाणायामेकाङ्के लब्धे पतिते लघुर्लब्धः । ततश्च लघुर्गुरुश्च प्रथमो भेद इति ॥ -४०२–४०४ ॥

इति गुरुमेरुनष्टम् । इति गुरुमेरुपरपङ्क्तिनष्टम्

(क०) अथ प्लुतमेरुनष्टं लक्षयति—**समस्तनष्टवदित्यादिना** । प्लुतमेरोरधःपङ्क्तौ नष्टं सर्वनष्टवद्द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ ४०४- ॥

इति प्लुतमेरुनष्टम्

(सु०) प्लुतमेरुनष्टं निरूपयति—**समस्तेति** । साधारणनष्टवत् प्लुतमेरुनष्टं ज्ञातव्यम् ॥ ४०४- ॥

इति प्लुतमेरुनष्टम्

(क०) द्वितीयादिषु परपङ्क्तिषु विशेषं दर्शयति—**अधो गच्छेदित्यादिना** । **गुरुमेरौ गुराविवेति** । गुरुमेरौ गुरौ लब्धे यथा

द्रुतो लघुर्गुरुर्वान्त्यैरङ्कैर्लब्धः प्लुती भवेत् ॥ ४०६ ॥
तदङ्काधस्तनैः सार्धमङ्कषट्कमतीत्य च ।
अधःपङ्क्तौ स्थितैरङ्कैः शेषैरेष पुनर्विधिः ॥ ४०७ ॥
पङ्क्तौ तु प्लुतहीनायां नान्तिमः प्लुततां व्रजेत् ।

इति प्लुतमेरुपरपङ्क्तिनष्टम्

अधोगमनमुक्तं तथात्र प्लुते पूर्णे लब्धे सतीत्यर्थः । **अधो गच्छेदिति ।** आद्याधस्तनतः क्रियां कुर्यादित्यर्थः । अथ प्लुते पूर्ण इत्येतदावृत्त्या अपूर्ण इति पदं विभज्य व्याख्येयम् । प्लुतेऽपूर्णेऽलब्धे सति अन्त्याङ्केन लब्धो द्रुतो लघुर्गुरुर्वा **प्लुती भवेदिति**; प्लुतः कर्तव्य इत्यर्थः । अथवा प्लुतो भवेदित्यनेनैव पूर्वं प्लुतेन लब्ध इति गम्यते । **पङ्क्तौ तु प्लुतहीनाया-मिति ।** आद्याधस्तनपङ्क्तावित्यर्थः । **नान्तिमः प्लुततां व्रजेदिति ।** अन्तिमोऽङ्कलब्धो द्रुतादिः प्लुतो न भवतीत्यर्थः ॥ -४०५–४०७- ॥

इति प्लुतमेरुपरपङ्क्तिनष्टम्

(सु०) द्वितीयादिषु परपङ्क्तिषु विशेषमाह—शेष इति । अधोगच्छे-दिति । प्लुते पूर्णे सति अधोगच्छेत् अधःपङ्क्तिमारभ्य विधानं कुर्यादिति । यथा गुरुमेरौ गुरौ लब्धे अधःपङ्क्तितः क्रिया **अन्त्यैरङ्कैः** लघुर्वा गुरुर्वा लब्धः प्लुतो भवेत् । ततः तस्य अङ्कस्य अधःस्थितैः अङ्कैः सह अङ्कषट्कम-तीत्य प्लुतो भवतीति संबन्धः । शेषैः स्थितैः अङ्कैः अधःपङ्क्तौ तु पुनर्विधिः; तत्र प्लुतहीनायां सर्वाधःपङ्क्तौ अन्तिमः प्लुतो न भवति । यथा अष्टद्रुत-प्रस्तारे पञ्च एकप्लुताः, तत्र प्रथमे भेदे पृष्टे एकाङ्कहीन अन्त्याङ्क अवशिष्टेषु चतुर्षु पूर्वौ द्व्यङ्कः एकाङ्कश्च पतिते, निरन्तरपतितात् द्रुतः अन्त्यैरङ्कैः लब्धत्वात् षड्भिरङ्कैः गुरोः प्लुतत्वं, ततोऽधःपङ्क्तौ पुनर्विधाने क्रियमाणे एकाङ्के पतिते लघुः, ततो लघुः प्लुतश्च प्रथमो भेद इति ॥ ४०६–४०७ ॥

इति प्लुतमेरुपरपङ्क्तिनष्टम्

सर्वोद्दिष्टवदुद्दिष्टं लघुमेर्वादिषु त्रिषु ॥ ४०८ ॥

इति लघुमेर्वादिमेरुत्रयोद्दिष्टम्

इति श्रीमदनवद्यविद्याविनोदश्रीकरणाधिपतिश्रीसोढलदेवनन्दननिःशङ्क-शार्ङ्गदेवविरचिते संगीतरत्नाकरे पञ्चमस्तालध्यायः ॥ ५ ॥

(क०) लघुमेर्वादिमेरुत्रयोद्दिष्टमाह—**सर्वोद्दिष्टवदिति** । 'यैरङ्कैः पतितैर्नष्टः' इत्यत्र यदुक्तं तदेव सर्वत्रानुसंधेयमित्यर्थः ॥ -४०८ ॥

इति लघुमेर्वादिमेरुत्रयोद्दिष्टम्

एवं व्याकुर्वता सम्यङ्मार्गदेशीविभागतः ।
यस्तालप्रत्ययः कल्लिनाथेन निरणायि सः ॥

इति श्रीमदभिनवभरताचार्यरायवयकारतोडरमल्लश्रीलक्ष्मणाचार्यनन्दनचतुर-कल्लिनाथविरचिते संगीतरत्नाकरकलानिधौ पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

(सु०) लघ्वादिमेरूणामुद्दिष्टमाह—सर्वेति । सर्वसाधारणोद्दिष्टवत् लघ्वादिमेरुषूद्दिष्टं ज्ञातव्यम् ॥ -४०८ ॥

इति लघुमेर्वादिमेरुत्रयोद्दिष्टम्

इति श्रीमदन्ध्रमण्डलाधीश्वरप्रतिगण्डभैरवश्रीअनपोतनरेन्द्रनन्दन-भुजबलभीमश्रीसिंहभूपालविरचितायां संगीतरत्नाकरटीकायां सुधाकराख्यायां पञ्चमस्तालाध्यायः समाप्तः ॥

ॐ

शिवाभ्यां नमः

श्री-निःशङ्कशार्ङ्गदेव-प्रणीतः

संगीतरत्नाकरः

चतुरकल्लिनाथ-विरचितया कलानिध्याख्यटीकया सिंहभूपाल-
विरचितया संगीतसुधाकराख्यटीकया च समेतः

षष्ठो वाद्याध्यायः

ततं येनावनद्धं च भुवनं निजमायया ।
आनन्दघनमध्येमि तं ब्रह्मसुषिरे हरम् ॥ १ ॥
चित्रा वाचः प्रवर्तन्ते धातुवृत्तिविचित्रिताः ।
यतस्तं नौमि विस्तारतत्त्वौघानुगतं शिवम् ॥ २ ॥

(क०) अथ गीतोपयोगित्वेन तदनन्तरोद्दिष्टस्य वाद्यस्य प्रकरणमारभमाणस्तावदादौ समुचितेष्टदेवतां स्मृत्वा स्तौति—ततं येनेत्यादिना श्लोकद्वयेन । येन; परमेश्वरेण कर्त्रा; निजमायया करणभूतया, भुवनं ततं विस्तारितम् । अवनद्धं च बद्धं च । आनन्दघनम्; निरतिशयानन्दस्वरूपम् । तम्; हरम् । ब्रह्मसुषिरे; हृत्पङ्कजे, हृत्पङ्कजस्य ब्रह्मसुषिरत्वं

प्रागेव पिण्डोत्पत्तिप्रकरणे 'चेतनस्थानम्' इत्यत्र प्रतिपादितम्। **अध्येमि**; स्मरामीति संबन्धः। अत्र ततावनद्धघनसुषिरशब्दैर्वक्ष्यमाणा वाद्यभेदा ध्वन्यन्ते। **चित्रा वाच इति**। **धातुवृत्तिविचित्रिता इति**। धातवो भूवादयः, वृत्तयः समासा वा, अभिधागौण्यादयो वा। धातुभिर्वृत्तिभिश्च विचित्रिताः चित्रा वाचः। विविधानि वाक्यानि वेदादीनि यतः शिवात् प्रवर्तन्ते। तेन कारणेन कर्तृत्वेन वा प्रवक्तृत्वेन वा कारणभूतादित्यर्थः। **विस्तारतत्त्वौघानुगतमिति**। विस्तारवान् विस्तारः, तत्त्वानां महदादीनाम्, ओघः समूहः। विस्तारश्चासौ तत्त्वौघश्च, तेनानुगतम्। तदुत्पत्तिस्थितिलयाधिष्ठानत्वात्तमनुगतो वा। तच्छब्दात्; "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" (तै० उ० २-६) इति श्रुतेः। तं शिवं नौमीति संबन्धः। अत्र धात्वादिभिः शब्दैर्वक्ष्यमाणा वाद्यविधयो ध्वन्यन्ते ॥ १, २ ॥

(सु०) एवं पञ्चमाध्याये सपरिकरं गीतमुक्तम्। अतो वक्ष्यमाणयोर्वाद्यनृत्तयोर्मध्ये वाद्यानुगान्नृत्ताद्वाद्यस्य प्रधानत्वाद्गीतानुगामित्वाच्च गीताभिव्यक्तिहेतुत्वाच्च वीणाद्यैर्गीतानन्तरं वाद्यं विवक्षुर्मङ्गलमाचरन्नभिधेयमभिव्यनक्ति—**ततमिति**। तम्; शिवं हरम् अध्येमि स्मरामि। "इक् स्मरणे" (धा० अ० १०४७) इत्यनेनाधिपूर्वस्येकः स्मरणार्थत्वात्। कुत्र स्मरामि? **ब्रह्मसुषिरे**; ब्रह्मरन्ध्रे; तद्ध्युपासनस्थानं परमेश्वरस्य। कथं भूतम्? आनन्दघनम्; आनन्देन घनं व्याप्तम्। अथवा आनन्दः सुखरूपश्चासौ घनः कूटस्थश्च तथाविधं तम्, कम्? येन भुवनं जगत् ततं व्याप्तम्। अवनद्धम् अन्तरपि स्यूतम्। ननु कथं तस्य नियामकस्य व्याप्त्यादिः संभवति? अत आह—**निजमाययेति**। मायिका एवैते धर्माः, न तु तात्त्विकाः। "आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वमिति सन्ति धर्माः" इति पञ्चपादिकाचार्यवचनात्। पक्षे अहं वाद्यम् अध्येमि स्मरामि। अभिधातुमभिलषामीत्यर्थः। शिवं; कल्याणरूपम्, येन; वाद्येन, ततं वीणादिकम्, अवनद्धम् मुरजादिकं च प्रसिद्धमिति शेषः। आनन्ददायकं घनं कांस्यतालादिकं च, सुषिरं वंशादिकं वाद्यम्। निजमायया; निजप्रपञ्चेन, ब्रह्म,

गीतं चतुर्विधाद्वाद्याज्जायते चोपरज्यते ।
मीयते च ततोऽस्माभिर्वाद्यमत्र निगद्यते ॥ ३ ॥
ततं सुषिरं चावनद्धं घनमिति स्मृतम् ।
चतुर्धा तत्र पूर्वाभ्यां श्रुत्यादिद्वारतो भवेत् ॥ ४ ॥
गीतं ततोऽवनद्धेन रज्यते मीयते घनात् ।

बृहत् विस्तृतमित्यर्थः । मङ्गलाचरणबाहुल्यस्य श्रेयोबाहुल्यहेतुत्वात्पुनरपि मङ्गलमाचरति—चित्रा इति । तं शिवं नौमि स्तौमि च । विस्तारेण तत्त्वेषु प्रकृत्यादिषु चतुर्विंशतौ अनुगतमनुस्यूतम् । ततश्च चित्रा विचित्रिता वाचः वेदरूपाः प्रवर्तन्ते । धातवः सप्त त्वगादयः, तेषां वृत्तिर्व्यापारविशेषः, तेन विचित्रिताः । अथवा धातवः कफादयः, तद्वृत्त्या विचित्रिता इति । पक्षे शिवं कल्याणरूपं वाद्यं नौमि । विस्तीर्णनादभेदत्वात्, 'विस्तीर्णनादभेदत्वात् विस्तारो धातुरुच्यते' इति वक्ष्यमाणो विस्तारः, तत्त्वमोघश्च गीतानुगवाद्यभेदौ वक्ष्यमाणौ, तदनुगतम् । यतः वाद्यात् विचित्रिता वाचो वाद्याक्षराणि प्रवर्तन्ते । अथवा चित्रा वृत्तिर्वक्ष्यमाणस्य वाचः शब्दाः, किंभूताः ? धातुवृत्तिविचित्रिताः ; 'ये प्रहारविशेषोत्थाः स्वरास्ते धातवो मताः ।' 'वृत्तिर्गुणप्रधानत्वरूपा व्यवहृतिर्मता ।' इति च वक्ष्यमाणः । तैः विचित्रिता इति संबन्धः ॥ १, २ ॥

(क०) अत्र गीतप्रकरणानन्तरं वाद्यप्रतिपादने सोपपत्तिकां सङ्गतिं दर्शयति—**गीतं चतुर्विधादित्यादिना** । **तत्र पूर्वाभ्यामिति** । **तत्र**; सुषिरावनद्धघनेषु मध्ये, **पूर्वाभ्यां** ततसुषिराभ्याम् । **श्रुत्यादिद्वारत इति** । अत्रादिशब्देन स्वरमूर्च्छनाक्रमतानालंकारजातिगीतयो गृह्यन्ते । श्रुत्यादय एव द्वारं मुखं तस्मात् गीतं भवेत्, संगीतमुत्पद्यत इत्यर्थः । **ततः**; अनन्तरमुक्तं गीतम् **अवनद्धेन रज्यते** । तत्र तत्र नादसाम्यं यथा भवति तथा ध्वननेन रक्तातिशययुक्तं क्रियत इत्यर्थः । **घनात् मीयत इति** । घन-

[1]वाद्यतन्त्रीततं वाद्यं सुषिरं मतम् ॥ ५ ॥
चर्मावनद्धवदनमवनद्धं तु वाद्यते ।
घनो मूर्तिः साभिघाताद्वाद्यते यत्र तद्धनम् ॥ ६ ॥

वाद्यात् लघ्वादिक्रियया संमितं क्रियत इत्यर्थः । एवं चतुर्विधानामपि वाद्यानां गीत एवोपकारकत्वमवगन्तव्यम् ॥ ३, ४- ॥

(सु०) एवं मङ्गलाचरणं विधाय पूर्वाध्यायैः सह संबन्धमाह—गीतमिति । चतुर्विधात्; ततादिलक्षणात् वाद्यात् गीतं जन्यते उत्पाद्यते, उपरज्यते; रञ्जकं च क्रियते; मीयते निगद्यते च । यतः यस्मात्कारणात् । अत्र गीतानन्तरं वाद्यं निगद्यते उच्यत इति । अविशेषेण जनोपरञ्जने मानान्युक्तानि । कस्माद्वाद्यात् किं जायत इत्यपेक्षायामाह—ततमिति । ततवाद्यं चतुर्विधम् । ततं, सुषिरम्; अवनद्धं, घनमिति । तत्र पूर्वाभ्यां ततसुषिराभ्यां श्रुतिस्वरादिद्वारेण गीतं भवेत् उत्पाद्यते तद्गीतमवनद्धेन रज्यते अनुरज्यते; घनात् मीयते गण्यत इति ॥ ३, ४- ॥

(क०) ततादीनां सामान्यलक्षणमाह—वाद्यतन्त्रीत्यादिना । वाद्या वादनीया तन्त्री यस्मिंस्तद्वाद्यतन्त्रीति ततवाद्यस्य लक्षणम् । सुषिरं छिद्रमस्यास्तीति सुषिरमिति सुषिरवाद्यस्य लक्षणम् । चर्मावनद्धवदनमित्यवनद्धवाद्यस्य लक्षणम् । घन इत्यस्य व्याख्यानं मूर्तिरिति । सा; मूर्तिः । यत्राभिघाताद्वाद्यत इति । यत्र; यस्मिन् गीतादौ विषये, अभिघातात् परस्परपीडनाद्धेतोः वाद्यते ध्वन्यते तद्धनमिति, मूर्तिरेव घनमित्यर्थः ॥ ५, ६॥

(सु०) ततादिलक्षणमाह – ततमिति । तन्त्र्या ततं विस्तारितं ततमित्युच्यते । सुषिरं सच्छिद्रं वंशादि । चर्मणा अवनद्ध पिहितं वदनं मुखं यस्य

[1] ततं तन्त्रीततं वाद्यमिति सुधाकरपाठः

ततं वीणा द्विधा सा च श्रुतिस्वरविवेचनात् ।
तत्र श्रीशार्ङ्गदेवेन श्रुतिवीणोदिता पुरा ॥ ७ ॥
वक्ष्यते स्वरवीणात्र तस्यामपि विचक्षणाः ।
अङ्कित्वा स्वरदेशानां भागानुद्भिन्दते श्रुतीः ॥ ८ ॥
तद्भेदास्त्वेकतन्त्री स्यान्नकुलश्च त्रितन्त्रिका ।
चित्रा वीणा विपञ्ची च ततः स्यान्मत्तकोकिला ॥ ९ ॥
आलापिनी किंनरी च पिनाकीसंज्ञिता परा ।
निःशङ्कवीणेत्याद्याश्च शार्ङ्गदेवेन कीर्तिताः ॥ १० ॥

तदवनद्धम् । घनो मूर्तिरुच्यते । तन्त्री चर्मादिहीनं कांस्यादिघटितमित्यर्थः । सा मूर्तिः अभिघातात् यत्र ध्वन्यते वाद्यते तद्घनमिति ॥ -९, ६ ॥

(क०) तत्र तद्भेदान् दर्शयितुमाह— ततं वीणेत्यादिना । श्रुतिवीणोदिता पुरेति । स्वरगताध्याय इत्यर्थः । तस्यामपि; स्वरवीणायामपि; विचक्षणाः; सूक्ष्मबुद्धयः; स्वरदेशानाम्; दण्डादिषु षड्जादिस्वरप्रदेशानाम्; भागान्; चतुःसंख्याकादिकान्; अङ्कित्वा; तत्तच्छ्रुतीनां न्यूनाधिकभावो यथा न भवति तथा चिह्नितान्कृत्वा; श्रुतीः; उद्भिन्दते तीव्रादिकाः श्रुतीः प्रादुर्भावयन्ति । श्रुतिवीणायां तु स्वराः स्वत एव प्रादुर्भवन्ति ॥ ७, ८ ॥

(सु०) तद्भेदानाह--ततमिति । वीणा ततमुच्यते । सा द्विधा; श्रुतिवीणा, स्वरवीणा चेति । तत्र श्रुतिवीणा पूर्वमुक्ता श्रुतिनिरूपणावसरे सारणी प्रस्तावे । स्वरवीणा अधुना वक्ष्यते । तस्यामपि; स्वरवीणायाम्; विचक्षणाः; संगीतमर्मज्ञाः; स्वरदेशानाम्; स्वरप्रदेशानां, भागान्; अवयवान्, अङ्कित्वा; संज्ञान् कृत्वा, श्रुतीः उद्भिन्दते; श्रुत्युदयप्रकारं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ७–८ ॥

(क०) अथ स्वरवीणाभेदानुद्दिशति—तद्भेदास्त्वित्यादिना ।

वंशः पावः पाविका च मुरली मधुकर्यपि ।
काहलातुण्डुकिन्यौ च चुक्का शृङ्गमतः परम् ॥ ११ ॥
शङ्खादयश्च वाद्यस्य सुषिरस्य भिदा मताः ।
पटहो मर्दलश्चाथ हुडुक्का करटा घटः ॥ १२ ॥
घडसो ढवसो ढक्का कुडुक्का कुडुवा तथा ।
रुञ्जा डमरुको डक्का मण्डिडक्का च डक्कुली ॥ १३ ॥
सेल्लुका झल्लरी भाणस्त्रिवली दुन्दुभिस्तथा ।
भेरीनिःसाणतुम्बक्यो भेदाः स्युरवनद्धगाः ॥ १४ ॥
तालोऽथ कांस्यतालः स्याद्घण्टा च क्षुद्रघण्टिका ।
जयघण्टा ततः कम्रा शुक्तिपट्टादयस्तथा ॥ १५ ॥
प्रभेदा घनवाद्यस्य प्रोक्ताः सोढलसूनुना ।

निःशङ्कवीणेत्याद्याश्चेत्यत्र आद्यशब्देन देशान्तरे सुप्रसिद्धा चान्यापि स्वरवीणा गृह्यते । **निःशङ्कवीणेति** स्वनामकरणेन अप्रसिद्धामप्यन्यां स्वबुद्ध्या निर्माय तस्याः स्वेच्छया संज्ञां कुर्यादिति गम्यते । एवं सुषिरादिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ ९, १० ॥

(सु०) स्वरवीणाभेदानाह—तद्भेदा इति । तस्याः स्वरवीणाया भेदा एकतन्त्रीनकुलादयो ज्ञातव्याः ॥ ९, १० ॥

(क०) सुषिरादिभेदानुद्दिशति—वंशः पाव इत्यादिना॥ ११–१५-॥

(सु०) सुषिरवाद्यभेदानाह -- वंश इति । वंशादयः सुषिरभेदाः । अवनद्धभेदानाह—पटह इति । पटहमर्दलादयो भेदा अवनद्धगाः अवनद्धवाद्यसंबन्धिनः । घनभेदानाह—ताल इति । कांस्यतालादयो घनवाद्यभेदाः शार्ङ्गदेवेनोक्ताः ॥ ११–१५- ॥

शुष्कं गीतानुगं नृत्तानुगमन्यद् द्वयानुगम् ॥ १६ ॥
चतुर्धेति मतं वाद्यं तत्र शुष्कं तदुच्यते ।
यद्विना गीतनृत्ताभ्यां तद्गोष्टीत्युच्यते बुधैः ॥ १७ ॥
ततः परं तु त्रितयं भवेदन्वर्थनामकम् ।
वाद्यं दक्षाध्वरध्वंसोद्वेगत्यागाय शंभुना ॥ १८ ॥
चक्रे कौतुकतो नन्दिस्वातितुम्बुरुनारदैः ।
अभिषेके नरेन्द्राणां यात्रायामुत्सवे तथा ॥ १९ ॥
मङ्गलेषु च सर्वेषु विवाहोपनयादिषु ।
उत्पाते संभ्रमे युद्धे नाटके वीररौद्रिणि ॥ २० ॥
सर्वातोद्यानि वाद्यन्ते कानिचित्स्वल्पमङ्गले ।
विश्रान्तौ रङ्गसंस्थानां गायतां नृत्यतामपि ॥ २१ ॥
एतान्युत्साहकारीणि वीराणां मङ्गलाय च ।
कुर्वन्ति हृदयस्फूर्तिं दुःखमुन्मूलयन्ति च ॥ २२ ॥

(क०) स्वरूपतश्चतुर्भेदभिन्नस्य वाद्यस्य प्रयोगभेदेन पुनश्चातुर्विध्यं दर्शयति—शुष्कमित्यादिना ॥ १६, १७- ॥

(सु०) वाद्यस्य पुनश्चातुर्विध्यमाह—शुष्कमिति । वाद्यं चतुर्विधं भवति । शुष्कं, गीतानुगं, नृत्तानुगं, गीतनृत्तानुगमिति । तत्र गीतनृत्ताभ्यां विना स्वतन्त्रं यद्वाद्यते तच्छुष्कम्; तच्च लोकैर्गोष्टीत्युच्यते । गीतानुगादित्रयं सार्थकनामकम् । गीतानुगम्; यद् गीतमनुगच्छति तद्गीतानुगम् । नृत्तानुगम्; यत् नृत्तमनुसरति तन्नृत्तानुगम् । द्वयानुगम्; यद् गीतं नृत्तं चानुसरति तद् द्वयानुगमिति ॥ १६–१७- ॥

(क०) वाद्यस्येश्वरकर्तृकत्वं दर्शयति—**वाद्यं दक्षाध्वरेत्यादिना** । **शंभुना** प्रयोजकेन, **नन्दिस्वात्यादिभिः** प्रयोज्यैः चक्रे कारितमित्यर्थः ।

गीतनृत्तगतन्यूनप्रच्छादनपटून्यपि ।
वाद्यान्यतस्ततादीनि,
तत्रादौ ब्रूमहे वयम् ॥ २३ ॥
तस्य वादनभेदांश्च विविधाः करसारणाः ।
सुषिरं पटहं तस्य पाटांस्तद्रचनास्तथा ॥ २४ ॥

वाद्यप्रयोगस्य कालविशेषानाह—**अभिषेक इत्यादि । गीतनृत्तेति ।** गीतनृत्तगतन्यूनप्रच्छादनपटून्यपीति ; अत्रापिशब्देन वाद्यप्रतिपादने प्रयोजनमिदमपि दर्शयति । तत्प्रयोजनं गीतनृत्तगतन्यूनताप्रच्छादनम् । अत्र न्यूनशब्दो धर्मपरत्वेन नेयः । यतस्तत्र पटूनि अतः ततादीनि वाद्यानीति संबन्धः । वाद्यानि वादनीयानीत्यर्थः ॥ १८–२३ ॥

(सु०) वाद्योत्पत्तिमाह—**वाद्यमिति । दक्षयागध्वंसेन यो जात उद्वेगः** अस्वास्थ्यं तदुपशान्तये शंभुना यद् वाद्यं चक्रे व्यधायि । स्वात्यादिभिर्गणैः अनन्दि सम्यक्कृतमित्यर्थ , वाद्यवादनसमयानाह—**अभिषेक इति । उत्पाते ;** भूतावेशादिबाधासु, संभ्रमे ; देवतामहोत्सवादिषु राजाभिषेकादिषु सर्वाणि वाद्यानि वाद्यन्ते । अल्पे मङ्गले कानिचित् लोकस्थितिमनतिक्रम्य अल्पान्येव वादनीयानीत्यर्थः । रङ्गसंस्थानां नर्तकानां गायतां च कुशीलवादीनां विश्रान्तौ च स्वल्पान्येव वाद्यानि वादनीयानीत्यर्थः । वाद्यानि स्तुवन्नुपयोगमाह – एतानीति । पटहादिवाद्यानि संग्रामे वीराणामुत्साहमुत्पादयन्ति । प्रहारादिदुःखं नाशयन्ति । ततादीनि तु वाद्यानि गीतादिगतं न्यूनत्वं तत्साम्यात्प्रच्छादयन्ति ॥ -१८–२३ ॥

(क०) तत्र श्रुतिस्वरविवेकनिदर्शकतया गीतोत्पादकमिति प्रथमोद्दिष्टं ततवाद्यमारभ्याध्याये क्रमेण प्रतिपाद्यानर्थानुद्दिशति—**तत्रादौ ब्रूमहे वयमित्यादिना । तस्य वादनभेदांश्चेत्यादिभिश्च** यथाक्रमं ब्रूमहे इति

पाटप्रभववाद्यानि प्रबन्धान्वाद्यसंश्रयान् ।
मर्दलाख्यं ततो वाद्यं भेदान्मार्दलिकस्य च ॥ २५ ॥
गुणान्दोषांश्च तद्वृन्दं स्वरूपस्य च लक्षणम् ।
हुडुक्काद्यवनद्धानां स्वस्वपाटसमन्वितम् ॥ २६ ॥
घनस्य च गुणान्दोषान् वाद्यवादकसंगतान् ।
हस्तयोश्च गुणानत्र वाद्याध्याये यथाक्रमम् ॥ २७ ॥
अङ्गुष्ठपर्वदैर्घ्यं स्यादङ्गुलं द्वादशाङ्गुलम् ।
वितस्तिस्तद्द्वयं हस्तो वाद्यभाण्डमितौ भवेत् ॥ २८ ॥
ग्रन्थिव्रणभिदा हीनः श्लक्ष्णः खदिरदारुजः ।
सुवृत्तः सरलो दण्डो वितस्तिपरिधिर्भवेत् ॥ २९ ॥
त्रिहस्तदैर्घ्यस्तावच्च सुषिरं दधदन्तरा ।
सार्धाङ्गुलपरीणाहमूर्ध्वाधो वदने तथा ॥ ३० ॥
कनिष्ठाङ्गुलिमानं वाभग्नं रन्ध्रत्रयं दधत् ।
त्रेताग्निसंस्थितं यद्वा द्वे रन्ध्रे तर्जनीमिते ॥ ३१ ॥
एकमेव त्वधः शङ्कुस्थाने सार्धाङ्गुलायतम् ।

क्रियाकारकसंबन्धो द्रष्टव्यः । वाद्यानां स्वरूपनिरूपणार्थमङ्गुलादिपरिमाणविशेषान् लक्षयति—अङ्गुष्ठपर्वेत्यादिना ॥ -२३–२८ ॥

(सु०) अस्मिन्नध्याये अभिधेयान् पदार्थान् संगृह्णाति— तत्रादाविति । परिभाषालक्षणमाह—अङ्गुष्ठेति वाद्यभाण्डादीनां दण्डादीनां च मितौ माने अङ्गुष्ठपर्वदैर्घ्यमङ्गुलं ज्ञातव्यम् । तथाविधैः द्वादशिभिरङ्गुलैर्वितस्तिः, वितस्तिद्वयं हस्त इति ॥ -२३-२८ ॥

(क०) अथैकतन्त्र्यां वीणायां दण्डादिलक्षणकथनपूर्वकनिर्माणप्रकारं तत्पवित्रतां चोक्त्वा तद्वादनप्रकारं वामदक्षिणोभयहस्तभेदांस्तदुद्भववाद्यभेदांश्च

दधानः ककुभं सारं खादिरं वान्यदारुजम् ॥ ३२ ॥
तिर्यक्संस्थेन दैर्घ्येणाष्टाङ्गुलं त्र्यङ्गुलायतम् ।
अङ्गुलाधिकपार्श्वं च मध्ये कूर्मोन्नताकृतौ ॥ ३३ ॥
स्थितेन पत्रिकाधारगर्तेन च समन्वितम् ।
गर्तमध्ये च रन्ध्रेण योन्याकारेण संयुतम् ॥ ३४ ॥
रन्ध्रे तस्य निविष्टेन रन्ध्रास्थौल्येन शङ्कुना ।
अन्वितां पत्रिकां मिश्रलोहजां द्व्यङ्गुलायताम् ॥ ३५ ॥
चतुरङ्गुलदैर्घ्यां च मध्ये कूर्मोन्नतां बहिः ।
निम्नमध्यं मनागन्तर्धारयन्तमधः पुनः ॥ ३६ ॥
द्विदण्डिकं शङ्कुनाष्टाङ्गुलदैर्घ्ययुजा तथा ।
वृत्तेन त्र्यङ्गुलस्थूलोत्तरार्धश्लक्ष्णमूर्तिना ॥ ३७ ॥
कूर्मपृष्ठोन्नतं मध्यमुत्तरार्धस्य बिभ्रता ।
दण्डवक्त्रमितस्थौल्याधरभागयुतेन च ॥ ३८ ॥
दण्डवक्त्रप्रविष्टाधोभागेन च विराजितम् ।
एवंविधस्य दण्डस्योर्ध्वाग्रात्सप्तदशाङ्गुले ॥ ३९ ॥
अधोभागेऽक्षिसदृशं विधाय विवरद्वयम् ।
एकद्वित्रिगुणां तन्त्रीं क्षिप्त्वा रन्ध्रे परत्र तु ॥ ४० ॥
तन्त्रीप्रान्तान्तरे क्षिप्त्वा प्रोतं तद् द्विगुणे ततः ।
द्विगुणाकर्षणात्कर्षेत्पुनरेवं समाचरेत् ॥ ४१ ॥

दर्शयति—'ग्रन्थिव्रणभिदा हीनः' इत्यारभ्य 'घोषकश्चैकतन्त्रिका' इत्यन्तेन ग्रन्थसंदर्भेण ॥ २९–१०९ ॥

(सु०) एकतन्त्र्या वीणाया लक्षणमाह—ग्रन्थीति । ग्रन्थिः अर्बुदमिव

षष्ट्यङ्गुलपरीणाहं सुपक्वं वर्तुलं च यत्।
तुम्बस्योत्सेधतस्तस्य वदनं द्वादशाङ्गुलम् ॥ ४२ ॥

प्रभेदः कुटिलत्वं ताभ्यां हीनः, श्लक्ष्णो मसृणः, सुवृत्तो वर्तुलः, सरलो दीर्घः, वितस्तिः परिधिर्यस्य; एवंविधः खदिरकाष्ठोत्पन्नो दण्डो भवेत्। हस्त दैर्घ्यं यस्य तावद्धस्तत्रयप्रमाणं सुषिरं छिद्रमन्तरा मध्ये दधत् धारयत्; ष ङ्गुलपरीणाहमिति सुषिरविशेषणम्। ऊर्ध्वमधश्च वदने मुखद्वयं दधा संबन्धः। अभग्नमस्फुटितं रन्ध्रत्रयं कनिष्ठाङ्गुलिप्रमाणं त्रेताग्निवत् संस्थि दधत्; अथवा रन्ध्रद्वयं तर्जनीप्रमाणकं शङ्कुस्थाने अधस्तादेकं रन्ध्रं सार्धाङ्गुलिप्रमाणकं दधत् दण्डो भवेदिति संबन्धः। ककुभं वैणिकप्रसिद्धं दधानः, आरैः सह वर्तमानं सारं, खादिरकाष्ठजम्, अन्यकाष्ठजं वा तिर्यक्संस्थितेन पार्श्वस्थेन दैर्घ्येण अष्टाङ्गुलम्, अङ्गुलत्रयविस्तृतम्, अङ्गुलात् किंचिदधिकपार्श्वं सार्धाङ्गुलपार्श्वं सपादाङ्गुलपार्श्वं वा कूर्मवत् उन्नता आकृतिर्यस्य; एवंविधे मध्ये स्थितेन पत्रिकाया आधारभूतेन गर्तेन च समन्वितम्; गर्तस्य मध्ये च योन्याकारेण रन्ध्रेण संयुक्तेन शङ्कुना युक्तां पत्रिकां धारयन्तम्। कीदृशेन शङ्कुना? तस्य ककुभस्य रन्ध्रे निविष्टेन रन्ध्रे स्थितेन रन्ध्रस्य अस्थौल्यमल्यं यस्य; कथंभूतां पत्रिकाम्? कांस्यादिमिश्रेण लोहेन घटितां द्व्यङ्गुलायतां चतुरङ्गुलदीर्घां च मध्ये कूर्मवत् उन्नतां मनाक् किंचित् अन्तर्निम्नमध्यम्, एवंविधां पत्रिकां बहिर्धारयन्तं ककुभमिति संबन्धः। अथोत्तरार्धस्य मध्यं बिभ्रता शङ्कुना विराजितमष्टाङ्गुलं दैर्घ्यं यस्य शङ्कोः तथाविधेन वृत्तेन वर्तुलेन द्व्यङ्गुलस्थूलमुत्तरार्धं यस्य, श्लक्ष्णा मूर्तिर्यस्य, कथंभूतमुत्तरार्धस्य मध्यम्? कूर्मपृष्ठवत् उन्नतमिति। दण्डमुखवत् प्रमाणं स्थौल्यं यस्यैवंविधेन अधरभागेन युतेन शङ्कुना, दण्डस्य वक्त्रे प्रविष्ट अधोभागो यस्य; एवं विधेन शङ्कुना विराजितं ककुभं दधानो दण्डो भवेत्। एवंविधस्येति। एवंविधस्य दण्डस्य अधोभागे नेत्रसदृशं विवरद्वयं विधाय; परत्र रन्ध्रे तु एकद्वित्रिगुणाम्; एकगुणां द्विगुणां त्रिगुणां वा तन्त्रीं निक्षिप्य, द्विगुणाकर्षणात् तन्त्रीं कर्षेत् आकर्षयेदिति संबन्धः ॥ २९-४१ ॥

वृत्तस्थानस्थया नाभ्याधोमुख्या मध्यरन्ध्रया ।
त्र्यङ्गुलायतया युक्तं पृष्ठसंश्लिष्टपूर्वया ॥ ४३ ॥
तुम्बकं मध्यरन्ध्रं स्यात्कर्परं नालिकेरजम् ।
अन्तस्थरन्ध्रसंलग्नं पृष्ठमध्येन रन्ध्रिणा ॥ ४४ ॥
तं दधद्रन्ध्रमध्येऽथ तन्त्रीप्रान्ते निवेश्य तौ ।
संवेष्ट्य कीलकेऽन्तस्थे कीलकं भ्रामयेन्मुहुः ॥ ४५ ॥
तावद्यावद् दृढो बन्धस्तुम्बकस्यैव जायते ।
एवं तुम्बकमुत्तानं दण्डे तज्ज्ञैर्निबध्यते ॥ ४६ ॥
दोरकं नागपाशेन द्विगुणेनान्वितं ततः ।
सुबलश्लक्ष्णसूत्रोत्थं दण्डे तुम्बोर्ध्वदेशतः ॥ ४७ ॥
संवेष्ट्य नागपाशेऽस्मिन् बद्धप्रान्तां दृढां घनाम् ।
श्लक्ष्णां स्नायुमयीं तन्त्रीं कृष्ट्वा संपीड्य पत्रिकाम् ॥ ४८ ॥
तन्त्र्या संवेष्ट्य ककुभं निबध्नीयाद् दृढं ततः ।
वैणवी यवविस्तारा तन्त्री द्व्यङ्गुलदैर्घ्यभाक् ॥ ४९ ॥
तन्त्रीपत्रिकयोरन्तर्जीवा नादस्य सिद्धये ।
संदिग्धपत्रिका तन्त्रीश्लेषं क्षेप्या कलावता ॥ ५० ॥

(सु०) षष्ठ्यङ्गुलेति । तुम्बमलांबुम्, षष्ठ्यङ्गुलं सुपक्वं वर्तुलं च यद्भवेत्, तस्य वदनम् उत्सेधतः उत्सेधात् द्वादशाङ्गुलं कुर्यात् । तत्तुम्बकं नाभ्या संयुक्तं नालिकेरजं कर्परं दधत् स्यात् । कथंभूतया नाभ्या ? वृत्तस्थाने फलकसंबन्धस्थाने स्थितया, अधोमुखं यस्याः, तथाविधया मध्ये रन्ध्रसंयुक्तया त्र्यङ्गुलेन आयामेन युक्तया तुम्बस्य पृष्ठे संश्लिष्टं पूर्वं यस्या इति । कथंभूतं कर्परम् ? अन्तः सच्छिद्रं रन्ध्रयुक्तं च, रन्ध्रं मध्येन दधदिति संबन्धः । तस्य रन्ध्रस्य मध्ये तन्त्रीप्रान्ते निवेश्य अन्तस्थे कीलके संवेष्ट्य तं कीलकं मुहुस्तावद् भ्रामयेत्, यावत्तुम्बस्य बन्धो दृढो जायते । एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण

या पक्ववेणुवल्कोत्था दोरिका त्रिवृता शुभा ।
कनिष्ठाङ्गुलिविस्तारा द्वादशाङ्गुलदैर्घ्यभाक् ॥ ५१ ॥
सुवृत्ता मसृणा तुम्बादधस्तादङ्गुलत्रये ।
दण्डे संवेष्टयेन्मन्द्रस्वरस्थानोपलक्षिकाम् ॥ ५२ ॥
यत्राभिदधिरे धीरास्तां वीणामेकतन्त्रिकाम् ।
प्रकृतिः सर्ववीणानामेषा श्रीशार्ङ्गिणोदिता ॥ ५३ ॥
दर्शनस्पर्शने चास्या भोगस्वर्गापवर्गदे ।
पुनीतो विप्रहत्यादिपातकैः पतितं जनम् ॥ ५४ ॥
दण्डः शंभुरुमा तन्त्री ककुभः कमलापतिः ।
इन्दिरा पत्रिका ब्रह्मा तुम्बं नाभिः सरस्वती ॥ ५५ ॥
दोरको वासुकिर्जीवा सुधांशुः सारिका रविः ।
सर्वदेवमयी तस्माद्वीणेयं सर्वमङ्गला ॥ ५६ ॥
अधस्तुम्बमधोवक्त्रमूर्ध्वं तन्त्री यथा भवेत् ।

उत्तानं तुम्बं तज्ज्ञैः वैणिकैः दण्डे निबध्यते । ततः अनन्तरं सुबलेन श्लक्ष्णेन सूत्रोत्थं दोरकं द्विगुणेन नागपाशेन अन्वितं तुम्बोर्ध्वप्रदेशे दण्डे संवेष्ट्य अस्मिन् नागपाशे बद्धप्रान्ते यस्यैवंविधा स्नायुमयीं तन्त्रीं कृष्ट्वा आकृष्य पत्रिकां च संवेष्ट्य दृढं ककुभं तया तन्त्र्या निबध्नीयादिति संबन्धः । ततः अनन्तरं वेणुरचिता यवमात्रायामा द्व्यङ्गुलदीर्घा वर्तुला तन्त्री स्यात् । ततः तुम्बादधोभागे दण्डे संवेष्टयेत्; मन्द्राणां स्वराणां स्थानोपलक्षणाय । एवंविधं लक्षणं यस्या विद्यते तां वीणामेकतन्त्रीमित्याहुः । इयं सर्वासां वीणानां प्रकृतिः । अन्यास्वनुक्तं लक्षणमेतस्या गृहीतव्यमित्यर्थः ॥ ४२–९३ ॥

(सु०) एकतन्त्रीं वीणां स्तौति—दर्शनेति । वीणावादनविन्यासमाह—अध इति । अधोमुखं तुम्बम् अधस्तात् द्विधा भवति । तन्त्री चोर्ध्वं भवेत् ।

तथास्या दोरिकादेशं वामस्कन्धे निधाय च ॥ ५७ ॥
ककुभं दक्षिणस्याङ्घ्रेः पार्ष्ण्या संधाय यत्नतः ।
न्यस्तां पृष्ठे कनिष्ठाया वामहस्तस्य कम्रिकाम् ॥ ५८ ॥
सारणात्सारणेत्युक्तामनामाङ्गुलिवेष्टिताम् ।
आकुञ्चन्मध्यमापार्श्वलग्नां तर्जनिकाग्रतः ॥ ५९ ॥
निपीड्योरःस्थलासन्नां तन्त्रीमधिनिधाय च ।
ऊर्ध्वाधः सारयेन्नादसिद्ध्यै हस्तं तु दक्षिणम् ॥ ६० ॥
त्यक्त्वा वितस्तिं जीवातस्तन्त्रीं विन्यस्य सारयेत् ।
अन्यत्रोपरिवाद्यान्तं नोर्ध्वं वक्षःस्थलान्नयेत् ॥ ६१ ॥
कम्रिका तत्क्रिया चोक्ता सारणा सा चतुर्विधा ।
उत्क्षिप्ता संनिविष्टाख्योभयी स्यात्कम्पितेत्यपि ॥ ६२ ॥
श्लिष्टा तन्त्रीं यदोत्प्लुत्य निपतेत्सारणान्मुहुः ।
तदोत्क्षिप्ता संनिविष्टा स्पृष्ट्वैव सारणे भवेत् ॥ ६३ ॥
क्रमादेतद्द्वयाभ्यासादुभयी सारणा मता ।
स्वरस्थाने कम्पनेन कम्पिता कम्रिकोच्यते ॥ ६४ ॥

तथा दोरिकादेशं वामे स्कन्धे स्थापयित्वा ककुभं च दक्षिणचरणस्य पार्ष्णे यत्नतोऽपसारयित्वा वामहस्तस्य कनिष्ठायाः पृष्ठे न्यस्तां स्थापितां कम्रिकां वेणुदण्डां सारणात् अध उर्ध्वं प्रसारणात् सारणाशब्दाभिधेयमनामिकं किंचिदङ्गुलिवेष्टितामाकुञ्चन्त्या मध्यमायाः पार्श्वे लग्नां तर्जनिकाग्रेण निपीड्य तन्त्र्याः समीपे निधाय कम्रामूर्ध्वाधः सारयेदिति संबन्धः । दक्षिणं तु हस्तं जीवातो वितस्तिं त्यक्त्वा तन्त्र्यां विन्यस्य स्थापयित्वा सारयेत् । तं दक्षिणहस्तमुपरि वाद्यादन्यत्र न वक्षःस्थलादूर्ध्वं नयेदिति ॥ ५४–६१ ॥

(सु०) सारणाभेदानाह—कम्रिकेति । वादनवेणुदण्डरूपं कम्रिका

घातः पातश्च संलेखस्तथोल्लेखावलेखकौ ।
भ्रमरः संधितच्छिन्नौ नवमी नखकर्तरी ॥ ६५ ॥
व्यापारा दक्षिणस्येति पाणेर्वामस्य तु द्वयम् ।
स्फुरितः खसितश्चेति करयोरुभयोस्त्वमी ॥ ६६ ॥
घोषो रेफोऽथ बिन्दुः स्यात्कर्तरी चार्धकर्तरी ।
निष्कोटिताख्यः स्खलितः शुकवक्त्रश्च मूर्च्छना ॥ ६७ ॥
तलहस्तोऽर्धचन्द्रश्च प्रसारः कुहरोऽपरः ।
त्रयोदशेति सर्वेऽमी स्युश्चतुर्विंशतिर्युताः ॥ ६८ ॥
करनामान्यपीमानि मन्वते वाद्यवेदिनः ।
घातः स्यान्मध्यमाक्रान्ततर्जन्या तन्त्रिकाहतिः ॥ ६९ ॥

इति घातः (१)

तस्याः क्रिया च सारणेत्युच्यते । सा सारणा चतुर्विधा; उत्क्षिप्ता, संनिविष्टा, उभयी, कम्पितेति । एतासां लक्षणमाह—श्लिष्टेति । यदा कम्रा तन्त्र्या श्लिष्टा सती तन्त्रीमुद्धृत्य पूर्वस्थानं विमुच्य दूरं गत्वा मुहुः वारं वारं सरेत् सारणान्निपतेत् अधोगच्छेत्; तदा उत्क्षिप्तेत्युच्यते । तन्त्रीं स्पृष्ट्वा विमुच्यैव कम्रायाः सारणात् संनिविष्टा ; द्वयाभ्यासात् क्रमात् अस्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा सारणाभ्यासात् उभयी ; स्वरस्थाने कम्पनात् कम्पितेति । वीणावादने करव्यापारमाह—घात इति । घातादयो नव व्यापाराः दक्षिणहस्तस्य ; स्फुरितखसितौ द्वौ व्यापारौ वामहस्तस्य । घोषादयस्त्रयोदश व्यापाराः द्वयोर्हस्तयोः, सर्वे मिलिता व्यापाराः चतुर्विंशतिः । न केवलमेतानि हस्तव्यापारनामानि, अपि तु हस्तनामान्यपीति वाद्यवेदिन आहुः ॥ ६२–६८- ॥

(सु०) एतेषां क्रमाल्लक्षणमाह—घातः स्यादिति । मध्यमाङ्गुल्या श्लिष्टया तर्जन्या तन्त्रिकाया आघातो घात इत्युच्यते ; इति घातः (१) । केवलं तर्जन्या रहतिः पातः ; इति पातः (२) । तया तर्जन्या अन्तर्मध्ये आहतिः

घातः केवलया पातः,

इति पातः (२)

संलेखोऽन्तस्तया हतिः ।

इति संलेखः (३)

अन्तर्मध्यमया घातमुल्लेखं संप्रचक्षिरे ॥ ७० ॥

इत्युल्लेखः (४)

अवलेखो मध्यमया स्यात्तन्त्रीताडनं बहिः ।

इत्यवलेखः (५)

अङ्गुल्यान्येऽन्ययाप्याहुरुल्लेखं चावलेखकम् ॥ ७१ ॥
सर्वाभिस्तिसृभिस्ताभ्यामथवेति च ते जगुः ।
अन्तर्बहिर्मुखौ घातौ तयोस्ते ब्रुवते क्रमात् ॥ ७२ ॥

इति मतान्तरेणोल्लेखावलेखौ

भ्रमरोऽन्तःक्रमाच्छीघ्रं चतुरङ्गुलिताडनम् ।

इति भ्रमरः (६)

मध्यमानामिकाभ्यां तु बहिर्घातोऽत्र संधितः ॥ ७३ ॥

इति संधितः (७)

तर्जनीपार्श्वलग्नायास्तन्त्र्या बहिरनामया ।
हननं छिन्नमाचष्टे श्रीमत्सोढलनन्दनः ॥ ७४ ॥

इति च्छिन्नः (८)

संलेखः ; इति संलेखः (३)। मध्यमया अङ्गुल्या तद्धति अन्तर्मध्ये घातमुल्लेखः ; इत्युल्लेखः (४) । मध्यमया बहिस्तन्त्र्यास्ताडनमवलेखः ; इत्यवलेखः (५)। मतान्तरमाह—अङ्गुल्येति । अन्योन्यसंश्लिष्टया अङ्गुल्या उल्लेखोवलेखकौ कार्याविलत्न्ये आचार्या आहुः । अथवेति । त एव विकल्पेन सर्वाभिरङ्गुलीभिः तिसृभिर्द्वाभ्यां वा उल्लेखावलेखकौ कार्याविल्याहुः । तयोः उल्लेखावलेखयोः क्रमात् अन्तर्बहिर्मुखौ घातौ, उल्लेखे अन्तर्मुखः, अवलेखे बहिर्मुख इत्यन्ये आचार्या

क्रमाद् द्रुतं नखैर्घातश्चतुर्भिर्नखकर्तरी ।

इति नखकर्तरी (९)

इति नव दक्षिणहस्तव्यापाराः

स्फुरिते कम्पिता तन्त्रीपृष्ठलग्नेव सारणा ॥ ७५ ॥

इति स्फुरितः (१)

मुहुः सारणया तन्त्रीघर्षणं खसितो मतः ।

इति खसितः (२)

इति वामहस्तव्यापारद्वयम्

तन्त्री लग्नाङ्गुष्ठपार्श्वा कर्तरीवच्च हन्यते ॥ ७६ ॥

कनिष्ठासारणाभ्यां वा यत्रासौ घोष उच्यते ।

इति घोषः (१)

दक्षिणानामया यत्र तन्त्रीरन्तर्निहन्यते ॥ ७७ ॥

वामस्य मध्यमाङ्गुल्या बहिस्तं रेफमूचिरे ।

इति रेफः (२)

ब्रुवते; इत्यवलेखः (५) तन्त्र्या अन्तश्चतसृभिरङ्गुलीभिः क्रमात् शीघ्रं ताडनं भ्रमरः; इति भ्रमरः (६) मध्यमानामिकाभ्यामङ्गुलीभ्यां तन्त्र्या बहिर्घातः संधितः; इति संधितः (७) तर्जन्याः पार्श्वे श्लिष्टायाः तन्त्र्या अनामिकया बहिः घातः हननं च्छिन्नः; इति छिन्नः (८) चतुर्भिः अङ्गुलीभिः क्रमात् नखैः घातः नखकर्तरी; इति नखकर्तरी (९) इति नव दक्षिणहस्त-व्यापाराः ॥ -६९–७४- ॥

(सु०) वामहस्तव्यापारद्वयं लक्षयति—स्फुरित इति । तन्त्र्या पृष्ठे लग्ना सारणा कम्पिता इव यत्र स स्फुरितः; इति स्फुरितः (१) सारणया मुहुः पुनः पुनः, यत्र तन्त्र्याः घर्षणं सः खसितः; इति खसितः (२) इति वामहस्तव्यापारद्वयम् । त्रयोदशविधमुभयहस्तव्यापारं लक्षयति—तन्त्रीति । यत्र तन्त्री हि; लग्नाङ्गुष्ठपार्श्वा; लग्नमङ्गुष्ठपार्श्वं यस्याम्, एवंविधा

अनामया बहिस्तन्त्रीघाताज्जातो यदा ध्वनिः ॥ ७८ ॥
तर्जन्या धार्यते बिन्दुर्निःशङ्केनोदितस्तदा ।

इति बिन्दुः (३)

अङ्गुलीभिश्चतसृभिः क्रमेण करयोर्द्वयोः ॥ ७९ ॥
बहिस्तन्त्रीहतिस्तूर्णं कर्तरी कीर्तिता बुधैः ।

इति कर्तरी (४)

दक्षिणः कर्तरीं कुर्याद्वामहस्तस्तु तन्त्रिकाम् ॥ ८० ॥
यत्र सारणया हन्ति प्राहुस्तामर्धकर्तरीम् ।

इत्यर्धकर्तरी (५)

उत्सृष्टसारणां यत्र हन्ति तन्त्रीं प्रदेशिनी ॥ ८१ ॥
निष्कोटिताभिधं पाणिममुं वाद्यविदो विदुः ।

इति निष्कोटितः (६)

उत्क्षिप्तया सारणया वामस्तन्त्रीं द्रुतं यदा ॥ ८२ ॥
निहन्ति कर्तरीतुल्यो दक्षिणः स्खलितस्तदा ।

इति स्खलितः (७)

कर्तरीवत् कनिष्ठया सारणया कम्रया वा हन्यते स घोषः; इति घोषः (१) दक्षिणानामया; दक्षिणहस्तस्य या अनामिका तया तन्त्री अन्तः निहन्यते, वामस्य; वामहस्तस्य मध्यमाङ्गुल्या बहिश्च निहन्यते तं रेफमित्याहुः; इति रेफः (२) अनामया; अनामिकया अङ्गुल्या बहिः तन्त्र्या घातात् जातो ध्वनिः यदा तर्जन्याधार्य स्थिते सति, एवं क्रियते तदा बिन्दुः; इति बिन्दुः (३) द्वयोः करयोः हस्तयोः चतसृभिः अङ्गुलीभिः तन्त्र्या बहिः तूर्णं शीघ्रं, तन्त्रीहतिः, तन्त्र्या घातः कर्तरी स्यात्; इति कर्तरी (४) दक्षिणः दक्षिणहस्तः, यत्र पूर्वोक्तां कर्तरीं करोति, वामस्तु सारणया कम्रया तन्त्रिकां हन्ति, ताम् अर्धकर्तरीत्याहुः; इत्यर्धकर्तरी (५) यत्र प्रदेशिनी तर्जनी उत्सृष्टसारणां,

तन्त्रीकर्षोऽङ्गुष्ठतर्जन्यग्राभ्यां शुकवक्त्रकः ॥ ८३ ॥

इति शुकवक्त्रकः (८)

उद्वेष्टपरिवर्ताभ्यां तन्त्र्या भ्राम्यति दक्षिणे ।
स्वरस्थाने द्रुतं कम्रासारणं मूर्च्छना मता ॥ ८४ ॥

इति मूर्च्छना (९)

तलेन दक्षिणो हस्तस्तन्त्रीं हन्तीतरः पुनः ।
प्रदेशिन्या स्पृशेद्यत्र तलहस्तो भवेदसौ ॥ ८५ ॥

इति तलहस्तः (१०)

स्पर्शोऽङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यामर्धचन्द्रोऽभिधीयते ।

इत्यर्धचन्द्रः (११)

चतुरङ्गुलिसंघाते कुञ्चिताङ्गुष्ठके तले ॥ ८६ ॥
कनिष्ठातर्जनीपार्श्वस्पर्शस्तन्त्र्याः प्रसारकः ।

इति प्रसारकः (१२)

करस्य किंचित्साङ्गुष्ठसकलाङ्गुलिकुञ्चने ॥ ८७ ॥
कनिष्ठाङ्गुष्ठसंस्पर्शस्तन्त्र्याः स्यात्कुहरः करः ।

इति कुहरः (१३)

इति त्रयोदशोभयहस्तव्यापाराः

सारणां त्यक्त्वा तन्त्रीं हन्ति, अमुं पाणिं निष्कोटिताभिधमिति वाद्यविद आहुः ; इति निष्कोटितः (६) यत्र वामः वामहस्तः, उत्क्षिप्तया सारणया कम्रया यदा तन्त्रीं द्रुतं हन्ति, दक्षिणः, दक्षिणहस्तः कर्तरीतुल्यः कर्तरीहस्तसदृशः तदा स्खलितः ; इति स्खलितः (७) अङ्गुष्ठतर्जन्योरग्राभ्यां तन्त्र्या कर्षः आकर्षणं यत्र तं शुकवक्त्रमित्याहुः ; इति शुकवक्त्रकः (८) दक्षिणे ; दक्षिणहस्ते तन्त्र्या उद्वेष्टपरिवर्ताभ्यां वामदक्षिणगामित्वेन भ्राम्यति सति, स्वरस्थाने द्रुतं कम्रायाः सारणं मूर्च्छना भवति ; इति मूर्च्छन

एतद्धस्तसमायोगाद्वादनं वाद्यमुच्यते ॥ ८८ ॥
छन्दो धारा कैकुटी च कङ्कालं वस्तु च द्रुतम् ।
गजलीलं दण्डकं चोपरिवाद्यमतः परम् ॥ ८९ ॥
वाद्यं पक्षिरुतं चेति दशधा परिकीर्तितम् ।
खसितस्फुरितौ यत्र क्रियेते बहुधा करौ ॥ ९० ॥
तारं च स्पृश्यते स स्याच्छन्दो यतिमनोहरः ।

इति च्छन्दः (१)

स्खलितो मूर्च्छना चाथ कर्तरीरेफसंयुतौ ॥ ९१ ॥
उल्लेखरेफौ यत्रास्तां धारां ब्रूते हरप्रियः ।

इति धारा (२)

(९) दक्षिणहस्ततलेन तन्त्रीं हन्ति, इतरः वामहस्तः पुनः प्रदेशिन्या तर्जन्या तन्त्रीं यत्र स्पृशेत् असौ तलहस्तो भवेत्; इति तलहस्तः (१०) अङ्गुष्ठ-कनिष्ठाभ्यां तन्त्र्या स्पर्शः अर्धचन्द्रः इत्यर्धचन्द्रः (११) अर्धचन्द्रतले कुञ्चिताङ्गुष्ठके सति, चतसृष्वङ्गुलीषु कनिष्ठातर्जन्योः पार्श्वाभ्यां तन्त्र्या स्पर्शः प्रसारः; इति प्रसारकः (१२) करस्य; हस्तस्य अङ्गुष्ठसहिता-स्वङ्गुलीषु, किंचित् अल्पमाकुञ्चितासु तन्त्र्याम् कनिष्ठाया अङ्गुष्ठेन च स्पर्शः कुहरः; इति कुहरः (१३) इति त्रयोदशोभयहस्तव्यापाराः॥-७९-८७-॥

(सु०) पूर्वोक्तं वाद्यं लक्षणपूर्वकं विभजते—एतदिति । एतेषां पूर्वोक्तानां हस्तव्यापाराणां घातादीनां समायोगात् मेलनात् यद्वादनं तद्वाद्यमित्युच्यते । तस्य छन्द आदयः पक्षिरुतान्ता दश भेदाः । तान् क्रमेण लक्षयति—खसितेति । यत्र खसितस्फुरितौ पूर्वोक्तौ करौ बहुधा मुहुर्मुहुः क्रियेते, तारस्थानं च स्पृश्यते स छन्दः; इति च्छन्दः (१) उल्लेखरेफौ, पूर्वोक्तौ उल्लेखादि-करसंयुक्तौ, कर्तरीरेफसंयुतौ; कर्तर्यादिरेफसंयुतौ च, अथ मूर्च्छना स्खलितश्च यत्र आस्तां तां धारामिति हरप्रियः ब्रूते; इति धारा (२) शुकवक्त्रादयः

शुकवक्त्रः स्फुरितको घोषः स्यादर्धकर्तरी ॥ ९२ ॥
क्रमादेते करा यत्र तामाहुः कैकुटीं बुधाः ।

इति कैकुटी (३)

स्फुरितैर्मूर्च्छनासंज्ञैः कर्तरीत्रितयेन च ॥ ९३ ॥
युक्तं करैः क्रमादेभिः कङ्कालं कथितं बुधैः ।

इति कङ्कालम् (४)

स्पष्टतारमुपेतं यत्कर्तर्या खसितेन च ॥ ९४ ॥
कुहरेणाथ तद्वाद्यं वस्तु वस्तुविदो विदुः ।

इति वस्तु (५)

कर्तरीखसितौ यत्र क्रमेण कुहरः करः ॥ ९५ ॥
रेफभ्रमरघोषाश्च तद् द्रुतं ब्रुवते बुधाः ।

इति द्रुतम् (६)

बहुधा मूर्च्छना हस्ताः स्फुरिताः कर्तरी ततः ॥ ९६ ॥
खसितो यत्र तत्प्राहुर्गजलीलं कलाविदः ।

इति गजलीलम् (७)

स्खलितो मूर्च्छनाख्यश्च कर्तरीरेफसंयुतः ॥ ९७ ॥
खसितो यत्र वाद्यज्ञा दण्डकं तद्बभाषिरे ।

इति दण्डकम् (८)

कराः क्रमात् यत्र क्रियन्ते सा कैकुटी; इति कैकुटी (३) स्फुरितमूर्च्छना नखकर्तरीकर्तर्यर्धकर्तरीभिर्युक्तं कङ्कालः; इति कङ्कालः (४) यत्र वाद्ये स्पष्टं तारस्थानोपेतं, कर्तरीखसितकुहराश्च क्रियन्ते तद् वाद्यं वस्त्विति वाद्यवेदिन आहुः; इति वस्तु (५) यत्र क्रमेण कर्तर्यादयः कराः क्रियन्ते तद् द्रुतम्; इति द्रुतम् (६) यत्र मूर्च्छना हस्ताः बहुधाः बहवः, ततः अनन्तरम्; स्फुरित-कर्तरीखसिताः, तत् कलावेदिनः गजलीलमिति प्राहुः; इति गजलीलम्

ऊर्ध्वाधोगौ क्रमाद्धस्तौ रेफकर्तरिकाह्वयौ ॥ ९८ ॥
निष्कोटिते तले हस्ते द्वावप्युपरिवाद्यके ।

इत्युपरिवाद्यकम् (९)

समस्तहस्तवाद्यं तु वाद्यं पक्षिरुतं मतम् ॥ ९९ ॥

इति पक्षिरुतम् (१०)

इति दशविधं वाद्यम्

सकलं निष्कलं चेति द्विविधं वाद्यमुच्यते ।
तन्त्रीसंलग्नजीवातः स्थूलो यत्र ध्वनिर्भवेत् ॥ १०० ॥
तदुक्तं सकलं वाद्यमपरे त्वन्यथा जगुः ।
आधोरिकां पत्रिकां चेत्तर्जनीस्पर्शवर्जितम् ॥ १०१ ॥
सार्यते कम्रिकावाद्यं तदाहुः सकलाभिधम् ।
अपनीय कलां कम्रामधो नैषाददेशतः ॥ १०२ ॥

(७) स्खलितादयः कराः क्रमेण यत्र क्रियन्ते तद् दण्डकम्; इति दण्डकम्
(८) हस्तौ, द्वौ हस्तौ क्रमात् ऊर्ध्वाधोगौ; दक्षिणहस्त ऊर्ध्वप्रचारवान्, वामहस्त अधः प्रचारवान्; ततः अनन्तरं दक्षिणो रेफः, वामः कर्तरी; ततो दक्षिणो निष्कोटितः, वामस्तलहस्तः, तदुपरिवाद्यकम्; इत्युपरिवाद्यकम्
(९) समस्तानां घातादीनां हस्तानां वाद्यं पक्षिरुतम्; इति पक्षिरुतम्
(१०) इति दशविधं वाद्यम् ॥ -८८–९९ ॥

(सु०) अन्यथा वाद्यभेदानाह—सकलमिति । सकलनिष्कलभेदेन वाद्यं द्विविधम् । तत्र सकलं लक्षयति—तन्त्रीति । तन्त्र्या संलग्नया जीवा वीणावादकप्रसिद्धा, तद्धेतुकः स्थूलो नादो यत्र भवति तत् सकलं वाद्यम् । मतान्तरेण अन्यथा लक्षयति—अपर इति । आधोरिका पत्रिका च यत्र तर्जन्या न स्पृश्यते, कम्रिका च सार्यते तद् वाद्यं सकलमिति । निष्कलवाद्यं लक्षयति—अपनीयेति । अधः नैषाददेशतः निषादप्रदेशात्, कलां कलासंज्ञिकाम्,

न नयेत्तर्जनीस्पर्शं तन्त्र्याश्चेन्निष्कलं तदा ।
सूक्ष्मश्चात्र भवेन्नादः सारणामत्र केचन ॥ १०३ ॥
आमध्यमस्वरस्थानं सारणायां प्रपेदिरे ।
अवोचदिति निःशङ्कः शिष्याभ्यासाय वादनम् ॥ १०४ ॥
श्रुत्यादिक्रमतो गीतनिष्पत्तौ त्विदमादिशेत् ।
वक्ष्यामः स्वररन्ध्राणां यद्वंशेऽष्टादशाङ्गुले ॥ १०५ ॥
प्रथमे सप्तके स्थानं वीणायामपि तन्मतम् ।
स्वराणां किंतु वैणानामधराधरतारता ॥ १०६ ॥
मध्यमे सप्तके स्थानं ततः स्याद् द्विगुणान्तरम् ।
तृतीये सप्तके स्थानं ततोऽपि द्विगुणान्तरम् ॥ १०७ ॥

कम्राम् अपनीय अपसार्येत तन्त्र्यां तर्जनीस्पर्शं न नयेत् न प्रापयेत् यदि, तदा निष्कलं वाद्यमिति । अत्र; निष्कले वाद्ये सूक्ष्मो नादो भवेदिति, केचन आचार्याः सारणायां कम्रायां, आमध्यमस्वरस्थानं; मध्यमस्वरस्थानपर्यन्तं सारणक्रियां प्रपेदिरे अङ्गयकार्षुः ॥ १००–१०३- ॥

(सु०) वाद्यनिरूपणप्रयोजनमाह—अवोचदिति । इदं वादनं शार्ङ्गदेवः शिष्याभ्यासार्थमवोचत् । श्रुत्यादिक्रमेण गीतनिष्पत्तौ इदं वक्ष्यमाणमकथयत् । वक्ष्यमाणमेवाह—वक्ष्याम इति । द्वादशाङ्गुले वंशे प्रथमसप्तके यद् रन्ध्राणां स्थानं वक्ष्यामः तदेव स्वराणां स्थानं वीणायामपि ज्ञातव्यम् । किं त्वयं विशेषः—वीणासंबन्धिनां स्वराणामधराधराणां तारत्वम्; वेणुवाद्यानामधराधराणां मन्द्रत्वमिति । मध्यम इति । वीणायां मध्यमे सप्तके स्वराणां स्थानम्; ततः अष्टादशाङ्गुलवंशात् द्विगुणान्तरं कार्यम् । तृतीये सप्तके मध्यमसप्तकात् द्विगुणान्तरं स्वराणां स्थानम् । अङ्क्यते चिह्न्यते अमूनि स्वरस्थानानि स्वराणां स्थानानि सुखबुद्ध्यै सुखबोधार्थमुपयुज्यन्ते । स्वरदेशानां यथास्वं श्रुति-संख्याया विभागात् श्रुतिस्थानस्य धीर्ज्ञानम् । चतुःश्रुतीनां स्वराणां स्थानं

अङ्केत च स्वरस्थानान्यमूनि सुखबुद्धये ।
यथास्वं स्वरभेदानां विभागाच्छ्रुतिदेशधीः॥ १०८ ॥
स्याद्ग्रामम्मूर्च्छनादीनामुद्बोधः सुकरस्ततः ।
एषोऽपि जनकः प्रोक्ता घोषकश्चैकतन्त्रिका ॥ १०९ ॥
तन्त्रीद्वयेन नकुलः स्यादन्वर्था त्रितन्त्रिका ।
तन्त्रीभिः सप्तभिश्चित्रा विपञ्ची नवभिर्मता ॥ ११० ॥
कोणाङ्गुलीवादनीया चित्रा तद्वद्विपञ्चिका ।
क्रमादन्येऽङ्गुलीकोणव्यवस्थामूचिरे तयोः ॥ १११ ॥
चित्रायामङ्गुलीमात्रं विपञ्च्यामुभयं परे ।
तन्त्रीणामेकविंशत्या कीर्तिता मत्तकोकिला ॥ ११२ ॥
मुख्येयं सर्ववीणानां त्रिस्थानैः सप्तभिः स्वरैः ।
संपन्नत्वात्तदन्यास्तु तस्याः प्रत्यङ्गमीरिताः ।
करणैश्चित्रयन्त्यस्तास्तस्याः स्युरुपरञ्जिकाः ॥ ११३ ॥

चतुर्धा विभजेत् । त्रिश्रुतीनां त्रिधा, द्विश्रुतीनां द्विधेति । एवं श्रुतिपरिज्ञाने ग्राममूर्च्छनातानकूटतानालंकारादीनामुत्कृष्टो बोधः सुगमः । एषोऽपि वीणा-जनको घोषः एकतन्त्रीति चोच्यते ॥ -१०४–१०९ ॥

इत्येकतन्त्रीवीणालक्षणम्

(क०) नकुलादीनां लक्षणान्यपि स्पष्टार्थानि । तत्र त्रितन्त्रिकैव लोके जन्त्रशब्देनोच्यते । मत्तकोकिलैव लोके स्वरमण्डलमित्युच्यते । **मुख्येयमित्यादि** । इयं ; मत्तकोकिला सर्ववीणानां मुख्या प्रकृतिरित्यर्थः । तत्र हेतुः—**त्रिस्थानैः सप्तभिः स्वरैः संपन्नत्वादिति** । **त्रिस्थानैः**, मन्द्रमध्यताराख्यस्थानत्रयोद्भूतैरित्यर्थः । **तदन्यास्त्वित्ति** । **मत्तकोकिलातो**

रूपं कृतप्रतिकृतं प्रतिभेदस्ततः परम् ।
स्याद्रूपशेषमोघश्च प्रतिशुष्केति षड्विधम् ॥ ११४ ॥
करणं तस्य वक्ष्यामि लक्ष्मोदाहरणैः समम् ॥ ११५ ॥
मुख्यवीणाप्रयुक्तस्य गुर्वादेर्भञ्जनेन यत् ।
युगपद्वादनं रूपं विपञ्च्यादिषु तद्यथा ॥ ११६ ॥

व्यतिरिक्ता वीणास्तु, **तस्याः**; मत्तकोकिलायाः । **प्रत्यङ्गमीरिता इति** । विकृतय इत्यर्थः । **करणैश्चित्रयन्त्य इति** । करणानि अनन्तरं वक्ष्यमाणानि रूपादीनि । **तस्याः स्युरुपञ्जिका इति**; तदनुवादित्वादित्यर्थः ॥ -१०९–११३ ॥

(सु०) नकुलादिलक्षणमाह—**तन्त्रीति** । द्वाभ्यां तन्त्रीभ्यां युक्तो नकुलः । त्रितन्त्रिका; अन्वर्था, त्रिभिस्तन्त्रीभिर्युक्ता त्रितन्त्रिका; सप्तभिः तन्त्रीभिः **चित्रा**; नवभिः तन्त्रीभिः **विपञ्ची** इति । एतासां मध्ये चित्रा विपञ्ची च कोणेन वीणावादनेन वैणवादिना अङ्गुलीभिश्च वादनीया । मतान्तरमाह—**क्रमादिति** । **अन्ये**; केचित्, **तयोः**; चित्राविपञ्च्योः, **अङ्गुलिकोणव्यवस्थाम्**; अङ्गुलिकोणे व्यवस्थाम् ऊचिरे, चित्रा अङ्गुलीभिः, विपञ्ची कोणेनेति । **परे**; अन्ये तु, **चित्रायाम्** अङ्गुलीमात्रम्; **विपञ्च्याम्**; अङ्गुलीभिः **कोणेन च वादनीयेत्याहुः** । **एकविंशत्या** एकविंशतिसंख्याभिः तन्त्रीभिः **मत्तकोकिला** । **इयं**; मत्तकोकिला, **सर्ववीणानां**; सर्वासां वीणानां मध्ये मुख्या, त्रिस्थानस्थैः सप्तभिः स्वरयुक्तत्वात् । **अन्याः**; नकुलादयस्तु मत्तकोकिलाया **अङ्गम्** । ताश्च वक्ष्यमाणलक्षणैः **करणैः**, तां मत्तकोकिलां चित्रयन्त्यः तस्या उपरञ्जिकाः उपरञ्जनहेतवः ॥ -१०९–११३ ॥

(क०) रूपादीनां करणानां लक्षणान्याह—**रूपमिति** । **मुख्यवीणाप्रयुक्तस्येति** । तान्यपि स्पष्टार्थानि ॥ ११४–१२३- ॥

वाद्यते गुरुमुख्यायां यदा द्वे लघुनी तदा ।
विपञ्च्यादौ यदा त्वस्या लस्तदान्यासु दद्वयम् ॥ ११७ ॥

इति रूपम् (१)

एतत्कृतप्रतिकृतं पश्चात्प्रत्यङ्गवादने ॥ ११८ ॥

इति कृतप्रतिकृतम् (२)

रूपक्रियाविपर्यासात्प्रतिभेदो भवेद्यथा ।
वाद्यते लद्वयं तज्ज्ञैर्मत्तकोकिलया यदा ॥ ११९ ॥
गुरुस्तदा विपञ्च्यादिवीणादिरिति तद्विधिः ।

इति प्रतिभेदः (३)

यदा विदारीविच्छेदं कुरुते मुख्यवैणिकः ॥ १२० ॥
तदान्यासां वादनं यद्रूपशेषं तदुच्यते ।

इति रूपशेषम् (४)

यदा विलम्बितलयं प्रयुङ्क्ते मुख्यवैणिकः ॥ १२१ ॥

(सु०) करणैश्चित्रयन्त्य इत्युक्तम्, तत्र कानि करणानीत्यपेक्षायां विभागपूर्वकं करणानि लक्षयति—रूपमिति । रूपादिभेदेन करणं षड्विधम् । तेषां क्रमेण लक्षणमाह—मुख्येति । मुख्यवीणाप्रयुक्तस्य ; मुख्यायां वीणायां प्रयुक्तो यो गुर्वादिः गुरुः प्रयुक्तः लघुर्वा तस्य भञ्जनेन शकलीकरणेन विपञ्च्यादिषु वीणासु युगपद्वादनं रूपम् । तदेव उदाहरणेन दर्शयति—तद्यथेति । तदेव रूपं पश्चात् प्रत्यङ्गवादने सर्वस्मिन्नपि गुर्वादौ वादिते सति स कृतप्रतिकृतम् ; इति कृतप्रतिकृतम् (२) पूर्वोक्तरूपक्रियया वैपरीत्ये प्रतिभेदः ; तमेव विवृत्य दर्शयति—यथेति । मुख्यो वैणिकः मत्तकोकिलया यदा लद्वयं लयद्वयं वाद्यते, तदा विपञ्च्यादिवीणाभिः तद्विधिः गुरुः क्रियते स प्रतिभेदः ; इति प्रतिभेदः (३) यदा मुख्यवैणिकः मत्तकोकिलाया वादयिता विदारीणां यदा विच्छेदं करोति, तदा अन्यासां विपञ्च्यादीनां वादनं रूपशेषः ; इति रूपशेषः

तथैवातिद्रुतलयं करचातुर्ययोगतः ।
वैपश्चिकाद्याः कुर्युश्चेदोघमाचक्षते तदा ॥ १२२ ॥

इत्योघः (५)

अंशसंवाद्यन्यतरस्वरव्यञ्जिकया यदा ।
तन्त्र्यैकयैव करणं स्यान्मुख्यामुख्यवीणयोः ॥ १२३ ॥
प्रतिशुष्कां तदाचष्ट शार्ङ्गदेवो विदांवरः ।

इति प्रतिशुष्का (६)

इति षट् करणानि

पुष्णन्ति वीणावाद्यं ये रक्तिं दधति चातुलाम् ॥ १२४ ॥
कुर्वन्त्यदुष्टपुष्टिं च तान्धातूनधुना ब्रुवे ।
ये प्रहारविशेषोत्थाः स्वरास्ते धातवो मताः ॥ १२५ ॥
विस्तारकरणाविद्धव्यञ्जनाश्चेति धातवः ।
चतुर्धा तेषु विस्तारश्चतुर्धा बोधितो बुधैः ॥ १२६ ॥
विस्तारजश्च संघातजोऽथ स्यात्समवायजः ।

(४) यदा मुख्यवैणिकः विलम्बितलयप्रयोगं दर्शयति, तथैव अमुख्या विपञ्च्यादिवादकाः, करचातुर्ययोगतः; हस्तवैदग्ध्यात् द्रुतलयं कुर्युः तदा ओघ; इत्योघः (५) मुख्यामुख्यवीणयोः; मुख्यवीणायां मत्तकोकिलायां, अमुख्यवीणायां विपञ्च्यादौ च अंशं संवादिनं च स्वरं विहाय, अन्यतरस्वर-व्यञ्जिकया एकयैव तन्त्र्या करणं स्यात्, तदा प्रतिशुष्का; इति प्रतिशुष्का (६) ॥ -११४-१२३- ॥

इति षट् करणानि

(क०) धातून् लक्षयितुमादौ तत्प्रयोजनमाह—पुष्णन्तीत्यादि । धातुस्वरूपमाह—ये प्रहारेत्यादि ॥ -१२४-१३४- ॥

अनुबन्धश्चेति चतुर्भेदः संघातजो भवेत् ॥ १२७ ॥
द्विरुत्तरो द्विरधरोऽप्यधराद्युत्तरान्तकः ।
उत्तराद्यधरान्तश्चेत्यष्टधा समवायजः ॥ १२८ ॥
त्रिरुत्तरस्त्रिरधरोऽथ द्विरुत्तरपूर्वकः ।
अधरान्तो द्विरधरोत्तरान्तश्चोत्तरादिकात् ॥ १२९ ॥
परो द्विरधरोऽथ स्यादधरादिर्द्विरुत्तरः ।
मध्योत्तरद्विरधरोऽधरमध्यद्विरुत्तरः ॥ १३० ॥
एवं चतुर्दशविधो विस्तारः शार्ङ्गिणोदितः ।
करणस्य तु भेदाः स्यू रिभितोच्चयसंज्ञकौ ॥ १३१ ॥
तथा नीरटितो ह्रादोऽनुबन्ध इति पञ्च ते ।
क्षेपः प्लुतोऽतिपातश्चातिकीर्णोऽप्यनुबन्धकः ॥ १३२ ॥
इत्याविद्धे पञ्च भेदा दश तु व्यञ्जने मताः ।
पुष्पं कलं तलं बिन्दू रेफो निस्वनितं ततः ॥ १३३ ॥
निष्कोटितमथोन्मृष्टमवमृष्टनिबन्धनौ ।
इति सर्वे चतुस्त्रिंशन्मिलिता धातवो मताः ॥ १३४ ॥

(सु०) धातून् प्रयोजनपूर्वकं वक्तुं प्रतिजानीते—पुष्णन्तीति। ये वीणायाः पूर्वोक्तं वाद्यं पुष्टं कुर्वन्ति, रक्तिं रञ्जकत्वं च दधति कुर्वन्ति; अदुष्टां दोषरहितां पुष्टिं नादं च ये धातवः कुर्वन्ति, अधुना तान् ब्रुवे कथयामि। धातून् लक्षयित्वा विभजते—य इति। ये प्रहारविशेषेण उत्थाः उदिताः स्वराः, ते धातवः चतुर्धाः; विस्तारः, करणः; आविद्धः, व्यञ्जनश्चेति। विस्तारोऽपि चतुर्धा, विस्तारजः, संघातजः, समवायजः, अनुबन्धजश्चेति। संघातजोऽपि द्विरुत्तरादिभेदेन चतुर्विधः; समवायजस्तु त्रिरुत्तरादिभेदेनाष्टविधः। एवं चतुर्दशविधो विस्तारधातुः। करणधातौ रिभितादयः पञ्च भेदाः। आविद्धौ क्षेपादयः

विस्तीर्णनादभेदत्वाद्विस्तारो धातुरुच्यते ।
प्रहारलाघवात्कृत्वा स्वरानेकीकृतानिव ॥ १३५ ॥
वैचित्र्यात्क्वापि विश्रान्तः स्वरो विस्तारजो भवेत् ।
एकविस्तारसंज्ञं तमपरे सूरयो जगुः ॥ १३६ ॥
अलंकारत्वमप्यस्य निःशङ्को निरदीधरत् ।

इति विस्तारजः

पञ्च भेदाः। व्यञ्जनस्य पुनः पुष्पादयो दश भेदाः। एवं सर्वे मिलित्वा चतुस्त्रिंशद्भेदा भवन्ति ॥- १२४–१३४ ॥

(क०) विस्तारधातुलक्षणमाह—**विस्तीर्णनादभेदत्वादिति** । विस्तीर्णश्चासौ नादभेदश्चेति कर्मधारयः। नादभेदस्य विस्तीर्णत्वं नाम अयममुकः स्वर इति विविक्तत्वेन ज्ञानविषयत्वं द्रष्टव्यम्। **प्रहारलाघवादिति**। वादने हस्तलाधवादित्यर्थः। **एकविस्तारसंज्ञमिति**। एकस्यैव स्वरस्य विविक्तत्वादिति भावः। **अलंकारत्वमपीति**। अस्य विस्तारजस्य न केवलं स्वररूपत्वम्, किंतु विशिष्टवर्णसंदर्भस्वरूपत्वमपीत्यर्थः। एवमेकप्रहारभवो विस्तारजः। द्विप्रहारभवः संघातजः। त्रिप्रकारभवः समवायजः। यथायोगमेतद्भेदमिश्रणोद्भवोऽनुबन्धो नामान्वर्थो धातुरिति द्रष्टव्यम् ॥ १३५, १३६- ॥

(सु०) तत्र विस्तारधातुभेदं लक्षयति—**विस्तीर्णेति**। विस्तीर्णो नादभेदो यस्य स तथाविधः, तस्य भावस्तत्त्वम्, तस्मात् विस्तारो धातुः प्रहाराणां लाघवात् शीघ्रकरणात् एकीभूतानेव स्वरान् कृत्वा क्वापि स्वरवैचित्र्यात् विश्रान्तिः विस्तारजो धातुः। अन्ये त्वेतमेकविस्तारमित्याहुः। शार्ङ्गदेवस्तु एतस्य अलंकारसंज्ञत्वमपि निरदीधरत् निर्धारयति स्म॥१३५,१३६-॥

अत्रोत्तराधरौ ज्ञेयौ मन्द्रतारौ स्वरौ क्रमात् ॥ १३७ ॥
उत्तराधरघातौ हि तयोर्निष्पादकाविह ।
संघातजे ये चत्वारस्तथाष्टौ समवायजे ॥ १३८ ॥
भेदास्तेऽन्वर्थनामानस्तल्लक्ष्मोक्तिरनर्थिका ।
तथापि बालबोधाय तान्वयं विवृणीमहे ॥ १३९ ॥
मन्द्रस्वरद्विरुच्चाराद्धातुरत्र द्विरुत्तरः ।

इति द्विरुत्तरः (१)

तारस्थाने द्विराघाताद्धातुर्द्विरधरो भवेत् ॥ १४० ॥

इति द्विरधरः (२)

यस्त्वादितारो मन्द्रान्तः सोऽधराद्युत्तरान्तकः ।

इत्यधराद्युत्तरान्तकः (३)

आदौ मन्द्रस्ततस्तार उत्तराद्यधरान्तके ॥ १४१ ॥

इत्युत्तराद्यधारन्तकः (४)

एते संघातजे भेदा द्विःप्रहारभवे मताः ।

इति संघातजस्य भेदचतुष्टयम्

(क०) **अत्रोत्तराधराविति**। अत्र, वीणायाम्, उत्तरस्वरो मन्द्रः, अधरस्वरस्तार इत्यनेन वैपरीत्यं दर्शितं भवति। शरीरे हि अधरो मन्द्रः, उत्तरस्तार इति द्रष्टव्यम्। तत्रोपपत्तिमाह—**उत्तराधरघातौ हीति**। **हि**; यस्मात्कारणात् उत्तरतन्त्रीघातो मन्द्रस्वरस्य निष्पादकः, अधरतन्त्रीघातस्तारस्वरस्येत्यर्थः ॥- १३७–१४१- ॥

(सु०) **अत्रेति**। अत्र उत्तरो मन्द्रः, अधरस्तारः; अत्र उत्तरधातुर्मन्द्रनिष्पादकः, अधरधातुस्तारनिष्पादक इति। संघातज इति। संघातजे ये

मन्द्रस्वरद्विराघाताद्धातुमाहुस्त्रिरुत्तरम् ॥ १४२ ॥

इति त्रिरुत्तरः (१)

त्रिस्तारस्वरघातेन धातुस्त्रिरधरो भवेत् ।

इति त्रिरधरः (२)

द्विरुत्तराधरान्तो द्विर्मन्द्रस्तारान्तगो भवेत् ॥ १४३ ॥

इति द्विरुत्तराधरान्तः (३)

तारस्थानं द्विःप्रहृत्य विदध्यान्मन्द्रमन्ततः ।

यदा तदा द्विरधरोत्तरान्तो धातुरुच्यते ॥ १४४ ॥

इति द्विरधरोत्तरान्तः (४)

उत्तरादिद्विरधरे मन्द्रतारो द्विरिष्यते ।

इत्युत्तरादिद्विरधरः (५)

सकृत्तारोऽथ मन्द्रो द्विरधरादिद्विरुत्तरे ॥ १४५ ॥

इत्यधरादिद्विरुत्तरः (६)

चत्वारो भेदा उक्ताः, समवाये चाष्टौ, तेषामन्वर्थनामत्वे प्रसिद्धत्वेऽपि बालबोधार्थं लक्षणं कथयाम इति । मन्द्रस्वराणां द्विरुच्चारणात् **द्विरुत्तरो धातुः** इति द्विरुत्तरः (१); तारस्थाने द्विराघातात् द्विरुच्चारणात् **द्विरधरः** इति द्विरधरः (२); आदौ तारमुच्चार्य अन्ते मन्द्रोच्चारणम् **अधराद्युत्तरान्तकः** इत्यधराद्युत्तरान्तकः (३); आदौ मन्द्रमुच्चार्य पश्चात्तारोच्चारणम् **उत्तराद्यधरान्तकः** इत्युत्तराद्यधरान्तकः (४); एते द्विःप्रहारभवे संघातजे चत्वारो भेदाः ॥ -१३७–१४१- ॥

(सु०) मन्द्रेति । मन्द्रस्वराणां त्रिवारमुच्चारणात् **त्रिरुत्तरो** धातुः, इति त्रिरुत्तरः (१); त्रिवारं तारस्वराभिघातात् **त्रिरधरः**, इति त्रिरधरः (२); द्विमन्द्रस्वराघाते सकृत्तारे घाते **द्विरुत्तराधरान्तः**, इति द्विरुत्तराधरान्तः (३); तारस्थानं द्विः प्रहृत्य मन्द्रस्य सकृद्घाते **द्विरधरोत्तरान्तः**, इति द्विरधरोत्तरान्तः (४); मन्द्रं सकृदुच्चार्य तारश्च द्विरुच्चारणे **उत्तरादिद्विरधरः**, इत्युत्तरादिद्विरधरः

मध्योत्तरद्विरधरे तारौ मध्यस्थमन्द्रकौ ।

इति मध्योत्तरद्विरधरः (७)

मन्द्राद्यन्तो भवेत्तारोऽधरमध्यद्विरुत्तरे ॥ १४६ ॥

इत्यधरमध्यद्विरुत्तरः (८)

त्रिप्रहारभवे भेदाः स्युरिमे समवायजे ।

इत्यष्टौ समवायजभेदाः

सजातीयविजातीयभेदसंमिश्रणोद्भवः ॥ १४७ ॥
अनुबन्धाभिधो धातुः शार्ङ्गदेवेन कीर्तितः ।

इत्यनुबन्धः (९)

इति चतुर्दश विस्तारजधातुभेदाः

लघुगुर्वात्मकैर्घातैः करणाविद्धयोः क्रिया ॥ १४८ ॥
करणोऽल्पगुरुस्तत्र तद्भेदाँल्लक्षयेऽधुना ।

(५); सकृत्तारमाहत्य द्विर्मन्द्रघाते अधरादिद्विरुत्तरः, इत्यधरादिद्विरुत्तरः (६); मध्यस्थो मन्द्रो ययोः, एवंविधौ तारौ उच्चारयेत् तारमध्यमन्द्रतारा उच्चार्यन्ते चेत्; तदा मध्योत्तरद्विरधरः, इति मध्योत्तराद्विरधरः (७); मन्द्रद्वयमध्यगत-तारोच्चारणे अधरमध्यद्विरुत्तरः, इत्यधरमध्यद्विरुत्तरः (८); त्रिप्रहारोद्भवे समवायज एतेऽष्टौ भेदाः। अनुबन्धस्तु सुगमः ॥ -१४२–१४७- ॥

इति चतुर्दश विस्तारजधातुभेदाः

(सु०) लघ्विति। लघुगुरुस्वरूपैः घातैः करणाविद्धयोः धात्वोः क्रिया; तयोर्मध्ये अल्पगुरुः करणः। तस्य पञ्च भेदान् क्रमेण लक्षयति—तद्भेदानिति। आदौ द्वौ लघू अन्ते गुरुः तदा रिभितः, इति रिभितः (१); आदौ चत्वारो

रिभितो द्वौ लघू गान्तौ

इति रिभितः (१)

चतुर्लोऽन्तगुरुच्चयः ॥ १४९ ॥

इत्युच्चयः (२)

षड्लोऽन्तगुर्नीरटितः

इति नीरटितः (३)

ह्रादोऽष्टलघुरन्तगः ।

इति ह्रादः (४)

करणस्यानुबन्धस्तु स्याद्विस्तारानुबन्धवत् ॥ १५० ॥

इत्यनुबन्धः (५)

इति पञ्च करणधातुभेदाः

भूरिगुर्गुरुहीनो वाविद्धोऽस्य विद्वतेर्भिदाः ।
क्षेपो लघुगुरुभ्यां स्यात्

इति क्षेपः (१)

(क०) करणस्यानुबन्धस्तु स्याद्विस्तारानुबन्धवदिति ; यथायोगं रिभितादिभेदमिश्रणोद्भव इत्यतिदेशार्थः ॥ -१४८–१५० ॥

इति पञ्च करणधातुभेदाः

लघवः, अन्ते गुरुश्चेत्, उच्चयः, इत्युच्चयः (२) । आदौ षड् लघवः, अन्ते गुरुश्चेत्, नीरटितः, इति नीरटितः (३) । आदावष्टौ लघवः, अन्ते गुरुश्चेत्, ह्रादः, इति ह्रादः (४) विस्तारानुबन्धवत् करणस्यानुबन्धः (५) ; सजातीय-विजातीयभेदसंमिश्रणाज्ज्ञातव्यः ॥- १४८–१५० ॥

इति पञ्च करणधातुभेदाः

(सु०) आविद्धधातुभेदान् लक्षयति—भूरिगुरिति । बहुगुरुयुक्तो गुरु-

प्लुतो लघुगुरुर्भवेत् ॥ १५१ ॥

इति प्लुतः (२)

अतिपातो लगाभ्यां द्विः

इत्यतिपातः (३)

चतुर्वारं लगौ ततः ।

लघुर्यत्रातिकीर्णोऽसौ

इत्यतिकीर्णः (४)

अनुबन्धस्तु पूर्ववत् ॥ १५२ ॥

इत्यनुबन्धः (५)

द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिश्च नवभिर्लघुभिः क्रमात् ।
क्षेपादयोऽत्र चत्वारो भवन्तीत्यपरेऽब्रुवन् ॥ १५३ ॥

इति पञ्चाविद्धधातुभेदाः

(क०) अनुबन्धस्तु पूर्ववदिति । आविद्धधात्वनुबन्धस्तु यथायोगं क्षेपादिभेदमिश्रणोद्भव इत्यर्थः ॥ १५१–१५३ ॥

इति पञ्चाविद्धधातुभेदाः

हीनो वा धातुराविद्धः । तस्य भेदान् लक्षयति—क्षेप इति । एको लघुः गुरुद्वयं च क्षेपः; इति क्षेपः (१); लघुगुरुलघुभिः प्लुतः; इति प्लुतः (२); द्विरुच्चारिताभ्यां लघुगुरुभ्यामतिपातः; इत्यतिपातः (३); चतुर्वारं लघुगुरू उच्चार्यान्ते लघुरतिकीर्णः; इत्यतिकीर्णः (४); सजातीयविजातीयसंमिश्रणादनुबन्धः; इत्यनुबन्धः पूर्ववत् । (५); आद्यानां चतुर्णां मतान्तरेणान्यथालक्षणमाह—द्वाभ्यामिति । द्वाभ्यां लघुभ्यां क्षेपः; त्रिभिर्लघुभिः प्लुतः; त्रिभिश्चतुर्भिर्लघुभिरतिपातः । नवभिर्लघुभिरतिकीर्ण इति केचिदाहुः ॥ १५१–१५३ ॥

इति पञ्चाविद्धधातुभेदाः

अङ्गुलीभेदमात्रेण व्यञ्जनस्तद्भिदां ब्रुवे ।
अङ्गुष्ठाभ्यां कनीयस्या तन्त्रीरेका निहन्यते ॥ १५४ ॥
युगपद्यत्र तत्पुष्पमभिलेषुः पुरातनाः ।

इति पुष्पम् (१)

एकस्वरं यदा नानास्थानकं तन्त्रिकाद्वयम् ॥ १५५ ॥
अङ्गुष्ठाभ्यामेककाले निहन्ति स्यात्कलं तदा ।

इति कलम् (२)

दक्षिणाङ्गुष्ठतो हन्ति वामाङ्गुष्ठनिपीडिताम् ॥ १५६ ॥
तन्त्रीं यत्र तदाचष्ट तलं सोढलनन्दनः ।

इति तलम् (३)

बिन्दुरेकत्र तन्त्र्यां स्यात्प्रहारो गुरुनादकृत् ॥ १५७ ॥

इति बिन्दुः (४)

रेफस्त्वेकस्वरो घातः क्रमात्सर्वाङ्गुलीकृतः ।

इति रेफः (५)

तलं कृत्वावरोहेण घातोऽनुस्वनितं मतम् ॥ १५८ ॥

इत्यनुस्वनितम् (६)

वामाङ्गुष्ठेन तूर्ध्वाधोघातो निष्कोटितं मतम् ।

इति निष्कोटितम् (७)

घातोऽतिमधुरध्वानस्तर्जन्योन्मृष्टमुच्यते ॥ १५९ ॥

इत्युन्मृष्टम् (८)

कनिष्ठया दक्षिणयाङ्गुष्ठाभ्यामप्यधः सरन् ।
हन्ति त्रिस्थानकं तन्त्रीत्रयमेकस्वरं पृथक् ॥ १६० ॥

(क०) व्यञ्जनधातूनाह—अङ्गुलीभेदमात्रेणेति । व्यञ्जनधातौ

यत्रावमृष्टमाचष्ट तद्यज्ञपुरमण्डनः ।

इत्यवमृष्टम् (९)

उक्तानुबन्धवद्बोध्यमनुबन्धस्य लक्षणम् ॥ १६१ ॥

नन्वेकलक्ष्मभेदोऽयं गण्यते किं पृथक्पृथक् ।

मैवं तद्धातुभेदानां बाहुल्यं यत्र दृश्यते ॥ १६२ ॥

विशिष्टो धातुना तेन सोऽनुबन्धो भिदां व्रजेत् ।

इत्यनुबन्धः

प्रहारसंख्यानियमो लघुगुरुनियमश्च न विवक्षित इत्यर्थः । **उक्तानुबन्धवद्बोध्यमनुबन्धस्य लक्षणमिति**; यथायोगं पुष्पादिभेदमिश्रणोद्भव इत्यर्थः । अत्रानुबन्धचतुष्टये द्वितीयाद्यनुबन्धलक्षणेषु पूर्वपूर्ववदित्यतिदेशात् चतुर्णामप्येकलक्षणत्वेन पृथग्गणनमयुक्तमित्याक्षिपति—**नन्विति** । तत्तद्धातुभेदानां पृथक्त्वे सत्येव पूर्वपूर्ववदित्यतिदेशस्य मिश्रणमात्रविषयत्वेन चतुर्णामपि भिन्नलक्षणत्वात् पृथग्गणनमुपपद्यत इति समाधत्ते—**मैवमिति** ॥ १५४–१६२- ॥

(सु०) व्यञ्जनधातुभेदानाह—**अङ्गुलीति** । अङ्गुलीनां भेदमात्रेण व्यञ्जनधातुः । तत्राङ्गुष्ठद्वयेन कनिष्ठया च यत्रैका तन्त्री निहन्यते तत् पुष्पम् (१); यदा नानास्थानकेन चावर्तमानमेकस्वरं तन्त्रिकाद्वयमेकस्मिन् काले अङ्गुष्ठाभ्यां वादको हन्ति चेत्, तदा कलमित्युच्यते (२); तथैव वामाङ्गुष्ठेन निपीड्य दक्षिणतस्तन्त्रीं यत्र हन्ति, तदा तलम् (३); एकस्यां तन्त्र्यां गुरुनादकारी प्रहारो बिन्दुः (४); एकस्मिन्नेव स्वरे क्रमात् सर्वाभिरङ्गुलीभिः कृतो घातो रेफः (५); पूर्वस्मिन् लक्षितं तलं कृत्वा अवरोहेण घातः **अनुस्वनितम्** (६); वामाङ्गुष्ठेन ऊर्ध्वमधश्च घातो **निष्कोटितम्** (७); तर्जन्या अतिमधुरनादकारी उन्मृष्टम् (८); दक्षिणकनिष्ठया अङ्गुष्ठाभ्यामधः सरन् गच्छन् स्थानत्रय एकस्वरं तन्त्रीत्रयं यत्र पृथक् हन्ति **तदवमृष्टम्** (९); इति

इत्येते धातवः प्रोक्ताः सर्ववाद्योपयोगिनः ॥ १६३ ॥
यथास्थानं प्रयोक्तव्यास्ते च वृत्तिसमाश्रयाः ।
तत्र जातिरुदात्ता स्याद्विस्तारे करणे घना ॥ १६४ ॥
आविद्धाधातौ रिभिता व्यञ्जने ललिता मता ।

इति चतुस्त्रिंशद्धातवः

यज्ञपुरग्रामवासी शार्ङ्गदेव आचष्ट । सजातीयविजातीयभेदसंमिश्रणादनुबन्धस्य लक्षणं पूर्ववद्बोध्यं ज्ञातव्यम् । आक्षिपति—नन्विति । अयमनुबन्धो भेद एकलक्षणयुक्त एव, किमिति पृथग्गण्यते? परिहरति—मैवमिति । येषां धातुभेदानां यत्राधिक्यं तेन धातुना विशिष्टोऽसौ भेदं प्राप्नोति ॥ १९४–१६२- ॥

(क०) धातुलक्षणमुपसंहरति—इत्येत इति । **सर्ववाद्योपयोगिन इति** । अत्र सर्वशब्दः संकुचद्वृत्तिः ततवाद्यविषयो द्रष्टव्यः । इतरेषु प्रहारविशेषोत्थसकलस्वरासंभवात् । **वृत्तिसमाश्रया इति** ; वृत्तयो वक्ष्यमाणाः चित्रादयः, तासामाश्रयभूता इति तत्पुरुषः । **यथास्थानं प्रयोक्तव्या इति** ; यस्मिन् रागे येन धातुना रक्तिविशेषो लभ्यते स तस्य स्थानं तदनतिवृत्त्येत्यर्थः । सुगममन्यत् ॥ -१६३, १६४- ॥

इति चतुस्त्रिंशद्धातवः

(सु०) उपसंहरति—इत्येत इति । एते वाद्योपयोगिनो धातवः प्रोक्ताः । एते वृत्तिसमाश्रयेण यथास्थानं रागतानादिसिध्यर्थं प्रयोक्तव्याः । वृत्तीरनुपदमेव लक्षयिष्यति । तत्रेति । एषु धातुषु मध्ये विस्तारे धातौ उदात्ता जातिः ; करणे धातौ घना जातिः ; आविद्धे धातौ रिभिता जातिः ; व्यञ्जने धातौ ललिता जातिरिति जातिलक्षणं नाम्नैव ज्ञातव्यम् । एवं चतुस्त्रिंशद्धातवः प्रतिपादिताः ॥ -१६३, १६४-॥

इति चतुस्त्रिंशद्धातवः

वृत्तिर्गुणप्रधानत्वरूपा व्यवहृतिर्मता ॥ १६५ ॥
चित्रा वृत्तिर्दक्षिणा च तिस्रः स्युरिति वृत्तयः ।
चित्रा वाद्यप्रधानत्वाद्गीतस्य गुणतोच्यते ॥ १६६ ॥
उभयोः समभावेन वृत्तिर्वृत्तिरुदाहृता ।
गीतप्रधानतावाद्यगुणता दक्षिणा मता ॥ १६७ ॥
द्रुतादिकाँल्लयानासां नियच्छन्ति क्रमात्परे ।
समां स्रोतोगतां तद्वद्गोपुच्छां च यतिं क्रमात् ॥ १६८॥
मागधीं संभाविताख्यां गीतिं च पृथुलां क्रमात् ।
ओघं चानुगतं तत्त्वं वाद्यान्येतान्यनुक्रमात् ॥ १६९ ॥
मार्गं चित्रं वार्तिकाख्यं दक्षिणाख्यं यथाक्रमम् ।
अनागतसमातीतान् ग्रहानिह च मन्वते ॥ १७० ॥

इति वृत्तित्रयम्

(क०) अथ धात्वाश्रितत्वेन प्रसक्ता वृत्तीः ससामान्यं लक्षयति—**वृत्तिर्गुणप्रधानेत्यादिना** । 'गुणप्रधानत्वरूपा व्यवहृतिः' इत्यत्र गुणप्रधानग्रहणसामर्थ्यात् गीतवाद्ययोर्व्यवहृतिरिति गम्यते । कथम्? प्रकृतत्वेन वाद्यस्यैवोपादान एकस्यैकदा गुणप्रधानभावायोगात् द्वयोरुपादानं कर्तव्यम् । तत्र प्रकृतसाहचर्येण गीतनृत्ते प्रसक्ते, तयोर्मध्ये नृत्तापेक्षया वाद्यं प्रति गीतस्यैवान्तरङ्गत्वात् तदेवोपादेयं भवति । तेन गीतवाद्ययोर्व्यवहृतिरित्यर्थः । चित्रादीनां विशेषलक्षणानि स्पष्टार्थानि । **द्रुतादिकानित्यादि** । चित्रायां द्रुतलयम्; वृत्तौ मध्यलयम्; दक्षिणायां विलम्बितलयं नियच्छन्ति नियमयन्ति । एवं यतिगीतवाद्यमार्गग्रहानपि क्रमेण योजयेत् ॥ -१६५–१७० ॥

इति वृत्तित्रयलक्षणम्

तत्त्वं भवेदनुगतमोघश्चेति निरूपितम् ।
गीतानुगं त्रिप्रकारं वाद्यं तल्लक्ष्म कथ्यते ॥ १७१ ॥
लयं तालं विरामं च यतिं गीतिं तथाक्षरम् ।
वर्णग्रामविभागं च नानाजात्यंशकादिकम् ॥ १७२ ॥
व्यञ्जद्गीतगतं गीतमिलितं तत्त्वमुच्यते ।

इति तत्त्वम्

किंचिद्गीतानुहरणाद्वाद्यं त्वनुगतं मतम् ॥ १७३ ॥
यथा विरतिरन्यत्र स्थितिः स्थानान्तरेष्वपि ।

(सु०) वृत्तिं लक्षणयति—**वृत्तिरिति** । गुणप्रधानत्वरूपो गीतवाद्ययोर्व्यवहारो वृत्तिरित्युच्यते । सा त्रिविधा—चित्रा, वृत्तिः; दक्षिणा चेति । एतासां लक्षणमाह—**चित्रेति** । वाद्यस्य प्राधान्यं गीतस्य गुणत्वमङ्गत्वं चित्रा वृत्तिः; उभयोर्गीतवाद्ययोः साम्यं वृत्तिसंज्ञिका वृत्तिः । गीतस्य प्राधान्यं वाद्यस्याङ्गत्वं दक्षिणा वृत्तिः । एतासु मतान्तरेण लक्षणादीन्निगमयति—**द्रुतादिकानिति** । एतासां चित्रादीनां वृत्तीनां क्रमात् द्रुतमध्यविलम्बिता लया इत्यपरे आचार्या नियममाहुः । चित्रायां समा यतिः; वृत्तौ स्रोतोगता; दक्षिणायां गोपुच्छेति । चित्रायां मागधी; वृत्तौ संभाविता; दक्षिणायां पृथुलेति । चित्रायामोघं वाद्यम्; वृत्तावनुगतम्; दक्षिणायां तत्त्वं वाद्यमिति । एतानि वाद्यान्यनुपदमेव लक्षयिष्यति । चित्रायां चित्रो मार्गः; वृत्तौ वार्तिकः; दक्षिणायां दक्षिण इति । चित्रायामनागतो ग्रहः; वृत्तौ समः; दक्षिणायामतीत इति ॥ -१६९–१७० ॥

इति वृत्तित्रयलक्षणम्

(क०) एवं वृत्तीनां प्रयोगनिरूपणे प्रसक्तानि तत्त्वादीनि वाद्यानि ससामान्यं लक्षयितुमाह—**तत्त्वं भवेदित्यादिना** । अत्र **गीतानुगमिति**

विलम्बिते गीतलये वैदग्ध्याद् द्रुतवादनम् ॥ १७४ ॥

इत्यनुगतम्

गीतस्यान्तेऽनुकर्तापि भागशश्चातुरीवशात् ।
निरन्तरैः पाणिघातैः समुदायानुकारितम् ॥ १७५ ॥
वादको दर्शयेद्वाद्ये यत्तौघं तं प्रचक्षते ।

इत्योघः

एकविंशतितन्त्रीस्थमेतद्धात्वादिवादनम् ॥ १७६ ॥
एकतन्त्र्यादिवीणासु यथायोगं प्रवर्तयेत् ।
एकतन्त्र्यां तु यत्प्रोक्तं तज्ज्ञेयं नकुलादिषु ॥ १७७ ॥
वेणावपि तदिच्छन्ति वेणुप्रावीण्यशालिनः ।

इति गीतानुगं वाद्यम्

तत्त्वादीनां त्रयाणां वाद्यानां सामान्यलक्षणम् । तेषां विशेषलक्षणानि स्पष्टार्थानि । तत्र विरामशब्दस्य अवसानार्थत्वात् लयाद्भेदो द्रष्टव्यः । तथा विरतिशब्दस्यापि ॥ १७१–१७७- ॥

इति गीतानुगवाद्यत्रयलक्षणम्

(सु०) वृत्तित्रयानुगतं वाद्यत्रयं लक्षयति—तत्त्वमिति । वाद्यं त्रिविधम्—तत्त्वम्, अनुगतम्, ओघश्चेति । एतेषां लक्षणं प्रतिज्ञाय क्रमशः कथयति—लयमिति । गीतिगतं लयतालादिकं व्यञ्जयत्प्रकटीकुर्वद्वाद्यं ततमित्युच्यते । गीतस्य किंचिदनुहरणादंशाभिव्यक्तेर्वाद्यमनुगतमित्युच्यते । अन्यत्र गीते यथा विरतिस्तथैवानुगते वाद्ये विरतिः स्थानान्तरे स्थितिः तथैव, किंतु गीतलये विलम्बिते सति तदनुगतं वाद्यं वैदग्ध्यात् चातुर्यात् द्रुतवादनं द्रुतलयेन वादनं यस्मिन्निति । यस्मिन् वाद्ये गीतस्य अनुकर्ता त्रयं गीतानुकारमनुकुर्वन्नपि

भेदान्निर्गीतवाद्यस्य वैणस्याथ प्रचक्ष्महे ॥ १७८ ॥
आश्रावणारम्भविधिर्वक्त्रपाणिस्ततः परम् ।
संखोटना चतुर्थी च पञ्चमी परिघट्टना ॥ १७९ ॥
मार्गासारितकं लीलाकृतमासारितत्रयम् ।
दशेति शुष्कवाद्यानि तल्लक्ष्म व्याहरेऽधुना ॥ १८० ॥
विस्तारधातुभेदानामादिमं द्विः प्रयुज्यते ।
द्वितीयं च प्रयुज्य द्विराद्यं भेदं द्वितीयकम् ॥ १८१ ॥
लीनाकृतिं द्विरुच्चार्य तद्वद्युग्मान्तराण्यपि ।
प्राक्प्राग्युग्मोत्तरादीनि प्रयुञ्जीत तदा भवेत् ॥ १८२ ॥
आश्रावणं शुष्कवाद्यमत्र त्वाह विशाखिलः ।
विस्तारधातुभेदानां प्रयोगे द्रुतरूपताम् ॥ १८३ ॥

तदेव चातुर्यात् भागशः समुदायानुकारितमवयवसंघातानुकारं, पाणिघातैः पाणिप्रहारैः दर्शयेत् स ओवः । एकेति । एतद्विस्तारधात्वादिवादनमेकविंशतितन्त्री या मत्तकोकिला, तत्र स्थितं ज्ञातव्यम् । एतदेकतन्त्र्यादिवीणासु यथासंभवं प्रवर्तयेत् कुर्यात् । एकतन्त्र्यां तु यद्वादनं प्रोक्तं तन्नकुलादिषु वक्ष्यमाणे वैणवे यथासंभवं योज्यम् ॥ १७१–१७७ ॥

इति गीतानुगवाद्यत्रयलक्षणम्

(क०) एवं गीतानुगवाद्यप्रसङ्गाद् बुद्ध्यारूढान् संगीतवाद्यभेदान् लक्षयितुमाह—**भेदान्निर्गीतवाद्यस्येत्यादिना** । अथ; अनन्तरम् । **वैणस्येति**; वीणायाः संबन्धी वैणः, तस्य । निर्गीतवाद्यस्य भेदानुद्दिशति—**आश्रावणेत्यादि** । **आसारितत्रयमिति** । ज्येष्ठं मध्यं कनिष्ठमित्यर्थः । निर्गीतवाद्यान्येव शुष्कवाद्यानीत्युच्यन्ते । विस्तारधातुभेदानां चतुर्दशानामादिमं विस्तारजं नाम भेदं द्विः; द्विवारं प्रयुज्य, द्वितीयं च द्विरुत्तराख्य-

आद्यखण्डे यदाद्यौ द्वावेकादशचतुर्दशौ ।
वर्णः पञ्चदशस्तद्वच्चतुर्विंशो गुरुर्भवेत् ॥ १८४ ॥
लघवोऽष्टादशान्ये स्युरेवं खण्डे द्वितीयके ।
तृतीये तु तृतीयो गोऽष्टमपञ्चदशौ तथा ॥ १८५ ॥

मपि द्विःप्रयुज्य, आद्यं भेदं विस्तारजं द्वितीयकं द्विरुत्तरं लीनाकृतिमन्तर्भूताकारं द्विरुच्चार्य, **तद्वद्युग्मान्तराण्यपि प्राक् प्रयुग्मोत्तरादीनीति ।** अयमर्थः—प्रथमद्वितीयभेदौ प्राग्युग्मम् । तदुत्तरः तृतीयो भेदः द्विरुत्तराख्यं स आदिर्येषां युग्मानां तानि तथोक्तानि । तृतीयचतुर्थौ द्वितीयं युग्मम् । एवं पञ्चमषष्ठौ तृतीयं युग्मम् । सप्तमाष्टमौ चतुर्थं युग्मम् । एवं सप्त युग्मानि प्रयुञ्जीत चेत्, तदा आश्रावणा नाम शुष्कवाद्यभेदो भवति । **विशाखिलो** नाम आचार्यः । **द्रुतरूपताम्** ; द्रुतलययुक्तस्वरूपताम् ॥ -१७८–१८३ ॥

(सु०) वाद्यभेदानाह—**भेदानिति** । **निर्गीतवाद्यस्य** ; गीतशून्यवाद्यस्य वीणासंबन्धिनो वाद्यभेदान् प्रचक्ष्महे कथयामः । तानेव भेदानाह—**आश्रावणेति** । आश्रावणादय आसारितान्ताः शुष्कस्य गीतानुगतवाद्यस्य भेदाः । तेषां लक्षणमाह—**विस्तारेति** । विस्तारधातोर्भेदानां पूर्वोक्तानां मध्ये आदिमं विस्तारजं द्विः द्विवारं प्रयुज्य द्वितीयं च द्विवारं प्रयुज्य आद्यं भेदं द्वितीयं च द्विवारं प्रयुज्य आद्यं भेदं द्वितीयभेदे लीना विलीना दक्षिणाकृतिर्यस्य तथाविधं द्विवारमुच्चार्य तद्वदेव युग्मान्तराणि द्वौ द्वौ भेदौ द्विरुत्तरादिको यदा प्रयुञ्जीत तदा आश्रावणेत्युच्यते । मतान्तरमाह—**शुष्केति** । विशाखिल आचार्यः आश्रावणं शुष्कवाद्यमाह । विस्तारधातुभेदानां द्रुतलययुक्तस्वरूपतां चाहेति संबन्धः ॥ -१७८–१८३ ॥

(क०) प्रसङ्गादाश्रावणायां ध्रुवां लक्षयति— **आद्यखण्ड इत्यादि** । **आद्यौ द्वाविति** । प्रथमद्वितीयावित्यर्थः । **लघवोऽष्टादशान्ये स्युरिति** ।

शेषा द्वादश लाः खण्डैस्त्रिभिरेवं ध्रुवा भवेत् ।
आश्रावणायां गेया सा सूरिभिः सिद्धिमीप्सुभिः ॥ १८६ ॥
वक्ष्यामहे मुनिमतादस्यां पातकलाविधिम् ।
द्वाविंशतिं कलाः केचित्केऽप्यष्टाविंशतिं कलाः ॥ १८७ ॥
अन्ये द्वात्रिंशतं प्राहुस्तत्रैवं तालयोजना ।
शम्यात्रयं ततस्तालास्त्रयोऽत्रानागतग्रहे ॥ १८८ ॥

परिशेषवचनेन **आद्यखण्डे** चतुर्विंशतिवर्णके तत्र प्रथमद्वितीयैकादशचतुर्दशपञ्चदशचतुर्विंशाः षड्गुरवः । इतरेऽष्टादश लघवः । **एवं खण्डे द्वितीयक** इति । तत्रापि वर्णसंख्या गुरुलघुसंनिवेशश्च आद्यखण्डवत्कर्तव्य इत्यर्थः । **तृतीये त्विति** । **तृतीये** खण्डे **तु तृतीयो गः,** तृतीयो वर्णो गुरुः कर्तव्यः । **अष्टमपञ्चदशौ तथेति** । गुरू कर्तव्यावित्यर्थः । **शेषा द्वादश ला** इत्यनेनास्य खण्डस्य पञ्चदशवर्णात्मकत्वं दर्शितं भवति । **सिद्धिमीप्सुभिरिति**; दृष्टादृष्टफलकाङ्क्षिभिरित्यर्थः ॥ १८४–१८६ ॥

(सु०) ध्रुवां लक्षयति—**आद्यखण्ड इति** । **आद्यखण्डे**; प्रथमखण्डे, आद्यौ द्वौ वर्णौ एकादशादयश्च वर्णा गुरवः । अन्ये द्वादश वर्णा लघवः । एवं त्रिभिः खण्डैर्ध्रुवा भवति । सा; ध्रुवा, आश्रावणायां सिद्धिमीप्सुभिः वाद्यसिद्धिमभिलषद्भिः गेया ॥ १८४–१८६ ॥

(क०) अस्यामाश्रावणायां पातकलाविधिमाह—**वक्ष्यामह इत्यादिना** । तत्र; द्वाविंशतिकलापक्षे । **शम्यात्रयमिति** । आद्यासु तिसृषु कलासु शम्यात्रयं योजयेत् । **ततस्तालास्त्रय इति** । ततः चतुर्थ्यादिषु तिसृषु कलासु त्रयः ताला योज्याः । **अनागतग्रह इति** । गीतादिकं किंचित्प्रथमं तालरहितमारभ्य अनन्तरमेताः षट्कलाः प्रयोक्तव्या इत्यर्थः ।

ततः समग्रहे शम्याद्वयं तालद्वयं तथा ।
ततोऽतीतग्रहे शम्यातालौ द्वादश ताः कलाः ॥ १८९ ॥
यथाक्षरस्योत्तरस्य षट्चतस्रस्तु युग्मजाः ।
कला द्वाविंशतावेवम्,
अथाष्टाविंशतौ विधिः ॥ १९० ॥
द्वादशात्र कलाः प्राग्वद् द्विकलोत्तरवत्ततः ।

ततः **समग्रह इत्यादि** । ततः ; सप्तम्यादिषु चतसृषु कलासु शम्याद्वयं च योजयेत् । **समग्रह इति** ; समकाल इत्यर्थः । **ततोऽतीतग्रह इत्यादि** । तत एकादशीद्वादश्योः कलयोः शम्यातालौ योजयेत् । **अतीतग्रह इति** ; गीतादेः पूर्वमेव तालस्य किंचित्प्रवृत्तावित्यर्थः । एवं द्वादश कलाः प्रयुज्य, अनन्तरम् ; **यथाक्षरस्योत्तरस्य षडिति** ; त्रयोदश्यादिषु अवशिष्टासु दशसु कलासु मध्य आद्यासु षट्सु संताशताशता योज्या इत्यर्थः । **चतस्रस्तु युग्मजा इति** । एकोनविंशाद्यासु चतसृषु संशताशाः प्रयोज्या इत्यर्थः । एवं कला द्वाविंशतौ पातकलाविधिः कर्तव्यः ॥ १८७–१९० ॥

(सु०) एतस्यां ध्रुवायां मुनेर्भरतस्य मतात् पातकलाविधिं ब्रूमः । द्वाविंशतिमिति । केचिदाचार्याः एतस्यां ध्रुवायां द्वाविंशतिं कलाः प्राहुः । केचिदष्टाविंशतिं कलाः ; अन्ये द्वात्रिंशतिरिति । शम्यात्रयमिति । अनागते ग्रहे ; त्रयः शम्याः, त्रयस्तालाः, समग्रहे ; द्वे शम्ये, द्वौ तालौ । ततः अनन्तरम्, अतीतग्रहे शम्याः, तालाश्च द्वादश । ताश्च कलाः ; यथाक्षरस्य ; षट्पितापुत्रकस्य । षड्युग्मजः, चचत्पुटात् जाताश्चतस्रः ॥ १८७–१९० ॥

(क०) अष्टाविंशतिकलापक्षे पातकलाविधिं दर्शयितुमाह—**अथाष्टाविंशतावित्यादि । द्वादशात्र कलाः प्राग्वदिति । प्राग्वदत्र**

कला द्वादश शेषास्तु स्युरेककलयुग्मवत् ॥ १९१ ॥
अथ द्वाविंशतिः प्राच्याः स्युश्चतुर्विंशतिः कलाः ।
द्वितीयपक्षवत्प्रान्ते त्वष्टौ द्विकलयुग्मवत् ॥ १९२ ॥
एषु त्रिष्वपि पक्षेषूत्तरश्चचत्पुटस्तथा ।
अतीतेन ग्रहेण स्याद्विदारीरथ कीर्तयेत् ॥ १९३ ॥
शम्यात्रयेण प्रथमा परा तालत्रयेण तु ।
शम्याद्वया तृतीया स्यात्तुर्या तालद्वयेन तु ॥ १९४ ॥
पञ्चमी शम्यातालाभ्यां षष्ठी स्यात्पञ्चपाणिना ।
चचत्पुटा सप्तमी स्यात्तास्तिस्रो मन्वते परे ॥ १९५ ॥

द्वाविंशतिकलापक्षवत्; आद्यासु द्वादशकलासु शम्यादयः पूर्वोक्ता द्वादश पातकला योज्याः । ततः; त्रयोदश्यादिषु कलासु । **द्विकलोत्तरवदिति** । निप्रता, शनिता, निशता, प्रनिसमिति द्वादश पातकला योज्याः । **शेषा इति** । पञ्चविंश्यादयः चतस्रः । **एककलयुग्मवदिति**; संशताशा योज्या इत्यर्थः । **अथ द्वाविंशतीत्यादि, प्राच्याः स्युश्चतुर्विंशतिः कला द्वितीयपक्षवदिति**; अष्टाविंशतिकलापक्ष इत्यर्थः । **प्रान्ते तु**; अष्टाविंशतिपञ्चविंशादयः, **अष्टौ द्विकलयुग्मवदिति**; निशनिताशप्रनिसाः प्रयोज्या इत्यर्थः ॥ -१९१–१९२ ॥

(सु०) अष्टाविंशतिकलापक्षे पातकलाविधिमाह—**अष्टाविंशताविति** । **द्वादशेति** । अत्र अष्टाविंशतिकलायां ध्रुवायां द्वादश कलाः प्राग्वत् द्वाविंशतिध्रुवावत् । ततो द्विकलेनोत्तरेणेव ज्ञेया द्वादश कलाः । शेषाश्चतस्रः एककलचचत्पुटवत् ॥ - १९१–१९२ ॥

(क०) आश्रावणायां तत्तन्मतभेदेन विदारीं दर्शयितुमाह—

यथाक्षरस्य युग्मस्य द्विरावृत्त्या विदारिका ।
आद्या तथा द्वितीया स्यात्तयोरन्ते कलाद्वयम् ॥ १९६ ॥
एवमष्टादश कलास्ततो युग्माद्यथाक्षरात् ।
विदारी स्यात्तृतीयान्ये विदारीरन्यथा जगुः ॥ १९७ ॥
आद्या द्विकलयुग्मेन द्वितीया च तथा भवेत् ।
यथाक्षरेणोत्तरेण तृतीयान्येऽन्यथा जगुः ॥ १९८ ॥
पूर्वोक्ता द्वादश कला विदार्याद्या परा पुनः ।
यथाक्षरेणोत्तरेण शेषा युग्माद्यथाक्षरात् ॥ १९९ ॥
एवमाश्रवणामाह श्रीमान्यज्ञपुराग्रणीः ।

इत्याश्रावणा

विदारीरथेत्यादिना । विदारी गीतखण्डमिति प्रागुक्तम् । अत्र वाद्यखण्डमिति द्रष्टव्यम् । उत्तरो ग्रन्थस्तु विस्पष्टार्थः ॥ १९३–१९९- ॥

इत्याश्रावणा

(सु०) एष्विति । एषु त्रिष्वपि पक्षेषु उत्तरः षट्पितापुत्रकः चच्चत्पुटश्च अतीतग्रहेण युक्तः कार्यः । शम्येति । प्रथमा विदारी शम्यात्रयेण कार्या । द्वितीया तु तालत्रयेण कार्या । तृतीया शम्याद्वयेन कार्या । तुर्या तु तालद्वयेन । पञ्चमी शम्यातालाभ्याम् । षष्ठी पञ्चपाणिना षट्पितापुत्रकेण । सप्तमी चच्चत्पुटेनेति । अन्येषां मतमाह—ता इति । परे ; आचार्याः ताः ; विदारीः । तिस्र इति मन्वते । ता एव लक्षयति—यथाक्षरेति । यथाक्षरस्य चच्चत्पुटस्य द्विरावृत्त्या प्रथमा विदारी । तथैव द्वितीया । तयोः ; प्रथमद्वितीययोः विदार्योः ; अन्ते ; कलाद्वयमधिकम् । यथाक्षरचच्चत्पुटवत् तृतीया विदारी । अन्ये ; आचार्याः, विदारीत्रयमन्यथा जगुः । द्विगुणा चच्चत्पुटेनाद्या । तथैव द्वितीया यथाक्षरषट्पितापुत्रकेण । तृतीया यथाक्षरचच्चत्पुटेनेत्याहुः ॥ १९३–१९९- ॥

इत्याश्रावणा

स्युरारोहावरोहाभ्यां युक्ता विस्तारधातुजाः ॥ २०० ॥
भेदास्तलेन रिभितह्रादाभ्यां मिश्रिताः क्रमात् ।
ततः करणभेदं द्विस्त्रिर्वाभ्यस्य विलीनवत् ॥ २०१ ॥
बहुलेन प्रयुक्ते चैकविस्तारे पुनस्तथा ।
द्विरभ्यस्येदेवमेव करणस्य भिदाः पराः ॥ २०२ ॥
यत्रारम्भविधिः स स्यात्,

(क०) अथारम्भविधिं दर्शयति—**स्युरारोहावरोहाभ्यामित्यादि**। **विस्तारधातुजा भेदा इति**। विस्तारजादयश्चतुर्दश। **तलेनेति**। व्यञ्जनधातुभेदेन। **रिभितह्रादाभ्यामिति**। करणधातुभेदाभ्याम्। **क्रमान्मिश्रिता इति**। प्रथमं तलेन, अनन्तरं रिभितेन, तदनन्तरं ह्रादेन मिश्रिताः सन्तः आरोहावरोहाभ्यां प्रत्येकं प्रयुक्ताः स्युः। **ततः**; अनन्तरम्, **करणभेदमिति**। रिभितादिषु पञ्चस्वेकं द्विस्त्रिर्वा अभ्यस्य। **विलीनवद् बहुलेनेति**। स्वरैकीकरणप्रचुरेणेत्यर्थः। तादृशेन प्रयोगेण, **एकविस्तारे**; एकविस्तारापरपर्याये विस्तारजनाम्नि विस्तारधातुभेदे, **पुनः** भूयोऽपि **प्रयुक्ते** सति। **पराः करणस्य भिदा** इति। प्रथमप्रयुक्ताद्भेदात् अन्यान् भेदानित्यर्थः। **एवमेवेति**। एकविस्तारयोगेणेत्यर्थः। **द्विरभ्यस्येद्** यत्र वाद्यविधौ स आरम्भविधिः स्यात् ॥ -२००–२०२- ॥

(सु०) आरम्भविधिं लक्षयति—**स्युरिति**। **विस्तारधातुजा भेदाः**; विस्तारजादयश्चतुर्दश धातवः। **तलेन**; व्यञ्जनेन, **रिभितह्रादाभ्यां युक्ताः**, **आरोहावरोहाभ्यां** क्रमेण **स्युः**। ततः करणधातोरेकभेदं द्विवारं त्रिवारं वा अस्य बहुशोऽनुप्रयुङ्क्ते। एकस्मिन् विस्तारभेदे **विलीनवत्** स्वरैकीकरणेन द्विवारमभ्यस्येत्। एवमन्येऽपि करणधातोर्भेदा यत्राभ्यस्यन्ते स आरम्भविधिः ॥ -२००–२०२- ॥

अथ तस्य ध्रुवां ब्रुवे ।
गुरवोऽष्टौ द्वादशाथ लघवः पञ्च गा इति ॥ २०३ ॥
पञ्चविंशत्यक्षरं स्यादाद्यखण्डं ततः परम् ।
लघवोऽष्टौ गुरुर्लाश्च चत्वारो गश्चतुर्लघुः ॥ २०४ ॥
गश्चेत्येकोनविंशत्या वर्णैः खण्डं द्वितीयकम् ।
यस्यास्तृतीयखण्डेऽष्टौ ला गोऽन्ते स्याद् ध्रुवात्र सा ॥ २०५ ॥
एकविंशे गुरौ कार्या विश्रान्तिः पूर्वखण्डके ।
द्वितीयखण्डे विश्राम्येद् गुरौ वर्णे चतुर्दशे ॥ २०६ ॥
स्याद् द्वादशकलं खण्डमाद्यमन्यत्तु षट्कलम् ।
चतुष्कलं तृतीयं स्यादथ तालोऽत्र कथ्यते ॥ २०७ ॥
तालत्रयं च शम्यैका तालौ द्वौ शम्ययोर्द्वयम् ।
द्वौ तालौ संनिपातौ द्वावित्याद्ये शकले कलाः ॥ २०८ ॥
यथाक्षरस्योत्तरस्य क्रमाच्चचत्पुटस्य च ।
कला भवन्ति शकले द्वितीये च तृतीयके ॥ २०९ ॥

इत्यारम्भविधिः

(क०) तस्यारम्भस्य ध्रुवां दर्शयति—**अथ तस्येत्यादिना** । **द्वादशकलं खण्डमाद्यमिति** । आद्यं खण्डं पञ्चविंशतिवर्णात्मकं द्वादशकलं स्यात् । **अन्यत्तु**; एकोनविंशतिवर्णात्मकं द्वितीयखण्डं तु षट्कलं स्यात् । **तृतीयं** नववर्णात्मकं खण्डं चतुष्कलं स्यादिति । अत्र लघुगुर्वात्मकान् वर्णान् पञ्चलघ्वक्षरोच्चारमितासु कलासु सलयं योजयेदित्यर्थः । सुगम-मन्यत् ॥ -२०३–२०९ ॥

इत्यारम्भविधिः

बहुलाविद्धकरणः स्तोकव्यञ्जनधातुकः ।
विस्तारधातुना हीनो वक्त्रपाणिः प्रकीर्तितः ॥ २१० ॥
मुखप्रतिमुखे स्यातां तालाङ्गे द्वे च नाथवा ।
प्रवृत्तं चैककं वर्णाङ्गमत्राथ ब्रुवे ध्रुवाम् ॥ २११ ॥
गुरवः पञ्च लाः षट् च गुरवः षड् लघुद्वयम् ।
चत्वारो गास्तथा लाः स्युस्त्रयो गा लघवोऽष्ट च ॥ २१२ ॥
यत्र स्याद् गुरुरन्ते सा वक्त्रपाणौ ध्रुवा भवेत् ।
या मात्रा वस्तुनोऽन्त्या स्याद् द्विकले मद्रके स्थिता ॥ २१३ ॥
तस्यास्तालोऽत्र कर्तव्यः कलास्त्वष्टासु तन्मुखम् ।

तस्य ध्रुवामाह—अथेति । गुरव इति । अष्टौ गुरवः; द्वादश लघवः, पञ्च गुरव इत्याद्यखण्डे । अष्टौ लघवः, एको गुरुः, चत्वारो लघवः, एको गुरुः, पुनश्चात्वारो लघवः, एको गुरुरिति द्वितीयखण्डे । अष्टौ लघवो गुरुश्च तृतीयखण्डे । एवं खण्डत्रयवती ध्रुवा अत्र; आरम्भविधौ कार्या । एकविंश इति । प्रथमे खण्डे एकविंशतितमे गुरौ विश्रान्तिः । द्वितीये खण्डे चतुर्दशेति । आद्ये खण्डे द्वादश कलाः । द्वितीये खण्डे षट् कलाः । तृतीये खण्डे चतस्रः कलाः । पातकलाविधिमाह—तालत्रयमिति ॥ -२०३–२०९ ॥

इत्यारम्भविधिः

(क०) अथ वाक्त्रपाणिं लक्षयति—**बहुलाविद्धेत्यादि । अत्र**; वक्त्रपाणौ, मुखप्रतिमुखे नाम तालाङ्गे विकल्पेन स्याताम् । प्रवृत्तं चैककं वा वर्णाङ्गमेकं स्यात् । अथ ध्रुवामाह—**गुरवः पञ्चेत्यादि । या मात्रेत्यादि । द्विकले मद्रके वस्तुनः** चतुर्विंशतिकलात्मकस्य अन्ते या मात्रा स्थिता अष्टकलात्मिका, तस्याः तालोऽत्र कर्तव्य इति; शताताशतासम्, इति वक्त्रपाणौ ध्रुवाया आद्यास्त्वष्टादशसु कलासु कर्तव्यो

अथ प्रतिमुखं कार्यं चतुरावृत्तियोगिना ॥ २१४ ॥
उत्तरेणापरेत्याहुः पूर्वोक्तो यः कलाष्टकः ।
सोऽत्र कार्यस्त्रिरावृत्तो मात्रया तु विदारिका ॥ २१५ ॥

इति वक्त्रपाणिः

अङ्गुष्ठाभ्यां च तर्जन्या तन्त्रीं निष्पीड्य वादयन् ।

भवति, **तन्मुखमिति** तालाङ्गं भवति । मतान्तरेण प्रतिमुखं दर्शयति—**अथ प्रतिमुखमित्यादि । चतुरावृत्तियोगेनेति ।** चतसृणामावृत्तीनां योगोऽस्यास्तीति चतुरावृत्तियोगी, तेन उत्तरेण षट्पितापुत्रकेण । स्वमतेन प्रतिमुखं दर्शयति—**अत्र ;** प्रतिमुखे । **पूर्वोक्त इति** । शताताशतासमिति । एवं त्रिवारमावृत्तः कार्यः । **मात्रया तु विदारिकेति । मात्रया** अष्टकलात्मिकया ॥ २१०–२१५ ॥

इति वक्त्रपाणिः

(सु०) वक्त्रपाणिं लक्षयति—बहुलेति । बहुलौ आविद्धकरणौ धातू यस्मिन्, एकश्च व्यञ्जनधातुः, विस्तारधातुश्च नास्ति स वक्त्रपाणिः । अत्र द्वे तालाङ्गे, मुखं प्रतिमुखं चेति कर्तव्यमेव, न वा प्रवृत्तमेककं च मद्रकादिषु लक्षितमङ्गं ज्ञातव्यम । अत्र ध्रुवामाह—गुरुव इति । या मात्रेति । मद्रके द्विकले वस्तुनः प्रान्ते या मात्रा स्थिता तस्यास्तालोऽत्र ध्रुवायां कर्तव्यः । अष्टसु कलासु मुखं कर्तव्यम् । ततः प्रतिमुखं चतुर्वारमावृत्तेन उत्तरेण षट्पितापुत्रकेण कार्यम् । अन्ये त्वेवमाहुः—पूर्वोक्ता या अष्टौ कलाः ता एव त्रिरावृत्ताः । प्रतिमुखमिति । एकया मात्रया तु विदारीति ॥ २१०–२१९ ॥

इति वक्त्रपाणिः

(क०) अथ संखोटनां लक्षयति—**अङ्गुष्ठाभ्यामित्यादि । बिन्दुं ;**

बिन्दुं मिथो मेलयेत वादिसंवादिनौ स्वरौ ॥ २१६ ॥
बहुधा तद् गुणत्वेन प्रयुञ्जीतानुवादिनः ।
विवादिनोऽल्पकान्कुर्याद्विस्तारस्य भिदास्तथा ॥ २१७ ॥
धात्वन्तरैर्मिश्रयित्वाभ्यस्येद् द्विस्त्रिः पृथक्ततः ।
केवलास्ताः प्रयुज्य द्विस्तासु मग्नानिवापरान् ॥ २१८ ॥
धातून्यत्र प्रयुञ्जीत प्राहुः संखोटनाममूम् ।

व्यञ्जनधातुभेदं वादयन्निति पूर्वेण संबन्धः । **वादिसंवादिनौ स्वरौ मिथो मेलयेतेति** । षड्जपञ्चमावृषभधैवतौ गान्धारनिषादावन्यौ वा स्वरौ विकृतावस्थौ द्वादशभिरष्टभिर्वा श्रुतिभिरन्तरितौ मिथः संगत्या संवादयेदित्यर्थः । **तद्गुणत्वेनेति** । तयोर्वादिनोः गुणत्वेनोपसर्जनत्वेन, **अनुवादिनः** स्वरान् प्रयोगे **बहुधा** प्रयुञ्जीतेति । वादिनं वा स्थायिनं कृत्वा तत्परिवारत्वेन अनुवादिनः प्रयुञ्जीतेत्यर्थः ॥ २१६- ॥

(सु०) संखोटनां लक्षयति । **अङ्गुष्ठाभ्यामिति** । द्वाभ्यामङ्गुष्ठाभ्यां तर्जन्या च तन्त्रीं पीडयित्वा बिन्दुं धातुमेकत्र तन्त्र्या प्रहाररूपं पूर्वलक्षितं वादयित्वा वादिसंवादिनौ द्वौ स्वरौ संयोजयेत् । तयोः वादिसंवादिनोः गुणत्वेनाङ्गत्वेन च बहुधा अनुवादिनः प्रयुञ्जीत ॥ २१६- ॥

(क०) **विवादिनोऽल्पकान् कुर्यादिति** । यस्मिन् प्रयोगे यो विवादी स्वरः तमनभ्यस्तं लङ्घितं वा कुर्यादित्यर्थः । **विस्तारस्य भिदा** इति । विस्तारजादींश्चतुर्दश विस्तारधातुभेदान् धात्वन्तरैः करणादिधातुभेदैरित्यर्थः । **मिश्रयित्वेति** । संकीर्णान् कृत्वेत्यर्थः । **द्विस्त्रिर्वा** पृथगभ्यसेदित्यर्थः । **ततः**; अनन्तरं, **ताः** विस्तारस्य भिदाः **केवलाः** धात्वन्तरामिश्रा द्विस्त्रिर्वा प्रयुज्य **तासु मग्नानिव** लीनानिव अपरान् **धातून्** करणादिधातुभेदान् **यत्र** प्रयुञ्जीत **अमूं** संखोटनां नाम निर्गीतवाद्यभेदं प्राहुः ॥ -२१७, २१८- ॥

गुरू द्वौ लघवोऽष्टौ च द्वौ गुरू च लघुर्गुरुः ॥ २१९ ॥
यत्र द्वादश ला गोऽन्ते सा स्यात्संखोटनाध्रुवा ।
यथाक्षरद्विकलयोः स्युरत्रोत्तरयोः कलाः ॥ २२० ॥
नात्र संख्या विदारीणां भणिता भरतादिभिः ।

इति संखोटना

भेदा व्यञ्जनधातूत्था भेदैः करणधातुजैः ॥ २२१ ॥

(सु०) विवादिन इति । विवादिनः स्वरान् अल्पकान् कुर्यात् । विस्तारधातुभेदान् अन्यैः धातुभेदैः संमिश्र्य पृथक् पृथक् द्विवारं त्रिवारं वा अभ्यस्येत् । ततः अनन्तरं केवलान् विस्तारधातुभेदान् द्विः प्रयुज्य, तासु भिदासु अपरान् धातून् मग्नानिव विलीनानिव यत्र वादकः प्रयुञ्जीत, सा संखोटना ॥ -२१७, २१८- ॥

(क०) अत्र ध्रुवामाह—**गुरू द्वावित्यादि । यथाक्षरद्विकलयोरित्यादि** । अयमर्थः—सप्तविंशत्यक्षरात्मिकायां संखोटनाध्रुवायां यथाक्षरस्य षट्पितापुत्रकस्य **कलाः** संताशताशताः, द्विकलस्य तस्यैव कलाः निप्रताशनितानि शताप्रनिसमित्येता यथायोगं प्रयोज्या इति । सुगममन्यत् ॥ -२१९, २२०- ॥

इति संघोटना

(सु०) एतस्यां ध्रुवामाह—गुरू इति । अत्र ध्रुवायां यथाक्षरद्विकलयोः षट्पितापुत्रकयोः कलाः कार्याः । अत्र विदारीणां च कलासंख्या भवन्ति । भरतादिभिस्तु कलासंख्या नोक्ताः ॥ -२१९, २२०- ॥

इति संघोटना

(क०) परिघट्टनां लक्षयति—**भेदा** इति । व्यञ्जनधातूत्थाः पुष्पादयो दश भेदाः । **करणधातुजैरिति** । घातादिभिः पञ्चभिर्भेदैः ।

चित्रिता ललिताः स्निग्धा क्रियन्ते करलाघवात् ।
आरोहबहुला यस्यां तामाहुः परिघट्टनाम् ॥ २२२ ॥
गुरूण्यष्टौ च लघवः स्युश्चतुर्विंशतिर्गुरू ।
द्वौ षोडश लघून्यन्ते गुरुर्यत्र ध्रुवात्र सा ॥ २२३ ॥
संपक्वेष्टाकवद्यद्वा स्युः संपिष्टकवत्कलाः ।
संपिष्टके कलाः प्रोक्ता दश द्वादश वा पुरा ॥ २२४ ॥
संपिष्टककलास्त्वत्र द्वादशैवेति संमतम् ।
द्वादशानां दशानां च प्राहुरन्ये समुच्चयम् ॥ २२५ ॥
संपक्वेष्टाकतालं च द्विकलीकृत्य केचन ।
तद्द्वादशकला तालयोगमत्र प्रचक्षते ॥ २२६ ॥
यथाक्षरद्विकलयोः संपक्वेष्टाकयोरिह ।
अष्टादश कलाः केचिदाचक्षत समुच्चिताः ॥ २२७ ॥

इति परिघट्टना

चित्रिता इति । यथायोगं मिश्रेण रूपान्तरं प्रापिता इत्यर्थः । **आरोहबहुलाः**; आरोहिवर्णेन प्रचुराः ॥ -२२१, २२२- ॥

(सु०) परिघट्टनां लक्षयति—**भेदा इति** । व्यञ्जनधातूत्थाः भेदाः, करणधातुजैः भेदैः, चित्रिता विचित्रिताः, ललिताः, सुकुमाराः, स्निग्धाः मिश्रिताश्च, करलाघवात् मर्दिताः क्रियन्ते, आरोहबहुलाः आरोहप्रचुरा यस्यां सा परिघट्टना ॥ -२२१, २२२- ॥

(क०) तत्र ध्रुवामाह—**गुरूण्यष्टेत्यादि** । तस्याः पातकलायोगं दर्शयति—**संपक्वेष्टाकवदित्यादि** । स्पष्टार्थो ग्रन्थः ॥ २२३–२२७ ॥

इति परिघट्टना

विस्ताराविद्धकरणभेदमिश्रप्रयोगतः ।
यथा कलतलाख्याभ्यां मार्गासारितकं भवेत् ॥ २२८ ॥
अन्ये कलतलोन्मिश्रकरणं लक्ष्म चक्ष्महे ।
गाश्चत्वारो लघून्यष्टौ गौ द्वावष्टौ लघून्यथ ॥ २२९ ॥
गो ल इत्याद्यखण्डं स्यादेवं खण्डद्वयं परम् ।
यस्यामसौ ध्रुवा ज्ञेया मार्गासारितसंश्रया ॥ २३० ॥
एकं चचत्पुटे खण्डमुत्तरे शकलद्वयम् ।
कनिष्ठासारितोक्तेन कार्यस्तालकलाविधिः ॥ २३१ ॥

इति मार्गासारितम्

(सु०) अस्या ध्रुवामाह—गुरूणीति । संपक्वेष्टाकतालस्थाः पूर्वोक्ताः संपक्वेष्टाकवत्कलाः कार्याः । संपक्वेष्टाके पूर्वं सताशताश इति दश द्वादश वा कला उक्ताः । अत्र तु द्वादशैव कलाः कार्याः । अन्ये; आचार्याः द्वादशानां दशानां च कलानां समुच्चयमाहुः । तत्पक्षे द्वाविंशतिः कलाः । केचित्त्वाचार्याः षट्पितापुत्रकेण योगमाहुः । अन्ये तु यथाक्षरद्विकलयोः संपक्वेष्टाकयोः अष्टादश कलाः परिघट्टनाया ध्रुवामाहुः ॥ २२३–२२७ ॥

इति परिघट्टना

(क०) मार्गासारितं लक्षयति—विस्ताराविद्धेत्यादि । कलतलाख्याभ्याम्; व्यञ्जनधातुभेदाभ्याम् । तत्र ध्रुवामाह—गाश्चत्वार इत्यादि । तस्यां पातकलायोगं दर्शयति—एकं चचत्पुट इत्यादि । कनिष्ठासारितोक्तेनेति । अत्र—

'कनिष्ठासारिते युग्मः शम्यादिद्वावथोत्तरौ ।
एते यथाक्षरास्तेषां संनिपातोऽन्तिमोऽधिकः ॥'

इति पूर्वोक्तमनुसंधेयम् ॥ २२८–२३१ ॥

प्रयोगोऽभिसृतस्य स्यात्तथा परिसृतस्य चेत् ।
तथा लयान्तरगतो वाद्यतालकलाविधौ ॥ २३२ ॥
माधुर्यं सौकुमार्यं च तदा लीलाकृतं भवेत् ।
षड्जग्रामस्थजात्यंशे यद्गीतं वार्तिके पथि ॥ २३३ ॥
आसारितं तदेवोक्तं धीरैरभिसृताह्वयम् ।
जात्यंशे मध्यमग्रामसंस्थे परिसृतं त्विदम् ॥ २३४ ॥

(सु०) मार्गासारितं लक्षयति—**विस्तारेति** । विस्ताराविद्धकरणानां मिश्रितभेदप्रयोगात् तथा पूर्वोक्तकलतलप्रयोगात् मार्गासारितं भवति । **अन्ये**; आचार्याः, कलतलाख्यभेदमिश्रितधातुप्रयोगे मार्गासारितस्य लक्षणमित्याचक्षते। तमाह—**गाश्चत्वार** इति । **एकमि**ति । एकं खण्डं ध्रुवायाः चचत्पुटताले गेयम्। अन्यत् खण्डद्वयं तु उत्तरे षट्पितापुत्रके तालाध्यायोक्तकनिष्ठासारिते यः पात-कलाविधिः सोऽत्र कर्तव्यः ॥ २२८–२३१ ॥

इति मार्गासारितम्

(क०) अथ लीलाकृतं नाम निर्गीतवाद्यं लक्षयति—**प्रयोगोऽभिसृतस्येत्यादि । अभिसृतस्य परिसृतस्य च प्रयोगः तथा लयान्तरगतेति** । प्रयोगश्च वाद्यतालकलाविधौ स्यात् । माधुर्यं सौकुमार्यं च यतः स्यात् तत्तो लीलाकृतमित्यर्थः । अभिसृतस्य स्वरूपमाह—**षड्जग्रामेत्यादि** । परिसृतस्य स्वरूपमाह—**जात्यंश इत्यादि** ॥ २३२–२३४ ॥

(सु०) लीलाकृतं लक्षयति—**प्रयोग इति** । वक्ष्यमाणलक्षणस्य अभिसृतस्य परिसृतस्य च प्रयोगः पूर्वोक्तलयान्तरस्येव कलाविधौ प्रयोगः कार्यः । तत्र माधुर्यं सौकुमार्यं च यदि विद्येत तदा लीलाकृतम् । अभिसृतपरिसृते लक्षयति—**षड्जग्रामेति** । षड्जग्रामस्थाः षड्जग्रामोत्पन्ना जातयः, तासामंशे रागे ग्रामे च यदुपनिबद्धं गीतं वार्तिके मार्गे पूर्वोक्तमासारितं तद्वद-

अन्ये तु माषघातादिसप्ताङ्गमपरान्तकम् ।
ब्रुवतेऽभिसृतं तत्तु प्रदानादिनवाङ्गकम् ॥ २३५ ॥
प्राहुः परिसृतं मृग्यं तालाध्याये लयान्तरम् ।
गीतकत्रयसंयोगादेवं लीलाकृतं त्रिधा ॥ २३६ ॥
प्रयोगौ द्वौ पदैश्चान्यः सार्थकैश्च निरर्थकैः ।
वीणावाद्यं मानतालयुक्तं शम्यादिवर्जितम् ॥ २३७ ॥

भिसृतमित्युच्यते । मध्यमग्रामोत्पन्ने जात्यंशे यदुपनिबद्धमासारितं परिसृतमित्युच्यते ॥ २३२–२३४ ॥

(क०) तयोरेव मतान्तरेण स्वरूपमाह—**अन्ये त्वित्यादि** । माषघातादीनि सप्ताङ्गानि यस्येति तत्तथोक्तम् । प्रदानादीनि नवाङ्गकानि यस्येति तत्तथोक्तम् । तदित्यपरान्तकं परामृश्यते । **लयान्तरं तालाध्याये मृग्यमिति** । तत्र हि 'तद्वल्लयान्तरं मार्गलयाभ्यां द्विगुणं ततः' इति कनिष्ठासारितद्वैगुण्येनोक्त आसारितभेदो द्रष्टव्यः । **गीतकत्रयसंयोगादिति** । अभिसृतपरिसृतलयान्तराख्यस्य गीतकत्रयस्य प्रयोगात् । अस्य लीलाकृतस्य **द्वौ प्रयोगौ** अभिसृतपरिसृताख्यौ, **सार्थकैः**; वाचकलक्षकव्यञ्जकैः पदैश्च भवतः । **अन्यः** तृतीयः प्रयोगो लयान्तराख्यो **निरर्थकैः** तेनतेनादिभिरनुकरणशब्दैर्वा भवति ॥ २३५, २३६- ॥

(सु०) मतान्तरमाह—**अन्ये त्विति** । पूर्वोक्तमाषघातादिसप्ताङ्गे उक्तमपरान्तकमभिसृतं, प्रदानादिनवाङ्गसंयुक्तमपरान्कं परिसृतमिति च केचिदाहुः । लयान्तरलक्षणं तालाध्याये उक्तम् । एवं गीतकत्रयसंयोगेन लीलाकृतं त्रिधा त्रिप्रकारं भवति । तत्र सार्थकैः निरर्थकैश्च पदैः प्रयोगद्वयम् ॥ २३५, २३६- ॥

(क०) अत्र वाद्ये तालमानयोगविषये मतभेदान् दर्शयति—**वीणावाद्य-**

आहुरेके मानहीनमपि त्वाह विशाखिलः ।
ध्रुवायां तूभयस्तालः परैस्त्वनियमात्मकः ॥ २३८ ॥

इति लीलाकृतम्

आसारितत्रयं पूर्वं तालाध्याये निरूपितम् ।
यथाक्षरं द्विसंख्यातं त्रिसंख्यातमिति त्रिधा ॥ २३९ ॥
प्रत्येकं तस्य चावृत्तिर्वर्णालंकारशोभना ।
वृत्तित्रयेण वाद्यैश्च तत्त्वाद्यैः करणेन च ॥ २४० ॥
धातुना चित्रिता कार्या बुधैर्वीणाविधाविह ।

इत्यासारितत्रयम्

इति नकुलादिपञ्चवीणालक्ष्म

मित्यादि । **ध्रुवायां तूभयस्ताल इति ।** अपरान्तकासारितात्मिकायां लीलाकृतध्रुवायामुभयस्तालः चतुरश्रः, त्र्यश्रश्च ॥ २३२–२३८ ॥

(सु०) वाद्ये मानविषये मतान्तरमाह—**वीणावाद्यमिति** । ततवाद्यं मानेन तालेन च युक्तं कार्यम् । एके, केचित् द्वाभ्यां वर्जितमेतदाहुः । विशाखिलस्तु मानहीनं तालहीनं चाह । एतस्य ध्रुवायां यत्किंचन तालद्वयं स्वेच्छया उपनिबन्धनीयम् ॥ २३२–२३८ ॥

इति लीलाकृतम्

(क०) आसारितत्रयं लक्षयति—**आसारितत्रयमित्यादि । तस्य;** आसारितत्रयस्य, **वर्णालंकारशोभनावृत्तिः, वृत्तित्रयेण;** चित्रावृत्तिदक्षिणानां त्रयेण, **तत्त्वाद्यैः;** तत्त्वौघानुगतैः, **करणेन धातुना;** करणधातुना च प्रत्येकमष्टभिः कर्तव्येत्यर्थः ॥ २३९–२४० ॥

आलापिनीगतं लक्ष्म वक्ष्ये लक्ष्यविदां मतम् ॥ २४१ ॥
नवमुष्टिमितो दैर्घ्ये वैणवः सुषिरान्तरः ।
अङ्गुलद्वन्द्वपरिधिः प्राग्वद् ग्रन्थ्यादिवर्जितः ॥ २४२ ॥
श्लक्ष्णः समः सुवृत्तश्च दण्डः स्यात्ककुभं दधत् ।
अङ्गुलद्वयविस्तारमङ्गुलार्धायतं तथा ॥ २४३ ॥
तदर्धे पिण्डसंयुक्तमुन्मुखं पत्रिकोज्झितम् ।
एकदण्डमधोभागे शङ्कुना तु विराजितम् ॥ २४४ ॥
चतुरङ्गुलदैर्घ्येण बहिर्मध्योन्नतेन च ।
तस्य तुम्बं परीणाहे द्वादशाङ्गुलसंमितम् ॥ १४५ ॥
चतुरङ्गुलवक्त्रं च दन्तनाभिसमन्वितम् ।
अग्रादधस्तात्पादोने मुष्टियुग्मे निबध्यते ॥ २४६ ॥
अत्र मेषान्त्रतन्त्री स्यात्सूक्ष्मा श्लक्ष्णा समा दृढा ।
कर्परं नारिकेलोत्थं दोरकः सारिकास्तथा ॥ २४७ ॥
त्रीण्येतानि निबध्यन्ते यत्र सालापिनी मता ।

(सु०) आसारितत्रयं लक्षयति—आसारितेति । त्रिविधमासारितं तालाध्याये उक्तमपि यथाक्षरं द्विसंख्यातं त्रिसंख्यातमिति, तस्य प्रत्येकमावृत्तित्रयं वर्णालंकारशोभनाभेदं पूर्वोक्तचित्रादिवृत्तित्रयेण तत्त्वाद्यैश्च वाद्यैः, करणधातुना च इह वीणाविधौ बुधैः विचित्रं कार्यम् ॥ २३९, २४०- ॥

इत्यासारितत्रयम्

इति नकुलादिपञ्चवीणालक्षणम्

(क०) आलापिनीलक्षणमाह—**आलापिनीगतमिति।** आलापिन्याः किंनरीभेदानां लघ्वादीनां च लक्षणानि विस्पष्टार्थत्वात् ग्रन्थत एवावगन्तव्यानि ॥ २४१–३२७- ॥

दशमुष्टिमितं दण्डमत्राहुः खादिरं परे ॥ २४८ ॥
पट्टसूत्रमयीं तन्त्रीं यद्वा कार्पाससूत्रजाम् ।
रक्तचन्दनजान्सर्वान् वीणादण्डान्परे जगुः ॥ २४९ ॥
दशमुष्टयधिकं मानं क्वचिल्लक्ष्येषु दृश्यते ।
तुम्बं वक्षसि निक्षिप्य वामाङ्गुष्ठेन तस्य च ॥ २५० ॥
मूलमुत्पीड्य धृत्वा तामथ मध्यमया सुधीः ।
दक्षिणस्यानामया वा वादयेद्बिन्दुधातुवत् ॥ २५१ ॥

(सु०) आलापिनीलक्षणमाह—आलापिनीगतमिति । वेणो' नवमुष्टिपरिमितो दीर्घत्वे दण्ड: स्यात् । अङ्गुलद्वयं परिधि: वर्तुलप्रमाणं यस्य; प्राग्वत्; एकतन्त्रीदण्डवत्; ग्रन्थ्यादिवर्जित:; ग्रन्थिभेदादिवर्जित:; श्लक्ष्ण:; मसृण:; सम:; आदिमध्यावसानेषु समप्रमाण:; सुवृत्त:; वर्तुलश्च; अङ्गुलद्वयविस्तार:, तथा अर्धाङ्गुलायाम: तदर्धं पिण्डसंयुक्तम्, उन्मुखम्; ऊर्ध्वमुखं यस्य, पत्रिकया उज्झितं हीनम्, एकेन दण्डेन युक्ता, अधोभागे; अध:प्रदेशे तु चतुरङ्गुलदैर्ध्येण, बहि:प्रदेशे मध्येन चोन्नतेन शङ्कुना विराजितं ककुभं दधत् दण्ड: स्यादिति संबन्ध: । तस्य दण्डस्य अग्रात् अधस्तात् तुम्बं दधत्, अधश्चतुर्थांशे नवमुष्टिद्वये द्वादशाङ्गुलसंमितं चतुरङ्गुलमुखं च नागदन्तनाभियुक्तं निबध्यते । अत्रेति । अत्र; आलापिन्याम्, मेषस्य अजस्य आन्त्रेण तन्त्री कार्या । नारिकेलोत्थं कर्परं, दोरक:, सारिकाश्च, एतानि त्रीणि यत्र निबध्यन्ते सा आलापिनी ज्ञातव्या । मतान्तरमाह—दशेति । अत्र, परे; आचार्या: दशमुष्टिमितं खादिरं दण्डमाहु: । यद्वा पट्टसूत्रमयी कार्पाससूत्रमयी वा तन्त्री कार्या । परे; आचार्या: रक्तचन्दनजान् सर्वान् वीणादण्डान् जगु: ॥ -२४१-२४९- ॥

(सु०) आलापिनीवादनप्रकारमाह—तुम्बमिति । वक्षसि तुम्बं निक्षिप्य स्थापयित्वा, वामाङ्गुष्ठेन तस्य तुम्बस्य मूलं निष्पीड्य मध्यमया अङ्गुल्या तामालापिनीं धृत्वा, दक्षिणहस्तस्य अनामिकया पूर्वोक्तबिन्दुधातुवत् वादयेत् ।

बिन्दुहस्तेन वा मन्द्रे मध्ये तारे च वादयेत् ।
त्रयस्तु दक्षिणात्पाणेश्चत्वारो वामतः स्वराः ॥ २५२ ॥
इत्युक्तं कैश्चिदाचार्यैरपरे त्वन्यथा जगुः ।
मध्यमो मुक्तया तन्त्र्या तर्जन्याद्यङ्गुलीत्रयात् ॥ २५३ ॥
वामस्यानामिकावर्ज्यात्त्रयः स्युः पञ्चमादयः ।
मुक्ततन्त्र्याथ षड्जः स्यादृषभस्तर्जनीभवः ॥ २५४ ॥
गान्धारो मध्यमाङ्गुल्या दक्षिणेनाथ वादनम् ।
आरोहेणावरोहेण सप्तकद्वितये भवेत् ॥ २५५ ॥
एभिः स्वरैर्विरचितं विचित्रं रागमालपेत् ।
गायेद्गीतं निबद्धं च प्रवीणो वीणयानया ॥ २५६ ॥
इदमालापिनीलक्ष्म श्रीनिःशङ्केन कीर्तितम् ।

इत्यालापिनीलक्षणम्

किंनरी द्विविधा लघ्वी बृहती चेति कीर्तिता ॥ २५७ ॥

त्रयः स्युरिति । दक्षिणपाणिना वादनात् त्रयः स्वराः, वामपाणिना चत्वारः स्वरा इति केचित् आचार्या आहुः । अपरे तु अन्यथा आहुः । मुक्तया अप्रतिबद्धया तन्त्र्या मध्यमः मध्यमस्वरः वामहस्तस्य अनामिकया विना तर्जन्यादिभिः तिसृभिरङ्गुलीभिः क्रमात् पञ्चमादयः, पञ्चमधैवतनिषादाः । अथ विमुक्तया तन्त्र्या षड्जः ; ततो दक्षिणहस्ततर्जन्या ऋषभः ; मध्यमाङ्गुल्या गान्धार इति । अथ स्वरवादनप्रकारपरिज्ञानानन्तरम्, सप्तकद्वितये आरोहावरोहाभ्यां कार्यम् । एभिः ; सप्तकद्वयस्थैः स्वरै रागालापं कुर्यात् । तस्मिन् निबद्धं गीतं चानया आलापिन्या वीणया गायेत् ॥ -२५०—२५६- ॥

इत्यालापिनीलक्षणम्

(सु०) किंनरीं लक्षयितुं विभजते—किंनरीति । किंनरी द्विविधा,

तत्र लघ्वीगतं लक्ष्म सांप्रतं प्रतिपाद्यते ।
स्याद्वितस्तित्रयं दैर्घ्ये मानं पञ्चाङ्गुलाधिकम् ॥ २५८ ॥
पञ्चाङ्गुलः परीणाहो वेणुदण्डस्य यत्र च ।
गर्भेऽस्य व्यापकं रन्ध्रं ककुभः शाकदारुजः ॥ २५९ ॥
सार्धद्वयङ्गुलविस्तारो दैर्घ्ये पञ्चाङ्गुलश्च सः ।
तस्मादर्धाङ्गुलन्यूना दैर्घ्यविस्तारयोर्भवेत् ॥ २६० ॥
मध्ये कूर्मोन्नता लौही पत्रिका ककुभस्थिता ।
गृध्रवक्षोऽस्थिनलिका कनिष्ठाङ्गुलिसंमिता ॥ २६१ ॥
लौही कांस्यमयी यद्वा कीर्तिता सारिकाख्यया ।
श्लिष्टा वस्त्रमषीमिश्रमर्दनेन चतुर्दश ॥ २६२ ॥
चतुर्दश स्वरस्थाने दण्डपृष्ठे निवेशयेत् ।
सप्तकस्य द्वितीयस्य यो निषादो भवेदधः ॥ २६३ ॥

द्विप्रकारा—लघ्वी बृहती चेति । तत्र लघ्व्या लक्षणं प्रतिज्ञाय कथयति—स्यादिति । वेणुदण्डस्य दीर्घत्वे मानं पञ्चाङ्गुलाधिकवितस्तित्रयं परिमाणम् । परिणाहो वर्तुलप्रमाणं पञ्चाङ्गुलम् । अस्य; वेणुदण्डस्य, गर्भे मध्ये व्यापकं वेत्ररन्ध्रं शाककाष्ठजः सार्धाङ्गुलद्वयमायामः, पञ्चाङ्गुलः ककुभः, तस्मात् ककुभात् दैर्घ्ये आयामे च अर्धाङ्गुलन्यूना मध्ये कूर्मवदुन्नता च लोहमयी पत्रिका ककुभे वर्तमाना कार्या । गृध्रेति । गृध्रनामानः पक्षिणः, तेषाम् अस्थिनलिका, सच्छिद्रा अस्थिखण्डा कनिष्ठाङ्गुलिप्रमाणा लोहमयी कांस्यमयी वा सच्छिद्रा नलिकाश्च चतुर्दशसंख्याकाः, दग्धवस्त्रमषीमिश्रेण सिक्थकेन मर्दनेन समुत्थेन श्लिष्टा दण्डस्य पृष्ठे तललग्नाः चतुर्दशस्वरस्थाने स्थापयेत् ॥ -२५७–२६२- ॥

(सु०) स्थापनाप्रमाणमाह—सप्तकस्येति । द्वितीयस्य सप्तकस्य अधःस्थाने यो निषादः, तस्य स्थाने प्रथमा सारिका किंचिदङ्गुलाधिका, अन्तरे

तस्य स्थाने भवेदाद्या सारिकान्योर्ध्वमङ्गुलात् ।
स्थापयेदन्तरे किंचित्किंचित्पूर्वाधिके परा ॥ २६४ ॥
द्व्यङ्गुलावध्यष्टमीं तु पूर्वस्यास्त्र्यङ्गुलान्तरे ।
स्थापयित्वा पराः षट् च पूर्वपूर्वाधिकान्तरे ॥ १६५ ॥
चतुरङ्गुलपर्यन्तं सारिकाः संनिवेशयेत् ।
तुम्बं दण्डस्थककुभस्याधःसंधौ निवेशयेत् ॥ २६६ ॥
तृतीयतुर्यसार्योस्तु मध्येऽधस्ताद् द्वितीयकम् ।
पूर्वस्मादपरं तुम्बं विस्तारेऽभ्यधिकं मनाक् ॥ २६७ ॥
दण्डाग्राद् द्व्यङ्गुलेऽधस्ताद्रन्ध्रं कृत्वाथ निक्षिपेत् ।
चलशङ्कुं गले रन्ध्रं दधमानमतोऽङ्गुलात् ॥ २६८ ॥
अधस्तादङ्गुलोत्सेधं मेढकं बाणपुङ्खवत् ।
कृत्वा ततोऽग्रतः किंचित्स्थिरशङ्कुं निवेशयेत् ॥ २६९ ॥
ततो लोहमयीं श्लक्ष्णां वर्तुलां च समां दृढाम् ।
गजकेशोपमां तन्त्रीं निबध्य ककुभे दृढम् ॥ २७० ॥

द्व्यङ्गुलायामा स्थाप्या । परा अष्टमी सारिकां तु सप्तम्याः सकाशात् त्र्यङ्गुला अन्तरप्रदेशे स्थाप्या । अन्यास्तु षट्सारिकाः पूर्वपूर्वापेक्षया किंचिदधिका, अन्तरे चतुरङ्गुलाः स्थाप्याः । तुम्बमिति । दण्डस्थककुभस्य अधःसंधौ तुम्बं निवेशयेत् । ततो द्वितीयमपि तुम्बं पूर्वतुम्बात् किंचिदधिकं विस्तारं तृतीयचतुर्थसारिकयोर्मध्यस्थाने स्थापयेत् । दण्डाग्रादिति । दण्डस्य अग्रात् द्व्यङ्गुलमित्यधस्तात् प्रदेशे रन्ध्रं कृत्वा चलं भ्रमणयोग्यं शङ्कुं कीलकं निक्षिपेत् । गले कण्ठप्रदेशे रन्ध्रं दधमानं दधतमिति शङ्कुविशेषणम् । ''दध धारणे'' (भ्वादिः, ८) इति भौवादिकस्य धातो रूपम् । **अङ्गुलोत्सेधं**; शङ्कोरङ्गुलादधस्तात् अङ्गुलोर्ध्वं शरपुङ्खवत् द्विशृङ्गमेढकं शङ्कुं कृत्वा, ततः किंचिदग्रतः स्थिरं भ्रमणयोग्यं शङ्कुं निवेशयेत् । ततः **गजकेशोपमाम्**;

सारिकामस्तकन्यस्तामानीतां मोढकोपरि ।
लग्नां द्वितीयप्रान्तेन वेष्टयेच्चलकीलके ॥ २७१ ॥
शङ्कुं तं भ्रामयेत्तावद्यावत्तन्त्री दृढा भवेत् ।
भ्रामणं वैपरीत्येन तन्त्रीशैथिल्यकारणम् ॥ २७२ ॥
तन्त्रीदैर्घ्येऽथ दार्ढ्याय चलशङ्कोर्गलस्थिते ।
छिद्रे न्यस्याथ संकीलं स्थिरशङ्कौ निवेशयेत् ॥ २७३ ॥
लघ्वी सा किंनरी प्रोक्ता शार्ङ्गदेवेन सूरिणा ।
अस्यां स्थायिनमारभ्य गणयेत्सप्तकद्वयम् ॥ २७४ ॥
सारीककुभयोर्मध्ये तर्जन्याद्यङ्गुलित्रयात् ।
वादयेत्किंनरीवीणातन्त्रीं दक्षिणपाणिना ॥ २७५ ॥
वामस्य तिसृभिस्ताभिरङ्गुलीभिस्तु तन्त्रिकाम् ।
तत्तत्सारीप्रदेशस्थां स्वरव्यक्त्यै निपीडयेत् ॥ २७६ ॥
वितस्त्यभ्यधिका दैर्घ्ये परिणाहेऽङ्गुलाधिका ।
लघ्व्याः स्याद् बृहती स्नायुमया तन्त्रीस्त्रितुम्बिका ॥ २७७ ॥

गजकेशवत् लोहमयीं तन्त्रीं दृढं ककुभे निबध्य सारिकामूर्धनि निबद्धमेढकोपरि आनीतां द्वितीयप्रान्तेन चलशङ्कुं वेष्टयेत् । तं चलशङ्कुं तावद्भ्रामयेत, यावद् दृढा तन्त्री भवेत् । तस्य शङ्कोः वैपरीत्येन भ्रमणं तन्त्र्याः शैथिल्यमापादयति । तन्त्री दीर्घे सति, अथ दार्ढ्याय दृढस्थितये चलशङ्कोः कण्ठरन्ध्रे कंचन लोहमयं कीलं स्थिरशङ्कौ स्थापयेत् । इयं लघ्वी किंनरीति । **अस्यामिति** । अस्यां किंनर्यां स्थायिनमंशस्वरमारभ्य सप्तकद्वयं गणयेत् । किंनरीवीणाया तन्त्री दक्षिणेन पाणिना सारीककुभयोर्मध्ये तर्जन्यादिभिर्वादयेदिति संबन्धः । वामहस्तस्य ताभिः तर्जन्यादिभिः तिसृभिः अङ्गुलीभिः सारीस्थस्वरव्यक्तये तन्त्रीं निपीडयेत् । बृहतीं किंनरीं लक्षयति—**वितस्तीति** । लघुकिंनर्याः सकाशात् बृहती किंनरी दीर्घत्वे वितस्त्या अधिकपरिणाह आयामे

आलापिनीवदस्यां च स्थाप्यं तुम्बं तृतीयकम् ।
अन्यल्लघ्वीगतं लक्ष्म बृहतीं किंनरीं श्रयेत् ॥ २७८ ॥

इति द्विविधकिंनरीलक्षणम्

किंनरीत्रितयं तत्र देशीसंसिद्धमन्यथा ।
बृहती मध्यमा लघ्वीत्यथासां लक्ष्म कथ्यते ॥ २७९ ॥
तिर्यग्यवोदरैः षड्भिर्निस्तुषैः स्यादिहाङ्गुलम् ।
बृहतीदण्डमानं स्याद्दैर्घ्ये पञ्चाशदङ्गुलम् ॥ २८० ॥
षडङ्गुलोऽत्र परिधिर्दण्डे दैर्घ्यं तु काकुभे ।
षडङ्गुलं शिरस्त्वस्य दैर्घ्यविस्तारयोर्भवेत् ॥ २८१ ॥
चतुरङ्गुलसंमानं द्व्यङ्गुलं तु तदुच्छ्रये ।
निक्षिपेत्काकुभं दण्डं वीणादण्डोत्तरे तथा ॥ २८२ ॥

अङ्गुलेनाधिका गोस्नायुरचिता तन्त्री यस्यां, तुम्बत्रययुता तृतीयं तुम्बं यस्याम् आलापिन्यां यथा स्थाप्यते तथैवास्यां स्थापनीयम् । अन्यत् लक्षणं बृहत्किंनरी लघुकिंनरीस्थमाश्रयति ॥ -२६३–२७८ ॥

इति द्विविधकिंनरीलक्षणम्

(सु०) अथ देशीप्रसिद्धं किंनरीत्रितयं लक्षयति—किंनरीति । तिस्रः किंनर्यो देशीप्रसिद्धाः । अन्यथा पूर्वोक्तकिंनरीद्वयात् विलक्षणा, बृहती मध्यमा लघ्वी चेति । तासां लक्षणानि कथयितुं परिभाषते—तिर्यगिति । यवतुषविहीनैः तिर्यक् स्थितैः षड्भिर्यवोदरैः, एकमङ्गुलं किंनरीलक्षणप्रकरणे ज्ञातव्यम् । बृहतीं किंनरीं लक्षयति—बृहतीति । बृहत्याः किंनर्याः दण्डस्य दीर्घमानं दीर्घत्वं पञ्चदशाङ्गुलानि । परिधिः वर्तुलमानं षडङ्गुलानि दण्डस्य ज्ञातव्यम् । ककुभे बन्धनीदैर्घ्ये षडङ्गुलमानम् । अस्य ककुभस्य शिरः दैर्घ्ये विस्तारे वा आयामे चतुरङ्गुलं कार्यम् ।

दण्डांशः परिशेषोऽत्र तावान्यावति शेषिते ।
वीणादण्डान्तककुभशिरोमध्यान्तरे स्थितः ॥ २८३ ॥
तन्त्रीभागस्तृतीयांशाधिकत्र्यङ्गुलको भवेत् ।
मध्ये कूर्मोन्नतां लौहीं पत्रिकां शिरसि क्षिपेत् ॥ २८४ ॥
परितोऽर्धाङ्गुलन्यूना शिरसोऽसौ प्रकीर्तिता ।
वीणाशीर्षादधस्ताच्च सार्धद्व्यङ्गुलतः स्थितम् ॥ २८५ ॥
ऊर्ध्वाधो दैर्घ्यभाग्रन्ध्रं विस्तारेऽर्धाङ्गुलायतम् ।
तिर्यग्दैर्घ्यं तावदन्यद्रन्ध्रं चोभयतोमुखम् ॥ २८६ ॥
तिर्यग्रन्ध्रे चलं शङ्कुमूर्ध्वरन्ध्रनिविष्टया ।
लौह्या सारिकया युक्तं न्यसेत्प्रान्तान्तरं पुनः ॥ २८७ ॥
सारिकायाः शिरोमूले बध्नीयात्काकुभे सुधीः ।
तन्त्रीरन्ध्रात्पुरः स्वाङ्घ्रिद्व्यङ्गुले मेढको भवेत् ॥ २८८ ॥

उच्छ्राये उत्सेधे द्व्यङ्गुलम् । ककुभस्य दण्डं वीणादण्डमध्ये निक्षिपेत् । दण्डांशः दण्डस्य अंशोऽवयवः, तावान् शेष्यः अवशेषणीयः, यावति शेषे अङ्गुलकः तृतीयांशाधिकः तन्त्र्या भागोऽवयवः वीणादण्डस्य अन्ते ककुभस्य शिरो मध्यान्तेषु स्थिरो भवेत् । मध्य इति । मध्ये कूर्मवत् उन्नतां लौहीं लोहघटितां पत्रिकां ककुभस्य मध्ये शिरसि शिरोमध्ये क्षिपेत् स्थापयेत् । असौ पत्रिका शिरसः परितः सर्वप्रदेशेभ्य अर्धाङ्गुलन्यूना युक्ता । वीणेति । वीणायाः शीर्षप्रदेशः, तस्मादधस्तात् द्व्यङ्गुले प्रदेशे स्थितमूर्ध्वमधश्च दीर्घरन्ध्रं कुर्यात् । तद्विस्तारः अर्धाङ्गुलप्रमाणम्, तिर्यक् दैर्घ्येऽपि तावत् अर्धाङ्गुलायामम्, एवं द्वितीयं रन्ध्रमुभयतोमुखं कुर्यात् । तत्र तिर्यग्रन्ध्रे चलं भ्रमणयोग्यं शङ्कुम् ऊर्ध्वरन्ध्रस्थितया लोहकृतया सारिकया नलिकया युक्तं न्यसेत् क्षिपेत् । सारिकायाः प्रान्तान्तरं पुनः काकुभे ककुभसंबन्धिनि शिरोमूले बध्नीयात् । तन्त्रीति । तन्त्रीरन्ध्रात् पुरः पूर्वप्रदेशे सपादद्व्यङ्गुल-

स च स्यात्कर्तरीयुक्तो गले रन्ध्रान्वितोऽथवा ।
कर्तर्या गलरन्ध्रे वा सारिका तां निवेशयेत् ॥ २८९ ॥
तद्रन्ध्रे दण्डान्तरालं विदध्यात्सयवाङ्गुलम् ।
मेढकात्पुरतः शङ्कुः स्थिरः सार्धाङ्गुलान्तरे ॥ २९० ॥
तिर्यग्रन्ध्रे निवेशोऽस्य चलशङ्कुवदिष्यते ।
चलशङ्कुभ्रामणादि ज्ञेयं पूर्वोक्तरीतितः ॥ २९१ ॥
गृध्रवक्षोस्थिजा यद्वा तत्पादास्थिसमुद्भवाः ।
कांस्यमय्योऽथवा लौह्यो नलिकाः सारिका मताः ॥ २९२ ॥
सार्धाङ्गुलास्ताः परिधौ दण्डपृष्ठे निवेशयेत् ।
यन्मेढकशिरोमध्यादुपक्रम्यान्तरं भवेत् ॥ २९३ ॥
सारीमस्तकमध्यानां तदिदानीं निरूप्यते ।
आद्यान्तरं तत्र यवाधिकं पञ्चाङ्गुलं मतम् ॥ २९४ ॥
द्वितीयमन्तरालं तु चतुरङ्गुलमुत्तरम् ।
तस्मात्तृतीयतुर्ये तु यवन्यूने मते सताम् ॥ २९५ ॥

प्रमाणकः मेढकः शङ्कुर्भवेत् । स च कर्तरीयुक्तो रन्ध्रयुक्तो वा कार्यः । तत्र कर्तर्या गलरन्ध्रे वा सारिकां निवेशयेत् । तद्रन्ध्रेति । तस्य रन्ध्रस्य दण्डस्य च मध्यं यवाधिकैकाङ्गुलमितं कुर्यात् । मेढकात् पूर्वप्रदेशे स्थिरं भ्रमणयोग्यं शङ्कुं सार्धाङ्गुलान्तरे तिर्यग्रन्ध्रे चलशङ्कुप्रकाशने निवेशनीयः । अस्य शङ्कुभ्रमणं तन्त्रीदार्ढ्यार्थम्; शैथिल्यार्थं विपरीतभ्रमणं वा स्थिरतरार्थं च कीलकबन्धनं पूर्ववत् ज्ञेयम् । गृध्रेति । गृध्रस्य वक्षःस्थितं यदस्थि तदुद्भवाः नलिकाः कर्तव्याः । यद्वा; अथवा गृध्रपादास्थिजाताः, अथवा कांस्यघटिताः, आहोस्वित् लोहमय्यः, ताः सार्धाङ्गुलप्रमाणाः परिधौ वर्तुलप्रमाणे दण्डस्य पृष्ठे स्थापयेत् । मेढकस्य शिरोमध्यमारभ्य सारीशिरोमध्यानां यदन्तरं तत्प्रतिज्ञायाह—आद्यान्तरमिति । तत्रेति । तत्र तस्यां किंनर्याम्, आद्य-

यवाधिकत्र्यङ्गुलं तु ज्ञेयं पञ्चममन्तरम् ।
यवोनद्व्यङ्गुलं षष्ठं सयवद्व्यङ्गुलं पुनः ॥ २९६ ॥
अन्तरालं सप्तमं स्यात्सार्धद्व्यङ्गुलमष्टमम् ।
नवमं तु यवार्धोनं सार्धाङ्गुलमितं मतम् ॥ २९७ ॥
दशमं द्व्यङ्गुलं हीनं यवोनैकादशं ततः ।
द्वादशं तु तृतीयांशन्यूनं तस्मात्त्रयोदशम् ॥ २९८ ॥
सतृतीयांशाङ्गुलं स्यादङ्गुलं तु चतुर्दशम् ।
द्वितीयान्तरतोऽधस्तान्न्यस्येत्तुम्बमधोमुखम् ॥ २९९ ॥
अन्यत्ककुभमूर्ध्वाधस्तुम्बकं संनिवेशयेत् ।
षट्त्रिंशदङ्गुलं चक्रे परिधिस्त्वाद्यतुम्बके ॥ ३०० ॥
किंचिन्न्यूनं त्वधस्तुम्बं परिधौ स्यादधस्तनम् ।
ईषदस्पष्टसरिका सारिकास्ता निवेशयेत् ॥ ३०१ ॥
मर्दनेनेष्टकाचूर्णमिश्रेण श्लेषणं दृढम् ।
सारीणामथवा वस्त्रमषीमिश्रेण संमितम् ॥ ३०२ ॥

मन्तरं यवाधिकपञ्चाङ्गुलम्; द्वितीयमन्तरं तु चतुरङ्गुलम्; तृतीयं चतुर्थं च द्वितीयवत् यवन्यूनचतुरङ्गुलम्; पञ्चमं तु यवाधिकत्र्यङ्गुलं ज्ञेयम्; षष्ठमन्तरं यवोनत्र्यङ्गुलम्; सप्तममन्तरालं पुनः सयवद्व्यङ्गुलम्; अष्टमं सार्धद्व्यङ्गुलम्; नवमं तु अर्धयवोनं सार्धाङ्गुलम्; दशमं द्व्यङ्गुलम्; एकादशं तु यवहीनं द्व्यङ्गुलम्; द्वादशं तु तस्मादेकादशात् तृतीयांशादूनम्; त्रयोदशमङ्गुलतृतीयांशहीनम्; चतुर्दशमेकाङ्गुलप्रमाणकमिति । द्वितीयेति । द्वितीयान्तरस्य अधस्तात् अधोमुखं न्यस्येत् । अन्यद् द्वितीयं तु वक्त्रं ककुभस्य शिरसोर्ध्वस्थं स्थापयेत् । प्रथमतुम्बस्य वक्त्रे परिधिः वर्तुलप्रमाणं षट्त्रिंशदङ्गुलानि । ततोऽधस्तने तुम्बे पूर्वतुम्बात् परिधौ किंचिन्न्यूनं स्यात् । ईषदिति । सारिकाः किंचित् अस्पृष्टसारिकापृष्ठे तन्त्रिका वा निवेशयेत् ।

मुक्ततन्त्रीभवं कृत्वा स्वरमाद्यं चतुर्दशम् ।
स्वराः परे स्युः सारीणां चतुर्दशभिरन्तरैः ॥ ३०३ ॥
सप्तकद्वयमेवं स्यादेकतारस्वराधिकम् ।
यथास्वं स्वरदेशांशैः श्रुतिस्तस्या वितन्वते ॥ ३०४ ॥
द्वित्रास्ततोऽधिकाः सारीर्निबध्नीयात्परे त्विह ।
लक्षयन्त्यन्तराण्यासां स्वराविर्भावतो बुधाः ॥ ३०५ ॥
श्रीशार्ङ्गदेवोपदेशात्तद्बोधः सुलभो नृणाम् ।
केचित्त्रयोदशैवात्र सारीर्निदधते बुधाः ॥ ३०६ ॥
बृहती किंनरीत्येषा शार्ङ्गदेवेन कीर्तिता ।

इति बृहती किंनरी

मध्यमायां दण्डदैर्घ्यं त्रिचत्वारिंशदङ्गुलम् ॥ ३०७ ॥
परिधिर्दृश्यते तत्र द्वियवोनषडङ्गुलः ।
सार्धत्र्यङ्गुलविस्तारं प्राग्दैर्घ्यं काकुभं शिरः ॥ ३०८ ॥

सारीणां विशेषणं संयोजनमिष्टकाचूर्णमिश्रेण मर्दनेन कार्यम् । अथवा वस्त्रमषीमिश्रेण कटयोर्विमुक्तया तन्त्र्या जातं प्रथमं स्वरं च कृत्वा सारीणां चतुर्दशभिरन्तरैः मध्यप्रदेशैरन्त्ये चतुर्दश स्वराः स्युः। एवं पञ्चदशभिः स्वरैः मन्द्रसप्तकं, मध्यसप्तकं स्यात् । तारसप्तकस्य एकस्वरोऽधिको भवति । स्वरप्रदेशानामंशैः यथास्वं, द्विश्रुतौ स्वरे द्वाभ्यामंशाभ्याम्, त्रिश्रुतौ त्रिभिरंशैः, चतुःश्रुतौ चतुर्भिरंशैः श्रुतिः वितन्वते विस्तारयन्तीति । मतान्तरमाह— द्वित्रा इति । एषा बृहती किंनरी शार्ङ्गदेवेनोक्ता ॥ २७९–३०६- ॥

इति बृहती किंनरी

(सु०) मध्यमां किंनरीं लक्षयति—मध्यमायामिति । मध्यमायां किंनर्यां दण्डस्य त्रिचत्वारिंशदङ्गुलप्रमाणकं दैर्घ्यं परिधिः वर्तुलप्रमाणं तु दण्डस्य यव-

क्षिपेत्ककुभदण्डस्य वीणादण्डेऽङ्गुलत्रयम् ।
तावांश्च परिशेषेऽसौ यावतः परिशेषणे ॥ ३०९ ॥
दण्डान्तशीर्षमध्यान्तः सारिकावयवस्थितिः ।
तृतीयभागरहिताङ्गुलत्रयमितो भवेत् ॥ ३१० ॥
दण्डान्ते सारिकोत्सेधः स्याद्यवोनाङ्गुलद्वयः ।
तदर्धो मेढकोपान्त्ये सारीणामन्तरं त्विह ॥ ३११ ॥
प्रथमं प्रथितं प्राज्ञैः सार्धाङ्गुलचतुष्टयम् ।
द्वितीयमन्तरं मेयं सयवैरङ्गुलैस्त्रिभिः ॥ ३१२ ॥
तृतीयं तु तृतीयांशाभ्यधिकैस्त्रिभिरङ्गुलैः ।
चतुर्थं त्र्यङ्गुलं प्रोक्तं पञ्चमं सारिकान्तरम् ॥ ३१३ ॥
यवाधिकाभ्यां सार्धाभ्यामङ्गुलाभ्यां मितं मतम् ।
षष्ठं यवद्वयन्यूनद्व्यङ्गुलं सप्तमं पुनः ॥ ३१४ ॥
सयावार्धाङ्गुलद्वन्द्वमष्टमं त्वङ्गुलद्वयम् ।
अङ्गुलं सयवद्वन्द्वं नवमं दशमं पुनः ॥ ३१५ ॥
यवोनमङ्गुलद्वन्द्वमन्तरत्रितयं पुनः ।
इतः परस्याः प्रत्येकं सपादाङ्गुलसंमितम् ॥ ३१६ ॥

इति मध्यमा किंनरी

द्वयोनानि षडङ्गुलानि । काकुभं ककुभसंबन्धि शिरः सार्धाङ्गुलत्रयविस्तारं दैर्घ्यं स्यात् । क्षिपेदिति । वीणादण्डे ककुभदण्डमङ्गुलित्रयं क्षिपेत् । असौ ककुभदण्डस्तावत् परिशेषणीयः । यावतः परिशेषणे क्रियमाणे दण्डादिषु स्थितः तृतीयभागहीनाङ्गुलित्रयमितो भवति दण्डस्य अन्ते प्रान्ते वर्तमानायाः सारिकाया उत्सेधः यवोनमङ्गुलद्वयं, मेढकोपान्ते वर्तमानायाः सारिकाया उत्सेधः तस्मादर्धः । सारीणामन्तरप्रदेशप्रमाणमाह—सारीणामिति । प्रथममन्तरं सार्धमङ्गुलचतुष्टयं प्राज्ञैः प्रथितं विस्तारितम्; द्वितीयमन्तरं यवाधिक-

विशेषोऽयमिहान्यत्तु लक्ष्म स्याद् बृहतीगतम् ।
लघ्वीदण्डगतं दैर्घ्यं स्यात्पञ्चत्रिंशदङ्गुलम् ॥ ३१७ ॥
परिधिस्तु तृतीयांशाभ्यधिकाङ्गुलपञ्चकः ।
अङ्गुलत्रयविस्तारं ककुभस्य शिरो भवेत् ॥ ३१८ ॥
पूर्ववत्काकुभो दण्डो वीणादण्डे निधीयते ।
परिशेषस्तथा सा स्याद्यथा दण्डान्ततन्त्रिका ॥ ३१९ ॥
आ ककुभशिरोमध्याद्भवेत्त्र्यङ्गुलसंमिता ।
दण्डान्ते सारिकोत्सेधः स्यात्सार्धाङ्गुलसंमितः ॥ ३२० ॥
तदर्धे मेढकोपान्ते तत्राद्यं सारिकान्तरम् ।
प्रोक्तं यवेनाभ्यधिकैश्चतुर्भिर्मितमङ्गुलैः ॥ ३२१ ॥

मङ्गुलेन मेयं मातव्यम्; तृतीयमन्तरमङ्गुलतृतीयांशाधिकैः त्रिभिरङ्गुलैर्मातव्यम्; चतुर्थमन्तरं त्र्यङ्गुलेन; पञ्चमं यवाधिकसार्धद्व्यङ्गुलम्; षष्ठं यवद्वयेन हीनं द्व्यङ्गुलम्; सप्तमं यवसहितं सार्धाङ्गुलद्वयम्; अष्टमं द्व्यङ्गुलयवद्वयाधिकम्; नवमं दशमं च यवोनाङ्गुलद्वयम्; दशमादनन्तरमवयवत्रयसपादाङ्गुलप्रमाणम् । अयं विशेष उक्तः । इह अन्यत्तु लक्ष्म लक्षणं तु बृहतीगतं मध्यमकिंनर्या ज्ञातव्यम् ॥ -३०७–३१६- ॥

इति मध्यमा किंनरी

(सु०) लघ्वीं किंनरीं लक्षयति—लघ्वीति । लघ्व्याः किंनर्या दण्डं पञ्चत्रिंशदङ्गुलं दैर्घ्यं ज्ञातव्यम् । अङ्गुलत्रितयांशाधिकं पञ्चाङ्गुलं परिधिः, ककुभस्य शिरः त्र्यङ्गुलं स्यात् । वीणादण्डे ककुभदण्डस्य परिशेषः तथा कर्तव्यः यथा दण्डान्तरं ककुभशिरोमध्यं व्याप्य त्र्यङ्गुलं स्यात् । सारिकान्तरमाह—तत्रेति । प्रथमं सारिकान्तरं यवाधिकचतुरङ्गुलम्; द्वितीयं यवद्वयाधिकं द्व्यङ्गुलम्; तृतीयमेकयवोनं द्व्यङ्गुलम्; तुर्यं चतुर्थांशन्यूनं

द्वितीयं द्वियवोपेताङ्गुलद्वन्द्वमितं भवेत् ।
यवोनाभ्यामङ्गुलीभ्यां तृतीयं मीयते बुधैः ॥ ३२२ ॥
पादोनत्र्यङ्गुलं तुर्यमथ पञ्चममन्तरम् ।
यवार्धोनाङ्गुलद्वन्द्वं षष्ठं सार्धाष्टभिर्यवैः ॥ ३२३ ॥
सप्तमं तु यवोनेनाङ्गुलद्वन्द्वेन मीयते ।
सार्धाङ्गुलं त्वष्टमं स्यान्नवमं त्वष्टभिर्यवैः ॥ ३२४ ॥
दशमैकादशे प्रोक्ते सपादाङ्गुलके पृथक् ।
यवन्यूनाङ्गुलमितं द्वादशं च त्रयोदशम् ॥ ३२५ ॥
अन्यत्तु लघुकिंनर्या लक्ष्म पूर्ववदिष्यते ।
न बृहत्यधिकं मानं न हीनं त्रिंशदङ्गुलात् ॥ ३२६ ॥
आदर्तव्यं किंनरीणां रक्तिमाधुर्यवर्जनात् ।
एतयोरन्तराले तु यथेष्टं मानकल्पना ॥ ३२७ ॥

इति लघ्वी किंनरी

त्र्यङ्गुलम्; पञ्चममर्धयवन्यूनं द्व्यङ्गुलम्; षष्ठं सार्धैरष्टभिर्यवैर्युक्तम् । अयं तु लक्षणे विशेष उक्तः—सप्तमं तु यवोनेन अङ्गुलद्वयेन मीयते; अष्टमं तु सार्धाङ्गुलेन; नवमं त्वष्टभिर्यवैः; दशमैकादशे पृथक् सपादाङ्गुलके प्रोक्ते; द्वादशं त्रयोदशं च यवन्यूनाङ्गुलमितं कार्यम् । अन्यत् सर्वं लक्ष्म लघुकिंनर्या पूर्ववत् ज्ञातव्यम् । न बृहत्यधिकमिति; किंनरीणां बृहत्यधिकं त्रिंशदङ्गुल-दीर्घमाने हीनं नादर्तव्यम् । कुतः? रक्तिमाधुर्ययोः वर्जनात्, लोपादित्यर्थः । एतयोः; मध्यमलघ्व्योः किंनर्योः स्वेच्छया अन्तरालमानं कल्पयित्वा स्वर-स्थानानि ज्ञातुं, तद्विदः; वैणिकाः समर्थाः ॥ -३१७–३२७- ॥

इति लघ्वी किंनरी

शक्ता विवेक्तुमत्रापि स्वरस्थानानि तद्विदः ।
प्रदर्शनार्थं केषांचिद्रागाणां वादनक्रमम् ॥ ३२८ ॥
अस्यां किंनरवीणायां वक्ति श्रीकरणेश्वरः ।
स्थायिनं मध्यमं मन्द्रं मध्यं वा स्थायिनः परान् ॥ ३२९ ॥
आरुह्य पनिसान्पश्चावरोह्य क्रमतः स्वरान् ।
षड्जतः स्थायिपर्यन्ताद्यदाहन्यात्तु धैवतम् ॥ ३३० ॥
मध्यमादेः समाख्यातं स्वस्थानं प्रथमं तथा ।
द्व्यर्धमर्धस्थितं तद्वदारुह्य द्विगुणं स्वरम् ॥ ३३१ ॥
आद्यं स्वस्थानमातिष्ठेत्स्वस्थानत्रितये परे ।
असंभवे पूर्वपूर्वस्वरस्य तु परं परम् ॥ ३३२ ॥
क्रमेण स्वरमारोहेत्सर्वरागेष्विति स्थितिः ।

इति मध्यमादिः

(क०) अथ किंनरीवीणायां केषांचिदधुना प्रसिद्धानां रागाणां वादनक्रमं दर्शयितुमाह—**प्रदर्शनार्थमित्यादिना** । तत्रादौ मध्यमादेः स्वस्थानचतुष्टये स्वरसंनिवेशमाह—**स्थायिनं मध्यममित्यादि** । **मन्द्रं** मध्यमं **मध्यं** मध्यमं वा **स्थायिनं** कृत्वा, स्थायिनं रागस्थितं स्थानमित्यर्थः । तथैव स्थायिलक्षणं प्रागेवोक्तम्; 'यत्रोपविश्यते रागः स्वरे स्थायी स कथ्यते' इति । स्थायिमन्द्रमध्यमात् मध्यममध्यमाद्वा, **परान् पनिसान्**, **आरुह्येति**; अनेनास्मिन् रागे धैवतस्य तत्संवादिन ऋषभस्य च वर्ज्यत्वमवगन्तव्यम् । **क्रमतः** षड्जतः स्थायिपर्यन्तान् पञ्चस्वरानवरुह्य, सनिधपमानित्यर्थः । अनेन अवरोहे क्वचिद्वर्जस्यापि स्वरस्योच्चारणं रागहानिकरत्वाभावेनाभ्युपगन्तव्यं भवति । **यदाहन्यात्तु धैवतमिति**। धैवतस्वरमाहतं गमकयुक्तं कुर्याच्चेदित्यर्थः । तदा मध्यमादेः प्रथमं स्वस्थानं भवति । **परे स्वस्थान-**

किंनरीवादकाः प्रायः स्थायिनं पञ्चमं स्वरम् ॥ ३३३ ॥
रागे कुर्वन्ति बङ्गाले तदज्ञानविजृम्भितम् ।

त्रितय इति । द्वितीयतृतीयचतुर्थेषु स्वस्थानेष्वित्यर्थः । द्वितीये द्व्यर्धस्वरमारुह्य, **द्व्यर्ध** इति स्थायिनश्चतुर्थस्वर उक्तः । तृतीये **अर्धस्थितं** स्वरमारुह्य द्व्यर्धद्विगुणमध्यस्योर्ध्वस्थित उक्तः । चतुर्थे द्विगुणं स्वरमारुह्य, द्विगुणो नाम स्थायिस्वरादष्टम उक्तः । तत्र आरुह्येत्यस्यायमर्थः—द्व्यर्धादिषु स्थित्वा रागं प्रदर्शयेदिति । **आद्यं स्वस्थानमातिष्ठेदिति** प्रतिस्वस्थानं योज्यम् । सकलरागसाधारणं न्यायं दर्शयति—**असंभव इत्यादि** । पूर्वपूर्वस्वरस्यासंभवस्तु तस्य वर्ज्यत्वेन द्रष्टव्यः ॥ -३२८—३३२- ॥

इति मध्यमादिः (१)

(सु०) एवं वीणास्वरूपमुक्त्वा विदिक्प्रदर्शनाय केषांचिद्रागाणां वादनक्रमं वक्तुं प्रतिजानीते—**प्रदर्शनार्थमिति** । **स्थायिनमिति** । मन्द्रस्थानस्थं मध्यस्थानस्थं वा मध्यमस्वरं स्थायिनमास्थाय कृत्वा, तत्परान् पनिसान् पञ्चमनिषादषड्जान् आरुह्य आरोहेण गत्वा, षड्जतः षड्जसकाशात् स्थायिमध्यपर्यन्तान् स्वरान् पञ्च क्रमादवरोहेत् । यदि धैवतमाहन्यात् ताडयेत् तदा मध्यमादिसंज्ञकस्य रागस्य प्रथमं स्वस्थानम् । द्व्यर्धमर्धस्थितं च स्वरमालतिलक्षणे लक्षितं स्वरं द्विगुणमारुह्य आद्यं स्वस्थानमातिष्ठेत् कुर्यात् । एवंविधं स्वस्थानत्रितयमन्यद्भवेत् । पूर्वपूर्वस्वराभावे परं परं स्वरं क्रमादारोहेत् । अयं मध्यमादिरागोक्त एव विधिः सर्वरागेषु बोद्धव्यः ॥ -३२८–३३२- ॥

इति मध्यमादिः (२)

(क०) अथ बङ्गालाख्यदेशीरागभेदस्य लक्ष्यलक्षणविरोधमुद्भाव्य परिहरति—**किंनरीवादका इत्यादि** । **तदज्ञानविजम्भितमिति** । तेषां

(सु०) **किंनरीवादका इति** । किंनर्या वादकाः सर्वेऽपि वैणिकाः

ग्रहो हि मध्यमो रागस्यास्य शास्त्रे प्रकीर्तितः ॥ ३३४ ॥
यद्वा लक्ष्यप्रधानानि शास्त्राण्येतानि मन्वते ।
तस्माल्लक्ष्यविरुद्धं यत्तच्छास्त्रं नेयमन्यथा ॥ ३३५ ॥
मध्यमादिपदं ज्ञेयं पञ्चमाद्युपलक्षणम् ।
प्राथम्यसाम्यतो यद्वा नियमाद्दृष्टकल्पना ॥ ३३६ ॥
मध्यमादिग्रहे कार्या नन्वस्मिन्मध्यमे ग्रहे ।
अधस्तनः स्याद्गान्धारो मध्यमः पञ्चमे ग्रहे ॥ ३३७ ॥
तुर्यादिव्यत्ययेऽप्येवं रागसाम्यं कथं भवेत् ।

लक्षणपरिज्ञानाभावात् तत्कृतं लक्ष्यमप्रामाणिकमित्यर्थः । शास्त्रोक्तं लक्षणं दर्शयति—**ग्रहो हीति** । एवं लक्षणविरोधात् लक्ष्यस्यासमीचीनतामुक्त्वा विषयव्यवस्थया अत्र लक्ष्यस्यैव प्राधान्यं दर्शयति—**यद्वा लक्ष्येति** । एतानि शास्त्राणि देशीविषयाणीत्यर्थः । **लक्ष्प्रधानानि ;** लक्ष्यमेव प्रधानं येषां तानि । मन्वते, आचार्या इति शेषः । तस्मात् कारणात् लक्ष्यविरुद्धं यत्तु शास्त्रं वङ्गालरागादेः मध्यमग्रहत्वाद्यभिधायकं **तच्छास्त्रम्—अन्यथानेयमिति** । यथा लक्ष्यविरोधि न भवति तथा व्याख्येयमित्यर्थः ॥ -३३३–३३५ ॥

वङ्गाले रागे पञ्चममंशस्वरं कुर्वन्ति । तदनुचितम् । यतोऽस्य वङ्गालस्य शास्त्रे मध्यमो ग्रहस्वर उक्तः, ग्रहसहचारित्वादंशस्य तेनैव चांशेन भवितव्यमिति । यद्वेति । अथवा संगीतशास्त्राणि लक्ष्यप्रधानानि । ततो लक्ष्याविरोधेन व्याख्येयानि ॥ -३३३–३३९ ॥

(क०) तदन्यथानयनप्रकारमेव दर्शयति—**मध्यमादिपदमिति** । पञ्चमाद्युपलक्षणत्वे हेतुमाह—**प्राथम्यसाम्यत इति** । अस्यायमर्थः—मूर्च्छनास्वरूपनिरूणावसरे, 'षड्जस्थानस्थितैर्न्याद्यै रजन्याद्याः परे विदुः' (सं. र. १-४-१४) इति देशीप्रपञ्चमभिसंधायोक्तम् । तेन देश्यां षड्जस्थान

एव निषादाद्याः समावेश्यन्ते। तदा सर्वेषामपि प्राथम्यं समानं भवति। अतः प्राथम्यसाम्येन हेतुना मध्यमादिपदं पञ्चमाद्युपलक्षणं भवतीति। तस्मादस्य वङ्गालस्य देशीरागत्वात् अत्र लक्षणे ग्रहत्वेन मध्यमस्य वचनं लक्ष्यप्रसिद्ध-पञ्चमोपलक्षणमिति लक्ष्यस्य प्राधान्यात् तद्विरोधिलक्षणं तदनुसारेण नेतव्य-मिति मन्तव्यम्। पक्षान्तरेण विरोधं परिहर्तुमाह—**यद्वेति**। मध्यमादिग्रहे वङ्गालादीनां लक्ष्यप्रसिद्धपञ्चमादिग्रहत्वपरिहारेण शास्त्रोक्तमध्यमादिग्रहत्वे कृते ग्रहे नियमाददृष्टकल्पना कार्या। अत्र रक्तिलाभ एव दृष्टं फलम्। तत्तु यथा तथा वा भवत्येव, स्थानस्यैकत्वादित्यनियमे प्रसक्ते शास्त्रेण नियमो विधीयते। तेन नियमेनादृष्टं फलं कल्प्यते। तस्मात् नियमानुष्ठाने-ऽभ्यधिकमदृष्टं फलं भवति; यथा प्राङ्मुखत्वेन भोजने। तथा वङ्गाल-स्यास्य मध्यमग्रहेऽभ्यधिकमदृष्टं फलमिति भावः। इमं पक्षमास्थाय चोदयति—**नन्विति**। **अस्मिन्**; वङ्गालरागे, **मध्यमे स्वरे ग्रहे** सति गान्धारस्तस्य मध्यमस्याधस्तनः स्यात्। पञ्चमे ग्रहे सति मध्यमः पञ्चम-स्याधस्तनः स्यात्। एवं पक्षद्वयेऽपि। **तुर्यादिव्यत्यय इति**। मध्यमस्य ग्रहत्वे निषादस्तुर्यः; पञ्चमस्य ग्रहत्वेऽपि षड्जस्तुर्यः; आदिशब्देनार्वस्थि-ताष्टमादयो गृह्यन्ते। एवं सर्वेषां स्वराणां व्यत्यये सति रागसाम्यं कथं भवेदित्याक्षेपः॥ ३३६, ३३७- ॥

तदेव व्याख्यानमाह—मध्यमादीति। अत्र मध्यमोऽंशः। प्राथम्यसाम्यत इति। अत्र मध्यमादिपदं पञ्चमादेरुपलक्षणम्, प्रथमप्रयुक्तत्वेन समानत्वात्। ततश्च स्वेच्छया यं कमपि स्वरं स्थायिनं कुर्यादित्यर्थः। अथवा यस्मिन् कस्मि-श्चित् स्वरे स्वेच्छया स्थायिनि रागे कृते उत्पद्यत एव। परं तु मध्यमे स्थायिनि कृते पुण्यविशेषो भवतीति नियमादृष्टार्थं मध्यमादिग्रहोक्तिरिति। आक्षिपति—नन्विति। ननु मध्यमेग्रहे क्रियमाणे अधस्तनो गान्धारः, पञ्चमे तु अधस्तनो मध्यमः। एवं मध्यमे ग्रहे तुर्यो निषादः, पञ्चमे ग्रहे षड्जः। एवं सर्वेषां स्वराणां व्यत्यये कथं रागसाम्यम्?॥ ३३६, ३३७- ॥

निःशङ्कोऽत्र समाधत्ते गान्धाराद्यप्रयोजकम् ॥ ३३८ ॥
किंतु स्थायिनमारभ्य ये स्युस्तुर्यादयः स्वराः ।
रागाभिव्यक्तिशक्ताः स्युर्नतु शास्त्रेष्वनर्थिका ॥ ३३९ ॥
षड्जाद्युक्तिः प्रसज्येत सत्यं तत्रोच्यते त्विदम् ।
मध्यमादिग्रहः शास्त्रे नियतस्तदपेक्षया ॥ ३४० ॥
तुर्यादयो निषादाद्या भवन्तीत्युपपद्यते ।

(क०) तस्य समाधानं कर्तुमाह—**निःशङ्कोऽत्रेति** । **गान्धाराद्यप्रयोजकमिति** । मध्यमे ग्रहे गान्धारोऽधस्तनः, आदिशब्देन पञ्चमे ग्रहे मध्यमोऽधस्तन इति च सर्वमप्रयोजकम् । **किंतु स्थायिनमारभ्येति** । षड्जस्थानस्थितं मध्यमस्थानस्थितं वा स्वरमारभ्य । **तुर्यादय इति** । तत्तत्स्थानप्राधान्येन तत्तद्ग्रहानुसारेण च नीतोऽधस्तात् तुर्यादयः स्वराः रागाभिव्यक्तिशक्ताः स्युरित्युत्तरम् । यद्येवं शास्त्रेषु षड्जाद्युक्तिरनर्थिकैवेति प्रसज्येतेति शङ्कते—**नन्विति** । **षड्जाद्युक्तिरिति** । षड्जादीनां ग्रहत्वाद्युक्तिरित्यर्थः । अर्धाङ्गीकारेण परिहरति—**सत्यमिति** । अत्र रक्तिलाभरूपदृष्टफलाय स्थानस्यैव प्रयोजकत्वात् तदर्थं षड्जाद्युक्तिरनर्थिकैवेत्यङ्गीकृतोऽंशः । तथापि नानर्थिका । अदृष्टफलापेक्षया शास्त्रे मध्यमादीनां नियतत्वादिति परिहारः । **तदपेक्षया**; शास्त्रनियतमध्यमादिग्रहापेक्षया निषादाद्यास्तुर्यादयो भवन्ति ॥ -३३८–३४०- ॥

(सु०) परिहरति—**निःशङ्क** इति । अत्र गान्धारनिषादादिप्रयोजकं न भवति । किंतु स्थाय्यपेक्षया अधस्तनत्वतुर्यादिरागाभिव्यक्तौ प्रयोजकमिति । पुनराक्षिपति—**नन्विति** । शास्त्रे षड्जादीनामुक्तिरेवं सत्यनर्थिकां प्राप्नोति । अर्धाङ्गीकारेण परिहरति—**सत्यमिति** । मध्यमादिग्रहोक्तिः शास्त्रे नियमादृष्टख्यापनार्थमित्युक्तम् । तदपेक्षया निषादादयः । एवं तुर्यादयोऽपीति नियमोपपत्तिः ॥ -३३८–३४०- ॥

ग्रहांशन्यासनियमो यद्वा शास्त्रस्य गोचरः ॥ ३४१ ॥
गुम्फः स्वरान्तराणां तु लक्ष्यस्थो न विरुध्यते ।
सर्वत्र परिहारोऽयं लक्ष्ये लक्ष्माविरोधिनि ॥ ३४२ ॥
देशीरागेषु निर्णीतः शार्ङ्गदेवेन सूरिणा ।

(क०) प्रकारान्तरेणाप्यनर्थकत्वं परिहर्तुमाह—**ग्रहांशेत्यादि** । **ग्रहांशन्यासनियमः**; ग्रहांशन्यासानामेव नियमः, **शास्त्रस्य गोचरः**; विषयः । **स्वरान्तराणां गुम्फ इति** । स्वरान्तराणि ग्रहांशन्यासेभ्योऽतिरिक्तानि, अपन्यासादयोऽन्तरमार्गस्वराश्चोच्यन्ते । तेषां गुम्फस्तु लक्ष्यस्थः शास्त्रेण न विरुध्यत इति वा अर्धाङ्गीकारेण परिहारः ॥ ३४१- ॥

(क०) उक्तः परिहारोऽन्यत्रापि योजनीय इत्याह—**सर्वत्रेति** । **देशीरागेष्विति** । रागाङ्गभाषाङ्गक्रियाङ्गोपाङ्गरागा देशीरागा इति प्रागुक्ताः । तेष्वयं विरोधपरिहारो निर्णीत इति । अनेन शुद्धसाधारितादिषु ग्रामरागादिषु मार्गरागेषु लक्षणस्यैव प्राधान्यात् तदनुसारेण लक्ष्यस्योन्नेयत्वात् विरोध एव न प्राप्तः, तत्र कुतस्तत्परिहार इत्यभिप्रायो वेदितव्यः । तथाहि मूर्च्छनालक्षणावसरे;

'मध्यस्थानस्थषड्जेन मूर्च्छनारभ्यतेऽग्रिमा ।
अधस्तनैर्निषादाद्यैः षडन्या मूर्च्छनाः क्रमात् ॥' इति,

(सं० र० १-४-१२, १३)

(सु०) प्रकारान्तरेण परिहारमाह—यद्वेति । स्वरान्तराणामपि लक्ष्यस्थो गुम्फः ग्रहादित्वेन प्रयोगः शास्त्रस्य गोचर एव अनिषिद्धत्वात् । तस्मात् न विरुध्यत इति ॥ -३४१, ३४२- ॥

मध्यमं स्थायिनं कृत्वा गान्धारात्तदधस्तनात् ॥ ३४३ ॥
पञ्चारुह्य निषादान्तान् गपर्यन्तावरोहणम् ।
कृत्वा स्थायिनिषादौ च विधायाहत्य धैवतम् ॥ ३४४ ॥
स्थाय्यन्तमवरोहेच्चेद्बङ्गालो जायते तदा ।

इति बङ्गालः

तथा,

'मध्यमध्यममारभ्य सौवीरी मूर्च्छना भवेत् ।
षडन्यास्तदधोऽधःस्थस्वरानारभ्य तु क्रमात् ॥
(सं० र० १-४-१३, १४)

इति च जात्याद्यन्तरभाषान्तरमार्गविषयत्वेन यः पक्ष उक्तः तत्र षड्जादिग्रहत्वोक्तेरन्यथाभावाभावाद्विरोधो नोदेत्येवेत्यलम् ॥ -३४२, ३४२- ॥

(क०) एवं देशीरागविषययोर्लक्ष्यलक्षणयोर्विरोधं परिहृत्य प्रकृतमनुसंदधानो बङ्गालरागस्य स्वरसंनिवेशं दर्शयति—**मध्यमं स्थायिनमित्यादि** । तदधस्तनात् गान्धारादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । गान्धारमारभ्येत्यर्थः । **निषादान्तान् पञ्चारुह्येति** । गमपधनीनित्यर्थः । **गपर्यन्तावरोहणं कृत्वेति**। निधपमगानवरुह्य स्थायिनिषादौ च मध्यमनी विधाय धैवतमाहत्य, आहताख्यगमकयुक्तं कृत्वा स्थाय्यन्तं मध्यमान्तमवरोहेद्यदि तदा बङ्गालो जायत इति बङ्गालस्य प्रथमं स्वस्थानमित्यर्थः । परमपि स्थानत्रयं मध्यमादिवदुन्नेयम् ॥ -३४२–३४४- ॥

इति बङ्गालः (२)

(सु०) बङ्गलोत्पत्तिप्रकारमाह—मध्यम इति । मध्यमं स्वरं स्थायिनमंशो कृत्वा तृतीयं चतुर्थं च स्वरमुच्चार्य मध्यमस्थितात् गान्धारात् निषादपर्यन्तं पञ्चस्वरानारुह्य तावत्पर्यन्तमवरोहणं कृत्वा स्थायिनि चोच्चार्य धैवतमारुह्य स्थाय्यवधित्वावरोहणे बङ्गालः ॥ -३४३, ३४४- ॥

इति बङ्गालः (२)

धैवतं स्थायिनं कृत्वा तृतीयं च चतुर्थकम् ॥ ३४५ ॥
तस्मात्कृत्वावरोहेण स्थायिपर्यन्तमेत्य च ।
तृतीयं च ततोऽधस्थं विधाय स्थायिनं व्रजेत् ॥ ३४६ ॥
यदा तदा भैरवः स्याल्लक्ष्ये स्थायी निरिष्यते ।

इति भैरवः

स्थायिनो धैवतात्पूर्वं स्वरमागत्य तत्परान् ॥ ३४७ ॥
पञ्चानारुह्य तुर्यं च द्वितीयं द्विः प्रयुज्यते ।
स्थायिनि न्यस्यते रागो वराटी जायते तदा ॥ ३४८ ॥
लक्ष्ये तु दृश्यते स्थायी किंनर्यामृषभस्वरः ।

इति वराटी

(क०) अथ भैरवमाह—**धैवतं स्थायिनमित्यादि । लक्ष्ये स्थायी निरीक्ष्यत इति** । लक्षणे धैवत उक्तः । निर्निषादः स्थायी इष्यत इत्यन्वयः ॥ -३४५, ३४६- ॥

इति भैरवः (३)

(सु०) भैरवं लक्षयति—**धैवतमिति** । धैवतमंशं कृत्वा तस्मात् धैवतात् तृतीयपञ्चमाववरुह्य स्थायिपर्यन्तं समारुह्य स्थायिनस्तृतीयमध्यमावुच्चार्य स्थायिप्राप्तो भैरवः । एतस्य लक्ष्ये निः निषादः स्थायी लक्ष्यते ॥ -३४९, ३४६- ॥

इति भैरवः (३)

(क०) इतः परं, '**स्थायिनो धैवतात्पूर्वम्**' इत्यारभ्य, '**एवं कतिपये रागाः**' इत्यन्तेन ग्रन्थसंदर्भेण वराट्यादीनां रागाणां स्वरसंनिवेश

(सु०) वराट्युत्पत्तिप्रकारमाह—**स्थायिन इति** । धैवतात् स्थायिनः पूर्वं पञ्चममुच्चार्य, ततः पञ्चस्वरानारोहेत्, अधः स्थायिनौ द्वितीयतुरीयौ द्विः

स्थायिनं मध्यमृषभं कृत्वा द्वौ तदधस्तनौ ॥ ३४९ ॥
गत्वा स्थायिनमारभ्य त्रीनारुह्यावरुह्य तु ।
पञ्च स्वरान्न्यस्यते चेदृषभे गुर्जरी तदा ॥ ३५० ॥
ग्रहो गान्धार एवास्या दृश्यते लक्ष्यगोचरे ।

इति गुर्जरी

उक्तरीत्या द्रष्टव्यः । अत्र प्रकरणे—स्थायीति ग्रहपर्यायत्वेन मन्तव्यम् । नहि कचिद् ग्रहाद्यतिरिक्तस्यांशस्य संभवेऽपि तत्पर्यायत्वेन; अन्यथात्र स्थायिग्रहयोर्भेदेऽङ्गीक्रियमाणे सति गुर्जर्याः, 'स्थायिनं मध्यमृषभं कृत्वा' इत्युक्त्वा 'ग्रहो गान्धार एवास्या दृश्यते लक्ष्यगोचरे' इति । तथा देशीसंज्ञके रागे, 'ऋषभं स्थायिनं कृत्वा' इत्युक्त्वा, 'गान्धारस्तु ग्रहो देश्या देशीविदिषु दृश्यते' इति । तथा देशाख्यसंज्ञके रागे, 'स्थायिनं मध्यगान्धारं कृत्वा' इत्युक्त्वा, 'लक्ष्ये दृष्टोऽस्या मध्यमो ग्रहः' इत्येवमादिषु लक्ष्यलक्षणयोर्विरोधोद्भावनमनुपपन्नं स्यात् । किंच बङ्गालरागे किंनरीवादकाः पञ्चमं स्वरं स्थायिनं कुर्वन्तीत्यादिकाया आक्षेपपरंपरायाः, 'ग्रहो हि यध्यमो रागस्यास्य शास्त्रेषु कीर्तितः' इत्यादिना महता यत्नेन कृता परिहारपरंपरापि निरर्थिका स्यात् । अतोऽत्र ग्रह एव स्थायी स्थाय्येव ग्रह इति मन्तव्यम् । सुबोधमन्यत् ॥ -३४७–४००- ॥

इति वराटी (४)

प्रयुज्य स्थायिनि धैवते समाप्तौ वराटी । लोके तु ऋषभस्वरः स्थायी दृश्यत इति ॥ -३४७, ३४८- ॥

इति वराटी (४)

(सु०) गुर्जरीमाह— स्थायिनमिति । मध्यस्थानस्थं ऋषभं स्थायिनं विधाय तदधस्तनौ षड्जनिषादौ प्राप्य ऋषभात् त्रीन् स्वरानारोहावरोहाभ्यां गत्वा ग्रहे ऋषभे समाप्तौ गुर्जरी । लक्ष्ये गान्धारो ग्रहः ॥ -३४९, ३५०- ॥

इति गुर्जरी (५)

मध्यषड्जाद् ग्रहात्पूर्वं स्वरमेत्य तृतीयकम् ॥ ३५१ ॥
तुर्यं चोक्त्वा द्वितीयादींस्त्रीनारुह्यावरुह्य च ।
ग्रहन्यासाद्वसन्तः स्याल्लक्ष्ये त्वस्यर्षभो ग्रहः ॥ ३५२ ॥

इति वसन्तः

मध्यषड्जं ग्रहं कृत्वा तृतीयं च चतुर्थकम् ।
उक्त्वा द्वितीयतृतीयौ स्पृष्ट्वा तुर्यं च पञ्चमम् ॥ ३५३ ॥
एतत्क्रमेणावरोहस्त्यक्त्वा स्थायिद्वितीयकम् ।
स्थायिपूर्वान्तमागत्य ग्रहं तस्मात्तृतीयकम् ॥ ३५४ ॥
तुर्यं ततस्तृतीयं च प्रोच्यते न्यस्यते ग्रहे ।
धन्नासी स्यात्तदा दृष्टो लक्ष्ये स्यात्पञ्चमो ग्रहः ॥ ३५५ ॥

इति धन्नासी

ऋषभं स्थायिनं कृत्वा परं स्पृष्ट्वा ततः परम् ।
विलम्ब्य तुर्यमान्दोल्य स्पृष्ट्वा तुर्यादधस्तनौ ॥ ३५६ ॥

(सु०) मध्यषड्जादिति । मध्यस्थानस्थात् षड्जात् स्थायिनोऽवस्थितं स्वरमुच्चार्य, ततः तुर्यं चोच्चार्य द्वितीयादीन् त्रीन् स्वरानारोहावरोहाभ्यां गीत्वा ग्रहे षड्जे समाप्तौ वसन्तः । लक्ष्ये त्वस्य ऋषभो ग्रहः ॥ -३९१–३९२ ॥

इति वसन्तः (६)

(सु०) मध्येति । मध्यस्थानस्थात् षड्जं ग्रहं कृत्वा, तृतीयचतुर्थावुच्चार्य, तृतीयद्वितीयतुरीयपञ्चमान् प्राप्य, द्वितीयवर्जं स्थाय्यधस्तनावधिश्चावरोहेणागत्य, तस्मात् ग्रहतृतीयादीनुच्चार्य ग्रहे समाप्तौ धनाश्रीः । अस्या लक्ष्ये पञ्चमो ग्रहः ॥ ३९३–३९९ ॥

इति धनाश्रीः (७)

(सु०) ऋषभमिति । ऋषभं स्थायिनं कृत्वा, तस्मात् परं द्वितीयं

ग्रहान्निःसरणं कृत्वा परौ प्रोच्य द्वितीयकम् ।
एत्य स्थायिनि चेन्न्यासो देशीरागस्तदा भवेत् ॥ ३५७ ॥
गान्धारस्तु ग्रहो देश्यां देशीवेदिषु दृश्यते ।

इति देशी

स्थायिनं मध्यगान्धारं कृत्वाधस्तुर्यमेत्य च ॥ ३५८ ॥
तस्मादाषष्ठमारुह्य स्वरांस्तानवरुह्य च ।
ग्रहाधस्तात्तृतीयं च कृत्वा चेन्न्यस्यते ग्रहे ॥ ३५९ ॥
देशाख्या सा तदा लक्ष्ये दृष्टोऽस्या मध्यमो ग्रहः ।

इति देशाख्यां

इति रागाङ्गाणि

ग्रहान्मध्यस्थितात्षड्जाद् द्वितीयं स्वरमेत्य च ॥ ३६० ॥

स्पृष्ट्वा शीघ्रमुच्चार्य, तृतीयं विलम्बितमुच्चार्य, चतुर्थमान्दोलितं गीत्वा, तृतीद्वितीयौ त्वरितमुच्चार्य ग्रहस्वरमृषभं निःसरणं कृत्वा, निःसृतं स्खलितमिव गीत्वा, परौ द्वितीयतृतीयावुच्चार्य स्थायिनि न्यासे देशीरागः । अस्यास्तु लक्ष्ये गान्धारो ग्रहः ॥ ३९६, ३९७- ॥

इति देशी (८)

(सु०) स्थायिनमिति । मध्यस्थानस्थो गान्धारः स्थायी, ततोऽधस्थं चतुर्थं प्राप्य, तस्मात् षष्ठस्वरपर्यन्तमारुह्य, अवरुह्य च ग्रहादधस्थं तृतीयं च स्वरमुच्चार्य, ग्रहस्वरन्यासे देशाख्या । अस्या लक्ष्ये मध्यमो ग्रहः ॥ -३९८, ३९९- ॥

इति देशाख्या (९)

इति रागाङ्गानि

(सु०) ग्रहानिति । मध्यस्थानस्थः षड्जो ग्रहः । ततो द्वितीयं स्वरं

तृतीयं तदधस्थं च विलम्ब्य स्थायिनं स्पृशेत् ।
अधस्तृतीयतुर्यौ च तं तृतीयं पुनः स्वरम् ॥ ३६१ ॥
कृत्वा स्थायिस्वरे न्यासो डोम्बक्री जायते तदा ।
भूपाली सा जनैरुक्ता स्थाय्यस्या मध्यमो मतः ॥ ३६२ ॥

इति डोम्बक्री

(लोके प्रसिद्धा भूपाली)

मन्द्रस्थं पञ्चमं कृत्वा स्थायिनं सह तेन च ।
आरुह्य षट् स्वरानेषामवरोहे तृतीयकम् ॥ ३६३ ॥
विलम्ब्य कम्पितं कृत्वा तुर्यं स्थायिनमाव्रजेत् ।
क्रमेण यदि जायेत तदा प्रथममञ्जरी ॥ ३६४ ॥
अस्यास्तु मन्द्रगान्धारः स्थायी लक्ष्येषु दृश्यते ।

इति प्रथममञ्जरी

धैवतं स्थायिनं कृत्वान्दोल्य तस्मादधस्तनम् ॥ ३६५ ॥

प्राप्य, तृतीयाधस्तनौ विलम्बेन गीत्वा, स्थायिनं सकृदुच्चारयेत् । ततः स्थायिनः सकाशात् अधःस्थितौ तृतीयचतुर्थौ गीत्वा, तृतीयमप्येवं निबिडमुच्चार्य स्थायिनि समाप्तौ डोम्बक्री । सा लोके भूपालीत्युच्यते । अस्याः स्थायी लक्ष्ये मध्यमः ॥ ३६०–३६२ ॥

इति डोम्बक्री (१)

(लोके प्रसिद्धा भूपाली)

(सु०) मन्द्रेति । मन्द्रपञ्चमः स्थायी, तेन सह षट् स्वरान् आरुह्य, तेषामेवावरोहे तृतीयं विलम्बितमुच्चार्य, तुरीयं च कम्पितं कृत्वा स्थायिप्राप्तौ प्रथममञ्जरी । अस्यास्तु स्थायी मन्द्रगान्धारः ॥ ३६३, ३६४- ॥

इति प्रथममञ्जरी (२)

(सु०) धैवतमिति । धैवतः स्थायी, तस्मात् पूर्वः पञ्चम आन्दोलितः,

आरुह्य चतुरस्तस्मादवरोहे ग्रहं व्रजेत् ।
यदा तदा स्यात्कामोदा मध्यमोऽस्या ग्रहो भवेत् ॥ ३६६ ॥

इति कामोदा

इति भाषाङ्गानि

षड्जं तु स्थायिनं कृत्वा तत्पूर्वस्वरमेत्य च ।
स्वरद्वयं द्विरारुह्य तृतीयं च चतुर्थकम् ॥ ३६७ ॥
प्रकम्प्याथ तृतीयं च विलम्ब्याहत्य पञ्चमम् ।
स्थाय्यन्तमवरोहेच्चेत्स्वरानृषभवर्जितान् ॥ ३६८ ॥
मध्यषड्जं ग्रहं कृत्वा सह प्राचा परौ स्वरौ ।
प्रोच्य तुर्यं विलम्ब्याथ तृतीयं सद्वितीयकम् ॥ ३६९ ॥
स्पृष्ट्वा यदा ग्रहे न्यासस्तदा रामकृतिर्भवेत् ।

इति रामकृतिः

स्थायिनं मध्यमं कृत्वाधश्चतुर्थमुपेत्य च ॥ ३७० ॥
ग्रहाधरांस्त्रीनारुह्य स्वरं स्पृष्ट्वा तृतीयकम् ।

तस्मात् चतुर्णामारोहणम् । तेषामेव ग्रहवर्जमवरोहे कामोदा । अस्या ग्रहो मध्यमः ॥ -३६५, ३६६ ॥

इति कामोदा (३)

इति भाषाङ्गानि

(सु०) मध्येति । मध्यस्थानस्थः षड्जो ग्रहः, अधस्तनेन सह परौ द्वितीयतृतीयौ स्वरावुच्चार्य, चतुर्थं विलम्बेनोच्चार्य, तृतीयद्वितीयौ शीघ्रमुच्चार्य ग्रहे समाप्तौ रामकृतिः ॥ ३६७–३६९- ॥

इति रामकृतिः (१)

(सु०) स्थायिनमिति । मध्यमः स्थायी, तस्मादधश्चतुर्थमागत्य,

ग्रहाधस्तुर्यपर्यन्तमागत्याप्यवरोहिणा ॥ ३७१ ॥
ततस्तृतीयमारुह्य क्रमादेत्य प्रकम्प्य च ।
ग्रहे न्यासो यदा रागस्तदा गौडकृतिर्भवेत् ॥ ३७२ ॥
पञ्चमो लक्ष्यते स्थायी लक्ष्ये स्याल्लक्ष्यवेदिभिः ।

इति गौडकृतिः

मध्यषड्जं ग्रहं कृत्वाधस्थमेत्य पुनर्ग्रहम् ॥ ३७३ ॥
कृत्वा तृतीयतुर्यौ च कम्पितं पञ्चमं स्वरम् ।
वादयित्वा ग्रहात्तुर्यं तृतीयं स्थायिनं तथा ॥ ३७४ ॥
द्वितीयं कम्पयित्वा च तृतीयं स्वरमास्पृशेत् ।
ततो यदि ग्रहे न्यासस्तदा देवकृतिर्भवेत् ॥ ३७५ ॥
अस्यास्तु मध्यमो न्यासो लक्ष्ये श्रीशार्ङ्गिणोदितः ।

इति देवकृतिः

इति क्रियाङ्गानि

तस्मात् त्रीनारोहेत् । ततो ग्रहात् तृतीयं स्पृष्ट्वा, अवरोहेण ग्रहादधस्तनचतुर्थपर्यन्तमवरुह्य, तृतीयपर्यन्तं चारुह्य मध्यमे समाप्तौ गौडकृतिः । लक्ष्ये स्थायी पञ्चमः स्यात् ॥ -३७०–३७२- ॥

इति गौडकृतिः (२)

(सु०) मध्यषड्जमिति । मध्यस्थानस्थः षड्जोः ग्रहः, तमुच्चार्य तदधःस्थं च तृतीयचतुर्थौ च कृत्वा पञ्चमं कम्पयेत् । ततश्च ग्रहचतुर्थादीन् कम्पितान् गीत्वा तृतीयस्वरं स्पृशेत्, शीघ्रं गायेत् । ततो यदि ग्रहे च न्यासस्तदा देवकृतिः । अस्या न्यासस्तु लक्ष्ये मध्यमः ॥ -३७३–३७५- ॥

इति देवकृतिः (३)

इति क्रियाङ्गानि

धैवतं स्थायिनं कृत्वा गं चाधःस्थं पुनर्ग्रहम् ॥ ३७६ ॥
तत्परं स्थायिनं तस्मात्पूर्वमागत्य च ग्रहम् ।
आरुह्य त्रींस्तृतीयादीन् पञ्चमादवरुह्य च ॥ ३७७ ॥
षट् स्वरान् ग्रहमुच्चार्य तृतीयं कम्पयेत्ततः ।
तुर्यपञ्चमतुर्यांश्च स्पृष्ट्वा प्रोच्य तृतीयकम् ॥ ३७८ ॥
द्वितीयं च ग्रहे न्यासो यदा स्याद्भैरवी तदा ।
अस्य रागस्य गान्धारः स्थायी लक्ष्येषु दृश्यते ॥ ३७९ ॥

इति भैरवी

मन्द्रषड्जं ग्रहं कृत्वा मध्यषड्जमुपेत्य च ।
अवरोहिक्रमादेत्य ग्रहमारोहिणा ततः ॥ ३८० ॥
पमागत्य विलम्ब्यामुं स्पृष्ट्वा धैवतमाव्रजेत् ।
ग्रहाच्चेदवरोहेण च्छायानट्टा तदा भवेत् ॥ ३८१ ॥

इति च्छायानट्टा

(सु०) धैवतमिति। धैवतं स्थायिनं कृत्वा, गम्; गान्धारं धैवतादधःस्थं पञ्चमं पुनः धैवतनिषादौ स्थायिनं तदधःस्थं ग्रहं च संप्राप्य तृतीयादीन् त्रीनारुह्य, षट् चावरुह्य तृतीयं कम्पयेत् । तुर्यादीन् स्पृष्ट्वा तृतीयद्वितीयावुच्चार्य ग्रहे समाप्तौ भैरवी । अस्या गान्धारः स्थायी ॥ -३७६–३७९ ॥

इति भैरवी (४)

(सु०) मन्द्रषड्जमिति । मन्द्रस्थानस्थात् षड्जात् मध्यमषड्जं गच्छेत् । ततोऽवरोहेण स्यायिपर्यन्तमागत्य, आरोहेण पञ्चमं गीत्वा, अमुं पञ्चमं विलम्ब्य स्पृष्ट्वा च धैवतमुच्चारयेत्, तदा छायानट्टा ॥ ३८०, ३८१ ॥

इति च्छायानट्टा (५)

मध्यषड्जं ग्रहं कृत्वा तत्परौ द्वौ च पञ्चमम् ।
षष्ठं कृत्वावरुह्येमौ तृतीयादवरुह्य च ॥ ३८२ ॥
आग्रहं प्राक्तृतीयाद्वावरुह्य प्राक्तृतीयकम् ।
प्रकम्प्य तत्परं प्रोच्य ग्रहे चेन्न्यस्यते तदा ॥ ३८३ ॥
रामक्री स्यादसौ प्रोक्ता बहुलीपूर्विका जनैः ।

इति बहुलीरामक्री

धैवतं स्थायिनं कृत्वा तत्परं तु विलम्बितम् ॥ ३८४ ॥
स्पृष्ट्वा ग्रहद्वितीयौ च ग्रहात्तु प्राक्तृतीयकम् ।
ईषद्विलम्ब्य चारुह्य ग्रहादीन्वा तृतीयकम् ॥ ३८५ ॥
विलम्ब्य तदधःस्थं वावरुह्य स्पर्शनात्ततः ।
ग्रहादींस्त्रीन्स्वरान्स्पृष्ट्वा ग्रहमुच्चार्य तत्परम् ॥ ३८६ ॥
ग्रहे चेन्न्यस्यते रागो मल्हारो जायते तदा ।
रागेऽत्र पञ्चमः स्थायी दृश्यते लक्ष्यगोचरः ॥ ३८७ ॥

इति मल्हारः

(सु०) मध्यषड्जेति । मध्यस्थानस्थषड्जः द्वितीयतृतीयपञ्चमषष्ठाः, पञ्चमषष्ठावुच्चार्य, षष्ठपञ्चमाववरुह्य, तृतीयात् ग्रहपर्यन्तमवरुह्य, पूर्वं तृतीयाद्वावरुह्य, पूर्वं चतुर्थं कम्पितं गीत्वा, तत्परमुच्चार्य ग्रहस्वरे समाप्तिः क्रियते चेत्, तदा बहुलीरामक्री ॥ ३८२, ३८३- ॥

इति बहुलीरामक्री (६)

(सु०) धैवतमिति । धैवतमुच्चार्य विलम्बितो निषादः, ततो ग्रहद्वितीययोः स्पर्शः, ग्रहात्पूर्वं तृतीय ईषद्विलम्बितः, ग्रहादीनां त्रयाणामारोहः, ग्रहादधः-स्थस्य विलम्बेनोच्चारणम्, ग्रहादीनां त्रयाणां शीघ्रमवरोहः । ततो ग्रहं स्पृष्ट्वा, तृतीयमुच्चार्य ग्रहे समाप्तौ मल्हारः । अस्य स्थायी पञ्चमः ॥ -३८४–३८७ ॥

इति मल्हारः (७)

स्थायिनो मध्यमात्पश्चावरुह्य यदि मावधीन् ।
मात्तृतीयं व्रजेत्तस्मादारुह्य चतुरः स्वरान् ॥ ३८८ ॥
स्पृष्ट्वा स्थायिनमेतस्मात्पूर्वं कृत्वा विलम्बितम् ।
षड्जे चेन्न्यस्यते गौडकर्णाटो जायते तदा ॥ ३८९ ॥
लक्ष्ये तु पञ्चमः स्थायी गौडस्यास्य विलोक्यते ।

इति कर्णाटगौडः

ग्रहान्मन्द्रनिषादाच्चेत्समुच्चार्य स्वरं परम् ॥ ३९० ॥
ततस्तृतीयतुर्यौ च गत्वा स्थायितृतीयकम् ।
स्थायितुर्यं च कृत्वास्मात्स्वरान्पश्चावरुह्य च ॥ ३९१ ॥
स्थायिनोऽधस्तुरीयं च स्थायिनोऽधस्तनं ततः ।
स्थायिनं तत्परं चोक्त्वा स्थायितुर्यं ग्रहात्परम् ॥ ३९२ ॥
कृत्वा न्यासे ग्रहे गौडस्तुरुष्को जायते तदा ।
स एव मालवीत्युक्तः स्थायी लक्ष्येऽस्य पञ्चमः ॥ ३९३ ॥

इति तुरुष्कगौडः

(सु०) स्थायिन इति । मध्यमात् स्थायिनस्तृतीयस्वरपर्यन्तमागत्य, ततश्चतुःस्वरानारोहेत् । ततः स्थायिनं स्पृष्ट्वा पूर्वं विलम्बितमुच्चार्य षड्जे समास्थिश्चेत्, तदा कर्णाटगौडः ॥ ३८८, ३८९- ॥

इति कर्णाटगौडः (८)

(सु०) ग्रहादिति । ग्रहं मन्द्रनिषादं, तत्परं षड्जं तृतीयतुर्यौ च गीत्वा, ततः स्थायिनः तृतीयं तुर्यं च विधाय, चतुर्थपञ्चमाववरुह्य स्थायिनः सकाशात्पूर्वं तृतीयमधस्तनं स्थायिनं चोक्त्वा, स्थायिनस्तुरीयं द्वितीयं चोच्चार्य ग्रहे न्यासे, तुरुष्कगौडः । लक्ष्येऽस्य स्थायी पञ्चमः ॥ -३९०–३९३ ॥

इति तुरुष्कगौडः (९)

ग्रहं मालविनः कृत्वा द्वितीयं प्रोच्य तत्परम् ।
लङ्घयेल्लङ्घितादूर्ध्वं त्रीण्यारुह्यावरुह्य च ॥ ३९४ ॥
प्रकम्प्य लङ्घितं तस्मात्पूर्वं प्रोच्य ग्रहं व्रजेत् ।
यदा तदा द्राविडः स्याद्गौडोऽसौ सालगो जनैः ॥ ३९५ ॥
अस्यापि स्थायिनं प्राहुर्लक्ष्यज्ञाः पञ्चमं स्वरम् ।

इति द्राविडगौड:

(लोके प्रसिद्धः सालगः)

स्थायिनो धैवतात्प्राच्यादवरुह्यग्रहान्तरम् ॥ ३९६ ॥
ग्रहं चोक्त्वा तृतीयं च तुर्यं कृत्वा विलम्बितम् ।
तस्मादधस्तनौ स्पृष्ट्वा तृतीयं तु विलम्बयेत् ॥ ३९७ ॥
स्पृष्ट्वा ग्रहात्परं पूर्वौ पूर्वं चोक्त्वा ग्रहे यदि ।
कम्पिते न्यस्यते रागस्तदा स्याल्ललिताभिधः ॥ ३९८ ॥
अत्र गान्धारमेवाहुः स्थायिनं लक्ष्यवेदिनः ।

इति ललिता

इत्युपाङ्गानि

(सु०) ग्रहमिति । ग्रहं स्वरं कृत्वा, ततः तृतीयमुच्चार्य, तत्परं तृतीयं लङ्घयेत् । ईषत्स्पृशेत् । ततः लङ्घितात् स्वरात्, परान् त्रीन् स्वरानारोहावरोहेण गीत्वा, लङ्घितं स्वरं कम्पयित्वा, ततः पूर्वमुच्चार्य ग्रहे समाप्तौ द्राविडगौडः । असौ लोके सालगगौड इत्युच्यते ॥ ३९४, ३९५- ॥

इति द्राविडगौडः

(सु०) स्थायिन इति । धैवतं स्थायिनं कृत्वा, तस्मात् पूर्वौ द्वौ स्वरौ अवरुह्य, ग्रहात् स्थायिनोऽधरं पूर्वं स्वरं ग्रहं चोक्त्वा, तृतीयचतुर्थौ विलम्बितौ कुर्यात् । ततः तस्मात् चतुर्थात् द्वौ पूर्वस्वरौ स्पृष्ट्वा शीघ्रं गीत्वा तृतीयं

एवं कतिपये रागाः प्रोक्ताः संमुग्धबुद्धये ॥ ३९९ ॥
वस्तुतः सर्वयन्त्रेषु रागाणां वादनं समम् ।
ग्रहादिस्वरसंभूतिद्वारतोऽन्विष्यतां बुधैः ॥ ४०० ॥
किंनर्यां यैः स्वरैः स्वस्वस्थानजैर्यस्य संभवः ।
रागस्य तस्य तैरेव वंशादावपि दृश्यते ॥ ४०१ ॥

इति किंनरीलक्षणम्

पिनाक्यां धनुषः कम्रैकचत्वारिंशदङ्गुला ।
दैर्घ्ये स्यान्मध्यविस्तारः स्यात्सपादाङ्गुलद्वयम् ॥ ४०२ ॥

विलम्बितं गायेत् । ततो ग्रहस्वरं स्पृष्ट्वा ग्रहस्वरात् पूर्वात् पूर्वमधस्तृतीयमुच्चार्य कम्पिते ग्रहस्वरे समाप्तौ ललिता । अत्र ललितायां लक्ष्यवेदिनः स्थायिनं गान्धारमेवाहुः ॥ -३९६–३९८- ॥

इति ललिता

इत्युपाङ्गानि

(सु०) एवमिति । अनेन प्रकारेण कतिपये केचिद् रागाः अज्ञानावबोधार्थमुक्ताः । सर्वयन्त्रेषु रागाणां वादनं वादनप्रकारः सदृश एव । तर्हि किमर्थं यन्त्रान्तरनिर्माणं तत्राह—ग्रहादीति । ग्रहादीनां स्वराणां संभूतिः द्वारविशेषेभ्यो यन्त्रेभ्यः बुधैर्विविच्यत इति । किंनर्यामिति । किंनार्यां वीणायां यैः स्वरैः यो राग उत्पद्यते, तैरेव स्वरैर्वंशादावपीति ॥ -३९९–४०१ ॥

इति किंनरीलक्षणम्

(क०) अथ पिनाक्या निःशङ्कवीणायाश्च लक्षणं स्फुटार्थम् ॥ ॥ ४०२–४१७- ॥

इति पिनाकीलक्षणम्

(सु०) पिनाकीं लक्षयति—पिनाक्यामिति । पिनाक्याम्, एकचत्वारिं-

अन्ते चाङ्गुलमानेन शिखां कुर्यादधस्तनीम् ।
सपादाङ्गुलमात्रा तु कार्मुकस्योत्तरा शिखा ॥ ४०३ ॥
कार्यावङ्गुलदैर्घ्यौ च पादोनाङ्गुलपिण्डकौ ।
खेटकौ शिखयोर्लग्नौ ताभ्यां त्ववागुपान्त्ययोः ॥ ४०४ ॥
पादोनमङ्गुलद्वन्द्वं विस्तारे मानमिष्यते ।
मध्यप्रान्तान्तराले तु विस्तारं कल्पयेत्सुधीः ॥ ४०५ ॥
तन्त्रीमानेन बध्नीयाच्छिखयोर्निपुणो गुणम् ।
मानं वादनचापे स्यादङ्गुलान्येकविंशतिः ॥ ४०६ ॥
दैर्घ्ये मुष्टौ तु विस्तारोऽत्राङ्गुलित्रितयोन्मितः ।
स त्वङ्गुलतृतीयांशः शिखे त्यक्त्वान्तयोर्भवेत् ॥ ४०७ ॥
ऊर्ध्वाधरशिखाद्वन्द्वमानं पादोनमङ्गुलम् ।
अश्ववालधिकेशोत्थो गुणो वादनधन्वनः ॥ ४०८ ॥
तुम्बं धृत्वाथ पादाभ्यां भुवि न्यस्तमधोमुखम् ।
तत्र लग्नशिखाथोर्ध्वा पिनाकीस्कन्धसंश्रिता ॥ ४०९ ॥

शदङ्गुलं दैर्घ्यं, धनुषः कार्मुकस्य कम्रा तन्त्रीवादनाय कोणः कर्तव्यः । सा कम्रामध्ये सपादाङ्गुलविस्तृता कार्या । अधःशिखा कार्मुकस्याङ्गुलप्रमाणा, तृतीयात् धनुष उत्तरा शिखा तु सपादाङ्गुलप्रमाणा कार्या । शिखयोः, लग्नाभ्यां शिखाभ्यामर्वाक्प्रदेशे अङ्गुलदीर्घैः पादाङ्गुलपिण्डकायामः खेटकौ कार्यौ । उपान्त्ययोर्मानं विस्तारे पादोनमङ्गुलद्वयम् । मध्यमान्तरालानां मानकल्पनायां तन्त्रीप्रमाणेन शिखयोर्गुणं बध्नीयात् । वादनधनुषो दीर्घमानमेकविंशतिरङ्गुलानि । अत्र कार्मुके मुष्टौ, विस्तारः अङ्गुलित्रितयेन उन्मितः परिमितः स मुष्टिः अङ्गुलतृतीयांशं मुक्त्वा शिखयोरन्तयोः स्यात् । शिखयोर्मानं पादोनमङ्गुलं ज्ञातव्यम् । वादनस्य धन्वनो धनुषो गुणः अश्ववालैः केशैर्वा कर्तव्यः । वादनप्रकारमाह—तुम्बमिति । अधोमुखं पृथिव्यां न्यस्य, तुम्बं च पादाभ्यां धृत्वा

आक्रम्य वामहस्तस्थतुम्बमूलेन तद्गुणम् ।
ततो दक्षिणहस्तस्थधनुषो वादयेज्ज्यया ॥ ४१० ॥
रालासंलिप्तयास्यां च स्वरस्थानानि निर्णयेत् ।
एकतन्त्रीवदधराधरतारतया सुधीः ॥ ४११ ॥

इति पिनाकीलक्षणम्

वध्यप्रान्तातिरिक्तेंऽशे तन्त्री दैर्घ्ये चतुष्करा ।
उपरिस्थे क्वचित्काष्ठे प्रान्तेनैकेन बध्यते ॥ ४१२ ॥
प्रान्तान्तरेणान्यकाष्ठेऽधस्थे सार्धकरायते ।
स्थौल्येनालापिनीतुल्ये त्यक्त्वाग्रादङ्गुलद्वयम् ॥ ४१३ ॥
तन्त्रीं बद्ध्वा ततोऽधस्तात्तुम्बमाबद्ध्य दारु तत् ।
वामोरुमूलाक्रान्ताग्रं जङ्घायां कुञ्चिताकृतौ ॥ ४१४ ॥
भूलग्नवाह्यपार्श्वायां वामायां न्यस्य जङ्घया ।
आक्रम्य वामेतरया पिनाक्यामिव वादनम् ॥ ४१५ ॥

ऊर्ध्वा शिखा पिनाकीस्कन्ध आश्रिता। तस्याः गुणं वामहस्तस्थितं तुम्बस्य मूलेनाक्रम्य तज्ज्ञो वादकः दक्षिणहस्तस्थितस्य धनुषः ज्यया गुणेन वादयेत्। राला लोकप्रसिद्धः सालवृक्षनिर्यासविशेषः, तया लिप्तयेति ज्याविशेषणम्। अस्यां च, पिनाक्याम्; एकतन्त्रीवत् अधराधरतारतया स्वरस्थानानि निर्णयेत् ॥ ४०२–४११ ॥

इति पिनाकीलक्षणम्

(सु०) निःशङ्कवीणां लक्षयति—वध्येति। दैर्घ्ये चतुष्करपरिमिता तन्त्री बन्धनीया। प्रान्तातिरिक्ते अंशे क्वचिदुपरिस्थिते काष्ठे प्रान्तेन बध्नीयात्। अन्त्येन प्रान्तेन सार्धकरा, भवेत्। तत्स्थूलत्वेन आलापिन्या तुल्ये अधःस्थिते काष्ठे अग्रात् अङ्गुलद्वयं परित्यज्य तन्त्री बन्धनीया। ततः सा तन्त्री दारुणि

धनुषा वामहस्तस्थतुम्बकेन च सारणा ।
आर्द्रचर्मकृतां शुष्कां पेशीं कोणान्वितां खराम् ॥ ४१६ ॥
वामेनादाय तत्कोणेनाथवा सारणा भवेत् ।
यत्र निःशङ्कवीणा सा शार्ङ्गदेवेन कीर्तिता ॥ ४१७ ॥
त्रिस्थानस्वररागादिव्यक्तिः संजायते तया ।

इति निःशङ्कवीणालक्षणम्

यथा यथा स्वरे व्यक्ती रक्तेः प्रचुरता भवेत् ॥ ४१८ ॥
तथा तथा विधातव्यं ततं लोकानुसारतः ।
सम्यक्स्वरोपयोगीनि तन्त्रीवाद्यानि कानिचित् ॥ ४१९ ॥
उक्तान्यन्यान्यपि प्राज्ञस्तर्कयेदनया दिशा ।
यो वीणावादनं वेत्ति तत्त्वतः श्रुतिजातिवित् ॥ ४२० ॥
तालपातकलाभिज्ञः सोऽक्लेशान्मोक्षमृच्छति ।
तस्माद्वीणा निषेव्येति याज्ञवल्क्यादयोऽब्रुवन् ॥ ४२१ ॥

तुम्बे बद्ध्वा, वीणाया वादनमिति संबन्धः । किं कृत्वा वादनम्? वामोरुमूलेन आक्रान्ताग्रां यथा भवति तथेति क्रियाविशेषणम् । कुञ्चितायां वामजङ्घायां न्यस्य दक्षिणया आक्रम्य पिनाकीवदिति संबन्धः । धनुषेति । धनुषा कार्मुकेन वामहस्तस्थितेन तुम्बेन वा सारणा कर्तव्या । अथवा आर्द्रचर्मकृतां पेशीं विशोष्य खरां कोणेन सह वामहस्तेनादाय कोणेन सारणा कर्तव्येति । एवं लक्षणका निःशङ्कवीणा । तस्याः प्रयोजनमाह—त्रिस्थानेति । तया; निःशङ्कवीणया सर्वस्वराद्यभिव्यक्तिः संजायते ॥ ४१२–४१७- ॥

इति निःशङ्कवीणालक्षणम्

(क०) वीणावादनपरिज्ञाने फलमाह—यो वीणावादनमिति ॥
॥ -४१८–४२१ ॥

नादश्रुतिस्वरग्रामजातिरागादि तत्त्ववित् ।
देहसौष्ठवसंपन्नः स्थिरासनपरिग्रहः ॥ ४२२ ॥
जितश्रमकरद्वन्द्वस्त्यक्तभीतिर्जितेन्द्रियः ।
प्रगल्भधीः सुशारीरो गीतवादनकोविदः ॥ ४२३ ॥
सावधानमनाश्चेति वैणिके वर्णिता गुणाः ।

इति ततवाद्यलक्षणम् ।

(सु०) ननु पूर्वशास्त्रेष्वनुक्तां वीणां शार्ङ्गदेवः किमिति स्वनाम्ना रचितेत्यत आह—यथेति । यथा यथा स्वराणां रागाभिव्यक्तौ रञ्जकत्वस्य बाहुल्यं तथा तथा ततवाद्ये स्वेच्छया कर्तव्यम् । अस्माभिस्तु समीचीनस्वराभिक्त्युपयोगीनिति कानिचित् तन्त्रीवाद्यान्युक्तानि । अन्यानपि, अनेन प्रकारेण अनया दिशा प्राज्ञ ऊहयेत् । वीणावादनं स्तौति—य इति । वीणावादनेन मोक्षं प्राप्नोतीत्युक्तं याज्ञवल्क्येन—यदाह—

"वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः ।
तालज्ञश्चाप्रयासेन मोक्षमार्गं नियच्छति ॥"

(याज्ञवल्क्यस्मृतिः, प्रायश्चित्ताध्यायः ३-४-११५)

इति ॥ -४१८-४२१ ॥

(क०) प्रसङ्गाद्वीणावादनस्य गुणानाह—**नादश्रुतीत्यादिना** ॥ ॥ ४२२, ४२३- ॥

इति ततवाद्यलक्षणम्

(सु०) वीणावादकगुणानाह—नादेति । त्यक्तभीतिः; निर्भयः । प्रगल्भधीः; अविकलबुद्धिः । सुशारीरः; सुकुमारशारीरः । गीतवादनकोविदः; गीतस्य वादने कुशलः; सावधानमनाः; निश्चलचित्त इति ॥ ४२२, ४२३- ॥

इति ततवाद्यलक्षणम्

वैणवः खादिरो दान्तश्चान्दनो रक्तचन्दनः ॥ ४२४ ॥
आयसः कांस्यजो रौप्यो वंशः स्यात्काञ्चनोऽथवा ।
वर्तुलः सरलः श्लक्ष्णो ग्रन्थिभेदव्रणोज्झितः ॥ ४२५ ॥
कनिष्ठाङ्गुलिविस्तारं गर्भे च सुषिरं दधत् ।
स्वदैर्घ्यमानदैर्घ्यं च समाकृति समंततः ॥ ४२६ ॥
तस्य द्वे त्रीणि चत्वारि चाङ्गुलानि शिरःस्थलात् ।
त्यक्त्वा फूत्कारसुषिरं कार्यमङ्गुलसंमितम् ॥ ४२७ ॥
मुखरन्ध्रात्ताररन्ध्रं भवेदेकाङ्गुलान्तरम् ।
अर्धाङ्गुलान्तराणि स्यू रन्ध्राण्यन्यानि सप्त च ॥ ४२८ ॥
तान्यष्टौ बदरीबीजसंकाशानि प्रचक्षते ।
वंशेऽधः सर्वरन्ध्रेभ्यः परिशेष्याङ्गुलद्वयम् ॥ ४२९ ॥

(क०) अथ सुषिरवाद्येषु प्रथमोद्दिष्टं वंशं लक्षयति—**वैणव इति**। **दान्तः**, गजदन्तनिर्मितः। **तस्य शिरःस्थलादिति**। वंशदण्डस्य मूलस्थलात् दारुमूलभागादित्यर्थः। तच्छिरःस्थलमारभ्य द्वे त्रीणि चत्वारि वेति पक्षत्रयम्। तेष्वेकपक्षाश्रयणेन अङ्गुलपरित्यागं कृत्वा अङ्गुलिसंमितं वर्तुलत्वेन परितोऽङ्गुलपरिमाणं फूत्कारसुषिरं मुखसंयोगेन वायुपूरणार्थं रन्ध्रं कर्तव्यम्। तदेव मुखरन्ध्रमित्युच्यते। तस्मात् मुखरन्ध्रात् ताररन्ध्रं तारस्वराभिव्यक्तिनिमित्तम्। तत्र फूत्काररन्ध्रसंनिहिते रन्ध्रे तारस्वर एव जायते। यथा शरीरे सकलस्वरसाधारणेन ताल्वोष्ठादिव्यापारेणाभिवादने क्रियमाणे तत्संनिहितत्वेन मूर्ध्नि तारस्वर एव जायते। यथा वा एकतन्त्र्यादिकायां वीणायां सकलस्वरसाधारणेन दक्षिणहस्ताङ्गुलिव्यापारेण तन्त्रीवादने क्रियमाणे तत्संनिहितसारिकादिषु तार एव स्वरो जायते। एवमत्रापि द्रष्टव्यम्। तच्च मुखरन्ध्रादेकाङ्गुलान्तरं भवेत्। अन्यानि

तेषु स्वरविभागाय सप्तरन्ध्राणि मन्वते ।
नादहेतोर्मारुतस्य निर्गमायाष्टमं मतम् ॥ ४३० ॥
फूत्कारप्रभवो वायुः पूर्यते मुखरन्ध्रतः ।
वंशस्थैर्नवभी रन्ध्रैरेकवीरो निगद्यते ॥ ४३१ ॥

सप्त रन्ध्राण्यर्धाङ्गुलान्तराणि; अङ्गुलस्यार्धमर्धाङ्गुलम्, तदन्तरं मध्यं येषां तानि तथोक्तानि। **बदरीबीजसंकाशानीति**। यद्यपि रन्ध्राणामाकाशात्मकत्वेन अमूर्तत्वात् बदरीसंकाशत्वं नोपपद्यते, तथापि बदरीबीजप्रवेशार्हत्वेनौपाधिकं परिमाणमुक्तमित्यविरोधः। **सर्वरन्ध्रेभ्य इति**। नवभ्यो रन्ध्रेभ्योऽधः सर्वाग्रभाग इत्यर्थः। **अङ्गुलद्वयं परिशेष्येति**। तत्र रन्ध्रमकृत्वेत्यर्थः। अनेनास्य वंशस्य आयामपरिमाणमूलभागे अङ्गुलद्वयं युक्तं चेत् द्वादशाङ्गुलम्; अङ्गुलत्रयं युक्तं चेत् त्रयोदशाङ्गुलम्; चतुरङ्गुलं युक्तं चेत् चतुर्दशाङ्गुलमित्युक्तं भवति ॥ -४२४–४२९ ॥

(क०) एवं नवसु रन्ध्रेष्वाद्यन्तरन्ध्रे विहाय मध्यस्थितेषु सप्तसु रन्ध्रेषु स्वरविभागो भवतीत्याह—**एकवीरो निगद्यत इति**। एकवीरसंज्ञया निगद्यत इत्यर्थः। मुखताररन्ध्रयोरेकाङ्गुलान्तरितत्वादनर्थता च द्रष्टव्या ॥ ४३०, ४३१ ॥

(सु०) अथ सुषिरवाद्यं लिलक्षयिषुर्वंशं लक्षयति—**वैणव इति**। **वैणवः**; वेणुरचितः। गजदन्तादिरचितो **दान्तः**। चन्दनकृतः **चान्दनः**। लोहकृत **आयसः**। लोहसंसृष्टजन्यः **कांस्यजः**। **रौप्यः** राजतः। **काञ्चनः** सुवर्णघटितो वा वंशः कर्तव्यः। स च वर्तुलः सुवृत्तः, दीर्घः, मसृणः, ग्रन्थ्यादिहीनः कार्यः। कनिष्ठाङ्गुलिप्रमाणं मध्ये रन्ध्रं दधानः स्वप्रमाणं सर्वत्र सममेवेति रन्ध्रविशेषणम्। **तस्येति**। **तस्य**; वंशस्य द्वे त्रीणि चत्वारि वा अङ्गुलानि मस्तकप्रदेशात् परित्यज्य फूत्काराय

वंशस्य मुखरन्ध्रस्यताररन्ध्रस्य चान्तरे ।
एकैकाङ्गुलवृद्ध्या स्युरन्ये वंशाश्चतुर्दश ॥ ४३२ ॥
आष्टादशाङ्गुलाद्वंशादेतदङ्गुलवर्धनम् ।
उमापतिर्द्व्यङ्गुलः स्यात्त्रिभिस्त्रिपुरुषोऽङ्गुलैः ॥ ४३३ ॥
चतुर्मुखश्चतुर्भिः स्यात्पञ्चवक्त्रस्तु पञ्चभिः ।
षडङ्गुलः षण्मुखः स्यान्मुनिः सप्ताङ्गुलो मतः ॥ ४३४ ॥
वसुरष्टाङ्गुलः प्रोक्तो नाथेन्द्रस्तु नवाङ्गुलः ।
दशाङ्गुलो महानन्दो रुद्रस्त्वेकादशाङ्गुलः ॥ ४३५ ॥
द्वादशाङ्गुल आदित्यो मनुर्वंशश्चतुर्दशः ।
कलानिधिः षोडशः स्यादन्वर्थोऽष्टादशाङ्गुलः ॥ ४३६ ॥

मुखपवनपरिपूरणाय अङ्गुलप्रमाणं छिद्रं कार्यम् । तस्मात् छिद्रात् ताररन्ध्र तारस्वरस्थानरन्ध्रान्तरस्य स्थानात् रन्ध्रमेकाङ्गुलान्तरं स्यात् । अन्यान्यपि सप्त रन्ध्राणि अर्धाङ्गुलप्रमाणमध्यानि कार्याणि । अष्टावपि रन्ध्राणि बदरीबीजवत् । वंश इति । सर्वरन्ध्रेभ्यः सकाशात् अधःप्रदेशे वंशः अङ्गुलद्वयमात्रः परिशेषणीयः, रन्ध्रहीनः स्थापयितव्यः । तेषु अष्टसु रन्ध्रेषु स्वरविभागाय संपूर्णरन्ध्राणि नादोत्पत्त्यर्थम् , अष्टमं तु पवननिर्गमाय । फूत्कारेति । फूत्कारादुत्पन्नो वायुः मुखरन्ध्रेण पूर्यते । नवभी रन्ध्रैर्युक्तो वंश एकवीर इच्युच्यते ॥ -४२४–४३१ ॥

(क०) मुखताररन्ध्रयोरन्तरालेऽङ्गुलवर्धनादन्यांश्चतुर्दश वंशभेदानाह—**वंशस्येत्यादि** । अङ्गुलवर्धनस्य परावधिमाह—**आष्टादशाङ्गुलाद्वंशादिति** । अष्टादशाङ्गुलो नामान्वर्थो वंशो वक्ष्यते, तत्पर्यन्तमित्यर्थः । **एतदङ्गुलवर्धनमिति** । मुखताररन्ध्रयोरन्तरालेऽङ्गुलवर्धनं कर्तव्यमित्यर्थः । **द्व्यङ्गुलः स्यादिति** । प्रकृतेऽन्तराले द्वे अङ्गुली यस्येति तथोक्तः, स

अविस्पष्टान्तरत्वेन नेष्टः सप्तदशाङ्गुलः ।
त्रयोदशाङ्गुलस्तद्वच्च पञ्चदशाङ्गुलः ॥ ४३७ ॥
मुरल्याख्योऽपरैर्वंशो विंशत्यङ्गुलकः श्रितः ।
द्वाविंशत्यङ्गुलोऽप्यन्यो वंशस्तज्ज्ञेषु दृश्यते ॥ ४३८ ॥
तं च श्रुतिनिधिं प्राहुर्वंशं वंशविदो जनाः ।
अतिमन्द्रध्वनित्वेन नेष्यतेऽसौ विचक्षणैः ॥ ४३९ ॥

उमापतिरित्युच्यते । **मनुर्वंशश्चतुर्दश इति** । तत्र चतुर्दशो वंशः, चतुर्दशाङ्गुल इत्यर्थः । नतु चतुर्दशो वंशः । षोडशः स्यादित्यपि षोडशाङ्गुलान्तर इत्यर्थः । नतु षोडशो वंशः । **अन्वर्थ इति** । षोडशाङ्गुल इति संज्ञा लक्षणं चेत्यर्थः ॥ ४३२–४३६ ॥

(सु०) वंशभेदानाह—**वंशस्येति** । मुखपूरणरन्ध्रस्यताररन्ध्रस्य च यो मध्यभागः अष्टादशाङ्गुलपर्यन्तं तस्मादेकैकाङ्गुलवृद्ध्या चतुर्दशवंशा भवन्ति । तेषां नामान्याह—**उमापतिरिति** । तत्र वर्धितानामेवाङ्गुलानां संख्या-निर्देशः । द्व्यङ्गुल उमापतिः ; त्र्यङ्गुलः त्रिपुरुषः ; चतुरङ्गुलः चतुर्मुखः ; पञ्चाङ्लः पञ्चवक्त्रः ; षडङ्गुलः षण्मुखः ; सप्ताङ्गुलो मुनिः ; अष्टाङ्गुलो वसुः ; नवाङ्गुलो नाथेन्द्रः ; दशाङ्गुलो महानन्दः ; एकादशाङ्गुलो रुद्रः ; द्वादशाङ्गुल आदित्यः ; चतुर्दशाङ्गुलो मनुः ; षोडशाङ्गुलः कलानिधिः ; अष्टादशाङ्गुल अन्वर्थ एव । ॥ ४३२–४३६ ॥

(क०) 'एकैकाङ्गुलवृद्ध्या स्युः' इत्येकादिक्रमेण प्रक्रम्य त्रयोदश पञ्चदशसप्तदशाङ्गुलानां परित्यागे हेतुमाह—**अविस्पष्टान्तरत्वेनेति** । अविस्पष्टान्तरं भेदो यस्येति तथोक्तः, तस्य भावस्तत्त्वम् । अयमर्थः— पूर्वोत्तरयोः षोडशाष्टादशाङ्गुलयोः सारूप्येण मध्यमस्य सप्तदशाङ्गुलस्य ताभ्यां भेदे विद्यमानेऽप्यविस्पष्टः संस्तयोर्भ्रान्तिं जनयतीति । **तद्वदिति** ;

विरलाश्चातितारत्वाद्वंशा पञ्चाङ्गुलादधः ।
अष्टादशाङ्गुले वंशे स्वररन्ध्रेषु सप्तसु ॥ ४४० ॥
मुद्रितेषु भवेत्षड्जो मन्द्रसप्तकसंस्थितः ।
षट्स्वेवमन्यवंशेषु स्युः क्रमादृषभादयः ॥ ४४१ ॥
आरभ्याष्टाङ्गुलादेवमधो वंशेषु सप्तसु ।
मध्यस्थानगताः सप्तोद्यन्ति षड्जादयः क्रमात् ॥ ४४२ ॥

उक्तहेतुना त्रयोदशाङ्गुलः पञ्चदशाङ्गुलश्च नेष्ट इति संबन्धः । द्वादशाङ्गुलादर्वाचीनेषु वंशेषु त्वङ्गुलानामल्पसंख्यात्वेन भेदस्य स्फुटत्वात् भ्रान्तिर्न जायत इति भावो ज्ञेयः । एवमेकवीरादयः पञ्चदश वंशभेदा भवन्ति ॥ ४३७–४३९- ॥

(सु०) ननु तत्र त्रयोदशाङ्गुलः पञ्चदशाङ्गुलः सप्तदशाङ्गुलः कथं नोक्तः? अत आह—अविस्पष्टेति । मतान्तरमाह—मुरल्याख्येति । विंशत्यङ्गुलो मुरली अपरैराचार्यैः श्रितोऽङ्गीकृतः । द्वाविंशेति । द्वाविंशत्यङ्गुलो वंशो दृश्यते ; तं वशं श्रुतिनिधिरिति वांशिका आहुः । सूक्ष्मध्वनित्वेन असौ सुज्ञैः नाङ्गीक्रियते । पञ्चाङ्गुलाद्या वंशा अतितारत्वात् विरलाः, न सर्वैराद्रियन्त इत्यर्थः ॥ ४३७–४३९- ॥

(क०) **पञ्चाङ्गुलादध इति** । चतुरङ्गुलत्र्यङ्गुलद्व्यङ्गुलैकाङ्गुलान्तरा एव वंशा इत्यर्थः । अयमभिप्रायः—वंशस्यातिदीर्घत्वेऽतिमन्द्रस्वरत्वम्, अतिह्रस्वत्वेऽतितारस्वरत्वं वा सर्वगातृसाधारणत्वाभावाद्दोष इति । **अष्टादशाङ्गुल इति** । अस्मिन् वंशे सप्तसु स्वररन्ध्रेषु । **मुद्रितेष्विति** । वायुनिर्गमननिमित्तमदृष्टमष्टमं रन्ध्रं मुक्त्वा सप्तमादिषु सप्तसु रन्ध्रेषु यथाशास्त्रं हस्तद्व्यङ्गुलमुखैः पिहितेषु सत्सु मन्द्रसप्तकस्य आदितः षड्जो भवेत् । **एवं षट्स्वन्यवंशेषु ऋषभादयः क्रमात्स्युरिति** । कला-

तारस्थानस्थितः षड्जस्त्वेकवीरस्य जायते ।
सर्वेष्वेतेषु वंशेषु मुक्ते रन्ध्रद्वयेऽन्तिमे ॥ ४४३ ॥
स्वरो द्वितीयो जायेत तृतीयाद्यास्ततः परम् ।
सप्तमान्ताः प्रजायन्ते त्र्यादिरन्ध्रविमोचनात् ॥ ४४४ ॥

निधौ, सप्तरन्ध्रमुद्रणे कृते मन्द्रर्षभो भवेत् । **मनौ,** मन्द्रगान्धारः ; **आदित्ये,** मन्द्रमध्यमः ; **रुद्रे** मन्द्रपञ्चमः ; **महानन्दे,** मन्द्रधैवतः ; **नाथेन्द्रे,** मन्द्रनिषाद इति क्रमो द्रष्टव्यः । **आरभ्येत्यादि** । अष्टाङ्गुलात् वसुसंज्ञकात् द्वादशादारभ्य अधः सप्तसु वंशेषु ; एवमुक्तप्रकारेण मध्यस्थानगताः षड्जादयः सप्त क्रमादुद्भवन्तीति । **वसौ,** सप्तस्वररन्ध्रेषु मुद्रितेषु मध्यषड्जो भवेत् ; **मनौ,** मध्यर्षभः ; **षण्मुखे,** मध्यगान्धारः ; **पञ्चवक्त्रे,** मध्यमध्यमः ; **चतुर्मुखे,** मध्यपञ्चमः ; **त्रिपुरुषे,** मध्यधैवतः ; **उमापतौ,** मध्यनिषादश्च क्रमेण भवेदित्यर्थः ॥ -४४०–४४२ ॥

(सु०) स्वरोत्पत्तिप्रकारमाह—**अष्टादशाङ्गुल इति** । सप्तसु रन्ध्रेषु मुद्रितेषु पिहितेषु मन्द्रषड्जो जायते । अन्त्यरन्ध्रेषु पिहितेषु क्रमात् ऋषभादयः षट्स्वरा जायन्ते । अथवा अन्येषु वंशेषु ऋषभादयो जायन्त इति व्याख्येयम् । **आरभ्येति** । अष्टाङ्गुलवंशमारभ्य सप्तसु वंशेषु सप्त षड्जादयः स्वराः क्रमात् उदयन्ति उद्यन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ -४४०–४४२ ॥

(क०) **तारस्थानस्थित इति** । एकवीराख्यवंशस्य तु पूर्ववद्रन्ध्रमुद्रणे क्रियमाणे तारषड्जो जायते । **सर्वेष्वित्यादि** । **एतेषु** अष्टादशाङ्गुलादिषु **अन्तिमे रन्ध्रद्वये मुक्ते** सति अमुद्रिते सति । **द्वितीयः स्वरो जायतेति** । यस्मिन् वंशे यः स्वरः प्रथमत्वेन जायत इत्युक्तम् ; तदपेक्षया तत्र द्वितीयो जायत इत्यर्थः । तद्यथा—अष्टादशाङ्गुले द्वितीयो

मुक्ते तुताररन्ध्रेऽन्यरन्ध्रेषु पिहितेषु च ।
अष्टमस्वरसंभूतिः पूर्वाचार्यैरुदीरिता ॥ ४४५ ॥
व्यक्तमुक्ताङ्गुलित्वेन समग्रो जायते स्वरः ।
अङ्गुल्याः कम्पने तत्र श्रुतिरेकापचीयते ॥ ४४६ ॥
श्रुतिद्वयं त्वर्धमुक्ते तत्कम्पे तु श्रुतित्रयम् ।
अन्यथा वर्णयन्तीह केचित्सप्तस्वरोदयम् ॥ ४४७ ॥

मन्द्रर्षभः; कलानिधौ द्वितीयो मन्द्रगान्धारः; एवं सर्वत्रोह्यम् । **ततः त्र्यादिरन्ध्रविमोचनात्तृतीयाद्याः सप्तम्यन्ताः क्रमाज्जायन्त इति** । पूर्ववत् तत्तदपेक्षया ते ते तृतीयादयो द्रष्टव्याः । तद्यथा—अष्टादशाङ्गुले वंशे अन्तिमरन्ध्रद्वये मुक्ते सति मन्द्रषड्जात् तृतीयो मन्द्रगान्धारः; कलानिधौ रन्ध्रत्रये मुक्ते मन्द्रर्षभात् तृतीयो मन्द्रमध्यमः; एव सर्वत्र द्रष्टव्यम् । तथा च रन्ध्रचतुष्टयविमोचनेऽपि तत्तदपेक्षया चतुर्थस्वरादयो द्रष्टव्याः । **मुक्ते त्विति** । **अष्टमस्वरसंभूतिरिति** । यस्मिन् वंशे ताररन्ध्रादिसप्तरन्ध्रमुद्रणे कृते यः स्वरो जायते, अन्यरन्ध्रेषु पिहितेषु ताररन्ध्रे मुक्ते स एवाष्टमत्वेन जायत इत्यर्थः । **व्यक्तमुक्ताङ्गुलित्वेन समग्र इति** । शुद्धावस्थोक्तश्रुतियुक्त इत्यर्थः । **अङ्गुल्याः कम्पने त्वत्र स्वर एका श्रुतिरपचीयत इति** । स स्वरः स्वोपान्त्यश्रुतिं गच्छतीत्यर्थः । **श्रुतिद्वयं त्विति** । अर्धमुक्ते श्रुतिद्वयमपचीयते । **तत्कम्पे त्विति** । अर्धमुक्ताङ्गुलिकम्पे तु श्रुतित्रयमपचीयत इति संबन्धः ॥ ४४३–४४७ ॥

(सु०) तारस्थानस्थित इति । तारः षड्जः एकवीरस्योत्पद्यते । सर्वेष्विति । वंशेषु अन्त्यरन्ध्रद्वये मुक्ते द्वितीयः स्वरो जायते । तृतीयचतुर्थाद्याः सप्तमपर्यन्ताः द्विकत्रिकचतुरादिरन्ध्रमोचनात् जायन्ते । मुक्त इति । ताररन्ध्रे मुक्ते अन्यरन्ध्रेष्वाच्छादितेषु अष्टमस्वरोत्पत्तिः । व्यक्तेति । व्यक्तमेवाङ्गुलि-

अर्धेन्दुनागफणवद्वंशे स्थाप्यं करद्वयम् ।
वामस्यानामिकाङ्गुल्या षड्जो मध्यमया पुनः ॥ ४४८ ॥
ऋषभः स्यात्प्रदेशिन्या गान्धार इति वामतः ।
त्रयः स्वराः प्रजायन्ते चत्वारो दक्षिणात्करात् ॥ ४४९ ॥
कनिष्ठया मध्यमः स्यात्पञ्चमोऽनामया स्वरः ।
धैवतः स्यान्मध्यमया प्रदेशिन्या निषादवान् ॥ ४५० ॥

मोचने संपूर्णः स्वरो जायते । तस्य अङ्गुलिकम्पने एकश्रुतिहीनस्वरोत्पत्तिरपचीयते, हीयत इत्यर्थः । अर्धमुक्ते रन्ध्रे श्रुतिद्वयं हीयते । तस्य कम्पे तिस्रः श्रुतयो हीयन्ते ॥ ४४३–४४७ ॥

(क०) मतान्तरेण वंशेषु स्वरोत्पत्तिं दर्शयितुमाह—**अर्धेन्दुनागफणवदिति** । अर्धेन्दुः अर्धचन्द्रः, नागफणो हस्तविशेषः । वक्ष्यति च ;

'एकतोऽङ्गुलिसंघाते यत्राङ्गुष्ठे स्थितेऽन्यतः ।
चन्द्ररेखाकृतिर्भाति सोऽर्धचन्द्रोऽभिधीयते ॥'

इति । नागफणः सर्पशिरा नाम हस्तविशेषः ;

'पताको निम्नमध्यो यः स तु सर्पशिराः करः'

इति वक्ष्यमाणलक्षणः, तद्वत् । ताविव अर्धेन्दुनागफणाविव । अत्र वत्करणेन तयोः सादृश्यं गम्यते, न तु तावेव । एतदुक्तं भवति, 'करद्वयेऽङ्गुष्ठयोः पृथक्स्थित्या प्रत्येकमर्धेन्दुवदितरासामङ्गुलीनामूर्ध्वाभिमुखीनां नतत्वेन प्रत्येकं नागफणवच्च प्रतीतिर्यथा भवति तथा' इति । एवंरूपं करद्वयं वंशे स्थाप्यम् । अङ्गुष्ठयोर्भागयोर्वंशं धृत्वा अङ्गुलीभागौ संनिवेश्येत्यर्थः । वामस्यानामया षड्जः स्यादित्यादिना हस्तयोर्व्यत्यासेन संनिवेशः सूचितः ।

स्थानत्रयस्य [1]निष्पत्तिर्नैवास्मिन्नन्यथा जगुः ।
सुशिक्षितेन रचितात्फूत्कारान्मध्यसप्तके ॥ ४५१ ॥
जायन्ते वैणशारीरस्वरसंवादिनः स्वराः ।
तारस्था मुखसंयोगसंकटे मुखरन्ध्रके ॥ ४५२ ॥
तं वादनप्रकारं च टीपामाचक्षते जनाः ।
तया यद्वाद्यते रन्ध्रे तत्स्वरो द्विगुणो भवेत् ॥ ४५३ ॥
रन्ध्रस्य मुखसंयोगविप्रकर्षात्तु मन्द्रगाः ।

स्थानत्रयस्येति । अस्मिन् पक्षे, **स्थानत्रयस्य** ; मन्द्रमध्यताराख्यस्य **निष्पत्तिर्नैवेति** । **अन्यथा** ; प्रकारान्तरेण जगुः । अन्य आचार्या इति शेषः । **सुशिक्षितेनेति** ; न सर्वसाधारणमित्यर्थः । **तेन रचितात्फूत्कारादिति** । मुखरन्ध्रयोः संयोगविशेषकृतादित्यर्थः । **मध्यसप्तके वैणशारीरस्वरसंवादिन इति** । वंशस्य मध्यसप्तकस्थिताः स्वरा वैणैः शारीरैश्च स्वरैरेकतारूपा इत्यर्थः । **मुखसंयोगसंकटे मुखरन्ध्रक इति** । अतिसंनिकृष्टत्वेनेत्यर्थः । **तत्स्वरो द्विगुणो भवेदिति** फूत्कारेण प्रयत्नविशेष उक्तः ; तदा तारस्थाः स्वरा भवन्ति । **मुखसंयोगविप्रकर्षादिति** प्रयत्नशैथिल्यमुक्तम् ; तदा मन्द्रगाः स्वरा भवन्ति ॥ ४४८–४५३- ॥

(सु०) मतान्तरेणान्यथा स्वरोत्पत्तिमाह—**अन्यथेति** । करद्वयमर्धचन्द्र-नागफणवत् स्थापनीयम् । वामकरः अर्धचन्द्रवद् विमुखः । दक्षिणकरः नागफणवत् संमुखः । तत्र वामहस्तमुक्तया अनामिकया षड्ज उत्पद्यते ; मध्यमया ऋषभः ; तर्जन्या गान्धारः ; दक्षिणहस्तस्य कनिष्ठया मध्यमः ; अनामिकया पञ्चमः ; मध्यमया धैवतः ; तर्जन्या निषादः ; ते च आचार्या अस्मिन् स्वरोत्पत्तिप्रकारे स्थानत्रयस्य उत्पत्तिमन्यथा आहुः । सुशिक्षितेन

[1] निष्पत्तिस्ते चास्मिन्नन्यथा जगुः इति सुधाकरपाठः.

तीव्रातीव्रतया वायोः शीघ्रमन्थरभावतः ॥ ४५४ ॥
पूरणापूरणाभ्यां चोपचयापचयाद् ध्वनेः ।
कुर्वन्त्येकत्र रन्ध्रेऽपि तज्ज्ञा नानास्वरोदयम् ॥ ४५५ ॥
कम्पिता वलिता मुक्तार्धमुक्ता च निपीडिता ।
इति वंशे गतिः प्रोक्ता शार्ङ्गदेवेन पञ्चधा ॥ ४५६ ॥
अधरस्थस्य वंशस्य कम्पनात्कम्पिता मता ।
वर्णालंकारनिष्पत्तिः प्रयोगेऽस्याः प्रयोजनम् ॥ ४५७ ॥

इति कम्पिता

भवेत्संचारिनिष्पत्तौ वलिताङ्गुलिचालनम् ।

इति वलिता

वादकेन कृतात् फूत्कारात् मध्यसप्तके स्वराः वीणास्वरवत् शरीरोत्पन्नस्वरवच्च जायन्ते । मुखसंयोगेन संकटे छिद्रे तारस्थानस्वरोत्पत्तिः । अयं वादनप्रकारो टीपा इत्युच्यते । तया टीपया यद् रन्ध्रे वाद्यते तत्स्वरो द्विगुणो भवेत् द्वैगुण्यं प्राप्नोति । रन्ध्रस्य मुखसंयोगेन पूरणेन सविप्रकर्षं दूरत्वे क्रियमाणे स्वराणां मन्द्रत्वं भवतीति ॥ ४४८–४५३- ॥

(क०) एवं फूत्कारप्रयत्नभेदेन स्थानत्रयस्य निष्पत्तिमुक्त्वा ततोऽपि कुशलैरेकस्मिन्नेव रन्ध्रे नानास्वरोदयः क्रियत इत्याह—**तीव्रातीव्रतयेत्यादिना** ॥ -४५४, ४५५ ॥

(सु०) तीव्रेति । वायोः तीव्रातीव्रत्वेन शीघ्रत्वेन स्थिरत्वेन पूरणत्वेन अपूरणत्वेन च ध्वनेः पुष्टापुष्टत्वेन निर्गमाय एकस्मिन्नेव छिद्रे तज्ज्ञाः वादने प्रवीणाः अनेकस्वरानुत्पादयन्ति ॥ -४५४, ४५५ ॥

(क०) अथ वंशे पञ्च गतीर्दर्शयति—**कम्पितेत्यादि । अर्धमुक्तेरिति ।**

रन्ध्रेऽखिलेऽङ्गुलीमुक्ते मुक्ता स्यान्मुक्तशब्दकृत् ॥ ४५८ ॥

इति मुक्ता

अर्धमुक्तार्धमुक्तेः स्याद् धृतशब्दविधायिनी ।

इत्यर्धमुक्ता

समन्तात्सर्वरन्ध्राणि पिधायाङ्गुलिभिर्यदा ॥ ४५९ ॥
वंशं पूरयते तज्ज्ञैस्तदा ज्ञेया निपीडिता ।

इति निपीडिता

अत्र कीर्तिधरस्त्वन्यां व्यवस्थामभ्युपागमत् ॥ ४६० ॥
षट्सप्ताष्टाङ्गुला वंशास्तारस्वरविधायकाः ।
मध्यस्वरा नवदशैकादशाङ्गुलकास्त्रयः ॥ ४६१ ॥
अङ्गुलैर्यो द्वादशभिः स्यात्त्रयोदशभिश्च यः ।
हेतू मन्द्रस्वराणां तौ सर्ववंशमयः पुनः ॥ ४६२ ॥

अङ्गुल्यग्रार्धेन रन्ध्राग्रमुक्तेः हेतोरित्यर्थः । धृतशब्दविधायिनीति । उत्पन्नं शब्दं धारयन्तीत्यर्थः ॥ ४५६–४५९- ॥

(सु०) वंशगतिं विभजते—कम्पितेति । कम्पितादिभेदेन वंशवादनप्रकारः पञ्चविधः । एतेषां क्रमाल्लक्षणमाह—अधरस्थस्येति । अधरस्थितस्य वंशस्य कम्पने क्रियमाणे कम्पिता गतिः ; अङ्गुलिचालनात् वलिता, तस्याः संचारिवर्णनिष्पत्तिः प्रयोजनम् । रन्ध्रात् सर्वाङ्गुलिमोचने मुक्ता ; अर्धमोचने अर्धमुक्ता ; सर्वरन्ध्राणि सर्वतोऽङ्गुलिभिः आच्छाद्य वंशपूरणे निपीडिता ॥ ४९६–४९९- ॥

(क०) मतान्तरेण वंशव्यास्थामाह—अत्र कीर्तिधर इत्यादि । अत्र वंशविषये, अन्यां व्यवस्थां ; वक्ष्यमाणस्थानत्रयव्यवस्थाम् , अभ्युपागमत्

चतुर्दशाङ्गुलो वंशस्त्रिस्थानस्वरसाधकः ।
वर्णालंकारधात्वादिवाद्यसंवादनक्षमः ॥ ४६३ ॥
एवं वंशा नवैवेति युक्तायुक्तविदो विदुः ।
केचिद्देशीविदो वंशानेकवीरादिकानसून ॥ ४६४ ॥
मानान्तरेणाभिदधुस्तेषां मतमिदं ब्रुवे ।
प्राक् चतुर्दशवंशात्तेऽङ्गुलं पञ्चयवं जगुः ॥ ४६५ ॥
चतुर्दशादिवंशेषु सार्धपञ्चयवं त्विदम् ।
चतुर्दशाङ्गुलं दण्डमेकवीरे प्रचक्षते ॥ ४६६ ॥

अभ्युपगतवान् । तामेव दर्शयति—**षट्सप्तेत्यादिना । सर्ववंशमय इति ।** उक्ताष्टविधवंशरूप इत्यर्थः । अत्र **त्रिस्थानस्वरसाधक इति** हेतुगर्भितं विशेषणम् ॥ ४६०–४६३- ॥

(सु०) मतान्तरेण स्वरोत्पत्तौ वंशव्यवस्थामाह—**अत्रेति । कीर्तिधर**-नामा आचार्यः, अन्यां व्यवस्थामङ्गीकृतवान् । षडङ्गुलाः सप्ताङ्गुलाः अष्टाङ्गुलाश्च वंशाः तारस्वरान् कुर्वन्ति । नवाङ्गुला दशाङ्गुलाः एकादशाङ्गुलाश्च मध्यस्वरान् ; द्वादशाङ्गुलत्रयोदशाङ्गुलौ द्वौ वंशौ मन्द्रस्वरोत्पादकौ । यस्तु पुनः सर्वेषां वंशानामन्तर्भावात् सर्ववंशमयः चतुर्दशाङ्गुलो वंशः समन्द्रमध्यतारानपि स्वरान् उत्पादयति । वर्णालंकारादीनां विस्तारादिधातूनां ततादिवाद्यानां च प्रकाशने समर्थः । एवं नवैव वंशा इति ॥ ४६०–४६३- ॥

(क०) अथ केषांचिद्देशीविदां मतेनैतानेवैकवीरादिकान् वंशान् मानान्तरेण भिन्नलक्षणान् दर्शयितुमाह—**केचिद्देशीविद इत्यादि । ते;** देशीविदः । चतुर्दशात् मनुसंज्ञकात् वंशात् प्राक् प्राक्तनेषु आदित्याद्येकवीरान्तेषु, **अङ्गुलं पञ्चयवं जगुरिति ;** पञ्चयवमितमङ्गुलप्रमाणमाहुरित्यर्थः । अत्र चतुर्दशादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । अत एव चतुर्दशादिवंशेष्विस्युच्यते ।

सार्धाङ्गुलौ शिरःप्रान्तौ पृथग्जातिमुखेऽङ्गुलम् ।
मानं तारादिरन्ध्राणि प्रत्येकं त्रियवानि तु ।। ४६७ ।।
त्रियवान्यन्तरालानि पृथक् स्थानेषु मूलतः ।
पञ्चमांशोनितं मानं कनिष्ठापर्वमध्यतः ।। ४६८ ।।
उमापतेस्तु वंशस्य दण्डः पञ्चदशाङ्गुलः ।
पादोनेन यवद्वन्द्वेनाधिकोऽस्यान्तरेषु तु ।। ४६९ ।।
सपादत्रियवं मानं पृथगन्यत्तु पूर्ववत् ।
अङ्गुलैः सप्तदशभिर्यवयुग्माधिकैर्मतः ।। ४७० ।।
दण्डस्त्रिपुरुषे वंशे पृथगन्तरसप्तके ।
यवोनमङ्गुलं मानमपरं लक्ष्म पूर्ववत् ।। ४७१ ।।

चतुर्दशादिवंशेषु मनुकलानिध्यष्टादशाङ्गुलेषु त्रिषु वंशेषु, इदम् ; अङ्गुलम् ; सार्धपञ्चयवमिति पूर्ववंशेभ्यो मानभेदकथनम् । शिरःप्रान्तौ ; मूलाग्रभागादित्यर्थः । जातिमुखं नाम शूत्काररन्ध्रम् ॥ -४६४–४८३- ॥

(सु०) मतान्तरमाह—केचिदिति । देशीविदः, देशीज्ञाः केचित् एकवीरप्रमुखान् अमून् वंशान् अन्येन प्रमाणेन आहुरिति । चतुर्दशवंशात् पूर्वेषु वंशेषु पञ्चयवमङ्गुलम् । चतुर्दशवंशमारभ्य अन्येषु वंशेषु सार्धपञ्चयवमङ्गुलमिति । एकवीरे नवच्छिद्रे वंशे दण्डश्चतुर्दशाङ्गुलः, मस्तकप्रदेशः प्रान्तश्च सार्धाङ्गुलः । जातिमुखे फूत्काररन्ध्रे अङ्गुलप्रमाणम् ; तारादिच्छिद्राणि यवत्रयप्रमाणानि ; रन्ध्रान्तरालानि पृथक् स्थानेषु मूलतः पञ्चमांशन्यूनं कनिष्ठाया मध्यपर्वमानम् ॥ -४६४–४६८ ॥

(सु०) उमापतेरिति । उमापतिसंज्ञकस्य वंशस्य पञ्चदशाङ्गुलो दण्डः पादोनयवद्वयेनाधिकः, अस्य वंशस्य अन्तरालेषु सपादयवत्रयं पृथक् प्रमाणम् । अन्यत्पूर्ववत् । त्रिपुरुषे वंशे, पञ्चयवाधिकं सप्तदशाङ्गुलो

यवद्वयाधिकैः सार्धैरष्टादशभिरङ्गुलैः ।
मितश्चतुर्मुखे दण्डे शिरोन्तौ तु मितौ पृथक् ॥ ४७२ ॥
पादोनाभ्यामङ्गुलाभ्यां लक्षणं पूर्ववत्परम् ।
यवस्य सार्धपादेन न्यूना द्वाविंशतिर्मता ॥ ४७३ ॥
अङ्गुलानां दण्डमानं पञ्चवक्त्रे शिरोन्तयोः ।
सार्धाङ्गुलद्वयं मानं पृथगन्तरसप्तके ॥ ४७४ ॥
चतुर्यवी सार्धपादाभ्यधिकान्यत्तु पूर्ववत् ।
षण्मुखे यवपादाभ्यां सपादाभ्यां सहाङ्गुलैः ॥ ४७५ ॥
चतुर्विंशतिसंख्यैः स्याद्दण्डः परिमितस्ततः ।
ताराद्यष्टसु रन्ध्रेषु सपादस्त्रियवा मितिः ॥ ४७६ ॥
प्रत्येकमन्तरालेषु षोडशांशोनिता यवाः ।
पञ्चमानमिताः शेषं लक्ष्म स्यात्पञ्चवक्त्रवत् ॥ ४७७ ॥
इतः परेषु वंशेषु सप्तस्वभ्यधिको यवः ।
स्वमानाद् दृश्यतेताररन्ध्रे जातिमुखान्तरे ॥ ४७८ ॥
युक्ता यवेन सार्धेनाङ्गुलषड्विंशतिर्भवेत् ।

दण्डः, अन्तरालं तु पृथग्यवोनाङ्गुलसंमितमिति । चतुर्मुखे वंशे, यवद्वयाधिकसार्धाष्टादशाङ्गुलो दण्डः, मस्तकः प्रान्तश्च पृथक्पादोनाङ्गुलद्वयपरिमितः । पञ्चवक्त्रे वंशे, यवस्य सार्धपादन्यूनद्वाविंशत्यङ्गुलो दण्डः ; मस्तकप्रान्तौ सार्धाङ्गुलद्वयप्रमाणौ ; अन्तरालानि सार्धपादाधिकचतुर्यवमितानि ; अन्यत्तु पूर्ववत् । षण्मुखे वंशे, स्वचतुर्थांशयुक्तयवचतुर्थांशद्वयसहितश्चतुर्विंशत्यङ्गुलो दण्डः ; ताराद्यष्टरन्ध्राणि सपादत्रियवप्रमाणानि ; रन्ध्रान्तरालानि षोडशांशन्यूनपञ्चयवप्रमाणानीति ॥ ४६९–४७७ ॥

(सु०) इत इति । इतः परेषु अन्येषु सप्तसु वंशेषु ताररन्ध्रे जातिमुखे

प्रमाणं मुनिदण्डस्य मानं रन्ध्राष्टके पुनः ॥ ४७९ ॥
यवत्रयं सार्धपादाधिकं प्रत्येकमीरितम् ।
पृथक्पञ्चयवी सार्धान्तरेष्वन्यत्तु पूर्ववत् ॥ ४८० ॥
वसुवंशे तु दण्डस्याङ्गुलाष्टाविंशतिर्मितिः ।
यवाधिका जातिमुखं यवेनाधिकमङ्गुलम् ॥ ४८१ ॥
यवाधिकाङ्गुला ज्ञेयान्तरालेषु मितिः पृथक् ।
शेषं तु पूर्ववद्वंशे नाथेन्द्रे दण्डसंमितिः ॥ ४८२ ॥
यवपादाधिका त्रिंशदङ्गुलानां शिरोन्तयोः ।
पादोनत्र्यङ्गुलं मानं पृथगन्तरसप्तके ॥ ४८३ ॥
सपादमङ्गुलं मानं खानिमानं तु मूलतः ।
षष्ठभागविहीनं स्यात्कनिष्ठापर्वमध्यमम् ॥ ४८४ ॥
अन्यत्तु पूर्ववद्दण्डे महानन्दस्य संमितिः ।
पादन्यूनेन पादेन यवस्याभ्यधिका भवेत् ॥ ४८५ ॥
द्वात्रिंशदङ्गुलानां तच्छिरोन्तौ त्र्यङ्गुलौ पृथक् ।
सपादाङ्गुलकं जातिमुखमन्तरसप्तके ॥ ४८६ ॥

फूत्काररन्ध्रे अपरा च एकयवाधिको ज्ञातव्यः । युक्तेति । मुनिवंशे ; सार्धयवाधिकषड्विंशत्यङ्गुलः; अष्टौ रन्ध्राणि सार्धचतुर्थांशाधिकयवत्रयमितानि; पृथगन्तरालानि सार्धपञ्चयवमितानि । वसुवंश इति । वसुवंशे ; यवाधिकाष्टाविंशत्यङ्गुलो दण्डः ; जातिमुखं यवाधिकाङ्गुलप्रमाणम् ; तावदेव प्रमाणमन्तरालेष्विति । वंश इति । नाथेन्द्रे वंशे ; यवचतुर्थांशाधिकत्रिंशदङ्गुलो दण्डः ; मस्तकप्रान्तौ चतुर्थांशोनत्र्यङ्गुलौ ; सप्तान्तरालानि सपादाङ्गुलसंमितानि ; खानि मानं तु मूलतः षष्ठांशेन हीनं कनिष्ठाङ्गुल्या मध्यपर्वमितम् । अन्यत्तु पूर्ववत् ॥४७८–४८४-॥

(क०) खानिमानं तु मूलत इति । खानिर्नाम यावद्दण्डमायातं

पृथक्सपादपादेनाभ्यधिकं मानमङ्गुलम् ।
मूलतः सप्तमांशोनकनिष्ठामध्यपर्वणा ॥ ४८७ ॥
मिता खानिः परं लक्ष्म पूर्वोक्तं तैरुदीरितम् ।
सपादानि चतुस्त्रिंशदङ्गुलानि मितिर्भवेत् ॥ ४८८ ॥
यवार्धसहितारुद्रदण्डस्यान्तरसप्तके ।
सार्धाङ्गुलं पृथङ्मानं कनिष्ठामध्यपर्वणा ॥ ४८९ ॥
खानिः परिमिता शेषं पूर्ववंशवदिष्यते ।
सप्तत्रिंशद्यवार्धेनाभ्यधिकान्यङ्गुलानि तु ॥ ४९० ॥
आदित्ये दण्डमानं स्यात्पादोनं त्वङ्गुलद्वयम् ।
अन्तरेषु पृथङ्मानमपरं रुद्रवंशवत् ॥ ४९१ ॥
मनोर्दण्डे सपादैकोनचत्वारिंशदङ्गुलम् ।

गर्भे सुषिरम्; तस्य मानं षष्ठभागविहीनं मध्यमं कनिष्ठापर्व स्यादिति । तेन मितमित्यर्थः । मूलतः, दण्डस्य शिरोभागात् । अस्मिन् मते च वंशलक्षणानि ग्रन्थत एव सुबोधानि ॥ ४८४–५०२- ॥

(सु०) दण्ड इति । महानन्दे वंशे, दण्डः स्वचतुर्थांशन्यूनयवचतुर्थांशाधिकद्वात्रिंशदङ्गुलः ; मस्तकप्रदेशः प्रान्तश्च पृथक् त्र्यङ्गुलः ; सपादाङ्गुलिप्रमाणं जातिमुखं फूत्काररन्ध्रम्; सप्तान्तरालानि मुखचतुर्थांशाधिकाङ्गुलप्रमाणानि ; खानिरन्ध्रं सचतुर्थांशोनकनिष्ठामध्यपर्वमितिः । अथवा खानिरन्ध्राणि मितौ माने इति व्याख्येयम् । सपादानीति । रुद्रवंशस्य दण्डः अर्धयवाधिकसपादचतुस्त्रिंशदङ्गुलः ; अन्तरालानि सार्धाङ्गुलप्रमाणानि ; खानिरन्ध्राणि कनिष्ठामध्यपर्वमितिः ॥ -४८९–४८९- ॥

(सु०) सप्तेति । आदित्यवंशस्य दण्डः अर्धयवाधिकसप्तत्रिंशदङ्गुलः ; पादोनाङ्गुलद्वयपरिमितानि अन्तरालानीति । मनोरिति । मनुवंशस्य दण्डः

यवाधिकं सपादेनाष्टमांशेन यवस्य च ॥ ४९२ ॥
सहितं मानमाख्यातं पादन्यूनाङ्गुलत्रयैः ।
शिरःप्रान्तौ पृथग्जातिमुखे स्यान्मानमङ्गुलम् ॥ ४९३ ॥
षोडशांशोनपादेनाधिकं रन्ध्राष्टके पुनः ।
यवत्रयं पृथक्सार्धमन्तरेषु च सप्तसु ॥ ४९४ ॥
प्रत्येकं यवपादेन न्यूनं स्यादङ्गुलद्वयम् ।
मानं लक्षणमन्यत्तु भेदादादित्यवंशवत् ॥ ४९५ ॥
यवस्य सार्धपादाभ्यां द्वात्रिंशांशे नवाधिकैः ।
चतुश्चत्वारिंशता स्यात्पादोनैरङ्गुलैर्मितः ॥ ४९६ ॥
दण्डः कलानिधौ वंशे शिरोन्तौ त्र्यङ्गुलौ पृथक् ।
अन्तरेष्वङ्गुलद्वन्द्वं सपादयवसंयुतम् ॥ ४९७ ॥
प्रत्येकं मानमाख्यातं लक्ष्मान्यन्मनुवन्मतम् ।
यवस्याष्टमभागेन सपादेन समन्वितैः ॥ ४९८ ॥
अष्टाचत्वारिंशता स्यात्पादोनैः संमितोऽङ्गुलैः ।
अष्टादशाङ्गुले दण्डः सार्धं त्वङ्गुलयोर्द्वयम् ॥ ४९९ ॥

सपादाष्टमांशसहितयवाधिकः सचतुर्थांशैकोनचत्वारिंशदङ्गुलः; मस्तकप्रान्तौ प्रत्येकं पादोनाङ्गुलत्रयपरिमितौ; जातिमुखे फूत्काररन्ध्रे सषोडशांशचतुर्थांशाधिकमङ्गुलं मानम्। अन्यान्यष्टरन्ध्राणि सार्धयवत्रयमितानि सप्तान्तरालानि यवचतुर्थांशोनाङ्गुलद्वयमितानीति ॥ -४९०–४९९ ॥

(सु०) यवस्येति। सार्धयवपादाभ्यां द्वात्रिंशांशविभागेन चाधिकपादोनचतुश्चत्वारिंशदङ्गुलः कलानिधेर्दण्डः; मस्तकप्रान्तावङ्गुलत्रयमितौ; सचतुर्थांशयवाधिकद्व्यङ्गुलप्रमाणान्यन्तरालानीति। यवस्येति। अष्टादशाङ्गुलवंशस्य दण्डः सपादयवाष्टमभागाधिकपादोनाष्टाचत्वारिंशदङ्गुलः; सार्ध-

अन्तरेषु पृथङ्मानं वेद्यमन्यत्कलानिधेः ।
नात्र त्रयोदशो वंशो न वा पञ्चदशाङ्गुलः ॥ ५०० ॥
इष्यतेऽल्पान्तरत्वेन न च सप्तदशाङ्गुलः ।
एवं पञ्चदशैवैते वंशास्तेषामिमे मताः ॥ ५०१ ॥
माधुर्यरक्तिसंयुक्ता रागाभिव्यक्तिहेतवः ।
यदिदं लक्ष्म शास्त्रोक्तं यच्च देशीगतं मतम् ॥ ५०२ ॥
ते द्वे रञ्जयितुं शक्ते न मनांसि कलाविदाम् ।
वक्त्रे फूत्काररन्ध्रस्थे कस्य वा विततात्कृतेः ॥ ५०३ ॥
स्वररन्ध्राण्याप्नुयातामपि दीर्घतरौ करौ ।
अन्तरं स्वररन्ध्राणामुक्तमर्धाङ्गुलं च यत् ॥ ५०४ ॥
शास्त्रेण तेन कस्यापि स्वरस्य व्यक्तिरीरिता ।
ये पूर्वोक्तक्रमाः सप्त स्वराः सरिगमादयः ॥ ५०५ ॥
मानेऽत्र दृश्यते तेषां नासौ क्रमपरिक्रमः ।
मूर्च्छनारागभाषादेः सुदूरोत्सारिता कथा ॥ ५०६ ॥

द्व्यङ्गुलान्यन्तरालानि । त्रयोदशाङ्गुलादयो वंशाः अन्येभ्यः स्वल्पान्तरत्वात् नेष्यते नाभीष्टा इत्यर्थः । तेषामाचार्याणामेवमुक्ताः । पञ्चदश वंशाः माधुर्यादियुक्ता रागाभिव्यक्तेः कारणमिति ॥ ४९६–५०१- ॥

(क०) 'यदिदं लक्ष्म' इत्यादिना पूर्वोक्तं लक्षणद्वयमरञ्जकमित्युक्त्वा अङ्गुष्ठपर्वदैर्घ्याङ्गुलमानेन यल्लक्षणं तत्प्रशंसति—**वक्त्रे फूत्काररन्ध्रस्थ इत्यादि** । **विततात्कृतेः** कस्य वा वांशिकस्य दीर्घतरावपि करौ स्वररन्ध्राण्याप्नुयातामिति काका नैवाप्नुयातामिति गम्यते । फूत्कारध्वनिनैव तस्यापि पारवश्यं भवतीति भावः । पुनरपि शास्त्रोक्तमुपालभते—**अन्तरं स्वररन्ध्राणामित्यादिना** तदास्तामित्यन्तेन । **मूर्च्छनाराग-**

किंचिच्छास्त्रकृतां प्राचामाचार्याणां महात्मनाम् ।
उपालम्भोऽपि दोषाय किं तया कथयापि नः ॥ ५०७ ॥
तदास्तामुच्यते किंतु केचिद्देशीविदः प्रति ।
माने पञ्चयवे कस्माद् दृश्यतेऽत्र यवोऽधिकः ॥ ५०८ ॥
सप्ताङ्गुलादिवंशेषु कथं चोर्ध्वं चतुर्दशात् ।
पूर्वमानाधिकाः सन्ति ते सप्ताष्ट नवा यवाः ॥ ५०९ ॥

भाषादेरिति । अत्र रागशब्देन ग्रामरागोपरागा उच्यन्ते; भाषाशब्देन भाषाविभाषान्तरभाषा उच्यन्ते; आदिग्रहणेन रागाङ्गभाषाङ्गक्रियाङ्गोपाङ्गानि गृह्यन्ते, तेषाम्, **कथा सुदूरोत्सारितेति** । मूर्च्छनादयो न भवन्त्येवेत्यर्थः ॥ -५०३–५०७ ॥

(सु०) यदिदमिति । यदिदं शास्त्रोक्तं, यच्च देशीप्रसिद्धं, ते द्वे अपि लक्ष्मणी कलाभिज्ञानां मनांसि रञ्जयितुं न समर्थः । अङ्गुष्ठेति[1] । **अङ्गुलस्य** अङ्गुष्ठपर्वदीर्घेण मानेन अष्टादशसु वंशेषु कृतेषु मुखे फूत्काररन्ध्रस्थिते सति कस्य वादकस्य करौ स्वररन्ध्रं प्राप्नुतः, विततकृतेरपि अतिदीर्घस्यापीत्यर्थः । अन्तरमिति । स्वरच्छिद्राणामर्धाङ्गुलप्रमाणं यदन्तरालमुक्तं शास्त्रे तेन स्वराभिव्यक्तिर्न दृश्यते । य इति । ये षड्जर्षभादयः स्वराः पूर्वमुक्ताः । अनेन मानेन वंशे क्रियमाणे क्रमेणोत्पत्तिः तेषां दृश्यते । मूर्च्छनारागादीनामुत्पत्तिस्तु सुदूरं निरस्त इति पूर्वाचार्यान् प्रति उपालम्भो न युक्तः ॥ -५०२–५०७ ॥

(क०) शास्त्रोक्तानि कानिचिद्वंशलक्षणान्यनुभाष्य, तेषु लक्ष्यविरोधं दर्शयित्वा, तथा शास्त्रे निराकृतानामपि त्रयोदशाङ्गुलादीनां वंशानां लक्ष्ये व्यवहारं दर्शयित्वा पुरातनानां मतं दूषयति—**तदास्तामुच्यते किं त्वित्यादिना सूरिः श्रीकरणाग्रणीरित्यन्तेन** ॥ ५०८–६२३- ॥

[1] श्लोकोऽयं मूले, "ते द्वे" इत्यस्यानन्तरं व्याख्याद्वयानुसारेण योजनीयः ।
अङ्गुष्ठपर्वदैर्घ्यं यदङ्गुलं तत्समीरितम् ।
तेन मानेन वंशेषु कृतेष्वष्टादशादिषु ॥

सार्धपञ्चयवे माने लक्ष्म स्यादव्यवस्थितम् ।
त्रयोदशादयो ये च त्रयो वंशा निराकृताः ॥ ५१० ॥
न तत्रा युक्तिलेशोऽस्ति येन तुष्यन्ति सूरयः ।
अल्पान्तरत्वमुक्तं यत्तदसारतरं पुनः ॥ ५११ ॥
वंशान्तरान्तरैस्तुल्यमन्तरं तेषु दृश्यते ।
द्वादशार्धस्वरन्यूनो यथैकादशवंशतः ॥ ५१२ ॥
मुद्रितः स्वररन्ध्रः स्यात्तथा तस्मात्त्रयोदश ।
एवं चतुर्दशात्पञ्चदशो वंशात्तु षोडशात् ॥ ५१३ ॥
वंशः सप्तदशो लक्ष्माप्रसिद्धमिति चेन्न तत् ।
वक्तुं तदुक्तरीत्या हि शक्यं तेष्वपि लक्षणम् ॥ ५१४ ॥
त्रयोदशाङ्गुलो वंशो विश्वमूर्तिरुदाहृतः ।
अधिकं यवपादेन स्याच्चत्वारिंशदङ्गुलम् ॥ ५१५ ॥

(सु०) देश्यभिज्ञान्प्रति किंचिद्वदाम इत्याह—मान इति । पञ्चयवाङ्गुलमाने सप्ताङ्गुलादिवंशेषु त्रियवाधिकमानं कस्मात् दृश्यते? चतुर्दशाङ्गुलादिवंशेषु पूर्वोक्तमानात् क्रमेण सप्ताष्ट नव च यवाधिका दृश्यन्ते। सार्धपञ्चयाङ्गुले कल्प्यमाने लक्षणमव्यवस्थं स्यात् । त्रयोदशाङ्गुलादिवंशत्रयनिराकरणे च न कारणं पश्यामः । यत्तु स्वल्पान्तरत्वं कारणमुक्तम्, तत्तु अन्येष्वपि तुल्यम् । द्वादश इति । एकादशाङ्गुलाद्वंशात् द्वादशाङ्गुलो वंशः यथा अर्धस्वरेण हीनः तथा द्वादशाङ्गुलाः, त्रयोदशाङ्गुलापि भविष्यति। एवं पञ्चदशसप्तदशाङ्गुलावपि सभवतः लक्षणशास्त्रेष्वनुक्तत्वादप्रसिद्धमिति चेत्, तन्न; हि यस्मात् कारणात् पूर्वोक्तरीत्या लक्षणं कल्पयितुं शक्यते ॥ ५०८–५१४ ॥

(सु०) तदेव कल्पितं लक्षणमाह—त्रयोदशेति । त्रयोदशाङ्गुलो विश्वमूर्तिः, तस्य यवपादाधिकचत्वारिंशदङ्गुलो दण्डः; तारादीन्यष्टौ च्छिद्राणि सार्धत्रियवमितानि, त्रयाणां यवानां समाहारस्त्रियवीति। अन्तरालानि

विश्वमूर्तौ दण्डमानं तारादौ सुषिराष्टके ।
प्रत्येकं त्रियवी सार्धा मानमन्तरसप्तके ॥ ५१६ ॥
अङ्गुलद्वितयं मानं पृथगादित्यवत्परम् ।
युक्तैर्यवेन पादेन द्वाचत्वारिंशदङ्गुलैः ॥ ५१७ ॥
यवस्य चाष्टमांशेन सपादेनाधिकैर्मतः ।
दण्डः श्रीशार्ङ्गिदेवोक्तो वंशे पञ्चदशाङ्गुले ॥ ५१८ ॥
अङ्गुलत्रितयं मानं शिरःप्रान्ते प्रदेशयोः ।
प्रत्येकमन्तरालेषु सप्तस्वर्धयवाधिकम् ॥ ५१९ ॥
अङ्गुलद्वितयं मानं मनुवल्लक्षणं परम् ।
यवस्य सार्धपादेन द्वात्रिंशांशयवाधिकः ॥ ५२० ॥
षट्चत्वारिंशता पादन्यूनैः स्यादङ्गुलैर्मितः ।
दण्डः सप्तदशे वंशेऽन्तरेषु त्वङ्गुलद्वयम् ॥ ५२१ ॥
पृथक्सद्वियवं मानं स्यात्कलानिधिवत्परम् ।
एवं प्रसिद्धलक्ष्माणो रागादिव्यक्तिहेतवः ॥ ५२२ ॥
त्रयोदशादयो वंशा निषिध्यन्ते मुधा परैः ।
अपि पञ्चयवं मानं वंशेष्वष्टादशस्वपि ॥ ५२३ ॥
व्यक्तं प्रगल्भते वक्तुं सूरिः श्रीकरणाग्रणीः ।
तस्माद्देश्यनुसारेण लक्ष्यलक्षणतत्त्ववित् ॥ ५२४ ॥
शार्ङ्गदेवोऽन्यथा वंशस्वरूपं प्रत्यपादयत् ।

(क०) अथ देश्यनुसारेण स्वाभिमतं वंशलक्षणं वक्तुमाह— "तस्माद्देश्यनुसारेण" इत्यादिना "त्रयः प्राग्वन्न संमताः" इत्यन्तेन । मूलशब्दोऽन्वयं याति मध्यमेनात्र पर्वणा इति । कनिष्ठमध्यमपर्वमूलमित्यर्थः । व्याख्यातप्रायमन्यत् ॥ -५२४—६४६- ॥

अङ्गुलं निबबन्धासौ सिद्धं गणितशास्त्रतः ॥ ५२५ ॥
न ह्यङ्गुलं पञ्चयवं दृश्यते शास्त्रलोकयोः ।
अङ्गुलं निस्तुषैः षड्भिस्तिर्यग्भिः स्याद्यवोदरैः ॥ ५२६ ॥
दक्षिणस्य करस्य स्यात्खानिमाने कनिष्ठिका ।
न स्थूला न कृशात्यन्तं गृह्यते किंतु मध्यमा ॥ ५२७ ॥
मूलशब्दोऽन्वयं याति मध्यमेनात्र पर्वणा ।
समा सर्वत्र खानिः स्याद्विषमः स्वरभङ्गकृत् ॥ ५२८ ॥
चतुर्दशाङ्गुलो दण्ड एकवीरस्य दृश्यते ।
तच्छिरः प्रान्तयोर्मानमङ्गुलद्वितयं पृथक् ॥ ५२९ ॥

द्वियवमितानि । युक्तैरिति । पञ्चदशाङ्गुले वंशे ; सपादयवाष्टमांशसहितयवपादाधिकद्विचत्वारिंशदङ्गुलो दण्डः ; शिरः प्रान्तौ त्र्यङ्गुलौ ; अन्तरालानि सप्त अर्धयवाधिकाङ्गुलद्वयमितानि । अन्यल्लक्षणं मनुवत् चतुर्दशाङ्गुलवंशवत् । सप्तदशाङ्गुले वंशे ; दण्डः द्वात्रिंशांशयुक्तसार्धपादाधिकपादोनषट्चत्वारिंशदङ्गुलः ; अङ्गुलद्वयमितान्यन्तरालानि ; अन्यत् षोडशाङ्गुलकलानिधिवत् । अपीति । अष्टादशसु वंशेषु शार्ङ्गदेवः पञ्चयवं मानमपि वक्तुं प्रगल्भते । अपिशब्दो गर्हायाम् ; "अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु" (पाणिनिसूत्रम् १-४-९६) इत्युक्तत्वात् । तस्मात् प्रगल्भत इत्यर्थः । ततो लक्षणमन्यथा प्रत्यपादयत् प्रतिपादयति स्म ॥ ५१९–५२४- ॥

(सु०) अङ्गुलमिति । अङ्गुलं गणितप्रसिद्धमेव । नहि पञ्चयवमङ्गुलं क्वचिद् दृश्यते । गणितप्रसिद्धमेवाङ्गुलमुच्यते । अङ्गुलमिति । निस्तुषैः तुषशून्यैः तिर्यक्स्थितैः षड्भिर्यवोदरमङ्गुलम् । खानिमाने खानिप्रमाणे अस्थूला अकृशा च, मूलशब्दो दक्षिणहस्तस्य कनिष्ठिकया मध्यमपर्वणा संबन्धं याति । खानिः सर्वत्र समैव कर्तव्या । विषमा चेत् स्वरभङ्गं स्वरविकारं करोति । चतुर्दशेति । एकवीरे वंशे ; चतुर्दशाङ्गुलो दण्डः ; शिरःप्रान्तौ

मानं जातिमुखाख्ये स्यात्फूत्कारसुषिरेऽङ्गुलम् ।
ताररन्ध्रं ततोऽधस्तादङ्गुलान्तरितं मतम् ॥ ५३० ॥
षोडशांशाधिकं तस्य मानमर्धाङ्गुलं विदुः ।
तदधोऽधश्च तावन्ति सप्त रन्ध्राणि कल्पयेत् ॥ ५३१ ॥
तेष्वष्टास्वूर्ध्वरन्ध्राणि सप्त स्युः स्वरसिद्धये ।
अन्तिमं वायुरन्ध्रं स्यादन्तरालानि सप्त च ॥ ५३२ ॥
पृथगर्धाङ्गुलान्येषां गर्भरन्ध्रं तु संमितम् ।
मूलतः पञ्चमांशोनकनिष्ठामध्यपर्वणा ॥ ५३३ ॥
खानिस्तदुच्यते देश्यां पूर्वोक्तास्त्रिस्वरादयः ।
त्रयोदशापरे ताररन्ध्रजातिमुखान्तरे ॥ ५३४ ॥
एकैकाङ्गुलवृद्ध्या स्युराचतुर्दशवंशतः ।
उमापतौ दण्डमानं भवेत्पञ्चदशाङ्गुलम् ॥ ५३५ ॥

द्व्यङ्गुलौ ; जातिमुखसंज्ञकं फूत्काररन्ध्रमङ्गुलप्रमाणम् । ततो जातिमुखादधस्ताद्वर्तमानं रन्ध्रं ताररन्ध्रजमित्युच्यते । तत्र अङ्गुलान्तरितं षोडशाधिकार्धाङ्गुलमितं कार्यम् । अन्यान्यपि सप्त रन्ध्राणि तावन्ति कल्पयेदिति । तेष्विति । तेषु ; ताररन्ध्रसहितेषु अष्टसु रन्ध्रेषु सप्तस्वरस्थितये अन्तिमं वायुरन्ध्रमेव । अर्धाङ्गुलप्रमाणानि अन्तरालानि । गर्भरन्ध्रं तु पञ्चमांशोनमूलतः कनिष्ठामध्यपर्वमूलमितम् । तद्गर्भरन्ध्रं तु लोके खानीत्युच्यते । त्रिस्वरादयः पूर्वमुक्ताः । अपरे त्रयोदश ; ताररन्ध्रजातिमुखान्तरे फूत्काररन्ध्रमध्ये एकैकाङ्गुलवृद्ध्या आचतुर्दशवंशतः चतुर्दशाङ्गुलपर्यन्तं ज्ञातव्याः ॥ -५२९–५३४- ॥

(सु०) उमापताविति । उमापतौ वंशे ; पञ्चदशाङ्गुलं दण्डमानं भवेत् । अन्यत्तु लक्ष्म एकवीरवत् । त्रिपुरुषे वंशे पुनः ; यवार्धसहितः सार्ध-

एकवीरवदन्यत्तु लक्ष्म त्रिपुरुषे पुनः ।
दण्डः सार्धैः षोडशभिः सयवार्धैर्मितोऽङ्गुलैः ॥ ५३६ ॥
सप्तान्तराण्यधस्तारात्पृथक्सार्धैस्त्रिभिर्यवैः ।
मितानि लक्षणं शेषं पूर्ववंशवदिष्यते ॥ ५३७ ॥
दण्डश्चतुर्मुखे सार्धाष्टादशाङ्गुलसंमितः ।
पृथक्सप्तान्तरालानि चतुर्भिः साङ्घ्रिभिर्यवैः ॥ ५३८ ॥
मितानि पूर्ववच्छेषं पञ्चवक्त्रे तु संमितिः ।
दण्डश्च यवयुग्मेनाभ्यधिकाङ्गुलविंशतिः ॥ ५३९ ॥
सप्तानामन्तरालानां पृथक्पञ्चयवा मितिः ।
अन्यत्तु पूर्ववल्लक्ष्म दण्डमानं तु षण्मुखे ॥ ५४० ॥
अङ्गुलानां यवार्धानां द्वाविंशतिरुदीरिता ।
सार्धपञ्चयवं मानं पृथगन्तरसप्तके ॥ ५४१ ॥
शेषं तु पूर्ववद्वंशे मुनौ दण्डमितिः पुनः ।
त्रयोविंशत्याङ्गुलानां सार्धयान्तरसप्तके ॥ ५४२ ॥
प्रत्येकमङ्गुलं मानं शेषं पूर्ववदिष्यते ।
वंशे वसौ दण्डमानं चतुर्भिरधिका यवैः ॥ ५४३ ॥
पञ्चविंशतिराख्याताङ्गुलानामन्तराणि तु ।
पृथक्सप्तयवानि स्युः शेषं पूर्वोक्तमिष्यते ॥ ५४४ ॥

षोडशाङ्गुलो दण्डः । ताराधःस्थितसप्तरन्ध्राणि सार्धयवत्रयमितानि । शेषं लक्षणं पूर्ववंशवत् । दण्ड इति । चतुर्मुखे वंशे ; सार्धाष्टादशाङ्गुलमितो दण्डः । अन्तरालानि सपादयवचतुष्टयमितानि । पञ्चवक्त्र इति । पञ्चवक्त्रे वंशे ; यवद्वयाधिकविंशत्यङ्गुलो दण्डः । पञ्चयवमितान्यन्तरालानि । दण्डमानमिति । षण्मुखे ; अर्धयवाधिकद्वाविंशत्यङ्गुलो दण्डः । सार्धपञ्चयवानि सप्तान्तरालानि ।

नाथेन्द्रदण्डमानं स्यात्सपादा सप्तविंशतिः ।
अङ्गुलानामन्तराणि स्युः सपादाङ्गुलानि तु ॥ ५४५ ॥
प्रत्येकं मूलतः षष्ठांशोनमध्यमपर्वणा ।
कनिष्ठाया मिता खानिरन्यल्लक्ष्म तु पूर्ववत् ॥ ५४६ ॥
मानं महानन्ददण्डे त्रिंशदङ्गुलकं मितम् ।
पृथक्सार्धाङ्गुलानि स्युरन्तरालानि सप्त च ॥ ५४७ ॥
नाथेन्द्रवत्परं लक्ष्म रुद्रे दण्डमितिः पुनः ।
सपादानि त्रयस्त्रिंशदङ्गुलान्यन्तरेषु तु ॥ ५४८ ॥
प्रत्येकं मानमाख्यातं पादन्यूनाङ्गुलद्वयम् ।
रन्ध्रेष्वष्टसु तारादिष्वष्टमांशसमन्वितम् ॥ ५४९ ॥
अङ्गुलार्धं पृथङ्मानं खानेर्मानं तु मूलतः ।
सप्तमांशविहीनं स्यात्कनिष्ठापर्व मध्यमम् ॥ ५५० ॥
पूर्वोक्तमन्यदादित्ये वंशे दण्डस्तु कथ्यते ।
अष्टमांशाधिकैः पञ्चत्रिंशता संमितोऽङ्गुलैः ॥ ५५१ ॥
अन्तरेष्वष्टमांशोनमङ्गुलद्वितयं पृथक् ।
मानं खानौ त्वष्टमांशन्यूनमामूलदेशतः ॥ ५५२ ॥

मुनौ; सार्धयवत्रयो विंशत्यङ्गुलो दण्डः। पृथगङ्गुलमितान्यन्तरालानि। वसौ वंशे; चतुर्यवाधिकपञ्चविंशत्यङ्गुलो दण्डः। अन्तरालानि सप्त यवानि। नाथेन्द्रे वंशे; सचतुर्थांशसप्तविंशत्यङ्गुलो दण्डः। सपादाङ्गुलमितान्यन्तरालानि। षष्ठांशोनकनिष्ठामध्यपर्वमूलमिता खानिः गर्भरन्ध्रम्। महानन्दे वंशे; त्रिंशदङ्गुलो दण्डः। अन्तरालानि पृथक् सार्धाङ्गुलानि। परं लक्ष्म नाथेन्द्रवत्। रुद्रवंशे; दण्डः सपादत्रयस्त्रिंशदङ्गुलः। अष्टमांशोनाङ्गुलद्वयपरिमितान्यन्तरालानि। आदित्यवंशे; अष्टमांशाधिकपञ्चत्रिंशदङ्गुलो दण्डः। अष्टमांशो-

कनिष्ठामध्यपर्वोक्तमपरं रुद्रवंशकम् ।
षोडशांशोनितैः सार्धैः सप्तत्रिंशन्मिताङ्गुलैः ॥ ५५३ ॥
मितो दण्डो विश्वमूर्तावन्तरेष्वङ्गुलद्वयम् ।
षोडशांशाधिकं माने प्रत्येकं मध्यपर्वणा ॥ ५५४ ॥
कनिष्ठाया मिता खानिः शेषमादित्यवंशवत् ।
मनौ दण्डस्तु पादोनैकचत्वारिंशताङ्गुलैः ॥ ५५५ ॥
मितः शिरः पृथक्प्रान्तदेशौ सार्धाङ्गुलद्वयौ ।
प्रत्येकमन्तरालेषु सपादद्वयङ्गुला मितिः ॥ ५५६ ॥
विश्वमूर्तिवदन्यत्तु लक्ष्म श्रीशार्ङ्गिणोदितम् ।
वंशश्चतुर्दशैवैवं प्रोक्ताः सोढलसूनुना ॥ ५५७ ॥
नातः परं तु वंशानामीदृशामस्ति संभवः ।
तेषु रन्ध्राङ्गुलीप्राप्तिर्न कस्यापि हि दृश्यते ॥ ५५८ ॥
अतिमन्द्रध्वानित्वाच्च न ते तत्त्वविदां मताः ।
गतानुगतिकत्वेन त्वेकवीरादयस्त्रयः ॥ ५५९ ॥
कथिता न तु तेष्वस्ति रक्तिमाधुर्यधुर्यता ।

नाङ्गुलद्वयपरिमितान्यन्तरालानि । षोडशांशोनितैरिति । विश्वमूर्तौ त्रयोदशाङ्गुले; षोडशांशोनसप्तत्रिंशदङ्गुलो दण्डः । मनाविति । मनौ ; पादोनैकचत्वारिंशदङ्गुलो दण्डः । शिरःप्रान्तौ पृथक् सार्धाङ्गुलद्वयौ । अन्तरालेषु चतुर्थांशद्वयङ्गुला मितिर्मानम् । अन्यत्तु लक्ष्म विश्वमूर्तिवत । एवं चतुर्दशैव वंशाः । अतः परं सुषिरेषु अङ्गुलीप्राप्त्यभावात अतिमन्द्रनादत्वाच्च वंशा न कार्याः ॥ -५३५–५५८- ॥

(सु०) ननु माधुर्याद्यभावे यदि वंशो न कर्तव्य तर्ह्याद्यास्त्रयो विमोक्तव्या इत्यत्राह—गतानुगतिकत्वेनेति । पूर्वप्रसिद्धिमाश्रित्यैव त्रय एकवीरादय उक्ताः ।

चतुर्मुखादयस्तस्मादेकादश मनोहराः ॥ ५६० ॥
स्वमतेऽभ्युपगम्यन्ते वंशाः सोढलसूनुना ।
शार्ङ्गदेवोऽन्यमानेन वंशरूपं न्यरूपयत् ॥ ५६१ ॥
तिर्यग्यवोदरैः सार्धैश्चतुर्भिर्निस्तुषैरिह ।
अङ्गुलं तेन पूर्वोक्तरीत्यारभ्यैकवीरतः ॥ ५६२ ॥
सन्ति द्वाविंशतिर्वंशविशेषास्तेषु चक्ष्महे ।
वंशश्रेणीमिमामाह निःशङ्कोऽनुपमाभिधाम् ॥ ५६३ ॥
एकवीरे दण्डमानं स्यात्षोडशभिरङ्गुलैः ।
सार्धेन यवपादेनाभ्यधिकैस्तच्छिरोन्तयोः ॥ ५६४ ॥
सार्धाङ्गुलद्वयं मानं प्रत्येकं परिकीर्तितम् ।
सपादमङ्गुलं जातिमुखे रन्ध्राष्टके पुनः ॥ ५६५ ॥
पृथक्तृतीयभागोनमङ्गुलं मानमिष्यते ।
अर्धाङ्गुलानि प्रत्येकमन्तरालानि सप्त च ॥ ५६६ ॥
मूलतः पञ्चमांशोनकनिष्ठामध्यपर्वणा ।
मिता स्वानिर्भवेत्ताररन्ध्रजातिमुखान्तरम् ॥ ५६७ ॥

वस्तुतस्तु चतुर्मुखादय एवैकादशोचिताः । शार्ङ्गदेव इति । अन्येन प्रमाणेन द्वाविंशतिसंख्याकं वंशानां रूपं शार्ङ्गदेवो निरूपितवान् । तत्र परिभाषामाह—तिर्यगिति । अन्यस्मिन् वंशलक्षणे तिर्यक् स्थितैः सार्धैश्चतुर्भिर्यवोदरैरङ्गुलम् । तेनाङ्गुलेन पूर्वोक्तरीत्या द्वाविंशतिर्वंशा एकवीरमारभ्य वक्ष्यमाणा विशेषेण ज्ञातव्याः । इयं वंशश्रेणी अनुपमेत्युच्यते । एकवीर इति । एकवीरे वंशे सार्धद्वयचतुर्थांशाधिकषोडशाङ्गुलो दण्डः । शिरःप्रान्तौ सार्धद्वयङ्गुलौ । चतुर्थांशाङ्गुलमितं फूत्काररन्ध्रम् । अष्टौ रन्ध्राणि तृतीयांशाङ्गुलमितानि । अन्तरालानि अर्धाङ्गुलमितानि । ताररन्ध्रजातिमुखयोरन्तरमेकवीरादिसंज्ञाभिरेव

एकवीरादिसंज्ञाभिः सर्ववंशेषु वेदितम् ।
अष्टमांशविहीनेन यवार्धेनाधिकैर्भवेत् ॥ ५६८ ॥
अङ्गुलैः सप्तदशभिर्दण्डमानमुमापतौ ।
एकाङ्गुलाधिकस्तस्माद्दण्डस्त्रिपुरुषे मतः ॥ ५६९ ॥
अनयोर्वंशयोः शेषं लक्ष्म स्यादेकवीरवत् ।
मानं स्याद्यवपादोनविहीनाङ्गुलविंशतिः ॥ ५७० ॥
चतुर्मुखस्य दण्डस्यान्तरालेष्वर्धमङ्गुलम् ।
अष्टमांशाधिकं मानं पृथगन्यत्तु पूर्ववत् ॥ ५७१ ॥
सद्वात्रिंशांशपादोनद्वियवाधिकया मितः ।
दण्डोऽङ्गुलैकविंशत्या पञ्चवक्त्रस्य कीर्तितः ॥ ५७२ ॥
अङ्गुलस्य त्रिभिः पादैः पादोनैरन्तराणि तु ।
मितानि सप्त प्रत्येकं पूर्ववल्लक्षणं परम् ॥ ५७३ ॥
सार्धत्रयोविंशतिः स्यादङ्गुलानां यवाधिका ।
मानं षण्मुखदण्डस्य पादोनं त्वङ्गुलत्रयम् ॥ ५७४ ॥
पृथक्शिरोन्तयोर्मानमन्तरेषु तु सप्तसु ।
यवपादाधिकं मानं पृथक्पादोनमङ्गुलम् ॥ ५७५ ॥
शेषं तु पूर्ववद्वंशे मुनौ स्याद्दण्डसंमितिः ।

पूर्वोक्तप्रकारेण ज्ञापितम् । वंशस्थैर्नवभी रन्ध्रैरित्यादिना अष्टमांशहीनयवार्धाधिकसप्तदशाङ्गुलो दण्ड उमापतेर्ज्ञातव्यः । त्रिपुरुषस्य एकाङ्गुलेनाधिको दण्ड इति । मानमिति । चतुर्मुखस्य यवचतुर्थांशहीनविंशत्यङ्गुलो दण्डः । अष्टमांशाधिकाङ्गुलपरिमितान्यन्तरालानि । द्वात्रिंशत्तमांशसहितश्चतुर्थांशोनयवद्वयाधिकैकविंशत्यङ्गुलो दण्डः पञ्चवक्त्रस्य । पादोनत्र्यङ्गुलमितान्यन्तरालानि । यवाधिकसार्धत्रयोविंशत्यङ्गुलो दण्डः षण्मुखस्य । शिरःप्रान्तौ पादोनत्र्यङ्गुलौ । यवचतुर्थांशाधिकपादोनाङ्गुलमितान्यन्तरालानि । मुनिवंशे यव-

यवपादोनपादोनाङ्गुलषड्विंशतिर्मिता ॥ ५७६ ॥
अङ्गुलं यवपादेन न्यूनमन्तरसप्तके ।
प्रत्येकं मानमाख्यातं शेषं षण्मुखवंशवत् ॥ ५७७ ॥
वसौ वंशे यवार्धेन द्वात्रिंशांशयुजाधिका ।
स्यात्सप्तविंशतिः सार्धाङ्गुलानां दण्डसंमितिः ॥ ५७८ ॥
सपादेन तु पादेन द्वात्रिंशांशयुतेन च ।
यवस्याभ्यधिकं मानमन्तरेष्वङ्गुलं पृथक् ॥ ५७९ ॥
शेषं तु मुनिवद्दण्डे नाथेन्द्रस्य तु संमितिः ।
यवाष्टमांशसहितैरेकोनत्रिंशदङ्गुलैः ॥ ५८० ॥
सार्धपादाधिकैरुक्ता पृथक्तु सुषिराष्टके ।
तारादौ यवयुक्तेनार्धाङ्गुलेन मितिर्भवेत् ॥ ५८१ ॥
अन्तरेषु पृथङ्मानमष्टमांशाधिकाङ्गुलम् ।
शेषं तु पूर्ववद्दण्डे महानन्दस्य संमितिः ॥ ५८२ ॥
उक्ता यवाष्टमांशोनाङ्गुलैकत्रिंशदिष्यते ।
सपादावन्तरालेषु प्रत्येकं मानमुच्यते ॥ ५८३ ॥
सपादमङ्गुलं शेषं पूर्वोक्तं शार्ङ्गिणोदितम् ।
अङ्गुलानि त्रयस्त्रिंशदष्टमांशयुतानि तु ॥ ५८४ ॥
यवाष्टमांशयुक्तानि रुद्रे दण्डमितिर्भवेत् ।

चतुर्थांशोनपादोनषड्विंशत्यङ्गुलो दण्डः । यवचतुर्थांशन्यूनाङ्गुलपरिमितानि सप्तान्तरालानि । वसाविति । त्रिंशत्तमांशसहितयवार्धाधिकसप्तविंशत्यङ्गुलो दण्डः । द्वात्रिंशत्तमांशसहित सपादचतुर्थांशाधिकाङ्गुलपरिमितान्यन्तरालानि । नाथेन्द्रस्य यवाष्टमांशसहितचतुर्थांशाधिकैकोनत्रिंशदङ्गुलो दण्डः । यवाधिकार्धाङ्गुलमितानिताररन्ध्रादीन्यष्टौ रन्ध्राणि । महानन्दस्य दण्डः यवाष्टमांशाधिक एकत्रिंशदङ्गुलः । सपादाङ्गुलमितान्यन्तरालानीति । रुद्रे यवाष्ट-

युक्तं सार्धेन पादेनाङ्गुलमन्तरसप्तके ॥ ५८५ ॥
प्रत्येकं मानमाख्यातं खानेर्मानं तु मूलतः ।
षष्ठांशोनं मध्यपर्व कनिष्ठायाः प्रकीर्तितम् ॥ ५८६ ॥
शेषं प्राग्वदथादित्ये स्यात्पञ्चत्रिंशताङ्गुलैः ।
यवाष्टमांशसहितैर्दण्डमानमथान्तरम् ॥ ५८७ ॥
सार्धाङ्गुलकमेकैकं खानिमानं तु कीर्तितम् ।
मूलतः सप्तमांशोनं कनिष्ठापर्व मध्यमम् ॥ ५८८ ॥
प्राग्वत्परं विश्वमूर्तौ वंशे दण्डस्य संमितिः ।
यवाष्टमांशसहितैः स्यात्सप्तत्रिंशताङ्गुलैः ॥ ५८९ ॥
सार्धपादाधिकैः शीर्षप्रान्तौ त्र्यङ्गुलकौ पृथक् ।
अन्तरेष्वष्टमांशोनाधिकं सार्धाङ्गुलं पृथक् ॥ ५९० ॥
मानं खानेस्त्वष्टमांशन्यूनमामूलतो मतम् ।
मध्यपर्व कनिष्ठायाः पूर्वोक्तं शेषमिष्यते ॥ ५९१ ॥
दण्डमानं मनोरेकोनचत्वारिंशताङ्गुलैः ।
सपादैरष्टमांशेन यवस्य सहितैरपि ॥ ५९२ ॥
पादोनमङ्गुलद्वन्द्वं पृथगन्तरसप्तके ।

मांशाधिकत्रयस्त्रिंशदङ्गुलो दण्डः । सार्धपादाधिकाङ्गुलपरिमितान्यन्तरालानि । षष्ठांशन्यूनकनिष्ठामध्यपर्वमिता खानिः । अथेति । आदित्यवंशस्य दण्डः यवाष्टमांशाधिपञ्चत्रिंशदङ्गुलः । सार्धाङ्गुलान्यन्तरालानि । विश्वमूर्ताविति । यवाष्टमांशाधिकसार्धचतुर्थांशाधिकसप्तत्रिंशदङ्गुलो दण्डः । शीर्षप्रान्तौ सार्धपादाधिकत्र्यङ्गुलौ । अष्टमांशोनाधिकसार्धाङ्गुलानान्यन्तरालानि । खानेस्तु मानं कनिष्ठाया मध्यपर्व । शेषं पूर्वोक्तवत् । दण्डमानमिति सपादयवाष्टमांशाधिकैकोनचत्वारिंशदङ्गुलो दण्डो मनुवंशस्य । चतुर्थांशोनद्व्यङ्गुलान्यन्तरालानि । खानिः कनिष्ठाया मध्य-

मानं खानिस्तु मातव्या कनिष्ठामध्यपर्वणा ॥ ५९३ ॥
पूर्वोक्तमपरं सार्धैकचत्वारिंशताङ्गुलैः ।
युक्तैर्यवस्य पादोनपादद्वन्द्वेन संमितिः ॥ ५९४ ॥
दण्डे पञ्चदशस्य स्यात्ततः सार्धयवत्रया ।
प्रत्येकमष्टरन्ध्री स्यादन्तरेष्वङ्गुलद्वयम् ॥ ५९५ ॥
अष्टमांशोनितं मानं प्रत्येकं मनुवत्परम् ।
कलानिधौ सपादैः स्यात् त्रिचत्वारिंशताङ्गुलैः ॥ ५९६ ॥
यवाधिकैर्दण्डमानमन्तरालेषु सप्तसु ।
प्रत्येकमङ्गुलद्वन्द्वं सपादं पूर्ववत्परम् ॥ ५९७ ॥
दण्डोऽष्टादशवंशस्याष्टाचत्वारिंशताङ्गुलैः ।
यवान्वितैः सपादेन सपादेनाधिकैर्मितः ॥ ५९८ ॥
प्रत्येकं षोडशांशोनसार्धाङ्गुलयुगं मतम् ।
प्रमाणमन्तरालेषु परं पूर्ववदिष्यते ॥ ५९९ ॥
दण्डे त्वेकोनविंशस्य साङ्घ्रिपञ्चाशदङ्गुलम् ।
यवेनाभ्यधिकं मानमन्तरेषु तु सप्तसु ॥ ६०० ॥
प्रत्येकं षोडशांशोनाधिकं सार्धाङ्गुलद्वयम् ।
प्राग्वत्परं मुरल्यां तु दण्डमानं यवाधिकम् ॥ ६०१ ॥

पर्वणा मातव्या । अपरमिति । गर्भरन्ध्रं कर्तव्यमित्यर्थः । पादोनयवचतुर्थांशद्वयाधिकसार्धैकचत्वारिंशदङ्गुलो दण्डः पञ्चदशस्य वंशस्य । अष्टौ रन्ध्राणि सार्धयवत्रयमितानि । अष्टमांशन्यूनद्व्यङ्गुलान्यन्तरालानि । कलानिधाविति । यवाधिकसतुर्यांशद्विचत्वारिंशदङ्गुलो दण्ड इति । सप्तदशस्य वंशस्य दण्डो यवाधिकषट्चत्वारिंशदङ्गुलः । अष्टादशवंशस्य सचतुर्थांशपादाधिकयवसहिताष्टाचत्वारिंशदङ्गुलो दण्डः । दण्डे त्विति । एकोनविंशस्य वंशस्य दण्डः सार्धयवाधिकपञ्चदशाङ्गुलः । मुरल्यामिति । मुरलीसंज्ञके वंशे

द्वापञ्चाशद्भवेत्सार्धाङ्गुलानामन्तराणि तु ।
पादोनत्र्यङ्गुलानि स्युः प्रत्येकं पूर्ववत्परम् ॥ ६०२ ॥
एकविंशे दण्डमानं पञ्चपञ्चाशदङ्गुलम् ।
सपादं षोडशांशेनाभ्यधिकं यवसंयुतम् ॥ ६०३ ॥
अङ्गुलान्यन्तराणि स्युः प्रत्येकं पूर्ववत्परम् ।
दण्डमानं श्रुतिनिधावष्टापञ्चाशदङ्गुलम् ॥ ६०४ ॥
सार्धं यवाधिकं तस्य त्वन्तरेष्वङ्गुलत्रयम् ।
सपादषोडशांशोनाधिकं मानं पृथङ्मतम् ॥ ६०५ ॥
पूर्वोक्तमपरं लक्ष्म शार्ङ्गदेवेन कीर्तितम् ।
सर्वेषामपि वंशानां पिण्डः सार्धयवो भवेत् ॥ ६०६ ॥
रक्तिमाधुर्यविरहात्पञ्चवक्त्रादधस्तनाः ।
चतुर्मुखादयो वंशा नेष्टाः श्रीशार्ङ्गिसूरिणा ॥ ६०७ ॥
देशीवंशेषु सर्वेषु मुद्रितात्पूर्ववंशतः ।
उत्तरो मुद्रितो वंशः स्वरार्धेनाधिको भवेत् ॥ ६०८ ॥
वंशानामल्पमानानां सर्वत्रोत्तरता मता ।
स्वरार्धं स्यादूर्ध्वतया दक्षिणस्य कनिष्ठया ॥ ६०९ ॥
अतस्तस्या मुद्रितायां पूर्ववंशस्य जायते ।

यवाधिकसार्धद्वापञ्चाशदङ्गुलो दण्डः । चतुर्थांशोनत्र्यङ्गुलान्यन्तरालानि । एकेति । एकविंरस्य वंशस्य यवाधिकसपादषोडशांशाधिकपञ्चपञ्चाशदङ्गुलो दण्डमानमिति । श्रुतिनिधौ वंशे यवाधिकसार्धाष्टपञ्चाशदङ्गुलो दण्डः । षोडशांशाधिकसपादत्र्यङ्गुलान्यन्तरालानि ॥ -५९९–६०६ ॥

(सु०) रक्तीति । पञ्चवक्त्रात् अधस्तनाः चतुर्मुखादयः एकवीरान्ताश्चत्वारो वंशाः रञ्जकत्वमाधुर्याभावान्न संमताः । देशीवंशेष्विति । सर्वेष्वपि

उत्तरो मुद्रितो वंशः पूर्वतुल्यस्वरोदयः ॥ ६१० ॥
उद्धृताङ्गुलिवृद्धौ तु तस्मादप्युत्तरोत्तरे ।
मिलन्ति मुद्रिता वंशा यथासंख्यं पुरातनैः ॥ ६११ ॥
स्वरोदयेऽप्यङ्गुलयः शास्त्रीये लौकिके तथा ।
वंशे तुल्यःप्रकाराः स्युरिति श्रीशार्ङ्गिणोदितम् ॥ ६१२ ॥
एकस्वराणि रन्ध्राणि संनिधौ व्यवधावपि ।
मिलन्ति सर्ववंशानामिति ब्रूते हरप्रियः ॥ ६१३ ॥
मानहीनं तु यद्रन्ध्रं खानिर्वा यत्र तादृशी ।
न तद्रन्ध्रैः स्वजातीयैर्मिलन्ति स्वरभङ्गतः ॥ ६१४ ॥
चतुर्दशादिवंशानामावंशादेकवीरतः ।
यथैकैकस्वराधिक्यं वंशे स्यादुत्तरोत्तरे ॥ ६१५ ॥

पूर्वोक्तेषु देशीवंशेषु आद्याद्यवंशात् सकाशात् द्वितीयद्वितीयवंशो मुद्रितः पिहितः सन् अर्धस्वराधिको भवति । अल्पप्रमाणानां वंशानामुत्तरत्वं द्वितीयत्वम् । दक्षिणहस्तस्य कनिष्ठायां मुक्तायां स्वरार्धं जायते । पूर्ववंशस्य कनिष्ठायां मुद्रितायां यथा ध्वनिस्तथोत्तरे वंशे मुद्रिते ध्वनिर्जायते । उद्धृतेति । उद्धृतानामङ्गुलीनां वृद्धावुत्तरोत्तरे वंशे पुरातना वंशा मुद्रिता मिलन्ति, समाननादा भवन्ति । यथासंख्यमिति । अङ्गुलिद्वयोद्धृतौ द्वितीयः पुरातनो मिलति । अङ्गुलित्रयोद्धृतौ तृतीय इति । स्वरोदय इति । शास्त्रोक्ते लौकिके च वंशेस्वरोदये अङ्गुलिप्रकारास्तुल्य एव । एकस्वरोत्पादके रन्ध्राणि संनिधौ संनिकर्षे व्यवधौ विप्रकर्षे वा समाननादानि भवन्तीति शार्ङ्गदेव आह । मानहीनमिति । प्रमाणहीनं यद्रन्ध्रमुक्तं गर्भरन्ध्रं वा, यत्रोक्तप्रमाणहीनैः रन्ध्रैः सजातीयैः समानस्वरोत्पादकैरपि स्वरभङ्गतः तत्र न मिलन्ति, समाननादा न भवन्तीत्यर्थः । मिलनं समाननादत्वं प्रसिद्धमेव लोके । इदानीमन्यथा वंशान् लक्षयितुमाह—चतुर्दशेति । चतुर्दशादीनां वंशानामेकवीरपर्यन्तं मुद्रिते उत्तरो-

मुद्रिते पूर्वपूर्वस्माद्वंशान्मुद्रितरन्ध्रकात् ।
इदानीं तादृशीं वंशस्वरूपरचनामिमाम् ॥ ६१६ ॥
शार्ङ्गदेवः समाचष्टे शिवानुग्रहशुद्धधीः ।
वंशपद्धतिरेषा च शार्ङ्गविद्याभिधीयते ॥ ६१७ ॥
अङ्गुलं षड्यवं चात्र रन्ध्रादिमितये मतम् ।
एकवीरे दण्डमानं सपादद्वादशाङ्गुलम् ॥ ६१८ ॥
यवार्धेनाधिकं तस्य शिरोन्तौ द्व्यङ्गुलौ पृथक् ।
मुखरन्ध्रेऽङ्गुलं मानं तारादौ सुषिराष्टके ॥ ६१९ ॥
प्रत्येकमङ्गुलदलं तेषां त्वन्तरसप्तके ।
यवद्वयं पृथङ्मानमुक्तं श्रीशार्ङ्गिसूरिणा ॥ ६२० ॥
सर्ववंशेषु तारस्य मुखरन्ध्रस्य चान्तरे ।
एकवीरादिसंज्ञाभिर्विज्ञेयाङ्गुलसंमितिः ॥ ६२१ ॥
उमापतौ त्रिपुरुषे चैकैकाङ्गुलवर्धितम् ।
दण्डमानं परं लक्ष्म त्वेकवीरवदिष्यते ॥ ६२२ ॥
चतुर्मुखे दण्डमानं पादन्यूनयवाधिकैः ।

त्तरे वंशे पूर्वस्मात् मुद्रितरन्ध्रात् वंशात् यथा एकैकस्वराधिक्यं जायते । इमां वंशस्वरूपरचनां शिवानुग्रहशुद्धधीः शार्ङ्गदेवः समाचष्टे । एषा वंशपद्धतिः शार्ङ्गविद्येत्यभिधीयते । अङ्गुलपरिमाणं चैकवीरादिसंज्ञाभिरेव ज्ञातव्यम् । अङ्गुलमिति । अत्र प्रकरणे षड्यवप्रमाणमङ्गुलं ज्ञातव्यम् ॥ ६०७–६१७- ॥

(सु०) एकवीर इति । एकवीरवंशस्य दण्डः यवाधिकसपाद-द्वादशाङ्गुलः । शिरःप्रान्तौ द्व्यङ्गुलौ । मुखरन्ध्रमङ्गुलप्रमाणम् । तारादीन्यष्ट रन्ध्राणि अर्धाङ्गुलानि यवद्वयमितानि । उमापतित्रिपुरुषयोः एकैकाङ्गुल-वर्धितो दण्डः । अपरं लक्ष्म तु एकवीरवत् । चतुर्मुख इति । चतुर्थांश-

अङ्गुलैः पञ्चदशभिः सार्धैरस्यान्तरेषु तु ॥ ६२३ ॥
सपादद्वियवी मानं पृथगन्यत्तु पूर्ववत् ।
सपादैः सप्तदशभिः पादन्यूनयवाधिकैः ॥ ६२४ ॥
अङ्गुलैर्दण्डमानं स्यात्पञ्चवक्त्रेऽन्तरेषु तु ।
षोडशांशाधिका मानं पादोनत्रियवी पृथक् ॥ ६२५ ॥
शेषं तु पूर्ववद्दण्डे षण्मुखस्य तु संमितिः ।
युक्ता यवेन सार्धेनाष्टमांशसहितेन च ॥ ६२६ ॥
एकोनविंशतिः प्रोक्ताङ्गुलानामन्तरेषु तु ।
यवस्य सार्धपादाभ्यां युक्तमर्धाङ्गुलं पृथक् ॥ ६२७ ॥
पूर्वोक्तमपरं लक्ष्म दण्डे तु स्यान्मितिर्मुनेः ।
अङ्गुलैरेकविंशत्या सार्धपादद्वयाधिकैः ॥ ६२८ ॥
यवस्य चाष्टमांशेन सपादेन समन्वितैः ।
सपादयवपादेन द्वात्रिंशांशयुतेन च ॥ ६२९ ॥
युक्तमन्तरमानं स्यात्पृथक्पादोनमङ्गुलम् ।
शेषं तु पूर्ववल्लक्ष्म ज्ञेयं वंशे वसौ पुनः ॥ ६३० ॥
अष्टमांशविहीनेन यवेनाधिकया भवेत् ।

न्यूनयवाधिकसार्धपञ्चदशाङ्गुलो दण्डः । रन्ध्राणि सपादयवद्वयमितानि । सपादैरिति । पादन्यूनयवाधिकसपादसप्तदशाङ्गुलो दण्डः पञ्चवक्त्रस्य । षोडशांशाधिकपादोनयवत्रयमितान्यन्तरालानि । दण्ड इति । सार्धयवाधिकाष्टमांशसहितैकोनविंशत्यङ्गुलो दण्डः षण्मुखस्य । यवस्य सार्धपादद्वयाधिकार्धाङ्गुलमितान्यन्तरालानि । दण्डे त्विति । सपादयवाष्टमांशसहितसार्धपादद्वयाधिकैकविंशत्यङ्गुलो दण्डो मुनिवंशस्य ज्ञातव्यः । सचतुर्थांशयवपादसहितद्वात्रिंशत्तमांशाधिकपादोनाङ्गुलप्रमाणान्यन्तरालानि । वंश इति । वसौ वंशे

चतुर्विंशत्यङ्गुलानां चरणन्यूनया मितिः ॥ ६३१ ॥
पृथगष्टसु रन्ध्रेषु सपादत्रियवी मितिः ।
प्रत्येकमन्तरालेषु साष्टमांशयवाधिकम् ॥ ६३२ ॥
पादोनमङ्गुलं मानमपरं लक्ष्म पूर्ववत् ।
सपादयवसंयुक्ताङ्गुलषड्विंशतिर्भवेत् ॥ ६३३ ॥
मानं नाथेन्द्रदण्डस्यान्तरालेषु तु सप्तसु ।
अष्टमांशाधिकं मानमङ्गुलं पूर्ववत्परम् ॥ ६३४ ॥
यवाष्टमांशसहिता सार्धाष्टाविंशतिर्मिता ।
अङ्गुलानां दण्डमानं महानन्देऽन्तरेषु तु ॥ ६३५ ॥
सपादमङ्गुलं सार्धयवपादाधिकं पृथक् ।
प्राग्वत्परं रुद्रदण्डे त्वङ्गुलानां यवाधिका ॥ ६३६ ॥
एकत्रिंशन्मिता मानमथ सार्धयवत्रया ।
प्रत्येकमष्टरन्ध्री स्यादन्तरालेषु सप्तसु ॥ ६३७ ॥
सार्धाङ्गुलं पृथङ्मानं पूर्वोक्तं शेषमिष्यते ।
दण्डस्य मानमादित्ये स्याच्चतुस्त्रिंशदङ्गुलम् ॥ ६६८ ॥
यवेन च सपादेन द्वात्रिंशांशयुजाधिकम् ।

अष्टमांशन्यूनयवाधिकपादोनचतुर्विंशत्यङ्गुलो दण्डः । रन्ध्राण्यष्टौ सपादयवत्रयमितानि । अन्तरालानि अष्टमांशयुक्तयवाधिकपादोनाङ्गुलप्रमाणानि । सपादेति । सचतुर्थांशयवाधिकषड्विंशत्यङ्गुलो दण्डो नाथेन्द्रस्य । परमन्यत्पूर्ववत् । यवाष्टमांशेति । यवस्याष्टमांशाधिकसार्धाष्टाविंशत्यङ्गुलो दण्डो महानन्दस्य । सार्धयवपादाधिकसपादाङ्गुलमितान्यन्तरालानि । रुद्रदण्ड इति । यवाधिकान्येकत्रिंशदङ्गुलानि प्रमाणम् । अष्टरन्ध्राणां सार्धास्त्रयो यवाः । सार्धाङ्गुलप्रमाणमन्तरालम् । दण्डस्येति । सपादयवाधिकपादोनाङ्गुलद्वय-

द्वात्रिंशांशोनपादाभ्यां यवस्य सहितं पृथक् ॥ ६३९ ॥
पादोनमङ्गुलद्वन्द्वं मानमन्तरसप्तके ।
प्राग्वत्परं विश्वमूर्तौ स्यात्सप्तत्रिंशदङ्गुलम् ॥ ६४० ॥
दण्डमानं युतं सार्धयवपादद्वयेन च ।
प्रत्येकमन्तरालेषु त्वङ्गुलद्वितयं मतम् ॥ ६४१ ॥
यवस्य सार्धपादेनाभ्यधिकं पूर्ववत्परम् ।
दण्डो यवाष्टमांशेन सपादेन समन्वितः ॥ ६४२ ॥
चतुश्चत्वारिंशता स्यादङ्गुलैः संमितो मनोः ।
सार्धाङ्गुलद्वयमितौ शिरःप्रान्तौ मतौ पृथक् ॥ ६४३ ॥
सार्धेन षोडशांशेन यवस्याभ्यधिकैस्त्रिभिः ।
पादोनैरङ्गुलैर्मानमन्तरालेषु सप्तसु ॥ ६४४ ॥
पूर्वोक्तं लक्षणं शेषमवोचत्करणाग्रणीः ।
खानिः सर्वेषु वंशेषु कनिष्ठामध्यपर्वणा ॥ ६४५ ॥
मूलेन संमिता कार्येत्युक्तं सोढलसूनुना ।
सर्वमन्यत्तु वंशानां देशीशास्त्रभुवां समम् ॥ ६४६ ॥
एकवीरादयोऽत्रापि त्रयः प्राग्वन्न संमताः ।

प्रमाणान्यन्तरालानि । विश्वमूर्ताविति । सार्धयवपादद्वयाधिकसप्तत्रिंशदङ्गुलो दण्डः सार्धयवपादाधिकांशस्य ज्ञातव्यः । शिरःप्रान्तौ सार्धाङ्गुलद्वयप्रमाणौ मितौ । मनौ यवस्य सार्धषोडशाधिकपादोनत्र्यङ्गुलानि सप्तान्तरालानि । खानिः गर्भरन्ध्रं सर्ववंशेषु कनिष्ठामध्यपर्वमूलमिति । अन्यत्सर्वं लक्षणं देशीशास्त्रसंभूतानां वंशानां समानम् । एकवीरादय इति । एकवीरादयस्त्रयो वंशा अत्रापि प्राग्वद् वृत्त्यादिहीनत्वेनानभिमताः ॥ -६१८–६४६- ॥

धातून्वृत्तित्रयं तत्त्वानुगतौघांश्च यान्पुरा ॥ ६४७ ॥
वाद्यान्याश्रवणीदीनि वीणायां यान्यवादिषम् ।
गेयं श्रुतिस्वरग्राममूर्च्छनादि च यन्मतम् ॥ ६४८ ॥
तत्सर्वं वंशवाद्येऽत्र विशेषेणोपदर्शयेत् ।
वंशवीणाशरीराणि त्रयोऽमी स्वरहेतवः ॥ ६४९ ॥
ललितो मधुरः स्निग्धस्तेषु वंशः प्रशस्यते ।
वंशवीणाशरीराणामेकीभावेन यो ध्वनिः ॥ ६५० ॥
तत्र रक्तिविशेषस्य प्रमाणं विबुधा विदुः ।
अध्वन्यानां प्रवासेषु कामिनीनिर्जितेषु च ॥ ६५१ ॥
शोकार्तेषु प्रयुञ्जीत मृदुमध्यलयध्वनिम् ।
वंशं प्रयुञ्जीत शृङ्गारे द्रुतादिललितध्वनिम् ॥ ६५२ ॥
कम्पितस्फुरितध्वानं वंशं द्रुतलयाश्रयम् ।
क्रोधाभिमानयोः कुर्यान्मतङ्गेनेति कीर्तितम् ॥ ६५३ ॥

(क०) वीणायामिव वंशेऽपि धात्वादयः कर्तव्या इत्याह— **धातूनित्यादि** ॥ -६४७–६४९- ॥

(सु०) धातूनिति । धातून्, विस्तारादीन्; वृत्तित्रयम्, चित्रादिवृत्तित्रयम्, तत्त्वादीनि वाद्यानि, आश्रावणादीनि वाद्यानि च मया यानि वीणायामवादिषम् उक्तवानस्मि, यच्च गेयं श्रुतिस्वरग्राममूर्च्छनादि स्वराध्याये श्रुतं, तत्सर्वं वंशवाद्ये विशेषेण दर्शयेत । वंशेति । वंशः वीणा शरीरं च अमी त्रयः स्वरानुत्पादयन्ति । ललितः, मधुरः, स्निग्ध इति । तेषु लालित्यमाधुर्यस्वभावाद्वंशः श्रेष्ठः ॥ -६४७–६४९- ॥

(क०) वंशवीणीशरीरमेलनोत्पन्नस्य ध्वने रक्तिं स्तौति— **प्रमाणं विबुधा विदुरिति** । वंशस्य विनियोगं दर्शयति— **अध्वन्यानामित्यादिना** ॥ -६५०–६५३ ॥

स्निग्धता घनता रक्तिर्व्यक्तिः प्रचुरता ध्वनेः ।
लालित्यं कोमलत्वं च नादानुरणनं तथा ॥ ६५४ ॥
त्रिस्थानत्वं श्रावकत्वं माधुर्यं सावधानता ।
द्वादशेति गुणाः प्रोक्ताः फूत्कारे सूरिशार्ङ्गिणा ॥ ६५५ ॥
तत्र शब्दगुणेष्वेवैकादश प्रोक्तलक्षणाः ।
फूत्कारैः सावधानत्वं न्यूनताधिक्यवर्जनम् ॥ ६५६ ॥

(सु०) ननु कथं माधुर्यादिविशेषो ज्ञातुं शक्यते तत्राह—वंशेति । वंशादीनामेकीभावेन समुदायेन यो ध्वनिः जायते, तेषु रञ्जकविशेषेण परिमाणं सुज्ञा जानन्ति । अध्वन्यानामिति । पान्थानां प्रवासे, स्त्रीनिर्जितेषु पुरुषेषु, दुःखितेषु च मन्द्रमध्यलयनादं वंशं प्रयुञ्जीत वादयेत् । द्रुतललितध्वनिं शृङ्गारे, कम्पितस्फुरितनादं द्रुतलयाश्रयं च वंशं क्रोधाभिमानयोः प्रयुञ्जीतेत्युक्तं मतङ्गाचार्येण ॥ -६९०–६९३ ॥

(क०) अथ फूत्कारस्य गुणानाह—**स्निग्धतेत्यादि** । **तत्र शब्दगुणेष्वेवैकादश प्रोक्तलक्षणा इति** । तत्र; द्वादशगुणेषु मध्ये, **एकादश** सावधानताव्यतिरिक्ताः स्निग्धतादय एकादश गुणाः । **शब्दगुणेष्वेवेति**; प्रकीर्णकाध्याये मृष्टादयः पञ्च गुणा उक्ताः । तत्रैव प्रोक्तलक्षणा द्रष्टव्याः । प्रोक्तलक्षणं च शरीरस्य वंशस्य च शब्दस्यैकरूपतासंपादनादिति भावः । सावधानतां लक्षयति—**फूत्कारैरिति** । अत्र फूत्कारशब्देन मुखरन्ध्रजनितः शब्द उच्यते ॥ ६५४–६५६ ॥

इति द्वादश फूत्कारगुणाः

(सु०) फूत्कारगुणानाह—स्निग्धतेति । स्निग्धता स्नेहः, घनता, अन्तःसारत्वम्; रक्तिः, रञ्जकत्वम्; व्यक्तिः, प्राकट्यम्; प्रचुरता, बाहुल्यम्; लालित्यम्, लावण्यमिवाङ्गनासु वैदग्ध्यं प्रसिद्धम्; कोमलत्वम्,

फूत्कारो यमलः स्तोकः कृतः स्खलित इत्यमी ।
फूत्कारदोषा यमलं ब्रुवते प्रतिफूत्कृतिम् ॥ ६५७ ॥
एवमन्वर्थनामत्वान्नोच्यते लक्षणं पृथक् ।
कम्प्रितस्तुम्बकी काकी संदष्टश्चाऽव्यवस्थितः ॥ ६५८ ॥
पञ्चेति फूत्कृतेर्दोषानपरानूचिरे परे ।
यः कफोपहताद्वक्त्राद्विस्वरः स्फुरितो भवेत् ॥ ६५९ ॥
कपिलोऽसौ तुम्बध्वानप्रायः प्रोक्तस्तु तुम्बकी ।
तारन्यूनतया काकस्वरः काकीति कथ्यते ॥ ६६० ॥
अल्पः संदष्टवद्भाति योऽसौ संदष्ट उच्यते ।
ऊनोऽधिको वा रूक्षः कथ्यते सोऽव्यवस्थितः ॥ ६६१ ॥
कण्ठस्य गुणदोषा ये पुरोक्तास्तेषु केचन ।
फूत्कारेऽपि यथायोगं योजनीया मनीषिभिः ॥ ६६२ ॥

इति दश फूत्कारदोषाः

सौकुमार्यम्; अनुरणनम्, प्रतिशब्दः; त्रिस्थानत्वम्, स्थानत्रयव्याप्तिः; श्रावकत्वम्, श्रोतृणां सुखकरत्वम; माधुर्यम्, मधुरता; सावधानत्वम्, अवहितत्वम्; एते द्वादश फूत्कारगुणाः । तत्र एकादश शब्दगुणेषु लक्षिताः । सावधानत्वं लक्षयति—फूत्कारैरिति ॥ ६५४–६५६ ॥

इति द्वादश फूत्कारगुणाः

(क०) अथ फूत्कारदोषानाह—**फूत्कार इत्यादि** । मतान्तरेणान्यानपि दोषानाह—**कपिल इत्यादि** । **कफोपहतात्** श्लेष्मणा निबद्धात् । **तुम्बध्वानप्रायः**; तुम्ब इत्यनुकरणशब्दः, तुम्बध्वानः तेन प्रचुर इत्यर्थः । तुसु इत्यपि पाठो दृश्यते, सोऽप्यनुकरणशब्दः । **तारन्यूनतयेति** । तारस्थाने श्रुतिहीनत्वेनेत्यर्थः । **संदष्टवदल्प इति** । यथा लोके संदष्टमुपदंशादिकं

अङ्गुलीसारणाभ्यासः सुस्थानत्वं सुरागता ।
सुरागव्यक्तिमाधुर्यान्विता वेगाद्रतागते ॥ ६६३ ॥
गीतवादनदक्षत्वं गातॄणां तानदायिता[1] ।

कतिपयावयवशून्यमल्पं दृश्यते तथा फूत्कारोऽप्यल्पतया संदष्टवत् संदष्ट उच्यते । **कण्ठस्येति** । शरीरस्य ध्वनेः गुणाः मृष्टादयः, दोषा रूपादयः ॥ ६५७–६६२ ॥

इति दश फूत्कारदोषाः

(सु०) फूत्कारदोषानाह—**फूत्कार** इति । फूत्कारे चत्वारो दोषाः ; यमलः, स्तोकः, कृशः, स्खलित इति । तत्र फूत्कारान्तरेण फूत्कृतिपूरणं प्रतिफूत्कृतिः यमल इत्युच्यते । अन्ये त्रयः सार्थकनामधेयाः । स्तोकः, स्थूलोऽपि स्थानप्राप्त्यसमर्थः । कृशः, स्थानप्राप्तिसमर्थोऽपि तनीयान् । स्खलितः, मध्ये मध्ये स्थगितः । मतान्तरमाह—**कम्पित** इति । कम्पितादीन् पञ्च दोषान् केचिदाहुः । तेषां लक्षणमाह—**य** इति । यः कफोपहताद् वक्त्रात् विकृतस्फुरणे यो ध्वनिर्जायते स कम्पितः (१); तुम्बनादसदृशः तुम्बकी (२); तारप्राप्तिरहितः काकसदृशः स्वरः काकी (३); स्वल्पः संदष्ट इव प्रतीयते स संदष्टः (४); यस्तु कदाचिदूनः कदाचिदधिको रूक्षः स्वरः प्रतीयते सोऽव्यवस्थितः (५); **कण्ठस्येति** । ये गुणदोषाः प्रकीर्णकाध्याये कण्ठस्योक्ताः ; तेऽपि यथासंभवं योजनीयाः ॥ ६५७–६६२ ॥

इति दश फूत्कारदोषाः

(क०) अथ वांशिकगुणानाह—**अङ्गुलीसारणाभ्यास इत्यादि** । **वेगाद्रतागते सुरागव्यक्तिमाधुर्यान्वितेति** । गतमारोहः आगतमवरोहः,

[1] स्थानदायितेति सुधाकरपाठः ।

तद्दोषाच्छादनं मार्गदेशीरागेषु कौशलम् ॥ ६६४ ॥
स्वस्थानवदपस्थाने रागोद्भूतिप्रगल्भता ।
वांशिकस्य गुणानेतान्वक्ति श्रीकरणाग्रणीः ॥ ६६५ ॥

इति वांशिकगुणाः

आरोहावरोहयोः वेगकृतयोरपि सुरागव्यक्तिमाधुर्यान्वितत्वं गुण इत्यर्थः । **गातॄणां तानदायितेति** । गातृभिः गातुमिष्यमाणस्य तानस्य तत्तद्रागानुगुण्येन प्रथमं प्रदर्शनम् । स्थानदायितेति पाठे तु स्थानानि मन्द्रमध्यताराणि, तेषां प्रदर्शनम् । **तद्दोषाच्छादनमिति** । तेषां गातॄणां दोषाः संदष्टत्वादयः पूर्वोक्ताः पञ्चविंशतिः, तेषामाच्छादनम् । यथा श्रोतॄणां रागभङ्गो न भवति, तथा तद्दोषतिरोधानं वांशिकः कुर्यादित्यर्थः । **स्वस्थानवदपस्थाने रागोत्पत्तिप्रगल्भतेति** । स्वस्थानानि पूर्वोक्तानि मुखचालनादीनि चत्वारि । ततोऽतिरिक्तानि स्वस्थानान्यपस्थानान्युच्यन्ते । अत्र यद्यपि स्वस्थान एव रागाभिव्यक्तिर्भवति, नापस्थाने; तथापि वांशिकः स्वप्रगल्भतया अपस्थानेऽपि स्वस्थानवद्रागमुत्पादयति चेत्, स तस्य गुणः ॥ ६६३–६६५ ॥

इति वांशिकगुणाः

(सु०) वांशिकगुणानाह—अङ्गुलीति । अङ्गुलीसारणे पिधानमोचनादौ अभ्यासः, सुस्थानत्वम्, सम्यक्स्थानप्राप्तिः; सुरागता, यथोक्तरागाभिव्यक्तिमाधुर्यान्विता, तद्वेगात् गतागतिः, प्रबन्धवादने शक्तिः, गायकानां स्थानप्रदायित्वं, गायकदोषाच्छादनं, सर्वरागपरिज्ञानं, स्वस्थानवदपस्थानेऽपि रागोद्भवशक्तत्वमेते वांशिकस्य गुणाः ॥ ६६३–६६९ ॥

इति वांशिकगुणाः

मिथ्याप्रयोगबाहुल्यमेतद्गुणविपर्ययः ।
इष्टस्थानानवाप्तिश्च शिरसः कम्पनं तथा ॥ ६६६ ॥
वांशिकस्येति दोषाः स्युर्वर्जनीयाः प्रयत्नतः ।

इति वांशिकदोषाः

एकः स्याद्वांशिको मुख्यश्चत्वारोऽस्यानुयायिनः ॥ ६६७ ॥
वांशिकानामिति प्रायस्तज्ज्ञैर्बृन्दं निगद्यते ।

इति वांशिकबृन्दम्

(क०) अथ वांशिकदोषानाह—मिथ्याप्रयोगेत्यादि । मिथ्याप्रयोगेऽस्थाने गमकालापः । यथोक्तं प्राक्—

'आलापो गमकालप्तिरक्षरैर्वर्जिता मता ।
सैव प्रयोगशब्देन शार्ङ्गदेवेन शब्दिता ॥' इति ।

(संगीतरत्नाकरे ४—३६०)

तस्य बाहुल्यं प्रचुरता । एतद्गुणविपर्यय इति । एतेषामङ्गुलीसारणाभ्यासादीनां गुणानां विपर्ययोऽन्यथाभावः ॥ ६६६- ॥

इति वांशिकदोषाः

(सु०) वांशिकदोषानाह—मिथ्येति । मिथ्यारञ्जका ये प्रयोगाः पूर्वोक्तगुणव्यत्यासाः ॥ ६६६- ॥

इति वांशिकदोषाः

(क०) अथ वांशिकानां बृन्दमाह—एकः स्यादित्यादि ॥ ६६७- ॥

इति वांशिकबृन्दम्

अधुना मुग्धबोधार्थमुदाहरणमात्रतः ॥ ६६८ ॥
वंशे देशीस्थरागाणां केषांचिद्वादनं ब्रुवे ।
मध्यमं स्थायिनं कृत्वा तृतीये कम्पिते स्वरे ॥ ६६९ ॥
विलम्बिते द्वितीयेऽथ स्थायिनि न्यस्यते यदा ।
स्वस्थानं प्रथमं प्रोक्तं मध्यमादेस्तदा बुधैः ॥ ६७० ॥
तृतीयकम्पनादूर्ध्वं चतुर्थं पञ्चमं ततः ।

(सु०) अथ वांशिकानां बृन्दमाह—एक इति । एको मुख्यो वांशिकः, चत्वारः तदनुगताः; एतद्वांशिकबृन्दम् ॥ ६६७- ॥

इति वांशिकबृन्दम्

(क०) किंनर्यामिव वंशेऽपि केषांचिद्देशीरागाणां वादनक्रमं दर्शयितुमाह—अधुनेत्यादि ॥ ६६८- ॥

(सु०) अधुनेति । अज्ञपरिज्ञानार्थं देशीरागाणां केषांचित् दृष्टान्तत्वेन वादनं कथयामि ॥ ६६८- ॥

(क०) तत्र तावन्मध्यमादेर्वादनक्रमं दर्शयति—मध्यममित्यादि । **स्थायिनं कृत्वा**; ग्रहं कृत्वा । **तृतीय इति**; अत्र मध्यमोदाहरणक्रमेण तृतीयो धैवतः, तस्यात्र विवादित्वात् वादने क्रियमाणे रागहानिर्भवत्येव । अतः तं विहाय तदुत्तरो निषादोऽत्र तृतीयत्वेन ग्राह्य इति मन्तव्यम् । यथैवं तथा पूर्वोक्तम्—

"असंभवे पूर्वपूर्वस्वरस्य तु परं परम् ।
क्रमेण स्वरमारोहेत्सर्वरागेष्विति स्थितिः ॥" (६-३३३)

इति । वर्ज्यत्वेनासंभव इति पूर्वमेवोक्तं व्याख्यातं च । तस्मात् तृतीये स्वरे निषादे कम्पिते सति द्वितीये पञ्चमे विलम्बिते सति स्थायिनि मध्यमे यदा न्यस्यते तदा मध्यमादेः प्रथमं स्वस्थानं प्रोक्तम् । तृतीयकम्पनादिति ।

तुर्यस्वरं द्वितीयं च कृत्वा न्यासो ग्रहे यदा ॥ ६७१ ॥
तदा द्वितीयं स्वस्थानं शार्ङ्गदेवेन कीर्तितम् ।
चतुर्थस्वरमाहत्य स्थायिनं तत्परं ततः ॥ ६७२ ॥
समुच्चार्य स्वरं तुर्यं पञ्चमं तु विलम्ब्य च ।
षष्ठं च पञ्चमं कृत्वा द्वितीयं च ग्रहे यदा ॥ ६७३ ॥
न्यासस्तदा तृतीयं स्यात्स्वस्थानमिति तद्विदः ।
ग्रहद्वितीयतुर्यांश्च पञ्चमं सप्तमं ततः ॥ ६७४ ॥

तृतीयस्य निषादस्य कम्पनं कृत्वा, ऊर्ध्वमनन्तरं चतुर्थं तं निषादमेव । ननु एकस्यैव निषादस्य तृतीयत्वं चतुर्थत्वं च कथमिति चेत्, उच्यते—तस्य तृतीयत्वं लक्षणया आश्रितम्। चतुर्थत्वं तु मुख्यमेव। नहि गौणमुख्यव्यवहारयोरेकत्र विरोधो दृष्टः। यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गाशब्देन तटो लक्ष्यत इति तस्य तटशब्दवाच्यत्वं न हीयते । तद्वदत्रापीति न दोषः । लक्षणवाक्येऽपि लक्षणावृत्त्याश्रयणे संनिहितस्वर इवासंनिहितस्वरेण संसृज्य प्रयोगप्रयोजनं द्रष्टव्यम् । एवं लक्ष्यानुसारेण देश्यां सर्वत्र लक्ष्यविरोधि शास्त्रमन्यथा नेयम् । **पञ्चममिति** । षड्जमित्यर्थः । ततः षड्जानन्तरं तुर्यस्वरं निषादम् । द्वितीयं पञ्चमस्वरं च कृत्वा वादयित्वा, यदा ग्रहे मध्यमे न्यासः क्रियते, तदा द्वितीयं स्वस्थानं कीर्तितम् । **चतुर्थस्वरमाहत्येति** । निषादमाहत्य गमकयुक्तं कृत्वा, ततः स्थायिनं मध्यमं तत्परं च समुच्चार्य, तुर्यं निषादम् । **पञ्चमं तु** षड्जं **विलम्ब्य च षष्ठमिति** । ऋषभस्यात्र विवादित्वात्परं गान्धारमित्यर्थः । पञ्चमं षड्जम् , द्वितीयं पञ्चमस्वरं च कृत्वा ग्रहे मध्यमे न्यासः तदा तृतीयं स्वस्थानं भवति । **ग्रहद्वितीयतुर्यांश्चेति** । मध्यमपञ्चमनिषादानित्यर्थः । ततः **पञ्चमं**; षड्जमित्यर्थः । **सप्तमं**;

कृत्वाष्टमं विलम्ब्याथ द्वितीयं तत्परं ततः ।
द्वितीयं सप्तमं कृत्वा पञ्चमं च चतुर्थकम् ॥ ६७५ ॥
द्वितीयं च ग्रहे न्यासः स्वस्थानं तुर्यमिष्यते ।
दृश्यते मध्यमादेस्तु ग्रहो वंशेषु मुद्रितः ॥ ६७६ ॥

इति मध्यमादिः

गान्धारमित्यर्थः । एतान् कृत्वा, अथ **अष्टमं** तारस्थितं मध्यममित्यर्थः । **पञ्चमं चतुर्थकं द्वितीयं चेति** । सनिपानित्यर्थः । ग्रहे मध्यमे न्यास इत्यनेनात्रापि वंशप्रकरणे स्थायिग्रहशब्दयोरेकार्थत्वं द्रष्टव्यम् । एवं स्थायिनि मध्यमे न्यासः कृतश्चेत्, चतुर्थं स्वस्थानमिष्यते । **दृश्यते मध्यमादेस्तु ग्रहो वंशेषु मुद्रित** इति । वंशेष्विति बहुवचनेन अष्टादशाङ्गुलादिषु तत्तन्मतोक्तलक्षणेषु यस्मिन् वंशे यो मुद्रितः स्वरो भवति, यथाष्टादशाङ्गुले वंशे सप्तसु स्वररन्ध्रेषु मुद्रितेषु षड्जो जायते स तत्र मुद्रित उच्यते; कलानिधौ वंशे मन्द्रर्षभो मुद्रितः स्वरः, तथा मनौ वंशे मन्द्रगान्धारो मुद्रित इति । यस्मिन् वंशे मध्यमादिरागः क्रियते तस्मिन् वंशे यो मुद्रितः स्वरः स एव मध्यमादेर्ग्रहो दृश्यत इत्यनेन लक्ष्यत इति गम्यते । उत्तरत्रापि मुद्रितो ग्रह इति यत्र वक्ष्यते तत्रैवं द्रष्टव्यम् ॥ ६६९–६७६ ॥

इति मध्यमादिः

(सु०) तत्र मध्यमादेर्वादनं कथयति—मध्यममिति । मध्यमस्वरं स्थायिनं मुख्यं गीत्वा ततस्तृतीयस्वरे धैवते कम्पिते सति, द्वितीये पञ्चमे विलम्ब्य गीते स्थायिनि मध्यमे समाप्तिः, इदं मध्यमादिरागस्य प्रथमं स्वस्थानम् । तृतीयं कम्पयित्वा, चतुर्थपञ्चमचतुर्थद्वितीयान् गीत्वा ग्रहे समाप्तिः द्वितीयं स्वस्थानम् । चतुर्थस्वरमाहत्य ताडिते स्थायिनं गीत्वा तत्परं द्वितीयमुच्चार्य, चतुर्थपञ्चमौ विलम्ब्य षष्ठपञ्चमद्वितीयान् गीत्वा ग्रहे समाप्तिः तृतीयं स्वस्थानम् ।

षड्जे ग्रहे ममाहत्य षड्जं कृत्वा हतौ रिमौ।
पमान्दोल्य प्रकम्प्यापि पमगान्द्विः प्रयुज्य च ॥ ६७७ ॥
आन्दोल्य मं प्रकम्प्यापि लघुषड्जं विधाय च।
कम्पयित्वा रिमौ द्वित्रान् वारानावर्त्य षड्जगौ ॥ ६७८ ॥
स्थायिन्यासाद्भवेदाद्यं स्वस्थानं मालवश्रियः।
आद्यस्वस्थानविधिना विधाय स्वरपञ्चकम् ॥ ६७९ ॥
निं विलम्ब्यावरोही चेत्पूर्वः स्वस्थानगः कृतः।
तदा द्वितीयं स्वस्थानमास्थितं रागवेदिभिः ॥ ६८० ॥
कृत्वा द्वितीयं स्वस्थानं धान्तमान्दोल्य सप्तमम्।
आहत्य च द्वितीयस्य स्वस्थानस्यावरोहणम् ॥ ६८१ ॥
कृतं यत्र तृतीयं तत्स्वस्थानमुदितं बुधैः।
आहत्य मं द्विगुणसं कृत्वा रिं तत्परं ततः ॥ ६८२ ॥
तं सं प्रोच्य निमाहत्य विलम्ब्य पुनरप्यमुम्।
कृत्वा तृतीयं स्वस्थानावरोही क्रियते यदा ॥ ६८३ ॥

ग्रहद्वितीयचतुर्थपञ्चमसप्तमान् गीत्वा, अष्टमं च विलम्ब्य, द्वितीयतृतीयद्वितीयसप्तमपञ्चमचतुर्थद्वितीयगानानन्तरं ग्रहे समाप्तिः चतुर्थं स्वस्थानम्। लोके मध्यमादेः ग्रहस्वरो मुद्रितो दृश्यते ॥ -६६९–६७६ ॥

इति मध्यमादिः

(क०) अथ मालवश्रियः स्वस्थानानि कथयति—षड्जे ग्रह इत्यादि। षड्जे ग्रहे सतीति। अनेन स्वरान्तरस्यापि लक्ष्यानुसारेण ग्रहत्वमभ्युपगन्तव्यमिति गम्यते। अतो यदा षड्जो ग्रहो भवति स्थायी भवति। तदा षड्जापेक्षया यो मो मध्यमः तमाहत्य। एव-

तदा चतुर्थं स्वस्थानमाख्यातं मालवश्रियः ।
षड्जोऽन्यो वा स्वरो वंशे ग्रहोऽस्या मुद्रितः स्वरः ॥ ६८४ ॥
प्रकल्प्य तस्य षड्जत्वं परेषामृषभादिताम् ।
लक्ष्मेदं योजयेत्सर्वमित्युक्तं सूरिशार्ङ्गिणा ॥ ६८५ ॥

इति मालवश्रीः

मन्येऽपि स्वराः षड्जापेक्षयोन्नेयाः । इममेवार्थं ग्रन्थकारः स्वयमेवाह— **षड्जोऽन्यो** वेत्यादिना । अत्रापि मध्यमादिवत् मुद्रितस्वर एव स्थायी भवति ॥ ६७७–६८५ ॥

इति मालवश्रीः

(सु०) अथ मालवश्रिया उत्पत्तिप्रकारमाह—षड्ज इति । षड्जे ग्रहस्वरे कृते सति मं मध्यमस्वरमाहत्य, तारं गीत्वा ततः षड्जमुच्चार्य, रिमौ, ऋषभमध्यमौ आहतौ ताडितौ, मम्, मध्यममान्दोल्य, पमगान् पञ्चममध्यमगान्धारान् प्रकम्प्य प्रकटं द्विवारं गीत्वा, मं मध्यममान्दोल्य कम्पयित्वा, षड्जं लघु विधाय शीघ्रं गीत्वा, रिमौ, ऋषभमध्यमौ कम्पितौ गीत्वा, षड्जगौ, षड्जगान्धारौ द्वित्रिवारानावर्त्य, स्थायिनि समाप्तौ प्रथमं स्वस्थानं भवति। प्रथमस्वस्थानप्रकारेण पञ्च स्वरान् गीत्वा, धैवतं विलम्ब्य अवरोहेण पूर्वं स्वस्थास्नं क्रियते चेत्, तदा द्वितीयं स्वस्थानं भवति । पुनश्च धैवतपर्यन्तं कृत्वा सप्तमं स्वरमान्दोल्य ताडयित्वा च द्वितीयस्य स्वस्थानस्य आरोहणे कृते सति तृतीयं स्वस्थानम् । मं मध्यमेनाहत्य तत्परमृषभं द्विगुणमुच्चारितं कृत्वा, तमेव सं प्रोच्य समुच्चार्य निं निषादमाहत्य पुनरमुं निषादं विलम्ब्य, विलम्बितं गीत्वा तृतीयं स्वस्थानमवरोहेण क्रियते चेत् तदा चतुर्थं स्वस्थानम् । षड्ज इति । षड्जो वा अन्यो वा मुद्रितः स्वरः वंशे ग्रहः स्यात्, तस्य वंश इव षड्जं प्रकल्प्य अन्येषामृषभादित्वं कल्पयित्वा पूर्वोक्तं लक्षणं योजयेत् ॥ ६७७–६८९ ॥

इति मालवश्रीः

स्थायिनं मध्यमं कृत्वा कम्पयित्वा परं स्वरम् ।
तुर्यं विलम्ब्य कृत्वा च तृतीयं तं द्रुताहतम् ॥ ६८६ ॥
विधाय तं पुनः प्रोच्य ग्रहन्यासेन जायते ।
स्वस्थानं प्रथमं तोड्याः प्रोक्तं मुनिवरैरिति ॥ ६८७ ॥
प्राक्स्वस्थानवदारुह्य पञ्चमादवरुह्यते ।
स्थायिस्वरान्तं यत्रादः स्वस्थानं स्यात्तृतीयकम् ॥ ६८८ ॥
प्राग्वदाषष्ठमारोहावरोही च ग्रहावधिः ।
अस्यास्तृतीये स्वस्थाने चतुर्थे त्वष्टमावधौ ॥ ६८९ ॥
आरोहिण्यवरोही स्यात्पूर्ववत्तद्विदां मतः ।
मुद्रितस्तु ग्रहः प्रोक्तो लक्ष्ये स्याल्लक्ष्मवेदिभिः ॥ ६९० ॥

इति तोडी

(क०) इतः परं तोड्यादीनां स्वस्थानानि ग्रन्थत एव सुबोधानि ॥ ६८६–६९० ॥

इति तोडी

(सु०) अथ तोडीमाह—स्थायिनमिति । मध्यमं गीत्वा तत्परं पञ्चमं कम्पयित्वा, चतुर्थं विलम्बितं गीत्वा, तृतीयमुच्चार्य तृतीयं त्वाहतं वेगेन ताडितं कृत्वा तमेव पुनरुच्चार्य ग्रहे समाप्तौ तोडीरागस्य प्रथमं स्वस्थानम् । पूर्वस्य स्थानप्रकारेण आपञ्चमात्तु पञ्चमपर्यन्तमारुह्य स्थायिस्वरपर्यन्तमवरोहणं यत्र अदः इदं द्वितीयं स्वस्थानम् । पूर्ववत् आषष्ठस्वरपर्यन्तमारोहः, ग्रहस्वरपर्यन्तमवरोहश्च तृतीयं स्वस्थानम् । आष्टस्वरपर्यन्तमारोहः, पूर्ववद् ग्रहस्वरपर्यन्तमवरोहश्च चतुर्थं स्वस्थानम् । अस्यास्तु लक्ष्ये मुद्रितस्वरः ग्रहो दृश्यते ॥ ६८६–६९० ॥

इति तोडी

मध्यमं ग्रहमास्थाय प्राञ्चं प्रोच्य ततो ग्रहम् ।
सद्वितीयं कम्पयित्वा तृतीयं सचतुर्थकम् ॥ ६९१ ॥
लघूकृत्य तृतीयं चोच्चार्याहत्य च तं ततः ।
प्राचीनं स्वरमुच्चार्य स्थायिनि न्यस्यते यदा ॥ ६९२ ॥
भवेद्बङ्गालरागस्य स्वस्थानं प्रथमं तदा ।
आरोही पञ्चमान्तः स्यात्स्वस्थानेऽस्य द्वितीयके ॥ ६९३ ॥
सप्तमान्तस्तृतीये स्यात्तुर्ये स्यादष्टमावधि ।
प्राक्प्राग्वदवरोही स्यात्स्वस्थाने तूत्तरोत्तरम् ॥ ६९४ ॥
लक्ष्ये तु सर्ववंशस्थो द्वितीयोऽस्य ग्रहो मतः ।

इति बङ्गालः

(क०) तत्र बङ्गालरागे—लक्ष्ये तु सर्ववंशस्थो द्वितीयोऽस्य ग्रह इति । षड्जादिषु मध्ययोर्मुद्रितस्वरो भवति । तदपेक्षया द्वितीयऋषभादिरत्र स्थायी भवति । सोऽपि द्वितीयोऽन्तिमरन्ध्रद्वये मुक्ते सति जायत इति पूर्वमेवोक्तम् । उत्तरत्रापि भैरवादौ द्वितीयोऽस्य स्वरः स्थायीत्येवमादिषु मुक्तान्त्यरन्ध्रद्वयस्वरः स्थायी कर्तव्य इति वेदितव्यम् ॥ ६९३–६९४- ॥

इति बङ्गालः

(सु०) अथ बङ्गालमाह—मध्यममिति । मध्यमं ग्रहस्वरं विधाय प्राच्यं पूर्वस्वरमुच्चार्य, ततो ग्रहद्वितीयस्वरं कम्पितं गीत्वा, द्वितीयचतुर्थौ लघूकृत्य शीघ्रमुच्चार्य तमेव तृतीयं ताडयित्वा पूर्वस्वरमुच्चार्य स्थायिनि समाप्तौ बङ्गालरागस्य प्रथमं स्वस्थानं भवति । पञ्चमपर्यन्तमारोहणं द्वितीयं स्वस्थानम् । सप्तमपर्यन्तमारोहणं तृतीयं स्वस्थानम् । अष्टमपर्यन्तमारोहणं चतुर्थं स्वस्थानमिति । अवरोहस्तु उत्तरोत्तरे स्वस्थाने पूर्वपूर्वस्वस्थानवत् । लक्ष्ये द्वितीयस्वरो ग्रहः ॥ ६९३–६९४- ॥

इति बङ्गालः

धैवतं स्थायिनं कृत्वा प्राञ्चं तं च तृतीयकम् ॥ ६९५ ॥
पुनः प्राञ्चं विधायाथ कम्पयित्वा तृतीयकम् ।
विलम्ब्य चाहतं कृत्वा द्वित्रिद्वारं द्वितीयकम् ॥ ६९६ ॥
ग्रहे न्यासाद्भैरवस्य स्वस्थानं प्रथमं भवेत् ।
द्वितीये पञ्चमान्तः स्यादारोहोऽथ तृतीयके ॥ ६९७ ॥
षष्ठान्तः सप्तमान्तो वा चतुर्थे त्वष्टमावधिः ।
परे परेऽवरोही स्यात्स्वस्थाने पूर्वपूर्ववत् ॥ ६९८ ॥
द्वितीयोऽत्र स्वरः स्थायी सर्ववंशेषु दृश्यते ।

इति भैरवः

स्थायिनं द्विगुणं षड्जं कृत्वार्धं वादयेत्ततः ॥ ६९९ ॥
पूर्वं ग्रहं द्वितीयं च तृतीयमथ वादयेत् ।
अथ द्वितीयमागत्य न्यस्यते स्थायिनि स्वरे ॥ ७०० ॥
यदा वराट्याः स्वस्थानं प्रथमं जायते तदा ।
इह भैरववत्कार्यं स्वस्थानत्रितयं परम् ॥ ७०१ ॥
स्वस्थानप्रक्रियैवैष ज्ञेया रागान्तरेष्वपि ।

(सु०) अथ भैरवमाह—धैवतमिति । धैवतं स्थायिनं कृत्वा पूर्वस्थायी तृतीयपूर्वावुच्चार्य तृतीयं कम्पितं गीत्वा द्वितीयस्वरं द्विस्त्रिरुच्चार्य ग्रहे स्वरे समाप्तौ भैरवरागस्य प्रथमं स्वस्थानम् । पञ्चमपर्यन्तमारोहे द्वितीयं स्वस्थानम् । षष्ठपर्यन्तमारोहे तृतीयं स्वस्थानम् । अष्टमपर्यन्तमारोहे चतुर्थं स्वस्थानम् । उत्तरोत्तरस्वरस्थाने पूर्वपूर्ववदारोहणम् ॥ -६९५–६९८- ॥

इति भैरवः

(क०) वराट्याम्—स्थायिनं द्विगुणं षड्जमिति; मध्यमं षड्जं

द्वितीयोऽस्याः स्वरो लक्ष्ये ग्रहत्वेनोपलक्ष्यते ॥ ७०२ ॥

इति वराटी

ऋषभे स्थायिनि प्राञ्चं कम्पयित्वार्धमस्य च ।
कृत्वा ग्रहं द्वितीयं च तृतीयं तदधः स्वरम् ॥ ७०३ ॥
ग्रहमेत्य ततः पाञ्चं प्रकम्प्योक्त्वार्धमस्य च ।
ग्रहे न्यासेन गुर्जर्याः स्वस्थानं प्रथमं भवेत् ॥ ७०४ ॥
तृतीयो दृश्यते प्रायो ग्रहोऽस्यां लक्ष्यगोचरे ।

तारषड्जं वेत्यर्थः । तयोः पूर्वपूर्वापेक्षया द्विगुणत्वसंभवात् । अर्धं द्व्यर्धं, स्थायिनश्चतुर्थस्वरमित्यर्थः ॥ -६९९–७०२ ॥

इति वराटी

(सु०) अथ वराटीमाह—स्थायिनमिति । वराट्यां द्विगुणमुच्चारितं षड्जं स्थायिनं कृत्वा, ततोऽर्धं वादयेत् । ततः पूर्वं स्थायिद्वितीयतृतीया वादनीयाः । द्वितीयं प्राप्य स्थायिनि न्यासे वराट्याः प्रथमं स्वस्थानम् । अन्यत् स्वस्थानत्रितयं भैरववत्कार्यम् ॥ -६९९–७०२ ॥

इति वराटी

(क०) गुर्जर्याम्—तृतीयो दृश्यते प्रायो ग्रहोऽस्यां लक्ष्यगोचर इति । अत्रापि मुद्रितस्वरात् तृतीयो ग्राह्यः । सोऽप्यन्तिमरन्ध्रत्रयमोचनात् जायत इति पूर्वमुक्तम् । उत्तरत्र वसन्तादिष्वप्येवं द्रष्टव्यम् ॥७०३, ७०४-॥

इति गुर्जरी

(सु०) अथ गुर्जरीमाह—ऋषभ इति । ऋषभे स्थायिनि प्राञ्चं पूर्वस्वरं कम्पितं कृत्वा, अन्यः अस्यैवार्धमुच्चार्य ग्रहद्वितीये तृतीयद्वितीयग्रहा गेयाः । ततः

षड्जे ग्रहे द्वितीयं च तृतीयं सकृदाहतम् ॥ ७०५ ॥
वेगात्कृत्वाथ तुर्यं च तृतीयं तदधस्तनम् ।
उक्त्वा तृतीयतुर्यौ च तृतीयं तदधस्तनम् ॥ ७०६ ॥
ग्रहे न्यासो वसन्तस्य स्वस्थाने प्रथमं भवेत् ।
तृतीयस्त्वस्य वंशेषु स्थायित्वेनोपलभ्यते ॥ ७०७ ॥

इति वसन्तः

स्थायिनि द्विगुणे षड्जे तदर्धं लघु वादयेत् ।
ततस्तत्सकृदाहत्य ग्रहं तस्मात्तृतीयकम् ॥ ७०८ ॥
तुर्यं चोक्त्वा तृतीयं च सकृदाहत्य तत्परम् ।
द्रुतं कृत्वा पञ्चमं तु विलम्ब्यास्मादधस्तनौ ॥ ७०९ ॥
लघूकृत्य ग्रहे न्यासः स्वस्थाने प्रथमे भवेत् ।
धन्नास्या दृश्यते वंशे स्याद् द्वितीयस्वरो ग्रहः ॥ ७१० ॥

इति धन्नासी

पूर्वं कम्पितमर्धमुच्चार्य ग्रहे समाप्तौ गुर्जर्याः प्रथमं स्वस्थानम् । अन्यत् स्वस्थानं पूर्ववत् वराटीवत् ॥ ७०३, ७०४- ॥

इति गुर्जरी

(सु०) अथ वसन्तमाह—षड्ज इति । षड्जे स्थायिनि कृते सति, द्वितीयतृतीयौ ताडितौ सकृद्वा शीघ्रं गीत्वा, चतुर्थतृतीयद्वितीयानन्तरं ग्रहस्वरे समाप्तौ वसन्तस्य प्रथमं स्वस्थानम् ॥ ७०९–७०७ ॥

इति वसन्तः

(सु०) अथ धन्नासीमाह—स्थायिनीति । स्थायिनि द्विगुणं षड्जं स्थायिनं कृत्वा तस्यार्धं शीघ्रं वादयेत् । ततस्तदर्धं सकृदाहत्य, ग्रहद्वितीय-

तमेव स्थायिनं कृत्वा द्वितीयं वादयेद् द्रुतम् ।
लघू ग्रहद्वितीयौ च कृत्वा ताभ्यां परं स्वरम् ॥ ७११ ॥
विलम्ब्य स्फुरितं तु द्विर्विदध्यात्पञ्चमं ततः ।
अधरांस्त्रीन्क्रमादुक्त्वा स्थायिनि न्यस्यते यदा ॥ ७१२ ॥
देश्यास्तदाद्यं स्वस्थानं द्वितीयोऽस्या ग्रहो जने ।

इति देशी

गान्धारे स्थायिनि प्रोच्य द्वितीयं च तृतीयकम् ॥ ७१३ ॥
तुर्यं विलम्ब्य तत्प्राश्वं कृत्वा स्पृष्ट्वा द्वितीयकम् ।
दीर्घीकृत्य तृतीयं चोक्त्वा द्वितीयं ग्रहस्वरे ॥ ७१४ ॥
न्यासो यदा स्यात्स्वस्थानं देशाख्यायास्तदादिमम् ।
मुद्रितोऽस्या ग्रहो वंशे लक्ष्यते लक्ष्यवेदिभिः ॥ ७१५ ॥

इति देशाख्या

इति रागाङ्गानि

तृतीयानुच्चार्य ग्रहं सकृत्ताडयित्वा द्वितीयमाशूच्चार्य पञ्चमं विलम्ब्य तृतीयतुर्यौ शीघ्रं गीत्वा आरोहे समाप्तौ धन्नास्याः प्रथमं स्वस्थानम् ॥ ७०८–७१० ॥

इति धन्नासी

(सु०) अथ देशीमाह—तमेवेति । षड्जं स्थायिनं विधाय द्वितीयं शीघ्रं वादयेत् । तत आरोहः । ग्रहद्वितीयं लाघवेनोच्चार्य तत्परं तृतीयं स्वरं विलम्बितमुच्चार्य पञ्चमं द्विःस्फुरितं कुर्यात् । अधरात् अधःस्थितान् त्रीन् क्रमादुच्चार्य स्थायिनि यदा समाप्यते तदा देशीरागस्य प्रथमं स्वस्थानम् ॥ ७११, ७१२- ॥

इति देशी

(सु०) अथ देशाख्यामाह—गान्धार इति । गान्धारस्वरे स्थायिनि

ग्रहं द्विगुणसं कृत्वा पूर्वं स्पृष्ट्वा तृतीयकम् ।
कृत्वा स्पृष्ट्वा ग्रहं प्रोच्य तत्परं स्फुरितौ भवेत् ॥ ७१६ ॥
द्विस्त्रिर्वा ग्रहतत्पूर्वौ न्यस्यते कम्पिते ग्रहे ।
यदा डोम्बक्रियः प्रोक्तं स्वस्थानं प्रथमं तदा ॥ ७१७ ॥
सा भूपाली श्रुता लोके द्वितीयं ग्रहमाश्रिता ।

इति डोम्बक्री:

(लोके प्रसिद्धा भूपाली)

धैवते स्थायितां नीते द्विरुच्चार्य परं लघुम् ॥ ७१८ ॥
तं चाथ प्राञ्चमस्यार्धं पूर्वं पूर्वं विधाय तम् ।
विलम्ब्य कम्पयित्वार्धं तस्याहत्य च तन्मुहुः ॥ ७१९ ॥

सति द्वितीयमुक्त्वा, तृतीयतुर्यं च विलम्ब्य तृतीयं गीत्वा द्वितीयं सकृदुच्चार्य तृतीयं दीर्घं विधाय, द्वितीयानन्तरं ग्रहे समाप्तौ देशाख्याया: प्रथमं स्वस्थानम् ॥ -७१३–७१९ ॥

इति देशाख्या

इति रागाङ्गानि

(सु०) अथ डोम्बक्रीमाह—ग्रहमिति । द्विगुणसं द्विगुणं षड्जग्रहं विधाय पूर्वं सकृद्गीत्वा, तृतीयानन्तरं ग्रहं स्पृष्ट्वा ईषदुच्चार्य, ततोऽन्तरं ग्रहं तत्परं तद् द्विःस्फुरितं विधाय कम्पिते ग्रहसमाप्तौ डोम्बक्रिया स्वस्थानम् । इयं लोके भूपालीत्युच्यते । द्वितीयश्च ग्रह: ॥ ७१६, ७१७- ॥

इति डोम्बक्री:

(लोके प्रसिद्धा भूपाली)

(सु०) अथ वेलावलीमाह—धैवत इति । धैवतं स्थायिनं कृत्वा अपरं द्वितीयं स्वरं लाघवेन द्विरुच्चार्य, तं च स्थायिनमुच्चार्य तस्य प्राच्यं पूर्वपूर्वमर्धं

पूर्वं प्रकम्प्य तस्यार्धं दीर्घीकृत्य ग्रहं व्रजेत् ।
अथोऽर्धप्रेरितौ पूर्वग्रहौ कृत्वा द्वितीयकम् ॥ ७२० ॥
प्रोच्य स्पृष्ट्वा ग्रहं तस्मात्परं प्रोच्य प्रकम्प्य तु ।
तृतीयं ग्रहपाश्चात्यग्रहौ तूच्चारयेन्मुहुः ॥ ७२१ ॥
ततस्तृतीयमाकम्प्य विलम्ब्य तदधस्तनम् ।
ईषद्विरम्य स्पृष्ट्वा च द्वितीयं न्यस्यते ग्रहे ॥ ७२२ ॥
यदा तदाद्यं स्वस्थानं वेलावल्याः प्रकीर्तितम् ।
तृतीयग्रहता त्वस्या दृश्यते वंशगोचरे ॥ ७२३ ॥

इति वेलावली

पञ्चमं ग्रहमास्थायारोहिणा पञ्चमं ततः ।
गत्वा विलम्ब्य तं तस्मादधरं द्रुततां नयेत् ॥ ७२४ ॥
ततोऽधःस्थं द्राघयित्वा स्पृष्ट्वा च द्राघितात्परम् ।
तत्परं दीर्घतां नीत्वा पुनः प्रोच्यावरोहिणा ॥ ७२५ ॥

कृत्वा, अन्ते स्थायिनं विलम्बितं गीत्वा, तस्यैव स्थायिनोऽर्धं कम्पयित्वा, तत्पुनरारोहेण गीत्वा पूर्वस्वरं कम्पयित्वा तस्यार्धं विधाय ग्रहमागच्छेत् । ततोऽर्धोच्चारितौ ग्रहाधस्तनस्वरौ विधाय द्वितीयं मुक्त्वा ग्रहमल्पं गान्धारादिकमुक्त्वा तृतीयकम्पनानन्तरं ग्रहं तदधस्तनं वा सकृदुच्चार्य ततस्तृतीयस्वरं कम्पयित्वा तदधस्तनं द्वितीयं विलम्बं च गीत्वा ईषद्विरम्य द्वितीयस्पर्शानन्तरं ग्रहे समाप्तौ वेलावल्याः प्रथमं स्वस्थानम् ॥ -७१८–७२३ ॥

इति वेलावली

(सु०) अथ प्रथममञ्जरीमाह—पञ्चममिति । पञ्चमं ग्रहस्वरं कृत्वा आरोहेण पञ्चमपर्यन्तं प्राप्य तं पञ्चमं विलम्ब्य तस्मादधःस्थितस्वरं शीघ्रं गीत्वा

तस्मादेत्य ग्रहन्यासे स्वस्थानं प्रथमं भवेत् ।
रागे प्रथममञ्जर्या द्वितीयोऽस्या ग्रहो जने ॥ ७२६ ॥

इति प्रथममञ्जरी

स्थायिनोऽर्धात्समारुह्य तृतीयादिचतुःस्वरीम् ।
कम्पयित्वा विलम्ब्यापि षष्ठतुर्यं विधाय च ॥ ७२७ ॥
एत्य पञ्चममेतस्माद् ग्रहान्तमवरुह्य च ।
ग्रहार्धं ग्रहपूर्वं च गत्वा स्पृष्ट्वा ग्रहं ततः ॥ ७२८ ॥
द्वितीयं कम्पितं कृत्वा तृतीयं स्फुरितं ततः ।
स्थायिनि न्यस्यते यत्र स्वस्थानं स्यात्तदादिमम् ॥ ७२९ ॥
आदिकामोदिकायाः स्याद् द्वितीयग्रहता जने ।

इत्यादिकामोदी

स्थायिनि द्विगुणे षड्जे द्विराहत्य तृतीयकम् ॥ ७३० ॥

ततोऽधःस्थितं द्रावितात् परमीषत्संस्पृश्य ततः परं द्रावयित्वा पुनरुच्चार्य आरोहिणा वर्णेन ग्रहपर्यन्तप्राप्तौ प्रथममञ्जर्याः प्रथमं स्वस्थानम् ॥ ७२४–७२६ ॥

इति प्रथममञ्जरी

(सु०) अथादिकामोदिकामाह—स्थायिन इति । धैवतं स्थायिनं कृत्वा ततस्तृतीयमारभ्य स्वरचतुष्टयमारोहेण गीत्वा षष्ठं स्वरं कम्पितं विलम्बितं च विधाय चतुर्थं गीत्वा पञ्चममेत्य ग्रहपर्यन्तमवरुह्य ग्रहस्वरस्य पूर्वार्धं तत्पूर्वं च स्वरं प्राप्य ग्रहस्वरं स्पृष्ट्वा द्वितीयं कम्पितं कृत्वा तृतीयस्फुरणात् इतरं स्थायिनि समाप्तौ आद्यं स्वस्थानम् ॥ ७२७–७२९- ॥

इत्यादिकामोदिका

(सु०) अथ शुद्धवराटीमाह—स्थायिनीति । षड्जं द्विरुच्चारितं विधाय

त्रिश्चतुर्वा ततः स्पृष्ट्वा ग्रहं पूर्वमुदीर्य च ।
कम्पिते स्थायिनि न्यासात्स्वस्थानं प्रथमं भवेत् ॥ ७३१ ॥
रागे शुद्धवराट्यां सा द्वितीयस्थायिका जने ।

इति शुद्धवराटी

तमेव स्थायिनं कृत्वा तं तदर्धे द्विराहतम् ॥ ७३२ ॥
द्विस्त्रिर्वोक्त्वाथ द्वितीयं कम्पयित्वा विलम्ब्य च ।
आहत्य द्विश्चतुर्वास्मात्परं कृत्वा लघुं ग्रहम् ॥ ७३३ ॥
उक्त्वा ग्रहार्धपूर्वे तु दीर्घीकृत्य ग्रहे यदा ।
न्यस्यते शुद्धनट्टायाः स्वस्थानं प्रथमं तदा ॥ ७३४ ॥
वंशेष्वस्यामपि प्रायो द्वितीयो दृश्यते ग्रहः ।

इति शुद्धनट्टा

इति भाषाङ्गानि

तृतीयमारुह्य त्रिवारं गीत्वा ग्रहस्पर्शानन्तरं पूर्वमुच्चार्य कम्पिते स्थायिनि समाप्तौ शुद्धवराट्याः प्रथमं स्वस्थानम् ॥ ७३०, ७३१- ॥

इति शुद्धवराटी

(सु०) अथ शुद्धनट्टामाह—तमेवेति । तमेव षड्जं स्थायिनं विधाय तस्यार्धे द्विस्त्रिर्वा आघात् अर्धस्वरमुच्चार्य ग्रहात् तृतीयं कम्पयित्वा विलम्बयेत्। अथ अस्मात्परं द्विश्चतुर्वा ताडयित्वा ग्रहं लाघवेनोच्चार्य ग्रहपूर्वोच्चारणानन्तरं दीर्घीकृते ग्रहे समाप्तौ शुद्धनट्टायाः प्रथमं स्वस्थानम् ॥ -७३२-७३४- ॥

इति शुद्धनट्टा

इति भाषाङ्गानि

ग्रहं द्विगुणसं प्रोच्य तदर्धं च द्वितीयकम् ॥ ७३५ ॥
विलम्बिते तृतीयेऽथ द्वितीयं द्रुततां नयेत् ।
ग्रहार्धे च स्थिरीभूय कम्पयित्वा ग्रहं ततः ॥ ७३६ ॥
परौ स्वरौ द्रुतीकृत्य लघूकृत्य परं ग्रहे ।
न्यासे कृते रामकृतेः स्वस्थानं प्रथमं भवेत् ॥ ७३७ ॥
द्वितीयस्वरमेवास्या वंशे वीक्षामहे ग्रहम् ।

इति रामक्रीः

तस्मिन्नेव ग्रहे कृत्वा द्वितीयं च तृतीयकम् ॥ ७३८ ॥
ग्रहार्धं द्रुतमुच्चार्य स्पृष्ट्वा पूर्वं ग्रहस्य च ।
अर्धं प्रोच्य विरम्याथ पूर्वं स्पृष्ट्वा तृतीयकम् ॥ ७३९ ॥
लघूकृत्य लघोः पूर्वौ स्पृष्ट्वाथ स्थायिनः परौ ।
लघूकृत्य द्रुतं कृत्वा द्वितीयं न्यस्यते ग्रहे ॥ ७४० ॥
यदा तदा गौडकृतेर्भवेत्स्वस्थानमादिमम् ।
द्वितीयोऽस्यामपि प्रायो ग्रहो लक्ष्येषु दृश्यते ॥ ७४१ ॥

इति गौडक्रीः

(सु०) अथ रामक्रियमाह—ग्रह इति । द्विगुणं षड्जं ग्रहं च गीत्वा तस्यार्धं द्वितीयं च स्वरमुच्चार्य तृतीयं विलम्ब्य द्वितीयं शीघ्रं गायेत् । ततो स्थिरग्रहार्धगानानन्तरं ग्रहं प्रकम्प्य परौ ग्रहौ द्वितीयतृतीयौ स्वरावाशूच्चार्य, परं च तुर्यं लाघवेन गीत्वा ग्रहे समाप्तौ रामक्रिया आद्यं स्वस्थानं भवति ॥ -७३९–७३७- ॥

इति रामक्रीः

(सु०) अथ गौडक्रियमाह—तस्मिन्निति । तस्मिन्नेव द्विगुणे षड्जे ग्रहे कृते सति, द्वितीयतृतीयौ गीत्वा ग्रहस्यार्धं शीघ्रं गीत्वा पूर्वस्पर्शात् ग्रहार्धो-

धैवते स्थायिनि प्राश्वं ग्रहं ग्रहतृतीयकम् ।
तुर्यं कृत्वा तमाहत्य द्वितीयं कम्पयेत्ततः ॥ ७४२ ॥
अवरुह्य तृतीयादिक्रमेण चतुरः स्वरान् ।
ग्रहन्यासादेवकृतेराद्यं स्वस्थानमादिशेत् ॥ ७४३ ॥
तृतीयग्रहतां त्वस्याः पश्यामो वंशगोचरे ।

इति देवक्रीः

इति क्रियाङ्गानि

धैवतं ग्रहमास्थाय तृतीयादवरुह्य च ॥ ७४४ ॥
स्वरत्रयं विरम्याथ ग्रहं परमथ ग्रहम् ।
पूर्वं कृत्वा तमाहत्य ग्रहन्यासेन जायते ॥ ७४५ ॥
स्वस्थानमाद्यं भैरव्यास्तृतीयोऽस्या ग्रहो जने ।

इति भैरवी

च्चारणे विश्रम्य पूर्वं किंचिद्गीत्वा तृतीयं लाघवेनोच्चार्य तत्पूर्वस्वरद्वयं स्पृष्ट्वा, स्थायिनः परौ स्वरौ द्वौ लघूकृत्य, द्रुतद्वितीयानन्तरं ग्रहे समाप्तौ गौडक्रिया आद्यं स्वस्थानं भवति ॥ -७३८–७४१ ॥

इति गौडक्रीः

(सु०) अथ देवक्रियमाह—धैवत इति । धैवते ग्रहे कृते सति पूर्वग्रहे तृतीयचतुर्थावुच्चार्य आरोहेण द्वितीयं कम्पयित्वा, अवरोहेण तृतीयादीन् चतुःस्वरान् क्रमेण गीत्वा, ग्रहे समाप्तौ देवक्रिया आद्यं स्वस्थानं भवति ॥ ७४२, ७४३- ॥

इति देवक्रीः

इति क्रियाङ्गानि

(सु०) अथ भैरवीमाह—धैवतमिति । धैवताद् ग्रहात् तृतीयादवरुह्य

स्थायिनि द्विगुणे षड्जेऽधस्तृतीयं विधाय च ॥ ७४६ ॥
अधस्तनं प्रकम्प्याथ विलम्ब्य स्थायिनं ततः ।
प्राचीनं लघुतां नीत्वा द्विस्त्रिर्वाहत्य तं ग्रहम् ॥ ७४७ ॥
लघूकृत्याधरस्यार्धमास्पृश्य ग्रहपञ्चमम् ।
विलम्ब्य तं द्रुतीकृत्य तृतीयस्पर्शमाचरेत् ॥ ७४८ ॥
अथोक्त्वा पञ्चमं तं च दीर्घीकृत्याधरं मनाक् ।
कम्पयित्वा ग्रहन्यासाद्भवेत्स्वस्थानमादिमम् ॥ ७४९ ॥
छायानट्टाख्यरागस्य ग्रहो वंशे तृतीयकः ।
एतां सालगनट्टां तु भाषन्ते लक्ष्यवेदिनः ॥ ७५० ॥

त्रीन् स्वरान् क्षणमात्रं विरम्य ग्रहद्वितीयग्रहतत्पूर्वानुच्चार्य तं पूर्वं ताडयित्वा ग्रहे समाप्तौ भैरव्या आद्यं स्वस्थानं भवति ॥ ७४४, ७४९- ॥

इति भैरवी

(क०) छायानट्टायाम् —**अधरस्यार्धमिति** । अधरोऽधस्तनः । अत्र ग्रहीभूतषड्जापेक्षयाधरो निषादः । तस्यार्धमीषत्स्पर्शनं भवति, तमीषत्स्पृष्ट्वेत्यर्थः । **एतां सालगनट्टां तु भाषन्ते लक्ष्यवेदिन इति** । अत्र तुशब्दोऽवधारणे भिन्नक्रमश्च । **एतां त्विति**, च्छायानट्टामेवेत्यर्थः । **गमृषभार्धं चेति** । गं गान्धारं स्पृष्ट्वा । ऋषभार्धमिति ऋषभमीषत्स्पृष्ट्वेत्यर्थः । **अर्धं पुनर्व्रजेदिति** । पुनःशब्देन तदेवर्षभार्धमिति गम्यते । ऋषभार्धं द्विः कुर्यादित्यर्थः ॥ -७४६—७५२- ॥

(सु०) अथ च्छायानट्टामाह—स्थायिनीति । द्विगुणे षड्जे स्थायिनि कृते सति तृतीयानन्तरं स्थायिनोऽधःस्थं प्रकम्प्य स्थायिनं विलम्बेन गीत्वा ततः पूर्वं लघुतां नीत्वा द्विस्त्रिस्ताडयित्वा च लाघवेन ग्रहं गीत्वा अधःस्थित-स्यार्धं स्पृष्ट्वा विलम्बितं पञ्चमानन्तरमेवाशु गीत्वा तृतीयस्वरानन्तरं पञ्चम-

अन्ये तु पञ्चमं कृत्वा स्थायिनं रिं विधाय च ।
मं प्रकम्प्य स्थिरीभूय पञ्चमे द्विः पमध्यमौ ॥ ७५१ ॥
कृत्वा गमृषभार्धं च संस्पृश्यार्धं पुनर्व्रजेत् ।
ततो दीर्घौ रिमौ कृत्वा ग्रहे चेन्न्यस्यते तदा ॥ ७५२ ॥
आद्यं सालगनट्टायाः स्वस्थानं तद्विदो विदुः ।

इति च्छायानाट्टा

मं विधाय ग्रहं तं च द्रुतीकृत्य परं ततः ॥ ७५३ ॥
उक्त्वा तुर्यं विलम्ब्याथ परमास्पृश्य पञ्चमम् ।
विलम्ब्यातोऽवरोहेण ग्रहमेति यदा तदा ॥ ७५४ ॥
स्वस्थानमादिमं रामकृतेर्वंशे द्वितीयकः ।
ग्रहश्चिन्धमरामक्रीः सा सिद्धा लोकवर्त्मनि ॥ ७५५ ॥

इति चिन्धमरामक्रीः

मुक्त्वा तमेव दीर्घीकृत्य अधःस्थितं किंचित्कम्पयित्वा ग्रहे समाप्तौ छायानट्टायाः प्रथमं स्वस्थानं भवति । एतामिति । अत्र तुशब्दोऽवधारणे भिन्नक्रमश्च । एतां तु लक्ष्यवेदिनः सालगनट्टामित्याहुः ॥ -७४६–७५० ॥

(सु०) मतान्तरमाह—अन्ये त्विति । स्थायिपञ्चमानन्तरं ऋषभः ततो मध्यमं कम्पयित्वा विलम्ब्य च पञ्चमस्वरे पञ्चममध्यमौ द्विर्गायेत् । ततो गान्धारमृषभस्यार्धं च स्पृष्ट्वा पुनः ऋषभार्धं व्रजेत् । ततः रिमौ ऋषभमध्यमौ दीर्घौ कृत्वा ग्रहे न्यस्यते समाप्यते तदाद्यं स्वस्थानमिति ॥ ७५१–७५२ ॥

इति च्छायानट्टा

(सु०) अथ चिन्धमरामक्रियमाह—ममिति । मध्यमं स्थायिनं कृत्वा तमेवाशूच्चार्य ततो द्वितीयमुक्त्वा चतुर्थं विलम्बेन गीत्वा, परस्पर्शानन्तरं तृतीय-पञ्चमौ अवरोहेण ग्रहागतौ आद्यं स्वस्थानम् ॥ -७५३–७५५ ॥

इति छिन्धमरामक्रीः

रिमेव ग्रहमाश्रित्य द्विस्त्रिर्वाहत्य मं ततः ।
तं विलम्बिततां नीत्वा दीर्घीकृत्य तु मध्यमम् ॥ ७५६ ॥
रिगौ रिद्लमेतानि द्रुतीकृत्य विलम्ब्य निम् ।
पुनरुच्चार्य तं कृत्वा धैवतं सकृदाहतम् ॥ ७५७ ॥
वादयित्वा निषादं च ग्रहन्यासेन जायते ।
नाठ्यरामकृतेराद्यं स्वस्थानमिति तद्विदः ॥ ७५८ ॥
अथवा मध्यमं कृत्वा ग्रहमाहत्य पञ्चमम् ।
द्विस्त्रिर्वाप्यवरोहेण धात्क्रमादृषभं द्रुतम् ॥ ७५९ ॥
एत्यार्धं तस्य षड्जं च रेरर्धं वादयेत्पुनः ।
अथोच्चार्य रिमौ पं तु विलम्ब्य न्यस्यते ग्रहे ॥ ७६० ॥
यत्र स्वस्थानमाद्यं तन्नाठ्यरामकृतेर्मतम् ।

इति नाट्यरामक्री:

ग्रहं कृत्वा धमाहत्य सकृद् ग्रहपरं स्वरम् ॥ ७६१ ॥

(सु०) अथ नाठ्यरामक्रियमाह—रिमेवेति । ऋषभे ग्रहे सति, गान्धारं द्विस्त्रिस्ताडयित्वा, विलम्ब्य च मध्यमं द्राघयित्वा, ऋषभगान्धारौ शीघ्रं गीत्वा, निषादं विलम्ब्य, पुनरुच्चार्य धैवतं, सकृदाहतं गीत्वा निषादानन्तरं ग्रहे समाप्तौ नाठ्यरामक्रियाः प्रथमं स्वस्थानम् ॥ ७५६–७५८ ॥

(सु०) मतान्तरमाह—अथवेति । मध्यमग्रहानन्तरं पञ्चमं द्विस्त्रिस्ताडयित्वा धैवतादृषभपर्यन्तमाश्वागत्य, तस्यार्धमृषभस्यार्धं षड्जं च निषादार्धं च वादयेत् । ततः रिमौ ऋषभमध्यमौ विलम्बितं पञ्चमान्ते ग्रहे समाप्तिरिति ॥ ७५९, ७६०- ॥

इति नाट्यरामक्री:

(सु०) अथ मल्हारमाह—ग्रहमिति । धैवतं ग्रहं कृत्वा ग्रहात्परं

कृत्वा ग्रहात्परौ द्विस्तु ग्रहमाहत्य पूर्वकम् ।
द्वितीयं च क्रमादुक्त्वा ग्रहे चेन्न्यस्यते तदा ॥ ७६२ ॥
स्वस्थानमाद्यं मल्हारे ग्रहो वंशे द्वितीयकः ।

इति मह्लारः

ग्रहं द्विगुणसं कृत्वा द्रुतीकृत्य ततोऽधरम् ॥ ७६३ ॥
तमान्दोल्य द्वितीयं तु विधायाथ तृतीयकम् ।
स्फुरितं ग्रहतत्पूर्वौ वादयित्वा ग्रहे यदा ॥ ७६४ ॥
न्यासः कर्णाटगौडस्य स्वस्थानं प्रथमं तदा ।
वंशे ग्रहस्तृतीयोऽस्य गृह्यते लक्ष्यवेदिभिः ॥ ७६५ ॥

इति कर्णाटगौडः

ग्रहं तमेव सं कृत्वा प्रोच्य तुर्यतृतीयकौ ।
स्थायिनं तद्दलं चोक्त्वा पूर्वस्थायिदलं ततः ॥ ७६६ ॥

द्वितीयं स्वरं सकृदाहत्य ग्रहं गीयते, ततो ग्रहं द्विस्ताडयित्वा ग्रहात्पूर्वं द्वितीयं चोच्चार्य ग्रहे समाप्तौ मल्हारस्याद्यं स्वस्थानम् ॥ -७६१, ७६२- ॥

इति मल्हारः

(सु०) अथ कर्णाटगौडमाह—ग्रहमिति । द्विगुणे षड्जे ग्रहे सति तत्पूर्वमाशु गीत्वा, तमेवाध आन्दोल्य द्वितीयं द्विर्गीत्वा, स्फुरिततृतीयानन्तरं ग्रहं तत्पूर्वं च वादयित्वा, ग्रहे न्यासे कर्णाटगौडस्य प्रथमं स्वस्थानम् ॥ -७६३–७६९ ॥

इति कर्णाटगौडः

(क०) देशवालगौडे—ग्रहं तमेव समिति । पूर्वरागग्रहपरामर्शेन द्विगुणं षड्जमित्यर्थः । तद्दलमिति । स्थायिनः प्रकृतत्वात्तच्छब्देन

स्थायिन्यासाद्देशवालगौडस्वस्थानमादिमम् ।
जायतेऽस्यापि वंशे तु द्वितीयो दृश्यते ग्रहः ॥ ७६७ ॥
निषादे स्थायिनि प्रोच्य पूर्वं ग्रहमथोत्तरम् ।
तुर्यं द्वितीयतस्तु त्रीनवरुह्य ग्रहे यदा ॥ ८६८ ॥
न्यासस्तुरुष्कगौडस्य तदा स्वस्थानमादिमम् ।
लोके मालवगौडोऽसौ तृतीयोऽस्य ग्रहो गतः ॥ ७६९ ॥

स्थायीभूतः परामृश्यते । तस्य दलं पूर्वस्थायिदलमिति । द्विगुणशब्देन मध्यषड्जो गृहीतश्चेत्तदा पूर्वस्थायी मन्द्रषड्जः । तारषड्जो गृहीतश्चेत्तदा स्थायी मध्यषड्जः । तस्य दलमर्धम् । देशवालगौड एव केदारगौड इति जनैरुच्यते ॥ ७६६, ७६७ ॥

इति देशवालगौडः

(सु०) अथ देशवालगौडमाह—ग्रहमिति । सं षड्जं ग्रहं विधाय चतुर्थं तृतीयस्थायि तदर्धानि गीत्वा, स्थायिनः पूर्वार्धानन्तरं स्थायिनि समाप्तौ देशवालगौडस्य प्रथमं स्वस्थानम् ॥ ७६६–७६७ ॥

इति देशवालगौडः

(क०) **मालवगौडे—निषादे स्थायिनीति** । स्थायिनि सतीत्यर्थः । पूर्वमादौ ग्रहं निषादं प्रोच्य । **अथोत्तरमिति** । द्वितीयमित्यर्थः ॥ ७६८, ७६९ ॥

इति तुरुष्कगौडः

(मालवगौड इति लोके)

(सु०) अथ तुरुष्कगौडमाह—निषाद इति । निषादे स्थायिनि सति

निषादाद् ग्रहतां नीतादारोहेदाचतुर्थकम् ।
तं विलम्ब्य ततो गच्छेद् ग्रहे चेदवरोहिणा ॥ ७७० ॥
तदा द्राविडगौडस्य स्वस्थानं प्रथमं भवेत् ।
लोके सालगगौडोऽयं द्वितीयोऽस्य ग्रहो मतः ॥ ७७१ ॥
पञ्चमं ग्रहमास्थाय तृतीयं च द्वितीयकम् ।
मुक्त्वा तृतीयं स्पृष्ट्वा च प्रान्तमुक्त्वा तृतीयकम् ॥ ७७२ ॥

तत्पूर्वग्रहद्वितीयतुर्यान् गीत्वा, द्वितीयतस्त्रीन् स्वरानवरुह्य ग्रहे न्यासे तौरुष्कगौडस्य प्रथमं स्वस्थानम् ॥ ७६८, ७६९ ॥

इति तुरुष्कगौडः

(मालवगौड इति लोके)

(क०) **द्राविडगौडे**—लोके सालगगौड इत्युक्तम् । इदानीं तु लोके सालग इत्येतावतैव व्यवहारो दृश्यते, स कथमुपपद्यत इति चेत्; सोऽपि भीमसेने भीम इति व्यवहारवदुपपन्न एव ॥ ७७०, ७७१ ॥

इति द्राविडगौडः

(लोके सालगगौडः)

इत्युपाङ्गानि

(सु०) द्राविडगौडमाह—निषादादिति । ग्रहान्निषादात् स्वतुर्यस्वरपर्यन्तमारुह्य तं चतुर्थस्वरं विलम्बितं गीत्वा, अवरोहे ग्रहसमाप्तौ द्राविडगौडस्य आद्यं स्वस्थानम् ॥ ७७०, ७७१ ॥

इति द्राविडगौडः

(लोके सालगगौडः)

इत्युपाङ्गानि

(सु०) अथ कैशिकीमाह—पञ्चममिति। ग्रहपञ्चमानन्तरं द्वितीयतृतीयौ

स्पृष्ट्वा विलम्ब्य द्वितीये न्यस्यते कम्पिते ग्रहे ।
यदा भवति कैशिक्याः स्वस्थानं प्रथमं तदा ॥ ७७३ ॥
तृतीयोऽस्याः स्वरो वंशे ग्रहो लक्ष्येषु दृश्यते ।

इति कैशिकी

स्थायिनं द्विगुणं षड्जं द्रुतीकृत्य द्वितीयकम् ॥ ७७४ ॥
उक्त्वा द्वितीयतृतीयौ द्रुतीकृत्याधराधरम् ।
उदीर्य तं द्रुतीकृत्य द्वितीयं वादयेत्ततः ॥ ७७५ ॥
तृतीयं द्विस्त्रिराहत्य स्थायिनि न्यस्यते यदा ।
ललितायास्तदा प्रोक्तं स्वस्थानं प्रथमं बुधैः ॥ ७७६ ॥
अस्यामपि स्वरो लक्ष्ये तृतीयो दृश्यते ग्रहः ।

इति ललिता

इति भाषाद्वयम्

गेयौ, ततस्तृतीयमीषद्गीत्वा पूर्वमुक्त्वा, तृतीयस्य स्पर्शानन्तरं द्वितीयं विलम्ब्य कम्पिते ग्रहे समाप्तौ कैशिक्याः प्रथमं स्वस्थानम् ॥ ७७२, ७७३- ॥

इति कैशिकी

(सु०) अथ ललितामाह—स्थायिनमिति । द्विगुणं षड्जं स्थायिनं शीघ्रमुच्चार्य, द्वितीयानन्तरं तृतीयद्वितीयावाशूच्चार्य द्वितीयादधराधरं स्थायिपूर्वमुदीर्य तमेवाशु गीत्वा द्वितीयानन्तरं तृतीयं द्वित्रिवारं ताडयित्वा स्थायिनि समाप्तौ ललितायाः प्रथमं स्वस्थानम् ॥ -७७४–७७६ ॥

इति ललिता

इति भाषाद्वयम्

ग्रहं द्विगुणसं कृत्वाधस्तनं स्थायिनं तथा ॥ ७७७ ॥
कृत्वा द्वितीयतुर्यौ च द्वितीयस्थायिनौ स्पृशेत् ।
विलम्बिते द्वितीयेऽथ स्थायिनि न्यस्यते यदा ॥ ७७८ ॥
श्रीरागस्य बुधैः प्रोक्तं तदा स्वस्थानमादिमम् ।
स्वरो वंशे द्वितीयोऽस्य ग्रहत्वेनोपलक्षितः ॥ ७७९ ॥

इति श्रीरागः

यो ग्रहः क्रियते वंशे तमपेक्ष्यात्र योजयेत् ।
लक्षणस्थं द्वितीयादि यदा किंतु ग्रहादयः ॥ ७८० ॥
यावन्तो यत्र रागे स्युः स्वरा लक्ष्मणि तावताम् ।
संभवः स्थायिना येन स्थायिनं तत्र तं श्रयेत् ॥ ७८१ ॥
अनुग्रहाय मुग्धानामित्येते कतिचिन्मया ।
रागाः प्रोक्ताः पथानेन संपश्यध्वं बुधाः परान् ॥ ७८२ ॥

इति वंशप्रकरणम्

(सु०) अथ श्रीरागमाह—ग्रहमिति । द्विगुणं षड्जं ग्रहं विधाय तदधस्तनं च गीत्वा, द्वितीयतुर्यौ द्विरुच्चार्य द्वितीयस्थायिना स्पृष्ट्वा विलम्बित-द्वितीयानन्तरं स्थायिनि न्यासे श्रीरागस्य प्रथमं स्वस्थानम् ॥ -७७७–७७९ ॥

इति श्रीरागः

(क०) अथ सकलरागसाधारणन्यायं दर्शयति—यो ग्रह इति । तत्र विशेषमाह-—किंत्विति । यत्र यस्मिन् रागे ग्रहादयः स्वरा यावन्तः स्युः । लक्ष्मणि तद्रागलक्षणे येन स्थायिना तावतां स्वराणां संभवस्तत्र रागे तं स्थायिनं श्रयेदिति । अयमर्थः— यस्य देशीरागस्य मन्द्रतारावधित्वेन यौ स्वरौ भवतः, तन्मध्यस्थाः स्वरास्ताभ्यां सह यावत्संख्या ये भवन्ति, तेषां

पावो वेणुसमुत्पन्नः स्यान्नवाङ्गुलवंशवत् ।
कृतावेष्टो वंशपत्रैर्लोकरीत्यैष वाद्यते ॥ ७८३ ॥

इति पावलक्षणम्

पाविका वैणवी कार्या द्वादशाङ्गुलदैर्घ्यभाक् ।
स्थौल्येऽङ्गुष्ठमिता गर्भे स्वदैर्घ्ये सुषिरं श्रिता ॥ ७८४ ॥

न्यूनता यथा न भवति तथा स्थायिस्वरो ग्रहः कर्तव्य इति प्रयोजनवत्त्वेनोक्तमन्यत्राप्यतिदिशन् प्रकरणमुपसंहरति—अनुग्रहायेति ॥ ७८०–७८२ ॥

इति वंशप्रकरणम्

(सु०) यो ग्रह इति । वंशे यः ग्रहत्वेन परिकल्प्यते तदपेक्षया द्वितीयादिपदं योजनीयम् । अयं तु विशेषः—ग्रहादधःस्थितस्वरा यावन्त उच्चारणीयत्वेनोक्ताः, यस्मिन् स्थायिनि कृते सति यत्र तावतां संभवः स स्थायिनमाश्रयेत् । अनुग्रहायेति । अज्ञानामनुकम्पया केचिद्रागा मया प्रोक्ताः । अनेन पथा मार्गेण हे बुधाः परान् रागान् प्रति संपश्यध्वं विचारयन्तु । अत्रावश्यं प्रतिरध्याहर्तव्यः । अन्यथा सकर्मकेऽस्य संपूर्वकस्य दृशेरात्मनेपदत्वं न सिध्यति ॥ ७८०–७८२ ॥

इति वंशप्रकणरम्

(क०) पावादीनां लक्षणानि ग्रन्थत एव सुबोधानि ॥ ७८३–८०४ ॥

(सु०) पावं लक्षयति—पाव इति । वेणुकृतो नवाङ्गुलपरिमितः वंशपत्रिकाभिरावेष्टितः पावः । एष लोकानां रीत्या वादनीयः ॥ ७८३ ॥

इति पावलक्षणम्

(सु०) पाविकाया लक्षणमाह—पाविकेति । वेणुमयी द्वादशाङ्गुलदीर्घा अङ्गुष्ठस्थूला गर्भे स्वदैर्घ्ये कनिष्ठाग्रप्रमाणं रन्ध्रमाश्रिता पाविका कार्या ।

कनिष्ठाप्रमितस्थौल्यमस्या लोकानुसारतः ।
फूत्काररन्ध्रमेकं स्यात्पञ्च स्युः स्वरसिद्धये ॥ ७८५ ॥
वादनं विविधं नागयक्षावेशविधायकम् ।

इति पाविकालक्षणम्

हस्तद्वयाधिका माने मुखरन्ध्रसमन्विता ॥ ७८६ ॥
चतुःस्वरच्छिद्रयुता मुरली चारुनादिनी ।

इति मुरली

शृङ्गजा दारवी वा स्यात्काहलाकृतिधारिणी ॥ ७८७ ॥
अष्टाविंशत्यङ्गुला च दैर्घ्ये मधुकरी शुभा ।
मुखरन्ध्रं च तस्याः स्यात्तुवरीबीजसंनिभम् ॥ ७८८ ॥
मुखरन्ध्रादङ्गुलानि त्यक्त्वा चत्वारि वंशवत् ।

अस्या कनिष्ठाङ्गुलिमितं स्थौल्यं लोकरीत्या एकं फूत्काररन्ध्रं कार्यम् । पञ्च स्वरोत्पादकानि रन्ध्राणि, अनेकप्रकारं वादनं रागयुक्तवेगकारि ॥७८४,७८५-॥

इति पाविकालक्षणम्

(सु०) मुरलीं लक्षयति—हस्तेति । हस्तकद्वयाधिकविस्तारा मुखरेन्ध्रेण चतुर्भिश्च स्वररन्ध्रैः प्रयुक्ता मुरली ॥ -७८६- ॥

इति मुरली

(सु०) मधुकरीं लक्षयति—शृङ्गजेति । शृङ्गजा शृङ्गकृता, दारवी वा काष्ठकृता वा काहलावत् अष्टाविंशत्यङ्गुलदीर्घा मधुकरी । तस्याः मुखरन्ध्रं च, तुवरीबीजसंनिभम्; तुवरी आढकी, तस्या बीजवत् कार्यम् । ततः मुखरन्ध्रात् चतुरङ्गुलानि त्यक्त्वा सप्त रन्ध्राणि कार्याणि । तेषामन्तः अन्त-

विधाय सप्त रन्ध्राणि कुर्वीत विवरान्तरम् ॥ ७८९ ॥
तेषां च मुखरन्ध्रस्य मध्येऽधोभागसंस्थितम् ।
मधुरध्वानसिद्ध्यै तन्मुखरन्ध्रे तु ताम्रजा ॥ ७९० ॥
निधातव्या यवस्थूला नलिका चतुरङ्गुला ।
तदूर्ध्वे चक्रिका स्थाप्या दन्तजा शुक्तिजाथवा ॥ ७९१ ॥
रन्ध्रमध्ये काशमयीं यद्वा देवनलोद्भवाम् ।
शुक्तिकां किंचिदुभ्दिन्नमालतीकलिकाकृतिम् ॥ ७९२ ॥
मृदुलां क्षीरपाकेन क्षिप्त्वा मधुकरीं ततः ।
वंशवद्वादयेद्रन्ध्रं पिदधीताप्यधस्तनम् ॥ ७९३ ॥
वामाङ्गुष्ठाग्रभागेनेत्युक्तं निःशङ्कसूरिणा ।

इति मधुकरीलक्षणम्

ताम्रजा राजती यद्वा काञ्चनी सुषिरान्तरा ॥ ७९४ ॥
धत्तूरकुसुमाकारवदनेन विराजिता ।
हस्तत्रयमिता दैर्ध्ये काहला वाद्यते जनैः ॥ ७९५ ॥
हाहूवर्णवती वीरविरुदोच्चारकारिणी ।

इति काहलालक्षणम्

रालानि मुखरन्ध्रस्य मध्ये अधोभागमितानि, मधुरनादसिद्धये यववत् स्थूला, ताम्रजा ताम्रमयी नलिका चतुरङ्गुला मुखरन्ध्रे स्थापयितव्या । ततोऽर्धं मुखरन्ध्रे गजदन्तजाता शुक्तिकृता वा चक्रिका स्थाप्या । वंशाग्रे काशमयीं देवनलोद्भवां वा शुक्तिकाम्, ईषद्विकसितमालतीकोरकसंनिभां सपयः पाकात् मृदुलां निक्षिप्य मधुकरीं वंशवद्वादयेदिति संबन्धः ॥ -७८७–७९३- ॥

इति मधुकरीलक्षणम्

(सु०) काहलां लक्षयति—ताम्रजेति । ताम्रेण राजतेन सौवर्णेन वा मध्ये

हस्तद्वयकृता या सा सैव तुण्डकिनी मता ॥ ७९६ ॥
तुरुतुर्यपि सा लोके तित्तिरी च निगद्यते ।
यमलं तुण्डकिन्योश्च वाद्यं वाद्यविदो विदुः ॥ ७९७ ॥

इति तुण्डकिनीलक्षणम्

तुण्डकिन्येव चुका स्याद्दैर्घ्ये हस्तचतुष्टया ।

इति चुकालक्षणम्

करेणुवदनाकारवदनं दोषवर्जितम् ॥ ७९८ ॥
शृङ्गं यन्माहिषं श्लक्ष्णं स्निग्धं सुघटितं कृतम् ।
शृङ्गस्यानडुहस्याथ धत्तूरकुसुमाकृति ॥ ७९९ ॥

छिद्रसंयुक्ता धत्तूरपुष्पाकारमुखी त्रिहस्तदीर्घा च काहला हाहूवर्णयुक्ता वीरविरुदोच्चारकारिणी जनैर्वाद्यते ॥ -७९४, ७९५- ॥

इति काहलालक्षणम्

(सु०) तुण्डकिनीं लक्षयति—हस्तेति । द्विहस्तदीर्घा काहलेव तुण्डकिनी । सा लोके तुरुतुरु तित्तिरीति च उच्यते । एतद् वाद्यं यमलेमिति कथ्यते ॥ -७९६–७९७ ॥

इति तुण्डकिनीलक्षणम

(सु०) चुकां लक्षयति—हस्तचतुष्टयदीर्घा तुण्डकिनी चुकुकेत्युच्यते ॥ ७९७- ॥

इति चुकालक्षणम्

(सु०) शृङ्गं सक्षयति—करेण्विति । हस्तिशुण्डावत् निर्दोषं मसृणं स्नेहवत् सुघटितं महिषशृङ्गं यत्, तस्य मूले अनडुहस्य वृषभसंबन्धिनः शृङ्गस्य धत्तूरकुसुवत् अष्टाङ्गुलं खण्डं न्यसेत् । अग्रतश्च द्व्यङ्गुलपरिमितं

खण्डमष्टाङ्गुलं न्यस्य मूलेऽस्य ध्वनिवृद्धये ।
अग्रं द्वित्र्याङ्गुलं तस्य च्छित्वा फूत्काररन्ध्रकम् ॥ ८०० ॥
विधाय तुथुकारेण वादयेद्द्विविधध्वनिम् ।
एतद्वै ध्वानगम्भीरं वाद्यं गोपालकेलिषु ॥ ८०१ ॥

इति शृङ्गलक्षणम्

छित्वा फूत्काररन्ध्रं कृत्वा, तुथु इतिशब्देन गोपालकेलिषु वादयेदिति। एतद्वाद्यं ध्वानगम्भीरमित्युच्यते ॥ -७९८–८०१ ॥

इति शृङ्गलक्षणम्

निर्दोषस्योत्खातनाभेः शङ्खस्यैकादशाङ्गुलम् ।
शिखरं निर्मितं धातुसिक्थकाभ्यां मनोहरम् ॥ ८०२ ॥
मूलतश्चाग्रपर्यन्तं ह्रस्वमानाकृति क्रमात् ।
रन्ध्रमर्धाङ्गुलमितं शिखरस्य मुखे भवेत् ॥ ८०३ ॥
अन्तस्तु माषमात्रं स्याच्छङ्खमेवंविधं सुधीः ।
धृत्वा कर्कटहस्तेन भूरिश्वासभृतोदरम् ॥ ८०४ ॥
हुंधुंथो दिगिदित्येतद्वर्णौद्बोधेन वादयेत् ।

इति शङ्खलक्षणम्

इति सुषिरवाद्यलक्षणम्

(सु०) शङ्खं लक्षयति—निर्दोषस्येति। उत्खाता नाभिर्यस्य, तथाविधशङ्खस्य द्वादशाङ्गुलम्, शिखरं धातुना मधूच्छिष्टेन कार्यम्। मूलादारभ्य अग्रपर्यन्तं भासमानाकृतिरन्यूनप्रमाणम्। शिखरस्य मुखे रन्ध्रमर्धाङ्गुलप्रमाणम्। अन्तर्मध्यं माषप्रमाण भवेत्। एवंविधं शङ्खं कर्कटकाख्येन हस्तेन धृत्वा

मार्गदेशीगतत्वेन पटहो द्विविधो भवेत् ॥ ८०५ ॥
मार्गस्थपटहस्यात्र लक्षणं तावदुच्यते ।
सार्धहस्तद्वयं तस्य दैर्घ्यं स्यात्परिधिः पुनः ॥ ८०६ ॥
षष्ट्यङ्गुलो मध्यदेशः पृथुलो दक्षिणं मुखम् ।
कर्तव्यं संमितं सार्धैरेकादशभिरङ्गुलैः ॥ ८०७ ॥
वामं तु दशभिः सार्धैः संमितं दक्षिणे मुखे ।
आयसं वलयं कार्यं वामे वल्लीसमुद्भवम् ॥ ८०८ ॥
षाण्मासिको मृतो वत्सो यस्तस्यादाय पारिकाम् ।
तयावगुण्ठ्य वलयं वल्लीजं वामवक्त्रगम् ॥ ८०९ ॥
सप्तरन्ध्रान्वितं कृत्वा सुदृढैः सूक्ष्मदोरकैः ।
निक्षिप्तैस्तेषु रन्ध्रेषु बन्धव्याः कलशाः श्लथम् ॥ ८१० ॥
ते हेमादिमयाः सप्त दैर्घ्येण चतुरङ्गुलाः ।
त्यक्त्वाङ्गुलानि चत्वारि वामे स्याल्लोहपत्रिकाम् ॥ ८११ ॥

श्वासपूर्णोदरं हुंधुंथुमादिवर्णोच्चारेण वादयेत् । कर्कटकस्य लक्षणं नृत्ताध्याये वक्ष्यते, " अन्योन्यान्तरनिष्क्रान्ता स्फुरद् गुल्भस्तु कर्कटः " इति ॥ ८०२–८०४- ॥

इति शङ्खलक्षणम्

इति सुषिरवाद्यलक्षणम्

(सु०) अथानद्धाख्यं विवक्षुः प्रथमं पटहं लक्षयितुं विभजते—मार्गेति। पटहो द्विविधः—मार्गपटहो देशीपटहश्चेति। तत्र मार्गपटहस्य लक्षणं कथ्यते—सार्धेति। सार्धौ द्वौ हस्तौ दीर्घता, परिधिः पुनः षष्ट्यङ्गुलपरिमितः, मध्यदेशः स्थूलः, दक्षिणं मुखं सार्धैकादशाङ्गुलम् । वाममुखं तु सार्धदशाङ्गुलम् । दक्षिणे मुखे लोहमयं वलयं कर्तव्यम् । वाममुखे वल्लीसमुद्भवम् । षाण्मासिकेति। यस्य तर्णकस्य जातस्य षाण्मासजातस्य पारिकामादाय गृहीत्वा, तया वल्लीजं

अङ्गुलत्रयविस्तारां पटहे वेष्टयेद् दृढम् ।
बाह्यकायस्य यच्चर्म पशोस्तेन घनेन च ॥ ८१२ ॥
कवलाख्येन बध्नीयात्पिहितं वदनद्वयम् ।
दक्षिणास्यस्य कवलं परितः कृतरन्ध्रकम् ॥ ८१३ ॥
रन्ध्रक्षिप्तैर्गुणैर्गाढमाकृष्येतरवक्त्रगैः ।
वलये तान्गुणान्सम्यग्बध्नीयाद्दार्ढ्यसिद्धये ॥ ८१४ ॥
वामास्यकवलान्तःस्थसप्तरन्ध्रनिवेशितैः ।
गुणैरावेष्ट्य कलशानायसैर्वलयैर्दृढैः ॥ ८१५ ॥
अन्तःक्षिप्त्वा समाकृष्टैर्वलये गाढतां नयेत् ।
कलशेभ्यो बहिर्वामवलयान्ते च बध्यते ॥ ८१६ ॥
वेष्टनाय कटेः कच्छेत्युक्तोऽयं स्कन्ददैवतः ।
श्रीयज्ञपुरवर्येण पटहो मार्गसंभवः ॥ ८१७ ॥

इति मार्गपटहः

वामवक्त्रगं वलयमवकुण्ठ्य, उभयविधं सप्तरन्ध्रयुतं कृत्वा रन्ध्रेषु क्षिप्तैः सूक्ष्मदोरकैः कलशान् श्लथं बन्धनीयाः । त इति । ते कलशाः सुवर्णादिधातुमयाः चतुरङ्गुलदीर्घाः सप्त कार्याः । वाममुखात् अङ्गुलचतुष्टयं परित्यज्य लोहकृतां पत्रिकामङ्गुलत्रयविस्तारां दृढतया पटहे आवेष्टयेत् । बाह्यमिति । पशोः तर्णकस्य छागस्य वा शरीरबाह्यं यच्चर्म तेन निबिडेन कवलनामधेयेन पिहितं मुखद्वयं बध्नीयात् । दक्षिणेति । दक्षिणमुखस्य कवलं सर्वतः छिद्रयुतं कार्यम् । रन्ध्रेषु क्षिप्तैर्दोरकैः कलशानाकृष्य इतरमुखगतैः वलये तान् दोरकान् बध्नीयात् । वामेति । वाममुखस्य कवलं तु अन्तःस्थेषु सप्तरन्ध्रेषु निवेशितैः दोरकैः कलशानावेष्ट्य आयसैः लोहमयैः वलयैः अन्तर्निक्षिप्य आकृष्टैः स्वैर्दोरकैः वलयं दृढं कुर्यात् । कलशेभ्य इति । कलशःसकाशात् बहिःप्रदेशे वामवलयप्रान्ते च कलशे बध्यते । अयं पटहः कच्छेत्युच्यते । स्कन्दो गुहो दैवतं यस्य ॥ -८०९–८१७- ॥

इति मार्गपटहः

देशीस्थोऽप्येवमेव स्याद्दैर्घ्येऽसौ सार्धहस्तकः ।
सप्ताङ्गुलं दक्षिणास्यमन्यत्सार्धषडङ्गुलम् ॥ ८१८ ॥
आन्तरं जाठरं वाङ्क्षणं पशोर्गदितमुद्दली ।
तया तु स्वेच्छया वक्त्रं वाममस्य निबध्यते ॥ ८१९ ॥
विशेषोऽयं भवेदस्मिन्नुभौ खादिरदारुजौ ।
त्रिधोक्तोऽयं द्वयोरन्यैरुत्तमो मध्यमोऽधमः ॥ ८२० ॥
उत्तमः प्रोक्तमानः स्याद् द्वादशांशोनितः पुनः ।
मध्यमः षष्ठभागेन विहीनस्त्वधमो भवेत् ॥ ८२१ ॥

इति देशीपटहः

अथाद्यवर्णाः—

ङवर्जितः कवर्गश्च टतवर्गौ रहावपि ।
इति षोडश वर्णाः स्युरुभयोः पाटसंज्ञकाः ॥ ८२२ ॥

(सु०) एवं मार्गपटहं लक्षयित्वा देशीपटहं लक्षयति—देशीस्थ इति । मार्गपटहवत् देशीपटहः कार्यः । परं तु दीर्घत्वे सार्धहस्तः कर्तव्यः । दक्षिणं मुखं सप्ताङ्गुलम् । वाममुखं सार्धं षडङ्गुलम् । **आन्तरमिति** । पशोरन्तर्जठरे यत्स्थितं चर्म, वङ्क्षणात् जातं वाङ्क्षणं तत् उद्दलीत्युच्यते । तया निर्मलया उद्दल्या वाममुखं बन्धनीयम् । एतावान् विशेषः—उभावपि पटहौ खदिरकाष्ठेन कार्यौ । त्रिधेति । अयं मार्गदेशीगतत्वेन द्विधा पटहः, प्रत्येकमुत्तमादिभेदेन त्रिप्रकारः, पूर्वोक्तप्रमाणेनोमुत्तमः, ततो द्वादशांशेन न्यूनो मध्यमः, षष्ठांशेन न्यूनोऽधम इति ॥ -८१८–८२१ ॥

इति देशीपटहः

(क०) **ङवर्जित इत्यादि** । कखगघटठडढणतथदधनरह इति षोडश वर्णाः । **उभयोः**; मार्गदेशीपटहयोः । **पाटसंज्ञका इति** ।

संयोगविप्रयोगाभ्यां क्रमव्युत्क्रमयोगतः ।
सस्वरत्वास्वरत्वाभ्यां पाटास्ते स्युरनेकधा ॥ ८२३ ॥
उद्दल्यामेव झेंकारो देंकारः कवलेऽधिकः ।
देशीपटहमेवाहुरिममङ्गावजं जनाः ॥ ८२४ ॥
अष्टादशाङ्गुलः किंचिन्नताग्रो मध्यतः पृथुः ।
कोणः कार्यो मूलदेशे मदनाम्बरवेष्टितः ॥ ८२५ ॥
पद्मासनोपविष्टेन गोष्ठ्यामूरुद्वयोपरि ।
संस्थाप्य मार्गपटहो वाद्यो वर्णोद्भवे पटुः ॥ ८२६ ॥
नाटके त्वर्धवक्त्रोऽयं वाद्यते घटवाद्यवत् ।
कोणेन पाणिना वास्य वादनं सूरयो विदुः ॥ ८२७ ॥

इति पटहलक्षणम्

पटहपाटा इत्युच्यन्त इत्यर्थः । **संयोगविप्रयोगाभ्यामिति** । संयोगः "हलोऽनन्तराः संयोगः" (पाणिनिसूत्रम् १-१-७) इत्युक्तलक्षणः, विप्रयोगस्तद्विपर्ययः । **क्रमव्युत्क्रमयोगत इति** । वर्णानुपूर्व्या समुच्चारणं क्रमः, तद्विपर्ययेणोच्चारणं व्युत्क्रमः । **सस्वरत्वास्वरत्वाभ्यामिति** । अत्र स्वराः षड्जादय एव विवक्षिताः, न त्वकारादयः । तेषां विप्रयोगशब्देनैव गृहीतत्वात् । षड्जादिग्रहणेऽपि सस्वरमिति रागसाहित्यमेव विवक्षितम् । अन्यथा अस्वरत्वस्यापि व्यवच्छेद्याभावादनर्थकत्वमापद्येत । स्वरस्थायिशब्दस्य षड्जाद्यन्यतमस्वरराहित्याभावात् । अतोऽत्र स्वरशब्दो रागोपलक्षणत्वेन द्रष्टव्यः । एवमुक्तैर्विशेषणैस्ते पाटाः **अनेकधा स्युरिति**, बहुभेदभिन्ना भवन्तीत्यर्थः । **उद्दल्यामेव झेंकार इति** । उद्दली नाम देशीपटहस्य वामवक्त्रपिधायकश्चर्मविशेष उच्यते; तत्र वादनेन झेंकार एवाधिक इति । पूर्वोक्तेभ्यः षोडशवर्णेभ्योऽधिक उत्पद्यत इत्यर्थः । **देंकारः कवलेऽधिक इति** । कवलं

ये पाटाः पटहे प्रोक्तास्तेषां विविधगुम्फनात् ।
हस्तोद्भवाः पाटभेदा हस्तपाटाः प्रकीर्तिताः ॥ ८२८ ॥
ते चानन्ता न शक्यन्ते प्रत्येकं वेदितुं जनैः ।
प्रदर्शनार्थमेतेषु कतिचित्प्रतिपादये ॥ ८२९ ॥

नाम मार्गपटहस्य दक्षिणवक्त्रपिधायकश्चर्मविशेषः ; तत्र वादनेन देंकारः पूर्ववदधिक उत्पद्यते । **पद्मासनोपविष्टेनेति** । पद्मासनबन्धं कृत्वोपविष्टेन पटहवादकेन ॥ ८२२–८२७ ॥

इति पटहलक्षणम्

(सु०) अस्य वर्णानाह—**ङवर्जित इति** । ङकारेण वर्जितो हीनः, तेन कवर्गटवर्गतवर्गा रेफहकाराश्च षोडश वर्णाः पाटाः । उत्तमो मार्गदेशीपटहयोर्भवेत् । ते पाटाः संयोगादिविशेषेण अनेकप्रकारा भवन्ति । पूर्वोक्तायामुद्दल्यां झेंकार एवोत्पद्यते । कवले देंकारः पूर्वोक्तवर्णेभ्योऽधिको जायते । देशीपटहो लोके अड्डावज इत्युच्यते। **अष्टादशेति** । अस्य पटहस्य कोणः वादनकाष्ठमष्टादशाङ्गुलप्रमाणम् । अग्रे किंचिन्नम्रं, मध्ये स्थूलं, मूलदेशे मदनाम्बरेण सिक्थकच्छेन च त्रिवेष्टितं कार्यम् । वादनप्रकारमाह—**पद्मेति** । पद्मासने लोकप्रसिद्धे उपविष्टेन वादकेन ऊर्वोर्निधाय मार्गपटहो वाद्यो वादनीयः । नाटके तु अयं पटहः, अर्धमुखः घटवाद्यवद्वाद्यत इत्यर्थः। अथवा अस्य वादनं कोणेन पाणिना कार्यम् ॥ ८२२–८२७ ॥

इति पटहलक्षणम्

(क०) अथ पटहोद्भवान् हस्तपाटान् लक्षयति—**ये पाटा इति । तेषामिति** । यथायोगं झेंकारदेंकारसहितानां कादीनां षोडशवर्णानाम् । **विविधगुम्फनात्**; संयोगादिभिर्बहुधा विविधकारणात् । हस्तोद्भवा इति हेतुगर्भितं विशेषणम् । हस्तोद्भवत्वादिति हेतुर्द्रष्टव्यः । कोणस्यापि हस्तव्यापाराधीन

सद्योजातान्नागबन्धः स्वस्तिको वामदेवतः।
अलग्नोऽभूदघोरात्तु शुद्धिस्तत्पुरुषाभिधात्॥ ८३० ॥
आसीदीशानवक्त्रात्तु समस्खलितसंज्ञकः।
जाताः पञ्चेति पञ्चभ्यो मुखेभ्यः पार्वतीपतेः॥ ८३१ ॥
अतस्ते सर्वपाटानां पाटा मुख्यतमा मताः।
क्रमात्तद्देवता ब्रह्मविष्णुशर्वरवीन्दवः॥ ८३२ ॥
नागबन्धश्च पवनस्तथैकैकसराभिधौ।
ततो दुःसरसंचारविक्षेपा नागबन्धजाः॥ ८३३ ॥
सप्तेत्यथ स्वस्तिकजाः स्वस्तिको बलिकोहलः।
फुल्लपूर्वश्च विक्षेपः कुण्डलीपूर्वकश्च सः॥ ८३४ ॥
संचारविखली खण्डनागबन्धश्च पूरकः।
भेदाः सप्तेत्यलग्नस्य त्वेते सप्त प्रकीर्तिताः॥ ८३५ ॥
अलग्नोत्सारविश्रामा विषमाद्या खली सरी।
स्फुरी स्फुरणकश्चेति शुद्धेः स्याच्छुद्धिरादिमः॥ ८३६ ॥
स्वरस्फुरणकोत्फुल्लवलितावघटास्ततः।

व्यापारत्वात्तदुद्भवेऽपि हस्तोद्भवत्वमेव द्रष्टव्यम्। ततवाद्ये हस्तव्यापारसद्भावेऽपि तत्राङ्गुलिव्यापारस्य प्राधान्यान्न हस्तोद्भवत्वव्यपदेशः॥८२८, ८२९॥

(सु०) अधुना पटहपाटान् निरूपयति—य इति। ये पाटाः षोडशवर्णाः कवर्गादयः पूर्वमुक्ताः, तेषां विविधगुम्फनात् क्रमात् क्रमवद्योगात् हस्तेनोत्पन्नाः पाटभेदाः हस्तपाटा इत्युच्यन्ते॥ ८२८, २८९॥

(क०) तेषु मुखपाटानां नागबन्धादीनामुत्पत्तिं दर्शयति—सद्योजातादिति॥ नागबन्धादीनां पञ्चानां नामसाम्येन नागबन्धादयो-

तकारो माणिक्यवल्ली भेदाः सप्तेति संमताः ॥ ८३७ ॥
समस्खलितकस्याद्यः समस्खलितसंज्ञकः ।
विकटः सदृशः पाटखली चाडुखली ततः ॥ ८३८ ॥
अनुच्छल्लस्तथा खुत्तो भेदाः सप्तेति सन्त्यमी ।
पञ्चत्रिंशद्धस्तपाटास्तलपाटाश्च कीर्तिताः ॥ ८३९ ॥
कोणाहतश्च संभ्रान्तो विषमार्धसमाविति ।
चत्वारो हस्तपाटाः स्युर्नन्दिकेश्वरभाषिताः ॥ ८४० ॥
उत्फुल्लः खलकस्तद्वत्पाण्यन्तरनिकुट्टकः ।
दण्डहस्तः पिण्डहस्तो युगहस्तोर्ध्वहस्तकौ ॥ ८४१ ॥

ऽवान्तरभेदाः क्रमेण द्रष्टव्याः। **एकैकसराभिधाविति**। एकश्चैकसराभिधश्च। **तलपाटाश्चेति** ; हस्तपाटानामेव संज्ञान्तरम् ॥ ८३०–८३९ ॥

(सु०) सद्योजात इति । ईश्वरस्य सद्योजातमुखात् नागबन्धाख्यः पटहो जातः, वामदेवमुखात् स्वस्तिकः, अघोरमुखादलग्नः, तत्पुरुषाच्छुद्धिः, ईशानमुखात् समस्खलित इति। एते पञ्च पाटाः ईश्वरमुखेभ्यो जाताः। तस्मान्मुख्याः। एतेषां क्रमेण देवता आह—क्रमादिति। ब्रह्मविष्णुशर्वरवीन्दवः क्रमाद् देवताः। एतेषां भेदानाह—नागबन्धश्चेति। नागबन्धपाटस्य, नागबन्धादयो विक्षेपान्ताः सप्त भेदाः। स्वस्तिकपाटस्य, स्वस्तिकादयः पूरकान्ताः सप्त भेदाः। अलग्नस्य, अलग्नादयः स्फुरणकान्ताः सप्त भेदाः। शुद्धेः, शुद्ध्यादयो माणिक्यवल्ल्यन्ताः सप्त भेदाः। समस्खलितस्य, समस्खलितादयः खुत्तान्ताः सप्त भेदाः। सर्वे मिलिताः पञ्चत्रिंशद्धस्तपाटाः। त एव तलपाटा इत्युच्यन्ते ॥ ८३०–८३९ ॥

(क०) मतान्तरेण पटहे चतुरः पाटानुद्दिशति—**कोणाहतश्चेत्यादि**। पटहादिसाधारणानेकविंशतिहस्तपाटानुद्दिशति—**उत्फुल्ल इत्यादि**।

स्थूलहस्तोऽर्धार्धपाणिः पार्श्वपाण्यर्धपाण्यपि ।
कर्तरीसमकर्तर्यौ ततो विषमकर्तरी ॥ ८४२ ॥
समपाणिश्च विषमपाणिः स्यात्पाणिहस्तकः ।
नागबन्धोऽप्ययवघटः स्वस्तिकश्च समग्रहः ॥ ८४३ ॥
इत्येकविंशतिर्हस्तपाटाः स्युः पटहादिषु ।
उल्लोलः पाण्यन्तरश्च निर्घोषः खण्डकर्तरी ॥ ८४४ ॥
दण्डहस्तः समनखो बिन्दुर्यमलहस्तकः ।
रेचितो भ्रमरो विद्युद्विलासोऽप्यर्धकर्तरी ॥ ८४५ ॥
अलग्नाख्यस्ततो रेफः समपाणिरतः परम् ।
परिवृत्तः षोडशेति वाद्येषु पटहादिषु ॥ ८४६ ॥
एतान्प्रायो हुडुक्कायां कुर्वते वाद्यवेदिनः ।
अष्टौ विषमपाटाः स्युरपाटाख्यान् ब्रुवेऽधुना ॥ ८४७ ॥
तलप्रहारः प्रहरो वलितो गुरुगुञ्जितः ।
अर्धसश्चस्त्रिसश्चश्च विषमोऽभ्यस्त इत्यमी ॥ ८४८ ॥
स्यातामलगपाटौ द्वौ सश्चविच्छुरिताभिधौ ।
भ्रमरः कुञ्चितश्चेति चित्रपाटावुभौ मतौ ॥ ८४९ ॥
अष्टाशीतिरिमे हस्तपाटा निःशङ्ककीर्तिताः ।

पटहादिसाधारणत्वेऽपि प्रायेण हुडुक्कागतान् षोडश पाटानुद्दिशति— **उल्लोल** इत्यादि । अपाटापरसंज्ञकानष्टौ विषमपाटानुद्दिशति—**तलप्रहार** इति । अथापरांश्चतुरः पाटानुद्दिशति—**सश्चेत्यादि** । मिलितां हस्तपाटसंख्यामाह—**अष्टाशीतिरिति** ॥ ८४०–८४९- ॥

(सु०) मतान्तरेण पटहे पाटभेदानाह—**कोणाहत इति** । कोणाहतादयश्चा-

शिववक्त्रोत्थपाटानां स्वरूपं प्रतिपादये ॥ ८५० ॥
तेषामुत्पादकान्पाणीँल्लोकतो लक्षयेत्सुधीः ।

तद्यथा—(१) टनगिन गिननगि, इति नागबन्धः, (२) ननगिड गिडदगि, इति पवनः, (३) गिडगिड गिडदत्था, इत्येकः, (४) किटतत २, इत्येकसरः, (५) नखु नखु, इति दुःसरः, (६) खिरतकिट, इति संचारः, (७) थोंगि थोंथि, इति विक्षेपः ।

इति सद्योजातोद्भवाः सप्त हस्तपाटाः

त्वारः पाटाः नन्दिकेश्वरप्रोक्ता हस्तपाटाः । उत्फुल्लादयः समप्रहान्ता एकविंशतिः पटहादिषु हस्तपाटाः । उल्लोलादयः परिवृत्तान्ताश्च षोडश । तलप्रहारादयोऽष्टौ विषमपाटाः, त एव अपाटा इत्युच्यन्ते । सञ्चविच्छुरितौ चालग्नपाटौ स्याताम् । भ्रमरकुञ्चितौ च चित्रपाटौ । एवमष्टाशीतिर्हस्तपाटाः ॥ ८४०–८४९- ॥

(क०) अथ नागबन्धादीनां पञ्चत्रिंशद्धस्तपाटानां स्वरूपाणि लोकप्रसिद्ध्या दर्शयति—**शिववक्त्रोत्थेत्यादि** । तत्रैकसराख्ये हस्तपाटे किटततेति वर्णान् लिखित्वा अनन्तरं द्व्यङ्को लिखितः । तेन तेषां द्विरुच्चारणमवगन्तव्यम् । किटतट, किटतटेति । एवं सर्वत्र पाटसंख्याङ्कान् विहाय मध्ये विन्यस्तैः द्व्यादिसंख्याङ्कैः तत्पूर्वस्य वर्णसमुदायस्य द्विरुच्चारणादिकं द्रष्टव्यम् ॥ -८५०, ८५०- ॥

(सु०) तत्र ईश्वरमुखोद्भवानां पञ्चत्रिंशद्धस्तपाटानां स्वरूपं प्रतिज्ञाय कथयति—शिववक्त्रोत्थेत्यादिना । क्रमेण, तेषां लक्षणान्याह—तद्यथेति । तत्र नागबन्धादयो विक्षेपान्ताः सप्त हस्तपाटा यथा—टनगिन गिननगि इति नागबन्धः (१) ; ननगिड गिडदगि इति पवनः (२) ; गिडगिड गिडदत्था इत्येकः (३) किटतट २, इत्येकसरः (४) ; नखु नखु इति दुःसरः (५) ; खिरतकिट इति संचारः (६) ; थोंगि थोंथि इति विक्षेपः (७) इति सद्योजातोद्भवाः सप्त हस्तपाटाः ॥ १ ॥

(१) ततकिटकि, इति स्वस्तिकः, (२) थों हंता, इति बलिकोहलः, (३) थोंगिन थोंगिन थोंगिन, इति फुल्लविक्षेपः, (४) थोंथों गोंगों, इति कुण्डलीविक्षेपः, (५) थोंगिणतत्ता, इति संचारविलिखी, (६) किटथोंथों गिनखेंखें, इति खण्डनागबन्धः, (७) टक्कु झेंझें, इति पूरकः ।

इति वामदेवोद्भवाः सप्त हस्तपाटाः

(१) नग गिडगिड दगिदा, इत्यलग्नः, (२) दत्थरिकि दत्थरिकि, इत्युत्सारः, (३) तकि धिकि तकि धिकि, इति विश्रामः, (४) टगुनगु टगुनगु, इति विषमखली, विषमस्खलितो वा, (५) खिरितु खिरितु, इति सरी, (६) खिरि खिरि, इति स्फुरी, (७) नरकित्थरिकि, इति स्फुरणः ।

इत्यघोरोद्भवाः सप्त हस्तपाटाः

(१) दरिगिड गिडदगिदा, इति शुद्धिः, (२) टटकुटट, इति

(सु०) स्वस्तिकादयः पूरकान्ताः सप्त पाटभेदा यथा—ततकिटकिट इति स्वस्तिकः (१); थो हंता इति बलिकोहलः (२); थोंगिन थोंगिन थोंगिन इति फुल्लविक्षेपः (३); थोंथों गोंगों इति कुण्डलीविक्षेपः (४); थोंगिणतत्ता इति संचारविलिखी (५) किटथोंथों गिनखेंखे इति खण्डनागबन्धः (६); टकु झेंझें इति पूरकः (७) वामदेवोद्भवाः सप्त हस्तपाटाः ॥ २ ॥

(सु०) अलग्नादयः स्फुरणान्ताः सप्त पाटभेदा यथा—ततकिट दगिडदा इत्यलग्नः (१); दत्थरिकि दत्थरिकि इत्युत्सारः (२); तकि धिकि तकि धिकि इति विश्रामः (३); टगुनगु टगुनगु इति विषमस्खलितः (४); खिरितु खिरितु इति सरी (५); खिरि खिरि इति स्फुरी (६) नरकित्थरिकि इति स्फुरणः (७) इत्यघोरोद्भवाः सप्त हस्तपाटाः ॥ ३ ॥

(सु०) शुद्धादयो माणिक्यवल्ल्यन्ताः सप्त पाटभेदा यथा—दरिगिड गिड-

स्वरस्फुरणः, (३) ननगिन खरिखरि, इत्युच्छलः, (४) दखें दखें दखें खे, इति वलितः, (५) थों गिनगि थों गिनगि, इत्यवघटः, (६) तत्ता इति तकारः, (७) धिधि, इति माणिक्यवल्ली ।

इति तत्पुरुषोद्भवाः सप्त पाटाः

(१) तझें तझें झें, इति समस्खलितः, समस्खली वा, (२) गिरिग्ड गिरिग्ड, इति विकटः, (३) किणकिणकि, इति सदृशः, (४) धिधिकिटकि, इति खली, स्खलितो वा, (५) दिगिनगि दिगिनगि, इत्यडुखली, अडुस्खलितो वा, (६) घरकट घरकट, इत्यनुच्छलः, (७) दोंनकट द्रोंनकट, इति खुत्तः ।

इतीशानोद्भवाः सप्त पाटाः

इति सदाशिवपञ्चवक्त्रोद्भवाः पञ्चत्रिंशद्धस्तपाटाः

दगिदा इति शुद्धिः (१); टटकुटट इति स्वरस्फुरणः (२); ननगिन खरिखरि इत्युत्फुलः (३); दंखे दंखे खे इति वलितः (४) थों गिनगि थों गिनगि इत्यवघटः (५) तत्ता इति तकारः (६) धिधि इति माणिक्यवल्ली (७) इति तत्पुरुषोद्भवाः सप्त हस्तपाटाः ॥ ४ ॥

(सु०) समस्खलितादयः खुत्तान्ताः सप्त पाटभेदा यथा—तझें तझें झें इति समस्खलितः, समस्खली वा (१); गिरिग्ड गिरिग्ड इति विकटः (२); किणकिणकि इति सदृशः (३); धिधिकिटकि इति पाटखली, पाटस्खलितो वा (४); दिगिनगि दिगिनगि इत्यड्डुखली, अड्डुस्खलितो वा (५); घरकट घरघट इत्यनुच्छलः (६); दोंनकट दोंनकट इति खुत्तः (७) इतीशानोद्भवाः सप्त हस्तपाटाः। एवं सर्वे मिलित्वा पञ्चत्रिंशद्धस्तपाटा भवन्ति ॥ ५ ॥ -८९०, ८९०- ॥

इति सदाशिवपञ्चवक्त्रोद्भवाः पञ्चत्रिंशद्धस्तपाटाः

कनिष्ठाङ्गुष्ठसंयोगाच्छेषाङ्गुलिविवर्तनात् ॥ ८५१ ॥
कोणाहतो हस्तपाटः शार्ङ्गदेवोदितो यथा ।

खुंखुंथरि खुंखुंथरि करगिड करगिड ।

इति कोणाहतः (१)

सर्वाङ्गुल्यग्रघातश्च सर्वाङ्गुलिविवर्तनम् ॥ ८५२ ॥
यस्य निष्पादकं सोऽत्र संभ्रान्तः कथितो यथा ।

दरगिड दरगिड गिरिगिडद दाणकिट मटटकु ।

इति संभ्रान्तः (२)

चलनं मणिबन्धस्य पताकस्याथ कम्पनम् ॥ ८५३ ॥
पादकम्पोऽथ जनको यस्यासौ विषमो यथा ।

दद्दें दद्दें खुंखुं दद्दें खुंखुं दद्दें ततकि ततकि ।

इति विषमः (३)

पूर्वलक्ष्मविपर्यासाद्भवेदर्धसमो यथा ॥ ८५४ ॥

ददगिद गिगिरिकिटदगि थों थों गिद्थोंगिद ।

इत्यर्धसमः (४)

इति नन्दिकेश्वरोक्ताश्चत्वारो हस्तपाटाः ।

(क०) नन्दिकेश्वरोक्तानां पाटानां स्वरूपं वादनप्रकारपूर्वकं दर्शयति—कनिष्ठाङ्गुष्ठेत्यादि ॥ -८५१–८५४ ॥

(सु०) तत्र नन्दिकेश्वरप्रोक्तं कोणाहतादिपाटचतुष्टयं लक्षयति—कनिष्ठेति । कनिष्ठाङ्गुष्ठैः संयोगात् अपरासामङ्गुलीनां विवर्तनात् कोणाहताख्यो हस्तपाटो जायते । सर्वासामङ्गुलीनामग्रैर्घातः विवर्तनं च यन्निष्पादयति स

उत्फुल्लो नखराघातादलपद्मस्य जायते ।

कऱ्हें कऱ्हें ।

इत्युत्फुल्लः (१)

यदा प्रसारिताङ्गुष्ठः शुकतुण्डस्य हन्यते ॥ ८५५ ॥

विरलाङ्गुलिभिर्वाद्यं क्रमेण खलकस्तदा ।

दांगिड गिडदगिदा ।

इति खलकः (२)

यस्तु दक्षिणहस्तस्य तर्जन्यङ्गुष्ठघाततः ॥ ८५६ ॥

क्रमव्युत्क्रमघातात्तु वामहस्तेन रेफवत् ।

जायते शार्ङ्गिणोक्तोऽसौ पाण्यन्तरनिकुट्टकः ॥ ८५७ ॥

दगिडदां खरिकदां खरिक खरिकदांदां खरिखरिदां गिडदां ।

इति पाण्यन्तरनिकुट्टकः (३)

संभ्रान्तः । मणिबन्धरूपस्य कटिपूर्वप्रदेशस्य चलनं पताकहस्तावकम्पनं च ईदृक् यश्च यस्य जनको निष्पादकः स विषमः । एतल्लक्षणविपर्ययेण अर्धसमः ॥ -८९१-८९४ ॥

इति नन्दीश्वरोक्ताश्चत्वारो हस्तपाटाः

(क०) अथैकविंशतिं हस्तपाटान् दर्शयति—उत्फुल्ल इत्यादि । अलपद्मस्य नखराघातादिति ।

"व्यावर्तिताख्यकरणं कृत्वैव समवस्थिताः ।
यस्याङ्गुल्यः करतले पार्श्वगाः सोऽलपल्लवः ॥
अलपद्मः स एव स्यादङ्गुलीनां तु केचन ।
अस्य व्यावर्तितस्थाने परिवर्तितमूचिरे (७-१४६)"

ऊर्ध्वघातं पताकेन कृत्वैकमथ रेफतः ।
कृतौ यत्रोर्ध्वघातौ द्वौ दण्डहस्तो भवेदसौ ॥ ८५८ ॥

दातरिकिट दां खरिखरिदां ।

इति दण्डहस्तः (४)

क्रमाद्रेफोर्ध्वहस्ताभ्यां पिण्डहस्तः प्रजायते ।

थरिकटझें थरिकटझें ।

इति पिण्डहस्तः (५)

रेफात्मभ्यां कराभ्यां चेदूर्ध्वघातद्वयं पृथक् ॥ ८५९ ॥
क्रियते पाटनिष्पत्त्यै युगहस्तस्तदा भवेत् ।

द्रेंद्रें दांदां ।

इति युगहस्तः (६)

ऊर्ध्वहस्तो दक्षिणेन तलेनोद्गाढघातकः ॥ ८६० ॥

दरगिड दांदां ।

इत्यूर्ध्वहस्तः (७)

इत्यलपद्महस्तस्य लक्षणं वक्ष्यति । तस्य नखराघातादिव्यावृत्तिकरणेन कृतादित्यर्थः । उत्तरत्रापि वादनोपयोगित्वेनोक्तानां हस्तानां लक्षणानि नृत्ताध्यायत एवावगन्तव्यानि ॥ ८५५–८६० ॥

(सु०) उत्फुल्लादीनामेकोनविंशतिहस्तपाटान् लक्षयति—उत्फुल्ल इति । अलपद्मसंज्ञिकस्य हस्तस्य नृत्ताध्याये वक्ष्यमाणस्य नखाघातात् उत्फुल्लः (१) प्रसारितोऽङ्गुष्ठो यस्मिन्, तथाविधस्य वक्ष्यमाणशुकतुण्डाख्यहस्तस्य विरलाभिरङ्गुलीभिः क्रमेण यदा वाद्यते तदा खलकः (२) दक्षिणहस्ते तर्जन्यङ्गुष्ठया ताडितवामहस्तस्य च पूर्वोक्तरेफवत् क्रमाघातेन व्युत्क्रमा-

ऊर्ध्वघातद्वयं कृत्वा तलहस्तेन हन्यते ।
यदा वाद्यपुटद्वन्द्वं स्थूलहस्तस्तदोदितः ॥ ८६१ ॥

खुंखुंद खुंखुंद ।

इति स्थूलहस्तः (८)

अर्धार्धपाणिरर्धाभ्यां करयोस्ताडनाद्भवेत् ।

खुदां खुदां ।

इत्यर्धार्धपाणिः (९)

वादनं नखराग्रेण पार्श्वपाणिरुदाहृतः ॥ ८६२ ॥

थरगिड दागिड दगिड दगिड ।

इति पार्श्वपाणिः (१०)

अर्धपाणिर्भवेदेककराग्रकृतताडनात् ।

दगिड दगिड दरगिड दरगिड ।

इत्यर्धपाणिः (११)

(क०) वाद्यपुटद्वन्द्वमिति । वाद्यस्य पटहादेः पुटद्वन्द्वं वामदक्षिणमुखद्वयम् ॥ ८६१–८७० ॥

घातेन वा यत्र जायते स पाण्यन्तरनिकुट्टकः (३) पताकाख्येन वक्ष्यमाणहस्तेन ऊर्ध्वप्रदेशे घातं कृत्वा सर्वाङ्गुलीकृतरेफहस्तेन द्वौ घातौ यत्र क्रियते असौ दण्डहस्तः (४) क्रमेण रेफस्योर्ध्वहस्तस्य च करणे पिण्डहस्तः (५) रेफाभ्यां हस्ताभ्यामूर्ध्वघातद्वयं पाटनिष्पत्त्यर्थं पृथक् क्रियते चेत् तदा युगहस्तः (६) दक्षिणहस्तेन तीव्रघातात् ऊर्ध्वहस्तः (७) ऊर्ध्वं घातद्वयं विधाय तलहस्तेन यदा वाद्यस्य पुटद्वयं हन्यते तदा स्थूलहस्तः (८) करयोरर्धाभ्यां ताडने कृते सति अर्धार्धपाणिः (९) नखाग्रेण वादनं पार्श्वपाणिः

प्रचालनाद्वामहस्ताङ्गुलीनां कर्तरी मता ॥ ८६३ ॥

टिरि टिरि टिरि किटथों दिगिदां तिरि टिरि किटझेंझें तकिकिट ।

इति कर्तरी (१२)

कर्तरीभ्यां समं घातः कराभ्यां समकर्तरी ।

झिनकिट कनकिट किटझेंथों दिगिद तिरिटि तिरिटिकि ।

इति समकर्तरी (१३)

क्रमेण ताडनाद् द्वाभ्यां भवेद्विषमकर्तरी ॥ ८६४ ॥

टिरि टिरि थों दिगिद टिरि टिरि किद ।

इति विषमकर्तरी (१४)

अङ्गुष्ठाङ्गुलिसंघातौ हस्तयोर्युगपद्यदा ।
पीडयेतां पुटद्वन्द्वं समपाणिस्तदा भवेत् ॥ ८६५ ॥

दां गिड गिड दांदां ।

इति समपाणिः (१५)

व्यत्ययाद्व्यापृतौ हस्तौ साङ्गुष्ठाङ्गुलिभिः क्रमात् ।
यस्मिन्विषमपाणिं तं ब्रूते शंकरवल्लभः ॥ ८६६ ॥

दांदां गिड गिड दांदां ।

इति विषमपाणिः (१६)

(१०) एकस्य करस्याग्रेण ताडनेन अर्धपाणिः (११) वामहस्तस्य अङ्गुलिचालनात् कर्तरी (१२) कर्तरीद्वयेन समकालं घातात् समकर्तरी (१३) द्वाभ्यां कराभ्यां क्रमेण ताडने विषमकर्तरी (१४) पुटद्वयं पीडयित्वा हस्तयोरङ्गुष्ठाङ्गुलिघाते समपाणिः (१५) द्वौ हस्तौ अङ्गुष्ठसहिताभिरङ्गुलीभिः व्यत्ययात् व्यापृतौ,

समपाणेस्तु विरलाङ्गुलित्वे पाणिहस्तकः ।

तरगिड दरगिड ।

इति पाणिहस्तकः (१७)

नागबन्धो विपर्यासात्पुटयोः करघाततः ॥ ८६७ ॥
प्रत्येकं वा पुटद्वन्द्वे कराभ्यां ताडनादयम् ।

इति नागबन्धः (१८)

तलेन हत्वा प्रहरेत्साङ्गुष्ठाङ्गुलिभिः क्रमात् ॥ ८६८ ॥
पुटमेकैकपाणिश्चेद्भवेदवघटस्तदा ।

ततगिड गिड दगिटन गिनगिननगि ।

इत्यवघटः (१९)

पुटमेकं निहन्यातां स्वस्तिके स्वस्तिकौ करौ ॥ ८६९ ॥

तकिट तकिटतकि ।

इति स्वस्तिकः (२०)

समं करतलाभ्यां तु पुटघातात्समग्रहः ।
तले केचिदिह प्राहुरङ्गुष्ठाङ्गुलिवर्जिते ॥ ८७० ॥

तकिट किटतक ।

इति समग्रहः (२१)

इत्येकविंशतिर्हस्तपाटाः ।

दक्षिणहस्तो वामतः, वामो दक्षिणतः तदा विषमपाणिः (१६) समपणिर्विरलाङ्गुलित्वे पाणिहस्तकः (१७) करयोर्विपर्यासात् कराघातात्पुटयोः प्रत्येकं पुटद्वयताडनादयं नागबन्धः (१८) एकैकेन हस्ततलेन घातं कृत्वा अङ्गुष्ठसहिताङ्गुलीभिः क्रमात् यदा प्रहारं करोति तदा अवघटः (१९) स्वस्तिक-

लोलो व्यवहिताङ्गुष्ठो दक्षिणो यस्य साधकः ।
वामश्चोच्छलितो हस्तमुल्लोलं तं प्रचक्षते ॥ ८७१ ॥
अङ्गुष्ठमध्यमन्येऽत्र ब्रुवते दक्षिणं करम् ।
पुटमध्ये दक्षिणेन साङ्गुष्ठेन हतिं परे ॥ ८७२ ॥

झेंथां झेंथां थांथां झें ।

इति लोलः (१)

व्यङ्गुष्ठो दक्षिणो हस्तः पुटे चेन्मुहुरुल्लसेत् ।
स्वपुटं पीडयेद्वामस्तदा पाण्यन्तरो भवेत् ॥ ८७३ ॥
विश्लिष्टाङ्गुलिसंचारमङ्गुष्ठार्धार्धताडनम् ।
पाण्यन्तरस्य जनकं केचिदाचक्षते बुधाः ॥ ८७४ ॥

संज्ञकौ द्वौ करौ एकं पुटं हत्वा नृत्ताध्याये वक्ष्यमाणस्वस्तिकावन्ते भवेताम्, इति स्वस्तिकः (२०) करतलाभ्यां समकालं पुटे हन्यमाने समग्रहः (२१) इह केचित् अङ्गुष्ठाङ्गुलिवर्जितं तलमाहुः ॥ ८५९–८७० ॥

इत्येकविंशतिर्हस्तपाटाः

(क०) अथ प्रायिकहौडुकान् षोडश हस्तापाटान् दर्शयति—**लोलो व्यवहिताङ्गुष्ठ इत्यादि** ॥ ८७१–८८६ ॥

(सु०) षोडश प्रायिकहौडुक्कपाटान् लक्षयति—**लोल इति**। **दक्षिणो हस्तो** व्यवहिताङ्गुष्ठः, वामहस्तश्चोच्छलितः, यस्य साधकः यं साधयति स **लोलः** । अन्ये त्वाचार्याः अङ्गुष्ठो मध्यस्थो यस्य तथाविधं दक्षिणहस्तमाहुः । केचिदङ्गुष्ठसहितेन दक्षिणहस्तेन हतिमाघातमाहुः (१) अङ्गुष्ठेन विना दक्षिणो हस्तः पुटमध्ये पुनरुल्लासं प्राप्नोति, वामहस्तश्च स्वपुटं पीडयति चेत्, तदा **पाण्यन्तरः** । केचिद् विरलाङ्गुलिसंचारो यस्मिन्, तथा विश्लिष्टाङ्गु-

अन्ये पाण्यन्तरं प्राहुर्व्यङ्गुष्ठाद्युक्तलक्षणम् ।
हस्तान्तरं ततो भिन्नं विश्लिष्टादिकलक्षणम् ॥ ८७५ ॥

नखें नखें नखें खेंखेंखें नखें नखें नखें खेंखेंखेंखें दखुं खुंद खुंद ।

इति पाण्यन्तरः (२)

कोणघातेन निर्घोषं निःशङ्कः समभाषत ।

नखखि थोंथों दिगिदा ।

इति निर्घोषः (३)

घाताद्दक्षिणहस्तेन विरलाङ्गुलिना ततः ॥ ८७६ ॥
अङ्गुष्ठघातैर्वामेन पीडनात्खण्डकर्तरी ।

दां खुखुदां२ खुखुग थोंटझेंदें झेंदों गिथोंटे ।

इति खण्डकर्तरी (४)

अङ्गुल्यग्रैः पीडयित्वाङ्गुष्ठेन परिघट्टनात् ॥ ८७७ ॥
वामेन पीडनाद्वाद्ये दण्डहस्तोऽभिजायते ।

खुखुणं खुखुणं झेंद्रझेंद्र टिरिटिरि ।

इति दण्डहस्तः (५)

समत्वं पाटवर्णानामङ्गुलीनखराहते ॥ ८७८ ॥

लिना अर्धार्धताडनं पाण्यन्तरं जनयतीत्याहुः। अपरे तु अङ्गुष्ठाद्युक्तलक्षणहीनमन्ते हस्ते मध्ये लग्नं पूर्वोक्तलक्षणमेवमाहुः (२) कोणेन घाते कृते सति निर्घोषः (३) विरलाङ्गुलिना दक्षिणहस्तेन घातात् वामेनाङ्गुष्ठघातैः पीडनात् खण्डकर्तरी (४) दक्षिणहस्तेन अङ्गुल्यग्रैः पीडनानन्तरमङ्गुष्ठेन घट्टनं वामहस्तेन पीडनं चेत्, तदा दण्डहस्तः (५) अङ्गुलीभिर्नखैश्च संघातात्

दृश्यते यत्र तं प्राहुः पाटं समनखाभिधम् ।

रह रह तरकिट थिकिट तकिधकि टेंहेंटहेंत्रः ।

इति समनखः (६)

अवष्टभ्य पुटं वामपाणिना तर्जनीहते ॥ ८७९ ॥
बिन्दुरुत्पद्यते प्रोक्तमिति सोढलसूनुना ।

देंदिगि देंदिगि गिरिगिड २ ।

इति बिन्दुः (७)

समवष्टभ्य वामेन पुटं दक्षिणपाणिना ॥ ८८० ॥
संपीडनं वादयेच्चेत्तदा यमलहस्तकः ।

कुंद कुंद झेंद्र झेंद्र झेंहें झेंहें ।

इति यमलहस्तः (८)

उत्तुङ्गीकरणं वाद्ये स्कन्धस्य स्फुरणं तथा ॥ ८८१ ॥
अङ्गुष्ठतर्जनीघातः पाटं कुर्वन्ति रेचितम् ।

देंदें थांथों देंदें नखझें२ नहनझें ।

इति रेचितः (९)

भ्रमरो हस्तपाटः स्यात्समस्ताङ्गुलिताडनात् ॥ ८८२ ॥

खेखेणं खुखुणं खु२ णं झेंद्र२ णह करें झें ।

इति भ्रमरः (१०)

पाटवर्णानां साम्यं यत्र, स समनखः (६) वामहस्तेन पुटं धृत्वा दक्षिणतलेन घातात् बिन्दुः (७) वामेन पुटं धृत्वा दक्षिणेन संपीडनात् यमलहस्तः (८) वामस्योर्ध्वीकरणं, स्कन्धस्य स्फूर्तिः, अङ्गुष्ठेन तर्जन्या च घातः, एतै रेचिताख्यं पाटं यत्र जनयन्ति स रेचितः (९) समस्ताङ्गुलीनां भ्रमररूपताड-

अङ्गुष्ठतर्जनीघाताद्वलितार्धार्धहस्तकः ।
विद्युद्विलासो भणितो विद्युद्विलसितोऽथवा ॥ ८८३ ॥

तणे२ तिर झोंझों द्रि२ त्रां ।

इति विद्युद्विलासः (११)

तर्जनीमध्यमानामा विरलाः प्रहरन्ति चेत् ।
श्रीश्रीकरणनाथेन तदा प्रोक्तार्धकर्तरी ॥ ८८४ ॥

दोखुंखुं२ ग्रेह घेट२ झेहें धिगिगि थोंटें ।

इत्यर्धकर्तरी (१२)

हस्तौ न कुण्डलीलग्नौ यत्रालग्नं तमूचिरे ।

खुंखु२ नखें झेहेगि२ थोंटें ।

इत्यलग्नः (१३)

स्याद्रेफः स्कन्धसञ्चेन समस्ताङ्गुलिघाततः ॥ ८८५ ॥

हनथों झेंझें द्रं२ झेंद्र झेंहेंद्र ।

इति रेफः (१४)

समपाणिरविश्रान्तविरलाङ्गुलिघाततः ।

ननगि२ देगि थों गिनह२ झें ।

इति समपाणिः (१५)

नात् भ्रमरः (१०) अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां घातात् वलितार्धार्धहस्तकेन वादने विद्युद्विलासः, विद्युद्विलसितो वा (११) तर्जन्यादयस्तिस्रोऽङ्गुलयो विरलाः प्रहारे कुर्वन्ति चेत्, तदा अर्धकर्तरी (१२) हस्तौ कुण्डली सर्पाकारत्वेन यत्र लग्नौ सोऽवलग्नः (१३) स्कन्धनल्या समहस्ताङ्गुलिघातात् रेफः (१४) अनवरतं विरलाङ्गु-

परिवृत्तो हस्तपाटः स्यात्पुटद्वन्द्वताडनात् ॥ ८८६ ॥

झें थों४ गिणना२ ।

इति परिवृत्तः (१६)

इति षोडश प्रायिकहौडुक्कहस्तपाटाः ।

तलप्रहारहेतुः स्याद्वामस्कन्धप्रचालनम् ।
मध्येवामपुटं वामपाणिना च निपीडनम् ॥ ८८७ ॥

दें थों द्रें धिकिट किट झेंधितिरि२ त्रा ।

इति तलप्रहारः (१)

तलाङ्गुष्ठप्रहारेण प्रहरोऽभिहितो बुधैः ।

झेदां थों गिदिगिद२ किट धों धों ।

इति प्रहरः (२)

ऊर्ध्वाग्रे पटहादौ तु तर्जन्यङ्गुष्ठधारिते ॥ ८८८ ॥

लिघातात् समापाणिः (१९) पुटद्वयताडनात् परिवृत्तः (१६) ॥ ८७१-८८६ ॥

इति षोडश प्रायिकहौडुक्कहस्तपाटाः

(क०) अथापाटाख्यानष्टौ पाटान् दर्शयति—**तलप्रहारहेतुरित्यादि** ॥ ८८७-८९२- ॥

(सु०) अथाष्टौ अपाटाख्यहस्तपाटान् लक्षयति—तलेति । वामस्कन्धेन चालनं वामपुटस्य मध्ये मध्येवामपुटम्, "पारे मध्ये षष्ठ्या वा" (पाणिनिसूत्रम् २-१-१८) इति समासः । तत्र वामपाणिना पीडनं च तलप्रहाराख्यस्य हेतुः कारणम्, इति तलप्रहारः (१) तलेनाङ्गुष्ठेन च प्रहारेण प्रहराख्यः पाटः, इति **प्रहरः** (२) ऊर्ध्वाग्रे पटहादौ पटहे हुडुक्कायां वा तर्जन्यङ्गुलीभ्यां

वादनेन समुद्भूतमपाटं वलितं विदुः ।

खुंखुदरि२ दां थोंगि थोंगि ।

इति वलितः (३)

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यस्तवलनाद्दक्षिणे पुटे ॥ ८८९ ॥
उच्छ्वासाद्वामपाणेश्च जायते गुरुगुञ्जितः ।

थुकर४ थोंरगिडिदा२ धिकि थोंटें ।

इति गुरुगुञ्जितः (४)

कम्पनं वामपादस्य नितम्बचलनं तथा ॥ ८९० ॥
उच्छ्वासनं करतलस्यार्धसश्वप्रपश्चकम् ।

खें खें दरि२ खें खेंटः२ ।

इत्यर्धसश्वः (५)

त्रिकस्य चलनाद्वामाङ्गुष्ठस्य परिघट्टनात् ॥ ८९१ ॥
स्कन्धसश्चाच संजातं त्रिसश्वं परिचक्षते ।

खेंद खें खें दखेंद ।

इति त्रिसश्वः (६)

धारिते सति यद्वादनं तस्मात् वलिताख्योऽपाटो जायते, इति वलितः (३) दक्षिणे पुटे अङ्गुष्ठानामिकाभ्यामभ्यस्तात् पुनःकृतात् वलनात् वामपाणेरुच्छ्वासाच गुरुगुञ्जित उत्पद्यते, इति गुरुगुञ्जितः (४) वामपादस्य कम्पः, तथा नितम्बस्य चलनम्, करतलस्योच्छ्वासः, एते अर्धसश्वाख्यमपाटं प्रपञ्चयति, इत्यर्धसश्वः (५) त्रिकस्य चलनम्, वामाङ्गुष्ठस्य परिघट्टनम्,

हस्तवैषम्यसंजातो विषमः संमतः सताम् ॥ ८९२ ॥

खेंदंधरि२ थों दिगिधरिखें४ खरकट२ ।

इति विषमः (७)

अपाटोऽभ्यस्तसंज्ञस्तु भवेत्करविवर्तनात् ।

खणगिणखङ्कि२ तकिधिकित्त ।

इत्यभ्यस्तः (८)

इत्यष्टावपाटाख्या हस्तपाटाः ।

अर्धाङ्गुल्यग्रघातोत्थं सञ्चमाचक्षते यथा ॥ ८९३ ॥

थुकर२ गिणणं२ ।

इति सच्चः (१)

करसञ्चेन शुद्धेनाङ्गुष्ठघातेन च क्रमात् ।
उत्पन्नोऽलगपाटः स्यान्नाम्ना विच्छुरितो यथा ॥ ८९४ ॥

झेंद्र२ झेंगिरि गिडिदा नगिरि गिडनम् ।

इति विच्छुरितः (२)

स्कन्धस्येषन्नमनम्, एतेभ्यस्त्रिसञ्चो जायते, इति त्रिसच्चः (६) हस्तवैषम्येणोत्पन्ने विषमः, इति विषमः (७) करविवर्तनात् अभ्यस्तः, इत्यभ्यस्तः (८) ॥ ८८७-८९२- ॥

इत्यष्टौ अपाटाख्या हस्तपाटाः

(क०) अथालगपाटस्य भेदद्वयं दर्शयति—**अर्धाङ्गुल्यग्रेत्यादि** ॥ -८९३, ८९४ ॥

इत्यलगपाटद्वयम्

(सु०) अलगपाटद्वयं लक्षयति—अर्धेति । अर्धेनाङ्गुल्यग्रेण घातात्

तलप्रहारो वलितभेदितो भ्रमरो यथा ।

दं थं द्रें झेंद्र४ खुंखुंधुरि दथोंगिं ।

इति भ्रमरः (१)

संकरात्करपाटानां कुञ्चितः कथितो यथा ॥ ८९५ ॥

खुंखुंधरि२ धरिगिगिड२ दऱ्हें२ खुंखुं दऱ्हें२ गिरिगिड्दि२
दत्थोंगि थोंगि२ ।

इति कुञ्चितः (२)

इति चित्रपाटद्वयम्

इत्यष्टाशीतिहस्तपाटलक्षणम् ।

पटहस्य हुडुकायाः पञ्च सञ्चान्ब्रुवेऽधुना ।
स्कन्धकूर्परयोस्तद्वदङ्गुष्ठमणिबन्धयोः ॥ ८९६ ॥

उत्थितः सञ्चाख्यः पाटः, इति सञ्चः (१) करसञ्चेनाङ्गुष्ठघातेन चोत्पन्नो विच्छुरितः, इति विच्छुरितः (२) ॥ -८९३-८९४ ॥

इत्यलग्नपाटद्वयम्

(क०) अथ चित्रपाटस्य भेदद्वयं दर्शयति—**तलप्रहार इत्यादि** ॥ ८९५ ॥

(सु०) चित्रपाटयोर्लक्षणमाह—तलेति । पूर्वोक्ततलप्रहारेण, पूर्वोक्तवलितेन च मिश्रितो भ्रमरः, इति भ्रमरः (१) अन्येषां करपाटानां संकरात् कुञ्चितः, इति कुञ्चितः (२) ॥ ८९५ ॥

इति चित्रपाटद्वयम्

इत्यष्टाशीतिहस्तपाटलक्षणम्

(क०) अथ पञ्च सञ्चान् लक्षयति—**पटहस्येत्यादि**॥८९६–८९९॥

वामस्य चरणस्यापि कम्पः सञ्चोऽभिधीयते ।
श्रेष्ठः पाटहिकः सञ्चादङ्गुष्ठमणिबन्धयोः ॥ ८९७ ॥
स्कन्धकूर्परसञ्चात्तु नीचः पटहवादकः ।
वरो हौडुक्किकोऽङ्गुष्ठकूर्परस्कन्धसञ्चतः ॥ ८९८ ॥
सञ्चाभ्यां मणिबन्धोत्थकूर्पराभ्यां तु मध्यमः ।
असौ वामाङ्घ्रिसञ्चेन वादनादधमो भवेत् ॥ ८९९ ॥

इति पञ्चसञ्चलक्षणम्

पाटविन्यासभेदाः स्युर्वाद्यानि पटहादिषु ।
बोल्लावणी च चल्लावण्युड्डवश्च कुचुम्बिणी ॥ ९०० ॥

(सु०) पञ्च सञ्चान् प्रतिज्ञाय कथयति—पटहस्येति । यस्तु पटहस्य हुडुक्कायाश्च पाटान् जानाति, तत्संबन्धिनः पञ्च सञ्चान् अधुना ब्रुवे कथयामि । सञ्चस्य लक्षणमाह—स्कन्धेति । स्कन्धकूर्पराङ्गुष्ठमणिबन्धवामचरणानां कम्पः सञ्च इत्युच्यते । पाटहिकः पटहवादकः, अङ्गुष्ठमणिबन्धयोः सञ्चात् श्रेष्ठः । स एव स्कन्धकूर्पराभ्यां नीचः । हौडुक्किकः हुडुक्कावादकः अङ्गुष्ठ-कूर्परस्कन्धानां सञ्चात् वरो श्रेष्ठः । स एव मणिबन्धोत्थकूर्पराभ्यां मध्यमः । वामाङ्घ्रिसञ्चेनासौ अधम इति ॥ ८९६–८९९ ॥

इति पञ्चसंचलक्षणम्

(क०) अथ पञ्चविंशतिपटहादिजातिसाधारणानि वाद्यान्युद्दिश्य लक्षयितुं तेषां सामान्यलक्षणं तावदाह—**पाटविन्यासभेदाः स्युरिति ।** पाटाः पूर्वोक्ता अष्टाशीतिसंख्याः ; तेषां विन्यासभेदाः । पाटानां यथायोगं योजनावशाद्वाद्यानि भवन्तीत्यर्थः । तत्र पटहादिसाधारणानि द्वादश वाद्यान्युद्दिशति—**बोल्लावणीत्यादि** ॥ ९००, ९०१- ॥

चारुश्रवणिकालग्नपरिश्रवणिका ततः ।
समप्रहारः कुडुवचारणा करचारणा ॥ ९०१ ॥
दण्डहस्तो घनरवस्तानीति द्वादशावदन् ।
वल्लिश्च वल्लिपाटः स्याद्धत्ताभेदौ झडप्पणी ॥ ९०२ ॥
अनुश्रवणिका हस्तो जोडणी त्रिगुणा ततः ।
पञ्चहस्तः पञ्चपाणिर्वाद्यं स्यात्पञ्चकर्तरी ॥ ९०३ ॥
ततश्चन्द्रकला प्राहुर्वाद्यानीति त्रयोदश ।
प्रायेणैतानि दृश्यन्ते हुडुक्कावाद्यगोचरे ॥ ९०४ ॥
वाद्यानामुभयेषां स्यात्पञ्चविंशतिरित्यसौ ।
आदिमध्यावसानेषु देंकारबहुलं भवेत् ॥ ९०५ ॥

(क०) अथ त्रयोदश प्रायिकहुडुक्कावाद्यान्युद्दिशति—**वल्लिश्चेत्यादि**। **घत्ताभेदाविति**। घत्ता च भेदश्चेति द्वन्द्वः। झडप्पणीत्येकोऽन्ये च बोल्लावण्यादयो रूढितः संज्ञाशब्दा द्रष्टव्याः ॥ -९०२—९०४- ॥

(सु०) वाद्यानि लक्षयितुमाह—**पाटेति**। पूर्वोक्तपाटविन्यासविशेषाः पटहादिषु वाद्येषु विधीयमाना वाद्यानीत्युच्यन्ते। तानि च बोल्लावण्यादीनि घनरवान्तानि द्वादश; वल्ल्यादीनि चन्द्रकलान्तानि च त्रयोदश। तानि हुडुक्कावाद्यविशेषा एव भवन्ति; एते मिलिताः पञ्चविंशतिः ॥ ९००, ९०४- ॥

(क०) तत्र बोल्लावणीं लक्षयति—**आदिमध्यावसानेष्विति**। **देंकारबहुलमिति**। यदा पटहे वाद्यत्वेन बोल्लावणी वाद्यते, तदा देंकारेण बहुलं प्रचुरं भवेत्। **द्वितीयं च तादृशमिति**। द्वितीयमपि खण्डं देंकारबहुलं कर्तव्यमित्यर्थः। **अस्याः खण्डद्वयं वाद्यान्तरे स्याद्योजनान्वितमिति**। अस्या बोल्लावण्याः खण्डद्वयमुक्तरूपं योजनान्वितं तत्तद्वाद्योक्तप्रधानाक्षरैर्योजितेतरसाधारणाक्षरान्वितं चेदित्यर्थः। वाद्यान्तरे हुडु-

आद्यखण्डं द्वितीयं च तादृशं वाद्यते पृथक् ।
यत्र बोल्लावणी सोक्ता पटहे वाद्यवेदिभिः ॥ ९०६ ॥

यथा—दें३ थों३ दें३ ।

अस्याः खण्डद्वयं वाद्यान्तरे स्याद्योजनान्वितम् ।
झेंकृतिर्देंकृतिस्थाने हुडुक्कायां भवेदिह ॥ ९०७ ॥
डक्कायां मर्दले चैव थों त्रिवल्यां तु दों भवेत् ।
करटायां तु टेमेव प्रधानाक्षरयोजना ॥ ९०८ ॥
वाद्यान्तरेष्वपि प्राज्ञैः प्रोह्यतामनया दिशा ।

इति बोल्लावणी

कादौ बोल्लावणी स्यादित्यर्थः । तदेव केषुचिद्वाद्येषु दर्शयति—**झेंकृति-रित्यादि । इह,** खण्डद्वये ; **देंकृतिस्थाने,** पटहापेक्षया आदिमध्यावसानेषु प्रयुक्तस्य देंकारस्य प्रसङ्गे, **झेंकृतिः,** झेंकारः प्रयुक्तश्चेत् ; तदा हुडुक्कायां बोल्लावणी भवेत् । हुडुक्कायां झेंकारो भवति । थोमित्यादिमध्यावसानेषु प्रयुज्यते चेत् ; तदा डक्कायां भवति । थोमिति तु प्रयुज्यते चेत् ; तदा मर्दले भवति । दोमिति त्रिवल्यां भवेत् । टेमित्येव तु करटायां भवेत् । एवं प्रधानाक्षरयोजनाद्वाद्यान्तरेष्वपि ढक्कादिष्वपि । **अनया दिशा प्रोह्यतामिति** । तत्तद्वाद्योक्तप्रधानाक्षराणां यथायोगं कादिभिः षोडशवर्णैः सह योजनात्तत्तद्बोल्लावणी कार्येत्यर्थः । ननु प्रधानाक्षरस्यैकत्वादितरेषां बहुत्वात्कथं वाद्यान्तरप्रतीतिरिति चेदुच्यते । यथा षड्जादिष्वेकतमस्यांशत्वेनेतरेषां बहुत्वेऽप्यंशस्यैव तत्र प्रधानत्वेन प्रयोगबाहुल्यादितरेषां तद्रागरूषितत्वे सति रागान्तरप्रतीतिः, तद्वदत्रापि देंकारादिभिः प्रधानाक्षरैरितरेषां तत्र तत्र योगात्तेषां तत्तद्ध्वनिरूषितत्वे सति तत्तद्वाद्यप्रतीतिरिति न किंचिदेतत् ॥ -९०५–९०८- ॥

इति बोल्लावणी

मण्डले चाल्यते यत्र प्रोचुश्चल्लावणीममूम् ॥ ९०९ ॥

इति चल्लावणी (२)

वामेन तलहस्तेन दक्षिणेन तु पाणिना ।
लुलितेन सकोणेन ताडनादुड्डवो भवेत् ॥ ९१० ॥

इत्युड्डवः (३)

उद्दलीपिहिते वक्त्रे हस्तस्वस्तिकताडनात् ।

(सु०) तत्र बोल्लावण्या लक्षणमाह—आदिमध्येति । आद्यं खण्डम्, आदौ मध्ये, अवसाने च देमिति शब्दप्रचुरं भवति । द्वितीयमपि तादृशमेव यत्र पृथग्वाद्यते सा बोल्लावणी । अस्याः बोल्लावण्याः पटहादन्यस्मिन् वाद्ये योजनाया संबन्धः स्यात् । तामेव योजनामाह—झेंकृतिरिति । हुडुक्कायां इह बोल्लावण्यां झेंकारदेंकारः पाटः । डक्कायां मर्दले च थोमिति । त्रिवल्ल्यां दोमिति भवति । करटायां तुं टेमिति । इयं प्रधानाक्षरयोजना ज्ञातव्या । अनेन च प्रकारेण अन्येष्वपि वाद्येषूहनीयम् ॥ -९०६–९०८- ॥

इति बोल्लावणी (१)

(क०) चल्लावण्यादीनां लक्षणानि ग्रन्थत एवावगन्तव्यानि ॥ -९०९–९१८ ॥

(सु०) चल्लावण्यादीनां लक्षणमांह—मण्डल इति । यत्र मण्डले प्रदेशे चालनं क्रियते अमूमेतां चल्लावणीत्यवादिषुः; इति चल्लावणी (२) वामेनेति । तल-हस्तरूपेण वामहस्तेन कोणसहितेन पूर्वोक्तलुलितरूपेण दक्षिणपाणिना कृत-ताडनादुड्डवः; इत्युड्डवः (३) मुखे पूर्वोक्तया उद्दल्या पिहिते सति नृत्ताध्याये वक्ष्यमाणहस्तस्वस्तिकेन ताडने कृते सति खुंकारप्रचुरं वाद्यं कुचुम्बिणी; इति कुचुम्बिणी (४) पूर्वोक्तबोल्लावण्येव क्रमेण समकरालहस्तद्वयकृतैः बहुभिर्वाद्य-

खुंकारबहुलं वाद्यं कीर्तयन्ति कुचुम्बिणीम् ॥ ९११ ॥

इति कुचुम्बिणी (४)

बोल्लावण्येव पाणिभ्यां क्रमाद्वा युगपत्कृतैः ।
भूरिभिः संभृता पाटैश्चारुश्रवणिका भवेत् ॥ ९१२ ॥
शुद्धैश्चित्रैः क्रमात्पाटैः शुद्धा चित्रेति सा द्विधा ।

इति चारुश्रवणिका (५)

अलग्नः कुण्डलीस्पर्शं विना कोणप्रहारतः ॥ ९१३ ॥

इत्यलग्नः (६)

कर्तरी समपाणिश्चावघटो यत्र तु क्रमात् ।
सोक्ता परिश्रवणिका श्रीयज्ञपुरसूरिणा ॥ ९१४ ॥

इति परिश्रवणिका (७)

समप्रहारो युगपत्करद्वन्द्वेन घाततः ।

इति समप्रहारः (८)

कुडुवोद्भवपाटाभ्यां वाद्यं कुडुवचारणा ॥ ९१५ ॥

यूथैश्चारुश्रवणिका ; सा द्विप्रकारा—शुद्धा, चित्रेति । शुद्धैः पाटैर्विरचिता शुद्धा, चित्रैः पाटैर्विरचिता चित्रेति ; इति चारुश्रवणिका (५) कुण्डलीमस्पृश्य कोणप्रहारे कृते अलग्नः ; इत्यलग्नः (६) पूर्वोक्तकर्तरीसमपाण्यवघटाः यत्र क्रमेण क्रियन्ते सा परिश्रवणिका ; इति परिश्रवणिका (७) समकालं करद्वयेन घाते कृते सति समप्रहारः ; इति समप्रहारः (८) कुडुवाजाताभ्यां पाटाभ्यां कुडुवचारणा । कुडुवश्च वादनदण्डः, कोण इति चोच्यते ।

उच्यते वादनो दण्डः कोणः कुडुव इत्यपि ।

इति कुडुवचारणा (९)

जाता हस्तजपाटैस्तु केवलैः करचारणा ॥ ९१६ ॥

इति करचारणा (१०)

एकैको यः करद्वन्द्वान्मृदुदक्षिणपाणिकात् ।
जायते तादृशैः पाटैर्दण्डहस्तोऽभिधीयते ॥ ९१७ ॥

इति दण्डहस्तः (११)

यः करेण कराभ्यां वा कृतैः पाटैर्निरन्तरैः ।
निरन्तरघनध्वानः स स्याद्घनरवाभिधः ॥ ९१८ ॥

इति घनरवः (१२)

इति द्वादश पटहादिजातानि वाद्यानि ।

स्कन्धेन मणिबन्धेन कुडुवेन च चालनात् ।
सोल्लासाज्जायते वल्लिस्त्रिविधा पटहादिषु ॥ ९१९ ॥

इति वल्लिः (१)

इति कुडुवचारणा; (९) हस्तोद्भवैः केवलैः पाटैः करचारणा; इति करचारणा (१०) मृदुः शिथिलः दक्षिणपाणिः यस्मिन्, एवंविधात् करद्वयात् य एकैकः पाट उत्पद्यते, तथाविधैः बहुभिः पाटैर्दण्डहस्तः; इति दण्डहस्तः (११) य इति । एकेन हस्तेन, हस्तद्वयेन वा कृतैर्निरन्तरैर्मिलितैः पाटैरनवरतनिबिडध्वनिः घनरवः; इति घनरवः (१२) ॥ -९०९–९१८ ॥

इति द्वादश पटहादिजातानि वाद्यानि

(सु०) वल्ल्याद्यानि त्रयोदश प्रायिकहौडुक्कवाद्यानि लक्षयति—स्कन्धेनेति । स्कन्धेनांसेन मणिबन्धेन करपूर्वभागेन कुडुवेन कोणेन च कृतात् सोल्ला-

अर्धं वार्धद्वयं वल्ल्यां स्वैः स्वैः पाटैरयोजनम् ।
कृतं संयोजनं वा चेद्वल्लिपाटस्तदा भवेत् ॥ ९२० ॥

इति वल्लिपाटः (२)

निबद्धं वादयेदाद्यं झेंकारार्धं पुरातनम् ।
अनिबद्धं स्वबुद्ध्यार्धं कराभ्यां वादयेदथ ॥ ९२१ ॥
वाद्येनाद्यं निबद्धं चेत्पुनर्घत्ता तदोच्यते ।

इति घत्ता (३)

योगेनैकेन निष्पन्नस्तदुपाङ्गभवोऽपरः ॥ ९२२ ॥
पाटोऽन्योन्याङ्गयोगस्तैः संमिश्रैः पाटपूरणैः ।
नानावाद्योद्भवैः पाटैर्भेदस्त्रेधा लयत्रयात् ॥ ९२३ ॥

इति भेदः (४)

यस्यामुपक्रमे मध्येऽन्तेऽथ वाद्यैरनेकधा ।
सर्ववाद्यानि वाद्यन्ते जगदुस्तां झडप्पणीम् ॥ ९२४ ॥

इति झडप्पणी (५)

साचालनात् त्रिविधवल्लिर्जायते; इति वल्लिः (१) अर्धं वेति । वल्ल्या अर्धमर्धद्वयं वा स्वैः स्वैः पाटैः रहितं सहितं वा यदि स्यात्, तदा वल्लिपाटः; इति वल्लिपाटः (२) निबद्धमिति । झेंकारास्यार्धमाद्यं वादयेत् । अथ पुरातनमनिबद्धं स्वबुद्ध्या अर्धं करद्वयेन वादयेत् । पुनराद्यं निबद्धं वाद्येन वादयति चेत्, तदा घत्ता; इति घत्ता (३) योगेनेति । एकेन योगेन निष्पन्नः, यश्च योग उपाङ्गाज्जायते पाटः, यश्चान्योन्याङ्गैर्जातैः पाटपूरणैः मिश्रितैः पाटैः युक्तो भेदः, स च लयस्य त्रैविध्यात् त्रिविधो भेदः; इति भेदः (४) यस्यामिति । आदिमध्यावसानेषु वादनैरनेकविधानि वाद्यानि यस्यां वाद्यन्ते सा झडप्पणी; इति झडप्पणी

पाटः पाटाक्षरं यद्वा श्रूयते चेत्पुनः पुनः ।
अनुश्रवणिकां प्राह शंकरानुचरस्तदा ॥ ९२५ ॥

इत्यनुश्रवणिका (६)

द्वे चत्वारि भवन्त्यष्टौ यद्वा खण्डानि षोडश ।
देंकारादीनि यत्रासौ हस्तः स तु चतुर्विधः ॥ ९२६ ॥
चतुरश्रत्र्यश्रमिश्रखण्डतालप्रयोगतः ।

इति हस्तः (७)

तदर्धार्धादिभेदेन क्रमेण व्युत्क्रमेण वा ॥ ९२७ ॥
अखण्डतालाः पाटाश्चेद्युज्यन्ते जोडणी तदा ।

इति जोडणी (८)

खण्डानि त्रीणि यत्र स्युरेकैकं त्रिगुणं तथा ॥ ९२८ ॥
वाद्यते यत्र सा प्रोक्ता त्रिगुणा त्रिविधा च सा ।
आदिमध्यान्तखण्डानां त्रैगुण्यात्सा पुनर्द्विधा ॥ ९२९ ॥

(५) पाट इति । पाटो वा पाटावयवो वा यत्र पुनः पुनः श्रूयते, सा अनुश्रवणिका ; इत्यनुश्रवणिका (६) द्वे इति । प्रथमं देंकारयुक्तानि द्वे खण्डे, चत्वारि वा खण्डानि, अष्टौ षोडश वा यत्र भवन्ति, तदा हस्तः ; स चतुर्विधः— चतुरश्रः, त्र्यश्रः, मिश्र ; खण्ड इति । चतस्र अश्रयो यस्य स चतुरश्रः ; एकः चतुरश्रतालेन, अपरस्त्र्यश्रेण, कश्चिन्मिश्रेण, अन्यः खण्डेनेति ; इति हस्तः (७) तदर्धेति । खण्डतालं विहाय अन्यैस्तालैरुपनिबद्धाः पाटा अर्धरूपाः, अर्धार्धरूपा वा क्रमव्युत्क्रमाभ्यां यत्र संयोगमाप्नुवन्ति, तदा जोडणी ; इति जोडणी (८) खण्डानीति । यत्र त्रीणि खण्डानि भवन्ति । एकैकं खण्डं त्रिगुणं वा यस्यां सा त्रिगुणा । सा च त्रिप्रकारा—आदिखण्डस्य त्रैगुण्यादेका ; मध्यखण्डस्य त्रैगुण्यात् द्वितीया ; अन्त्यखण्डस्य त्रैगुण्यात् तृतोयेति । त्रिवि-

क्रमव्युत्क्रमतोऽथास्यास्तत्त्रैगुण्यमुदाहरेत् ।
प्रयुज्य त्रीणि खण्डानि प्रयुञ्जीतादिमद्वयम् ॥ ९३० ॥
ततश्चाद्यमिति प्रोक्तं खण्डे त्रैगुण्यमादिमे ।
इत्यादित्रिगुणा मध्ये त्रिगुणा तु द्विधा भवेत् ॥ ९३१ ॥
त्रैगुण्यान्मध्यखण्डस्य द्विःप्रकारात्तदुच्यते ।
खण्डत्रयं ततः खण्डद्वयमाद्यं प्रयुज्यते ॥ ९३२ ॥
ततो मध्यममित्येवं यद्वा खण्डद्वयात्परम् ।
अन्त्यद्वयं वादयित्वा प्रयोज्यं मध्यमं दलम् ॥ ९३३ ॥
अथान्तस्त्रिगुणायां प्राक् खण्डत्रितयवादनम् ।
ततोऽन्तिमद्वयं खण्डमन्तिमं वादयेत्तथा ॥ ९३४ ॥
एवमष्टविधामाह त्रिगुणां भववल्लभः ।
अथवा चतुरश्रादौ क्वापि ताले दलत्रयम् ॥ ९३५ ॥

धात् पाटक्रमात् व्युत्क्रमतः सा त्रिगुणा पुनर्द्विविधा । अथेति । पूर्वोक्तं त्रैगुण्यं विशेषेणोदाहरामीति प्रतिजानीते । एवं प्रतिज्ञाय तदेव त्रैगुण्यं निरूपयति—प्रयुज्येति । खण्डत्रयं पूर्वं गीत्वा, आद्यं खण्डद्वयं गायेत् । ततः पुनराद्यमेव-मादित्रैगुण्येन आदिमत्रैगुण्यं भवति । मध्ये तु त्रिगुणा द्विविधा । मध्यखण्डस्य द्विप्रकारात् त्रैगुण्यात् खण्डत्रयमुच्यते । तदेव द्विविधत्रैगुण्यमाह—खण्डेति । पूर्वं खण्डत्रयं गेयम् । तत आद्यं खण्डद्वयम् । ततो मध्यखण्डमित्येको भेदः । आद्य आदौ खण्डत्रयम्, ततोऽन्त्यं खण्डद्वयं, ततो मध्यमदलं खण्डमिति । अन्तस्त्रिगुणायाः त्रैगुण्यप्रकारमाह—अथान्तस्त्रिगुणायामिति । एवमष्टविधा त्रिगुणा भवन्ति ॥ ९१९–९३४- ॥

(सु०) पक्षान्तरमाह—अथवेति । चच्चत्पुटादौ यत्र क्वचन ताले खण्डत्रयं प्रयुज्य गीत्वा, एकस्वरमानेन खण्डद्वयं खण्डत्रयं यत्र क्रियते सा त्रिगुणा । अथवा चच्चत्पुटेन चाचपुटेन वा मिश्रैस्तालैर्युक्तैः क्रमात् त्रिभिः खण्डैरेषा

प्रयुज्यैकस्य खण्डस्य मानेनाथ दलद्वयम् ।
कुर्याद्दलत्रयं तावद्यत्र सा त्रिगुणा भवेत् ॥ ९३६ ॥
चतुरश्रत्र्यश्रमिश्रयुक्तैर्वैषा क्रमाद्दलैः ।
अन्ये त्वेककले ताले द्विकलेऽथ चतुष्कले ॥ ९३७ ॥
क्रमाद्विरचितैः खण्डैस्त्रिगुणामभणन्बुधाः ।
एकं चच्चत्पुटे खण्डद्वयं चाचपुटे ततः ॥ ९३८ ॥
मिश्रे खण्डत्रयं यत्र त्रिगुणां तां जगुः परे ।
पदैश्चतुर्भिरस्यां स्यात्खण्डमेकं पदं पुनः ॥ ९३९ ॥
मितं कलाभिरष्टाभिरित्युक्तं सूरिशार्ङ्गिणा ।

इति त्रिगुणा (९)

पञ्चहस्तो हस्तपाटैर्हस्तशब्दान्विताभिधैः ॥ ९४० ॥

इति पञ्चहस्तः (१०)

पञ्चपाणिस्तु पाटैः स्यात्पाणिशब्दयुताभिधैः ।

इति पञ्चपाणिः (११)

त्रिगुणा भवति। अन्ये त्विति। एककले द्विकले चतुष्कले च ताले क्रमात् कृतैः खण्डैस्त्रिगुणेत्यन्ये बुधा अभणन्। एवमिति। परे आचार्याः एकं खण्डं चच्चत्पुटे, खण्डद्वयं चाचपुटे, मिश्रताले खण्डत्रयं यस्यां, तां त्रिगुणामवादिषुः। पदैरिति। अस्यां त्रिगुणायां चतुर्भिः पदैरेकं खण्डम्। पदं पुनरष्टकलेन मितमिति शार्ङ्गदेवेनोक्तं भवति ॥ -९३६–९३९- ॥

इति त्रिगुणा (९)

(सु०) पञ्चहस्त इति। पञ्चहस्तशब्दसहितैः हस्तपाटैः पञ्चहस्तो भवति; इति पञ्चहस्तः (१०) पञ्चपाणिरिति। पाणिशब्दयुता आदिर्येषां

कर्तरीपदवत्संज्ञैः पाटैः स्यात्पञ्चकर्तरी ॥ १४१ ॥

इति पञ्चकर्तरी (१२)

वर्धन्ते च ह्रसन्ते चेन्मात्राश्चन्द्रकला इव ।
तालश्चन्द्रकलाख्यश्च तदा चन्द्रकला भवेत् ॥ १४२ ॥
द्वात्रिंशन्मात्रिकामन्ये प्राहुश्चन्द्रकलामिमाम् ।
द्विमात्राः षोडशकला वृद्धिह्रासयुजो विदुः ॥ १४३ ॥
तादृक्चतुःषष्टिकलां तामाहुर्दक्षिणे पथि ।

इति चन्द्रकला ।

इति त्रयोदश प्रायिकहौडुक्कवाद्यानि ।

इति पञ्चविंशतिरुभयवाद्यानि ।

उद्ग्राहादिनिबद्धाः स्युरत्र गीतप्रबन्धवत् ॥ १४४ ॥
वाद्यप्रबन्धास्तद्भेदलक्ष्माण्यभिदधेऽधुना ।

तथाविधैः पाटैः पञ्चपाणिर्भवति; इति पञ्चपाणिः (११) कर्तरीति । कर्तरीपदयुक्ता संज्ञा येषां तथाविधैः कर्तर्यर्धकर्तरीविषमकर्तर्यादीनां तैस्तैः पाटैः पञ्चकर्तरी जायते; इति पञ्चकर्तरी (१२) वर्धन्त इति । चन्द्रकलावत् मात्रा वर्धन्ते ह्रसन्ते न्यूनीभवन्ति चेत् यस्यां, सा चन्द्रकलाख्यतालेनोपनिबद्धा चन्द्रकला (१३) अन्ये तु द्वात्रिंशन्मात्रोपनिबद्धा चन्द्रकलेत्याहुः । वृद्धिन्यूनतायुक्ताश्च षोडशकलाः द्विमात्रास्ते अज्ञासिषुः । दक्षिणे मार्गे तादृशाः चतुःषष्टिकलाः यस्यां विद्यन्ते तां चन्द्रकलामाहुः ॥ -१४०-१४३- ॥

इति चन्द्रकला ।

इति त्रयोदश प्रायिकहौडुक्कवाद्यानि

इति पञ्चविंशतिरुभयवाद्यानि

(क०) एवं वाद्यानि निरूप्य तत्प्रबन्धान् दर्शयितुमाह—उद्ग्राहा-

यतिरोता च गजरो रिगोणी कवितं पदम् ॥ ९४५ ॥
मेलापकश्चोपशमोद्ग्राहप्रकरणान्यथ ।
अवत्सकश्छण्डणश्च तुडुका मलपं ततः ॥ ९४६ ॥
मलपाङ्गं च मलपपाटश्छेदोऽथ रूपकम् ।
अन्तरोऽन्तरपाटश्च खोजः खण्डयतिस्ततः ॥ ९४७ ॥
खण्डच्छेदोऽप्यवयतिः खण्डपाटश्च खण्डकः ।
खण्डहुल्लः समः पाटो ध्रुवकोऽङ्गाङ्गरूपके ॥ ९४८ ॥
तालो चितालः खलकः समुदायश्च जोडणी ।
उडवस्तलपाटश्चोड्डवणी तुण्डकस्ततः ॥ ९४९ ॥
अङ्गपाटश्च पैसारस्त्रिचत्वारिंशदित्यमी ।
उक्ताः श्रीकरणाग्रण्या प्रबन्धा वाद्यसंश्रयाः ॥ ९५० ॥
शीतोदकास्तथा स्नानगर्वोऽन्यो गर्वनिर्णयः ।
उत्प्रेक्षामात्रजा लक्ष्महीनास्तेऽस्मदुपेक्षिताः ॥ ९५१ ॥

दीत्यादि । अत्र; वाद्यप्रकरणे, **गीतप्रबन्धवत् उद्ग्राहादिनिबद्धा इति** । उद्ग्राहादयः ; उद्ग्राहः, मेलापकः, ध्रुवः, विकल्पेनान्तरः, आभोगश्चेति प्रबन्धाध्याय उक्ता धातवः ; तैर्निबद्धा एलादयो यथा गीतप्रबन्धे उक्ताः, तथात्रापि तैर्निबद्धा यत्यादयो वाद्यप्रबन्धाः स्युः । गीतप्रबन्धवदित्यतिदेशेनैव मेलापकाभोगयोर्यथायोगमभावेन द्विधातुकत्वादिकं भेदत्रयं द्रष्टव्यम् । वाद्यप्रबन्धगतानामुद्ग्राहादीनां भाण्डिकलोककृताः संज्ञास्तु लहरीत्युद्ग्राहस्य, येड्डपु इति मेलापकस्य, अन्तरिति ध्रुवस्य, उपान्तरिति वैकल्पिकस्यान्तरस्य, मुक्तायीत्याभोगस्य च संज्ञा द्रष्टव्याः । **तद्भेदलक्ष्माणीति** । तेषां वाद्यप्रबन्धानां भेदा यत्यादयः ; तासां लक्ष्माणि लक्षणानि । तान्युद्दिशति—**यतिरित्यादि** ॥ ९४४–९५१ ॥

प्रायो वाद्यप्रबन्धानां देंकारोऽन्ते निधीयते ।
काभ्यांचित्कूटवर्णाभ्यां रचितोऽत्यन्तकोमलः ॥ ९५२ ॥
एकरूपाक्षरस्तालच्छन्दोभिव्यञ्जनोज्ज्वलः ।
यो वाद्यते वाद्यखण्डो विरामैर्बहुभिर्मुहुः ॥ ९५३ ॥
यतिर्जका च सा तज्ज्ञैर्वाद्या मण्ठादिसालगे ।
आदौ वाद्यप्रबन्धस्य कस्याप्यङ्गतया यदा ॥ ९५४ ॥
तद्विदो वादयन्त्येतां वदन्त्युद्ववणं तदा ।
पाटानां रचनां केचिदत्र नेच्छन्ति सूरयः ॥ ९५५ ॥

गड्दगथों गक्कथोंटें गड्दगथों गक्कथोंटें गड्दगथों गक्कथोंटें ।

इति यतिः

(सु०) इदानीं वाद्यप्रबन्धान् निरूपयितुमाह—उदग्राहेति । उद्ग्राह-ध्रुवकाभोगैः पूर्वोक्तगीतप्रबन्धवदुपनिबद्धाः वाद्यप्रबन्धा भवन्ति । ते च यत्यादयो पैसारान्ताः त्रिचत्वारिंशत् । शीतोदकस्थानगर्वगर्वनिर्णयाख्यास्त्रयः केवलोत्प्रेक्षाजनिताः लक्षणाभावात् अस्माभिरुपेक्षिताः ॥ -९४४–९९१ ॥

(क०) तत्रस्थयतिं लक्षयति—**काभ्यांचिदिति** । **कूटवर्णाभ्यां** पटहादिवाद्यसाधारणवर्णाः कूटवर्णा उच्यन्ते, तेषु याभ्यां काभ्यांचित् । **रचित इति** । मिथोयोगार्हाभ्यां 'तथोंग कथोटिंग' इत्याद्यक्षराभ्यां निर्मितः । **अत्यन्तकोमलः** ; बन्धकाठिन्यवर्जितः । **एकरूपाक्षरः** ; उपक्रान्तवर्णानुसारेणैव समापितः । **तालच्छन्दोभिव्यञ्जनोज्ज्वल इति** । तालच्छन्दसोरभिव्यञ्जनेन प्रकाशमानः । **बहुभिर्विरामैः** ; विच्छेदैरुपलक्षितः **यो वाद्यखण्डः** मुहुर्वाद्यते सा यतिर्जका च । जकेति यतेः संज्ञान्तरमित्यर्थः । **सा तज्ज्ञैर्मण्ठादिसालग इति** । सालगसूडस्थे मण्ठादौ गीते वाद्या वादनीया, रचनायां योजनीयेत्यर्थः । एतां यतिं यदा कस्यापि वाद्यप्रबन्ध-

द्विरुद्ग्राहस्ततः खण्डं यस्यां द्विर्भूरिदेंकृति ।
तत्किंचिदधिकं वारे द्वितीयेऽथ तृतीयकम् ॥ ९५६ ॥
कियद्दीर्घं शुद्धकूटखण्डैः पाटैर्विमिश्रितैः ।
व्यस्तैः समस्तै रचितं ततो देंकृतिमत्पुनः ॥ ९५७ ॥

स्यौतागजरादेरादावङ्गतया तद्विदो वादयन्ति तदोद्वणं वदन्ति । अत्र; यतौ केचित्सूरयः पाटानां नागबन्धादीनां रचनां नेच्छन्तीत्यनेन केचिदिच्छन्तीति गम्यते ॥ ९५२–९५५ ॥

इति यतिः

(सु०) अथ वाद्यप्रबन्धानां साधारणं लक्षणमाह—प्राय इति । बाहुल्येन वाद्यप्रबन्धानामन्ते देंकारः देमितिशब्दः स्वेच्छोपनिबद्धाभ्यां कूटपाटस्य वर्णाभ्यां निबद्धः पाटाक्षरः समानाक्षरच्छन्दोभिव्यक्तिसमर्थस्ताल इति । यतिं लक्षयति—य इति । यो वाद्यखण्डः बहुभिः विरामैः वाद्यते सा यतिः । सा जक्केति चोच्यते । सा च मण्ठादिसालगसूडे वादनीया । आदाविति । इयं यस्य कस्यापि वाद्यप्रबन्धस्य आदौ यदा यतिं वादयन्ति, तदैनां वाद्यज्ञा उद्दवणमिति वदन्ति ॥ ९५२–९५५ ॥

इति यतिः

(क०) अनन्तरमोतां लक्षयति—द्विरुद्ग्राह इत्यादि । यस्यामोतायामुद्ग्राहो द्विर्द्विवारं प्रयोज्यो भवति । तत उद्ग्राहानन्तरं भूरिदेंकृति बहुलदेंकारं खण्डं मेलापकाख्यं खण्डं द्विर्भवेत् । तत्खण्डं द्वितीये वारे किंचिदधिकं प्रथमवारापेक्षया । किंचिदधिकमित्यनेन द्वितीयं खण्डमपि द्विवारं कर्तव्यमित्यर्थः । द्वितीयवारे किंचिदाधिक्यं च कतिपयैः पाटाक्षरैः कर्तव्यं भवति । अथ तृतीयकं ध्रुवाख्यं खण्डम् । शुद्धकूटखण्डैरिति पाटैरित्यस्य विशेषणम् । शुद्धाश्च कूटाश्च खण्डाश्चेति द्वन्द्वः । अत एव

सकृत्तच्च प्रयोक्तव्यमथ वर्णसरात्मकम् ।
दीर्घं खण्डं ततोऽल्पं च प्राच्यं शुद्धादिनिर्मितम् ॥ ९५८ ॥
ओता सोक्ता छण्डणान्ता कैश्चिद्देंकृतिमुक्तिका ।
एषैककलयुग्मे स्यान्निःसारौ छण्डणो भवेत् ॥ ९५९ ॥
उद्धतो ध्वनिरत्र स्यात्प्रायो मानं विलम्बितम् ।
दीप्तं नृत्तं च तामाहुः केचित्केदार इत्यपि ॥ ९६० ॥
इमामावहनीं प्राहुरेकेऽन्ये त्वन्यथा जगुः ।
पाटैर्बहुलदेंकारैस्तालैश्च निखिलैः कृता ॥ ९६१ ॥
बहुधा स्थापना यस्यामाहुराहवनीं बुधाः ।
आदौ देंकारखण्डं चेद्देंकारादिस्तदोच्यते ॥ ९६२ ॥

मिश्रितैर्व्यस्तैः समस्तपाटै रचितम् । **कियद्दीर्घं**—? पूर्वखण्डापेक्षया किंचिद्दीर्घं भवेत् । ततः ; अनन्तरम् । **देंकृतिमत्तच्च पुनः सकृत्प्रयोक्तव्यमिति**। तृतीयखण्डानन्तरं द्वितीयं देंकारखण्डं पुनः सकृदेकवारं प्रयुञ्जीतेत्यर्थः । देंकृतिमदिति द्वितीयखण्डमित्यत्र परामृश्यते । **अथ वर्णसरात्मकमिति**। **अथ**, अनन्तरं ; वर्णसरसंज्ञकमपरं दीर्घं खण्डं, ततोऽपि शुद्धादिपाटैः कार्यम् । **छण्डणान्तेति**। छण्डणो नाम वक्ष्यमाणो वाद्यप्रबन्धभेदः । सोऽन्ते यस्याः सा तथोक्ता । **देंकृतिमुक्तिकेति** । प्रायो वाद्यप्रबन्धानां देंकारोऽन्ते विधीयत इति सामान्येन पूर्वमुक्तम् । तस्य मतान्तरेण क्वचिदपवादो दर्शितो भवति । एषा ओता एककलयुग्मे यथाक्षरचच्चत्पुटे स्यात् । छण्डण ओताङ्गत्वेन तदन्ते प्रयोज्यः । छण्डणो निःसारौ भवेत् । **अत्र** ; ओतायां **प्रायः** ; प्राचुर्येण, **उद्धतो ध्वनिः**, घोषाक्षरजनितो ध्वनिः, **विलम्बितं मानं च दीप्तं नृत्तं च स्यात्**। अस्या एवौताया मतान्तरेण संज्ञान्तराणि दर्शयति—

यथा—तद्धिटें कत्थोंकट नगनथोंगकुथोंगदा२, धिक्ट२, तकटथोंगक धिधिक थोरघटे२, इत्युद्ग्राहो द्विवारं कर्तव्यः । गड्दगदे गिनदेंगक् तु थं हं देंगक् देंगनथ गनतदिगि नत्तत्तेकटदेंदेंगिन-तक्कट खुखुघंघं देंगक्, इति देंकारखण्डं द्विः ॥

तामाहुरित्यादिना । ये त्वेनामाहवनीमाहुस्तेषु केचन तस्या लक्षण-मन्यथा जगुरित्युक्त्वा तद्दर्शयति—**पाटैर्बहुलदेंकारैरिति । आदाविति ।** ओतायामादावुद्ग्राहखण्डात्पूर्वं देंकारखण्डं प्रयुज्यते चेत्तदौता देंकारादि-रित्युच्यते ॥ ९५६–९६२- ॥

(सु०) ओतां लक्षयति—द्विरिति । उद्ग्राहो द्विवारं गेयः । ततो भूरिदेंकृति बहुलीकृतदेंकारसहितं खण्डमपि द्विवारं गेयम् । द्वितीये वारे किंचिदधिकं गेयम् । ततस्तृतीयं दीर्घखण्डं शुद्धपाटैः कूटपाटैः खण्डपाटैः मिश्रैः व्यस्तैः समस्तैः पाटै रचितम् । शुद्धपाटादिलक्षणं मर्दलप्रकरणे कथयिष्यति । एवं तृतीयखण्डानन्तरं पुनस्तदेव खण्डे देंकारयुक्तं सकृत्प्रयोक्त-व्यम् । ततो वर्णसरसंज्ञकं दीर्घं खण्डम् । ततः शुद्धपाटादिनिर्मितमल्पं यस्यां सा ओतेत्युच्यते । तस्याश्चान्ते च छण्डणः कर्तव्यः । इयमोता देंकृतिमुक्तिकेत्यु-च्यते । एककलवत् चच्चत्पुटे च इयं कर्तव्या । निःसारौ ताले विरचिता इयमेव छण्डणो भवति । उद्धत इति । अस्यामुद्धतो ध्वनिः, विलम्बितं मानम्, विकृटं नृत्यं च । तामेतां केचित्केदार इत्याहुः । एके इमामाहवनीमाहुः । मतान्तरेणान्यथा लक्षयति—पाटैरिति । देंकारप्रचुरैः पाटैः सर्वैः तालयुक्ता स्थापना यस्यां, तामाहवनीमिहुः । आदौ देंकारो निबध्यते चेत्, तदा देंकारादिरित्युच्यते ॥ ९५६–९६१- ॥

इत्योता

(क०) लक्षणानुसारेण प्रस्तार्य दर्शयितुमाह—**यथेति** । प्रस्तारस्तु

द्वितीयवारे त्वधिकं कथ्यते यथा—गड्पक् देंगक् गडड्दक् देंगक्, इति। तदेंगडदक्टें थोंकदथोंगक् तटे कटदकट् दरे होंकथोरे-हेंटैतकें धिकथोंटैं थों टैं थों टैं, इति तृतीयखण्डं शुद्धादिपाटरचितम् ॥

ततः पुनः प्राचीनदेंकारखण्डं सकृत्। ततः—गड्दक् दग्निधिकाधिक तकदेंगि कथन हकदक दडक दरगड धिरिगिड धरगड्दक्। दरगरदग धिरगडदग२, तकधिगथोंगटे धिकथों-गटै थिक थोडिं खुं खुततक् थोरगड२, तक् थोरगडतक् थोतक् थोतक् थोरगड थोरगड तक् धिकथोंगटें, इति वर्णसरात्मकं खण्डम् ॥

ततः प्राचीनं शुद्धादिनिर्मितं स्वल्पम्। एतावत्पर्यन्तं चच्चत्पुटे। गड्दग् टेंद्रग् थोहटें हेते दहं थोर, तद धिधि थों थों रघटे टैं थों तथों तकथों धिकथोंटें, इति निःसारुके छण्डणः। टेंकारस्थाने देंकार इत्यन्ये ॥

इत्योता

—तद्धिटेमित्यादिग्रन्थत एवावगन्तव्यः। अत्र प्रथमं द्विरावृत्तं खण्डमुद्ग्राहः। ततो देंकारबहुलं द्वितीयवारेऽधिकं द्विरावृत्तं द्वितीयखण्डं मेलापकः। ततः शुद्धादिनिर्मितं तृतीयखण्डं ध्रुवः। ततो ध्रुवशेषत्वेन सकृद्देंकार-खण्डस्यानन्तरं वर्णसरात्मकं दीर्घं चतुर्थखण्डमन्तरः। ततोऽल्पं शुद्धादि-निर्मितं पञ्चमं खण्डमाभोगः। एवमन्यत्राप्युद्ग्राहादयोऽवयवा यथासंभवं द्रष्टव्याः। तदेतावदोतास्वरूपं चच्चत्पुटे प्रोक्तम्। छण्डणस्तु पृथक्प्र-बन्धोऽप्योताङ्गत्वेन विहितत्वादोतान्तर्भूत एव निःसारुके प्रयोक्तव्यः ॥

इत्योता (२)

कृत्वैकवारमुद्ग्राहं नातिदीर्घो न चाल्पकः ।
वादकोद्घोषगम्भीरो ध्वनिमुच्चतरं दधत् ॥ ९६३ ॥
त्रिः खण्डोऽभ्यस्यते कूटैर्बद्धो वर्णसरेण वा ।
मुहुर्विधायोपशमं छण्डणो यत्र रज्यते ॥ ९६४ ॥
गजरोऽसावुद्ववणं स्यादस्यादौ पुनः पुनः ।
एकताल्यामुद्ववणं तस्यां निःसारुकेऽथवा ॥ ९६५ ॥
भवेदुपशमोऽन्यत्र नास्य तालो नियम्यते ।
गजरावयवाः सर्वे वाद्यन्ते ते निरन्तराः ॥ ९६६ ॥

(क०) अथ गजरं लक्षयति—**कृत्वैकवारमित्यादि** । यत्र गजरे प्रथममेकवारमुद्ग्राहं कृत्वा । नातिदीर्घ इत्यादीनि खण्डविशेषणानि द्रष्टव्यानि । **कूटैः**; पटहादिसाधारणैरक्षरैः, **वर्णसरेण** वा बद्ध उच्चतरं ध्वनिं दधत् । **नातिदीर्घः**; अत्यायतत्वरहितः । **न चाल्पकः**; अतिह्रस्वत्वरहितः । **वादकोद्घोषगम्भीरः**; वादक इति तु स्वमुखेनैव पाटाक्षरोच्चारणपटुः तालधरो वा, पटहादिवाद्यवादको वा अभिधीयते । तस्योद्घोष उच्चारणे वादने वा घनध्वनिः, तेन गम्भीरः । एवंविधः खण्डस्त्रिवारमभ्यस्यते । **उपशमम्**; उपशमाख्यं वक्ष्यमाणं वाद्यप्रबन्धं मुहुर्विधाय, **यत्र छण्डणो रज्यते**; रागयुक्तः क्रियते चेत्, असौ गजरप्रबन्धः । अस्य गजरस्यादावुद्ववणं वक्ष्यमाणं पुनः पुनः स्यात् । तदुद्ववणमेकताल्यां स्यात् । उपशमस्तस्यामेकताल्यामथवा निःसारुके भवेत् । **अन्यत्रेति** । गजराङ्गत्वादन्यत्र प्रबन्धान्तराङ्गत्वे स्वतन्त्रत्वेनेत्यर्थः । अस्योपशमस्य तालो न नियम्यते । अत्रैव तालनियम इत्यर्थः ॥ ९६३–९६६ ॥

यथा—तथोह तथोह थियों२, हटे। थोंहदग थोहटें, इत्यु-द्ववणमेकताल्यां पुनः पुनः। थोंटें दंदगेन थोंगटें गें थिकतक, इत्युद्ग्राहः। प्रतिग्राहणा वोच्यते। अयं किलैकताल्यां कृतः। गड्दगत देंगगनगिदहिक्। कथोंगतकथिक थोंगटेंहें थोदगक्। गिड्दक्थोंगक्थों ३, देंथोंहटगथों ३, दें, इति त्रिरेकताल्यां खण्डः। केवलोऽप्ययं खण्डो गजर इत्युच्यते। गड्दक्थोंगक्थोंगक्थोहरघट थरे, इत्येकताल्यां पुनः पुनरुपशमः। थोहटें, इति च्छण्डणः। एतत्सर्वं नैरन्तर्येण वाद्यते॥

इति गजरः

(क०) प्रस्तार्यं दर्शयति—**तथोह तथोहेत्यादि**। उद्ग्राहं प्रस्तार्य प्रतिग्रहणा चोच्यत इत्युद्ग्राहस्य संज्ञान्तरमुक्तम्। लोके हि तथा **ताण्डिका** वदन्ति। प्राकृतत्वेन 'पडिघा' इति गजरावयवाः सर्वे वाद्यन्ते। ते निरन्तरा इत्युक्तत्वादत्रावयवत्वेनोक्तान्युपशमच्छण्डणोद्ववणानि नैरन्तर्येण प्रयोज्यानि। अयं गजर उद्ग्राहे ध्रुवाभ्यां द्विधातुको वेदितव्यः। उपशमादयः पृथक्प्रबन्धा अप्यङ्गत्वेन विहिताः प्रयुक्ताः। एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम्॥

इति गजरः (३)

(सु०) गजरं लक्षयति—कृत्वेति। एकवारमुद्ग्राहं गीत्वा, नातिदीर्घः, नाल्पः, वादकस्य भेदेन गम्भीरः उच्चध्वनिं विदधानः कूटपाटैः पूर्वोक्तवर्णसरेण वा निबद्धः खण्डः त्रिवारमभ्यस्य, तेन वोपशमं मुहुर्विधाय, छण्डणः पूर्वोक्तो यत्र क्रियते असौ गजरः। अस्य आदौ पूर्वोक्तमुद्ववणं गेयम्। तच्चैकताल्या निःसारुकतालेन वा भवेत्। उपशमस्तु अन्यत्र तालेन वा भवेत्। अस्य तालनियमो नास्ति। सर्वेऽपि गजरावयवा गजरसंनिकृष्टा वाद्यन्ते॥९६३–९६६॥

इति गजरः (३)

प्रत्येकं द्विः प्रयुक्तेनोपशमेनान्तयोगिना ।
युक्तं खण्डत्रयं शुद्धैः कूटैः खण्डैश्च निर्मितम् ॥ ९६७ ॥
पाटैर्व्यस्तैः समस्तैश्च बद्धं वर्णसरेण वा ।
यस्यां स्याद्वादकस्थूलमिलत्कोलाहलाकुलम् ॥ ९६८ ॥
छण्डणान्ता रिगोणी सा दधती ध्वनिमुत्तमम् ।
अस्यामुद्द्वणं कार्यं वैकल्पिकमुपक्रमे ॥ ९६९ ॥
दीप्तनृत्ते भवेदेषोपशमा ललिता मता ।
ललितं यद्युद्द्वणं तदा तल्ललिते भवेत् ॥ ९७० ॥
अन्त्यखण्डात्सोपशमाच्छण्डणाद्दीप्तनर्तनम् ।

(क०) अथ रिगोणीं लक्षयति—**प्रत्येकमित्यादि**। द्विर्द्विवारं प्रयुक्तेनान्तयोगिना खण्डान्तसंबन्धेनोपशमेन युक्तम्। पुनः किंविधम्? शुद्धैः कूटैः खण्डैश्च निर्मितम्। शुद्धास्तत्तद्वाद्यप्रतिनियता वर्णाः, कूटाः सर्ववाद्यसाधारणाः, अत्र खण्डशब्देन वर्णसमुदायावयवभूता उच्यन्ते, तैश्च निर्मितम्। व्यस्तैः समस्तैश्च पाटैर्नागबन्धादिभिर्बद्धं वर्णसरेण वा बद्धं प्रत्येकमेवंविधं खण्डत्रयं यस्यां स्यात्, सा रिगोणीति संबन्धः। पुनः किंविधा? वादकस्थूलमिलत्कोलाहलाकुलमुत्तमं ध्वनिं दधती मध्ये मध्ये वादको वाद्यध्वनिमेलनेन खलु कोलाहलं स्थूलध्वनिं करोति, तेन संकीर्णमुत्तमं सुखश्राव्यमित्यर्थः। तादृशं ध्वनिं दधती। छण्डणोऽन्ते यस्याः सा। अस्यां रिगोण्यामुपक्रम उद्द्वणं वैकल्पिकं कार्यम्। एषा रिगोणी दीप्तनृत्त उद्धते भवेत्। उपशमाः खण्डान्तेष्वङ्गत्वेन प्रयुक्ताः। **ललिते** लास्यनृत्ये मताः। उद्द्वणं यदि स्वयं ललितं तदोद्द्वणं ललितनृत्ते भवेत् इत्यनेनोद्द्वणस्य कदाचिदुद्धतत्वमप्युक्तं भवति। अन्त्यखण्डादारभ्य सोपशमच्छण्डणे **दीप्तनर्तनम्**, उद्धतं नृत्तं प्रयोज्यमित्यर्थः ॥ ९६७–९७०- ॥

यथा —तकें धिकें तकधिक तककि थोंकटगेन२ थोंगक्थों३ इति प्रथमखण्डम् । टैथोटेंगें त्थोंदिथोंद्धिहटें । इत्युपशमो द्विः । तक्कगं दडरद कुथिकुर्गदडधिक्क दक्गं दडगदक्थोंगत्तकधिक कधिकत धिककधि टेंगेंनथोंग२ थोंगक्थों इति द्वितीयखण्डम् । टें थों हटगें थोंटें । इत्युपशमो द्विः । थोंगटं दरगड धिरगड धित्थाः थोंकट तकथों कटधिक्क् । थोंधिक तद्धितक् । इति तृतीयखण्डम् । कत्थोंटक्क थोंहकटगे धिकटै थौ हटगें थों हटें इत्युपशमो द्विः । तथों गिड्दक् दिगनदिगन दिगनक थोंगतद्धितक् । थोंहेंट । इति च्छण्डणः । इत्येकताल्यामुदाहरणम् ॥

इति रिगोणी

नातिदीर्घं द्विराद्यं स्यात्खण्डं शुद्धादिनिर्मितम् ॥ ९७१ ॥

(क०) तकें धिकेमित्यादिः प्रस्तारो द्रष्टव्यः । **इत्येकताल्यामुद-हरणमिति** । लिखिते प्रस्तार इत्यर्थः । एवं तालान्तरेऽपि द्रष्टव्यमिति भावः । खण्डत्रययुक्तत्वादयं त्रिधातुर्वेदितव्यः ॥

इति रिगोणी (४)

(सु०) रिगोणीं लक्षयति—**प्रत्येकमिति** । शुद्धादिपाटैः व्यस्तैः समस्तैर्वा वर्णसरेण वा यन्निबद्धं प्रत्येकं द्विवारप्रयुक्तेन उपशमाख्येन अन्तेन युक्तं खण्डत्रयं गीयते । वादकस्थूलेन कोलाहलेन युक्तेन व्याकुलो भवति, अन्ते च छण्डणो यस्यां सा रिगोणी । अस्याम् ; उपक्रमे उद्वणं वैकल्पिकेन क्रियेत, तदा न वेति । इयं रिगोणी दीप्तनृत्ते नयेत् । ललिते तु उपशमयुक्ता, यदि उद्वणं ललितं स्यात्, तदा अन्त्यखण्डात् सोपशमं कार्यम् । दीप्तनर्तने च उद्धतः कार्यः ॥ ९६७–९७०· ॥

इति रिगोणी (४)

(क०) अथ कवितं लक्षयति—**नातिदीर्घमित्यादि** । यत्र कविते

यद्वा वर्णसरेणाथ तादृक्खण्डं सकृद्भवेत् ।
इत्युद्ग्राहध्रुवौ कृत्वा स्वोद्ग्राहान्त्यदलेऽथवा ॥ ९७२ ॥
स्वोद्ग्राहे यत्र मुक्तिस्तत्कवितं कवयो विदुः ।
अस्य नामान्तरं प्राहुरन्येऽवच्छेद इत्यपि ॥ ९७३ ॥
भवेदिह द्रुतं मानं वर्णाः प्रायः स्युरुद्धताः ।
बाहुल्यान्नर्तनं दीप्तं निःशङ्केनेति कीर्तितम् ॥ ९७४ ॥

यथा—गड्दकुदगिनदंदं गिनथोंग धिक्कट नकाधितक देंहकदर गडदरिक्थ रिक्थ रिदरगड थरिक थों गंडके। धिक्थोंटें२, इत्युद्ग्राहो द्विः। झेंकक नखखिन२ तहें हके नखखिनथों, इति ध्रुवाख्यं खण्डम्। ततो देंहकडरगडेत्यादिनोद्ग्राहान्त्यखण्डेनोद्ग्राहेण वा सकलेन गड्दगित्यादिना त्यागः। निःसारुताले चेदमुदाहरणम् ॥

इति कवितम्

शुद्धादिनिर्मितम्। आदिशब्देन कूटाः खण्डाश्च गृह्यन्ते। यद्वा वर्णसरेण निर्मितं नातिदीर्घमाद्यं खण्डं द्विः प्रयोज्यं स्यात्। अथ; अनन्तरं तादृगाद्यखण्डसदृशं द्वितीयखण्डं सकृद्भवेत् इत्युद्ग्राहध्रुवाविति। तत्राद्यं द्विरभ्यस्तमुद्ग्राहः। अथ सकृत्कृतं ध्रुवः। तौ कृत्वा स्वोद्ग्राहान्त्यदले स्वकीयोद्ग्राहान्त्यार्धे। अथवा स्वोद्ग्राहे समस्त एवोद्ग्राहे वेत्यर्थः। मुक्तिर्न्यासो भवति तत्कवितं विदुरिति संबन्धः। अस्य कवितस्य; अवच्छेद इति नामान्तरमन्ये प्राहुः। इह, कविते द्रुतं मानं भवेत्। प्राय उद्धता इति। उद्धतप्रचुरा इत्यर्थः। बाहुल्याद्दीप्तं नर्तनमिति। वर्णानुगुण्येनेति भावः ॥ -९७१—९७४ ॥

(क०) गड्दग्दगिनेत्यादिप्रस्तारो लक्षणानुसारेण द्रष्टव्यः। मेलापकाभोगहीनत्वादिदं द्विधातु वेदितव्यम् ॥

इति कवितम् (५)

उद्ग्राहोऽल्पो ध्रुवो नातिदीर्घः शुद्धादिनिर्मितः ।
स्याद्वर्णसरबद्धो वा छण्डणोऽन्ते यदा तदा ॥ ९७५ ॥
पदं वदन्ति वाद्यज्ञाः प्रायस्तद्दीप्तनर्तने ।
वादयित्वा यतिं मध्ये प्रबन्धस्य विमुच्यते ॥ ९७६ ॥
पाटेन यत्र तत्प्रोक्तमपरैः सूरिभिः पदम् ।

यथा—तद्देहें तद्दें ततक्कद्दे । इत्युद्ग्राहः । तकट थिकट थिथिकिटथिकिटर्गाड्दगथिकतक थिकथोंगटें । इति ध्रुवः । गत कटथिथि कटथिक्गिडदगथिथिकट थिकिरडाडगथिगक्गिडाहगथोंटैं हंथिकथोंगटें । इति च्छण्डणः । इदमुदाहरणं वर्णताले ॥

इति पदम्

(सु०) कवितं लक्षयति—नातिदीर्घमिति । शुद्धपाटादिनिर्मितं वाद्यखण्डं वर्णसरेण वा निर्मितं द्विर्गेयम् । तेन तत्सदृशमेव खण्डं सकृद्गेयं भवेत् । एवमुद्ग्राहध्रुवौ गीत्वा उद्ग्राहसहितेऽन्त्यखण्डे उद्ग्राहे वा यस्मिन् मुक्तिः तत्कवितम् ॥ -९७१–९७४ ॥

इति कवितम् (५)

(क०) अथ पदं लक्षयति—**उद्ग्राहोऽल्प इत्यादि** । ध्रुवो नातिदीर्घ इत्यनेन ध्रुवस्योद्ग्राहापेक्षया द्विगुणदीर्घत्वं विवक्षितम् । ततोऽपि दीर्घत्वं निषिध्यते । शिष्टं स्पष्टम् । मतान्तरेण पदस्य लक्षणमाह—**वादयित्वेति** । **प्रबन्धस्य**; उक्तलक्षणस्य पदप्रबन्धस्य, **मध्ये**; उद्ग्राहध्रुवयोरन्तराले, उद्ग्राहात्परं ध्रुवात्पूर्वमित्यर्थः । **यतिं**; प्रथमोक्तं यतिप्रबन्धं वादयित्वा, पाटेन तत्पूर्वोक्तेषु हस्तपाटेषु येन केनचित्पाटेन विमुच्यते त्यज्यते यत्र तत्पदं प्रोक्तम् । उद्ग्राहध्रुवकाभ्यामिदं पदं द्विधातु ॥९७५–९७६-॥

(क०) तद्देहें तद्देमिति प्रस्तारः ॥

इति पदम् (६)

एकताल्यां द्रुते [1]माने नर्तनारम्भगोचरे ॥ १७७ ॥
समं च करटाटीपिकाहलावादने सति ।
अभ्यस्तो वाद्यखण्डोऽल्पः कूटैनैकेन निर्मितः ॥ १७८ ॥
तद्धीमिति च्छण्डणान्तः स्मृतो मेलापको बुधैः ।
विद्यावन्तः स्वसमये प्राहुर्मेलापनीमिमाम् ॥ १७९ ॥
वर्णानां टिरिकीत्येषामावृत्तिष्टीपिरुच्यते ।

यथा—थोंगटें गड्द्गं थोंगटें । इति यावत्प्रबन्धपूर्ति पुनः-पुनर्वादनीयम् । तद्धीमिति । इति च्छण्डणः, इति मेलापकः ।

इति मेलापकः

(सु०) पदं लक्षयति—उद्ग्राह इति । अल्प उद्ग्राहः, ध्रुवश्च नात्यन्तदीर्घः शुद्धपाटादिभिर्निर्मितः ; वर्णसरेण वा अन्ते छण्डणः तदा पदमित्युच्यते । मतान्तरेणान्यथा लक्षयति—वादयित्वेति प्रबन्धस्य पूर्वोक्तयतिं वादयित्वा पाटेन यत्र विमुक्तिः तत्पदम् ॥ १७५–१७६- ॥

इति पदम् (६)

(क०) अथ मेलापकं लक्षयति—**एकताल्यामिदि** । द्रुते माने नर्तनारम्भगोचरे नृत्तारम्भविषये । **समम्** ; एककालम् । **करटाटीपिकाहलावादने सतीति** । करटायाष्टीपिः करटाटीपिः, काहलाया वादनं काहलावादनं, तयोर्द्वन्द्वैकवचनम् । **कूटैनैकेनेति** । शुद्धखण्डाभ्यां विनेत्यर्थः । तद्धीमित्यनुकरणम् । तदात्मकश्छण्डणोऽन्ते यस्येति स तथोक्तः । **विद्यावन्तः** ; केवलं लक्ष्यप्रयोक्तारः । तानेव लोके 'विद्यावंतरु' इति कर्णाटा वदन्ति । **टिरिकीत्येषामावृत्तिरिति** । टिरिकि टिरिकि टिरिकि टिरिकि, इति टीपेः स्वरूपमुक्तम् ॥ -१७७–१७९- ॥

[1] ताळे इति सुधाकरपाठः

खण्डं शुद्धादिभिः पाटैर्बद्धं वर्णसरेण वा ॥ ९८० ॥
अल्पं कोमलनादं च सुकुमाराक्षरान्वितम् ।
अभ्यस्तं कोमले नृत्ते भवेदुपशमाभिधम् ॥ ९८१ ॥

यथा—टेंथोंक्रगे थोंटेटे थोंहटगे थाथें थेंटे ॥

इत्युपशमः

(क०) थोंगटें गड्दग्नमित्यादिः प्रस्तारः । अयं केवलं मेलापक-खण्डात्मकत्वादेकधातुकोऽवगन्तव्यः ॥

इति मेलापकः (७)

(सु०) मेलापकं लक्षयति—एकताल्यामिति । एकतालीसंज्ञके द्रुतलये ताले, नर्तनारम्भगोचरे ; नृत्तारम्भविषये सति, करटादिवादने च युगपत् विद्यमाने अल्पकूटपाटेन एकेन निर्मितः अभ्यस्तश्चेत, तद्धीमिति वर्णोऽन्ते यस्य, एवंविधः छण्डणश्चान्ते वाद्यते यस्य, स मेलापकः । वादकप्रसिध्या मेलापनीमिति। टिरिकि टिरिकीति वर्णानामावृत्तिवशात् टीपिरित्युच्यते॥-९७७–९७९-॥

इति मेलापकः (७)

(क०) अथोपशमं लक्षयति— खण्डं शुद्धादिभिरिति । आदिशब्देन कूटा गृह्यन्ते । स्पष्टमन्यत् ॥ -९८०, ९८१ ॥

(क०) टेंथोंकट इत्यादिः प्रस्तारः । अयमप्येकधातुकः ।

इत्युपशमः (८)

(सु०) उपशमं लक्षयति—खण्डमिति । खण्डे सति शुद्धादिभिः पाटैः वर्णसरेण वा उपनिबद्धं, सुकुमाराक्षरान्वितं कोमलनादं च यत्र कोमले नृत्ते अभ्यस्तं तदुपशमः ॥ -९८०, ९८१ ॥

इत्युपशमः (८)

आदौ वाद्यप्रबन्धानां शुद्धकूटादिनिर्मितः ।
यः खण्डो वाद्यते प्राहुरुद्ग्राहं तं महत्तमाः ॥ ९८२ ॥
उद्ग्राहोपशमादीनां यद्यप्यन्याङ्गतोदिता ।
यावत्पूरणमावृत्तेस्तथापि स्यात्प्रबन्धता ॥ ९८३ ॥
द्विरावृत्तिरनावृत्तिर्वा स्यादङ्गतया स्थितौ ।

यथा—तें टें है तट्टें तक्कतटे, इति यावत्प्रबन्धपूरणमभ्यासादुद्ग्राहः प्रबन्धः । अङ्गत्वं तु द्विः सकृद्वा । प्राक्प्रयोगस्त्वङ्गप्रबन्धयोस्तुल्यः ॥

इत्युद्ग्राहः

(क०) अथोद्ग्राहं लक्षयति— आदावित्यादि । शुद्धकूटादिनिर्मित इत्यादिशब्देन खण्डा गृह्यन्ते । महत्तमाः; अतिशयेन महान्त आचार्या इत्यर्थः । ननूद्ग्राहादीनां प्रबन्धावयवत्वेनोक्तानां कथं पृथक्प्रबन्धतेत्यत आह—उद्ग्राहोपशमादीनामित्यादि । अत्रादिशब्देन मेलापकच्छण्डणादयो गृह्यन्ते । अन्याङ्गता प्रबन्धान्तराङ्गभावो यद्यप्युदिता । तथापि यावत्पूरणमिति । यावतीभिरावृत्तिभिः प्रबन्धाकाङ्क्षाबुद्धिः पूर्यते तावदावृत्तेर्हेतोः प्रबन्धता स्यात् । अयमर्थः—उद्ग्राहद्यवयवेषु यत्रैक एव प्रबन्धत्वेनोच्यते तत्रेतरावयवस्थाने तमेव प्रयुज्य, अवयवित्वेन प्रबन्धः पूरणीय इति । अत एवोद्ग्राहोपशमादीनां प्रबन्धानामेकधातुकत्वदोषोऽपि निवर्तनीयः । एकधातुकत्वे ह्यप्रबन्धत्वदोषः प्रसज्यते । प्रबन्धानामनेकावयवत्वनियमात् । एकधातुकस्य तु तदभावात् । तत्रावृत्तिकृतानेकत्वाङ्गीकारे तु न स दोष इति सर्वं समञ्जसम् । यद्येवं प्रबन्धत्वस्यान्याङ्गत्वस्य च को भेदः ? इत्यत आह—द्विरावृत्तिरित्यादि । अङ्गतया स्थितौ, द्विरा-

उद्धतं ध्वनितं कूटबद्धं खण्डं मुहुर्मुहुः ॥ ९८४ ॥
प्रयुक्तं स्यात्प्रहरणं ध्रुवाद्याभोगगोचरे ।
नृत्ते प्रायः प्रयोक्तव्यमन्यत्रापीच्छया भवेत् ॥ ९८५ ॥

यथा—कथोंगक थोंगत्थोंगटथोंगक थोग थोगथोक् कथोगक् थोंकट थोगक्थोकटं थोगक् । गड्दक्काधिक थोंगक् । टगें दंथोंह । दिङ्गिकुकुधित्थो हधिकं धिटं इति पुनः पुनः प्रयोज्यम् । एकताल्यामिदमुदाहरणम् ॥

इति प्रहरणम्

वृत्तिः; द्विवारमावृत्तिः । अनावृत्तिः, सकृत्प्रयोगः । बहुधावृत्तौ प्रबन्धतैवेत्यर्थः ॥ ९८२–९८३- ॥

(क०) तेंटेहिं तट्टेमिति प्रस्तारः । प्राक्प्रयोगस्त्वङ्गप्रबन्धयोस्तुल्य इति । उद्ग्राहस्यान्याङ्गत्वे पृथक्प्रबन्धत्वे च प्राक्प्रयोगः समान एव । आवृत्तय एव भेदिका इत्यर्थः । अयमप्येकधातुः ॥

इत्युद्ग्राहः (९)

(सु०) उद्ग्राहं लक्षयति—आदाविति । शुद्धकूटपाटादिभिर्निर्मितः खण्डः वाद्यप्रबन्धानामादौ यो वाद्यते स उद्ग्राहः । उदंग्राहेति । उद्ग्राहोपशमादीनां यद्यप्यन्याङ्गत्वमुक्तं, तथापि प्रबन्धपूरणपर्यन्तमावृत्तौ कृतायां स्वतन्त्रप्रबन्धत्वं भवति । अङ्गत्वेन प्राधान्येन स्थितौ सत्यां द्विरावृत्तिः । अनावृत्तिर्वा; सकृत्प्रयोगः । बहुधावृत्तौ प्रबन्धतैवेत्यर्थः ॥ ९८२–९८३- ॥

इत्युद्ग्राहः (९)

(क०) अथ प्रहरणं लक्षयति—उद्धतमित्यादि । ध्वनितं; घोषयुक्तम् । कूटबद्धं; कूटैरेव बद्धम् । मुहुर्मुहुः प्रयुक्तं खण्डं प्रहरणं स्यात् ।

उद्ग्राहः स्यात्ततः खण्डं शुद्धकूटादिनिर्मितम् ।
तद्वर्णसरबद्धं वा प्रयुज्य द्विरिदं द्वयम् ॥ ९८६ ॥
ततः प्राक्खण्डसहितं तादृक्कूटमयं दलम् ।
वाद्यते छण्डणोऽन्ते च यत्र सोऽवत्सको भवेत् ॥ ९८७ ॥
प्रयोज्यं नर्तने दीप्ते शार्ङ्गदेवेन कीर्तितः ।

यथा—गद्दगदंदं गद्दकिथकट तकधिकट तकिथत्तक् । इत्युद्ग्राहः । खडि खडि खखनख खिदक् झेंखखनख खिदत्तदक धिक्ककककगिणनग थोंगदिहिकिं थोगदिहिकिनक धिकथोंगटे गडक् । तकधिक थोंगटें । इति द्वितीयं खण्डम् । एतच्च सहोद्ग्राहेण पुनः पुनर्वादयेत् । झक झखिखिन्नखनखखिन हूं खखनखझें खन खरिब तुडि हिदिहि । कथोंगक् । इति तृतीयखण्डं पूर्वखण्डेन सह वादयेत् । तकधिक तकरे घटथथोंगक थोंगकटें, इति च्छण्डणः । इदमुदाहरणं रङ्गविद्याधरताले ॥

इत्यवत्सकः

ध्रुवाद्याभोगगोचरे प्रायः प्रयोक्तव्यमिति । अयमर्थः—ध्रुवादिभिः समस्तावयवैः परिमितं यावन्नृत्तं तावति नृत्ते खण्डस्य मुहुरावृत्त्या प्रायेण प्रयोज्यमिति । अन्यत्रापीति । खण्डनृत्ते चेत्यर्थः ॥ -९८४–९८५ ॥

(क०) कथों गकथोमित्यादिः प्रस्तारः । इदमप्येकधातुकः ॥

इति प्रहरणम् (१०)

(सु०) प्रहरणं लक्षयति—उद्धतेति । उद्धतनादात् कूटपाटैर्बद्धं पुनः पुनर्गीयमानं प्रहरणमित्युच्यते ॥ -९८४, ९८९ ॥

इति प्रहरणम् (१०)

(क०) अथावत्सकं लक्षयति—उद्ग्राहः स्यादित्यादि । इदं

कूटादिबद्धः खण्डः स्याच्छण्डणो वाद्यमोक्षकः ॥ ९८८ ॥

यथा—गड्दग् टैंदर तकथों थोंहटें हलटहें घों२ तकथों तकथों घिकथों तत घिघि थों थों रघ टै टै थाः तथांटे ॥

इति च्छण्डणः

द्वयमिति । उद्ग्राहं द्वितीयखण्डं च द्विः प्रयुज्य, ततोऽनन्तरं, **प्राक्खण्ड-सहितं**; द्वितीयखण्डसहितं, **कूटमयं**; कूटाक्षरप्रचुरं तादृग्द्वितीयखण्डसदृशं दलं तृतीयखण्डं यत्र वाद्यते, अन्ते च च्छण्डणो वाद्यते सोऽवत्सको भवेत् ॥ ९८६, ९८७- ॥

(क०) गड्दग्दंदमित्यादिः प्रस्तारः । अयं त्रिधातुकः ।

इत्यवत्सकः (११)

(सु०) अवत्सकं लक्षयति—उद्ग्राह इति । पूर्वपूर्वलक्षित उद्ग्राहः, ततः शुद्धपाटादिनिबद्धं खण्डं वर्णसरनिबद्धं वा ज्ञेयमुद्ग्राहः । खण्डं च द्विः प्रयोक्तव्यम् । ततः पूर्वं खण्डसहितं तादृशैः पाटै रचितं द्विर्वादयित्वा, अन्ते च छण्डणो गीयते यत्र सोऽवत्सकः ॥ ९८६, ९८७- ॥

इत्यवत्सकः (११)

(क०) अथ च्छण्डणं लक्षयति—**कूटादिबद्धः खण्ड इत्यादि** । **वाद्यमोक्षक इति** । वाद्यस्य वाद्यप्रबन्धस्य मोक्षकोऽवसानकारकः । इदमन्याङ्गत्वे । पृथक्प्रबन्धत्वे तूद्ग्राहोक्तो न्यायो द्रष्टव्यः । अत्र द्वयोरप्यन्तप्रयोक्तव्यः समानः -९८८ ॥

(क०) गड्दग्टेमित्यादिः प्रस्तारः । अयमप्येकधातुकः ॥

इति च्छण्डणः (१२)

शुद्धकूटादिभिर्बद्धः खण्डो वर्णसरेण वा ।
अभ्यस्तः स्याद् द्रुते माने तुडुका दीप्तनर्तने ॥ ९८९ ॥
द्रुताद् द्रुततरं मानमत्र लक्ष्येषु दृश्यते ।
उद्ग्राहध्रुवकाभोगे यत्रान्यतमखण्डकम् ॥ ९९० ॥
वादनीयं परे प्राहुरन्ये तु तुडुकां जगुः ।
उद्ग्राहध्रुवकाभोगोद्ग्राहाणां वादनं क्रमात् ॥ ९९१ ॥

यथा—टें देंदगि तथोंगटेंधिकतः रघटे हे कथीः टेगेधिक तटथोंगः गण नगिः थोंगतक धिकथोंगटें, एकताल्यामिदमुदाहरणम् ॥

इति तुडुका

(सु०) छण्डणं लक्षयति—कूटादीति । कूटपाटादिनिबद्धः खण्डः छण्डणः ॥ -९८८ ॥

इति च्छण्डणः (१२)

(क०) अथ तुडुकां लक्षयति—शुद्धकूटादिभिरित्यादि । द्रुते माने दीप्तनर्तनेऽभ्यस्तखण्डस्तुडुका स्यात् । अत्र तुडुकायां—लक्ष्येषु द्रुताद्द्रुततरं मानं दृश्यत इति । देशीत्वेनानियमादिति भावः । अस्या एव मतान्तरेण लक्षणान्तरमाह—उद्ग्राहेत्यादि । परे; आचार्याः, अत्र तुडुकायामुद्ग्राहध्रुवकाभोगेष्वन्यतमं खण्डकं वादनीयं प्राहुः । तदेयं द्विधातुका । पुनरपि मतान्तरेण लक्षणान्तरमाह—अन्ये त्विति । अन्ये; आचार्यास्तु उद्ग्राहध्रुवकाभोगे उद्ग्राहाणां क्रमाद्वादनं तुडुकां जगुः । तदानीमियं त्रिधातुका भवति ॥ ९८९–९९१ ॥

(क०) टेंददंगितेत्यादिः प्रस्तारः । अस्मिन्पक्ष इयमेकधातुका ॥

इति तुडुका (१३)

यत्र शुद्धादिभिर्बद्धः खण्डो वर्णसरेण वा ।
वितालः स्याद् द्रुतलयः पर्यन्ते तु विलम्बितः ॥ ९९२ ॥
दीप्तैर्वर्णैः क्वचित्क्वापि कोमलैश्चारुगुम्फितः ।
यत्रासौ मलपः प्रोक्तः प्रायिको दीप्तनर्तने ॥ ९९३ ॥
यत्रोद्ग्राहः सकृद् द्विर्वा ध्रुवकोऽथ सकृद्भवेत् ।
व्यापकाक्षरमिश्रैस्तद्धिथोंटेंदेंभिरक्षरैः ॥ ९९४ ॥
बद्धं निरन्तरयतिं प्राहुस्तं मलपं परे ।

यथा—गड्दक् तद्धित्थों हथोंहरे घैं गगनगतक धिक्क थौं हटें हैं थोदगक् । तक्क तहधिक थोकथोहक थो२ हट्टै डिं खिखरखिखिखेरथटैं हैं थोहगक् । दिहं कटदहं कटगड्द गथरिकटं२ थरिकटतक२ ततक धिधिक थोऽथोंदटें । इदमुदाहरणं मुद्रित-मण्ठताले ॥

इति मलपः

(सु०) तुडुकां लक्षयति—शुद्धेति । शुद्धपाटकूटादिभिः वर्णसरेण वा निबद्धः खण्डः अभ्यस्तः तुडुकेत्युच्यते । उद्ग्राहेति । केचिदेतस्यामुद्ग्राहादिषु अन्यतमं खण्डं वादनीयमित्याहुः । अन्ये तु उद्ग्राहादीनां चतुर्णां क्रमेण वादनात् तुडुकेत्याहुः ॥ ९८९–९९१ ॥

इति तुडुका (१३)

(क०) अथ मलपं लक्षयति—**यत्र शुद्धादिभिरित्यादि** । यत्र मलपे शुद्धादिभिर्वर्णसरेण वा बद्धः खण्डः । **द्रुतलयः सन्विशालः स्यादिति** । खण्ड आदित आरभ्य भागत्रये द्रुतलयः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । **पर्यन्ते तु विलम्बित इति** । चतुर्थभागे विलम्बितलयः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । मतान्तरेण लक्षणान्तरमाह—**यत्रोद्ग्राह इत्यादि** । **व्यापकाक्षरमिश्रैरिति** ।

सोदाहरणलक्ष्माणि बालबोधार्थमभ्यधाम् ॥ ९९५ ॥
लक्ष्ममात्रमथो वक्ष्ये विस्तरत्रस्तमानसः ।
मलपाङ्गं तु मलपेनाङ्गेन मलपेन च ॥ ९९६ ॥

इति मलपाङ्गम्

व्यापकाक्षराणि कादीनि षोडश, तैर्मिश्राणि कूटाक्षराणि तद्धिथों टें दें, इत्यक्षराणि मर्दलप्रतिनियतत्वेन शुद्धानि, तैर्बद्धम्। निरन्तरयतिमविलम्बित-विच्छेदं मलपं तं परे प्राहुः। अस्मिन् पक्षे द्विधातुकोऽयम् ॥९९२–९९४-॥

(क०) गड्दग् तद्धिथों, इत्यादि प्रस्तारः। अस्मिन्पक्षेऽयमेक-धातुकः ॥

इति मलपः (१४)

(सु०) मलपं लक्षयति—यत्रेति। शुद्धपाटादिभिर्वर्णसरेण वा निबद्धः, वितालः, तालशून्यः, द्रुतलयः प्रान्ते विलम्बितलयान्वितः दीप्तादिवर्णयुक्तः खण्डो यत्र स मलपः। मतान्तरेणान्यथा लक्षयति—यत्रेति। उद्ग्राहः सकृद् द्विर्वा गेयः। ध्रुवः सकृत् वक्ष्यमाणव्यापकाक्षरमिश्रैः तद्धिथोंटेंदेमित्येतैरक्षरैः निबद्धं निरन्तरयतियुक्तं मलपं परे प्राहुः ॥ ९९२–९९४- ॥

इति मलपः (१४)

(क०) अथ मलपाङ्गादीनां संक्षेपेण लक्षणमात्रमेव वक्तुमाह—**सोदाहरणेति**। तत्र मलपाङ्गं लक्षयति--**मलपाङ्गं त्विति**। अङ्गेन मलपेन। पुनरपि मलपेन चेत्यनेनाङ्गिना मलपेन चेति गम्यते। मलप एवाङ्गत्वेनाङ्गित्वेन च प्रयुज्यते चेन्मलपाङ्गं नाम प्रबन्धो भवतीत्यर्थः। ॥ -९९५, ९९६ ॥

इति मलपाङ्गम् (१५)

पाटैर्मलपपाटः स्याद्विषमैर्मलपोपमः ।

इति मलपपाटः

द्रुतैः करतलाघातैर्विकृतैर्यत्र वाद्यते ॥ ९९७ ॥
वाद्यं विच्छिद्य विच्छिद्य च्छेदमिच्छन्ति तं बुधाः ।

इति च्छेदः

(सु०) एवं मुग्धपरिज्ञानार्थं सदृष्टान्तान् भेदानुक्त्वा दृष्टान्तादीनवशिष्टभेदान् लक्षयति—मलपाङ्गमिति । अङ्गभूतेन मलपेन मुख्येन च मलपेन युक्तं मलपाङ्गम् ॥ -९९५, ९९६ ॥

इति मलपाङ्गम् (१५)

(क०) विषमैः पाटैः कृतो मलपोपमः मलपसदृशो मलपपाटः स्यात ॥ ९९६- ॥

इति मलपपाटः (१६)

(सु०) पाटैरिति । विषमैः पाटैः मलपवदुपनिबद्धयमानो मलपपाटः ॥ ९९६- ॥

इति मलपपाटः (१६)

(क०) अथ च्छेदः—**विकृतैरिति** । द्रुतस्यात्र प्रकृतत्वान्मध्यविलम्बिता विकृता उच्यन्ते ॥ -९९७, ९९७- ॥

इति च्छेदः (१७)

(सु०) द्रुतैरिति । करतलस्य आघातैः, द्रुतैः विकृतैश्च यत्र वाद्यं वाद्यते स च्छेदः ॥ -९९७, ९९७- ॥

इति च्छेदः (१७)

57

ओतां कृत्वा द्विरुद्ग्राहः सकृद्वा व्यापकाक्षरैः ॥ ९९८ ॥
सपाटैर्विहितो यत्र प्रान्ते रचितदेंकृतिः ।
मध्ये लये छण्डणः स्याद्रूपकं तन्निरूपितम् ॥ ९९९ ॥

इति रूपकम्

निबद्धो वादितो गीतवाद्यसंधौ मतोऽन्तरः ।

इत्यन्तरः

अन्तरं वादयित्वा चेदनिबद्धस्य वादनम् ॥ १००० ॥
क्रियतेऽन्तरपाटः स्यात्तदा निःशङ्कसंमतः ।

इत्यन्तरपाटः

समाश्लिष्टघनश्लक्ष्णपाटवर्णविनिर्मितः ॥ १००१ ॥
हस्तलाघवसंपन्नः खोजः संजल्पितो बुधैः ।

इति खोजः

(क०) इतः परं रूपकादीनां लक्षणानि ग्रन्थत एव सुबोधानि ॥ -९९८–१०१६- ॥

(सु०) इदानीं रूपकादीनां लक्षणं वक्तुमाह—ओतामिति । पूर्वोक्तामोतां कृत्वा यत्रोद्ग्राहः व्यापकाक्षरैः पाटसहितैः कृतः, इति रूपकम् ; अन्ते च देंकारेण युक्तः सकृत् द्विर्वा गेयः मध्यलये च छण्डणः, तद्रूपकम् (१) ; निबद्धमिति । पाटतः पाटैर्गीत्वा, गीतवाद्यसंधिगतः निबद्धोऽन्तरः, इत्यन्तरः (२) ; अन्तरमिति । अन्तरवादनानन्तरम्, अनिबद्धस्यवादनं क्रियते चेत् तदन्तरपाटः, इत्यन्तरपाटः (३) ; समेति । समैः समानैः श्लिष्टैः घनैः निबिडैः श्लक्ष्णैः मसृणैः पाटवर्णैर्निबद्धः हस्तलाघवसंयुक्तेन वाद्यमानो खोजः, इति खोजः (४) ;

कृत्वा खण्डं पाटबद्धं यतिवद्वादनं भवेत् ॥ १००२ ॥
एवमावृत्तिकरणादाहुः खण्डयतिं बुधाः ।

इति खण्डयतिः

खण्डच्छेदसमायोगात्खण्डच्छेदप्रबन्धयोः ॥ १००३ ॥
छेदैर्व्यक्तैः समायुक्तं खण्डच्छेदं परे जगुः ।

इति खण्डच्छेदः

यस्यां विरतिरन्ते च तालस्य व्यापकाक्षरैः ॥ १००४ ॥
सपाटैर्बद्धखण्डा या साख्यातावयतिर्बुधैः ।

इत्यवयतिः

पाटस्य खण्डनाद्वाद्ये खण्डपाटोऽभिधीयते ॥ १००५ ॥

इति खण्डपाटः

खण्डः स्यात्खण्डमध्येऽपि खण्डशो वादने सति ।

इति खण्डकः

स्रोतोगताख्यया यत्या खण्डहुल्लोऽभिधीयते ॥ १००६ ॥

इति खण्डहुल्लः

कृत्वेति । पाटनिबद्धं खण्डं कृत्वा पूर्वोक्तयतिवद् वादनं यत्र भवति । एतदावृत्तौ खण्डयतिः, इति खण्डयतिः (५); खण्डच्छेदयोः संयोगात् खण्डच्छेदः । अन्ये तु च्छेदैरवयवपाटैः व्यक्तैश्च युक्तममुं विदुः, इति खण्डच्छेदः (६) यस्यामिति । अन्ते तालस्य विरतिः, सपाटैः पाटसहितैः व्यापकाक्षरैः उपनिबद्धा च सा अवयतिः, इत्यवयतिः (७); वाद्ये पाटस्य खण्डनात् खण्डपाटः, इति खण्डपाटः (८); खण्डमध्ये खण्डशः अवयवशः वादने क्रियमाणे खण्डकः, इति खण्डकः (९); तस्मिन्नेव खण्डके स्रोतोगताख्यया

गीतनृत्तसमो माने प्रबन्धः प्रोच्यते समः ।

इति समः

निष्पन्नः केवलैः पाटैः पाट इत्यभिधीयते ॥ १००७ ॥

इति पाटः

ध्रुवको भूरिवाद्येषु स्यादावृत्तोऽन्तरेऽन्तरे ।

इति ध्रुवकः

अङ्गमङ्गीकृतं सान्द्रैरपाटैर्व्यापकाक्षरैः ॥ १००८ ॥

इत्यङ्गम्

द्विरुद्ग्राहो ध्रुवाभोगं ध्रुवाख्यः क्रमशस्ततः ।
यत्राङ्गरूपकं प्राह तत्तेजोन्वयदीपकम् ॥ १००९ ॥

इत्यङ्गरूपकम्

तालश्चतुःषष्टिकलो युग्मे मार्गे च दक्षिणे ।

इति तालः

यत्या वादने क्रियमाणे खण्डहुल्लः, इति खण्डहुल्लः (९); गीतेति । माने प्रमाणे गीते नृत्ते च समौ सम इत्युच्यते, इति समः (१०); निष्पन्न इति । केवलैः पाटैः गीतवाद्यसंधिगतो निष्पन्नः पाट इत्युच्यते, इति पाटः (११); ध्रुवक इति । अनेकवाद्येषु मध्ये मध्ये आवृत्तो ध्रुवकः, इति ध्रुवकः (१२); पाटहीनैः व्यापकाक्षरैः अङ्गसहितैरुपनिबद्धमङ्गं भवति, इत्यङ्गम् (१३); द्विरिति । उद्ग्राहो द्विर्गेयः, ततोऽनन्तरं ध्रुवाभोगं ध्रुवाक्रमेण बद्धं सकृद्गीयते तदङ्गरूपकमिति, इत्यङ्गरूपकम् (१४); युग्मे चच्चत्पुटे दक्षिणमार्गे चतुःषष्टिकलाभिर्यो गीयते स तालः, इति तालः (१५); आदिमध्यावसानेषु

वितालस्त्वादिमध्यान्तविकृतस्ताल इष्यते ॥ १०१० ॥

इति वितालः

हस्तेन विततांङ्गुष्ठविरलाङ्गुलिना क्रमात् ।
पताकेन हतैर्जातैः पाटैः स्यात्खलकाभिधः ॥ १०११ ॥

इति खलकः

समुदायो निजैः पाटैः समस्तातोद्यवादनात् ।

इति समुदायः

पाटानां पृथगुक्तानां मिश्रणाज्जोडणी मता ॥ १०१२ ॥

इति जोडणी

उडवः सलयात्तालाद् द्वितालाच्च लयोज्झितात् ।

इत्युडवः

तलपाटस्तु मलपोन्मिश्रपाटपबन्धजः ॥ १०१३ ॥

इति तलपाटः

निजैर्या तद्विथोंदेभिर्व्यापकैरक्षरैस्तथा ।

विकारं प्राप्तः ताल एव विताल इत्युच्यते, इति वितालः (१६); हस्तेनेति । विततोऽङ्गुष्ठः, विरलाश्चाङ्गुलयो यस्मिन्, एवंविधेन वक्ष्यमाणपताकाख्य-हस्तेन कृताघातैर्जातैः पाटैस्तु खलकः, इति खलकः (१७); समुदायेति । निजैः सहजैः पाटैः समस्तवाद्यवादनात् समुदायः, इति समुदायः (१८); पृथ-गुक्तानां पाटानां मिश्रीकरणे जोडणी, इति जोडणी (१९); पूर्वोक्ततालसहितात् लयप्रबन्धात् वितालप्रबन्धाच्च लयहीनात् कृताद्धेतोः उडवः, इत्युडवः (२०); पूर्वोक्ततलप्रबन्धमिश्रितपाटप्रबन्धादुत्पन्नस्तलपाटः, इति तलपाटः (२१);

पाटैर्वा रचिता किंचिद्विलम्बितलयाश्रया ॥ १०१४ ॥
देंकारालंकृताद्यन्ता वदन्त्युद्दवणीममूम् ।

इत्युद्दवणी

वाद्यैकदेशं वर्गान्तमयं वाद्यादिमध्ययोः ॥ १०१५ ॥
वादयेल्लघुहस्तत्वाद्यं तमाख्याति तुण्डकम् ।

इति तुण्डकः

पाटैरेव यतिः सान्द्रैः प्राङ्गलैरङ्गपाटकः ॥ १०१६ ॥

इत्यङ्गपाटकः

खण्डः स्यात्पृथगातोद्यवाद्यैः पैसारसंज्ञकः ।

इति पैसारः

इति त्रिचत्वारिंशद्वाद्यप्रबन्धाः ।

प्रदर्शनार्थमित्युक्ताः प्रबन्धाः कतिचिन्मया ॥ १०१७ ॥

निजैरिति । स्वोत्पन्नैः तद्धिर्थोंदेमित्यादिभिर्वर्णैः व्यापकाक्षरैः पाटैर्वा रचिता विलम्बितलययुक्ता आदावन्ते च देंकारेणालंकृता उद्दवणी, इत्युद्दवणी (२२); वाद्येति । वाद्यस्य आदौ मध्ये च वादकः वर्गान्तमयं लयवाद्यैकदेशे वादकं हस्तलाघवेन यं वादयेत्, तं तुण्डकमिति शार्ङ्गदेव आख्याति, इति तुण्डकः (२३); पाटैरिति । अङ्गसहितैः निबिडैः पाटैरुपनिबद्धा पूर्वोक्तयतिरेव अङ्गपाटकः, इत्यङ्गपाटकः (२४); आतोद्यवादितैः खण्डैः पाटैः पैसारः, इति पैसारः (२९) एवं त्रिचत्वारिंशद्वाद्यप्रबन्धाः ॥ -९९८–१०१६- ॥

इति पैसारः

इति त्रिचत्वारिंशद्वाद्यप्रबन्धाः ।

(क०) उक्तरीत्यान्येऽपि प्रबन्धाः कल्पयितुं शक्या इत्याह—प्रदर्शनार्थमित्यादि । पटहोक्तान् हस्तपाटादीन् यथायोगं मर्दलादिष्वतिदि-

अन्यानपि पथानेन विदांकुर्वन्तु तद्विदः ।
पाटभेदाश्च वाद्यानि प्रबन्धा वाद्यसंश्रयाः ॥ १०१८ ॥
यथायोगं मर्दलादिसर्ववाद्येष्विमे मताः ।

इति वाद्यप्रबन्धलक्षणम्

निर्दोषबीजवृक्षोत्थः पिण्डेऽर्धाङ्गुलसंमितः ॥ १०१९ ॥
एकविंशत्यङ्गुलः स्याद्दैर्घ्ये वामे मुखे पुनः ।
चतुर्दशाङ्गुलानि स्युर्दक्षिणे तु त्रयोदश ॥ १०२० ॥
मानं यस्य मनाङ्मध्यः पृथुरेकाङ्गुलाधिके ।
वक्त्राभ्यां चर्मणी वृत्ते घने ये प्रान्तयोस्तयोः ॥ १०२१ ॥
चत्वारिंशत्पृथग्रन्ध्राण्यङ्गुलान्तरवन्ति च ।
वध्रे तद्रन्ध्रविन्यस्ते सीवनप्रक्रियावति ॥ १०२२ ॥
प्रोतोर्ध्वाधःस्थिता दृष्टोदरपृष्ठा च विध्रिका ।

शति—**पाटभेदाश्चेत्यादि** । पाटभेदा नागबन्धादयोऽष्टाशीतिर्हस्तपाटाः । वाद्यानि बोल्लावणीप्रभृतीनि पञ्चविंशतिः । वाद्यसंश्रयाः प्रबन्धा यत्यादयस्त्रिचत्वारिंशत् ॥ -१०१७–१०१८- ॥

इति वाद्यप्रबन्धलक्षणम्

(सु०) एवमुक्तप्रकारेणान्यानपि प्रबन्धान् अनेनैव दिशोहनीया इत्याह—**प्रदर्शनार्थमिति** । अतिदेशमाह—**पाटभेदाश्चेति** । नागबन्धादयः पाटभेदा अष्टाशीतिः, बोल्लावणीप्रभृतीनि वाद्यानि पञ्चविंशतिः, यत्यादयो वाद्यसंश्रयाः प्रबन्धास्त्रिचत्वारिंशत् ॥ -१०१७–१०१८- ॥

इति वाद्यप्रबन्धलक्षणम्

(क०) अथ मर्दलं लक्षयति—**निर्दोषेत्यादि** । स्पष्टोऽर्थः ।

क्रियते वेष्टयते मध्ये त्रिभिर्बन्धैर्दृढं तथा ॥ १०२३ ॥
कार्यो गोमूत्रिकाबन्धस्तत्र वध्रद्वयेन च ।
तथा यथा पिनद्धास्ये भवेतां चर्मणी दृढे ॥ १०२४ ॥
कुण्डल्योः प्रान्तयोर्वामकुण्डल्यां संनिवेश्य च ।
कच्छां क्षिप्त्वा दक्षिणस्यां कृष्ट्वा द्विगुणतां नयेत् ॥ १०२५ ॥
साश्वलद्वितयां पट्टमयीमष्टाङ्गुलायताम् ।
यद्वान्यवस्त्रजां शोभानुगां न्यस्येत्कटीतटे ॥ १०२६ ॥
निगदन्ति मृदङ्गं तं मर्दलं मुरजं तथा ।
प्रोक्तं मृदङ्गशब्देन मुनिना पुष्करत्रयम् ॥ १०२७ ॥
अत्यन्ताव्यवहार्यत्वान्निःशङ्को न तनोति तत् ।
भूतिमिश्रेण भक्तेन चिक्कणेनातिमर्दनात् ॥ १०२८ ॥
पिण्डिकां पूरिकाकारां वामवक्त्रे निवेशयेत् ।
बोहणाख्येन तेनास्यं लिम्पेदल्पेन दक्षिणम् ॥ १०२९ ॥
एवं जलधरध्वानगम्भीरो भवति ध्वनिः ।
निःशङ्केनात्र च प्रोक्तो देवता नन्दिकेश्वरः ॥ १०३० ॥
रक्तचन्दनजो यद्वा खादिरोऽन्यैरयं मतः ।
त्रिंशदङ्गुलदैर्घ्यश्च पिण्डे त्वङ्गुलसंमितः ॥ १०३१ ॥
एतस्य वामं वदनं द्वादशाङ्गुलसंमितम् ।
दक्षिणं तु मितं सार्धैरेकादशभिरङ्गुलैः ॥ १०३२ ॥
पाटाश्च तद्धिथोटेंहेंनंदेमित्यत्र कीर्तिताः ।

पाटाश्च तद्धिथोंटेंहेंनंदेमित्यत्र कीर्तिता इति । अत्र मर्दलस्य दक्षिणवक्त्रे तद्धिथोंटेंहेंनंदेमिति सप्त वर्णाश्च पाटाः कीर्तिताः ।

तटह्वा दधलाश्चेति पाटानन्यत्र मन्वते ॥ १०३३ ॥
इह स्युः पटहोक्ताश्च वर्णाः षोडश कादयः ।
अधिकान्भञ्जमान्वर्णान्वर्णयन्त्यपरे त्विह ॥ १०३४ ॥
तेषु तद्धयादयः सप्त केवलाः शुद्धसंज्ञकाः ।
सस्वरैरस्वरैर्युक्तैरयुक्तैर्वा कखादिभिः ॥ १०३५ ॥
व्यापकाख्यैः षोडशभिर्मिश्रास्ते कूटसंज्ञकाः ।
कूटमिश्रास्तु ते शुद्धा बुधैः खण्डाभिधा मताः ॥ १०३६ ॥
छन्दसा भूरिहृद्येन स्फूर्तिमूर्तिरुदारधीः ।

तटह्वा दधलाश्चेति पाटानन्यत्र मन्वत इति । अन्यत्र मर्दलस्य वामवक्त्रे तटह्वा दधलाश्चेति षड्वर्णान् पाटान् मन्वते । **इह स्युरिति** । इह मर्दले पटहोक्ताः षोडश कादयो वर्णाश्च स्युः । अपरे ; आचार्यास्त्विह मर्दले भञ्जमान् वर्णानधिकान् वर्णयन्तीत्येवं मिलित्वा मर्दले द्वात्रिंशत्पाटा भवन्ति । अत्र केषांचिदेकरूपत्वेऽपि पृथक्प्रयत्नसाध्यत्वात्पृथग्वर्णत्वमवगन्तव्यम् । **तेष्वित्यादि** । तेषु द्वात्रिंशद्वर्णेषु तद्धयादयः सप्त तद्धितोटेंहेंनंदेमित्येते वर्णाः केवला वर्णान्तरैरमिश्राश्चेच्छुद्धसंज्ञका भवन्ति । कूटानां वर्णानां स्वरूपं दर्शयति—**सस्वरैरित्यादि** । तैः शुद्धा एव सस्वरादयः शब्दाः पूर्वमेव व्याख्याताः । तादृग्भूतैः व्यापकाख्यैः सकलवाद्यसाधारण्येन व्यापकसंज्ञैः कखादिभिः षोडशभिः वर्णैर्मिश्रिताश्चेत्तदा कूटसंज्ञका भवन्ति । खण्डानां स्वरूपं दर्शयति—**कूटमिश्रास्त्विति** ते शुद्धाः तद्धयादयः सप्त वर्णाः । अत्र तुशब्दश्चेदर्थे । कूटमिश्राश्चेदित्यर्थः । तदा खण्डाभिधा मताः । अथ श्लोकदृष्टान्तपूर्वकं वाद्यप्रबन्धनिर्माणप्रकारमाह—**छन्दसेत्यादि** । **स्फूर्तिमूर्तिरिति** । स्फूर्तिः प्रतिभा, सैव मूर्तिर्यस्येति स तथोक्तः । उदारधीः ; अविकलबुद्धिः कविर्यथा श्रवणोत्सवदैः पदैः श्लोकं

कविः कवयति श्लोकं श्रवणोत्सवदैः पदैः ॥ १०३७ ॥
यथा तथा कचित्तालैर्वर्णत्रयमनोहरान् ।
विधाय वादको वाद्यप्रबन्धान्बन्द्धुमर्हति ॥ १०३८ ॥
इमं कवितकाराख्यं वादकं ब्रुवते जनाः ।

इति मर्दललक्षणम्

कवयति तथा तादृशो वादकः। कचित्तालैरित्यनेनान्यत्र तालेनापरत्र तालाभ्यां वा निबद्धान्, वर्णत्रयमनोहरान्; वर्णानां शुद्धानां कूटानां खण्डानां च त्रयं वर्णत्रयम् । यथाशोभं ग्रथितैः शुद्धादिभिस्त्रिविधैर्वर्णैः, मनोहरान् विधाय वाद्यप्रबन्धान् बहून् ग्रथितुमर्हति योग्यो भवति। जनाः; भाण्डिकजनाः। इमं प्रबन्धनिबन्धारं वादकं कवितकाराख्यं कवितकार इत्याख्या यस्येति स तथोक्तस्तं ब्रुवते ॥ -१०१९–१०३८- ॥

इति मर्दलक्षणम्

(सु०) अथ मर्दलं लक्षयति— निर्दोष इति। व्रणभेदादिदोषहीनात् बीजकवृक्षात् जातः अर्धाङ्गुलप्रमाणः पिण्डः, मध्यविवरं विना काष्ठप्रमाण-मेकविंशत्यङ्गुलं दैर्घ्यं, वाममुखं च चतुर्दशाङ्गुलं, दक्षिणे तु त्रयोदश, मध्यः; मध्यप्रदेशः, पृथुः; स्थूलः, मुखाभ्यामेकाङ्गुलेनाधिकः, द्वयोः प्रान्तयोः वृत्ते वर्तुले घने निविडे द्वे चर्मणी, तयोः चर्मणोः प्रत्येकमङ्गुलान्तराणि चत्वारिंशद्रन्ध्राणि कार्याणि। वध्र इति। सीवनप्रक्रियायुक्ते तयोश्चर्मणोः रन्ध्रेषु विन्यस्ते वध्रे प्रोता ऊर्ध्वमधश्च स्थिता दृष्टमुदरं पृष्ठं च यस्याः, एवंविधा विघ्निका यत्र क्रियते, "विघ्निका वाद्यशास्त्रेऽस्मिन् कर्परा परिकीर्तिता" इति। सा च विघ्निका त्रिभिर्वध्रैः बद्धे सति, दृढवेष्टिते कार्या इति। तत्र तस्मिन् प्रदेशे द्वाभ्यां बद्धाभ्यां गोमूत्रिका कार्या, गोमूत्रिकाकारेण रचनाविशेषेण वध्रे च कार्य इत्यर्थः। तथा कार्ये यथा द्वे आच्छादितमुखे चर्मणी दृढे स्याताम्। प्रान्तयोरिति। प्रान्ते वर्तमाने कुण्डलिद्वयमध्ये वामकुण्डल्यां कच्छां

चतुर्विधो मार्दलिको वादको मुखरी तथा ॥ १०३९ ॥
ततः प्रतिमुखर्याख्यस्तुर्यो गीतानुगो मतः ।

चिपिटरज्जुं निवेश्य दक्षिणकुण्डल्यां निक्षिप्य आकृष्य द्विगुणां कुर्यात् । कथंभूतां कच्छाम्? अञ्चलद्वयेन युक्तां पट्टसूत्रकृताम् अष्टाङ्गुलामन्यवस्त्रजातां शोभानुगां कटिप्रदेशे न्यस्येत् स्थापयेत् । एवंविधलक्षणयुक्तं मृदङ्गमाहुः । तस्यैव पर्यायौ मर्दलमुरजाविति । प्रोक्तमिति । मुनिना भरतेन पुष्करत्रयमुक्तम् । तदत्यन्तं लोकव्यवहाराभावात् शार्ङ्गदेवो न व्यतिस्तरत् । भूतीति । भूतिः काष्ठभस्म, तन्मिश्रितेन ओदनेन चिक्कणेन स्निग्धेन संमर्द्य पिण्डिकां गोलकीं कृत्वा पूरिका गुडमिश्रः, पूला इति महाराष्ट्रे प्रसिद्धः, तदाकारां पिण्डिकां मर्दलस्य वामे मुखे निवेशयेत् । भूतिमिश्रस्यौदनस्य बोहणमिति संज्ञा । तेन दक्षिणमुखं स्वल्पमेव लिम्पेत् । एवं बोहणलिप्ते गम्भीरो ध्वनिर्भवति । अत्र देवता च नन्दिकेश्वरः ॥

मतान्तरमाह—खादिरेति । अयं मर्दलः अन्यैराचार्यैं रक्तचन्दनकाष्ठेन खदिरकाष्ठेन वा जातः संमतः । त्रिंशदङ्गुलानि दैर्घ्यम्, अङ्गुलप्रमाणः पिण्डः, वाममुखं द्वादशाङ्गुलम्, दक्षिणं सार्धैकादशाङ्गुलम् । पाटानाह—पाटा इति । तद्धिथोंटेहेंनेंदेमित्येते पाटाः । अन्ये तु तटह्वा दघलाश्चेत्येते पाटा इत्याहुः । पाटप्रोक्ताश्च षोडश कवर्गादयः भज्ञमानपि अत्राधिकाः पाटवर्णा इति केचिदाहुः । पाटानां संज्ञाविशेषमाह—तेष्विति । तद्धयादयः सप्त केवलाः शुद्धपाटाः, सस्वरैः स्वरयुक्तैः, अस्वरैः, स्वरहीनैर्वा समस्तैः व्यस्तैर्वा व्यापकसंज्ञैः कखादिभिः षोडशभिर्वर्णैः मिश्राः पाटाः कूटसंज्ञकाः पाटाः । कूटमिश्राः शुद्धास्तु खण्डपाटा इत्युच्यन्ते । छन्दसेति । रमणीयेन छन्दसा प्रतिभावान् कविः यथा श्रवणयोरुत्सवदायकैः पदैः श्लोकं रचयति, तथा वादकः शुद्धकूटादिवर्णत्रयमनोहरान् बन्धान् बन्द्धुं रचयितुमर्हति ॥-१०१९–१०३८-॥

इति मर्दललक्षणम्

(क०) अथ मार्दलिकभेदानाह—चतुर्विध इत्यादि । जल्पवि-

वादको वादकर्ता स्याद्वादः पक्षपरिग्रहः ॥ १०४० ॥
स्वपक्षसाधनं तद्वत्परपक्षस्य दूषणम् ।
येऽन्ये जल्पवितण्डाद्या वादभेदाः सलक्षणाः ॥ १०४१ ॥
न तान्ब्रवीम्यहं ग्रन्थप्रपञ्चभयभङ्गुरः ।
वादे च वादनं कार्यं प्रथमं त्राटनाभिधम् ॥ १०४२ ॥
मर्दले तालरहिते बोहणेन विना ध्वनिः ।
यो देहडगित्यादि कृतोऽसौ त्राटनं मतम् ॥ १०४३ ॥
वोडवाडं घनरवं हस्तावत्यैर्थमाचरेत् ।
मुक्तशब्दात्मकं देहदडादप्रमुखं ततः ॥ १०४४ ॥
उधारं स्थापनं पश्चाद्वादयेत्तदथोच्यते ।
मुखयोर्बोहणं दत्वा वादयेद्वाममाननम् ॥ १०४५ ॥

तण्डाद्या इति तर्कशास्त्रोक्तलक्षणा वादभेदा द्रष्टव्याः । **त्राटनाभिधमिति** । त्राटनमित्यभिधा यस्य तत्तथोक्तम् । त्राटनस्य स्वरूपमाह—**मर्दल इत्यादि** । देहडगित्यादिरीत्याद्यनुकरणे वर्णोच्चारणम् । आदिशब्देनान्येऽप्यनुकरणयोग्या वर्णा ग्राह्याः । एवं कृतोऽसौ देहडगित्यादि ध्वनिस्त्राटनं मतमिति संबन्धः । **वोडवाडमिति** । हस्तावर्त्यर्थमिति बोडवाडप्रयोजनकथनेन हस्तजाड्यापनयनाय क्रियमाणां निरन्तराङ्गुष्ठकनिष्ठिकाहतिमद्धस्ताभ्यां वादनं वोडवाडमिति तत्स्वरूपमुन्नेयम् । ततोऽनन्तरं मुक्तशब्दात्मकं सानुरणनध्वनिरूपं देहडादप्रमुखमुधाराख्यं वाद्यं वादयेत् । पश्चादुधारानन्तरं स्थापनं वादयेत् । **तदथोच्यत इति** । अथ; अनन्तरं तत्; स्थापनमुच्यते, स्वरूपकथनेन प्रकाश्यते । **मुखयोर्बोहणं दत्वेति** । भूतिमिश्रेण मर्दितेनौदनेन पूरिकाकारां पिण्डिकां कृत्वा वामवक्त्रे निवेश्यारपेन तेनौदनेन दक्षिणं वक्त्रं लिप्त्वेत्यर्थः । वाममाननं गड्दग्धोमित्यनुकरणं यथा

गड्दग्धोमिति वक्त्रं तु गड्दग्धामिति दक्षिणम् ।
ततो मध्यलये ताले द्वितीये मुखयोर्द्वयोः ॥ १०४६ ॥
कुर्यान्नादसमायोगमथोच्चोच्चं दलत्रयम् ।
पृथग्विलम्बिते मध्ये द्रुते चैव लये क्रमात् ॥ १०४७ ॥
तथैकद्वित्रिर्थोंकाररचितं ग्रहमोक्षभाक् ।
आलप्तिवच्च त्रिस्थानशुद्धं हस्तद्वयेन यत् ॥ १०४८ ॥
मधुरं वाद्यते तज्ज्ञैः स्थापनं तदुदाहृतम् ।
ततस्थोंकारबहुलग्रहमोक्षोऽन्तरो भवेत् ॥ १०४९ ॥

भवति तथा वादयेत् । दक्षिणं वक्त्रं तु गड्दग्धामित्यनुकरणं यथा भवति तथा वादयेत् । ततः; अनन्तरं, मध्यलये द्वितीयाख्ये ताले द्वयोर्मुखयोर्वामदक्षिणयोर्नादसमायोगं नादयोरेकाकारयोर्भिन्नाकारत्वे वादिसंवादिरूपयोः समायोगं मेलनं कुर्यात् । **अथः**; अनन्तरम् । **उच्चोच्चमिति** । दीर्घदीर्घं दलत्रयं खण्डत्रयं विलम्बिते मध्ये द्रुते च पृथग्वाद्यत इत्युत्तरेण संबन्धः । **पृथगिति** । प्रथमखण्डाद्दीर्घं द्वितीयखण्डं, तस्मात् तदपेक्षया दीर्घं द्वितीयं खण्डं, तदपेक्षया दीर्घं तृतीयं खण्डमपि लयत्रये योजयेदिति पृथक्शब्दार्थः । एतल्लयक्रमात्तथैकद्वित्रिर्थोंकाररचितं तत्तदेव खण्डत्रयं ग्रहमोक्षभाग्वाद्यते । अयमर्थः—प्रथमदलं विलम्बितलये ग्रहमोक्षयोरेकैकथोंकाररचितम्, मध्यलये ग्रहमोक्षयोर्द्विद्विर्थोंकाररचितम् । द्रुतलये ग्रहणमोक्षयोस्त्रिस्त्रिर्थोंकाररचितं कृत्वा, तथा द्वितीयतृतीयदलयोरपि कुर्यादिति । **आलप्तिवच्च त्रिस्थानशुद्धमिति** । आलप्तिर्यथा मन्द्रमध्यताराख्येषु स्थानेषु शुद्धापस्वररहिता कर्तव्या भवति, तथा मर्दलवाद्ये स्थापनमपि त्रिस्थानेषु विलम्बितमध्यद्रुतेषु शुद्धमसंकीर्णं कर्तव्यमित्यभिप्रायः । अथवा आलप्तिवत्, आलापो रागालापः, सोऽस्यास्तीति मत्वर्थे वतिः । अस्मिन्पक्षे त्रिस्थान-

चतुरश्रत्र्यश्रमिश्रखण्डेष्वेकेन केनचित् ।
तालेन टाकणीवादौ कर्तव्यौ तदनन्तरम् ॥ १०५० ॥
तयोरेकसरो जोडा चेति भेदद्वयं मतम् ।

शुद्धमिति मन्द्रादिष्वपस्वररहितमित्यर्थः । वादकः स्वयं रागालापयुक्तमुद्धट्टनं कुर्वन् तदुपरञ्जकत्वेन मध्ये मध्ये मर्दलवादनं कुर्यादित्यर्थः । एवं हस्तद्वयेन यन्मधुरं वाद्यते तत्स्थापनमिति तज्ज्ञैः; वाद्यज्ञैरुदाहृतम् । ततः; स्थापनानन्तरं, थोंकारबहुलग्रहमोक्षः; थोंकारैर्बहुलैर्ग्रहमोक्षौ यस्येति स तथोक्तः । अन्तरः; अन्तराख्यः खण्डः कर्तव्यो भवति । तदनन्तरम्; अन्तरानन्तरं चतुरश्रत्र्यश्रमिश्रखण्डेषु मध्य एकतमेन केनचित्तालेन टाकणीवादौ, टाकणी च वादश्चेति द्वन्द्वः; तौ कर्तव्यौ भवतः । तयोः; टाकणीवादयोः, प्रत्येकम् । **एकसरो जोडा चेति भेदद्वयं मतमिति** । एकसरटाकणी जोडाटाकणीति । एकसरवादो जोडावादश्चेत्यर्थः ॥ -१०३९–१०५०- ॥

(सु०) मार्दङ्गिकभेदानाह—चतुर्विध इति । मार्दलिकः; मर्दलवादकः, वादकादिभेदेन चतुर्विधः, वादकः, मुखरी, प्रतिमुखरी, गीतानुग इति । तत्र वादकस्य लक्षणमाह—वादक इति । वादस्य विद्याकलहस्य कर्ता वादकः, पक्षपरिग्रहश्च वाद इत्युच्यते । स्वपक्षसाधनं परपक्षदूषणं विपक्षपरिग्रहः । येऽन्य इति । ये जल्पवितण्डाद्या अन्ये भेदाः, तान् ग्रन्थविस्तरभीत्या नावोचत् । वाद इति । पक्षपरिग्रहरूपे वादे त्राटनासंज्ञिकं वाद्यं प्रथमं कर्तव्यम् । त्राटनं लक्षयति—मर्दल इति । बोहणेन विना अताले मर्दले वक्ष्यमाणे देहडगादिकृतः यो ध्वनिर्जायते तत्र त्राटनं मतमिति । बोडवाडमिति निबिडशब्दं मार्दङ्गिकप्रसिद्धं हस्तविस्तारार्थं कुर्यात् । ततः, अनन्तरं मुक्तशब्दरूपात् देहदडगात् अप्रमुखं कार्यम् । ततः उधारस्थापनं च । तत्स्थापनमप्रमुखमित्युच्यते । मुखयोरिति । मर्दलस्य मुखद्वये बोहणं दत्वा वामं मुखं गड्दग्धोमिति वर्णैर्वादयेत् । दक्षिणं वक्त्रं तु गड्दग्धामिति वादयेत् । तत

कृत्वा श्रमस्य वहनीं यस्तालेऽष्टकलादिके ॥ १०५१ ॥
वाद्यखण्डस्तालकलाप्रस्तारानुगतः कृतः ।
अखण्डितष्टाकणी सैकसरत्वं सकृत्कृतेः ॥ १०५२ ॥
एकद्वित्रिचतुर्वारं शुद्धाभ्यसनतो भवेत् ।
इह श्रमवहन्याख्यः प्रकारो वादने यथा ॥ १०५३ ॥

तद्धितोटें ततधिधिथोंथोंटेंटेंततततधिधिधिथोंथोंथोंटेंटेंटें । तत-तत धिधिधिधिथोथोथोथोटेटेटेटे । इति श्रमवहनीं त्वा, एकसरटा-कणी यथा—तकधिकट तकधिकट धिकटतक तकधिकट तकतक-धिकट धिकटकतधिकट इत्यष्टौ वाद्यखण्डस्य खण्डा अष्टासु कलासु, सैव द्विवारं जोडा ॥

इति । ततोऽनन्तरं मध्यलये तालद्वये वादसंयोगं कुर्यात् । ततो नादं पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् उच्चमानम् उत्तरोत्तरं विलम्बितादिलयत्रयं क्रमात् एकद्वित्रैः थोंकारैः ग्रहे मोक्षे च युक्तं दलत्रयं खण्डत्रयं स्थानत्रयमिति शुद्धं हस्तद्वयेन मधुरं यद्वाद्यते तत् स्थापनमिति । तत इति । ततः अनन्तरं ग्रहमोक्षमध्ये थोमिति शब्देन व्याप्तं चतुरश्रादितालेषु येन केनचित्तालेन रचितं भवेत् । तदा टाकणीवादश्च कर्तव्यः । तयोः टाकणीयोः प्रत्येकमेकसरटाकणी जोडा-टाकणी चेति द्वौ भेदौ ॥ -१०३९–१०५०- ॥

(क०) तत्र सामान्येन टाकर्णीं लक्षयति—**कृत्वेति** । श्रमस्य वहनीं **कृत्वा, अष्टकलाधिके ताले**; एककलचच्चत्पुटादावित्यर्थः । आदिशब्देन द्विकलचतुष्कलचच्चत्पुटादयो गृह्यन्ते । तत्रैकस्मिन् ताले, **तालकलाप्रस्ता-रानुगत** इति दक्षिणादिमार्गवशात्तालस्य यावन्मात्रा कला भवति, तस्याः प्रस्तारमनुगतः कृतः । **अखण्डितः**; सकलो वाद्यखण्डः टाकणीति संबन्धः । **सा सकृत्कृतेरेकसरत्वमिति** । प्राप्नोती शेषः । अनावृत्त्यैक-

टाकणीवत्समस्तं प्राक्खण्डं कृत्वा ततः परम् ।
खण्डं खण्डं द्विर्द्विवारं वाद्यते वाद्यसंज्ञके ॥ १०५४ ॥
तत्रैकसरजोडात्वं टाकणीवदुदाहृतम् ।

यथा—दंदंटिरिटिट्टिकड्द कडदगझेक डदगझे थरिकथरि टगणगणधरि गणगणधरि दथरिगडदग दथरिगडदग हथरिगडदग दथरिदथरितर्गड्दक्थरिकटतत्तक् इति षोडशकले ताले षोडशकलासु-षोडशखण्डकं वाद्यं कृत्वा तान् षोडश खण्डान् द्विर्द्विः कुर्यात् ।

इत्येकसरवादः

सरटाकणी भवतीत्यर्थः । टाकण्यङ्गत्वेन प्रसक्तायाः श्रमवहन्या लक्षणमाह—**एकद्वित्रीत्यादि** । **शुद्धाभ्यसनेनेति** । शुद्धानां तद्व्यादिसप्तवर्णानां मध्ये केषांचिदेकद्वित्रिचतुर्वारमावृत्तौ । ताः प्रस्तार्य दर्शयितुमाह—**यथेति** ॥ -१०५१-१०५३ ॥

(क०) तद्धितोंटेमित्यादि यावदष्टकलं श्रमवहन्याः प्रस्तारो द्रष्टव्यः । सैव द्विवारं कृता चेज्जोडाटाकणी ॥

(क०) अथ वादं लक्षयति—**टाकणीवदित्यादि** । वादसंज्ञकं प्राक्खण्डं स्वकीयं प्रथमं खण्डं टाकणीवट्टाकण्यामिव सकृदेकवारं कृत्वा । ततः परं खण्डं खण्डं द्विर्द्विवारं वाद्यत इति संबन्धः । **तत्रैकसरजोडात्वमिति** । एकसरत्वं चैकसरजत्वम् । **टाकणीवदुदाहृतमिति** । उक्तलक्षणस्य वाद्यस्य सकृत्करणेनैकसरवादः । तस्यैव समुदायत्रयस्य द्विःकरणेन जोडावाद इत्यर्थः ॥ १०५४, १०५४- ॥

(क०) दंदं टिरि, इत्याद्येकसरवादस्य प्रस्तारः । जोडावादे तमेव द्विः कुर्यात् ।

इत्येकसरवादः

तकारेण च सर्वेषामेतेषां त्याग इष्यते ॥ १०५५ ॥
कुर्यात्ततो दिगिदिगिं ताटवादादिकं तथा ।
वर्णा दिगिदिगीत्येते प्रोक्ता दिगिदिगौ बुधैः ॥ १०५६ ॥
यः खण्डोऽतिद्रुते माने ताटवादः स कथ्यते ।
अन्येऽपि वादविधयोऽभ्यूह्यन्तामध्वनामुना ॥ १०५७ ॥
इति वादप्रकाराणां सम्यक्त्वे विजयो भवेत् ।

इति वादकः

(सु०) तयोर्लक्षणमाह—कृत्वेति । श्रमस्य वहनीं कृत्वा अष्टकलाधिके ताले तालकलाविस्तारानुगः एकसरगीतौ वाद्यखण्डः टाकणीत्युच्यते । सा टाकणी एकद्वित्रिचतुर्वारमावृत्त्या एकसरः । इहेति । श्रमवहन्याः वादनप्रकारः तद्धिथोंदेमित्याद्यैः पाटैः । एकसरं लक्षयति—टाकणीवदिति । टाकणीवत् समस्तखण्डं प्रथमं गीत्वा, ततः परं खण्डं द्विप्रकारं वाद्यते चेत् पाटः पाटस्यैकसरत्वात् । जोडात्वं च टाकणीवद् ज्ञातव्यम् । स एवेति ; स एवैकसरः द्विःकृतश्चेत् , जोडेत्युच्यते ॥ -१०५१–१०५४- ॥

इत्येकसरवादः

(क०) सर्वानुगतं लक्षणैकदेशमाह—**तकारेणेति** । ततोऽनन्तरं दिगिदिगिं कुर्यात् । तथा दिगिदिगेत्यनन्तरं ताटवादादिकं कुर्यात् । अत्रादिशब्देन ताण्डिकप्रसिद्धो वाद्यविशेषो द्रष्टव्यः । दिगिदिगीति ताटवादयोः क्रमेण स्वरूपं दर्शयति । **वर्णा** इत्यादि । **अन्येऽपीति** । पूर्वोक्ता बोल्लावण्यादयो देशीप्रसिद्धाश्च वाद्यविधयः । अमुना अध्वना वादोक्तमार्गेणाभ्यूह्यन्ताम् । निगमयति—**इतीति** । सम्यक्त्व उक्तप्रकारेण वादने विजयो भवेदिति फलं दर्शितम् ॥ १०५५–१०५७- ॥

इति वादकः

कर्ता वाद्यप्रबन्धानां नृत्तशिक्षाविचक्षणः ॥ १०५८ ॥
गीतवादननिष्णातः सुरेखोऽन्तर्मुखश्च यः ।
अर्धाङ्गमिव नर्तक्या वादयेद्रङ्गभूमिगः ॥ १०५९ ॥
वादकैः प्रेक्षितमुखो वादनार्थं मुखर्यसौ ।

इति मुखरी

किंचिद्धीनो मुखरिणः प्रोक्तः प्रतिमुखर्यसौ ॥ १०६० ॥

इति प्रतिमुखरी

(सु०) तकारेणेति । एतेषां सर्वेषां प्रान्ते तकारः कर्तव्यः । दिगिदिगीत्यादिवर्णान् कुर्यात् । अतिद्रुते माने यः खण्डो गीयते, स ताटवाद इत्युच्यते । अन्येऽपि वाद्यप्रकारा अनेका अमुना अध्वना अनेन मार्गेण ऊहनीयाः । एवमुक्तप्रकारेण, वादप्रकाराणां सम्यक्त्वं समीचीनत्वं यत्र विद्यते, तत्र तस्य मार्दलिकस्य विजयो भवेत् ॥ -१०५५-१०५७- ॥

इति वादकः

(क०) अथ मुखरिणं लक्षयति--**कर्तेत्यादि** । वाद्यप्रबन्धानां यत्यादीनां कर्ता निर्माता । **नृत्तशिक्षाविचण इति** । पात्राणां प्रथमं नटेनोपदिष्टस्य नृत्तस्य तदसंनिधावप्यभ्यासकरणे दक्ष इत्यर्थः । **गीतवादननिष्णात इति** । मध्ये मध्ये नादानुकरणेन गीतं यथा रज्यते तथा वादने निपुण इत्यर्थः । **सुरेख इति** । वादसमये दृश्याङ्गसंनिवेशवानित्यर्थः । **अन्तर्मुख इति** । अवहितमना इत्यर्थः । **नर्तक्या अर्धाङ्गमिवेति** । करचरणाद्यङ्गं यथा नृत्त उपयुज्यते तथा मुखर्यपि नृत्तानुगुणलयप्रदानाङ्गवदुपयुज्यत इत्यर्धाङ्गमिवेत्युक्तम् । **वादनार्थं वादकैः प्रेक्षितमुख इति** । इतरेषां वादकानां वादनं मुखर्यधीनमित्यर्थः ॥-१०५८-१०५९-॥

इति मुखरी

शुद्धसालगगीतानां वर्णान्कठिनकोमलान् ।
समांश्च विषमान्नादं मन्द्रं मध्यं च तारकम् ॥ १०६१ ॥
प्रौढं वा मधुरं सम्यगनुगच्छति वादनात् ।
पूर्वभागे तथाभोगे जक्काप्रहरणे क्रमात् ॥ १०६२ ॥
कुर्याद्वैकल्पिके यद्वा समग्रं गीतमाश्रिते ।
समुत्थिते वानुलोम्याद्वैलोम्याद्वोभयेन वा ॥ १०६३ ॥
निःसारौ सालगे गीते यस्तं गीतानुगं विदुः ।
क्रमात्तकारथोंकारौ स कुर्याद् ग्रहमोक्षयोः ॥ १०६४ ॥

इति गीतानुगः

(सु०) मुखरीलक्षणमाह—कर्तेति । सुरेखः रञ्जकः अन्तर्मुखश्च कर्तव्यः । अर्धाङ्गमिव नृत्ते तदनुसारित्वात् अभिनयकारकः रङ्गसंगतः रङ्गमण्डपं प्राप्तः ॥

इति मुखरी

(सु०) प्रतिमुखरीलक्षणमाह—मुखरीप्रोक्तलक्षणैः किंचिद्धीनः प्रतिमुखरी ॥ -१०५८–१०५९- ॥

इति प्रतिमुखरी

(क०) प्रतिमुखरीगीतानुगयोर्लक्षणं ग्रन्थत एव सुबोधम् । तत्र 'जक्केति यतिरुच्यते । यतिर्जक्केति सा' इत्युक्तत्वात् । ग्रहे तकारः । मोक्षे थोंकार इति क्रमो द्रष्टव्यः ॥ -१०६०–१०६४ ॥

इति गीतानुगः

इति चतुर्विधमार्दलिकलक्षणम्

(सु०) गीसानुगं लक्षयति—शुद्धेति । यस्तु शुद्धानां सालगानां च गीतानां कठिनादिगुणान् वर्णान् बध्वा, समांश्च विषमान् नादं, मन्द्रमध्यतारेण प्रौढं मधुरं वा वादनात् सम्यगनुगच्छति अनुसरति, यश्च सालगगीते पूर्वभागे

वर्णव्यक्तिः सुरेखत्वमनुयायप्रवीणता ।
मधुरोद्धतवाद्येषु विज्ञता हस्तलाघवम् ॥ १०६४ ॥
अवधानं श्रमजयो मुखवाद्येषु पाटवम् ।
रक्तिराविद्धकस्यानुवृत्तिर्बहुलता तथा ॥ १०६५ ॥
यतितालल्यज्ञत्वं गीतानुगमनं तथा ।
गुणा मार्दलिकस्यैते दोषः स्यात्तद्विपर्ययः ॥ १०६६ ॥

इति मार्दलिकगुणदोषाः

उद्ग्राहे आभोगे च निःसारुताले आनुलोम्येन प्रातिलोम्येन उभयेन वा जक्का प्रहारेण कुर्यात् । तं गीतानुगं विदुरिति संबन्धः । स गीतानुगो वादकः ग्रहे मोक्षे च तकारथोंकारौ कुर्यात् ॥ -१०९९-१०६२- ॥

इति गीतानुगः

इति चतुर्विधमार्दलिकलक्षणम्

(क०) अथ मार्दलिकगुणदोषानाह—**वर्णव्यक्तिरित्यादि** । **अनुयायप्रवीणता**; अनुयायो नामानुवृत्तिर्वाद्यानुकरणमित्यर्थः । तत्र प्रवीणता । तद्दोषानाह—**तद्विपर्यय इति** । तेषां गुणानां विपर्ययो वैपरीत्यं दोषः ॥ १०६४–१०६६ ॥

इति मार्दलिकगुणदोषाः

(सु०) मार्दलिकगुणदोषानाह—वर्णव्यक्तिरिति । सुरेखत्वं रञ्जकत्वं, गीतच्छायानुसरणमनुयायत्वं, तत्र प्रवीणता । आविद्धको हुडुक्कावादकः, तस्य अनुवृत्तिरनुसरणम् ॥ १०६४–१०६६ ॥

इति मार्दलिकगुणदोषाः

तद्वृन्दं द्वित्रिचतुरैस्तज्ज्ञैर्मर्दलधारिभिः ।
प्राधान्येन विधातव्यं तैर्मुखर्यनुवर्तनम् ॥ १०६७ ॥

इति मार्दलिकबृन्दम्

या हस्तसंमिता दैर्घ्येऽष्टाविंशत्यङ्गुला पुनः ।
परिधावङ्गुलमिता पिण्डे सप्ताङ्गुले मुखे ॥ १०६८ ॥
मण्डल्यौ वक्त्रयोर्वल्लीमध्यावेकादशाङ्गुले ।
सपादाङ्गुलकस्थौल्ये उद्दलीकृतबन्धने ॥ १०६९ ॥
वदनाभ्यां सह स्यातां कुर्याद्रन्ध्राणि षट् तयोः ।
बद्धरज्जुनिवेशार्थं पुरोभागेऽर्गलात्रयम् ॥ १०७० ॥
कलशाकलितद्वयन्तं पश्चाद्भागेऽर्गलाद्वयम् ।
बन्धसूत्रान्तरे मध्ये भवेदुदरपट्टिका ॥ १०७१ ॥
अङ्गुलत्रयविस्तारा श्लक्ष्णा हृदयहारिणी ।
द्वात्रिंशत्तन्तुसंजातरज्ज्वा पक्षद्वयं दृढम् ॥ १०७२ ॥

(क०) अथ मार्दलिकबृन्दं लक्षयति—**तद्वृन्दमिति** । तेषां मार्दलिकानां वृन्दं समाजः ॥ १०६७ ॥

इति मार्दलिकबृन्दम्

(सु०) मार्दलिकबृन्दं लक्षयति— तद्बृन्दमिति । द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिर्वा मृदङ्गधारकैः बृन्दं भवति । तैश्च प्राधान्यात् पूर्वलक्षितो मुखर्यनुसर्तव्यः ॥ १०६७ ॥

इति मार्दलिकबृन्दम्

(क०) अथ हुडुक्कां लक्षयति—**या हस्तसंमितेत्यादि** । **मझेंकारा**विति । अत्र हुडुक्कायां मकारझेंकारौ पाटहेभ्यो वर्णेभ्योऽधिकावुक्तौ ।

बद्ध्वा तत्रोत्कक्षकौ च विधाय स्कन्धपट्टिकाम् ।
तयोर्द्विगुणतां न्यस्येदङ्गुलार्धार्धसंमितम् ॥ १०७३ ॥
छिद्रं यस्याश्चतुर्थांशे नादोद्बोधविधायकम् ।
हुडुक्का सा बुधैः प्रोक्ता तस्याश्च स्कन्धपट्टिकाम् ॥ १०७४ ॥
न्यस्य स्कन्धे दक्षिणेन पाणिना वादनं भवेत् ।
उदरे पट्टिका प्रोक्ता तस्यां वामं निवेशयेत् ॥ १०७५ ॥
देवता मातरः सप्त शार्ङ्गदेवेन कीर्तिताः ।
कुर्वीत पाटहान्वर्णानिह देंकारवर्जितान् ॥ १०७६ ॥
अत्रान्यैरधिकावुक्तौ मझेंकारौ मनीषिभिः ।
लक्ष्यज्ञास्त्वावजं प्राहुरिमां स्कन्धावजं तथा ॥ १०७७ ॥

इति हुडुक्कालक्षणम्

पाटहैर्वर्णैः सह मकारझेंकारौ प्रयोक्तव्यावित्यर्थः । इमां हुडुक्कां लक्ष्यज्ञा आवजं तथा स्कन्धावजं चैवं संज्ञाद्वयमपरमाहुः ॥ १०६८–१०७७ ॥

इति हुडुक्कालक्षणम्

(सु०) हुडुक्कां लक्षयति—या हस्तेति । दीर्घत्वे हस्तप्रमाणे, परिधौ वर्तुलप्रमाणे अष्टाविंशत्यङ्गुलः, पिण्डे एकाङ्गुलः, तस्याः द्वे मुखे सप्ताङ्गुलः, मुखयोः मण्डल्यौ वल्लीमध्यौ चर्मरचिते एकादशाङ्गुलमिते, सचतुर्थांशाङ्गुलः स्थौल्ये, पूर्वोक्तया उदल्या बद्धमुखेन सह स्यातां भवेताम् । तयोः मण्डल्योः बन्धनरज्जुप्रवेशाय षड् रन्ध्राणि कार्याणि । पूर्वभागे च तिस्रोऽर्गला कलशे कलिता आदिरन्तश्च यासां तथाविधा, पश्चाद्भागे तु द्वे अर्गले बन्धे, बन्धसूत्रयोः मध्ये उदरपट्टिका भवेत् । अङ्गुलत्रयविस्तारा श्लक्ष्णा मसृणा हृदयहारिणी द्वात्रिंशत्तन्तुभिः संजातारज्जुः, तया पक्षद्वयं दृढं बध्वा, तत्र प्रोक्तावस्था ऊर्ध्वकक्षा यस्याः, तथाविधां स्कन्धपट्टिकां कृत्वा, तयोः; रन्ध्रयोः,

बीजवृक्षोद्भवा पिण्डेऽङ्गुलतुर्यांशसंमिता ।
एकविंशत्यङ्गुला स्याद्दैर्घ्ये हस्तमिताथवा ॥ १०७८ ॥
परिधौ दधते मानं या चत्वारिंशदङ्गुलम् ।
चतुर्दशाङ्गुले वक्त्रे केषांचिद् द्वादशाङ्गुले ॥ १०७९ ॥
मण्डल्यौ लोहजे सूत्रवेष्टिते चर्मबन्धने ।
परिधौ संमिते ते च द्वाचत्वारिंशताङ्गुलैः ॥ १०८० ॥
तिस्रस्तिस्रस्तथा तन्त्रीर्मुखयोर्वलयद्वयम् ।
दधते कवलव्याप्तं चतुर्दशभिरन्वितम् ॥ १०८१ ॥
रन्ध्रैस्तेष्वेकान्तरेषु विम्रिकास्तावतीः क्षिपेत् ।
द्वाभ्यां द्वाभ्यां विम्रिकाभ्यां बन्धो मत्स्याकृतिर्भवेत् ॥१०८२॥
यस्यास्तां करटामाहुः प्रान्तयोः प्रान्तबद्धया ।
कच्छया स्कन्धदेशे तां कण्ठ्यां वा वादने वहेत् ॥ १०८३ ॥
चर्चिका देवता चास्यां पाटास्तु करटेत्यमी ।
वादनं कुडुपाभ्यां तु शार्ङ्गदेवेन कीर्तितम् ॥ १०८४ ॥
तिरिकितिरिकिरीति प्रायः पाटद्वयं मतम् ।

इति करटालक्षणम्

न्यस्येत् । अङ्गुलचतुर्थांशमितं छिद्रं यस्याः, चतुर्थांशे नादोद्बोधविधायकं स्यात् । तस्या वादनप्रकारमाह—तस्या इति । वर्णानाह—कुर्वीतेति । देंकारं विना पटहोक्तान् वर्णान् कुर्यात् । अन्यैः मनीषिभिः मकारझेंकारावधिकावुक्तौ । इयं हुडुक्का लोके आवजं स्कन्धावजमिति च कथ्यते ॥ १०६८–१०७७ ॥

इति हुडुक्कालक्षणम्

(क०) अथ करटां लक्षयति—**बीजवृक्षोद्भवेत्यादि** । **पाटास्तु करटेत्यमी** ; करटेति वर्णसमुदाय एकः । तिरिकि तिरिकिरीति द्वितीयः ।

घनः श्लक्ष्णः सुपक्वश्च स्तोकवक्त्रो महोदरः ॥ १०८५ ॥
पाणिभ्यां वाद्यते तज्ज्ञैश्चर्मनद्धाननो घटः ।
कथिताः पाटवर्णा ये मर्दले ते घटे मताः ॥ १०८६ ॥

इति घटलक्षणम्

प्राय इति प्राचुर्येणेत्यर्थः । सामान्येन तु पटहादिकूटपाटा यथोचितं द्रष्टव्याः ॥ १०७८–१०८४- ॥

इति करटालक्षणम्

(सु०) करटालक्षणमाह—बीजेति । बीजकोऽसनवृक्षः, तस्मात् जाते पिण्डे अङ्गुलचतुर्थांशेन मिता दीर्घत्वे, एकविंशत्यङ्गुला परिधौ, वर्तुलप्रमाणे चत्वारिंशदङ्गुला, तस्याश्च द्वे मुखे चतुर्दशाङ्गुले कार्ये इति । मण्डल्यौ च लोहमय्यौ सूत्रेण वेष्टिते चर्मणावबद्धे परिधौ द्वाचत्वारिंशदङ्गुले कार्ये । तिस्र इति । मुखयोः चतुर्दशभी रन्ध्रैः युक्तं कवलेन व्याप्तं वलयद्वयं दधाना तिस्रस्तिस्रः तन्त्रीष्वेकान्तरेषु रन्ध्रेषु क्षिपेत् । तावतीर्विघ्निका कर्पराश्च निक्षिपेत् । द्वाभ्यां विघ्निकाभ्यां मत्स्याकारं बन्धनं क्रियते यस्यां, तां करटा-मित्याहुः । प्रान्तप्रदेशयोः प्रान्तया बद्धया स्कन्धप्रदेशे च कच्छया कक्ष्यां वा वादनसमये करटां वहेत् । करटेति त्रयो वर्णाः पाटाः, कुडुपाभ्यां; कोणद्वयेन वादनं कार्यम् ॥ १०७८–१०८४- ॥

इति करटालक्षणम्

(क०) अथ घट-घडस-ढवस-ढक्का-कुडुक्का-कुडुवा-रुञ्जा-डमरुक-डक्का-मण्डिडक्का-डक्कुली-सेल्लुका-झल्लरी-भाण-त्रिवली-दुन्दुभि-भेरी-निःसा-ण-तुम्बकीनां लक्षणानि ग्रन्थत एव सुबोधानि ॥ -१०८५–११५६ ॥

इति घटादिलक्षणम्

(सु०) घटं लक्षयति—घन इति । घनः अन्तःसारः, श्लक्ष्णो मसृणः, सुपक्वः सम्यक्पाकवान्, स्तोकवक्त्रः अल्पमुखः, महोदरः स्थूलोदरः, चर्मनद्धाननः

हुडुक्कयैव घडसो व्याख्यातः किंतु मण्डली ।
दक्षिणस्योद्दलीबद्धा वामा रज्ज्वा नियन्त्रिता ॥ १०८७ ॥
औदर्यां पट्टिकायां च वामोऽत्र न निवेश्यते ।
गोंकारबहुलं चामुं वादयेदिति तद्विदः ॥ १०८८ ॥
अङ्गुष्ठमध्यमाङ्गुल्यौ मदनाक्ताग्रभागतः ।
दक्षिणेन करेणास्ये घर्षणाद्गोंकृतिर्भवेत् ॥ १०८९ ॥
घातोऽङ्गुलीभिर्वामस्य वामाङ्गुष्ठेन पीडनम् ।

इति घडसलक्षणम्

स्याद्धस्तदैर्घ्यः परिधौ सनवत्रिंशदङ्गुलः ॥ १०९० ॥
द्वादशाङ्गुलके वक्त्रे वल्लीवलयसंयुते ।

चर्मणा आच्छादितमुखश्च यत्र करद्वयेन वाद्यते स घटः । मर्दले ये कथिताः पाटवर्णाः ते सर्वेऽप्यस्मिन् घटे ज्ञातव्याः ॥ -१०७९–१०८६ ॥

इति घटलक्षणम्

(सु०) घडसं लक्षयति—हुडुक्कयैवेति । हुडुक्कालक्षणमेव घडसस्य लक्षणं, तर्हि कथं पृथङ्निर्देश इत्याह—किंत्विति । अयं विशेषः—दक्षिणस्य स्थिता मण्डली अस्य घडसस्य उद्दल्या बध्यते । वामामण्डली तु तर्जन्या नियम्यते । औदर्यामुदरसंबन्धिन्यां पट्टिकायां वामहस्तस्य निवेशो नास्ति । गोंकारस्य प्राचुर्यं यस्मिन्; एवंविधं सममङ्गुल्योः मध्वोच्छिष्टलिप्तेन अग्रभागेन वादयेत् । दक्षिणेन अस्य घर्षणात् मुखघर्षणात् गोंकार उत्पद्यते । एतस्य च वामवादने वामहस्तस्याङ्गुलीभिः घातस्यैवाङ्गुष्ठेन पीडनमिति ॥ १०८७–१०८९- ॥

इति घडसलक्षणम्

(सु०) ढवसं लक्षयति—स्यादिति । हस्तप्रमाणदैर्घ्यः परिधौ वर्तुल-

यो धत्ते सप्त सप्तापि रन्ध्राणि वलयद्वये ॥ १०९१ ॥
तथा कवलयोस्ताभ्यां तुण्डे वलयसंयुते ।
पिधाय गाढं बध्येते रन्ध्रविन्यस्तदोरकैः ॥ १०९२ ॥
यस्यासौ ढवसः प्रोक्तः शार्ङ्गदेवेन सूरिणा ।
स्कन्धे निक्षिप्य कच्छान्तं वामहस्तेन वादयेत् ॥ १०९३ ॥
वामास्ये दक्षिणस्थेन कुडुपेन तु दक्षिणे ।
ढंकारपाटवर्णैश्च रूढोऽयं ढवसो जने ॥ १०९४ ॥

इति ढवसलक्षणम्

व्याख्याता ढवसेनैव ढक्का किंतु मुखद्वयम् ।
त्रयोदशाङ्गुलं तस्या धृत्वा तां वामपाणिना ॥ १०९५ ॥
तज्ज्ञो दक्षिणहस्तस्थकोणघातेन वादयेत् ।
ढंकारः पाटवर्णाः स्युर्निःशङ्केनेति कीर्तितम् ॥ १०९६ ॥

इति ढक्कालक्षणम्

प्रमाणेन च सहितः सनवत्रिंशदङ्गुलः एकोनचत्वारिंशदङ्गुल इत्यर्थः । यश्च वल्लीवलयसंयुते द्वादशाङ्गुलप्रमाणे द्वे मुखे धत्ते, वलयद्वये च सप्त सप्त रन्ध्राणि धत्त इति । यस्य च वलयः तुण्डे मुखे वलयेन संयुक्ते ताभ्यां वलयाभ्यामाच्छाद्य रन्ध्रविन्यस्तैः दोरिकैः यस्य गाढं बध्येते, असौ ढवस इति । स्कन्ध इति । स्कन्धे कच्छान्तं प्रान्तं निक्षिप्य, वामहस्तेन वादयेत् वामास्ये, दक्षिणास्ये तु दक्षिणहस्तस्थेन कोणेनेति ॥ -१०९०–१०९४ ॥

इति ढवसलक्षणम्

(सु०) ढक्कां लक्षयति—व्याख्यातेति । ढवसोक्तलक्षणेनैव ढक्का व्याख्याता । अयं तु विशेषः—मुखद्वयं त्रयोदशाङ्गुलमिति ॥ १०९५–१०९६ ॥

इति ढक्कालक्षणम्

हुडुक्कैवार्गला हीना कुडुक्का किंतु वादनम् ।
अस्याः करेण कोणेन क्षेत्रपालस्तु देवता ॥ १०९७ ॥

इति कुडुक्कालक्षणम्

बीजदारुमयी सप्ताङ्गुलगर्भमुखद्वया ।
एकविंशत्यङ्गुला च यस्या दैर्घ्ये समाकृतिः ॥ १०९८ ॥
संहताग्नित्रयाकारत्र्यङ्गुलस्थूलतायुते ।
वृत्ते नवाङ्गुले गर्भे वलये वल्लिनिर्मिते ॥ १०९९ ॥
सप्तसप्तच्छिद्रयुते यस्याः स्यातां मुखद्वये ।
कवलाभ्यां पिनह्येते मुखे च वलयान्विते ॥ ११०० ॥
सरन्ध्रे कवले रन्ध्रन्यस्ततन्त्रीसुयन्त्रिते ।
कुडुवा सा हुडुक्कोक्तवर्णात्रैंकारभूयसी ॥ ११०१ ॥
कोणाभ्यां मदनाक्ताभ्यां वाद्यते त्यक्तझेंकृतिः ।

इति कुडुवालक्षणम्

(सु०) कुडुक्कां लक्षयति—कुडुक्केति । पूर्वोक्तहुडुक्कैव अर्गला हीना कुडुक्का । किंतु करेण कोणेन वादनमिति विशेषः ॥ १०९७ ॥

इति कुडुक्कालक्षणम्

(सु०) कुडुवां लक्षयति—बीजेति । बीजकवृक्षकृता लोहादिधातुमयी वा सप्ताङ्गुलो गर्भो मुखद्वयं यस्याः, एकविंशत्यङ्गुलदीर्घा समानाकारा संहतमेवोत्थापितं यदग्नित्रयं तद्वत् त्रिकोण आकारो यस्याः । यस्याश्च मुखद्वये वर्तुले गर्भगर्ते नवाङ्गुले वलयीकृते सप्तसप्तरन्ध्रे द्वे वलये स्याताम् । मुखद्वयेति । मुखद्वये कवलाभ्यामिति द्विमुखे कवलाभ्यामपि पिनह्येते आच्छाद्येते । मुखे च वलयान्विते कार्ये, सरन्ध्रे रन्ध्रसहिते, रन्ध्रन्यस्तया तन्त्र्या सम्यक् नियन्त्रिते

अष्टादशाङ्गुला दैर्घ्ये दृढा रुञ्जा समाकृतिः ॥ ११०२ ॥
एकादशाङ्गुले तस्या वदने कुण्डलीयुते ।
नद्धव्ये चर्मणा वामवक्त्रान्तःकुण्डलीद्वयम् ॥ ११०३ ॥
तत्रैका वक्त्रमात्रा स्यादपरा चतुरङ्गुला ।
कुण्डल्योरन्तराले स्यान्नलिका स्नायुनिर्मिता ॥ ११०४ ॥
सैकच्छिद्रं वामवक्त्रं सूत्रतन्त्वञ्चनीयुतम् ।
पूर्ववद्विम्रिकाः कार्या वक्त्रयोः सप्त सप्त च ॥ ११०५ ॥
पादोनहस्तमात्रां च नागपाशवतीं दृढाम् ।
कच्छां स्कन्धे निवेश्यास्या वादनं वेदितं बुधैः ॥ ११०६ ॥
रुंकारजननाद्रुञ्जा सा भवेद्भृङ्गिदैवता ।
मतङ्गोक्तास्त्विमे वर्णाः कतदा वनमा रवौ ॥ ११०७ ॥
उक्तास्त्वन्यैरिमे वर्णाः करगा घटनाः खहौ ।
विम्रिका वाद्यशास्त्रेऽस्मिन्कर्पराः परिकीर्तिताः ॥ ११०८ ॥

इति रुञ्जालक्षणम्

द्वे कवले यस्यां सा कुडुवा ; हुडुक्कोक्त एव वर्णो यस्यां, मधूच्छिष्टकोणद्वयेन वाद्यते । झेंकारो नास्ति ॥ १०९८–११०१- ॥

इति कुडुवालक्षणम्

(सु०) रुञ्जां लक्षयति—अष्टादशेति । अष्टादशाङ्गुलदीर्घा रुञ्जा, सा समानाकृतिः, तस्या कुण्डलीयुते द्वे वदने एकादशाङ्गुला च चर्मणा नद्धव्ये बन्धयितव्ये । वाममुखस्य आस्यमध्ये कुण्डलीद्वयं कर्तव्यम् । तत्र कुण्डल्योर्मध्ये एका वक्त्रप्रमाणा, अपरा तु चतुरङ्गुलप्रमाणा च, स्नायुनिर्मिता नलिका स्थाप्या । वाममुखमेकच्छिद्रसंयुतं सूत्रतन्तुनाञ्चनवल्या वाद्यं बध्वा, प्रान्ते

वितस्तिमात्रदैर्घ्यः स्यादष्टाङ्गुलमुखद्वयः ।
यो यस्य मण्डलीयुक्ते मुखे बद्धे च चर्मणा ॥ ११०९ ॥
त्रिवलीवत्क्षाममध्यो निबद्धः सूत्रदोरकैः ।
मध्ये च गाढतां नीतावञ्चन्यौ वादनाय च ॥ १११० ॥
भवेतां प्रान्तसंलग्नसमृन्मदनगोलकैः ।
असौ डमरुको मध्ये धृत्वा हस्तद्वयेन च ॥ ११११ ॥
डघवर्णो वादनीयः प्रोक्तो निःशङ्कसूरिणा ।
अन्यैः कखरटा वर्णाः प्रोक्ता डमरुकेऽधिकाः ॥ १११२ ॥

इति डमरुकलक्षणम्

कठिनया वादनरज्ज्वा संयुतं भवेत् । पूर्वप्रकारेण विघ्निकाः कर्पराः प्रतिमुखं सप्त सप्त कर्तव्याः । अस्या वादनप्रकारमाह—पादोनेति । चतुर्थांशोनहस्तप्रमाणां कच्छां चिपिटरज्जुं स्कन्धे निवेश्य वादनं कर्तव्यम् । इयं च रुंशब्दमुत्पादयति तस्मात् रुञ्जेत्युच्यते । मतङ्गेन कतदवनमरवा वर्णा उक्ताः । अन्यैः करगघटनखहा उक्ताः । अस्मिंश्च वाद्यशास्त्रे विघ्निकाशब्देन कर्परा उच्यन्ते ॥ -११०२-११०८ ॥

इति रुञ्जालक्षणम्

(सु०) डमरुकं लक्षयति—वितस्तिरिति । वितस्तिप्रमाणदैर्घ्ये, अष्टाङ्गुलप्रमाणमुखद्वयं च, यस्य मुखद्वयं चर्मणा युक्तं मण्डलीयुक्तं च भवेत्, वक्ष्यमाणत्रिवलीवत् क्षामः कृशो मध्यप्रदेशो यस्य, मध्ये; मध्यप्रदेशे, गाढैः दोरकैरुपनिबद्धः द्वे अञ्चन्यौ वादनीयस्य प्रान्ते संलग्नः समृन्मृदा सहितः मदनस्य सिक्थकस्य गोलको ययोः स डमरुकः । मध्ये हस्तद्वयेन धृत्वा डघवर्णयुतो वादनीयः । अन्यैः कखरटा वर्णा अधिकाः प्रोक्ताः ॥ ११०९-१११२ ॥

इति डमरुकलक्षणम्

वितस्तिमात्रं दैर्घ्यं स्यान्मध्यः किंचित्कृशो भवेत् ।
मुखे त्वष्टाङ्गुलैः पिण्डोऽर्धाङ्गुलस्तन्त्रिकाद्वयम् ॥ १११३ ॥
मुखे मुखे शङ्कवश्च चत्वारस्ताम्रनिर्मिताः ।
तेषामधो द्वावूर्ध्वं द्वौ तन्त्रीबन्धनसिद्धये ॥ १११४ ॥
तन्त्र्योस्तृणशलाकां च निदध्याद्ध्वनिपुष्टये ।
अन्यल्लक्ष्म हुडुक्कावद्यस्याः पाटाक्षराण्यपि ॥ १११५ ॥
स्याद्दशाङ्गुलदैर्घ्येण कुडुपेन तु वादनम् ।
निःशङ्कशार्ङ्गदेवेन डक्का सा परिकीर्तिता ॥ १११६ ॥
अन्येऽस्या वादनं प्राहुः करेण कुडुपेन च ।
हस्तघातेन डंकारो वादने कुडुपेन तु ॥ १११७ ॥
घटस्ततो डगिश्चेति मुखान्पाटान्वदन्त्यमी ।
नगौ खकरटा वर्णा मुख्याः प्रोक्ताः परैरिह ॥ १११८ ॥
अस्यां च सूरयः प्राहुर्देवतां विन्ध्यवासिनीम् ।
अङ्गुलोना मध्यमा सा द्व्यङ्गुलोना कनीयसी ॥ १११९ ॥

इति डक्कालक्षणम्

(सु०) डक्कां लक्षयति—वितस्तिमात्रमिति । दैर्घ्यं वितस्तिप्रमाणम्, मध्यः किंचित् कृशः क्षामः, अष्टाङ्गुलप्रमाणं मुखद्वयम्, द्वे तन्त्र्यौ, मुखे मुखे; प्रतिमुखम्, चत्वारः ताम्रनिर्मिताः शङ्कवः, तेषां शङ्कूनामधःप्रदेशे द्वौ, ऊर्ध्वे च द्वौ तन्त्रीबन्धनार्थं, तन्त्रीद्वयं नादवृद्ध्यर्थं तृणशलाका क्षेप्तव्या, अन्यत् लक्ष्म कुडुक्कावत् । कुडुपेन च वादनं यस्याः, सा डक्का । केचित् करेण कोणेन वादनमाहुः । करेण घाते क्रियमाणे ऱंशब्द उत्पद्यते । कोणेन तु घटादयः, अमून् पाटमुखान् वदन्ति । अन्यैः नगखकरटा वर्णा इह मुख्या इति वदन्ति । अस्यां डक्कायां विन्ध्यवासिनीं देवतामाहुः । पूर्वोक्तप्रमाणा डक्का उत्तमा, अङ्गुलन्यूना मध्यमा, द्व्यङ्गुलन्यूना कनिष्ठेति ॥ १११३–१११९ ॥

इति डक्कालक्षणम्

डक्कैव मण्डिडक्का स्यात्किं त्वस्याः षोडशाङ्गुलम् ।
दैर्घ्यमष्टाङ्गुलौ गर्भौ स्यातां वदनयोर्द्वयोः ॥ ११२० ॥
षोडशाङ्गुलको मध्यपरिधिर्नात्र चार्गला ।
न च कच्छोत्कक्षकस्तु मध्ये स्यादश्वनीद्वयम् ॥ ११२१ ॥
उत्कक्षं चाश्वनीद्वन्द्वं वामाङ्गुष्ठाङ्गुलित्रयात् ।
धृत्वा संपीड्य तर्जन्या मण्डलीप्रान्तमाननम् ॥ ११२२ ॥
अस्या दक्षिणजानुस्थं हन्याद्दक्षिणपाणिना ।
उत्कक्षं मणिबन्धोर्ध्वे यद्वान्यस्याश्वनीद्वयम् ॥ ११२३ ॥
कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैः संयुज्यापीड्य मण्डलीम् ।
तर्जन्या मध्यया वाथ हस्तेनान्येन वादयेत् ११२४ ॥
वदन्ति वादनं तस्याः करेण कुडुपेन वा ॥ ।
चर्यागाने च पूजायां शक्तेः सा विनियुज्यते ॥ ११२५ ॥

इति मण्डिडक्कालक्षणम्

(सु०) मण्डिडक्कां लक्षयति—डक्कैवेति । पूर्वोक्तलक्षणा डक्कैव मण्डिडक्का भवति । अयं तु विशेषः—दैर्घ्यं षोडशाङ्गुलं वदनद्वये, गर्भद्वयमष्टाङ्गुलम्, मध्यपरिधिः षोडशाङ्गुलः, अर्गलाश्च न सन्ति, न च कच्छा, मध्ये तु पुनः ऊर्ध्वकक्षमश्वनीद्वयं स्यात्, एवंविधमश्वनीद्वयं वामाङ्गुष्ठेन अङ्गुलीत्रयेण च धृत्वा, अस्या आननं दक्षिणजानुनि स्थितं दक्षिणहस्तेन घातयेत् । वादने प्रकारान्तरमाह—उत्कक्षमिति । ऊर्ध्वकक्षमश्वनद्वयं मणिबन्धे ऊर्ध्वप्रदेशे निक्षिप्य, कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैः संयोज्य, तर्जनीमध्यमाभ्यां मण्डलीं पीडयित्वा, अन्यहस्तेन वादयेत् । प्रबन्धाध्यायोक्तचच्चरीगाने, शक्तेः पूजायां च सा विनियुज्यते ॥ ११२०–११२५ ॥

इति मण्डिडक्कालक्षणम्

कांस्याद्गोश्रृङ्गतो दन्तिदन्ताद्वा डक्कुली भवेत् ।
दैर्घ्ये पञ्चाङ्गुला वक्त्रे तस्याश्च चतुरङ्गुले ११२६ ॥
मेषपार्युदलीबद्धे स्वस्वचक्रसमन्विते ।
चक्रे च कांस्यजे ताम्रमये वा लोहजे पृथक् ॥ ११२७ ॥
पञ्चरन्ध्रे तथोद्दल्यौ रन्ध्रविन्यस्तदोरकैः ।
सौत्रैर्गाढं निबध्येते मध्ये सूत्रेण वेष्टितम् ॥ ११२८ ॥
नातिश्लथं नातिगाढं मध्यं सूत्रे त्वनामिकाम् ।
निधाय मध्यतर्जन्यौ विवृते चक्रसंयुते ॥ ११२९ ॥
कृत्वाङ्गुष्ठं त्वन्यचक्रे न्यस्याथ मदनाञ्चिताम् ।
विधायाञ्चनिकामेकां तां दुंदुमिति वादयेत् ॥ ११३० ॥
तुंतुमित्यपरे प्राहुः पाटा मर्दलसंभवाः ।
यथासंभवमेतस्यां शार्ङ्गदेवेन कीर्तिताः ॥ ११३१ ॥

इति डक्कुलीलक्षणम्

(सु०) डक्कुलीं लक्षयति—कांस्यादिति । कांस्येन गोश्रृङ्गेण हस्तिदन्तेन वा डक्कुली कार्या । तस्या दैर्घ्यं पञ्चाङ्गुलम्, मुखद्वयं चतुरङ्गुलम् । मेषस्य अजस्य वा पारिका कृत्तिः, तया निर्मितया उद्दल्या बद्धे मुखद्वये चक्रसमन्विते, चक्रद्वयं कांस्येन ताम्रेण लौहेन वा पञ्चरन्ध्रसंयुक्तं कार्यम् । तथा द्वे उद्दल्यौ छिद्रे न्यस्ते, सौत्रैः ; सूत्रकृतैः दोरकैः गाढं बन्धनीयम् । वादनप्रकारमाह—मध्य इति । अन्तःसूत्रेण वेष्टितमतिगाढमतिश्लथत्वहीनम्, अनामिकाम्, मध्यसूत्रेषु निधाय मध्यमातर्जन्यौ द्वे अङ्गुल्यौ विवृते असंयुक्ते कृत्वा, अङ्गुष्ठमन्यस्मिन्वक्त्रे न्यस्य स्थापयित्वा, मदनाञ्चितां ; सिक्थकेन अञ्चितां लिप्तामेकामञ्चनिकां कृत्वा, ताम् ; उद्दलीं दुंदुमिति शब्देन वादयेत् । अपरे तुंतुमिति मर्दलसंभवाः पाटाः प्राहुः ॥ ११२६–११३१ ॥

इति डक्कुलीलक्षणम्

षड्विंशत्यङ्गुला दैर्घ्ये परिधौ त्रिंशदङ्गुला ।
समकाया सेल्लुका स्याद्बीजकाष्ठेन निर्मिता ॥ ११३२ ॥
दशाङ्गुले मुखे तस्याः परैस्त्वेकादशाङ्गुले ।
उक्ते न बन्धनोद्दल्यौ ताभ्यामेकाङ्गुलाधिके ॥ ११३३ ॥
वल्लीजं तर्जनीस्थौल्यं मुखयोर्वलयद्वयम् ।
सरन्ध्रषट्कं रन्ध्रस्थरज्जुभिर्गाढयन्त्रितम् ॥ ११३४ ॥
एकाङ्गुलाधिकं तच्च वक्त्राभ्यां वदनं पुनः ।
तन्त्रिकागर्भितं वामं वामहस्तेन वादयेत ॥ ११३५ ॥
मुखं दक्षिणपाणिस्थकुडुपेन तु दक्षिणम् ।
मुखे वामे तु झेंकारो धिंकारो दक्षिणे मुखे ॥ ११३६ ॥

इति सेल्लुकालक्षणम्

पलैः स्यात्पञ्चविंशत्या दैर्घ्ये तु द्वादशाङ्गुला ।
अष्टादशाङ्गुलमिता परिधौ समविग्रहा ॥ ११३७ ॥

(सु०) सेल्लुकां लक्षयति—षड्विंशतीति । दैर्घ्ये; षड्विंशत्यङ्गुला, परिधौ; वर्तुलप्रमाणौ त्रिंशदङ्गुला च, समानदेहा बीजकाष्ठेन असनकाष्ठेन निर्मिता सेल्लुका स्यात् । तस्या मुखद्वयं दशाङ्गुलम् । अन्यैराचार्यैः एकादशाङ्गुलमित्युक्तम् । बन्धनमुद्दली च ताभ्यां मुखाभ्यामेकेनाङ्गुलेनाधिके, वलयद्वयं वल्लीयुतं मुखयोः स्थाप्य रन्ध्रषट्केण युक्तं, रन्ध्रस्थिताभी रज्जुभिर्गाढं बद्धाभ्यां वक्त्राभ्याम् एकेनाङ्गुलेनाधिकमिति वलयद्वयं विशेषणम् । तन्त्रिकागर्भितं मुखं वामहस्तेन वादयेत् । दक्षिणहस्तस्थकोणेन दक्षिणं मुखं वादयेत् । वामे मुखे झेंकारः, दक्षिणे मुखे तु धिंकार उत्पद्यते ॥ ११३२–११३६ ॥

इति सेल्लुकालक्षणम्

(सु०) झल्लरीं लक्षयति—पलैरिति । पलैः पञ्चविंशतिप्रमाणा, दैर्घ्ये

ससूत्रकटकं रन्ध्रद्वयं कण्ठे च बिभ्रती ।
चर्मणानद्धवदना झल्लरी परिकीर्तिता ॥ ११३८ ॥
वामहस्तधृता सा च वाद्या दक्षिणपाणिना ।

इति झल्लरीलक्षणम्

स्यात्तदर्धपलो भाणः परिधौ द्वादशाङ्गुलः ॥ ११३९ ॥
अन्यत्तु झल्लरीलक्ष्म तस्य श्रीशार्ङ्गिणोदितम् ।

इति भाणलक्षणम्

सप्ताङ्गुलमुखद्वन्द्वात्त्रिवली हस्तदैर्घ्यभाक् ॥ ११४० ॥
मुष्टिग्राह्यश्च मध्योऽस्या वदने कवलावृते ।
कवले लोहमण्डल्यौ सप्तरन्ध्रे पृथक्पृथक् ॥ ११४१ ॥
रन्ध्रन्यस्तैर्गुणैर्बद्धो मध्ये गाढं च वेष्टनम् ।
सूत्ररज्ज्वा हस्तमात्रा कच्छा स्कन्धावलम्बिनी ॥ ११४२ ॥

द्वादशाङ्गुला, परिधौ अष्टादशाङ्गुलमिता, समविग्रहवती सूत्रकटकयुक्तं कण्ठे रन्ध्रद्वयं दधाना चर्मणा आच्छादितमुखी झल्लरी स्यात् । सा वामहस्तेन धृत्वा दक्षिणपाणिना वादनीया ॥ ११३७–११३८- ॥

इति झल्लरी

(सु०) भाणं लक्षयति—स्यादिति । तदर्धपलः; सार्धद्वादशपलपरिमितः । परिधौ ; द्वादशाङ्गुलः । अन्यत्तु लक्ष्म झल्लरीवत् ॥ -११३९–११३९- ॥

इति भाणलक्षणम्

(सु०) त्रिवलीं लक्षयति—सप्ताङ्गुलेति । सप्ताङ्गुले द्वे मुखे हस्तौ दैर्घ्यम् । एवंविधा त्रिवली भवति । अस्याः त्रिवल्या मध्यो मुष्टिग्राह्यः, वदने चर्मनद्धे मुखे कवलेनावृते कार्ये सप्तरन्ध्रे, लोमहमण्डल्यौ कवले इत्युच्येते ।

वादनं करयुग्मेन शार्ङ्गदेवेन कीर्तितम् ।
तदांदोंदेति वर्णाः स्युस्त्रिपुरा चात्र देवता ॥ ११४३ ॥
एकादशाङ्गुलमुखी विंशत्यङ्गुलदैर्घ्यभाक् ।
मुखार्धमानमध्यासौ मध्ये चाश्वनिकायुता ॥ ११४४ ॥
तदर्धवर्णसंयुक्ता त्रिकुल्या चोच्यते बुधैः ।

इति त्रिवलीलक्षणम्

आम्रद्रुमसमुद्भूतो महागात्रो महाध्वनिः ॥ ११४५ ॥
कांस्यभाजनसंभारगर्भो वलयवर्जितः ।
चर्मनद्धाननो बद्धो वध्रैर्गाढं समन्ततः ॥ ११४६ ॥
दृढचार्मेण कोणेन वाद्यो वर्णेन दुन्दुभिः ।
मेघनिर्घोषगम्भीरघोंकारस्यात्र मुख्यता ॥ ११४७ ॥
मङ्गले विजये चैव वाद्यते देवतालये ।

इति दुन्दुभिलक्षणम्

रन्ध्रैर्न्यस्तैर्गुणैः मध्यभागे वेष्टनं कार्म्। सूत्ररज्जुना कृतहस्तप्रमाणा स्कन्धावलम्बिनी कच्छा कार्या, करद्वयेन च वादनम्। तदांदोंदे इत्यादयो वर्णाः। अत्र देवता च त्रिपुरा। अस्यास्त्रिवल्याः लक्षणविशेषेण नामान्तरमाह—एकादशेति। एकादशाङ्गुलं मुखं यस्याः। विंशत्यङ्गुलदीर्घा मुखस्य, अर्धमानं सार्धपञ्चाङ्गुलं तावत्प्रमाणं मध्यो यस्याः, एवंविधलक्षणयुक्ता अश्वनिकया युता च त्रिवली वर्णसंयुक्तेत्याहुः। इयमेव त्रिकुल्येत्युच्यते॥-११४०—११४४-॥

इति त्रिवलीलक्षणम्

(सु०) दुन्दुभिं लक्षयति—आम्रेति। आम्रद्रुमोद्भवः स्थूलध्वनिः; स्थूलरवः; कांस्यभाजनानां समूहो गर्भे यस्य, वलयहीनः, चर्मणा आच्छादितमुखः, वध्रैः परितो बद्धः, दृढेन चर्मकृतेन कोणेन वर्णेन च दुन्दुभि-

वितस्तित्रयदैर्घ्या स्याद्भेरी ताम्रेण निर्मिता ॥ ११४८ ॥
चतुर्विंशत्यङ्गुले च वदने वलयान्विते ।
तस्याः सवलये चर्मच्छन्ने छिद्रसमन्विते ॥ ११४९ ॥
रज्ज्वा नियन्त्रिते गाढं मध्ये सूत्रेण बन्धनम् ।
दक्षिणस्थेन कोणेन वामहस्तेन ताडनात् ॥ ११५० ॥
उद्भटो भवति ध्वानो गम्भीरोऽरिभयंकरः ।
तंकारः पाटवर्णोऽस्यां मुख्यो निःशङ्ककीर्तितः ॥ ११५१ ॥

इति भेरीलक्षणम्

कांस्यजस्ताम्रजो लौहो वोत्तमो मध्यमोऽधमः ।
एकवक्त्रो महान्वक्त्रे स्वल्पोऽधोऽर्धयवाकृतिः ॥ ११५२ ॥
भृतगर्भः कांस्यपात्रभारैर्महिषचर्मणा ।
छन्नाननो बद्धचर्मा तद्रन्ध्रन्यस्तवध्रकैः ॥ ११५३ ॥

वादनीयः । अत्र मेघगर्जितगम्भीरध्वनिवत् धोंकारस्य मुख्यत्वम् । अयं दुन्दुभिः विजययात्रायां देवतालये मङ्गले च वाद्यते ॥ -११४६–११४७- ॥

इति दुन्दुभिलक्षणम्

(सु०) भेरीं लक्षयति—वितस्तिरिति । वितस्तित्रयमिता दीर्घा ताम्रेण निर्मिता भेरी वलयसंयुते मुखे यस्याः, चतुर्विंशत्यङ्गुले कार्ये । वलयद्वयं च चर्मणा आच्छादितं च्छिद्रसहितं रज्जुबद्धं कार्यम् । मध्ये च सूत्रेण बन्धनं कार्यम् । दक्षिणहस्तेन कोणेन वामहस्तेन च घातात् अरिभयंकरः गम्भीरः अत्युद्भटश्च ध्वानो भवति । अस्यां तंकारः पाटवर्णो मुख्यो भवति ॥ -११४८–११५१ ॥

इति भेरीलक्षणम्

(सु०) निःसाणं लक्षयति—कांस्यज इति । कांस्यजो निःसाण उत्तमः,

क्षिप्तोऽधो वध्रवलये निवेश्यावर्तितैर्मुहुः ।
द्विषद्वित्रासजननो निःसाणः शार्ङ्गिणोदितः ॥ ११५४ ॥
चार्मणेनास्य कोणेन सद्वितीयस्य वादनम् ।
दृढशब्देन भीरूणां भिनत्ति हृदयान्ययम् ॥ ११५५ ॥
स्यादस्माद्युद्धवीराणां रोमाञ्चोपचितं वपुः ।

इति निःसाणलक्षणम्

निःसाणवत्तुम्बकी स्यात्ततोऽल्पा गात्रनादयोः ॥ ११५६ ॥

इति तुम्बकीलक्षणम्

उक्तौ प्रकृतिदारूणामनुक्तौ वा विकल्पतः ।
ज्ञेयो दारववाद्यानां खदिरो रक्तचन्दनः ॥ ११५७ ॥

ताम्रजो मध्यमः, लोहजोऽधमः । एकमुखो महान् स्थूलः मुखे स्वल्पः, अधोऽर्धयवाकृतिः ; अर्धयवप्रमाणाकाराधोभागः । कांस्यपात्रसमूहैः पूर्वे मध्ये महिषचर्मणा आच्छादितमुखः, तस्य निःसाणस्य रन्ध्रे विन्यस्तैः चर्मवलये निवेश्य मुहुर्मुहुः आवर्तितैः द्विगुणितैः वध्रकैः बद्धं चर्म यस्य, स वैरिवित्रासकारी निःसाणः । सद्वितीयस्यास्य चर्मसंबन्धिना कोणेन वादनं दृढशब्देन यदा क्रियते तदायं निःसाणः भीरूणां हृदयानि भिनत्ति । अस्मात् युद्धवीराणां रोमाञ्चितं वपुश्च स्यात् ॥ ११९२–११९९- ॥

इति निःसाणलक्षणम्

(सु०) तुम्बकीं लक्षयति— निःसाणवदिति । निःसाणात् गात्रे नादे च किंचिदल्पा तुम्बकी स्यात् ॥ -१११६ ॥

इति तुम्बकीलक्षणम्

(क०) अथावनद्धवाद्यप्रकृतिभूतं दारुविशेषं तद्गुणांश्चाह— उक्ताविल्यादि । प्रकृतिदारूणामुक्ताविति । यत्र वाद्यस्य प्रकृतित्वेन

सर्वेषु स्युर्यथायोगं पाटाः पाटहमार्दलाः ।
नीरसोच्छ्रितभूर्जाताज्जीर्णाद्वाताहतात्तरोः ॥ ११५८ ॥
निर्भिद्योत्सारिते गर्भे शेषाद्वाद्यानि कारयेत् ।
पूर्वप्ररोहे छिन्नेऽन्यो यः प्ररोहः प्ररोहति ॥ ११५९ ॥
तदुद्भवद्रुमोद्भूतं वाद्यं सर्वं प्रशस्यते ।
गर्भस्योत्सारणं त्वेतद्वेणोरन्यत्र पादपे ॥ ११६० ॥
तरूणां जातयस्तिस्रः पित्तला वातला तथा ।
श्लेष्मला चेति तत्र स्यात्पित्तला नीरसक्षितौ ॥ ११६१ ॥
अत्यल्परसभूजाता वातला श्लेष्मला पुनः ।
जलाशयसमीपस्थरससंप्लुतभूमिजा ॥ ११६२ ॥
पित्तलात्युत्तमा जातिर्वातला त्वधमा भवेत् ।
श्लेष्मला वर्ज्यते शुष्के वृक्षेऽपि च्छेदनात्पुरा ॥ ११६३ ॥

इति काष्ठलक्षणम्

यथानुक्तं दारूणामुक्तिर्यथा पटहादौ खदिरादेः । **अनुक्तौवेति** । यथाभिधानं दारुविशेषाणामनभिधानं वा, यथा कुडुक्कादीनाम् । तत्रोभयत्रापि दारववाद्यानां दारुणा निर्मितानां पटहादीनां वाद्यानां प्रकृतित्वेनेति शेषः । खदिरो रक्तचन्दनेन विकल्पितो ज्ञेयः । खदिरो वा रक्तचन्दनो वा कर्तव्य इत्यर्थः । **सर्वेष्विति** । सर्वेषु तुडुक्कादिषु वाद्येषु । **पाटहमार्दलाः पाटा इति** । पाटहाः कखादयः षोडश । मार्दला अपि मतान्तरोक्तैः सह तद्धचादयः षोडश । **यथायोगं स्युरिति** । यैः पाटैर्यस्य वाद्यस्य स्फुटमनुकरणं भवति तत्र प्रयोज्या इत्यर्थः ॥ ११५७–११६३ ॥

इति काष्ठलक्षणम्

(सु०) वाद्यकाष्ठविशेषानाह—उक्ताविति । कारणभूतानां काष्ठाना-

कोमलत्वं व्रणग्रन्थिभेदान्दारुषु वर्जयेत् ।

इति काष्ठदोषाः

षाण्मासिकस्य वत्सस्य चर्म स्यात्पुटबन्धने ॥ ११६४ ॥

अन्ये द्विवत्सरस्याहुस्तन्न लक्ष्येषु दृश्यते ।

मुक्तावनुक्तौ वा विकल्पेन दारुरचितानां सर्वेषां खादिरो रक्तचन्दनो वा प्रकृतिर्ज्ञातव्या । यथायोगं, यथासंख्यः । एवं पटहसंबन्धिनो मर्दलसंबन्धिनश्च पाटाः । नीरसायाम्; अम्बुशून्यायाम्, उच्छ्रितभूजातायां, जीर्णात् पुराणात् सर्वदा पवनेन आन्दोलितात् तरोः निर्भिद्य छित्वा गर्भे उत्सारिते त्यक्ते सति शेषात् तस्मात् वाद्यानि कारयितव्यानि । पूर्वे इति । पूर्वस्मिन् प्ररोहे छिन्ने सति प्ररूढात् अन्यस्मात् प्ररोहात् जातं वाद्यं प्रशस्तम् । गर्भोत्सारणमिदं वेणुवाद्यं विना अन्यत्र ज्ञातव्यम् । तरुजातीः कथयति—तरूणामिति । तासां लक्षणमाह —तिस्रेति । तरूणां तिस्रो जातयः ; पित्तला, वातला, श्लेष्मला चेति । तत्र तिसृणां मध्ये नीरसभूमौ जाता पित्तला, अल्पतररसभूमौ जाता वातला, जलाशयसमीपस्थरससंप्लुतभूमौ जाता श्लेष्मला इति । तासु पित्तला अत्युत्तमा, वातला अधमा, श्लेष्मला तु वर्ज्या इति । छेदात्पूर्वं शुष्को वृक्षोऽपि वर्ज्य इति ॥ ११५७–११६३॥

इति काष्ठलक्षणम्

(क०) दारुदोषानाह—कोमलेत्यादि ॥ ११६३- ॥

इति काष्ठदोषाः

(सु०) काष्ठदोषानाह—कोमलत्वमिति । कोमलत्वं ; सुकुमारत्वम् । व्रणं छिद्रं, ग्रन्थिः शाखासंधिः, भेदो भिन्नत्वं, एते दोषा दारुषु वर्जनीयाः॥ ११६३-॥

इति काष्ठदोषाः

(क०) चर्मणो गुणानाह—षाण्मासिकस्येत्यादि ॥ -११६४–११६७ ॥

इति चर्मगुणाः

बद्धस्य वृषभस्यास्य चर्मणा वध्रकल्पना ॥ ११६५ ॥
कुन्देन्दुहिमसंकाशमाम्रपल्लवसंनिभम् ।
स्नायुमांसविहीनं च चर्म गोसंभवं च यत् ॥ ११६६ ॥
शीतोदके निशामेकां वासयित्वा समुद्धृतम् ।
वाद्यावनहनार्थं तद् ग्राह्यं श्रीशार्ङ्गिणोदितम् ॥ ११६७ ॥

इति चर्मगुणाः

मेदोदुष्टं जराक्रान्तं छिन्नं काकमुखाहतम् ।
अग्निधूमहतं जीर्णं न वाद्ये चर्म कर्मकृत् ॥ ११६८ ॥
गुणैर्भूरितरोदारैर्यस्य नद्धं जगत्त्रयम् ।
अवनद्धमिदं तेन शार्ङ्गदेवेन कीर्तितम् ॥ ११६९ ॥

इति चर्मदोषाः

इत्यवनद्धवाद्यप्रकरणम् ।

(सु०) चर्मगुणानाह— षाण्मासिकस्येति । षण्मासोत्पन्नस्य वत्सस्य तर्णकस्य चर्म पुटबन्धने स्यात् । अन्ये तु द्विवत्सरस्याहुः । तत् लक्ष्येषु न दृश्यते । पुटं वाद्यमुखं वृद्धवृषभस्य चर्मणा वध्रा कार्या । कुन्देति । कुन्दादिवत् उज्ज्वलं, माकन्दपल्लववत् आताम्रं वा स्नायुमांसाभ्यां विहीनं गोचर्म, तदेकस्यां निशायां शीतलोदके स्थापयित्वा, उद्धृतं सत् वाद्यपिधानार्थं ग्राह्यम् ॥ -११६४-११६७ ॥

इति चर्मगुणाः

(क०) चर्मदोषानाह— **मेदोदुष्टमित्यादि** । अथावनद्धवाद्यप्रकरणं निगमयितुमाह— **गुणैरित्यादि** ॥ ११६८-११६९ ॥

इति चर्मदोषाः

इत्यवनद्धवाद्यप्रकरणम् ।

अथ घनवाद्यम् —

कांस्यजे घनवाद्ये स्यात्कांस्यमग्नौ सुशोधितम् ।
कांस्यजो वर्तुलस्तालः सपादद्व्यङ्गुलाननः ॥ ११७० ॥
मध्योऽस्याङ्गुलविस्तारो निम्नो रन्ध्रं च मध्यगम् ।
पादोनगुञ्जामात्रं स्यात्पिण्डस्तु यवमात्रकः ॥ ११७१ ॥
सार्धाङ्गुलः स्यादुत्सेधः समाश्लक्ष्णशुभाकृतिः ।
कार्या तथा यथा नादो भवेच्छ्रुतिमनोहरः ॥ ११७२ ॥
नेत्रवस्त्राञ्चलाग्राणि रज्जूकृत्य निवेशयेत् ।
रन्ध्रेऽग्राणामनिर्गत्यै ग्रन्थिं च रचयेद् दृढम् ॥ ११७३ ॥
ईदृक्तालयुगं कृत्वा तालमेकमथाञ्चलैः ।
आवेष्ट्य तर्जनीं वामामङ्गुष्ठेन च वेष्टनम् ॥ ११७४ ॥
आक्रम्य तलमध्यस्थं धृत्वा तिर्यङ्मुखीकृतम् ।
शेषाङ्गुलीः प्रसार्योर्ध्वाद्दक्षिणेन तु पाणिना ॥ ११७५ ॥
तालमन्यतरस्यान्तलम्बमानाचलावलिम् ।
तर्जन्यङ्गुष्ठयोरग्रभागतस्तिर्यगाननम् ॥ ११७६ ॥
धृत्वा तस्याग्रभागेण मध्यमन्यस्य ताडयेत् ।
अल्पनादो भवेच्छक्तिर्भूरिनादः शिवो भवेत् ॥ ११७७ ॥

(सु०) चर्मदोषानाह—मेद इति । मेदसा दूषितम्, मेदो धातुविशेषः । जरा गर्भवेष्टनं, तया आक्रान्तम् । क्लिन्नं स्तिमितम् । काकमुखाहतं शिथिलम् । अग्निना धूमेन वा नष्टम् । जीर्णं जरठम् ॥ ११६८–११६९ ॥

इति चर्मदोषाः

इत्यवनद्धवाद्यप्रकरणम् ।

(क०) अथ घनवाद्यं लक्षयितुमाह—अथेति । कांस्यजमिति घनवाद्यस्य सामान्यलक्षणम् । तच्च कांस्यमग्नौ सुशोधितं ग्राह्यमिति

शिवे स्निग्धे घनो नादः शक्तौ स्यात्तद्विपर्ययः ।
वामेन धारयेच्छक्तिं शिवं दक्षिणपाणिना ॥ ११७८ ॥
अश्वमेधफलं चैव प्राप्नुयाद्दोषमन्यथा ।
देवता तुम्बरुर्युग्मे शक्तिः शक्तौ शिवे शिवः ॥ ११७९ ॥
द्रुतादिसिद्धयै तन्नादधृतिरूर्ध्वाङ्गुलीकृता ।
कल्पनेत्युच्यते कार्यमस्य स्यात्तालधारणम् ॥ ११८० ॥
निःशङ्कशार्ङ्गदेवेन पाटाः सर्वेऽत्र कीर्तिताः ।

इति तालक्षणम्

शेषः । तत्र तालं लक्षयति—**कांस्यज इत्यादि । द्रुतादीत्यादि । द्रुतादिसिद्धयै**; अत्रादिशब्देन लघ्वादयो गृह्यन्ते, द्रुतादिमितकालप्रदर्शनायेत्यर्थः । **ऊर्ध्वाङ्गुलीकृता**; हस्तद्वये तर्जन्यङ्गुष्ठाभ्यां तालद्वयस्य धृतत्वात्तदतिरिक्ताङ्गुल्य ऊर्ध्वीकृतास्ता ऊर्ध्वाङ्गुल्यस्ताभिः कृता । **तन्नादधृतिः**; तयोस्तालयोः नादस्यानुकरणेनाकारेण दीर्घस्य दीर्घस्य निरोधेनावसानकरणं ह्रस्वीकरणमित्यर्थः । **कल्पनेत्युच्यत इति** । लक्ष्यप्रधानैस्तालधारिभिरिति शेषः । **कार्यमस्य स्यात्तालधारणमिति** । अस्य तालधारिणः, **तालधारणम्**; उक्तप्रकारेण तालयोर्धारणं, तथा तन्नादधारणं च कार्यं स्यात् कर्तव्यं भवति । **अत्र ताले सर्वे पाटाः कीर्तिता इति** । तालस्य तूर्यत्रयमितिहेतुत्वादिति भावः ॥ ११७०–११८०- ॥

इति तालक्षणम्

(सु०) घनवाद्येषु प्रथमं तालं लक्षयति—कांस्यज इति । कांस्यजाते घनवाद्ये प्रथमं कांस्यमग्नौ शोधयेत् । कांस्यात् जातो कांस्यजः, वृत्तः वर्तुलः, सचतुर्थांशद्वयाङ्गुलमितमाननं मुखं यस्य; अस्य, कांस्यतालस्य मध्यः अङ्गुलविस्तारो भवति, निम्नः नीचश्च भवति । मध्यगतं रन्ध्रं पादोनगुञ्जाप्रमाणं

नलिनीदलसंकाशौ कांस्यतालौ समाकृती ।
त्रयोदशाङ्गुलौ वक्त्रे कांस्यजे द्व्यङ्गुलौ तले ॥ ११८१ ॥
मध्येऽङ्गुलमितौ निम्नौ तयोरन्यत्तु तालवत् ।
पाटा झनकटा मुख्याः सन्ति पाटान्तराण्यपि ॥ ११८२ ॥
नारदो देवता चात्रेत्युक्तं सोढलसूनुना ।

इति कांस्यताललक्षणम्

भवेत् । पिण्डस्तु, यवमात्रः । उत्सेधः; उच्छ्रायः, सार्धाङ्गुलप्रमाणः । समानः श्लक्ष्णो मसृणो रमणीयाकृतिश्च तथा कार्यो यथा श्रवणयो रमणीयनादो भवति । नेत्रे वस्त्राञ्चलाग्राणि पट्टवस्त्रविशेषाणि, तैः रज्जूकृत्य रज्जुं विधाय रन्ध्रे निवेश्य अग्राणामनिर्गत्यै ग्रन्थिं कुर्यात् । ईदृगिति । एवंविधं तालद्वयं विधाय एकं तालं अञ्जलेरावेष्ट्य तर्जन्या वामाङ्गुष्ठेन च वेष्टितं तालमाक्रम्य पाणितलस्य मध्यस्थले धृत्वा, दक्षिणहस्तस्य तर्जन्या अङ्गुष्ठेन च रज्जुं वेष्टयित्वा, द्वितीयं तालं पाणितलमध्ये लम्बमानं तिर्यङ्मुखं धारयित्वा, अन्यस्य तालस्य मध्यं ताडयेत् । अल्पेति । उभयोस्तालयोर्मध्ये अल्पध्वनिः शक्तिः, बहुध्वनिः शिवः, शिवतालेन ताड्यमाने सति स्निग्धो घनो निबिडो नादो जायते । शक्तौ अस्निग्धायामल्प इति । वामेनेति । वामेन पाणिना शक्तिं धारयेत् । दक्षिणेन पाणिना शिवम् । एवंकृते अश्वमेधफलं प्राप्नोति । अन्यथा दोषं प्राप्नुयादिति । ऊर्ध्वाङ्गुल्या तस्य नादस्य धृतिः स्तम्भनं द्रुतत्वादिसिद्धये यत्क्रियते सा कल्पनेत्युच्यते । अस्य तालस्य अन्यत् कार्यं तालधारणमिति ॥ ११७०–११८०- ॥

इति ताललक्षणम

(क०) अथ कांस्यतालादीनां लक्षणानि ग्रन्थत एव सुबोधानि । तत्र कम्रिकापट्टवाद्ययोर्दारवत्वे कांस्यजत्वेऽपि मूर्तिरूपत्वाद्घनवाद्यत्वमेवेत्यवसेयम् ॥ ११८१–१२०५ ॥

इति कांस्यताललक्षणम्

अर्धाङ्गुलमिते पिण्डे घण्टा कांस्यमयी भवेत् ॥ ११८३ ॥
उच्छ्रायेऽष्टाङ्गुला वक्त्रे विशाला मूलतोऽल्पिका ।
सा च प्रासादसंबद्धा शलाकाकारधारिणी ॥ ११८४ ॥
मूले दण्डं त्रिशृङ्गाग्रं दधती मूलसंयुता ।
षडङ्गुलायतं सार्धाङ्गुलपिण्डं च लम्बितम् ॥ ११८५ ॥
लोहजं जालकं गर्भे दधानां तामधोमुखीम् ।
दण्डे धृत्वा टणत्कारबहुलं वादयेत्सुधीः ॥ ११८६ ॥
सा सर्वदेवता तज्ज्ञैर्वाद्यते देवतार्चने ।

इति घण्टालक्षणम्

तैक्ष्णगोलकगर्भाः स्युः कांस्योद्भवपुटद्वयाः ॥ ११८७ ॥

(सु०) कांस्यतालं लक्षयति—नलिनीति । कमलिनीपत्रवत् समानाकारौ त्रयोदशाङ्गुलप्रमाणौ, मुखे द्व्यङ्गुलौ, कांस्यात् जातौ कांस्यतालौ कार्यौ । तयोः तालयोर्मध्ये अङ्गुलप्रमाणौ निम्नौ नीचौ च कर्तव्यौ । अन्यत्तु तालवद् ज्ञातव्यम् ॥ -११८१–११८२- ॥

इति कांस्यताललक्षणम्

(सु०) घण्टां लक्षयति—अर्धाङ्गुलेति । पिण्डे अर्धाङ्गुलमिते, उच्चत्वे अष्टाङ्गुला, कांस्यघटिता मुखे विशाला मूले अल्पा घण्टिका कार्या । सा च प्रासादशलाकाकारा भवेत् । मूले च शृङ्गत्रयसहिताग्रं दण्डं मूलसंलग्नं दधाना षडङ्गुलायामं सार्धाङ्गुलपिण्डं लम्बमानं लौहजालकं गर्भे दधानाम्, तां घण्टाम् अधोमुखीं दण्डे धृत्वा वादयेदिति ॥ -११८३–११८६- ॥

इति घण्टालक्षणम्

(सु०) क्षुद्रघण्टिकामाह—तैक्ष्ण्येति । तीक्ष्णो लोहविशेषः, तज्जातो गोलकः मध्ये गर्भो यस्यां, कांस्यात् जातं पुटद्वयं यासां ताः, कांस्योद्भवपुटद्वयाः

सुघनाः सूक्ष्मजातीयबदरीबीजसंमिताः ।
शिरःसुषिरविन्यस्तरज्जवः क्षुद्रघण्टिकाः ॥ ११८८ ॥
ताश्च घर्घरिका लोके भाष्यन्ते मर्मरास्तथा ।
ताभिर्घर्घरभेदानां कृतिः पेरणिनर्तने ॥ ११८९ ॥

इति क्षुद्रघण्टिकालक्षणम्

कांस्यजा हस्तमात्रा स्यात्पिण्डे त्वर्धाङ्गुला घना ।
जयघण्टा समा श्लक्ष्णा वृत्ता प्रान्ते द्विरन्ध्रभाक् ॥ ११९० ॥
धृत्वा तद्रन्ध्रविन्यस्तरज्जौ तां वामपाणिना ।
दक्षिणे दक्षिणस्थेन दृढकोणेन वादयेत् ॥ ११९१ ॥
डेंकारबहुलाः पाटाः सर्वेऽस्याः शार्ङ्गिणोदिताः ।

इति जयघण्टालक्षणम्

सूक्ष्मबदरीबीजप्रमाणा शिखाच्छिद्रे विन्यस्तदोरिका क्षुद्रघण्टिका भवन्ति । ताश्च लोके घर्घरिका इत्युच्यन्ते । तथा मर्मरा इत्यपि । घर्घरविशेषाभिः ताभिः पेरणीनां नर्तकविशेषाणां वक्ष्यमाणानां नर्तने कृतिः प्रयोजनम् ॥-११८७–११९॥

इति क्षुद्रघण्टिकालक्षणम्

(सु०) जयघण्टां लक्षयति—कांस्यजेति । कांस्यविरचिता हस्तप्रमाणा, पिण्डे तु अर्धाङ्गुलमिता, घना ; निबिडा, समा ; समानाकारा, श्लक्ष्णा ; मसृणा, वृत्ता ; वर्तुला, प्रान्ते द्विरन्ध्रभाक्, रन्ध्रद्वयवती च जयघण्टा कार्या । तद्रन्ध्रविन्यस्तरज्जौ ; तस्या रन्ध्रे विन्यस्तायां रज्जौ, तां ; जयघण्टां वामपाणिना धृत्वा, दक्षिणप्रदेशे दक्षिणहस्तस्थितेन कोणेन वादयेत् । अस्या जयघण्टायाः पाटाः सर्वे डेंकारप्रचुराः ॥ ११९०–११९१- ॥

इति जयघण्टालक्षणम्

खादिरं घनवेणूत्थं यद्वा कम्राचतुष्टयम् ॥ ११९२ ॥
श्लक्ष्णं द्व्यङ्गुलविस्तारं द्वादशाङ्गुलदैर्घ्यकम् ।
मध्ये पिण्डो यथाशोभं किंचिन्न्यूनस्ततोऽन्तयोः ॥ ११९३ ॥
यस्य तत्कम्रिकावाद्यं तत्र द्वे द्वे तु कम्रिके ।
एकैकहस्तन्यस्ते ये तयोरेकैककम्रिकाम् ॥ ११९४ ॥
मध्यमाङ्गुष्ठयोर्मूले धृत्वा प्रान्ते तयोः पुनः ।
अपरामपरां धृत्वा शिथिलां वादयेद्धिया ॥ ११९५ ॥
कम्पेन मणिबन्धस्य कम्रिकावादनं मतम् ।
पाटाः किटकिटामुख्यास्तत्र पाटान्तराण्यपि ॥ ११९६ ॥
कम्राणामन्तरं कृत्वानामया दक्षिणस्थया ।
तलघाताङ्गुष्ठमुष्टेर्वामस्येत्यपरे जगुः ॥ ११९७ ॥

इति कम्रालक्षणम्

(सु०) कम्रां लक्षयति—खादिरमिति। खदिरेण जातं खादिरम्। घनवेणूत्थम्, घनोऽन्तःसारो यो वेणुः, तस्माज्जातं वा। श्लक्ष्णं मसृणम्; द्व्यङ्गुलविस्तारम्; द्व्यङ्गुलायामं, द्वादशाङ्गुलदीर्घं कम्राचतुष्टयं कर्तव्यम्। पिण्डस्तु मध्ये शोभामनतिक्रम्य क्रमेण कार्यः। प्रान्तयोरन्ते किंचिद्धीनः। यस्यैवं लक्षणं स्यात् तत् कम्रिकावाद्यं ज्ञेयम्। तत्रेति। तासु चतुर्षु कम्रासु मध्ये, द्वे द्वे कम्रे ये प्रतिहस्तं विक्षिप्येते तयोरेकैकां कम्रां मध्यमाङ्गुष्ठयोः मूले धृत्वा प्रान्तयोर्धृत्वा च अपरां कम्रां बुद्ध्या शनैर्वादयेत्। मणिबन्धस्य कम्पने च कम्रावादनं मतम्। तत्र पाटाः किटकिटादयो मुख्याः। मतान्तरेण वादनप्रकारमाह—कम्राणामिति। कम्राणामन्तरं विधाय दक्षिणानामिकया वामस्याङ्गुष्ठस्य मुष्टेः तलेन प्रान्ते च इत्यन्ये अवादिषुः ॥ -११९२–११९७ ॥

इति कम्रालक्षणम्

सर्पाकृतिरथो निम्ना कांस्यजा लोहजाथवा ।
शुक्तिस्त्र्यङ्गुलविस्तारा सार्धहस्तद्वया मता ॥ ११९८ ॥
तिर्यग्रेखाराजिता च मृगशृङ्गोपमेन सा ।
ऋजुना लोहकोणेन सरेखेन विघर्षणात् ॥ ११९९ ॥
वाद्यते किरिकिट्टेति पाटा यक्षास्तु देवताः ।
यतिमात्रावबोधेऽत्रेत्युक्तं निःशङ्कसूरिणा ॥ १२०० ॥
किरिकिट्टकमित्युक्तं तल्लोके रुद्रवल्लभम् ।

इति शुक्तिवाद्यम्

श्रीपर्णीदारुजः पट्टश्चतुरश्रायतो भवेत् ॥ १२०१ ॥
द्वात्रिंशदङ्गुलो दैर्घ्येऽन्यैरुक्तस्त्रिंशदङ्गुलः ।
विस्तारो हस्तमात्रः स्यादूर्ध्वाधःस्थितयोर्द्वयोः ॥ १२०२ ॥
लोहमय्योः सरिकयोस्त्रिवृद्रज्जूपमायुजोः ।

(सु०) शुक्तिवाद्यं लक्षयति—सर्पेति । सर्पवत् आकृतिं दधती निम्ना नीचा कांस्येन लोहेन वा कृता त्र्यङ्गुलायामा सार्धहस्तद्वयदीर्घा तिर्यक्रेखया विराजिता शुक्तिः स्यात् । सा च; शुक्तिरपि, मृगशृङ्गवत् उपमा आकारो यस्य, तथाविधेन ऋजुना सरलेन लोहकोणेन रेखासंयुक्तेन घर्षणेन वादनीया । किरिकिट्टेत्यादयः पाटाः । देवतास्तु यक्षाः । अत्र; एतस्मिन् वाद्ये केवलं यतिज्ञानमेव प्रयोजनम । इदमेव वाद्यं लोके किरिकिट्टकमित्युच्यते ॥ ११९८–१२००- ॥

इति शुक्तिवाद्यम्

(सु०) पट्टवाद्यं लक्षयति—श्रीपर्णीति । श्रीपर्णीवृक्षात् जातः, आयतः, चतुरश्रः, द्वात्रिंशदङ्गुलो दीर्घः । मतान्तरेण त्रिंशदङ्गुलदीर्घः । विस्तारः

क्षिप्ताभिस्तादृशक्षुद्रवलयावलिभिर्युतः ॥ १२०३ ॥
वक्षोग्रे जानुनोर्मध्ये यद्वा संधार्य वाद्यते ।
अयं च करशाखाग्रै रालालिप्तो विघृष्यते ॥ १२०४ ॥
कखचास्थडरटाः पाटाः पाटहाश्चेह संमताः ।
सप्तात्र देवमुनयो देवताः शार्ङ्गिणोदिताः ॥ १२०५ ॥

इति पट्टवाद्यम्

सन्त्यन्यान्यपि वाद्यानि लोके भूयांसि यानि च ।
तेषु विस्तारसंत्रासादुदास्ते सोढलात्मजः ॥ १२०६ ॥

इति घनवाद्यलक्षणम्

हस्तप्रमाणो भवेत् । ऊर्ध्वमधश्च स्थितयोः द्वयोः लोहकृतयोः सरिकयोः त्रिवृद्रज्जुतुल्ययोः निक्षिप्ताभिः लोहमयक्षुद्रवलयावलिभिः संयुक्तः पट्टः कर्तव्य इति संबन्धः । वक्षसोऽग्रे जानुमध्ये वा धारयित्वा वादयेत । अयं च पट्टः, रालालिप्तः, राला वृक्षविशेषः, तस्य निर्यासेन लिप्तः, कराङ्गुल्यग्रैः विघृष्यते । अस्य कखचाः थडरटाः पाटहाश्च पाटाः । अत्र सप्त देवमुनयो देवताः ॥ -१२००-१२०५ ॥

इति पट्टवाद्यम्

(क०) अन्यान्यपि वाद्यानि लोकानुसारतो द्रष्टव्यानीत्याह—सन्तीत्यादि ॥ १२०६ ॥

इति घनवाद्यलक्षणम्

(सु०) अन्येषु लोकप्रसिद्धेषु वाद्यभेदेषु विस्तरभिया शार्ङ्गदेव उदासीनो भवति ॥ १२०६ ॥

इति घनवाद्यलक्षणम्

रक्तं विरक्तं मधुरं समं शुद्धं कलं घनम् ।
स्फुटप्रहारः सुभरं विघुष्टं च गुणैरिति ॥ १२०७ ॥
दशभिः संयुतं वाद्यमुक्तं सोढलसूनुना ।
अन्वर्थान्यत्र नामानि समं त्वष्टविधं मतम् ॥ १२०८ ॥
अक्षराद्यङ्गपूर्वं च तालादि यतिपूर्वकम् ।
लयादि न्यासापन्यासपूर्वं पाणिसमं तथा ॥ १२०९ ॥
स्यादक्षरसमं गीतगुरुलघ्वक्षरानुगम् ।
गीतस्य ग्रहमोक्षादीन्यङ्गान्यत्रेति यत्पुनः ॥ १२१० ॥
स्यात्तदङ्गसमं तालानुगं तालसमं मतम् ।
यतेर्लयस्य न्यासस्यापन्यासस्य च साम्यतः ॥ १२११ ॥
यत्यादिपूर्वकं ज्ञेयं क्रमात्समचतुष्टयम् ।
गीतग्रहैः पाणिसंज्ञैः समं पाणिसमं मतम् ॥ १२१२ ॥
वाद्यस्यैते गुणाः प्रोक्ता दोषः स्यात्तद्विपर्ययः ।

इति वाद्यगुणदोषाः

(क०) अथ वाद्यगुणानाह—**रक्तमित्यादि**। तत्र समस्याष्टौ भेदान् दर्शयति—**अक्षरादीत्यादि**। **गितग्रहैः**; समातीतानागतैः। **पाणिसंज्ञैरिति**। **क्रमात्**; समपाण्यवपाण्युपरिपाणिसंज्ञकैः ॥ १२०७–१२१२ ॥

इति वाद्यगुणदोषाः

(सु०) वाद्यगुणदोषानाह—रक्तमिति। रक्तादिभिः विघुष्टान्तैः दशभिर्गुणैः युक्तं वाद्यं भवति। तेषां नाम्नैव लक्षणं ज्ञायते। रक्तम्, रञ्जकम्। विरक्तम्, विभिन्नम्। मधुरम्, माधुर्यम्। समम्, वक्ष्यमाणमष्टविधम्। शुद्धम्, असंसृष्टम्। कलम्, सूक्ष्मम्। घनं, सारम्। स्फुटप्रहारः, व्यक्तध्वनिः। सुभरम्, सुरागम्। विघुष्टम्, गम्भीरमिति। समं त्वष्टप्रकारं अक्षरसमादिभेदेन।

हस्तकोणप्रहारज्ञो गीतवादनकोविदः ॥ १२१३ ॥
यतिताललयाभिज्ञः पाटज्ञः पञ्चसञ्चवित् ।
दशहस्तगुणोपेतः पात्राभिप्रेतवादकः । ॥ १२१४ ॥
आतोद्यध्वनितत्त्वज्ञः समादिग्रहवेदिता ।
गीतवादननृत्यस्थच्छिद्रच्छादनपण्डितः ॥ १२१५ ॥
ग्रहमोक्षप्रदेशज्ञो गीतनृत्तप्रमाणवित् ।
वाद्ये समस्तभेदज्ञो रूपरेखान्वितस्तथा ॥ १२१६ ॥
उद्धट्टनपटुः सर्ववाद्यभेदविवेचकः ।
नादवृद्धिक्षयापत्तिकोविदो वादको वरः ॥ १२१७ ॥
गुणैः कतिपयैर्हीनः सर्वैर्वा वादकोऽधमः ।

इति वादकगुणदोषाः

तेषां लक्षणमाह—स्यादिति। गीतगतगुरुलघ्वक्षराणामनुगमन्वितम्, अक्षरसमम्। गीतस्य अङ्गानि ग्रहमोक्षादीनि यदनुगच्छति, तदङ्गसमम्। गीतस्य ग्रहैः समपाण्यादिभिः समं, पाणिसमम्। तालानुगं, तालसमम्। यतेरनुगं, यतिसमम्। लयानुगं, लयसमम्। न्यासानुगं, न्याससमम्। अपन्यासानुगम्, अपन्याससमम्। एतैर्गुणैः विपर्ययेण दोषः स्यात् ॥ १२०७–१२१२- ॥

इति वाद्यगुणदोषाः

(क०) अथ वादकगुणदोषानाह—हस्तकोणप्रहार इत्यादि। उद्धट्टनपटुरिति। उद्धट्टनं नाम पाटाक्षरोच्चारणम्। उद्धट्टनेति भाण्डिका व्यवहरन्ति। उक्तगुणयुक्तो वादको वरः। कतिपयैर्गुणैर्हीनो मध्यः। सर्वैर्गुणैर्हीनोऽधमः स्मृतः ॥ -१२१३–१२१७- ॥

इति वादकगुणदोषाः

(सु०) वादकगुणदोषानाह—हस्तेति पञ्चसञ्चवित् गीतवाद्यनृत्तग्रहमोक्षरन्ध्राणि पञ्च वेत्तीति पञ्चसंचवित्, तथाविधः। वादस्य वृद्धिक्षयप्राप-

वाञ्छानुगौ दृढौ व्यक्तौ स्निग्धौ दृढनखौ लघू ॥ १२१८ ॥
विधायाङ्गुलिसंचारौ स्वेदहीनौ जितश्रमौ ।
युक्तप्रहारौ च करौ प्रोक्तौ दशगुणाविति ॥ १२१९ ॥

इति हस्तगुणाः

इति श्रीमदनवद्यविद्याविनोदश्रीकरणाधिपतिश्रीसोढलदेवनन्दननिःशङ्क-शार्ङ्गदेवविरचिते संगीतरत्नाकरे वाद्याध्यायः षष्ठः समाप्तः

णज्ञः । एतैर्गुणैर्युक्तो वादको वर उत्तमः । कतिपयैः अल्पैर्गुणैर्युक्तो हीनो वा मध्यमः । सर्वैर्गुणैर्हीनोऽधम इति ॥ -१२१३–१२१७- ॥

इति वादकगुणदोषाः

(क०) वादकस्य करयोर्गुणानाह—**वाञ्छानुगावित्यादि** ॥ -१२१८, १२१९ ॥

इति हस्तगुणाः

अनवद्यगुणः कल्लिनाथो वाद्यविभागवित् ।
वाद्याध्यायस्य विवृतिमकरोन्निजविद्यया ॥

इति श्रीमदभिनवभरताचार्यरायवयकारतोडरमल्लश्रीलक्ष्मणाचार्यनन्दनचतुर-कल्लिनाथविरचिते संगीतरत्नाकरकलानिधौ षष्ठो वाद्याध्यायः

(सु०) हस्तगुणानाह—वाञ्छानुगाविति । वाञ्छानुगौ ; चेतोवाञ्छित-वादकौ, विधेयः अधीनः अङ्गुलिसंचारो ययोः ॥ -१२१८, १२१९- ॥

इति हस्तगुणाः

इति श्रीदन्ध्रमण्डलाधीश्वरप्रतिगण्डभैरवश्रीमदनपोतनरेन्द्रनन्दन-भुजबलभीमश्रीसिंहभूपालविरचितायां संगीतरत्नाकरटीकायां संगीतसुधाकराख्यायां षष्ठो वाद्याध्यायः

APPENDIX I

श्लोकार्धानामनुक्रमणिका

	पुटसंख्या
अ	
अंशसंवाद्यन्यतर	२५१
अंशे तदनुवादी च	३५
अकृतार्थेन पूर्वेण	१६९
अकृतार्थौ ततस्ताभ्यां	२०८
अक्षराद्यङ्गपूर्वं च	४९७
अखण्डतालाः पाटाश्चेत्	४२४
अखण्डितश्चाकणी सैक	४६३
अग्रं द्वित्र्याङ्गुलं तस्य	३९१
अग्निधूमहतं जीर्णं	४८८
अग्रादधस्तात्पादोने	२८२
अङ्कः कार्योऽथ तैरङ्कैः	१८१
अङ्का दलगपानां स्युः	१९७
अङ्कान् गृह्णीत तेऽप्यन्त्य	१९७
अङ्काभावे तु गृह्यन्ते	२०९
अङ्काभावे हुता ग्राह्याः	१६९
अङ्कित्वा स्वरदेशानां	२२९
अङ्केत च स्वरस्थान	२४८
अङ्गपाटश्च पैसारः	४२८
अङ्गमङ्गीकृतं सान्द्रैः	४५२
अङ्गुलं तेन पूर्वोक्त	३४५
अङ्गुलं निबबन्धासौ	३२०
अङ्गुलं निस्तुषैः षड्भिः	३४०
अङ्गुलं यवपादेन	३४७
अङ्गुलं षड्यवं चात्र	३५२
अङ्गुलं सयवद्वन्द्वं	२९६
अङ्गुलत्रयविस्तारं	२९४
अङ्गुलत्रयविस्तारा	४६९
अङ्गुलत्रयविस्तारां	३९३
अङ्गुलत्रितयं मानं	३३९
अङ्गुलद्वन्द्वपरिधिः	२८२
अङ्गुलद्वयविस्तारं	२८२
अङ्गुलद्वितयं मानं	३३९
अङ्गुलस्य त्रिभिः पादैः	३४६
अङ्गुलाधिकपार्श्वं च	२३४
अङ्गुलानां दण्डमानं	३३२, ३५४
अङ्गुलानां यवार्धानां	३४२
अङ्गुलानामन्तराणि	३४३
अङ्गुलानि त्रयस्त्रिंशत्	३४७
अङ्गुलान्यन्तरालानि	३५०
अङ्गुलार्धं पृथङ्मानं	३४३
अङ्गुलीभिश्चतसृभिः	२४२
अङ्गुलीभेदमात्रेण	२५९
अङ्गुलीसारणाभ्यासः	३५९

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
अङ्गुलैः पञ्चदशभिः	३५३	अत्र गान्धारमेवाहुः	३१३
अङ्गुलैः सप्तदशभिः	३३१, ३४६	अत्र न्यासमपन्यासं	६८
अङ्गुलैरेकविंशत्या	३५३	अत्र मेषान्त्रतन्त्री स्यात्	२८२
अङ्गुलैर्दण्डमानं स्यात्	३५३	अत्रान्यैरधिकावुक्तौ	४७०
अङ्गुलैर्यो द्वादशभिः	३२९	अत्रापि मन्त्रस्तोभानां	१३२
अङ्गुलोना मध्यमा सा	४७८	अत्रैतावतिथो भेदः	१६७
अङ्गुल्यग्रैः पीडयित्वा	४१०	अत्रोत्तराधरौ ज्ञेयौ	२५४
अङ्गुल्याः कम्पने तत्र	३३५	अत्रोपरिष्टादारभ्य	१९६
अङ्गुल्यान्येऽन्यथाप्याहुः	२४०	अथ द्वाविंशतिः प्राच्याः	२६९
अङ्गुष्ठघातैर्वामेन	४१०	अथ द्वितीयमागत्य	३६९
अङ्गुष्ठतर्जनीघातः	४११	अथ प्रतिमुखं कार्यं	२७४
अङ्गुष्ठतर्जनीघातात्	४१२	अथवा चतुरश्रादौ	४३५
अङ्गुष्ठपर्वदैर्घ्यं स्यात्	२३३	अथवा मध्यमं कृत्वा	३८१
अङ्गुष्ठमध्यमन्येऽत्र	४०९	अथान्तस्त्रिगुणायां प्राक्	४२५
अङ्गुष्ठमध्यमाङ्गुल्यौ	४७३	अथोऽर्धप्रेरितौ पूर्वं	३७४
अङ्गुष्ठाङ्गुलिसंघातौ	४०७	अथोक्त्वा पञ्चमे तं च	३७९
अङ्गुष्ठानामिकाभ्यस्त	४१४	अथोच्चार्य रिमौ पं तु	३८१
अङ्गुष्ठाभ्यां कनीयस्या	२५९	अथोत्तरैश्चतुर्भिः स्यात्	१२७
अङ्गुष्ठाभ्यां च तर्जन्या	२७४	अथोपवर्तनं केचित्	९७
अङ्गुष्ठाभ्यामेककाले	२५९	अधःपङ्क्तौ तु षष्ठाङ्क	१८९
अतस्तस्या मुद्रितायां	३५०	अधःपङ्क्तौ स्थितैरङ्कैः	२२२
अतस्ते सर्वपाटानां	३९७	अधःसमवदन्यत्स्यात्	२१४
अतिपाते लगाभ्यां द्विः	२५८	अधरस्थस्य वंशस्य	३२८
अतिमन्द्रध्वनित्वाच्च	३४४	अधरान्तो द्विरधर	२५२
अतिमन्द्रध्वनित्वेन	३३२	अधरांस्त्रीन्क्रमादुक्त्वा	३७२
अतीतेन ग्रहेण स्यात्	२६९	अधस्तनं प्रकम्प्याथ	३७९
अत्यन्ताव्यवहार्यत्वात्	४५६	अधस्तनः स्याद्गान्धारः	२९८
अत्यल्परसभूजाता	४८६	अधस्तनश्रेणिसंख्या	२१८
अत्र कीर्तिधरस्त्वन्यां	३२९	अधस्तन्यास्तृतीयादौ	१८०

	पृष्ठसंख्या		पृष्ठसंख्या
अधस्तादङ्गुलोत्सेधं	२८६	अन्तरेष्वङ्गुलद्वन्द्व	३३५
अधस्तुम्बमधोवक्त्रं	२३७	अन्तरेष्वष्टमांशोन	३४८
अधस्तृतीयतुर्यौ च	३०७	अन्तरेष्वष्टमांशोनं	३४३
अधिकं यवपादेन	३३८	अन्तरोऽन्तरपाटश्च	४२८
अधिकान् भजमान्वर्णान्	४५७	अन्तर्बहिर्मुखौ घातौ	२४०
अधुना मुग्धबोधार्थं	३६२	अन्तर्मध्यमया घातं	२४०
अधो गच्छेत्प्लुते पूर्णे	२२१	अन्तस्तु माषमात्रं स्यात	३९१
अधो भागेऽक्षिसदृशं	२३४	अन्तस्थरन्ध्रसंलग्नं	२३६
अध्यष्टाविंशतिशतं	१३१	अन्तान्तमन्ताहरण	७६
अध्वन्यानां प्रवासेषु	३५६	अन्ताहरणमित्येतानि	८८
अनन्तरस्वरैरेका	६८	अन्तिमं वायुरन्ध्रं स्यात्	३४१
अनया मात्रयात्र स्यात्	८	अन्ते गेयं गीतकानां	१०४
अनयोर्वंशयोः शेषं	३४६	अन्ते गुरुश्च कुसुदः	१५२
अनयोर्वस्तुवन्न्यासः	३५	अन्ते चाङ्गुलमानेन	३१५
अनागतः प्राक्प्रवृत्त	२८	अन्ते वा सप्तमी मात्रा	८३
अनागतसमातीतान्	२६२	अन्तो गीतिपदावृत्ति	९३
अनामया बहिस्तन्त्री	२४२	अन्त्यखण्डात्सोपशमात्	४३६
अनिबद्धं स्वबुद्धयार्धं	४२३	अन्त्यद्वयं वादयित्वा	४२६
अनुग्रहाय मुग्धानां	३८६	अन्त्यपूर्वद्वितीयाङ्क	१९६
अनुच्छलस्तथा खुतः	३९८	अन्त्यस्य त्वन्तिमा मात्रा	८३
अनुबन्धश्चेति चतुः	२५२	अन्त्याद्यङ्कचतुष्कस्य	१८०
अनुबन्धाभिधो धातुः	१५६	अन्त्याङ्के तत्र नष्टाङ्कं	१६८
अनुश्रवणिकां प्राह	४२४	अन्त्ये तानिविसं पात	४२
अनुश्रवणिका हस्तः	४१८	अंन्त्ये पदावृत्तियुक्तः	४७
अन्तःक्षिप्त्वा समाकृष्टेः	३९३	अन्त्ये द्वे च प्रयोक्तव्ये	७
अन्तरं वादयित्वा चेद्	४५०	अन्यत्ककुभमूर्ध्वाधः	२९१
अन्तरं स्वररन्ध्राणां	३३६	अन्यत्तु झल्लरीलक्ष्म	४८२
अन्तरालं सप्तमं स्यात्	२९१	अन्यत्तु पूर्ववद्दण्डे	३३३
अन्तरेषु पृथङ्मानं	३३४, ३३६, ३४७	अन्यत्तु पूर्ववल्लक्ष्म	३४२

	पुटसंख्या
अन्यत्तु लघुकिंनर्यां	२९५
अन्यत्रोपरिवाद्यान्तं	२३८
अन्यथा वर्णयन्तीह	३२५
अन्यद्भेदत्रयं चाच	१३
अन्यद्भेदद्वयं चाच	१५
अन्यल्लक्ष्म हुडुक्कावत्	३७८
अन्यल्लघ्वीगतं लक्ष्म	२८८
अन्यान्यपि पथानेन	४५५
अन्या विलम्बमध्याभ्यां	२६
अन्येऽन्ताहरणेनान्तान्	१२७
अन्येऽपि वादविधय:	४६५
अन्येऽपि सन्ति भूयांस:	१६०
अन्येऽस्या वादनं प्राहुः	४७८
अन्ये कलतलोन्मिश्र	२७८
अन्ये तु पञ्चमं कृत्वा	३८०
अन्ये तु प्रतिशाखान्ते	४७
अन्ये तु माषघातादि	२८०
अन्ये त्वेककले ताले	४२६
अन्ये द्वात्रिंशतं प्राहु:	२६७
अन्ये द्विवत्सरस्याहु:	४८७
अन्ये पञ्चैव संकीर्णान्	२२
अन्ये पाण्यन्तरं प्राहुः	४१०
अन्यै: कखरटा वर्णा:	४७७
अन्वर्थान्यत्र नामानि	४९७
अन्वितां पत्रिकां मिश्र	२३४
अपनीय कलां कम्रां	२४६
अपरान्तकमुल्लोप्यं	२९
अपरान्तकवत्तस्मात्	८९
अपाटोऽभ्यस्तसंज्ञस्तु	४९५

	पुटसंख्या
अपरामपरां धृत्वा	४९४
अपि पञ्चयवं मानं	३३९
अभङ्गो रायवङ्कोल:	१३७
अभङ्गो लप्लुतौ राय	१५२
अभिनन्दोऽनङ्गनान्दी	१३७
अभिनन्दो लघुद्वन्द्वं	१५०
अभिषेके नरेन्द्राणां	२६१
अभ्यस्तं कोमले नृत्ते	४४१
अभ्यस्तः स्याद् द्रुते माने	४४६
अभ्यस्तो वाद्यखण्डोऽल्पः	४४०
अयं च करशाखाग्रै:	४९६
अयमेककलश्चच्चत	९
अयुगन्यतराङ्गं स्यात्	७३
अर्धं प्रोच्य विरम्याथ	३७७
अर्धपाणिर्भवेदेक	४०६
अर्धमात्रं तथा व्योम	१३८
अर्धमात्रं द्रुतो मात्रा	१३५
अर्धमुक्तार्धमुक्ते: स्याद्	३२९
अर्धं वार्धद्वयं वल्ल्यां	४२३
अर्धसञ्चत्रिसञ्चश्च	३९९
अर्धाङ्गमिव नर्तक्या	४६६
अर्धाङ्गुलमिते पिण्डे	४९२
अर्धाङ्गुलानि प्रत्येकं	३४५
अर्धाङ्गुलान्तराणि स्यू	३१९
अर्धाङ्गुल्यग्रघातोत्थं	४१५
अर्धार्धपाणिरर्धाभ्यां	४०६
अर्धेन्दुनागफणवद्	३२६
अलंकारत्वमप्यस्य	२५३
अलग्न: कुण्डलीस्पर्शी	४२१

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
अलम्राख्यस्ततो रेफ:	३९९	अष्टादशाङ्गुल: किंचित्	३९५
अलम्रोऽभूदघोरात्तु	३९७	अष्टादशाङ्गुलमिता	४८१
अलम्रोत्सारविश्रामा	३९७	अष्टादशाङ्गुला दैर्घ्ये	४७६
अल्पं कोमलनादं च	४४१	अष्टादशाङ्गुले दण्डः	३३५
अल्प: संदष्टवद्भाति	३५८	अष्टादशाङ्गुले वंशे	२२३
अल्पनादो भवेच्छक्तिः	४८९	अष्टाविंशत्यङ्गुला च	३८८
अल्पानसंभवे ताल	१६१	अष्टाशीतिरिमे हस्त	३९९
अल्पान्तरत्वमुक्तं यत्	३३०	अष्टौ द्वादश मध्ये लाः	११२
अवगाढं प्रवृत्तं च	६८	अष्टौ विषमपाटा स्युः	३४९
अवत्सकरछण्डणश्च	४२८	असंभवे पूर्वपूर्व	२९६
अवधानं श्रमजय	४६८	असमानविदारीक:	३४
अवनद्धमिदं तेन	४८८	असावंशादिरंशान्त	४१
अवरुह्य तृतीयादि	३७८	असौ डमरुको मध्ये	४७७
अवैरेकादश परा	३६	असौ वामाङ्घ्रिसव्येन	४१७
अवरोहिक्रमादेत्य	३१०	अस्मिन्नेव कले वस्तु	४५
अवलेखो मध्यमया	२४०	अस्य नामान्तरं प्राहुः	४३८
अवष्टभ्य पुटं वाम	४११	अस्य रागस्य गान्धार:	३१०
अवान्तरविदारीणां	३६	अस्यां किंनरवीणायां	२९६
अविस्पष्टान्तरत्वेन	३२८	अस्यां च सूरयः प्राहुः	४७८
अवोचदिति निःशङ्कः	२४२	अस्यां स्थायिनमारभ्य	२८७
अश्वमेधफलं चैव	४९६	अस्याः करेण कोणेन	४७५
अश्ववालधिकेशोत्थ	३१५	अस्या: खण्डद्वयं वाद्य	४१९
अष्टमस्वरसंभूति:	३२५	अस्या दक्षिणजानुस्थं	४७९
अष्टमांशविहीनेन	३४६, ३५३	अस्यापि स्थायिनं प्राहुः	३१३
अष्टमांशाधिकं मानं	३४६, ३५४	अस्यामपि स्वरो लक्ष्ये	३८५
अष्टमांशाधिकैः पञ्च	३४३	अस्यामुद्वर्णं कार्यं	४३६
अष्टमांशोनितं मानं	३४९	अस्यास्तु मन्द्रगान्धार:	३०७
अष्टाचत्वारिंशता स्यात्	३३५	अस्यास्तु मध्यमो न्यास:	३०९
अष्टादश कला: केचित्	२७७	अस्यास्तृतीये स्वस्थाने	३६७

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
आ		आद्यस्वस्थानविधिना	३६५
आ ककुभशिरोमध्यात्	२९४	आद्या तथा द्वितीया स्याद्	२७०
आकारवर्जं शाखायां	१०२	आद्या द्विकलयुग्मेन	२७०
आकारैः प्रथमावृत्तिः	९८	आद्यान्तरं तत्र यत्र	२९८
आकुञ्चन्मध्यमापार्श्वे	२३८	आद्याया द्विकलश्चाच	११७
आक्रम्य तलमध्यस्थं	४८९	आद्या रोविन्दकगता	१२७
आक्रम्य वामहस्तस्थ	३१६	आद्यासु चतसृष्वासां	१९३
आक्रम्य वामेतरया	३१६	आद्यास्तासु निरेवान्यात्	३८
आग्रहं प्राक्तृतीयाद्वा	३११	आद्यास्तिस्रस्त्यजेत्	१०८
आतोद्यध्वनितत्त्वज्ञः	४९८	आद्ये कलाचतुष्केऽन्त्ये	७२
आदर्तव्यं किंनरीणां	२९५	आद्ये वस्तुनि कर्तव्यं	३३
आदावधिक आवापे	१६	आधोरिकां पत्रिका चेत्	२४६
आदिकामोदिकायाः स्याद्	३७५	आनन्दघनमध्येमि	२२५
आदितालो द्वितीयश्च	१३६	आनिविप्रा आनिविप्रा	६०
आदित्ये दण्डमानं स्यात्	३३४	आनिविप्राः पादभाग	४२
आदिमध्यान्तखण्डानां	४२४	आन्तरं जाठरं वाङ्क्ष्णं	३९४
आदिमध्यावसानेषु	३६, ४१८	आन्दोल्य मं प्रकम्प्याथ	३६५
आदौ देंकारखण्डं चेत्	४३१	आभोगश्चेति पञ्चानां	१३२
आदौ मन्द्रस्ततस्तारः	२५४	आमध्यमस्वरस्थानं	२४७
आदौ रूपमथैकैकं	१७७	आम्रद्रुमसमुद्भूतः	४८३
आदौ वाद्यप्रबन्धस्य	४२९	आयसं वलयं कार्यं	३९२
आदौ वाद्यप्रबन्धानां	४४२	आयसः कांस्यजो रौप्यः	३१९
आद्यं वस्तुद्वयं मन्द्र	३६	आरभ्यानुष्टुभं वृत्तेः	१२९
आद्यं सालगनट्टायाः	३८०	आरभ्याष्टाङ्गुलादेवं	३२३
आद्यं स्वस्थानमातिष्ठेत्	२९६	आरुह्य चतुरस्तस्मात्	३०८
आद्यखण्डं द्वितीयं च	४१९	आरुह्य त्रींस्तृतीयादीन्	३१०
आद्यखण्डे यदाद्यौ द्वौ	२६६	आरुह्य पनिमान्पश्च	२९६
आद्यमारोहिवर्णेन	६८	आरुह्य षट् स्वरानेषां	३०७
आद्यवर्णैः पातकला	१४	आरोहिण्यवरोही स्यात्	३६७

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
आरोही पञ्चमान्तः स्यात्	३६८	आहत्य च द्वितीयस्य	३६५
आरोहे बहुला यस्यां	२७७	आहत्य द्विश्चतुर्वास्मात्	३७६
आरोहेणावरोहेण	२८४	आहत्य मं द्विगुणसं	३६५
आर्द्रचर्मकृतां शुष्कां	३१७	आहुरेके मानहीनं	२८१
आलप्तिवच्च त्रिस्थान	४६१		
आलापिनी किंनरी च	२२९	इ	
आलापिनीगतं लक्ष्म	२८२	इतः परस्याः प्रत्येकं	२९३
आलापिनीवदस्यां च	२८८	इतः परेषु वंशेषु	३३२
आवापनिविता आता	६०	इति नष्टस्य विज्ञेयं	१६९
आवापस्तत्र हस्तस्य	५	इति वंशे गतिः प्रोक्ता	३२८
आवापादिः प्रयोक्तव्यः	१९	इति वादप्रकाराणां	४६५
आविद्धधातौ रिभिता	२६१	इति षोडश वर्णाः स्युः	३९४
आवृत्तिः पादभागादेः	२४	इति सर्वे चतुस्त्रिंशत्	२५२
आवृत्तिद्वयमात्रायाद्	११३	इत्याह भरतस्तत्र	४६
आवृत्त्या द्विस्त्रिरथवा	९८	इत्यादित्रिगुणा मध्ये	४२५
आवेष्ट्य तर्जनीं वामात्	४८९	इत्याविद्धे पञ्च भेदाः	२५२
आश्रावणं शुष्कवाद्यं	२६५	इत्येकविंशतिर्हस्त	३९९
आश्रावणायां गेया सा	२६७	इत्येते धातवः प्रोक्ताः	२६१
आश्रावणारम्भविधिः	२६५	इत्युक्तं कैश्चिदाचार्यैः	२८४
आष्टादशाङ्गुलाद्वंशात्	३२१	इत्युद्ग्राहध्रुवौ कृत्वा	४३८
आसारितं चतुर्धा स्यात्	१०६	इदमालापिनी लक्ष्म	२८४
आसारितं तदेवोक्तं	२७९	इदमाहुः कला तेषां	४६
आसारितत्रयं पूर्वं	२८१	इदानीं तादृशीं वंश	३५२
आसारितवदत्रापि	११८	इन्दिरा पत्रिका ब्रह्मा	२३७
आसारितादौ शम्यादिः	१४	इमं कवितकाराख्यं	४५८
आसारितानामुत्पत्तिः	१२०	इमामाहवनीं प्राहुः	४३१
आसारितान्याहुरन्ये	११३	इयमेवोचिरे तालं	१५८
आसारितेभ्य उत्पन्नं	१२४	इष्टताल्द्रुतमिते	१७८
आसीदीशानवक्त्रात्तु	३९७	इष्टताल्द्रुतमितेः	१९१

पुटसंख्या		पुटसंख्या	
इष्टस्थानानवाप्तिश्च	३६१	उच्छ्वासाद्वामपाणेश्च	४१४
इष्यतेऽल्पान्तरत्वेन	३३६	उडवः सलयात्तस्मात्	४५३
इह भैरववत्कार्य	३६९	उडवस्तलपाटश्च	४२८
इह श्रमवहन्याख्यः	४६३	उत्कक्षं चाश्वनीद्वन्द्वं	४७९
इह स्युः पटहोक्ताश्च	४५७	उत्कक्षं मणिबन्धोर्ध्वं	४७९
		उत्क्षिप्तया सारणया	२४२
ई		उत्क्षिप्ता संनिविष्टाख्या	२३८
ईदक्तालयुगं कृत्वा	४८९	उत्तमः प्रोक्तमानः स्याद्	३९४
ईदृग्रूपोऽत्र कतिधा	१७२	उत्तरः पञ्चपाणिश्च	१२
ईषदस्पष्टसारिका	२९१	उत्तराद्यधरान्तश्चेत्	२५२
ईषद्विरम्य स्पृष्ट्वा च	३७४	उत्तरा द्विकला ज्ञेयः	१०८
ईषद्विलम्ब्य चारुह्य	३११	उत्तराद्विद्विरधरे	२५५
		उत्तराधरघातौ हि	२५४
उ		उत्तरे सं ततस्तलः	१५
उक्तश्चतुर्धा कङ्कालः	१५१	उत्तरेणाकृतार्थेन	१६८
उक्ताः श्रीकरणाग्रण्या	४२८	उत्तरेणापरेत्याहुः	२७४
उक्ता यवाष्टमांशोन	३४७	उत्तरो शुषितो वंशः	३५०, ३५१
उक्तानुबन्धवद्बोध्यं	३६०	उत्तुङ्गीकरणं वाद्ये	४११
उक्तान्यन्यान्यपि प्राज्ञः	३१७	उत्पन्नोऽलगपाटः स्यात्	४१५
उक्तास्त्वन्यैरिमे वर्णाः	४७६	उत्पाते संभ्रमे युद्धे	२३१
उक्तेन बन्धनोद्दल्यौ	४८१	उत्प्रेक्षामात्रजा लक्ष्म	४२८
उक्तौ प्रकृतिदारूणां	४८५	उत्फुल्लः खलकस्तद्वत्	३९८
उक्त्वा ग्रहार्धपूर्वे तु	३७६	उत्फुल्लो नखराघातात्	४०४
उक्त्वा तुर्यं विलम्ब्याथ	३८०	उत्सृष्टसारणां यत्र	२४२
उक्त्वा तृतीयतुर्यौ च	३७१	उदरे पट्टिका प्रोक्ता	४७०
उक्त्वा द्वितीयतृतीयौ	३०५, ३८५	उदीर्य तं द्रुतीकृत्य	३८५
उच्यते वादनो दण्डः	४२२	उद्ग्राहः स्यात्ततः खण्डं	४४४
उच्छ्रायेऽष्टाङ्गुला वक्त्रे	४९२	उद्ग्राहः स्यादनुद्ग्राहः	१३२
उच्छ्वासनं करतल	४१४	उद्ग्राहध्रुवकाभोग	४४६

	पुटसंख्या
उद्ग्राहध्रुवकाभोगे	४४६
उद्ग्राहादिनिबद्धा: स्यु:	४२७
उद्ग्राहोऽल्पो ध्रुवो नाति	४३९
उद्ग्राहोपशमादीनां	४४२
उद्घट्टनपट्टु: सर्वे	४९८
उद्घट्टादि: सुनन्दायां	११८
उद्घट्टे तु सनिष्कामं	१९
उद्घट्टोऽपि श्र्यश्रभेदः	१२
उद्दलीपिहिते वक्त्रे	४२०
उद्दल्यामेव झेंकार:	३९५
उद्दिष्टं तत्र संख्याङ्क	१७२
उद्दिष्टे तु गुरोर्लभ्य:	२११
उद्धतं ध्वनितं कूट	४४३
उद्धतो ध्वनिरत्र स्यात्	४३१
उद्धृताङ्गुलिन्रद्धौ तु	३५१
उद्भटो भवति ध्वान:	४८४
उद्वेष्टपरिवर्ताभ्यां	२४३
उधारं स्थापनं पश्चात	४६०
उपक्रम्य चतुर्धा स्यात्	६८
उपपातं विनान्यानि	८८
उपपातस्ततोऽन्तेन	९१
उपरिष्टात्समारभ्य	२०४
उपरिस्थे क्वचित्काष्ठे	३१६
उपालम्भोऽपि दोषाय	३३७
उपोहने कलापातान्	८५
उपोहनं तु वस्त्वर्धे	६०
उपोहनं मद्रकस्थ	९६
उपोहनं स्यात्कलिकं	५४
उपोहनानां गुरुणी	११२

	पुटसंख्या
उपोहनानि वस्तूनि	११०
उभयो: संनिपातः स्यात्	५
उभयोः समभावेन	२६२
उमापतिद्वर्यङ्गुल: स्यात्	३२१, ३२९
उमापतेस्तु वंशस्य	३३१
उमापतौ त्रिपुरुषे	३५२
उमापतौ दण्डमानं	३४१
उल्लेखरेफौ यत्रास्तां	२४४
उल्लोप्यकवदङ्गानां	१२७
उल्लोल: पाण्यन्तरश्च	३४९
ऊ	
ऊनोऽधिको वा रूक्षः स	३५८
ऊर्ध्वे लघुभ्यां रगण:	१५५
ऊर्ध्वं संपिष्टकाद्वा स्यात्	८९
ऊर्ध्वपङ्क्तिगता मेया:	२०३
ऊर्ध्वपङ्क्तिस्थसर्वाङ्क	१८२
ऊर्ध्वहस्तो दक्षिणेन	४०५
ऊर्ध्वाग्रे पटहादौ तु	४१३
ऊर्ध्वाघातं पताकेन	४०५
ऊर्ध्वाघातद्वयं कृत्वा	४०६
ऊर्ध्वाध: सारयेच्चाद	२३८
ऊर्ध्वाधरशिखाद्वन्द्वं	३१५
ऊर्ध्वाधोगौ क्रमाद्धस्तौ	२४६
ऊर्ध्वाधो दैर्घ्यभाग्रन्ध्रं	२८९
ऋ	
ऋचो गाथा च सामानि	२९
ऋच्यूढमिति सामोक्तं	१३२

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
ऋजुना लोहकोणेन	४९५	एकविंशत्यङ्गुलः स्याद्	४५५
ऋषभं स्थायिनं कृत्वा	३०५	एकविंशत्यङ्गुला च	४७५
ऋषभः स्यात्प्रदेशिन्या	३२६	एकविंशत्यङ्गुला स्यात्	४७१
ऋषभे स्थायिनि प्राग्वं	३७०	एकविंशे गुरौ कार्या	२७२
		एकविंशे दण्डमानं	३५०
ए		एकविस्तारसंज्ञं तं	२५३
एकं चच्चत्पुटं खण्डं	२७८	एकवीरवदन्यत्तु	३४२
एकं चच्चत्पुटे खण्ड	४२६	एकवीरादयोऽत्रापि	३५५
एकः स्याद्वांशिको मुख्यः	३६१	एकवीरादिसंज्ञाभिः	३४६, ३५२
एककं विविधो वा स्यात्	७३	एकवीरे दण्डमानं	३४५, ३५२
एककोष्ठोनिताः पश्चाद्	१९२	एकस्वरं यदा नाना	२५९
एकतन्त्रीवदधरा	३१६	एकस्वराणि रन्ध्राणि	३५१
एकतन्त्र्यां तु यत्प्रोक्तं	२६४	एकाक्षराः कला अष्टा	१२९
एकतन्त्र्यादिवीणासु	,,	एकाक्षराः सामगाने	१३२
एकताली च कुमुदः	१३७	एकाङ्कयुक्तनिःशेष	१९४
एकताल्यां द्रुते माने	४३९	एकाङ्कवन्त आद्याद्य	१८७
एकताल्यामुद्धवणं	४३४	एकाङ्गादिषडङ्गान्तं	६९
एकत्रानिविशा आश	४२	एकाङ्गुलाधिकं तच्च	४८१
एकत्रिंशन्मिता मानं	३५४	एकाङ्गुलाधिकस्तस्मात्	३४६
एकदण्डमधो भागे	२८२	एकादशाङ्गुलमुखी	४८३
एकद्रुताद्या विषम	१८२	एकादशाङ्गुले तस्या	४७६
एकद्वित्रिगुणां तन्त्रीं	२३४	एकैकं विविधं वात्र	५४
एकद्वित्रिचतुर्वारं	४६३	एकैककोष्ठ एकाङ्क	१८४
एकद्व्यङ्कौ क्रमान्न्यस्य	१६४	एकैकमक्षरं शेषाः	११२
एकमेव त्वधः शङ्कु	२३३	एकैकहस्तन्यस्ते ये	४९४
एकरूपाक्षरस्ताल	४२९	एकैकाङ्गुलवृद्ध्या स्युः	३२१, ३४१
एकवक्त्रो महान्वक्त्रे	४८४	एकैको यः करद्वन्द्वात्	४२२
एकवस्तुकमप्याहुः	३४	एकोनविंशतिः प्रोक्त	३५३
एकविंशतितन्त्रीस्थ	२६४	एकोनविंशतिरिति	१६०

पुटसंख्या		पुटसंख्या	
एतदाद्ये कलाषट्के	५४	एवं वंशा नवैवेति	३३०
एतयोरन्तराळे तु	२९५	एवं वस्तुत्रयं गीत्वा	३३
एतस्य वामं वदनं	४५६	एवंविधस्य दण्डस्य	२३४
एतां सालगनद्वां तु	३७९	एवमन्वर्थनामत्वात्	३५८
एतान् प्रायो हुडुक्कायां	३९९	एवमष्टविधामाह	४२५
एतान्युत्साहकारीणि	२३१	एवमष्टादश कलाः	२७०
एते यथाक्षरास्तेषां	१०६	एवमावृत्तिकरणात्	४५१
एतेषां पञ्च षट् सप्त	११०	एवमाश्रावणामाह	२७०
एतेषु स्याद् ध्रुवः पातः	११२	एष संयोगभेदः स्यात्	२०३
एते संघातजे भेदाः	२५४	एषां पातकलायोगं	१३
एतैः प्रकरणाख्यानि	२९	एषु त्रिष्वपि पक्षेषु	२६९
एतौ स्वयोनिवत्स्यातां	१३	एषैककल्युग्मे स्यात्	४३१
एतत्कृतप्रतिकृतं	२५०	एषोऽपि जनकः प्रोक्ता	२४८
एतत्क्रमेणावरोहः	३०५	एष्वक्षराणि नियतानि	११५
एतद्वाले ज्ञेयं तिति	११६	**ओ**	
एतद्वे ध्वानगम्भीरं	३९१	ओंकारश्च हकारोऽपि	१२९
एतद्धस्तसमायोगात्	२४४	ओघं चानुगतं तत्त्वं	२६२
एत्य पञ्चममेतस्मात्	३७५	ओजस्य पादभागेषु	१८
एत्य स्थायिनि चेन्न्यासः	३०६	ओता सोक्ता छण्डणान्ता	४३१
एत्यार्धं तस्य षड्जं च	३८१	ओतां कृत्वा द्विरुद्ग्राहः	४५०
एभिः स्वरैर्विरचितं	२८४	ओवेणकं द्वादशाङ्गं	८७
एवं कतिपये रागाः	३१४	ओवेणके द्वादशाङ्गे	९३
एवं चतुर्दशविधः	२५२	**औ**	
एवं चतुर्दशात्पञ्च	३३८	औदर्या पट्टिकायां च	४७३
एवं जलधरध्वान	४५६	**क**	
एवं तुम्बकमुत्तानं	२३६	कंदर्पतालस्तस्यैव	१४२
एवं नष्टस्य बोधः स्यात्	२१७	ककुभं दक्षिणस्याङ्घ्रेः	२३८
एवं पञ्चदशैवैते	३३६	कखचास्थडरटाः पादाः	४९६
एवं प्रसिद्धलक्ष्माणः	३३९		

	पृष्ठसंख्या		पृष्ठसंख्या
कच्छया स्कन्धदेशे तां	४७१	कम्पनं वामपादस्य	४१४
कच्छां क्षिप्त्वा दक्षिणस्यां	४५६	कम्पयित्वा ग्रहन्यासात्	३७९
कच्छां स्कन्धे निवेश्यास्या	४७६	कम्पयित्वा रिमौ द्विन्नान्	३६५
कण्ठस्य गुणदोषा ये	३५८	कम्पयित्वा विलम्ब्यापि	३७७
कण्डिकावर्धमानं च	११४	कम्पितस्तुम्बकी काकी	३५८
कण्डिकानां वदन्तीत्थं	११८	कम्पितस्फुरितध्वानं	३५६
कण्डिकाभिश्चतसृभिः	११५	कम्पिता वलिता मुक्ता	३२८
कथिताः पाटवर्णा ये	४७२	कम्पिते न्यस्यते रागः	३१३
कथिता न तु तेष्वस्ति	३४४	कम्पिते स्थायिनि न्यासात्	३७६
कनिष्ठया दक्षिणया	२५९	कम्पेन मणिबन्धस्य	४९४
कनिष्ठाग्रमितस्थौल्यं	३८८	कम्राणामन्तरं कृत्वा	४९४
कनिष्ठाङ्गुलिमानं वा	२३३	कम्रिका तत्क्रिया चोक्ता	२३८
कनिष्ठाङ्गुलिविस्तारं	३१९	करटायां तु टेमेव	४१९
कनिष्ठाङ्गुलिविस्तारा	२३७	करणं तस्प वक्ष्यामि	२४९
अनिष्ठाङ्गुष्ठसंयोगात्	४०३	करणस्य तु भेदाः स्युः	२५२
कनिष्ठाङ्गुष्ठसंस्पर्शः	२४३	करणस्यानुबन्धस्तु	२५७
कनिष्ठातर्जनीपार्श्वे	२४३	करणैश्चित्रयन्त्यस्ताः	२४८
कनिष्ठादीनि भान्त्यत्र	१२४	करणोऽल्पगुरुस्तत्र	२५६
कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैः	४७९	करनामान्यपीमानि	२३९
कनिष्ठामध्यपर्वोक्तं	३४४	करस्थेन शुद्धेन	४१५
कनिष्ठामध्यमः स्यात्	३२६	करस्य किंचित्साङ्गुष्ठ	२४३
कनिष्ठाया मिता खानिः	३४३, ३४४	करेणुवदनाकार	३९०
कनिष्ठासारणाभ्यां वा	२४१	कर्तरी खसितौ यत्र	२४५
कनिष्ठासारितं प्रोक्तं	६३	कर्तरीपदवत्संज्ञैः	४२७
कनिष्ठासारितकला	८५	कर्तरीभ्यां समं घातः	४०७
कनिष्ठासारिते युग्मः	१०६	कर्तरीसमकर्तर्यौ	३९९
कनिष्ठासारितोक्तेन	२७८	कर्तरीसमपाणिश्च	४२१
कन्दुको लौ च सगणः	१५२	कर्तर्या गलरन्ध्रे वा	२९०
कपिलोऽसौ तुम्बध्वान	३५८	कर्तव्यं संमितं सार्धैः	३९२

	पृष्ठसंख्या
कर्तव्या गुरुपङ्क्तिस्तु	१९४
कर्तव्यान्येककान्यत्र	१३१
कर्ता वाद्यप्रबन्धानां	४६६
कर्परं नारिकेलोत्थं	२८२
कलशाकलितद्वयन्तं	४६९
कलशेभ्यो बहिर्वाम	३९३
कलाचतुष्ककालात्स्यात्	६९
कला द्वादश शेषास्तु	२६९
कला द्वाविंशतावेवं	२६८
कलध्वनिर्लघुद्वन्द्वं	१५८
कलानां पूरणं मन्त्र	१२९
कलानिधिः षोडश स्यात्	३२१
कलानिधौ सपादैः स्यात्	३४९
कलाप्रयोगनिर्मुक्तं	९२
कला भवन्ति शकले	२७२
कला मुनिजनैरुक्ता	१३१
कलास्वष्टसु विविधः	९२
कल्पनेत्युच्यते कार्यं	४९०
कवलाख्येन बध्नीयात्	३९३
कवलाभ्यां पिनह्येते	४७५
कवले लोहमण्डल्यौ	४८२
कविः कवयति श्लोकं	४५८
कांस्यजस्ताम्रजो लौहः	४८४
कांस्यजा हस्तमात्रा स्यात्	४९३
कांस्यजे घनवाद्ये स्यात्	४८९
कांस्यजो वर्तुलस्तालः	,,
कांस्यभाजनसंभार	४८३
कांस्यमध्योऽथवा लौह्यः	२९०
कांस्याद्रोश्च्युतो दन्ति	४८०

	पृष्ठसंख्या
काभ्यांचित्कूटवर्णाभ्यां	४२९
कार्या तथा यथा नादः	४८९
कार्याविङ्कुलदैर्घ्यौ च	३१५
कार्यो गोमूत्रिकाबन्धः	४५६
कालो लघ्वादिमितया	४
काहला तुण्डकिन्यौ च	२३०
किंचिच्छास्त्रकृतां प्राचां	३३७
किंचिद्गीतानुहरणात्	२६३
किंचिद्धीनो मुखरिणः	४६६
किंचिन्न्यूनं त्रयस्तुम्बं	२९१
किंतु त्रियोगजे भेदे	२००
किंतु प्रतिनिधिर्नात्र	१७८
किंतु बद्धा पदैरन्यैः	१०२
किंतु लब्धे लघौ शेष	२१८
किंतु स्थायिनमारभ्य	३००
किंनरीत्रितयं तत्र	२८८
किंनरी द्विविधा लघ्वी	२८४
किंनरी वादकाः प्रायः	२९७
किंनर्या यैः स्वरैः स्वस्व	३१४
कियद्दीर्घं शुद्धकूट	४३०
किरिकिट्टकमित्युक्तं	४९५
कुचझलसहितं	११६
कुडुक्को द्वौ द्रुतौ लौ द्वौ	१४६
कुडुवा सा हुडुक्कोक्त	४७५
कुडुवोद्भवपाटाभ्यां	४२१
कुण्डल्योः प्रान्तयोर्वाम	४५६
कुण्डल्योरन्तराले स्यात्	४७६
कुन्देन्दुहिमसंकाशं	४८८
कुमुदो लाद् द्रुतौ लौ गः	१५२

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
कुर्यात्ततो दिगिदिगि	४६५	कृत्वा श्रमस्य वहनीं	४६३
कुर्याद्दलत्रयं तावत्	४२६	कृत्वाष्टमं विलम्ब्याथ	३६४
कुर्याद्विकल्पिके यद्वा	४६७	कृत्वा स्थायिस्वरे न्यासः	३०७
कुर्यान्नादसमायोगात्	४६१	कृत्वा स्पृष्टा ग्रहं प्रोच्य	३७३
कुर्वन्ति हृदयस्फूर्तिं	२३१	कृत्वा स्वस्थायिनिषादौ च	३०२
कुर्वन्त्यदुष्पुष्टिं च	२५१	कृत्वैकवारमुद्ग्राहं	४३४
कुर्वन्त्येकत्र रन्ध्रेऽपि	३२८	कृष्णा दक्षिणतो गन्त्री	६
कुर्वीत पाटहान् वर्णान्	४७०	केचित्त्रयोदशैवात्र	२९२
कुलकं छेद्यकं चेति	३०	केचिद्देशीविदो वंशान्	३३०
कुविन्दके लघुर्बिन्दु	१५८	केवलास्ताः प्रयुज्य द्विः	२७५
कुहरेणाथ तद्वाद्यं	२४५	कोणः कार्यो मूलदेशे	३९५
कूटमिश्रास्तु ते शुद्धाः	४५७	कोणघातेन निर्घोषं	४१०
कूटादिबद्धः खण्डः स्यात्	४४५	कोणाङ्गुलीवादनीया	२४८
कूर्मपृष्ठोन्नतं मध्यं	२३४	कोणाभ्यां मदनाक्ताभ्यां	४७५
कृतं यत्र तृतीयं तत्	३६५	कोणाहतश्च संभ्रान्तः	३९८
कृतं संयोजनं वा चेत्	४२३	कोणाहतो हस्तपाटः	४०३
कृतावेष्टो वंशपत्रैः	३८७	कोणेन पाणिना वास्य	३९५
कृतौ यत्रोर्ध्वघातौ द्वौ	४०५	कोमलत्वं व्रणग्रन्थि	४८७
कृत्वा खण्डं पाटवद्धं	४५१	कोल्लाटोऽन्यैरयं प्रोक्तः	१५४
कृत्वा गमृषभावं च	३८०	कोष्ठे समोर्ध्वपङ्क्तिस्थे	२१४
कृत्वा ग्रहं द्वितीयं च	३७०	क्रमव्युत्क्रमघातात्तु	४०४
कृत्वा ग्रहात्परौ द्विस्तु	३८२	क्रमव्युत्क्रमतोऽथास्याः	४२५
कृत्वाङ्गुष्ठं त्वन्यचक्रे	४८०	क्रमात्तकारथोकारौ	४६७
कृत्वा ततोऽग्रतः किंचित्	२८६	क्रमात्तद्देवता ब्रह्म	३९७
कृत्वा तृतीयं स्वस्थानं	३६५	क्रमादधोऽधो विन्यस्येत्	१७७
कृत्वा तृतीयतुर्यौ च	३०९	क्रमादन्त्योपान्त्यतुर्य	१७८
कृत्वा द्वितीयं स्वस्थानं	३६५	क्रमादन्येऽङ्गुलीकोण	२४८
कृत्वा द्वितीयतुर्यौ च	३८३	क्रमादुपोहनान्यासां	११५
कृत्वा न्यासे ग्रहे गौडः	३१२	क्रमादेतद् द्वयाभ्यासात्	२३८

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
क्रमादेते करा यत्र	२४५	खण्डमष्टाङ्गुलं न्यस्य	३९१
क्रमाद्गुल्फेषु शेषेषु	३३	खण्डहुल्लः समः पाटः	४२८
क्रमाद्‌द्रुतं नखैर्घातैः	२४१	खण्डानि त्रीणि यत्र स्युः	४२४
क्रमाद्रेफोर्ध्वहस्ताभ्यां	४०५	खयुक्तैर्विषमैः कोष्ठैः	१९४
क्रमाद्विरचितैः खण्डैः	४२६	खसितस्फुरितौ यत्र	२४४
क्रमेण ताडनाद् द्वाभ्यां	४०७	खसितो यत्र तत्प्राहुः	,,
क्रमेण यदि जायेत	३०७	खसितो यत्र वाद्यज्ञाः	२४५
क्रमेण स्वरमारोहेत्	२९६	खादिरं घनवेणूत्थं	४९४
क्रियतेऽन्तरपाटः स्यात्	४५०	खानिः परिमिता शेषं	३३४
क्रियते पाटनिष्पत्तौ	४०५	खानिः सर्वेषु वंशेषु	३५५
क्रियते वेष्ट्यते मध्ये	४५६	खानिस्तदुच्यते देश्यां	३४१
क्रियानन्तरविश्रान्तिः	२४	खुंकारबहुलं वाद्यं	४२१
क्रीडा द्रुतौ विरामान्तौ	१४८	खेटकौ शिखयोर्लग्नौ	३१५
क्रोधाभिमानायोः कुर्यात्	३५६	**ग**	
क्षिपेत्ककुभदण्डस्य	२९३	गजकेशोपमां तन्त्रीं	२८६
क्षिप्ताभिस्तादृशक्षुद्र	४९६	गजझम्पो गुरोरूर्ध्वं	१५३
क्षिप्तोऽधो वध्रवलये	४८४	गजरावयवाः सर्वे	४३४
क्षेपः प्लुतोऽतिपातश्च	२५२	गजरोऽसावुद्‌व्रणं	,,
क्षेपादयोऽत्र चत्वारः	२५८	गजलीलं दण्डकं च	२४४
क्षेपो दक्षिणपार्श्वस्य	५	गजलीले विरामान्तं	१४३
क्षेपो लघुगुरुभ्यां स्यात्	२५७	गजश्चतुर्ला धारासौ	१५६
ख		गजो वर्णयतिः सिंहः	१३७
खण्डं खण्डं द्विर्द्विवारं	४६४	गड्दग्धोमिति वक्त्रं तु	४६१
खण्डं शुद्धादिभिः पाटैः	४४१	गतानुगतिकत्वेन	३४४
खण्डः स्यात्खण्डमध्येऽपि	४५१	गत्रयं लपलगपाः	१४२
खण्डः स्यात्पृथगातोद्य	४५४	गत्वा विलम्ब्य तं तस्मात्	३७४
खण्डच्छेदसमायोगात्	४५१	गत्वा स्थायिनमारभ्य	३०४
खण्डच्छेदोऽप्यवयतिः	४२८	गर्तमध्ये च रन्ध्रेण	२३४
खण्डत्रयं ततः खण्ड	४२५	गर्भस्योत्सारणं त्वेतत्	४८६

	पृष्ठसंख्या
गर्भेऽस्य व्यापकं रन्ध्रं	२८५
गलपा द्वौ गुरू दौ द्वौ	१५४
गलपाः स्युर्विरामान्तौ	१४८
गलौ द्रुतौ गुरुश्चेति	१४५
गलौ प्लुतत्रयं वक्रः	१५७
गश्चेत्येकोनविंशत्या	२७२
गातुः सहायःकर्तव्यः	२१
गान्धारस्तु ग्रहो देश्यां	३०६
गान्धर्वमार्गकुशलः	२१
गान्धारे स्थायिनि प्रोच्य	३७२
गान्धारो मध्यमाङ्गुल्या	२८४
गायत्रीप्रमृतिछन्दः	१३२
गायेद्गीतं निबद्धं च	२८४
गाश्चत्वारो लघून्यष्टौ	२७८
गीतं चतुर्विधाद्वाधात	२२७
गीतं ततोऽवनद्धेन	,,
गीतं वाद्यं तथा नृत्तं	३
गीतकत्रयसंयोगात्	२८०
गीतग्रहैः पाणिसंज्ञैः	४९७
गीतनृत्तगतन्यून	२३२
गीतनृत्तसमो माने	४५२
गीतप्रधानतावाद्य	२६२
गीतवादनदक्षत्वं	३५९
गीतवादननिष्णातः	४६६
गीतवादननृत्तस्थ	४९८
गीतस्य ग्रहमोक्षादि	४९७
गीतस्यान्तेऽनुकर्तापि	२६४
गीताङ्गनियमं कंचित्	५४
गीतादिसमकालस्तु	२७
गीतादेर्विदधत्तालः	४
गीतानुगं त्रिप्रकारं	२६३
गीतावृत्त्या पदावृत्त्या	९८
गीते तत्पदगीतिभ्यां	५४
गीत्या ततः परं गेयं	९७
गुणा मार्दलिकस्यैते	४६८
गुणान्दोषांश्च तद्वृन्दे	२३३
गुणैः कतिपयैर्हीनः	४९८
गुणैरावेष्ट्य कलशान्	३९३
गुणैर्भूरितरोदारैः	३८८
गुम्फः स्वरान्तराणां तु	३०१
गुरवः पञ्च लाः षट् च	२७३
गुरवोऽष्टौ द्वादशाथ	२७२
गुरुः कलात्र द्विकले	१०
गुरुः प्लुती भवेत्प्राचा	२०९
गुरुणागुरुणा कार्यं	२३
गुरुद्रुतप्लुताः प्रोक्ताः	१४९
गुरुमेरावधः पङ्क्तेः	१८७
गुरुमेरोरधः पङ्क्तौ	२१९
गुरुर्लघुर्द्रुतस्ताले	१५९
गुरुलाभे त्वपाताईः	२०९
गुरुस्तदा विपञ्च्यादि	२५०
गुरुहेतोस्तृतीये तु	१६९
गुरूण्यष्टौ च लघवः	२७७
गुरूण्यष्टौ लघून्यष्टौ	३२
गुरू द्वौ लघवोऽष्टौ च	२७६
गुर्वन्ते चेति मात्रैका	६७
गुर्वष्टके स्याद्विविधं	३४
गुर्वाद्याश्चतुरश्रादेः	१३८

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
गुर्वोर्मध्ये तु चत्वार:	१४९	ग्रहान्मन्द्रनिषादाच्चेत्	३१२
गृध्रवक्षोस्थिजा यद्वा	२९०	ग्रहार्धं ग्रहपूर्वं च	३७५
गृध्रवक्षोस्थिनलिका	२८५	ग्रहार्ध द्रुतमुच्चार्य	३७७
गेयं श्रुतिस्वरग्राम	३५६	ग्रहार्धे च स्थिरीभूय	,,
गोंकारबहुलं चामुं	४७३	ग्रहे चेन्न्यस्यते राग:	३११
गो ल इत्याद्यखण्डं स्यात्	२७८	ग्रहे न्यासाङ्कैरवस्य	३६९
गौरीसरस्वरतीकण्ठा	१३७	ग्रहे न्यासेन गुर्जर्या:	३७०
ग्रन्थिव्रणभिदा हीन:	२३३	ग्रहे न्यासो यदा राग:	३०९
ग्रहं कृत्वा धमाहत्य	२१८	ग्रहे न्यासो वसन्तस्य	३७१
ग्रहं चोक्त्वा तृतीयं च	३१३	ग्रहो गान्धार एवास्या	३०४
ग्रहं तमेव सं कृत्वा	३८२	ग्रहो हि मध्यमो राग:	२९८
ग्रहं द्विगुणसं कृत्वा	३७३, ३८२, ३८६	घ	
ग्रहं द्विगुणसं प्रोच्य	३७७	घटस्ततो डगिश्चेति	४७८
ग्रहं मालविन: कृत्वा	३१३	घडसो ढवसो ढक्का	२३०
ग्रहद्वितीयतुर्यांश्च	३६३	घत्ता द्वन्द्वमुकुन्दौ च	१३७
ग्रहन्यासादेवकृते:	३७८	घन: श्लक्ष्ण: सुपक्वश्च	४७२
ग्रहन्यासाद्वसन्त: स्यात्	३०५	घनस्य च गुणान्दोषान्	२३३
ग्रहमेत्य तत: प्राच्यं	३७०	घनो मूर्ति: साभिघातत्	२२८
ग्रहमोक्षप्रदेशज्ञ:	४९८	घात: केवलया पात:	२४०
ग्रहश्चिन्धमरामकी:	३८०	घात: पातश्च संलेख:	२३९
ग्रहांशन्यासनियम:	३०१	घात: स्यान्मध्यमाक्रान्त	,,
ग्रहाच्चेदवरोहेण	३१०	घाताद्दक्षिणहस्तेन	४१०
ग्रहादिस्वरसंभूति	३१४	घातोऽङ्गुलीभिर्वामस्य	४७३
ग्रहार्दीत्रीन्स्वरान्स्पृष्ट्वा	३११	घातोऽतिमधुरध्वान:	२५९
ग्रहाधरांस्त्रीनारुह्य	३०८	घोषो रेफोऽथ बिन्दु: स्यात्	२३९
ग्रहाधस्तात्तृतीयं च	३०६	ङ	
ग्रहाधस्तुर्यपर्यन्तं	३०९	ङवर्जित: कवर्गश्च	३९४
ग्रहाभिसरणं कृत्वा	३०६	च	
ग्रहान्मध्यस्थितात्षड्जाद्	,,	चक्रे कौतुकतो नन्दि	२३१

	पृष्ठसंख्या		पृष्ठसंख्या
चक्रे च कांस्यजे ताम्रे	४८०	चतुर्दशादिवंशानां	३५१
चच्चत्पुटः स्याद्विकलः	९१	चतुर्दशादिवंशेषु	३३०
चच्चत्पुटश्चाचपुटः	९	चतुर्द्रुती गलौ पूर्णः	१५१
चच्चत्पुटवदङ्गुल्यः	४३	चतुर्धा तत्र पूर्वाभ्यां	२२७
चच्चत्पुटादिभेदास्तु	२२	चतुर्धा तेषु विस्तारः	२५१
चच्चत्पुटा सप्तमी स्यात्	२६९	चतुर्धेति मतं वाद्यं	२३१
चच्चत्पुटे त्वेककले	१४	चतुर्मात्राक्षरगणाः	११२
चण्डतालश्चन्द्रकला	१३७	चतुर्मुखश्चतुर्भिः स्यात्	३२१
चतस्रः कण्डिकास्तासां	११५	चतुर्मुखस्य दण्डस्य	३४६
चतुःस्वरच्छिद्रयुता	३८८	चतुर्मुखादयस्तस्मात्	३४५
चतुरङ्घ्री निवर्तेत	२०९	चतुर्मुखादयो वंशाः	३५०
चतुरङ्गुलदैर्घ्या च	२३४	चतुर्मुखे दण्डमानं	३५२
चतुरङ्गुलदैर्घ्येण	२८२	चतुर्मुखो जप्लुताभ्यां	१५३
चतुरङ्गुलपर्यन्तं	२८६	चतुर्यवी सार्धपाद	३३२
चतुरङ्गुलवक्त्रं च	२८२	चतुर्योगे तु चत्वारः	२०२
चतुरङ्गुलसंमानं	२८८	चतुर्विंशतिरासां तु	३६
चतुरङ्गुलिसंघाते	२४३	चतुर्विंशतिसंख्यैः स्यात्	३३२
चतुरस्रत्र्यस्रमिश्र	४२४, ४२६, ४६२	चतुर्विंशत्यङ्गुलानां	३५४
चतुरश्रस्तथा त्र्यश्रः	९	चतुर्विंशत्यङ्गुले च	४८४
चतुर्थं त्र्यङ्गुलं प्रोक्तं	२९३	चतुर्विधो मार्दलिकः	४५९
चतुर्थस्वरमाहत्य	३६३	चतुश्चतुष्कोष्ठहीनाः	१८७
चतुर्थी पञ्चमी चेह	९०	चतुश्चत्वारिंशता स्यात्	३३५, ३५५
चतुर्दश स्वरस्थाने	२८५	चतुष्कलं तु द्विगुणं	६०
चतुर्दशस्तु पञ्चम्यां	९९	चतुष्कलं तृतीयं स्याद्	२७२
चतुर्दशाङ्गुलं दण्डं	३३०	चतुष्कलः सुनन्दायां	११७
चतुर्दशाङ्गुलानि स्युः	४५५	चतुष्कला स्युस्तेष्वाद्ये	१०९
चर्तुदशाङ्गुले वक्त्रे	४७१	चतुष्कलानि चत्वारि	८२
चतुर्दशाङ्गुलो दण्डः	३४०	चतुष्कले तु द्विगुणं	४०
चतुर्दशाङ्गुलो वंशः	३३०	चतुष्कले त्वानिविशाः	७५

	पुटसंख्या
चतुष्कलेनैककले	३३
चतुष्कलेनोत्तरेण	४१
चतुष्कलोऽल्पकवत्	१०२
चतुष्कलौ तौ द्विगुणौ	१०
चत्वारिंशत्पृथग्रन्ध्र	४५१
चत्वारो गास्तथा ला स्युः	२७३
चत्वारो लघवोऽशब्दाः	१४६
चत्वारो हस्तपाटाः स्युः	३९८
चर्चिका देवता चास्यां	४७१
चर्मणानद्धवदना	४८२
चर्मनद्धाननो बद्धः	४८३
चर्मावनद्धवदनं	२२८
चर्यागाने च पूजायां	४७९
चलनं मणिबन्धस्य	४०३
चलशङ्कुं गले रन्ध्रं	२८६
चलशङ्कुभ्रामणादि	२९०
चारुश्रवणिकालग्न	४१८
चार्मणेनास्य कोणेन	४८५
चित्रा वाचः प्रवर्तन्ते	२२५
चित्रा वाद्यप्रधानत्वात्	२६२
चित्रा वीणा विपञ्ची च	२२९
चित्रा वृत्तिर्दक्षिणा च	२६२
चित्रायामङ्गुलीमात्रं	२४८
चित्रिता ललिता स्निग्धाः	२७७
चित्रे त्वेकमितीमानि	१२४
चिरमध्यद्रुतलयाः	२६
छ	
छण्डणान्ता रिगोणी सा	४३६
छन्दकासारिते वर्षे	२९
छन्दसा भूरिढ्येन	४५७
छन्दो धारा कैकुटी च	२४४
छन्नाननो बद्धचर्मा	४८४
छायानट्टाख्यरागस्य	३७९
छिद्रं यस्याश्चतुर्थांशे	४७०
छिद्रे न्यस्याथ संकीलं	२८७
छेदैर्व्यक्तैः समायुक्तं	४५१
ज	
जनको नयसा वक्रः	१५५
जयघण्टा ततः कम्रा	२३०
जयघण्टा समा श्लक्ष्णा	४९३
जयश्री रगणाल्लो गः	१४८
जलाशयसमीपस्थ	४८६
जाताः पञ्चेति पञ्चभ्यः	३९७
जाता हस्तजपाटैस्तु	४२२
जात्यंशे मध्यमग्राम	२७९
जायतेऽस्यापि वंशे तु	३८३
जायते तादृशैः पाटैः	४२२
जायते शार्ङ्गिणोक्तोऽसौ	४०४
जायन्ते वैणशारीर	३२७
जितश्रमकरद्वन्द्वः	३१८
जो लघुद्वौ द्रुतौ पश्च	१४५
ज्येष्ठतालेन चेज्ज्येष्ठा	१२३
झ	
झण्टुं झण्टुं दिगिदिगि	११६
झण्टुमाद्यक्षरैरेव	३४

	पृष्ठसंख्या
झम्पातालो विरामान्तं	१५३
झेंकृतिर्दैंकृतिस्थाने	४१९
ज्ञ	
ज्ञानं पूरणसंख्यायाः	१७२
ज्ञेयो दारववाद्यानां	४८५
ट	
टाकणीवत्समस्तं प्राक्	४६४
ड	
डक्कायां मर्दले चैव	४१९
डक्कैव मण्डिडक्का स्यात्	४७९
डघवर्णो वादनीयः	४७७
डेंकारबहुलाः पाटाः	४९३
ढ	
ढंकारपाटवर्णैश्च	४७४
ढेंकारः पाटवर्णाः स्युः	,,
त	
तंकारः पाटवर्णोऽस्यां	४८४
तं च श्रुतिनिधिं प्राहुः	३२२
तं चाथ प्राग्वमस्यार्थ	३७३
तं दक्षिणं शिवं नौमि	१
तं दधद्भ्रमध्येऽथ	२३६
तं वादनप्रकारं च	३२७
तं विलम्बिततां नीत्वा	३८१
तं विलम्ब्य ततो गच्छेत्	३८४

	पृष्ठसंख्या
तं सं प्रोच्य निमाहत्य	३६५
तकारो माणिक्यवल्ली	३९८
तकारेण च सर्वेषां	४६५
तच्चैककलावत्कार्य	५४
तच्छिरः प्रान्तयोर्मानं	३४०
तज्ज्ञो दक्षिणहस्तस्थ	४७४
तटह्ला दधलाश्चेति	४५७
ततं येनावनद्धं च	२२५
ततं वीणा द्विधा सा च	२२९
ततः करणभेदं द्विः	२७१
ततः पगौ दौ गलौ गः	१४५
ततः परं तु त्रितयं	२३१
ततः प्रतिमुखर्याख्यः	४५९
ततः प्राक्खण्डसहितं	४४४
ततः शीर्षं सैककेन	१२७
ततः समग्रहे शम्या	२६८
ततश्चन्द्रकला प्राहुः	४१८
ततश्चाद्यमिति प्रोक्तं	४२५
ततस्तत्सकृदाहत्य	३७१
ततस्तृतीयतुर्यौ च	३१२
ततस्तृतीयमाकम्प्य	३७४
ततस्तृतीयमारुह्य	३०९
ततस्थोंकारबहुल	४६१
ततोऽतीतग्रहे शम्या	२६८
ततोऽधस्थं द्राघयित्वा	३७४
ततोऽनन्तरमेकोऽन्ते	१०२
ततोऽन्ताहरणं प्रोक्तं	७०
ततोऽन्तिमद्वयं खण्डं	४२५
ततो दक्षिणहस्तस्थ	३१६

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
ततो दीर्घौं रिमौ कृत्वा	३८०	तथा यथा पिनद्धास्ये	४५६
ततो दुःसरसंचार	३९७	तथा लयान्तरगतः	२७९
ततो मध्यममित्येवं	४२५	तथास्या दोरिकादेशं	२३८
ततो मध्यलये ताळे	४६१	तथैकद्वित्रिथोंकार	४६१
ततो यदि ग्रहे ताळे	३०९	तथैवातिद्रुतलयं	२५१
ततो लोहमयीं श्लक्ष्णां	२८६	तदङ्काघस्तनैः सार्धं	२२२
ततो ह्रिंकार ओंकारः	१३२	तदङ्केष्वेव पूर्वोक्तं	२०२
तत्किंचिदधिकं वारे	४३०	तदधोऽधश्च तावन्ति	३४१
तत्ततं सुषिरं चाव	२२७	तदभावे तु षष्ठाङ्के	१७२
तत्तत्सारीप्रदेशस्थां	२८७	तदर्धं पिण्डसंयुक्तं	२८२
तत्त्वं भवेदनुगतं	२६३	तदर्धवर्णसंयुक्ता	४८३
तत्पङ्क्तीनामपि ज्ञेयं	२००	तदर्धार्धादिभेदेन	४२४
तत्परं दीर्घतां नीत्वा	३७४	तदर्धे मेढकोपान्ते	२९४
तत्परं स्थायिनं तस्मात्	३१०	तदर्धो मेढकोपान्त्ये	२९३
तत्पराः स्वस्वपूर्वातः	१८९	तदां दों देति वर्णाः स्युः	४८३
तत्र जातिरुदात्ता स्यात्	२६१	तदा चतुर्थं स्वस्थानं	३६६
तत्र रक्तिविशेषस्य	३५६	तदा द्राविडगौडस्य	३८४
तत्र लग्नशिखाथोर्ध्वा	३१५	तदा द्वितीयं स्वस्थानं	३६३, ३६५
तत्र लघ्वीगतं लक्ष्म	२८५	तदान्यासां वादनं यद्	२५०
तत्र शब्दगुणेष्वेव	३५७	तदासारितवद्भाति	१२०
तत्र श्रीशार्ङ्गदेवेन	२२९	तदास्तामुच्यते किंतु	३३७
तत्रार्धमन्त्यमादौ स्याद्	८२	तदुक्तं सकलं वाद्यं	२४६
तत्रैकसरजोडात्वं	४६४	तदुद्भवद्बुमोद्भूतं	४८६
तत्रैका वक्त्रमात्रा स्यात्	४७६	तदूर्ध्वं चक्रिका स्थाप्या	३८९
तत्सर्वं वंशवाद्येऽत्र	३५६	तदोत्क्षिप्ता संनिविष्टा	२३८
तथा कवलयोस्ताभ्यां	४७४	तद्दोषाच्छादनं मार्गं	३६०
तथा तथा विधातव्यं	३१७	तद्द्वादशकलं प्रोक्तं	६९
तथा नीरटितो ह्रादः	२५२	तद्द्वादशकलाताल	२७७
तथापि बालबोधाय	२५४	तद्धीमिति छण्डणान्तः	४४०

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
तद्वृन्दं द्वित्रिचतुरैः	४६९	तमान्दोल्य द्वितीयं तु	३८२
तद्भेदप्रत्ययार्थं तु	१६०	तमेव स्थायिनं कृत्वा	३७२, ३७६
तद्भेदास्त्वेकतन्त्री स्यात्	२२९	तया चानामयान्यत्र	१८
तद्रन्ध्रे दण्डान्तरालं	२९०	तया तु स्वेच्छया वक्त्रं	३९४
तद्वदेव ततः संधिः	८९	तया यद्वाद्यते रन्ध्रे	३२७
तद्वद्यथाक्षरः कार्यः	१२	तयावगुण्ठ्य वलयं	३९२
तद्वर्णसरबद्धं वा	४४४	तयोरेकसरो जोडा	४६२
तद्वल्लयान्तरं मार्गे	१०७	तयोर्द्विगुणतां न्यस्य	४७०
तद्विदो वादयन्त्येतां	४२९	तरूणां जातयस्तित्रः	४८६
तन्त्रिकागर्भितं वामं	४८१	तर्जनीपार्श्वलग्नायाः	२४०
तन्त्रीं बध्वा ततोऽधस्तात्	३१६	तर्जनीमध्यमानामा	४१२
तन्त्रीं यत्र तदाचष्ट	२५९	तर्जन्यङ्गुष्ठयोरग्र	४८९
तन्त्रीं लग्नाङ्गुष्ठपार्श्वा	२४१	तर्जन्या च पृथक्पाद	१८
तन्त्रीकर्षोऽङ्गुष्ठतर्ज	२४३	तर्जन्या धार्यते बिन्दुः	२४२
तन्त्रीणामेकविंशत्या	२४८	तर्जन्या मध्यया वाथ	४७९
तन्त्रीदैर्घ्येऽथ दार्व्याय	२८७	तलं कृत्वावरोहेण	२५९
तन्त्रीद्वयेन नकुलः	२४८	तलघाताङ्गुष्ठमुष्टेः	४९४
तन्त्रीपत्रिकयोरन्तः	२३६	तलघाटस्तु मलप	४५३
तन्त्रीप्रान्तान्तरे क्षिप्त्वा	२३४	तलप्रहारः प्रहरः	३९९
तन्त्रीभागस्तृतीयांश	२८९	तलप्रहारहेतुः स्यात्	४१३
तन्त्रीभिः सप्तभिश्चित्रा	२४८	तलप्रहारो वलित	४१६
तन्त्रीमानेन बध्नीयात्	३१५	तलहस्तोऽर्धचन्द्रश्च	२३९
तन्त्रीरन्ध्रात्पुरः स्वाङ्घ्रि	२८९	तलाङ्गुष्ठप्रहारेण	४१३
तन्त्रीसंलग्नजीवातः	२४६	तले केचिदिह प्राहुः	४०८
तन्त्र्या संवेष्ट्य ककुभं	२३६	तलेन दक्षिणो हस्तः	२४३
तन्त्र्यैकयैव करणं	२५१	तलेन हत्वा प्रहरेत्	४०८
तन्त्र्योस्तृणशलाकां च	४७८	तस्मात्कृत्वावरोहेण	३०३
तन्मध्ये तु समा कोष्ठे	१८१	तस्मात्तृतीयतुर्यै तु	२९०
तपौ लगौ द्रुतौ गौ लः	१४६	तस्मादधस्तनौ स्पृष्ट्वा	३१३

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
तस्मादर्धाङ्गुलन्यूना	२८५	तारस्थाने द्विराघातात्	२५४
तस्मादाषष्ठमारुह्य	३०६	तारस्था मुखसंयोग	३२७
तस्मादुद्दिष्टरूपस्थात्	२१५	तारादौ यवमुक्तेन	३४७
तस्मादेख ग्रहन्यासे	३७५	तारायष्टसु रन्ध्रेषु	३३२
तस्माद्देश्यनुसारेण	३३९	तालत्रयं च शम्यैका	२७२
तस्माद्वीणा निषेव्येति	३१७	तालपातकलाभिज्ञः	३१७
तस्माल्लक्ष्यविरुद्धं यत्	२९८	तालभेदा: क्रमादङ्कैः	१६६
तस्मिन्नेव ग्रहे कृत्वा	३७७	तालमन्यतरस्यान्त	४८९
तस्य तुम्बं परिणाहे	२८२	तालश्चतुःषष्टिकल:	४५२
तस्य द्वे त्रीणि चत्वारि	३१९	तालश्चन्द्रकलाख्यश्च	४२७
तस्य वादनभेदांश्च	२३२	तालस्तलप्रतिष्ठायां	३
तस्य स्थाने भवेदाद्या	२८६	तालानां लक्षणं वक्ष्ये	१३८
तस्याः सवलये चर्म	४८४	तालानामधुना तेषां	१३५
तस्यास्तालोऽत्र कर्तव्य:	२७३	तालाश्चत्वार इत्यन्ये	२२
ता: षष्ठयामद्वितीयान्त्या	४८	तालिकेयं पृथग्यद्वा	४७
तादृक्चतु:षष्टिकलां	४२७	तालेन टाकणीवादौ	४६२
तादृक्पादस्ततस्तद्वत्	८८	ताले नि:शङ्कलीलाख्ये	१३९
तानि गीतानि वक्ष्याम:	२९	ताले राजमृगाङ्के तु	१५९
तानेवाङ्कान् लभन्ते ते	१७२	ताले सरस्वतीकण्ठा	१५९
तान्यक्षराणि वक्ष्ये	११६	तालोऽथ कांस्यताल: स्यात्	२३०
तान्यत्र ब्रह्मगीतानि	१२९	तालोऽष्टमोऽन्तिमा शम्या	९९
तान्यष्टौ बदरीबीज	३१९	तालो राजमृगाङ्कश्च	१३७
ताभिर्घर्घरभेदानां	४९३	तालो विताल: खलक:	४२८
ताम्रजा राजती यद्वा	३८९	तावत्संख्याकपर्यन्तां	१६८
तारं च स्पृश्यते स स्यात्	२४४	तावद् द्रुतोऽत्र ताल: स्यात्	२०४
तारन्यूनतया काक	३५८	तावद्यावदृढो बन्ध:	२३६
ताररन्ध्रं ततोऽधस्तात्	३४१	तावांश्च परिशेषोऽसौ	२९३
तारस्थानं द्वि: प्रहत्य	२५५	ताश्च घर्घरिका लोके	४९३
तारस्थानस्थित: षड्ज:	३२४	तासु स्वभावतो यास्तु	१८०

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
तिरश्चीं तत्परामूलां	१७९	तुर्यपञ्चमतुर्यौश्च	३१०
तिरिकितिरिकिरिति	४७१	तुर्यवस्तूत्तरार्धस्थैः	६०
तिर्यक्पङ्क्तिस्थकोष्ठाङ्कैः	३०२	तुर्यस्वरं द्वितीयं च	३६३
तिर्यक्संस्थेन दैर्घ्येण	२३४	तुर्यादिव्यत्ययेऽप्येवं	२९८
तिर्यग्रन्ध्रे चलं शङ्कुं	२८३	तुर्यादयो निषादाद्याः	३००
तिर्यग्रन्ध्रे निवेशोऽस्य	२९०	तुर्यायां द्वादशस्तालः	८४
तिर्यग्दैर्घ्यं तावदन्यत्	२८९	तृतीयं ग्रहपार्श्वात्स्य	३७४
तिर्यग्यवोदरैः षड्भिः	२८८	तृतीयं च ततोऽधस्थं	३०३
तिर्यग्यवोदरैः सार्धैः	२४५	तृतीयं तधस्थं च	३०७
तिर्यग्रेखाराजिता च	४९५	तृतीयं तु तृतीयांश	२९३
तिस्रस्तिस्रस्तथा तन्त्रीः	४७१	तृतीयं द्विस्त्रिराहत्य	३८५
तीव्रातीव्रतया वायोः	३२८	तृतीयकम्पनादूर्ध्वं	३६२
तुंतुमित्यपरे प्राहुः	४८०	तृतीयग्रहतां त्वस्या	३७८
तुण्डकिन्येव चुक्का स्यात्	३९०	तृतीयग्रहता त्वस्या	३७४
तुम्बकं मध्यरन्ध्रं स्यात्	२३६	तृतीयतुर्यसार्योऽस्तु	३८६
तुम्बं दण्डस्थककुभ	२८६	तृतीयपञ्चमाङ्काभ्यां	१६४
तुम्बं धृत्वाथ पादाभ्यां	३१५	तृतीयपञ्चमोपान्त्य	२०८
तुम्बं वक्षसि निक्षिप्य	२८३	तृतीयभागरहित	२९३
तुम्बस्योत्सेधतस्तस्य	२३५	तृतीयस्त्वस्य वंशेषु	३७१
तुरङ्गलीलः शरभ	१३६	तृतीयादिगलेषु स्युः	४७
तुरुतुर्यपि सा लोके	३९०	तृतीयाधस्तनस्थाने	२२०
तुर्यं कृत्वा तमाहत्य	३७८	तृतीये गुरुणि प्रोक्तं	३४
तुर्यं चोक्त्वा तृतीयं च	३७१	तृतीये तु तृतीयो गः	२६६
तुर्यं चोक्त्वा द्वितीयादीन्	३०५	तृतीये सप्तके स्थानं	२४७
तुर्यं ततस्तृतीयं च	,,	तृतीये स्याच्चतसृभिः	१८
तुर्यं द्वितीयतस्तु त्रीन्	३८३	तृतीयोऽस्याः स्वरो वंशे	३८५
तुर्यं विलम्ब्य कृत्वा च	३६७	तृतीयो दृश्यते प्रायः	३७०
तुर्यं विलम्ब्य तत्प्राग्वं	३७२	ते चानन्ता न शक्यन्ते	३९६
तुर्यं एकाङ्कवानेवं	१९४	ते द्वे रञ्जयितुं शक्ते	३३६

	पृष्ठसंख्या
तेनैव तत्प्रवृत्तं स्यात्	७१
तेनैषां खण्डतालत्वं	१३८
तेभ्य उद्दिष्टसंस्थेभ्य:	२१५
तेषां च मुखरन्ध्रस्य	३८९
तेषां संनिहितावानां	२००
तेषामधो द्वावूर्ध्वं द्वौ	४७८
तेषामन्योन्यसंसर्गात्	२२
तेषामुत्पादकान्पाणीन्	४००
तेषु तद्व्यादय: सप्त	४५७
तेषु प्रस्तुतभेदस्थ	१९७
तेषु रन्ध्राङ्गुलीप्राप्ति:	३४४
तेषु विस्तारसंत्रासात्	४९६
तेषु वृत्तं तदूर्ध्वाध:	९७
तेषु स्वरविभागाय	३२०
तेष्वष्टासूर्ध्वरन्ध्राणि	३४१
ते हेमादिमया: सप्त	३९२
तो गप्लुतौ राजताल:	१४४
तैक्ष्णगोलकगर्भा स्यु:	४९२
त्यक्त्वाङ्गुलानि चत्वारि	३९२
त्यक्त्वा चान्त्यां कलां तत्तु	१२०
त्यक्त्वा फूत्कारसुषिरं	३१९
त्यक्त्वा वितस्तिं जीवात:	२३८
त्रय: स्वरा: प्रजायन्ते	३२६
त्रयस्तु दक्षिणात्पाणे:	२८४
त्रयोदशाङ्गुलं तस्या:	४७४
त्रयोदशाङ्गुलस्तद्वत्	३२२
त्रयोदशाङ्गुलो वंश:	३३८
त्रयोदशाङ्गुलौ वक्त्रे	४९१
त्रयोदशादयो ये च	३३८

	पृष्ठसंख्या
त्रयोदशादयो वंशा:	३३९
त्रयोदशात्परे तार	३४१
त्रयोदशेति सर्वेऽपि	२३९
त्रयो द्रुता डोम्बली तु	१५२
त्रयोविंशत्यङ्गुलानां	३४२
त्रि: खण्डोऽभ्यस्यते कूट	४३४
त्रिंशदङ्गुलदैर्घ्यश्च	४५६
त्रिकल: षट्कलो वात्र	१३०
त्रिकस्य चलनाद्धाम	४१४
त्रिधापरान्तकं तद्वत्	४५
त्रिधोक्तोऽयं द्वयोरन्यै:	३९४
त्रिप्रहारभवे भेदा:	२५६
त्रिभङ्गीरङ्गाभरणे	१३६
त्रियवान्यतरालानि	३३१
त्रियोगजाश्च ये भेदा:	२००
त्रियोगजाश्चतुर्योग	२०३
त्रियोगमेवमादध्यात्	१८४
त्रियोगोऽयमध: षष्ठ	१९०
त्रिरावृत्तौ मध्यमा स्यात्	९८
त्रिरुत्तरस्त्रिरधर:	२५२
त्रिवलीवत्क्षाममध्य:	४७७
त्रिश्चतुर्वा तत: स्पृष्ट्वा	३७६
त्रिस्तारस्वरघातेन	२५५
त्रिस्थानत्वं श्रावकत्वं	३५७
त्रिस्थानस्वररागादि	३१७
त्रिहस्तदैर्घ्यस्तावच्च	२३३
त्रीण्यङ्गानि पृथक्तेषां	७०
त्रीण्येतानि निबध्यन्ते	२८२
त्रेताग्निसंस्थितं यद्वा	२३३

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
त्रैगुण्यान्मध्यखण्डस्य	४२५	दण्डमानं मनोरेक	३४८
त्र्यङ्गुलायतया युक्तं	२३६	दण्डमानं युतं सार्धं	३५५
त्र्यश्रेऽन्ते त्र्यश्रतालेन	७२	दण्डमानं श्रुतिनिधौ	३५०
त्र्यश्रेण माहाजनिकं	,,	दण्डवक्त्रप्रविष्टाध:	२३४
त्र्यश्रे स्थिते चतुर्थ: प्र	७६	दण्डवक्त्रमितस्थौल्य	,,
त्र्यश्रो मिश्रो द्विधा वर्ण:	१४५	दण्डश्चतुर्मुखे सार्धं	३४२
त्र्यश्रौ शरीरसंहारौ	१११	दण्डश्च यवयुग्मेन	,,
		दण्डस्त्रिपुरुषे वंशे	३३१
द		दण्डस्य मानमादित्ये	३५४
दक्षिणं तु मितं सार्धैः	४५६	दण्डहस्त: पिण्डहस्त:	३९८
दक्षिण: कर्तरीं कुर्यात्	२४२	दण्डहस्तः समनख:	३९९
दक्षिणश्चेति तत्र स्यात्	५	दण्डहस्तो घनरवः	४१८
दक्षिणस्थेन कोणेन	४८४	दण्डांशः परिशेषोऽत्र	२८९
दक्षिणस्य करस्य स्यात्	३४०	दण्डाग्राद् द्व्यङ्गुलेऽधस्तात्	२८६
दक्षिणस्यानामया वा	२८३	दण्डान्तशीर्षमध्यान्त:	२९३
दक्षिणस्योद्दलीबद्धा	४७३	दण्डान्ते सारिकोत्सेध:	२९४
दक्षिणाङ्गुष्ठतो हन्ति	२५९	दण्डे त्वेकोनविंशस्य	३४९
दक्षिणानामया यत्र	२४१	दण्डे धृत्वा टणत्कार	४९२
दक्षिणास्यस्य कवलं	३९३	दण्डे पञ्चदशस्य स्यात्	३४७
दक्षिणे दक्षिणस्थेन	४९३	दण्डे संवेष्टयेन्मन्द्र	२३७
दक्षिणेन करेणास्ये	४७३	दण्डोऽङ्गुलैकविंशत्या	३४६
दक्षिणे वार्तिके त्वेतद्	६०	दण्डोऽष्टादशवंशस्य	३४९
दक्षिणे स्यात् त्रिसंख्यातं	११२	दण्डो यवाष्टमांशेन	३५५
दण्डः कलानिधौ वंशे	३३५	दद्वयं गश्च मदनः	१५३
दण्ड; शंभुरुमा तन्त्री	२३७	दधते कवलव्याप्तं	४७१
दण्ड: श्रीशार्ङ्गदेवोक्त:	३३९	दधानः ककुभं सारं	२३४
दण्ड: सप्तदशे वंशे	,,	दर्पणे दद्वयं गश्च	१४२
दण्ड; सार्धैः षोडशभि:	३४२	दर्शनस्पर्शने चास्या	२३७
दण्डमानं परं लक्ष्म	३५२	दलगा दलपार्श्वेव	२०३

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
दशभिः संयुतं वाद्यं	४९७	देशीरागेषु निर्णीतः	३०१
दशमं ह्यङ्गुलं हीनं	२९१	देशीवंशेषु सर्वेषु	३५०
दशमुष्टिमितं दण्डं	२८३	देशीस्थोऽप्येवमेव स्यात्	३९४
दशमुष्ट्यधिकं मानं	,,	देश्यास्तदाद्यं स्वस्थानं	३७२
दशमैकादशे प्रोक्ते	२९५	देहसौष्ठवसंपन्नः	३१८
दशहस्तगुणोपेत:	४९८	दैर्घ्यमष्टाङ्गुलौ गर्भौ	४७९
दशाङ्गुले मुखे तस्या:	४८१	दैर्घ्ये पञ्चाङ्गुला वक्त्रे	४८०
दशाङ्गुलो महानन्दः	३२१	दैर्घ्ये मुष्टौ तु विस्तारः	३१५
दशेति शुष्कवाद्यानि	२६५	दैर्घ्ये स्यान्मध्यविस्तारः	३१४
दीपको दलगा द्विर्द्विः	१५०	दोरकं नागपाशेन	२३६
दीपकोदीक्षणौ ढेङ्की	१३७	दोरको वासुकिर्जीवा	२३७
दीप्तं नृत्तं च तामाहुः	४३१	द्रुतं कृत्वा पञ्चमं तु	३७१
दीप्तनृत्ते भवेदेषा	४३६	द्रुतमध्यविलम्बै: स्यात्	२६
दीप्तैर्वर्णैः क्वचित्क्वापि	४४७	द्रुतमेरुर्लघोर्मेरु:	१६०
दीर्घं खण्डं ततोऽल्पं च	४३१	द्रुतत्रयं लघुद्वन्द्वं	१५७
दीर्घीकृत्य तृतीयं च	३७२	द्रुतत्रयं विरामान्तं	१५६
दृढचार्मेण कोणेन	४८३	द्रुतहीनादयो ह्यादि	१८२
दृढशब्देन भीरूणां	४८५	द्रुतहीनादयो भेद	२०६
दृश्यते मध्यमादेस्तु	३६४	द्रुतहीनाद्यकोष्ठासु	२१५
दृश्यते यत्र तं प्राहुः	४११	द्रुताङ्कानन्तरं कार्यं	२१३
देंकारादीनि यत्रासौ	४२४	द्रुतादिकालँल्यानासां	२६२
देंकाराद्यलंकृताद्यन्ता	४५४	द्रुतादिनियम: सोऽत्र	२०६
देवता तुम्बुरुर्युग्मे	४९०	द्रुतादिरचनाभेदात्	१३५
देवता गातर: सप्त	४७८	द्रुतादिसिद्ध्यै तन्नाद	४९०
देशाख्या स तदा लक्ष्ये	३०६	द्रुताद् द्रुततरं मानं	४४६
देशीतालप्रपञ्चेन	२२	द्रुताद् द्रुतौ विरामान्तौ	१३९
देशीतालस्तु लघ्वादि	१३४	द्रुताद्याद्यक्षरैर्ज्ञेयं	१३८
देशीताला: समादिष्टा:	१३७	द्रुते बिन्दुर्विरामान्ते	,,
देशीपटहमेवाहु:	३९५	द्रुते लघ्वे तत: पूर्वै:	२१२

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
द्रुते शंभुर्लघौ देवी	१३८	द्विकले द्वादशकलं	५४
द्रुतैः करतलाघातैः	४४९	द्विकले द्वादश कलाः	१२
द्रुतैः षड्भिस्तु षट्तालः	१५६	द्विकलेनोत्तरेण स्यात्	३८
द्रुतो मध्यो विलम्बश्च	२४	द्विकले पञ्चपाणौ सा	१०२
द्रुतो लघुः सार्धमात्रः	१६६	द्विकले पादभागः स्यात्	१७
द्रुतो लघुर्गुरुर्वान्त्यैः	२२२	द्विकले मद्रके वस्तु	३८
द्रुतौ तुरङ्गलीलः स्यात्	१४६	द्विकले स्युर्निशनिता	७५
द्रुतौ द्वौ जगणो वक्रः	१५५	द्विकलोऽवाथवा चचत्	९१
द्वयोरानिविशास्तद्वत्	४२	द्विगुणद्विगुणत्वेन	१३
द्वात्रिंशच्च कला ज्ञेयाः	११५	द्विगुणद्विगुणौ ज्ञेयौ	२४
द्वात्रिंशत्तन्तुसंजात	४६९	द्विगुणाकर्षणात्कर्षेत्	२३४
द्वात्रिंशदङ्गुलानां तत्	३३३	द्वितीयं कम्पयित्वा च	३०९
द्वात्रिंशदङ्गुलो दैर्ध्ये	४९५	द्वितीयं कम्पितं कृत्वा	३७५
द्वात्रिंशन्मात्रिकामन्ये	४२७	द्वितीयं च क्रमादुक्त्वा	३८२
द्वात्रिंशांशोनपादाभ्यां	३५५	द्वितीयं च ग्रहे न्यासः	३१०, ३६४
द्वादशं तु तृतीयांश	२९१	द्वितीयं च तृतीयाधः	२१६
द्वादशाङ्गुल आदित्यः	३२१	द्वितीयं च प्रयुज्य द्विः	२६५
द्वादशाङ्गुलके वक्त्रे	४७३	द्वितीयं द्वियवोपेत	२९५
द्वादशाङ्गे दशकलं	९०	द्वितीयं सप्तमं कृत्वा	३६४
द्वादशात्र कला प्राग्वद्	२६८	द्वितीयखण्डे विश्राम्येत्	२७२
द्वादशानां दशानां च	२७७	द्वितीयतुर्यषष्ठाङ्कैः	१६४
द्वादशार्धस्वरन्यूनः	३३८	द्वितीयपक्षवत्प्रान्ते	२६९
द्वादशेति गुणाः प्रोक्ताः	३५७	द्वितीयमन्तरं मेयं	२९३
द्वापञ्चाशद्भवेत्सार्ध	३५०	द्वितीयमन्तराले तु	२९०
द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिश्च	२५८	द्वितीयमात्रा तालान्ता	८४
द्वाभ्यां द्वाभ्यां विम्रिकाभ्यां	४७१	द्वितीयस्वरमेवास्या	३७७
द्वाविंशतिं कलाः केचित्	२६७	द्वितीया तु पदैर्युक्ता	९८
द्वाविंशत्यङ्गुलोऽप्यन्यः	३२२	द्वितीयाधस्तनः पात्यः	२१४
द्विकलेऽष्टकला मात्रा	६७	द्वितीयान्तरतोऽधस्तात्	२९१

	पुटसंख्या
द्वितीयान्या भवेन्मध्य	२६
द्वितीये पञ्चमान्तः स्यात्	३६९
द्वितीयोऽत्र स्वरः स्थायी	,,
द्वितीयोऽस्याः स्वरो लक्ष्ये	३७०
द्वितीयोऽस्यामपि प्रायः	३७७
द्वितीयो द्व्यङ्कवानन्त्यः	१८७
द्वित्रास्ततोऽधिकाः सारीः	२९२
द्विदण्डिकं शङ्कुनाष्टौ	२३४
द्विद्विकोष्ठोनिताः स्वस्व	१७९
द्विमात्रं च कला वक्रं	१३८
द्विमात्राः षोडशकलाः	४२७
द्वियोगजाः क्रमाद्भेदाः	१९५
द्विरभ्यस्येदेवमेव	२७१
द्विरावृत्तिरनावृत्तिः	४४२
द्विरुत्तराधरान्तो द्विः	२५५
द्विरुत्तरो द्विरधरः	२५२
द्विरुद्ग्राहस्ततः खण्डं	४३०
द्विरुद्ग्राहो ध्रुवाभोगं	४५२
द्विश्चत्वारो विरामान्ताः	१५०
द्विषद्वित्रासजननः	४५९
द्विसंख्यातं त्रिसंख्यातं	११३
द्विस्त्रिर्वा प्रहतत्पूर्वः	३७३
द्विस्त्रिर्वाप्यवरोहेण	३८१
द्विस्त्रिर्वोक्त्वाथ द्वितीयं	३७६
द्वे चत्वारि भवन्त्यष्टौ	४२४
द्वे पङ्क्ती स्वस्वपूर्वातः	१९१
द्वे षष्ठ्या एककोष्ठोने	१९२
द्वौ तालौ संनिपातौ द्वौ	२७२
द्वौ द्वौ तासामाद्यकोष्ठौ	१८०
द्वौ मार्गौ गीतकेषूक्तौ	१०४
द्वौ लौ द्वौ दौ लघुर्दौ द्वौ	१५०
द्वौ लौ द्वौ लगौ घत्ता	१५८
द्वौ षोडश लघून्यन्ते	२७७
द्व्यङ्गुलावध्यष्टमीं तु	२८६
द्व्यङ्गौ यदा तदान्तः स्यात्	७३
द्व्यर्धमर्धस्थितं तद्वत्	२९६

ध

	पुटसंख्या
धत्तूरकुसुमाकार	३८९
धनुषा वामहस्तस्थ	३१७
धन्नासी स्यात्तदा दृष्टः	३०५
धन्नास्या दृश्यते वंशे	३७१
धातुना चित्रिता कार्या	२८१
धातून्यत्र प्रयुञ्जीत	२७५
धातून्वृत्तित्रयं तस्व	३५६
धात्वन्तरैर्मिश्रयित्वा	२७५
धैवतं ग्रहमास्थाय	३७८
धैवतं स्थायितं कृत्वा	३०३, ३०७, ३१०, ३११, ३६९
धैवतः स्यान्मध्यमया	३२६
धैवते स्थायितां नीते	३७३
धैवते स्थायिनि प्राक्तं	३७८
धृत्वा कर्कटहस्तेन	३९१
धृत्वा तद्रन्ध्रविन्यस्त	४९३
धृत्वा तस्याग्रभागेण	४८९
धृत्वा संपीड्य तर्जन्या	४७९
ध्रुवः शम्या ततस्तालः	४
ध्रुवका पतिता चित्रे	७

	पुटसंख्या
ध्रुवका सर्पिणी कृष्णा	६
ध्रुवको भूरिवाद्येषु	४५२
ध्रुवपातमपातं वा	३३
ध्रुवपाते प्रयोज्यास्ता	६
ध्रुवायां तूभयस्तालः	३८१
ध्रुवासारितमावृत्ति	११३
ध्रुवो हस्तस्य पातः स्यात्	५

न

	पुटसंख्या
नगौ खगरटा वर्णाः	४७८
न च कच्छोत्कक्षकस्तु	४७९
न तत्र युक्तिलेशोऽस्ति	३३८
न तद्रन्ध्रैः स्वजातीयैः	३५१
न तान्ब्रवीम्यहं ग्रन्थ	४६०
नद्धव्ये चर्मणा वाम	४७६
न नयेत्तर्जनीस्पर्शी	२४७
नन्वेकलक्ष्मभेदोऽयं	२६०
न बृहत्यधिकं मानं	२९५
नलिनीदलसंकाशौ	५९१
नवमं तु यवार्धोनं	२९१
नवमुष्टिमितो दैर्घ्ये	२८२
न वा तत्सर्वमार्गेषु	६०
नष्टे तु परपङ्क्तीनां	२१८
न स्थूला न कृशात्यन्तं	३४०
न ह्यङ्गुलं पञ्चयवं	,,
नागबन्धश्च पवनः	३९७
नागबन्धोऽप्ययवघटः	३९९
नागबन्धो विपर्यासात्	४०८
नाटके त्वर्धवक्त्रोऽयं	३९५
नाट्यरामकृतेराद्यं	३८१
नातः परं तु वंशानां	३४४
नातिदीर्घं द्विराद्यं स्यात्	४३७
नातिश्लथं नातिगाढं	४८०
नात्र त्रयोदशो वंशः	३३६
नात्र संख्या विदारीणां	२७६
नाथेन्द्रदण्डमान स्यात्	३४३
नाथेन्द्रवत्परं लक्ष्म	,,
नादवृद्धिक्षयापत्ति	४९८
नादश्रुतिस्वरग्राम	३१८
नादहेतोर्मारुतस्य	३२०
नानामार्गैर्लयो यत्र	१
नानावाद्योद्भवैः पाटैः	४२३
नारदो देवता चात्र	४९१
नास्ति प्रतिनिधिस्त्वासां	१८०
निं विलम्ब्यावरोही चेत्	३६५
निःशङ्कवीणेत्याद्याश्च	३२९
निःशङ्कशार्ङ्गदेवश्च	१३७
निःशङ्कशार्ङ्गदेवेन	४७८, ४९०
निःशङ्कसंज्ञके ताले	१५९
निःशङ्केनात्र च प्रोक्तः	४५६
निःशङ्कोऽत्र समाधत्ते	३००
निःशब्दा शब्दयुक्ता च	४
निःशब्देति चतुर्धोक्ता	,,
निःसाणवत्तुम्बकी स्यात्	४८५
निःसारुको राजविद्या	१३६
निःसारौ सालगे गीते	४६७
निक्षिपेत्काकुभं दण्डं	२८८
निक्षिपेत्स्वेषु रन्ध्रेषु	३९२

श्लोकार्धम्	पृष्ठसंख्या
निगदन्ति मृदङ्गं तं	४५६
निजपातैर्विना यत्रा	४७
निर्जेर्या तद्विर्थोदिभिः	४५३
निधातव्या यवस्थूला	३८९
निधाय मध्यतर्जन्यौ	४८०
निपीडयोरःस्थलासन्नां	२३८
निप्रताशनितानिश	१५
निप्रनिप्रा निशनिताः	५४
निबद्धं वादयेदाद्यं	४२३
निबद्धो वादितो गीत	४५०
निम्नमध्यं मनागन्तः	२३४
निरन्तरघनध्वानः	४२२
निरन्तरैः पाणिघातैः	२६४
निरन्तरैः स्तुतिपदैः	१२७
निर्दोषबीजवृक्षोत्थः	४५५
निर्दोषस्योत्खातनाभेः	३९१
निर्भिद्योत्सारिते गर्भे	४८६
निर्युक्तं पदनिर्युक्तं	३०
निशौ ताशौ निसमिति	१५
निशौ निताशप्रनिशं	,,
निषादाद् ग्रहतां नीतात्	३८४
निषादे स्थायिनि प्रोच्य	३८३
निष्कोटितमथोन्मृष्ट	२५२
निष्कोटिताख्यः स्खलितः	२३९
निष्कोटिताभिधं पाणिं	२४२
निष्कोटिते तले हस्ते	२४६
निष्कामोऽधस्तलस्य स्यात्	५
निष्पन्नः केवलैः पाटैः	४५२
निहन्ति कर्तरीतुल्यः	२४२
नृत्ते प्रायः प्रयोक्तव्यः	४४३
नीरसोच्छ्रितभूजातात्	४८६
नेत्रवस्त्राञ्चलप्राणि	४८९
न्यस्तां पृष्ठे कनिष्ठाया	२३८
न्यस्य स्कन्धे दक्षिणेन	४७०
न्यस्यते शुद्धनट्टायाः	३७६
न्यस्याल्पमाद्यान्महतः	१६१
न्यासः कर्णाटगौडस्य	३८२
न्यासस्तदा तृतीयं स्यात्	३६३
न्यासस्तुरुष्कगौडस्य	३८३
न्यासान्तमथवांशान्तं	३६
न्यासान्तो विविधः कार्यः	३४
न्यासापन्याससंन्यास	६८
न्यासे कृते रामकृतेः	३७७
न्यासोऽस्यांशेऽस्य संवादि	६८
न्यासो यदा स्यात्स्वस्थानं	३७२
प	
पक्षान्तरे वस्तुमात्रं	८३
पङ्क्तिं कुर्वेष्टतालस्य	१७९
पङ्क्तिभ्यां स्वस्वपूर्वाभ्यां	१९२
पङ्क्तौ तदङ्कयोगाङ्कं	१९६
पङ्क्तौ तु प्लुतहीनायां	२२२
पञ्चत्रिंशद्धस्तपाटाः	३९८
पञ्चपाणिस्तु पाटैः स्यात्	४२१
पञ्चपाणेः कनिष्ठादि	१८
पञ्चपाणौ प्रवेणी तु	९१
पञ्चभिर्लघुभिर्गौरी	१५९
पञ्चमं ग्रहमास्थाय	३७४, ३८४

	पृष्ठसंख्या		पृष्ठसंख्या
पञ्चमांशोनितं मानं	३३१	पद्मासनोपविष्टेन	३९५
पञ्चमानमिता: शेषं	३३२	पयागत्य विलम्ब्यामुं	३१०
पञ्चमी शम्यातालाभ्यां	२६९	पयान्दोल्य प्रकम्प्यापि	३६५
पञ्चमो नि:शङ्कलील:	१३६	परासां शेषकोष्ठेषु	१८४
पञ्चमो लक्ष्यते स्थायी	३०९	पराषु शेषकोष्ठेषु	१८०
पञ्चरन्ध्रे तथोद्दल्यौ	४८०	परितोऽर्धाङ्गुलन्यूना	२८९
पञ्चलघ्वक्षरोच्चार	८	परिधाऽङ्गुलमिता	४६९
पञ्चविंशतिराख्यात	३४२	परिधिर्दृश्यते तत्र	२९२
पञ्चविंशत्यक्षरं स्यात्	२७२	परिधिस्तु तृतीयांश	२९४
पञ्च षट् सप्त वा वस्तु	४५	परिधौ दधते मानं	४७१
पञ्च सप्त नवापि स्यु:	२२	परिधौ संमिते ते च	,,
पञ्च स्वरान्यस्यते चेत्	३०४	परिवृत्त: षोडशेति	३९९
पञ्चहस्त: पञ्चपाणि:	४१८	परिवृत्तो हस्तपाट:	४१२
पञ्चहस्तो हस्तपाटै:	४२६	परिशेषस्तथा सा स्यात्	२९४
पञ्चाङ्गुलः परीणाहः	२८५	परे कृतार्थे ग्राह्य: स्यात्	२०९
पञ्चानारुह्य तुर्यं च	३०३	परे परेऽवरोही स्यात	३६९
पञ्चारुह्य निषादान्तान्	३०२	परेषु च निवृत्तेषु	२१८
पञ्चेति फूत्कृतेर्दोषान्	३५८	परो द्विरधरोऽथ स्यात्	२५२
पटहस्य हुडुक्काया:	४१६	परो यद्यकृतार्थ: स्यात्	२०८
पटहो मर्दलश्चाथ	३३०	परौ स्वरौ तृतीकृत्य	३७७
पट्टसूत्रपर्यी तन्त्री	२८३	पलै: स्यात्पञ्चविंशत्या	४८१
पताका तूर्ध्वगमनात्	६	पश्चिमार्धे प्रतिमुखं	६७
पताकेन हतैर्जातै:	४५३	पाठ: पाटाक्षरं यद्वा	४२४
पतितात्सह पूर्वाभ्यां	२१६	पाटप्रभववाद्यानि	३३३
पतिताद् गुरुलाभः स्यात्	२०९	पाटभेदाश्च वाद्यानि	४५५
पतितात्ः पात्यपात	२१४	पाटविन्यासभेदा: स्यु:	४१७
पतिते वृत्तगुर्वङ्का	२१७	पाटस्य खण्डनाद्वाद्ये	४५१
पदं वदन्ति वाद्यज्ञा:	४३९	पाटा: किटकिटा मुख्या:	४९४
पदैश्चतुर्भिरस्यां स्यात	४२६	पाटा झनकटा मुख्या:	४९१

	पुटसंख्या
पाटानां पृथगुक्तानां	४५३
पाटानां रचनां केचित्	४२९
पाटाश्च तिद्धिथोंद्देहें	४५६
पाटेन यत्र तत्प्रोक्तं	४३९
पाटैरेव यतिः सान्द्रैः	४५४
पाटैर्बहुलदेंकारैः	४३१
पाटैर्मलपपाटः स्यात्	४४९
पाटैर्वा रचिता केचित्	४५४
पाटैर्व्यस्तैः समस्तैश्च	४३६
पाटोऽन्योन्याङ्गजातैर्यः	४२३
पाणिभ्यां वाद्यते तज्ज्ञैः	४७२
पाण्यन्तरस्य जनकं	४०९
पातः कला तु सा ज्ञेया	५
पातयेत्पूर्वपूर्वाङ्कं	१६८
पादकम्पोऽथ जनकः	४०३
पादन्यूनेन पादेन	३३२
पादभागः कलानां तु	१०
पादभागत्रये निम्नौ	३८
पादभागा द्वादश स्युः	,,
पादभागा विहायाद्यां	१११
पादभागेष्वानिविप्रा	९९
पादभागैश्चतुर्भिस्तैः	१०
पादयुक्ते पादभागे	१९
पादान्मुखं छन्दके स्यात्	१०५
पादोत्तरार्धताळेन	९१
पादोनगुञ्जामात्रं स्यात्	४८९
पादोनत्र्यङ्गुलं तुर्यं	२९५
पादोनत्र्यङ्गुलं मानं	३३३
पादोनत्र्यङ्गुलानि स्युः	३५०

	पुटसंख्या
पादोनमङ्गुलद्वन्द्वं	३१५, ३४८, ३५५
पादोनमङ्गुलं मानं	३५४
पादोनहस्तमात्रां च	४७६
पादोनाभ्यामङ्गुलाभ्यां	३३२
पादोनेन यवद्वन्द्वे	३३१
पादोनैरङ्गुलैर्मानं	३५५
पादोपपातसंपिष्टे	९२
पाविका वैणवी कार्या	३८७
पावो वेणुसमुत्पन्नः	,,
पिण्डिकां पूरिकाकारां	४५६
पित्तलात्युत्तमा जातिः	४८६
पिधाय गाढं बध्येते	४७४
पिनाक्यां धनुषः कम्रा	३१४
पीडयेतां पुटद्वन्द्वं	४०७
पुटमध्ये दक्षिणेन	४०९
पुटमेकं निहन्यातां	४०८
पुटमेकैकपाणिश्चेत्	,,
पुनः प्राश्वं विधायाथ	३६९
पुनरुचार्य तं कृत्वा	३८१
पुनर्द्वेधा शीर्षकं तु	३१
पुनीतो विप्रहत्यादि	२३७
पुष्णन्ति वीणावाद्यं ये	२५१
पुष्पं कलं तलं बिन्दू	२५२
पूरणापूरणाभ्यां च	३२८
पूर्वं कृत्वा तमाहत्य	३७८
पूर्वं ग्रहं द्वितीयं च	३६९
पूर्वं प्रकम्प्य तस्यार्धं	३७४
पूर्वप्ररोहे छिन्नेऽन्यः	४८६
पूर्वभागे तथाभोगे	४६७

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
पूर्वमानाधिकाः सन्ति	३३७	प्रकल्प्य तस्य षड्जत्वं	३६६
पूर्वलक्ष्मविपर्यासात्	४०३	प्रकृतिः सर्ववीणानां	२३७
पूर्ववत्काकुभो दण्डः	२९४	प्रगल्भधीः सुशारीरः	३१८
पूर्ववद्विमिकाः कार्या	४७६	प्रचालनाद्वामहस्त	४०७
पूर्वश्चेत्पतितो न स्यात्	१६८	प्रतापशेखरो झम्पा	१३७
पूर्वस्मादपरं तुम्बं	२८६	प्रतापशेखरो दीप्तात्	१५३
पूर्वस्या वा परस्या वा	३४	प्रतिपादः पदैरन्यैः	९७
पूर्वार्धस्थपदावृत्या	७२	प्रतिपादादिमे चैका	,,
पूर्वेषां पात्यमानानां	२१६	प्रतिशुष्कां तदाचष्ट	२५१
पूर्वोक्तं लक्षणं शेषं	३५५	प्रतिहारोपद्रवौ च	१३२
पूर्वोक्तमन्यदादित्ये	३४३	प्रत्यङ्गो मगणो लौ द्वौ	१४३
पूर्वोक्तमपरं लक्ष्म	३५०, ३५३	प्रत्युपोहनमत्र स्यात्	३८, ४६
पूर्वोक्तमपरं सार्धं	३४९	प्रत्युपोहनमत्रोत	५४
पूर्वोक्ता द्वादश कला	२७०	प्रत्येकं तस्य चावृत्तिः	२८१
पृथक्तृतीयभागोनं	३४५	प्रत्येकं तौ नामगतेः	९
पृथक्पञ्चयवी सार्धं	३३३	प्रत्येकं त्रियवी सार्धा	३३९
पृथक्शिरोन्तयोर्मानं	३४६	प्रत्येकं द्विः प्रयुक्तेन	४३६
पृथक्सद्वितयं मानं	३३९	प्रत्येकं मानमाख्यातं	३३५, ३४३, ३४७,
पृथक्सपादपादेन	३३४		३४८
पृथक्सप्तयवानि स्युः	३४२	प्रत्येकं मूलतः षष्ठ	३४३
पृथक्सप्तान्तरालानि	,,	प्रत्येकं यवभावेन	३३५
पृथक्सार्धाङ्गुलानि स्युः	३४३	प्रत्येकं वा पुटद्वन्द्वे	४०८
पृथगर्धाङ्गुलान्येषां	३४१	प्रत्येकं षोडशांशोन	३४९
पृथगष्टसु रन्ध्रेषु	३५४	प्रत्येकमङ्गुलं मानं	३४२
पृथग्विलम्बिते मध्ये	४६१	प्रत्येकमङ्गुलदलं	३५२
प्रकम्प्य तत्परं प्रोच्य	३११	प्रत्येकमङ्गुलद्वन्द्वं	३४९
प्रकम्प्य लङ्घितं तस्मात्	३१३	प्रत्येकमन्तरालेषु	३३२, ३३९, ३४४,
प्रकम्प्याथ तृतीयं च	३०८		३५४, ३५५
प्रकरी स्याच्चतुर्वस्तु	८२	प्रत्येकमष्टरन्ध्री स्यात्	३४९, ३५४

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
प्रथमं प्रथितं प्राज्ञैः	२९३	प्राक्स्वरस्थानवदाख्या	३६७
प्रथमे पादभागे स्यात्	१८	प्रागूने वामसंस्थांस्तु	१६१
प्रथमे सप्तके स्थानं	२४७	प्राग्वच्चतुर्निवृत्तिः स्यात्	२११
प्रथमे स्थायिनं कृत्वा	३०२	प्राग्वत्परं मुरल्यां तु	३४९
प्रदर्शनार्थं केषांचित्	२९६	प्राग्वत्परं रुद्रदण्डे	३५४
प्रदर्शनार्थमित्युक्ताः	४५४	प्राग्वत्परं विश्वमूर्तौ	३४८, ३५५
प्रदर्शनार्थमेतेषु	३९६	प्राग्वदाषष्ठमारोह	३६७
प्रदेशिन्या स्पृशेद्यत्र	२४३	प्राचां चतुर्णां मेरूणां	१६०
प्रभेदा घनवाद्यस्य	२३०	प्राचीनं लघुनां नीत्वा	३७९
प्रमाणं मुनिदण्डस्य	३३३	प्राचीनं स्वरमुच्चार्य	३६८
प्रमाणमन्तरालेषु	३४९	प्राथम्यसाम्यतो यद्वा	२९८
प्रयुक्तं स्यात्प्रहरणं	४४३	प्राधान्येन विज्ञातव्यं	४६९
प्रयुज्य त्रीणि खण्डानि	४२५	प्रान्तान्तरेणान्यकोष्ठे	३१६
प्रयुज्यैकस्य खण्डस्य	४२६	प्रायेणैतानि दृश्यन्ते	४१८
प्रयोगेऽभिसृतस्य स्यात्	२७९	प्रायो वाद्यप्रबन्धानां	४२९
प्रयोगौ द्वौ पदैश्चान्यः	२८०	प्राहुः परिसृतं मृग्यं	२८०
प्रयोज्यं नर्तने दीप्ते	४४४	प्रोक्तं मृदङ्गशब्देन	४५६
प्रवृत्तं चैककं वर्णं	२७३	प्रोक्तं यवेनाभ्यधिकैः	२९४
प्रवृत्ताभ्यां प्रवृत्तेन	७३	प्रोच्य तुर्ये विलम्ब्याथ	३०८
प्रवेण्यनन्तरं कैश्चित्	९१	प्रोच्य स्पृष्ट्वा ग्रहं तस्मात्	३७४
प्रवेण्यां तु प्रवृत्तं स्यात्	९२	प्रोतोर्ध्वाधः स्थिता दृष्ट	४५५
प्रसिद्धिविधुरत्वेन	१६०	प्रौढं वा मधुरं सम्यग्	४६७
प्रस्तारसंख्ये नष्टं च	,,	प्लुतः सार्धत्रिमात्रश्च	१६६
प्रस्तावादीनि सप्तापि	१३०	प्लुतपङ्क्तौ सङ्ख्याः स्युः	१९५
प्रस्तुतेषु विपर्यस्ताः	१९७	प्लुतमेरावधः पङ्क्तेः	१८९
प्रहारलाघवात्कृत्वा	२५३	प्लुतलाभस्तु गुरुवत्	२१९
प्राक् चतुर्दशवंशात्ते	३३०	प्लुताकारास्त्रिचतुराः	९७
प्राक् प्राग्युग्मोत्तरादीनि	२६५	प्लुताल्लभ्यौ निवृत्तिस्तु	२११
प्राक् प्राग्वदवरोही स्यात्	३६८	प्लुते त्रयो विरिश्चाद्या	१३८

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
प्लुते त्र्यङ्कं त्रिमात्रं च	१३८	बिन्दुरेकत्र तन्त्र्यां स्यात्	२५९
प्लुते मात्रायुते वक्रः	,,	बिन्दुहस्तेन वा मन्द्रे	२८४
प्लुतो ज्ञेयो गुरुस्थाने	१९०	बीजदारुमयी सप्त	४७५
प्लुतौ व्यस्ते समस्ते च	१६१	बीजवृक्षोद्भवा पिण्डे	४७१
		बृहती किंनरीत्येषा	२९२
फ		बृहतीदण्डमानं स्यात्	२८८
फुल्लपूर्वश्च विक्षेपः	३९७	बृहतीमध्यमा लघ्वी	२८८
फूत्कारदोषा यमलं	३५८	बोडवाहं घनरवं	४६०
फूत्कारप्रभवो वायुः	३२०	बोल्लावणी च चल्लाव	४१७
फूत्काररन्ध्रमेकं स्यात्	३८८	बोल्लावण्येव पाणिभ्यां	४२१
फून्कारेऽपि यथायोगं	३५८	बोहणाख्येन तेनास्यं	४५६
फूत्कारैः सावधानत्वं	३५७	ब्रह्मणा च पुरा गीतं	१३१
फूत्कारो यमलः प्रोक्तः	३५८	ब्रुवतेऽभिरतं तत्तु	२८०
ब		म	
बद्धं निरन्तरयतिं	४४७		
बद्धं स्तुतिपदैस्त्यक्त	३१	भगवान्भरतस्त्वासां	३६
बद्धरज्जुनिवेशार्थं	४६९	भगवान् गरतस्त्वाह	११५
बध्वा तत्रोरःक्षकौ च	४७०	भग्नताले चतुर्बिन्दुः	१५९
बन्धसूत्रान्तरे मध्ये	४६९	भवन्त्याशाविता आनि	७५
बहिस्तन्त्रीहतिस्तूर्णं	२४२	भवेतां प्रान्तसंलग्न	४७७
बहुधा तद्गुगत्वेन	२७५	भवेत्तृतीयमात्रायां	३८
बहुधा मूर्च्छना हस्ताः	२४५	भवेत्संचारिनिष्पत्तौ	३२८
बहुधा स्थापना यस्यां	४३१	भवेदिह द्रुतं मानं	४३८
बहुलाविद्धकरणः	२७३	भवेदुपशमोऽन्यत्र	४३४
बहुलेन प्रयुक्ते च	२७१	भवेदेककले तस्मिन्	६६
बाहुल्याचर्तनं दीप्तं	४३८	भवेद्धल्लालरागस्य	३६८
बाह्यकायस्य यच्चर्म	३९३	भवेद्वेण्यां प्रवेण्यां च	९०
बिन्दुं मिथो मेलयेत	२७५	भवेल्लयान्तराभासं	१२१
बिन्दुरुत्पद्यते प्रोक्तं	४११	भाश्चतुर्लघु निःशब्दं	१४७

	पुटसंख्या
भूतिमिश्रेण भक्तेन	४५६
भूपाली सा जनैरुक्ता	३०७
भूरिगुर्गुरुहीनो वा	२५७
भूरिभिः संभृता पाटैः	४२१
भूलग्नबाह्यपार्श्वाभ्यां	३१६
भृतगर्भः कांस्यपात्र	४८४
भेदद्वयेऽस्यीद्धट्टाख्य	२०
भेदाः सप्तैव लग्नस्य	३९७
भेदा द्रुतान्तलघ्वन्त	१६६
भेदा व्यञ्जनधातूत्था	२७६
भेदान्निर्गीतवाद्यस्य	२६५
भेदानां यावतां मध्ये	१६८
भेदास्तलेन रिभित	२७१
भेदास्तेऽन्वर्थनामानः	२५४
भेदास्ते पङ्क्तिषु ज्ञेयाः	२०३
भेदैरेककलाद्यैः स्यात्	६६
भेरीनिःसाणतुम्बक्यः	२३०
भ्रमरः कुञ्चितश्चेति	३९९
भ्रमरः संधितछिन्नौ	२३९
भ्रमरोऽन्तः क्रमाच्छीघ्रं	२४०
भ्रमरो हस्तपाटः स्यात्	४११
भ्रामणं वैपरीत्येन	२८७
म	
मं प्रकम्प्य स्थिरीभूय	३८०
मं विधाय ग्रहं तं च	,,
मकरन्दः कीर्तितालः	१३७
मगणश्च त्रयो दीप्ता	१५७
मगणो लप्लुतौ रङ्ग	१४४

	पुटसंख्या
मङ्गले विजये चैव	४८३
मङ्गलेषु च सर्वेषु	२३१
मण्ठरूपकवेलायां	१४८
मण्ठो न जौ लघुर्यद्वा	१४७
मण्डले चाल्यते यत्र	४२०
मण्डल्यौ लोहजे सूत्र	४७१
मण्डल्यौ वक्त्रयोर्वल्ली	४६९
मतङ्गोक्तास्त्विमे वर्णाः	४७६
मदनः प्रतिमण्ठश्च	१३७
मधुरं वाद्यते तज्ज्ञैः	४६१
मधुरध्वानसिद्धयै तत्	३८९
मधुरोद्धतवाद्येषु	४६८
मध्यपर्व कनिष्ठायाः	३४८
मध्यप्रान्तान्तराले तु	३१५
मध्यमं ग्रहमास्थाय	३६८
मध्यमं ज्येष्ठमित्येषां	१०६
मध्यमं स्थायिनं कृत्वा	३०२, ३६२
मध्यमः षष्ठभागेन	३९४
मध्यमाङ्गुष्ठयोर्मूले	४९४
मध्यमादिग्रहः शास्त्रे	३००
मध्यमादिग्रहे कार्या	२९८
मध्यमादिपदं ज्ञेयं	२९८
मध्यमादेः समाख्यातं	२९६
मध्यमानामिकाभ्यां तु	२४०
मध्यमायां दण्डदैर्घ्यं	२९२
मध्यमासारितादिस्थ	११७
मध्यमासारिते ताले	१२२
मध्यमेऽष्टौ कलास्त्वाद्या	११०
मध्यमे सप्तके स्थानं	२४७

	पुटसंख्यां		पुटसंख्या
मध्यमो मुक्तया तन्त्र्या	२८४	मल्लतालो विरामान्त	१५१
मध्यषड्जं ग्रहं कृत्वा	३०५, ३०८, ३०९, ३११	मल्लिकामोदताले तु	१४८
		मल्लिकामोदविजय	१३६
मध्यषड्जाद्ग्रहात्पूर्वं	३०५	महत्त्ववान्तरा चेति	३४
मध्यस्थानगताः सप्त	३२३	महाजनिकमन्तः स्याद्	७३
मध्यस्वरा नव दशैक	३२९	मात्तृतीयं व्रजेत्तस्मात	३१२
मध्यान्तयोश्च वा भिन्न	१०२	मात्रापूर्वदले कार्यः	६७
मध्येऽङ्गुलमितौ निम्नौ	४९१	मात्रामात्रमिति प्रोक्तं	७६
मध्ये च गाढतां नीतौ	४७७	मात्रावृत्तेः कलानां च	१३१
मध्ये कूर्मोन्नतां लौहीं	२८९	मात्रा स्यादवराष्टाङ्गा	१२७
मध्ये कूर्मोन्नता लौही	२८५	माधवीं संभाविताख्यां	२६२
मध्ये पिण्डो यथाशोभं	४९४	माधुर्यं सौकुमार्यं च	२७९
मध्ये लये छण्डणः स्यात्	४५०	माधुर्यरक्तिसंयुक्ता	३३६
मध्ये वामपुटं वाम	४१३	मानं खानिस्तु मातव्या	३४९
मध्योऽस्याङ्गुलविस्तारः	४८९	मानं खानेस्त्वष्टमांश	३४८
मध्योत्तरद्विरधरः	२५२	मानं खानौ त्वष्टमांश	३४३
मध्योत्तरद्विरधरे	२५६	मानं जातिमुखाख्ये स्यात	३४१
मनोर्दण्डे सपादैक	३३४	मानं तारादिरन्ध्राणि	३३१
मनौ दण्डस्तु पादोन	३४४	मानं नाथेन्द्रदण्डस्य	३५४
मन्द्रषड्जं ग्रहं कृत्वा	३१०	मानं महानन्ददण्डे	३४३
मन्द्रस्थं पञ्चमं कृत्वा	३०७	मानं यस्य मनाङ्मध्यः	४५५
मन्द्रस्वराद्विरुच्चारात्	२५४	मानं लक्षणमन्यत्तु	३५५
मन्द्रस्वरद्विराघातात्	२५५	मानं वादनचापे स्यात्	३१५
मन्द्राद्यन्तो भवेत्तारः	२५६	मानं षण्मुखदण्डस्य	३४६
मर्दनेनेष्टकाचूर्ण	३९१	मानं स्याद्यवपादोन	,,
मर्दलाख्यस्ततो वाद्यं	२३३	मानहीनं तु यद्रन्ध्रं	३५१
मर्दले तालरहिते	४६०	मानान्तरेणाभिदधुः	३३०
मलपाङ्गं च मलप	४२८	मानेऽत्र दृश्यते तेषां	३३६
मलपाङ्गं तु मलपे	४४८	माने पञ्चयवे कस्मात्	३३७

	पुटसंख्या
मार्गं चित्रं वार्तिकाख्यं	२६२
मार्गदेशीगतत्वेन	४, ३९२
मार्गभेदाचिरक्षिप्र	२४
मार्गस्थपटहस्यात्र	३९२
मार्गाः स्युस्तत्र चत्वारः	५
मार्गासारितकं लीला	२६५
मितं कलाभिरष्टाभिः	४२६
मितः शिरः पृथक्प्रान्त	३४४
मितश्चतुर्मुखे दण्डे	३३२
मिता खानिः परं लक्ष्म	३३४
मिता खानिर्भवेत्तार	३४५
मितानि पूर्ववच्छेषं	३४२
मितानि लक्षणं शेषं	३४२
मितानि सप्त प्रत्येकं	३४६
मितो दण्डो विश्वमूर्तौ	३४४
मिथ्या प्रयोगबाहुल्यं	३६१
मिलन्ति मुद्रिता वंशाः	३५१
मिलन्ति सर्ववंशानां	,,
मिश्रे खण्डत्रयं यत्र	४२६
मिश्रोऽन्तः षड्विधः प्रोक्तः	७३
मिश्रो द्रुतचतुष्का स्युः	१४५
मीयते च ततोऽस्माभिः	२२७
मीयन्ते सर्वभेदस्थाः	१७८
मुकुन्दे तु लघुर्बिन्दु	१५८
मुक्ततन्त्रीभवं कृत्वा	२९२
मुक्ततन्त्र्याथ षड्जः स्यात्	२८४
मुक्तशब्दात्मकं देह	४६०
मुक्ते तु ताररन्ध्रेऽन्य	३२५
मुक्त्वा तृतीयं स्पृष्ट्वा च	३८४

	पुटसंख्या
मुखं दक्षिणपाणिस्थ	४८१
मुखतालेन वा कार्यं	१०५
मुखप्रतिमुखे स्यातां	२७३
मुखयोर्बोहणं दत्वा	४६०
मुखरन्ध्रं च तस्याः स्यात्	३८८
मुखरन्ध्रात्ताररन्ध्रं	३१९
मुखरन्ध्रादङ्गुलानि	३८८
मुखरन्ध्रेऽङ्गुलं मानं	३५२
मुखात्परं प्रतिमुखं	१२७
मुखार्धमानमध्यासौ	४८३
मुखे त्वष्टाङ्गुलैः पिण्डः	४७८
मुखे मुखे शङ्खवश्च	,,
मुखे वामे तु झेंकारः	४८१
मुख्यवीणाप्रयुक्तस्य	२४३
मुख्येयं सर्ववीणानां	२४८
मुद्रितः स्वररन्ध्रः स्यात्	३३८
मुद्रितास्तु ग्रहः प्रोक्तः	३६७
मुद्रिते पूर्वपूर्वस्मात्	३५२
मुद्रितेषु भवेत्षड्जः	३२३
मुद्रितोऽस्या ग्रहो वंशे	३७२
मुरल्याख्योऽपरो वंशः	३२२
मुष्टिग्राह्यश्च मध्योऽस्याः	४८२
मुहुः सारणया तन्त्री	२४१
मुहुर्विधायोपशमं	४३४
मूर्च्छनारागभाषादेः	३३६
मूलतः पञ्चमांशोन	२४१, ३४५
मूलतः सप्तमांशोनं	३४८
मूलतः सप्तमांशोन	३३४
मूलतश्चाग्रपर्यन्तं	३९१

	पुटसंख्या
मूलमुत्पीड्य धृत्वा तां	२८३
मूलशब्दोऽन्वयं याति	३४०
मूले दण्डं त्रिश्रङ्गाग्रं	४९२
मूलेन संमिता कार्या	३५५
मृदुलां क्षीरपाकेन	३८९
मेघनिर्घोषगम्भीर	४८३
मेडकात्पुरतः शङ्कुः	२९०
मेदोदुष्टं जराक्रान्तं	४८८
मेरुः संयोगमेरुश्च	१६०
मेलापकश्चोपशम	४२८
मेषपार्युद्दलीबद्धे	४८०
मेवं तद्धातुभेदानां	२६०

य

	पुटसंख्या
यः कफोपहताद्वक्त्रात्	३५८
यः करेण कराभ्यां वा	४२२
यः खण्डोऽतिद्रुते माने	४६५
यः खण्डो वाद्यते प्राहुः	४४२
यः शेषः स प्लुताल्लभ्यः	१७२
यतस्तं नौमि विस्तार	२२५
यतितालल्यज्ञत्वं	४६८
यतितालल्याभिज्ञः	४९८
यतिमात्रावबोधेऽत्र	४९५
यतिरोता च गजरः	४२८
यतिर्जक्का च सा तज्ज्ञैः	४२९
यतेर्लयस्य न्यासस्य	४९७
यत्यादिपूर्वकं ज्ञेयं	,,
यत्र तत्स्वष्टमाख्यातं	१६७
यत्र द्वादश ला गोऽन्ते	२७६
यत्र निःशङ्कवीणा सा	३१७
यत्र बोल्लावणी सोक्ता	४१९
यत्र शुद्धादिभिर्बद्धः	४४७
यत्र सारणया हन्ति	२४२
यत्र स्याद् गुरुरन्ते सा	२७३
यत्र स्वस्थानमाद्यं तत्	३८१
यत्राङ्गरूपकं प्राह	४५२
यत्राभिदधिरे धीराः	२३७
यत्रारम्भविधिः स स्यात्	२७१
यत्रावमृष्टमाचष्ट	२६०
यत्रासौ मलपः प्रोक्तः	४४७
यत्रोद्ग्राहः सकृद् द्विर्या	,,
यथा कलतलाख्याभ्यां	२७८
यथाक्षरं द्विसंख्यातं	११३, २८१
यथाक्षरं सर्वमार्गे	११३
यथाक्षरद्विकल्योः	२७६, २७७
यथाक्षरश्च द्विकलः	९
यथाक्षरस्य युग्मस्य	२७०
यथाक्षरस्योत्तरस्य	२६८, २७२
यथाक्षरादित्रितयं	१२४
यथाक्षरादिभेदेन	,,
यथाक्षरेण वा तत्र	३८
यथाक्षरेणोत्तरेण	५४, ७२, २७०
यथाक्षरे विशेषोऽत्र	११
यथाक्षरोत्तरे शीर्षं	८८
यथा तथा क्वचित्तालैः	४५८
यथा यथा स्वरे व्यक्ती	३१७
यथायोगं मर्दलादि	४५५
यथा विरतिरन्यत्र	२६३

	पुटसंख्या
यथाशोभं विदारी च	१३०
यथाशोभं कांस्यताल	१३४
यथासंभवमेतस्यां	४८०
यथास्थानं प्रयोक्तव्याः	२६१
यथास्वं स्वरभेदानां	२४८
यथास्वं स्वरदेशांशैः	२९२
यथैकैकस्वराधिक्यं	३५७
यदङ्कयोगादन्त्योऽङ्कः	१६६
यदा डोम्बक्रियः प्रोक्तं	३७३
यदा तदा गौडकृतेः	३७७
यदा तदाद्यं स्वस्थानं	३७४
यदा तदा द्राविडः स्यात्	३१३
यदा तदा द्विरधर	२५५
यदा तदा भैरवः स्यात्	३०३
यदा तदा वर्धमान	१२४
यदा तदा स्यात्कामोदा	३०८
यदा पूर्वक्रमाद्गीताः	१२४
यदा प्रसारिताङ्गुष्ठः	४०४
यदा भवति कैशिक्याः	३८५
यदा वराट्याः स्वस्थानं	३६९
यदा वाद्यपुटद्वन्द्वं	४०६
यदा विदारीविच्छेदं	२५०
यदा विलम्बितलयं	,,
यदिदं लक्ष्म शास्त्रोक्तं	३३६
यद्वा कलाप्रयोगेण	६९
यद्वा लक्ष्यप्रधानानि	२९८
यद्वा लघ्वादिखण्डानां	१३८
यद्वा वर्णसरेणाथ	४३८
यद्वा शताशता तालः	१४
यद्वा शाखेयमुदिता	७०
यद्वा षट्प्लुतहेत्वङ्क	१७२
यद्वान्यवस्त्रजां शोभा	४५६
यद्विना गीतनृत्ताभ्यां	२३१
यन्मेढकशिरोमध्यात्	२९०
यमलं तुण्डकिन्योश्च	३९०
यवत्रयं पृथक्सार्धं	३३५
यवत्रयं सार्धपाद	३३२
यवद्वयं पृथङ्मानं	३५२
यवद्वयाधिकैः सार्धैः	३३२
यवन्यूनाङ्गुलमितं	२९५
यवपादाधिकं मानं	३४६
यवपादाधिका त्रिंशद्	३३३
यवपादोनपादोन	३४७
यवस्य चाष्टमांशेन	३३९, ३५३
यवस्य सार्धपादाभ्यां	३३५, ३५३
यवस्य सार्धपादेन	३३२, ३३९, ३५५
यवस्याधिकं मानं	३४७
यवस्याष्टमभागेन	३३५
यवाधिकं सपादेन	,,
यवाधिकत्र्यङ्गुलं तु	२९१
यवाधिकाङ्गुला ज्ञेया	३३३
यवाधिका जातिमुखं	,,
यवाधिकाभ्यां सार्धाभ्यां	२९३
यवाधिकैर्दण्डमानं	३४९
यवान्वितैः सपादेन	,,
यवार्धसहितारुद	३३४
यवार्धेनाधिकं तस्य	३५२
यवार्धोनाङ्गुलद्वन्द्वं	२९५

	पुटसंख्या
यवाष्टमांशयुक्तानि	३४७
यवाष्टमांशसहिता	३५४
यवाष्टमांशसहितैः	३४७, ३४८
यवेन च सपादेन	३५४
यवोनद्व्यङ्गुलं पृष्ठं	२९१
यवोनमङ्गुलं मानं	३३१
यवोनमङ्गुलद्वन्द्वं	२९३
यवोनाभ्यधिकं मानं	३४९
यवोनाभ्यामङ्गुलीभ्यां	२९५
यस्तु दक्षिणहस्तस्य	४०४
यस्त्वादितारो मन्द्रान्तः	२५४
यस्मात्स यस्यामूर्ध्वायां	२१४
यस्मिन् विषमपाणिं तं	४०७
यस्य तत्कमिकावाद्यं	४९४
यस्य निष्पादकं सोऽत्र	४०३
यस्यां विरतिरन्ते च	४५१
यस्यां स्याद्वादकस्थूल	४३६
यस्यामसौ ध्रुवा ज्ञेया	२७८
यस्यामुपक्रमे मध्ये	४२३
यस्यास्तां करटामाहुः	४७१
यस्यास्तृतीयखण्डेऽष्टौ	२७२
यस्यासौ ढवसः प्रोक्तः	४७४
या पक्ववेणुवल्कोत्था	२३७
या मात्रा वस्तुनोऽन्त्या स्यात	२७३
या हस्तसंमिता दैर्घ्ये	४६९
याः षोडश कलाः प्रोक्ताः	८४
यादृक् चतुष्कले वस्तु	८८
यावत्पूरणमावृत्तेः	४४२
यावन्तो यत्र रागे स्युः	३८६

	पुटसंख्या
युक्तं करैः क्रमादेभिः	२४५
युक्तं खण्डत्रयं शुद्धैः	४३६
युक्तं सार्धेन पादेन	३४८
युक्तप्रहारौ च करौ	४९९
युक्तमन्तरमानं स्यात्	३५३
युक्ता यवेन सार्धेन	३३२, ३५३
युक्तेनैककक्लाद्यैर्वा	४१
युक्तैर्यवेन पादेन	३३९
युक्तैर्यवस्य पादोन	३४९
युगपद्यत्र तत्पुष्पं	२५९
युगपद्वादनं रूपं	२४९
युग्मतालः प्रतिमुखं	११०
युग्मप्रवृत्तवत्तस्मात	८९
युग्मस्य ये त्रयो भेदाः	२२
युग्मे द्विकलयुग्मेन	७१
युग्मोऽन्तः प्रथमस्तेषां	७०
येऽन्ये जल्पवितण्डाद्याः	४६०
ये चत्वारस्त्रियोगोत्थाः	२०३
ये पाटाः पटहे प्रोक्ताः	३९६
ये पूर्वोक्तक्रमाः सप्त	३३९
ये प्रहारविशेषोत्थाः	२५१
यैः कश्चिदङ्गैर्नवभिः	१०५
यैरङ्कैः पतितैर्नष्टे	१७२
यैरङ्कैः पतितैर्नष्टैः	२१५
यो ग्रहः क्रियते वंशे	३८६
यो देहडडगित्यादि	४६०
यो धत्ते सप्त सप्तापि	४७४
यो यस्य मण्डलीयुक्ते	४७७
यो वाद्यते वाद्यखण्डः	४२९

	पुटसंख्या
यो वीणावादनं वेत्ति	३१७
योगेनैकेन निष्पन्न:	४२३
योगोऽन्त्योपान्त्यषष्ठानां	१८८
योज्या दलगपेषु स्युः	१९६
र	
रक्तं विरक्तं मधुरं	४९७
रक्तचन्दनजान्सर्वान्	२१३
रक्तचन्दनजो यद्वा	४५६
रक्तिमाधुर्यविरहात्	३५०
रक्तिराविद्धकस्यातु	४६८
रगणो ढेङ्किका कैश्चित	१५०
रङ्गः श्रीरङ्गचच्चर्यौ	१३६
रङ्गश्चतुर्द्रुती गश्च	१४३
रङ्गाभरणताले तात	१४७
रज्ज्वा नियन्त्रिते गाढं	४८४
रतिलीलः सिंहलील:	१३६
रन्ध्रक्षिप्तैर्गुणैर्गाढं	३९३
रन्ध्रन्यस्तैर्गुणैर्बद्ध:	४८२
रन्ध्रमध्ये काशमयीं	३८९
रन्ध्रमर्धाङ्गुलमितं	३९१
रन्ध्रेऽस्य मुखसंयोग	३२८
रन्ध्रेऽखिलेऽङ्गुलीमुक्ते	३२९
रन्ध्रेऽप्राणामनिर्गत्यै	४८९
रन्ध्रे तस्य निविष्टेन	२३४
रन्ध्रेष्वष्टसु तारादि	३४३
रन्ध्रेस्तेष्वेकान्तरेषु	४७१
रागस्य तस्य तैरेव	३१४
रागा: प्रोक्ता: पथानेव	३८६
रागाभिव्यक्तिशक्ता स्युः	३००

	पुटसंख्या
रागेऽत्र पञ्चम: स्थायी	३११
रागे कुर्वन्ति बङ्गाले	२९७
रागे प्रथममञ्जर्यां	३७५
रागे शुद्धवराट्यां सा	३७६
राजचूडामणिं नत्वा	१३४
राजचूडामणिर्दौ द्वौ	१४४
राजचूडामणी रङ्ग	१३६
राजतालो वर्णताल:	,,
राजनारायणाख्यश्च	१३७
रामक्री स्यादसौ प्रोक्ता	३११
रालासंलिप्तयास्यां च	३१६
रिगौ रिदलमेतानि	३८१
रिभितो द्वौ लघू गान्तौ	२५७
रिमेव ग्रहमाश्रित्य	३८१
रुंकारजननाड्डुज्ञा	४७६
रुञ्जा डमरुको डक्का	२३०
रूपं कृतप्रतिकृतं	२४९
रूपक्रियाविपर्यासात	२५०
रूपपूर्तौ निवर्तन्ते	२१४
रूपाप्तौ प्रापकाङ्केभ्यः	२०९
रेचितो भ्रमरो विद्युत	३९९
रेफभ्रमरघोषाश्च	२४५
रेफस्त्वेकस्वरो घात:	२५९
रेफात्मभ्यां कराभ्यां चेत्	४०५
रो द्रुतो द्वौ गुरु स्कन्दे	१५८
रोविन्दं तस्य षण्मात्र:	९६
रोविन्दकोत्तरे सप्त	९९
ल	
लक्षणस्थं द्वितीयादि	३८६

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
लक्षयन्त्यन्तराण्यासां	२९२	लघूकृत्य तृतीयं च	३६८
लक्ष्म द्विकलत्वत्किंतु	४३	लघूकृत्य द्रुतं कृत्वा	३७७
लक्ष्ममात्रमथो वक्ष्ये	४४८	लघूकृत्य लघोः पूर्वौ	,,
लक्ष्मान्ताहरणादीनां	९१	लघूकृत्याधरस्यार्धं	३७९
लक्ष्मेदं योजयेत्सर्वं	३६६	लघू ग्रहद्वितीयौ च	३७२
लक्ष्यज्ञास्त्त्रावजं प्राहुः	४७०	लघोरङ्के न लभ्येत	२११
लक्ष्ये तु दृश्यते स्थायी	३०३	लघ्वन्ते दत्रयं सिंह	१४२
लक्ष्ये तु पञ्चमः स्थायी	३१२	लघ्वादितालो लोकेऽसौ	१३९
लक्ष्ये तु सर्ववंशस्था:	३६८	लघ्वी सा किंनरी प्रोक्ता	२८७
लगौ लपौ गपौ चेति	१९५	लघ्वीदण्डगतं दैर्घ्यं	२९४
लमां द्वितीयप्रान्तेन	२८७	लघ्व्याः स्याद् बृहती त्वायु	२८७
लघवोऽष्टादशान्ये स्युः	२६६	लङ्घयेल्लङ्घितादूर्ध्वं	३१३
लघवोऽष्टौ गुरुर्लश्च	२७२	लपौ गपौ पगौ लाद्वः	१४५
लघुगुर्वात्मकैर्वातैः	२५६	लपौ गलौ प्लुतः कीर्तिः	१४९
लघुद्वयं द्रुतश्चैकः	१३९	लप्लुतौ सगणोऽनङ्गः	१५१
लघुनि व्यापकं ह्रस्वं	१३८	लब्धाङ्कन्यूनितान्त्याङ्क	२१६
लघुप्लुतावुत्सवः स्यात्	१५६	लब्धाङ्कयोगहीनेऽन्त्ये	२११
लघुमेरावधः पङ्क्तेः	२१६	लब्धेऽधोत्रजनं शेषात्	२२०
लघुमेरुवदन्यत्तु	२२०	लभ्यते तत्र नष्टाङ्क	२०८
लघुमेरौ कोष्ठपङ्क्तीः	१८४	लयं तालं विरामं च	२६३
लघुर्गुरुर्द्रुतद्वन्द्वं	१४८	लयत्रैधादादिमध्य	२६
लघुर्द्रुतद्वयं चान्ते	१४२	लयप्रवृत्तिनियमः	,,
लघुर्द्रुतानां त्रितयं	१५७	लयाः क्रमात्समादौ स्युः	२८
लघुर्द्वौ द्वौ गुरुरिति	१४६	लयादिन्यासापन्यासं	४९७
लघुर्निरन्तरे त्वस्मिन्	१६९	लयान्तरे स्वतन्त्रे स्यात्	११३
लघुर्यत्रातिकीर्णोऽसौ	२५८	लयोऽक्षरे पदे वाक्ये	२४
लघुस्थाने गुरुर्ज्ञेयः	१८८	ललितं यद्युद्दवणं	४३६
लघुहीनादुपक्रम्य	१८५	ललितायास्तदा प्रोक्तं	३८५
लघूकृत्य ग्रहे न्यासः	३७१	ललिते द्वौ द्रुतौ लो गः	१५४

	पुटसंख्या
ललितो मधुरः स्निग्धः	३५६
लालित्यं कोमलत्वं च	३५७
लाश्चतुर्दश चत्वारः	११५
लिखेद्दक्षिणसंस्थैवं	१६५
लीनाकृतिं द्विरुच्चार्य	२६५
लीलाकरणयत्याख्यौ	१३७
लीला दलौ पः करण	१५४
लुलितेन सकोणेन	४२०
लेख्यपङ्क्त्युपरिश्रेणी	१९७
लोके मालवगौडोऽसौ	३८३
लोके सालगगौडोऽयं	३८४
लोलो व्यवहिताङ्गुष्ठः	४०९
लोहजं जालकं गर्भे	४९२
लोहमय्योः सरिकयोः	४९५
लौकिकैर्वैदिकैर्वापि	१२९
लौ द्रुतौ प्रतितालः स्यात्	१४९
लौ द्वौ चतुर्द्रुती द्वौ लौ	१४६
लौहीं कांस्यमयी यद्वा	२८५
लौह्या सारिकया युक्तं	२८९

व

	पुटसंख्या
वंशं पूरयते तज्ज्ञैः	३२९
वंशं प्रयुञ्जीत शृङ्गारे	३५६
वंशः पावः पाविका च	२३०
वंशः सप्तदशो लक्ष्म	३३८
वंशपद्धतिरेषा च	३५२
वंशवद्वादयेद्रन्ध्रं	३८९
वंशवीणाशरीराणां	३५६
वंशवीणीशरीराणि	,,
वंशश्चतुर्दशैवैवं	३४४
वंशश्रेणीमिमामाह	३४५
वंशस्थैर्नवभी रन्ध्रैः	३२०
वंशस्य मुखरन्ध्रस्य	३२१
वंशानामल्पमानानां	३५०
वंशान्तरान्तरैस्तुल्यं	३३८
वंशेऽधः सर्वरन्ध्रेभ्यः	३१९
वंशे ग्रहस्तृतीयोऽस्य	३८२
वंशे तुल्यः प्रकाराः स्युः	३५१
वंशे देशीस्थरागाणां	३६२
वंशे वसौ दण्डमानं	३४२
वंशेष्वस्यामपि प्रायः	३७६
वक्तुं तदुक्तरीत्या हि	३३८
वक्त्राभ्यां चर्मणी वृत्ते	४५५
वक्त्रे फूत्काररन्ध्रस्थे	३३६
वक्षोग्रे जानुनोर्मध्ये	४९६
वक्ष्यते स्वरवीणात्र	२२९
वक्ष्यामः स्वररन्ध्राणां	२४७
वक्ष्यामहे मुनिमतात्	२६७
वदनाभ्यां सह स्यातां	४६९
वदन्ति वादनं तस्याः	४७९
वध्यप्रान्तातिरिक्तेंऽशे	३१६
वध्रे तद्रन्ध्रविन्यस्ते	४५५
वनमाली हंसनादः	१३६
वरो हौडुक्किकोऽङ्गुष्ठ	४१७
वर्णः पञ्चदशस्तद्वत्	२६६
वर्णग्रामविभागं च	२६३
वर्णभिन्नो द्रुतौ लो गः	१४४
वर्णव्यक्तिः सुरेखत्वं	४६८

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
वर्णा दिगिदिगीत्येते	४६५	वादकोद्घोषगम्भीरः	४३४
वर्णानां टिरिकीत्येषां	४४०	वादको वादकर्ता स्यात्	४६०
वर्णानुकर्षणं ताल	७०	वादनं करयुग्मेन	४८३
वर्णालंकारधात्वादि	३३०	वादनं कुड्डपाभ्यां तु	४७१
वर्णालंकारनिष्पत्तिः	३२८	वादनं नखराग्रेण	४०६
वर्तुलः सरलः श्लक्ष्णः	३१९	वादनं विविधं नाग	३८८
वर्धन्ते च हसन्ते चेत्	४२७	वादनीयं परे प्राहुः	४४६
वर्धमानाङ्गमित्यन्ये	१०७	वादनेन समुद्भूतं	४१४
वर्धमानासारितं तु	११४	वादयित्वा प्रहतत्तुर्यं	३०९
वर्धमानासारितानि	१२४	वादयित्वा निषादं च	३८९
वलये तान्गुणान्सम्यक्	३९३	वादयित्वा यतिं मध्ये	४३९
वल्लिश्च वल्लिपाटः स्यात्	४१८	वादयेत्किनरीवीणा	२८७
वल्लीजं तर्जनीस्थौल्यं	४८१	वादयेल्लघुहस्तत्वात्	४५४
वसन्तो न्मौ विरामन्त	१५३	वादे च वादनं कार्यं	४६०
वसुरष्टाङ्गुलः प्रोक्तः	३२१	वाद्यं दक्षाध्वरध्वंस	२३१
वसुवंशे तु दण्डस्य	३३३	वाद्यं पक्षिरुतं चेति	२४४
वसौ वंशे यवार्धेन	३४७	वाद्यं विच्छिद्य विच्छिद्य	४४९
वस्तुतः सर्वयन्त्रेषु	३१४	वाद्यखण्डस्तालकला	४६३
वस्तुमात्रैरनिर्युक्तं	३१	वाद्यतन्त्रीततं वाद्यं	२२८
वस्तूनां भिन्नवाक्यत्वे	३०	वाद्यते किरिकिट्टेति	४९५
वस्तूनामेकवाक्यत्वे	,,	वाद्यते गुरुमुख्यायां	२५०
वस्त्वर्धेष्विह गीताङ्ग	८३	वाद्यते छण्डणोऽन्ते च	४४४
वा इत्यन्ते मुखानां स्यात्	११५	वाद्यते यत्र सा प्रोक्ता	४२४
वांशिकानामिति प्रायः	३६१	वाद्यते लद्वयं तज्ज्ञैः	२५०
वांशिकस्य गुणानेतान्	३६०	वाद्यप्रबन्धस्तद्भेद	४२७
वांशिकस्येति दोषाः स्युः	३६१	वाद्यस्यैते गुणाः प्रोक्ताः	४९७
वाञ्छानुगौ दृढौ व्यक्तौ	४९९	वाद्यानामुभयेषां स्यात्	४१८
वादकैः प्रेक्षितमुखः	४६६	वाद्यान्तरेष्वपि प्राज्ञैः	४१९
वादको दर्शयेद्वाद्ये	२६४	वाद्यान्यतस्ततस्तानि	२३२

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
वाद्यान्याश्रावणादीनि	३५६	वितस्तिमात्रदैर्घ्य: स्यात्	४७७
वाद्यावनद्धनार्थं तद्	४८८	वितस्तिमात्रदैर्घ्या स्यात्	४८४
वाद्ये समस्तभेदज्ञः	४९८	वितस्तिस्तद्द्वयं हस्तः	२३३
वाद्यैकदेशवर्गान्तं	४५४	वितस्त्यभ्यधिका दैर्घ्ये	२८७
वामश्चेच्छलितो हस्त:	४०९	विताल: स्याद् द्रुतलय:	४४७
वामास्य कवलान्त:स्थ	३९३	वितालस्त्वादिमध्यान्त	४५३
वामस्य चरणस्यापि	४१७	विदारी स्यात्तृतीयान्ये	२७०
वामस्य तिसृभिस्ताभिः	२८७	विदारीणां भवेदत्र	६८
वामस्य मध्यमाङ्गुल्या	२४१	विदारीभागयोः साम्यात्	३४
वामस्यानामिकाङ्गुल्या	३२६	विदार्यः स्यु: स्तुतिपदैः	१२७
वामस्यानामिकावर्ज्या:	२८४	विदार्योः पदवर्णादि	३४
वामहस्तधृता सा च	४८२	विद्यावन्त: स्वसमये	४४०
वामाङ्गुष्ठाग्रभागेन	३८९	विद्युद्विलासो भणितः	४१२
वामाङ्गुष्ठेन तूर्ध्वाधः	२५९	विधाय तं पुन: प्रोच्य	३६७
वामास्ये दक्षिणस्थेन	४७४	विधाय तुथुकारेण	३९१
वामेन तलहस्तेन	४२०	विधाय वादको वाद्य	४५८
वामेन धारयेच्छर्क्किं	४९०	विधाय सप्त रन्ध्राणि	३८९
वामेन पीडनाद्वाद्ये	४१०	विधायाङ्गुलिसंचारौ	४९९
वामेनादाय तत्कोणे	३१७	विधायाश्वनिकामेकां	४८०
वामेनाद्यं निबद्धं चेत्	४२३	विधिनैककलाद्येन	३१
वामोरुमूलाक्रान्ताग्रं	३१६	विधिर्विषमकोष्ठोक्तः	२१४
विकट: सदृश: पाट	३९८	विधेयो विविधो वेण्यां	९२
विकल्पो बहुधा तेषु	१०४	विपञ्च्यादौ यदा त्वस्याः	२५०
विक्षिप्ताख्या पताका च	६	विभक्ताङ्गमध्यवर्ती	११३
विक्षेपोऽधस्तलस्यास्य	५	विभक्ताङ्गेषु तेषु स्यु:	१११
विम्रिका वाद्यशास्त्रेऽस्मिन्	४७६	विश्रान्तौ रङ्गसंस्थानां	२३१
विजयानन्दसंज्ञे तु	१४८	विरलश्चातितारत्वात्	३२३
विजयो विन्दुमाली च	१३७	विरलाङ्गुलिभिर्वाद्यं	४०४
वितस्तिमात्रं दैर्घ्यं स्यात	४७८	विरामादिद्रुतौ द्वौ च	१५०

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
विरामान्तं बुधैरुक्ता	१५५	विशाला संगता वाद्या	११८
विरामान्तं लप्लुतौ च	१५५	विशालाद्या संगता च	११५
विरामान्तद्रुतद्वन्द्व	१४३	विशालायां संगतायां	११७
विरामान्तौ द्रुतौ बिन्दुः	१५६	विशिष्टो धातुना तेन	२६०
विलम्बिते गीतलये	२६४	विशेषः कथ्यते त्वेष	२२१
विलम्बिते तृतीयेऽथ	३६२, ३७७	विशेषोऽयं भवेदस्मिन्	३९४
विलम्बिते द्वितीयेऽथ	३८६	विशेषोऽयमिहान्यत्तु	२९४
विलम्ब्य कम्पयित्वार्धं	३७३	विश्रान्तियुक्तया काले	२४
विलम्ब्य कम्पितं कृत्वा	३०७	विश्रान्तौ रङ्गसंस्थानां	२३१
विलम्ब्य चाहतं कृत्वा	३६९	विश्लिष्टाङ्गुलिसंचारं	४०९
विलम्ब्य तं द्रुतीकृत्य	३७९	विश्वमूर्तिवदन्यत्तु	३४४
विलम्ब्य तदधःस्थं च	३११	विश्वमूर्तौ दण्डमानं	३३९
विलम्ब्य तुर्यमान्दोल्य	३०५	विषमायामूर्ध्वपङ्क्तौ	१८१
विलम्ब्य स्फुरितं तु द्विः	३७२	विषमोर्ध्वश्रेणिसंस्थे	२१४
विलम्ब्यातोऽवरोहेण	३८०	विसर्जिता बहिर्याता	६
विवादिनोऽल्पकान् कुर्यात्	२७५	विस्तारकरणाविद्ध	२५१
विविधः प्रतिवस्तु स्यात्	३८	विस्तारजश्च संघातः	२५१
विविधश्चतुरश्रे स्यात्	९२	विस्तारधातुना हीनाः	२७३
विविधाभ्यां वैककाभ्यां	७३	विस्तारधातुभेदानां	२६५
विविधोऽन्तिमस्त्वन्ते	४१	विस्ताराविद्धकरण	२७८
विविधोऽस्याद्यभागे स्याद्	७२	विस्तारो हस्तमात्रः स्यात्	४९५
विविधोऽस्याद्यमङ्गं स्याद्	६९	विस्तीर्णनादभेदत्वात्	२५३
विविधो द्विविदारीकः	३४	वीणादण्डान्तककुभ	२८९
विविधो वा त्रिधान्तोऽथ	७०	वीणावाद्यं मानताल	२८०
विविधो वा प्रवृत्तं वा	९७	वीणाशीर्षादधस्ताच्च	२८९
विविधो वैककं वज्र	९२	वृत्तं च त्रिविदारीकं	८३
विविधैकैकसंयोगः	९६	वृत्तं तिस्रश्चतस्रो वा	६७
विवृत्तः स्याद्विदारी तु	३४	वृत्तं संहरणेऽत्र स्यात्	७०
विशाला चेन्नव कला	१२०	वृत्तस्थानस्थया नाभ्या	२३६

	पुटसंख्या
वृत्तित्रयेण वाद्यैश्च	२८१
वृत्तिर्गुणप्रधानत्व	२६२
वृत्ते नवाङ्गुले गर्भे	४७५
वृत्तेन त्र्यङ्गुलस्थूल	२३४
वृद्धस्य वृषभस्यास्य	४८८
वेगात्कृत्वाथ तुर्यं च	३७१
वेणावपि तदिच्छन्ति	२६४
वेणी तथा प्रवेणी स्यात्	८८
वेष्टनाय कटेः कच्छा	३९३
वैचित्र्यात्क्वापि विश्रान्तः	२५३
वैणवः खादिरो दान्तः	३१९
वैणवी यवविस्तारा	२३६
वैपञ्चिकाया: कुर्युश्चेत्	२५१
वैहायसं बिधातब्यं	६८
वैहायसादिनिर्युक्तं	७६
वैहायसे तु निविशा	७५
व्यक्तं प्रगल्भते वक्तुं	२३९
व्यक्तमुक्ताङ्गुलित्वेन	३२५
व्यङ्गुष्ठो दक्षिणो हस्तः	४०९
व्यञ्जद्गीतगतं गीतं	२८३
व्यत्ययाद्व्याप्तौ हस्तौ	४०७
व्यस्तैः समस्तै रचितं	४३०
व्याख्पाता ढवसेनैव	४७४
व्यापकाक्षरमिश्रैस्तत्	४४७
व्यापकाख्यैः षोडशभिः	४५७
व्यापारा दक्षिणस्येति	२३९
श	
शक्ता विवेक्तुमत्रापि	२९६
शङ्कुं तं भ्रामयेत्तावद्	२८७
शङ्खमार्गोऽङ्गसंक्षेपः	१०४
शङ्खादयश्च वाद्यस्य	२३०
शतालप्रान् प्राहुरन्ये	६०
शताशतासंनिपाताः	७५
शताशतासमित्येक	,,
शद्वयं ताद्वयं शम्ये	३३
शनिता माषघाते स्युः	९३
शम्याताल द्विरन्ते च	११७
शम्यात्रयं ततस्तालाः	२६७
शम्यात्रयेण प्रथमा	२६९
शम्या दक्षिणहस्तस्य	५
शम्या द्वया तृतीया स्यात्	२६९
शरीरं चतुरश्रं वा	१०४
शरीरं प्रतिपादान्त्य	९७
शरीराद्यकलाषट्के	,,
शरीरे प्राक्कलास्तिस्रः	९९
शाखायाः प्रतिशाखायाः	४७
शाखार्धं पश्चिमं त्वाह	४६
शाखावरा षडङ्गा स्याद्	१०२
शाखा वस्तूच्यते तस्याः	४६
शाखैव प्रतिशाखा स्यात्	४५
शाखैव प्रतिशाखोक्ता	७६
शार्ङ्गदेवः समाचष्टे	३५२
शार्ङ्गदेवे द्रुतद्वन्द्वं	१५९
शार्ङ्गदेवोऽन्यथा वंशः	३३९
शार्ङ्गदेवोऽन्यमानेन	३४५
शास्त्रेण तेन कस्यापि	३३६
शिखरं निर्मितं धातु	३९१

	पुटसंख्या
शिरःप्रान्तौ पृथग्जाति	३३५
शिरःसुषिरविन्यस्त	४९३
शिववक्त्रोत्थपाटानां	४००
शिवस्तुतौ प्रयोज्यानि	२९
शिवे स्निग्धे घनो नादः	४९०
शीतोदकास्तथा स्नान	४२८
शीतोदके निशामेकां	४८८
शीर्षकं गीतकान्ते स्यात्	९८
शीर्षमेककलेन स्यात्	४६
शीर्षात्परो माषघातः	८९
शुकवक्त्रः स्फुरितकः	२४५
शुक्तिकां किंचिदुन्निद्र	३८९
शुक्तिस्त्र्यङ्गुलविस्तारा	४९५
शुद्धकूटादिभिर्बद्धः	४४६
शुद्धसालगगीतानां	४६७
शुद्धैश्चित्रैः क्रमात्पाटैः	४२१
शुष्कं गीतानुगं नृत्त	२३१
शृङ्गं यन्माहिषं श्लक्ष्णं	३९०
शृङ्गजा दारवी वा स्यात्	३८८
श्यङ्गस्यानडुहस्याथ	३९०
शेषं तु पूर्ववद्‌ध्रुवे	३४७, ३५३
शेषं तु पूर्ववद्वंशे	३३३, ३४२, ३४६
शेषं तु पूर्ववल्लक्ष्म	३५३
शेषं तु मुनिवद्‌ध्रुवे	३४७
शेषं प्राग्वदथादित्ये	३४८
शेषकोष्ठाः परासां तु	१८७
शेषकोष्ठेष्वन्त्यतुर्य	१८४
शेषस्थानेष्वानिविप्रान्	८५
शेषाङ्गुलीः प्रसार्योर्ध्वात	४८३

	पुटसंख्या
शेषा द्वादश लाः खण्डैः	२६७
शेषेऽङ्काश्रितपङ्क्त्यङ्क	२१८
शेषेषु द्वे चतस्रोऽष्टौ	५
शोकार्तेषु प्रयुञ्जीत	३५६
श्रीकीर्तिविजयानन्दं	१३४
श्रीनन्दनश्च जनकः	१३७
श्रीपर्णीदारुजः पट्टः	४९५
श्रीयज्ञपुरवर्येण	३९३
श्रीरागस्य बुधैः प्रोक्तं	३८६
श्रीशार्ङ्गदेवोपदेशात्	२९२
श्रीश्रीकरणनाथेन	४१२
श्रुतिद्वयं त्वर्धमुक्ते	३२५
श्रुत्यादिक्रमतो गीत	२४७
श्रेष्ठः पाटहिकः सप्तात्	४१७
श्लक्ष्णं द्व्यङ्गुलविस्तारं	४९४
श्लक्ष्णः समः सुवृत्तश्च	२८२
श्लक्ष्णां स्नायुमयीं तन्त्रीं	२३६
श्लिष्टा तन्त्रीं यदोत्प्लुत्य	२३८
श्लिष्टा वस्त्रमषीमिश्रा	२८५
श्लेष्मला चेति तत्र स्यात	४८६
श्लेष्मला वर्ज्यते शुष्के	,,

ष

षट्कोष्ठास्तद्वदन्ये स्युः	१९५
षट्चत्वारिंशता पाद	३३९
षट्तालश्चान्तरक्रीडा	१३७
षट्त्रिंशदङ्गुलं चक्रे	२९१
षट्पितापुत्रकस्त्र्यश्र	११
षट्सप्ताष्टाङ्गुला वंशाः	३२९

	पृष्ठसंख्या		पृष्ठसंख्या
षट्स्वरान् ग्रहमुच्चार्य	३१०	षोडशांशाधिकं तस्य	३४१
षट्स्वेवमन्यवंशेषु	३२३	षोडशांशाधिकं माने	३४४
षडङ्गुलं शिरस्त्वस्य	२८८	षोडशांशाधिका मानं	३५३
षडङ्गुलः षण्मुखः स्यात्	३२१	षोडशांशोनपादेन	३३५
षडङ्गुलायतं सार्धं	४९२	षोडशांशोनितैः सार्धैः	३४४
षडङ्गुलोऽत्र परिधिः	२८८		
षड्जं तु स्थायिनं कृत्वा	३०८	स	
षड्जग्रामस्थजात्यंशे	२७९	संकरात्करपाटानां	४१६
षड्जतः स्थायिपर्यन्तात्	२९६	संख्यानियममेतासां	३५
षड्जायुक्तिः प्रसज्येत	३००	संख्यायन्त इति प्रोक्ताः	१६६
षड्जे ग्रहे द्वितीयं च	३७१	संख्यैषा मेरुकोष्ठाङ्क	२०८
षड्जे ग्रहे समाहृत्य	३६५	संखोटना चतुर्थी च	२६५
षड्जे चेन्न्यस्यते गौड	३१२	संगता षट्कलमुखी	१२१
षड्जोऽन्यो वा स्वरो वंशे	३६६	संघातजे ये चत्वारः	२५४
षड्लोऽन्तगुर्नीरटितः	२५७	संचारविखली खण्ड	३९७
षड्विंशत्यङ्गुला दैर्घ्ये	४८१	संदिग्धपत्रिका तन्त्री	२३६
षण्मुखो यवपादाभ्यां	३३२	संधिश्च चतुरश्रं स्यात्	८८
षष्ट्यङ्गुलपरीणाहं	२३५	संनिपातश्चेति कलाः	७५
षष्ट्यङ्गुलो मध्यदेशः	३९२	संनिपातस्तु नास्त्यत्र	२०
षष्ठं कृत्वावरुह्येमौ	३११	संनिपातसमासीनि	११०
षष्ठं च पञ्चमं कृत्वा	३६३	संनिपातस्त्वर्धगणः	११२
षष्ठं यवद्वयन्यून	२९३	संन्यासेंऽशेऽथवा न्यासः	३२
षष्ठभागविहीनं स्यात्	३३३	संपक्वेष्टाकतालं च	२७७
षष्ठांशोनं मध्यपर्व	३४८	संपक्वेष्टाकवद्यद्वा	२७७
षष्ठान्तः सप्तमान्तो वा	३६९	संपक्वेष्टाकस्य कलाः	२०
षष्ठी वा सप्तमी मात्रा	८५	संपक्वेष्टाकोऽपि भेदः	१२
षाण्मासिकस्य वत्सस्य	४८७	संपन्नत्वात्तदन्यास्तु	२४८
षाण्मासिको मृतो वत्सः	३९२	संपिष्टकं ततः कार्यं	८९
षोडशाङ्गुलको मध्य	४७९	संपिष्टकं तथा वेणी	८८

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
संपिष्टककलास्त्वत्र	२७७	सपादैर्बद्धखण्डा या	४५१
संपिष्टके कला: प्रोक्ता:	,,	सपादैर्विहितो यत्र	४५०
संपिष्टके निशम्याश्रि:	९३	सपादं षोडशांशेन	३५०
संपीडनं वादयेच्चेत्	४११	सपादत्रितयं मानं	३३१
संभवः स्थायिना येन	३८६	सपादद्वियवी मानं	३५३
संयोगमेरावूर्ध्वा: स्युः	१९१	सपादमङ्गुलं जाति	३४५
संयोगविप्रयोगाभ्यां	३९५	सपादमङ्गुलं मानं	३३२
संवेष्टय कीलकेऽन्त:स्थे	२३६	सपादमङ्गुलं शेषं	३४७
संवेष्टय नागपाशेऽस्मित्	,,	सपादमङ्गुलं सार्धं	३५४
संस्थाप्य मार्गपटहः	३९५	सपादयवपादोन	३५३
संहताभ्रित्रयाकार	४७५	सपादयवसंयुक्त	३५४
स एव तालो द्विकलः	११८	सपादषोडशांशोन	३५०
स एव मालवीत्युक्तः	३१२	सपादाङ्गुलकं जाति	३३३
सकलं निष्कलं चेति	२४६	सपादाङ्गुलकस्थौल्ये	४६९
सकृत्तच्च प्रयोक्तव्यं	४३१	सपादाङ्गुलमात्रा तु	३१५
सकृत्तारोऽथ मन्द्रो द्विः	२५५	सपादानि चतुस्त्रिंशत्	३३४
सगणद्वितयं यत्र	१४८	सपादानि त्रयस्त्रिंशत्	३४३
स च स्यात्कर्तरीयुक्तः	२९०	सपादावन्तरालेषु	३४७
सजातीयविजातीय	२५६	सपादेन तु पादेन	,,
सव्याभ्यां मणिबन्धोत्थ	४१७	सपादैः सप्तदशभिः	३५३
स त्वङ्गुलतृतीयांशः	३१५	सपादैरष्टमांशेन	३४८
स तृतीयांशाङ्गुलं स्यात्	२९१	सप्तकद्वयमेवं स्यात्	२९२
सत्यन्तेऽस्त्येव स द्वेधा	९१	सप्तकस्य द्वितीयस्य	२८५
सदसत्त्वे प्रतिनिधेः	१८५	सप्तत्रिंशद्यवार्धेन	३३४
सद्योजाताद्यागबन्धः	३९७	सप्तमं तु यवोनेन	२९५
सद्वात्रिंशांशपादोन	३४६	सप्तमांशविहीनं स्यात्	३४३
सद्वितीयं कम्पयित्वा	३६८	सप्तमान्ततृतीये स्यात्	३६८
सन्ति द्वाविंशतिर्वंश	३४५	सप्तमान्ता: प्रजायन्ते	३२४
सन्त्यन्यान्यपि वाद्यानि	४९६	सप्तरन्ध्रान्वितं कृत्वा	३९२

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
सप्तसप्तच्छिद्रयुते	४७५	समाप्तार्थन्यासयुक्तं	५४
सप्ताङ्गद्वादशाङ्गत्वे	९०	समांश्च विषमान्नादं	४६७
सप्ताङ्गमवरं ज्ञेयं	९६	समाश्लिष्टघनश्लक्ष्ण	४५०
सप्ताङ्गुलं दक्षिणास्यं	३९४	समा सर्वत्र खानि: स्यात्	३४०
सप्ताङ्गुलमुखद्वन्द्वात्	४८२	समा स्रोतोगता चान्या	२६
सप्ताङ्गुलादिवंशेषु	३३७	समां स्रोतोगतां तद्वत्	२६२
सप्तानामन्तरालानां	३४२	समुच्चार्य स्वरं तुर्यं	३६३
सप्तान्तराण्यधस्तारात्	,,	समुत्थिते वानुलोम्यात्	४६७
सप्तात्र देवमुनयः	४९६	समुदायो निजै: पाटै:	४५३
सप्तेत्यथ स्वस्तिकजा:	३९७	समे त्वन्त्यं विनैतेषां	१८०
समं करतलाभ्यां तु	४०८	समोऽतीतोऽनागतश्च	२७
समं च करटाटीपि	४४६	समो गुरू द्वौ लघ्वन्ते	१५१
समं पादपदार्धेन	८८	समो लौ द्वौ विरामान्तौ	१४९
समकाया सेल्लुका स्यात्	४८१	सम्यक्स्वरोपयोगीनि	३१७
समत्वं पाटवर्णानां	४१०	सयवार्धाङ्गुलद्वन्द्वं	२९३
समन्तात्सर्वरन्ध्राणि	३२९	सरन्ध्रषट्कं रन्ध्रस्थ	४८१
समपाणिरविश्रान्त	४१२	सरन्ध्रे कवले रन्ध्र	४७५
समपाणिश्च विषम	३९९	सर्पाकृतिरथो निम्ना	४९५
समपाणेस्तु विरल	४०८	सर्वत्र परिहारोऽयं	३०१
समप्रहारः कुडुव	४१८	सर्वमन्यत्तु वंशानां	३५५
समप्रहारो युगपत्	४२१	सर्वदेवमयी तस्मात्	२३७
समवष्टभ्य वामेन	४११	सर्वद्रुतावधि: कार्यः	१६१
समस्खलितकस्याद्यः	३९८	सर्वद्रुतान्ता ज्ञायन्ते	१८२
समस्तनष्टवच्चात्र	२१८	सर्वद्रुतान्ता मीयन्ते	,,
समस्तनष्टवन्नष्टं	२१२, २२१	सर्वप्रस्तारवत्तेषां	२०६
समस्तलघवः सर्वे	१९३	सर्वमासारितं तत्र	११३
समस्तहस्तवाद्यं तु	२४६	सर्वलान्ता: क्रमाज्ज्ञेयाः	१८६
समस्तोद्दिष्टवत्प्रोक्त	२१३	सर्ववंशेषु तारस्य	३५२
समाप्ता पदवर्णान्ते	३४	सर्ववाद्यानि वाद्यन्ते	४२३

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
सर्वाङ्गयुक्तं निर्युक्तं	३०	सार्धत्र्यङ्गुलविस्तारं	२९२
सर्वाङ्गुल्यग्रघातश्च	४०३	सार्धत्रिवस्तुपङ्क्ते तु	८२
सर्वातोद्यानि वाद्यन्ते	२३१	सार्धद्व्यङ्गुलविस्तारः	२८५
सर्वाभिस्तिसृभिस्तासां	२४०	सार्धपञ्चयवं मानं	३४२
सर्वेषामपि वंशानां	३५०	सार्धपञ्चयवे माने	३३८
सर्वेषु स्युर्यथायोगं	४८६	सार्धपादाधिकैः शीर्ष	३४८
सर्वेष्वेतेषु वंशेषु	३२४	सार्धपादाधिकैरुक्ता	३४७
सर्वोद्दिष्टवदुद्दिष्टं	२२३	सार्धहस्तद्वयं तस्य	३९२
सशब्दा तु ध्रुवा ज्ञेया	६	सार्धाङ्गुलः स्यादुत्सेधः	४८९
ससूत्रकटकं रन्ध्रं	४८२	सार्धाङ्गुलं त्वष्टमं स्यात्	२९५
सस्वरत्वास्वरत्वाभ्यां	३९५	सार्धाङ्गुलं पृथङ्मानं	३३४, ३५४
सस्वरैरस्वरैर्युक्तैः	४५७	सार्धाङ्गुलकमेकैकं	३४८
सहितं मानमाख्यातं	३३५	सार्धाङ्गुलद्वयं मानं	३३२, ३४०
सा च प्रासादसंबद्धा	४९२	सार्धाङ्गुलद्वयमितौ	३५५
सा चाङ्कैरिष्टतालस्थ	१६५	सार्धाङ्गुलपरीणाहं	२३३
साचतुर्लघुनिःशब्दः	१४७	सार्धाङ्गुलास्ताः परिधौ	२९५
साञ्चलद्वितयां पट्ट	४५६	सार्धाङ्गुलौ शिरःप्रान्तौ	३३१
सा भूपाली श्रुता लोके	३७३	सार्धेन यवपादेन	३४५
सा सर्वदेवता तज्ज्ञैः	४३२	सार्धेन षोडशांशेन	३५५
सामाङ्गानि च भूयांसि	१३१	सार्यते कम्रिकावाद्यं	२४६
सामुद्रश्चार्धसामुद्रः	३४	सावधानमनाश्चेति	३१८
सारणात्सारणेत्युक्ता	२३८	सिंहे लदौ लत्रयं च	१५७
सारिकामस्तकन्यस्तां	२८७	सुघनाः सूक्ष्मजातीय	४९३
सारिकायाः शिरोमूले	२८९	सुबलश्लक्ष्णसूत्रोत्थं	२३६
सारीककुभयोर्मध्ये	२८७	सुमुखीकण्डिका पश्चात्	१२३
सारीणामथवा वस्त्र	२९१	सुमुखी च सुनन्दाद्या	११८
सारीमस्तकमध्यानां	२९०	सुरागव्यक्तिमाधुर्य	३५९
सार्धं यवाधिकं तस्य	३५०	सुवृत्तः सरलो दण्डः	२३३
सार्धत्रयोविंशतिः स्यात्	३४६	सुवृत्ता मसृणा तुम्बात्	२३७

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
सुशिक्षितेन रचितात्	३२७	स्थायिनं मध्यगान्धारं	३०६
सुषिरं पटहं तस्य	२३२	स्थायिनं मध्यमं कृत्वा	३०८, ३६७
सूक्ष्मश्चात्र भवेन्नादः	२४७	स्थायिनं मध्यमं मन्द्रं	२९६
सूत्ररज्ज्वा हस्तमात्रा	४८२	स्थायिनं मध्यमृषभं	३०४
सेल्लुका झल्लरी भाणः	२३०	स्थायिनि द्विगुणे षड्जे	३७१, ३७५, ३७९
सैकच्छिद्रं वामवक्त्रं	४७६	स्थायिनि न्यस्यते यत्र	३७५
सोऽत्र कार्यस्त्रिरावृत्तः	२७४	स्थायिनि न्यस्यते रागः	३०३
सोऽधस्तनः स्वपङ्क्तिस्थ	२१८	स्थायिनोऽधस्तुरीयं च	३१२
सोऽवपाणिरतीतः स्यात्	२८	स्थायिनोऽर्धात्समारुह्य	३७५
सोक्ता परिश्रवणिका	४२१	स्थायिनो धैवतात्पूर्व	३०३
सोदाहरणलक्ष्माणि	४४८	स्थायिनो धैवतात्प्राच्यात्	३१३
सोपोहना सुनन्दादौ	१२२	स्थायिनो मध्यमात्पश्च	३१२
सोल्लासाज्जायते वल्लि	४२२	स्थायिन्यासाद्देशवाल	३८३
सौत्रैर्गाढं निबध्येते	४८०	स्थायिन्यासाद्भवेदाद्यं	३६२
स्कन्धकूर्परसश्चात्तु	४१७	स्थायिपूर्वान्तरमागत्य	३०५
स्कन्धकूर्परयोस्तद्वत्	४१६	स्थायिस्वरान्तं यत्रादः	३६७
स्कन्धसश्चाच संजातं	४१४	स्थाय्यन्तमवरोहेच्चेत्	३०२, ३०८
स्कन्धे निक्षिप्य कच्छान्तं	४७४	स्थाने तु पञ्चमस्याधः	२२०
स्कन्धेन मणिबन्धेन	४२२	स्थितं प्रवृत्तमपरं	७०
स्खलितो मूर्च्छनाख्याश्च	२४५	स्थिततालयुतं तस्य	७२
स्खलितो मूर्च्छना चाथ	२४४	स्थितप्रवृत्तिहीनोऽयं	७३
स्तोभभङ्गीं विजानीयात्	१३१	स्थितेन पत्रिकाधार	२३४
स्थानत्रयस्य निष्पत्तिः	३२७	स्थूलहस्तोऽर्धार्धपाणिः	३९९
स्थापयित्वा पराः षट् च	२८६	स्थौल्येऽङ्गुष्ठमिता गर्भे	३८७
स्थापयेदन्तरे किंचित	,,	स्थौल्येनालापिनी तुल्ये	३१६
स्थायितुर्यं च कृत्वास्मात्	३१२	स्नायुमांसविहीनं च	४८८
स्थायिनं तत्परं चोक्त्वा	३१२	स्निग्धता घनता रक्तिः	३५७
स्थायिनं तद्दलं चोक्त्वा	३८२	स्पर्शोऽङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां	२४३
स्थायिनं द्विगुणं षड्जं	३६९, ३८५	स्पष्टतारमुपेतं यत्	२४५

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
स्पृष्ट्वा ग्रहात्परं पूर्वौ	३१३	स्वपक्षसाधनं तद्वत्	४६०
स्पृष्ट्वा ग्रहद्वितीयौ च	३११	स्वपङ्क्तिस्थाल्लिखेदङ्कान्	१७७
स्पृष्ट्वा यदा ग्रहे न्यासः	३०८	स्वपुटं पीडयेद्वामः	४०९
स्पृष्ट्वा विलम्ब्य द्वितीये	३८५	स्वैर्दैर्घ्यमानदैर्घ्यं च	३१९
स्पृष्ट्वा स्थायिनमेतस्मात्	३१२	स्वमतेऽभ्युपगम्यन्ते	३४५
स्फुटप्रहारः शुभ्रं	४९७	स्वमानाद् दृश्यते तार	३३२
स्फुरितः खसितश्चेति	२३९	स्वरत्रयं विरम्याथ	३७८
स्फुरितं ग्रहतत्पूर्वौ	३८२	स्वरद्वयं द्विरारुह्य	३०८
स्फुरिते कम्पिता तन्त्री	२४१	स्वररन्ध्राण्यामुयातां	३३६
स्फुरितैर्मूर्च्छनासंज्ञैः	२४५	स्वरस्फुरणकोत्फुल्ल	३९७
स्फुरी स्फुरणकश्चेति	३९७	स्वरस्थाने कम्पनेन	२३८
स्यातामलगपाटौ द्वौ	३४९	स्वरस्थाने द्रुतं कम्रा	२४३
स्यात्तदङ्गसमं ताल	४९७	स्वराः परे स्युः सारीणां	२९२
स्यात्तदर्धपलो भाणः	४८२	स्वरागयोनिजातेस्तु	३२
स्यात्पादः प्रतिपादश्च	८७	स्वराणां किंतु वैणानां	२४७
स्यात्सप्तविंशतिः सार्ध	३४७	स्वरार्धं स्यादूर्ध्वतया	३५०
स्यादक्षरसमं गीत	४९७	स्वरो वंशे द्वितीयोऽस्य	३८६
स्यादस्माद्युद्धवीराणां	४८५	स्वरो द्वितीयो जायेत	३२४
स्यादावापोऽथ निष्कामः	४	स्वरोदयेऽप्यङ्गुलयः	३५१
स्याद्वा मूर्च्छनादीनां	२४८	स्वस्थानप्रक्रियैवैष	३६९
स्याद्दशाङ्गुलदैर्घ्येण	४७८	स्वस्थानं प्रथमं तोड्याः	३६७
स्याद्धस्तदैर्घ्यः परिधौ	४७३	स्वस्थानं प्रथमं प्रोक्तं	३६२
स्याद् द्वादशकलं खण्डं	२७२	स्वस्थानमादिमं राम	३८०
स्याद्रूपशेषमोचश्च	२४९	स्यस्थानमाद्यं भैरव्याः	३७८
स्याद्रेफः स्कन्धसश्चेन	४१२	स्वस्थानमाद्यं मल्हारे	३८२
स्याद्वर्णसरबद्धो वा	४३९	स्वस्थानवदपस्थाने	३६०
स्याद्वितस्तित्रयं दैर्घ्यं	२८५	स्वोद्ग्राहे यत्र मुक्तिस्तत्	४३८
स्युरारोहावरोहाभ्यां	२७१	ह	
स्रोतोगताख्यया यत्या	४५१	हंसनादः सिंहनादः	१४६

	पुटसंख्या		पुटसंख्या
हंसलीले विरामान्त	१४३	हस्तेन विततात्तुष्ठ	५५३
हननं छिन्नमाचष्टे	२४०	हस्तोद्भवाः पाटभेदाः	३९६
हन्ति त्रिस्थानकं तन्त्री	२५९	हस्तौ न कुण्डली लग्नौ	४१२
हस्तकोणप्रहारज्ञः	४९८	हाहूवर्णवती वीर	३८९
हस्तघातेन डंकारः	४७८	हिंकारोंकारयोस्तत्र	१३२
हस्तत्रयमिता दैर्घ्ये	३८९	हुंधुंथो दिगिदित्येतत्	३९१
हस्तद्वयकृता या सा	३९०	हुडुक्कयैव घडसः	४७३
हस्तद्वयाधिका माने	३८८	हुडुक्कायवनद्धानां	२३३
हस्तयोश्च गुणानत्र	२३३	हुडुक्का सा बुधैः प्रोक्ता	४७०
हस्तलाघवसंपन्नः	४५०	हुडुक्केवार्गला हीना	४७५
हस्तवैषम्यसंजातः	४१५	हेतू मन्द्रस्वराणां तौ	३२९
हस्तान्तरं ततो भिन्नं	४१०		

APPENDIX II

विशेषपदानामनुक्रमः

अ

अंशः, ३२, ६८, २५१, ३८१

अंशकः, २६३

अंशादिः, ३४१

अंशान्तः, ४१

अंशे, ३५

अकृतार्थः, १९८, १५९, २०८

अंकेशः, ३१७

अक्षरः, २४, ३४

अक्षरम्, २६३

अक्षरराग्रङ्गसमम्, ४९७

अङ्कप्रक्रिया, १९५

अङ्कयोजनाः, १८०

अङ्कश्रेणी, १३७

अङ्कान्, १७७

अङ्गः, ४२८, ४५२

अङ्गपाटः, ४२०, ४५४

अङ्गरूपकः, ४२८, ४५२

अङ्गसमः, ४९७

अङ्गुलिकुञ्चनम्, ५

अङ्गुली, ४३

अञ्चनिका, ४८०, ४८३

अञ्चनी, ४७६, ४७७, ४७९

अञ्चलः, ४५६

अड्डखली, ३९७, ४०२

अड्डतालिकः, १३७

अड्डताली, १५८

अड्डस्खलितः, ४०२

अड्डावजम्, ३९५

अतिकीर्णः, २५८

अतिपातः, २५२, २५८

अतिमन्द्रध्वनिः, ३११

अतीतः, २७, २६२, २६९

अतीतग्रहः, २६८

अधमः, ४१७, ४९०

अधरमध्यः, २५६

अधरान्तः, २५२

अधरादिः, २५५

अधरायुत्तरः, २५२, २५४

अध्वनी, ३५६

अनङ्गः, १३७, १५१

अनड्डहः, ३९०

अनागतः, २७, २८, २६२
अनागतग्रहः, २६७
अनामा, १८, २४०, २४२, ३२६
अनामाङ्गुली, २३८
अनामिका, ३२६
अनिर्युक्तः, ३०
अनुगतम्, २६२, २६३
अनुग्रहः, ३८६
अनुच्छल्लः, ३९८, ४०२
अनुद्राहः, १३२
अनुपमा, ३४५
अनुबन्धः, २५२, २५६, २५७, २५८, २६०
अनुबन्धकः, २५२
अनुयायः, ४९६
अनुवादी, २५२, २७९
अनुवृत्तिः, ४६८
अनुश्रवणिका, ४२४
अनुस्वनितम्, २५२, २५९
अन्तः, ७०, ९१, ९३, १०२, ११७
अन्तरः, ४२८, ४५०
अन्तरपाटः, ४२८, ४५०
अन्तर्मुखः, ४६६
अन्तान्तः, ७६
अन्ताहरणम्, ७०, ७६, ७८, ८८, ९१, ९५, १२७, १२८
अन्तरक्रीडा, १३७, १५६
अन्ये, ११३, १२८, २६७, २७७, २७८, ३८०
अन्यैः, १५४
अपन्यसनम्, ३२
अपन्यासः, ६८, ४९७
अपरान्तकम्, २९, ४९, ५४, ८८, ८९, ९७, २८०
अपरे, ११३, २५८, २७४, २८४
अपवर्गः, २३७
अपस्थानम्, ३६०
अपाटः, ३९९, ४१५
अभग्नः, २३३
अभङ्गः, १३७, १५२
अभिनन्दः, १३७, १५०
अभिषेकः, २३१
अभिसृतम्, २८०
अभ्यस्तः, ३९९, ४१५, ४४०
अयुक्, ७०, ७३
अयुग्मः, २३, ७३, ९५
अयुग्मस्थितः, ८१
अरिभयंकरः, ४८४
अर्गला, ४६९, ४७९
अर्धकर्तरी, २३९, २४२, २४५, ३९९, ४१२
अर्धचन्द्रः, २३९, २४३
अर्धपलः, ४८२
अर्धपाणिः, ३९९, ४०६
अर्धमात्रः, १३८
अर्धमुक्ता, ३२८, ३२९
अर्धयवः, ३९५, ४८४
अर्धसब्यः, ३९९, ४१४
अर्धसमः, ३९८, ४०६
अर्धसामुद्रः, ३४

अर्धार्धपाणिः, ३९९, ४०३
अलंकारः, २५३, २८१
अलगपाटः, ३९९, ४१५
अलग्नः, ३९७, ३९९, ४०१, ४१२, ४१८, ४२१
अलपद्मः, ४०४
अल्पः, ३५८
अल्पता, १३१
अवगाढम्, ६८, ९२
अवगुण्ठ्य, ३९२
अवघटः, ३९७, ३९९, ४०२, ४०८, ४२१
अवच्छेदः, ४३८
अवस्सकः, ४२८, ४४४
अवधानम्, ४४७
अवनद्धम्, २२५, २२७, २२८, २३३, ४०८
अवनद्धगाः, २३०
अवपाणिः, २८, ९२
अवमृष्टम्, २५२, २६६
अवयतिः, ४२८, ४५१
अवरुह्य, ३१०, ३११, ३१२, ३१३
अवरुह्यते, ३६७
अवरोहः, २७१, २८४, ३०२, ३०३, ३०५, ३०६, ३०७, ३०८, ३१०
अवरोहणम्, ३६५
अवरोही, ६८, ३०९, ३१०, ३६५, ३६७, ३६८, ३६९
अवरोह्य, २९६
अवलेखः, २३८, २४०
अवान्तरा, ३४
अव्यवस्थितः, ३५८
अशब्दकः, १४७
अशब्दाः, १४६
अश्वमेधः, ४९०
अश्ववालधिः, ३१५
अष्टकलम्, ९१
असमः, १५१

आ

आकुञ्चनम्, २३८
आचार्याः, २८४
आताविशाः, ४२, ६०
आतोद्यानि, २३१
आतोद्यध्वनितत्त्वज्ञः, ४९८
आदिकामोदिका, ३७५
आदितालः, १३६, १३९
आदित्यः, ३२१, ३३४, ३४८, ३५४
आदित्यवंशः, ३३५, ३४४
आधारगर्तः, २३४
आघोरिका, २४६
अनन्दघनम्, २२५
आनिविताः, ४२
आनिविप्राः, ४२, ६०, ८५, ९९, ७५
आनिविशाः, ४२, ७५
आनिविसम्, ७५
आन्तरः, ३९४
आन्दोल्य, ३०२, ३०५, ३०७, ३६५
आभोगः, १३२, ४४३, ४४६, ४५२
आम्रद्रुमः, ४८३
आम्रपल्लवः, ४८८
आयसः, ३१९, ३९२, ३९३

आरम्भविधिः, २६५, २७१
आरुह्य, २९६, ३०५, ३०७, ३०८, ३०९, ३१०, ३११, ३१३, ३६७
आरोहः, २७१, २७७, २८४, ३६७, ३६९
आरोहिणि, ३६७
आरोहिवर्णः, ६८
आरोही, ३१०, ३६८
आर्दचर्म, ३१७
आलप्तिः, ४६१
आलापिनी, २२९, २८२, २८४, २८८
आवजम्, ४७०
आवापः, ४, ५, ६, १६, १९, ६०
आविद्धः, २५१, २५२, २५६, २५७
आविद्धकः, २७८, ४६८
आविद्धकरणः, २७३
आविद्धधातुः, २६१
आवृत्तिः, २४, ९८, ११३, २८१
आवृत्तिहीनम्, ११३
आवेष्ट्य, ४८९
आशविता, ७५
आश्रावणा, २६५, २६७, २७०, ३५६
आसारितः, १४, १०६, ११२, ११३, ११८, १२०, १२४, २६५, २७९, २८१
आसारितानि, ११३
आसारिताभासम्, ११४
आहतः, ३७१, ३७३, ३७५, ३७६, ३७८, ३७९, ३८१, ३८२, ३८५
आस्पृश्य, ३६९, ३८०
आहवनी, ४३१

इ

इन्दिरा, २३७
इन्दुः, ३९७
इष्टकाचूर्णम्, २९१
इष्टतालः, १७८, १९१
इष्टस्थानम्, ३६१
ईशानः, ४०२
ईशानवक्त्रात्, ३९७

उ

उच्चयः, २५२, २५७
उच्चरणम्, ४२८, ४२९, ४३४, ४३६, ४५४
उड्वः, ४१७, ४२०, ४२८, ४५३
उत्कक्षः, ४७९
उत्क्षिप्ता, २३८
उत्तरः, १२, ३९, ४१, ७२, १२७, १२८, २६९, २७३, २७८, ३५०, ३५१
उत्तराः, १०८
उत्तरादिः, २५५
उत्तरादिकः, २५२
उत्तराधरः, २५४
उत्तराधरान्तः, २५२, २९४
उत्तरेण, १६८, २७४
उत्तानः, २३६
उत्तुङ्गीकरणम्, ४११
उत्पातः, २३१
उत्प्रेक्षा, ४२८
उत्फुल्लः, ३९७, ३९८, ४०२, ४०४
उत्सवः, १५३, १५६, २३१

उत्सारः, ३९७, ४०१
उत्साहः, २३१
उत्सृष्टसारणा, २४२
उत्सेधः, २३६, ४८९
उदरपट्टिका, ४६९
उदीक्षणः, १३७, १५९
उदात्ता, २६१
उद्गीथकः, १३१
उद्ग्राहः, १३२, ४२७, ४२८, ४३०, ४३४, ४३९, ४४२, ४४४, ४४६, ४५०, ४५२
उद्घट्टः, १२, १९, २०, ७१, ११८
उद्घट्टनपट्टः, ४९८
उद्दली, ३९४, ३९५, ४२०, ४६९, ४७३, ४८०, ४८१
उद्दिष्टम्, १६०, १७२, २११
उद्धतः, ४३१
उद्धतम्, ४४३
उद्भटः, ४८४
उद्वेष्टः, २४३
उधारम्, ४६०
उन्मुखम्, २८२
उन्मृष्टम्, २५२, २५९
उपद्रवः, १३२
उपनयनम्, २३१
उपपातः, ८८, ९१, ९२
उपरिपाणिकः, २८
उपरिवाद्यम्, २४४, २४६
उपवर्तनम्, ५४, ५८, ६०, ८७, ८९, ९१, ९२, ९५, ९७, १०१
उपशमः, ४२८,४३४,४३६,४४१,४४२
उपालम्भः, ३३०
उपोहनम्, ३१, ३३, ३८, ४१, ४६, ५४, ६०, ८२, ८५, ९६, ९७, १००, ११०, ११२, ११७, ११८, ११९, १२२
उपोहनानि, ११०, ११३, ११५
उभयी, २३८
उमा, २३७
उमापतिः, ३२१,३२९,३३१,३४१,३५२
उरःस्थलासन्नाम्, २३८
उल्लेखः, २३९, २४०, २४४
उल्लोप्यम्, २९, ७६
उल्लोप्यकम्, ६६, ६९, ७५. ७८, ७९, ९१, १०२, १२७, १२८
उल्लोलः, ३९९, ४०५
ऊनः, ३५८
ऊर्ध्वहस्तः, ३९८, ४०५

ऋ

ऋचः, २९, १३२
ऋजुना, ४९५
ऋषभः, २८४, ३०४, ३०५, ३०८, ३२६, ३६६, ३७०, ३८१
ऋषभस्वरः, ३०३
ऋषभादयः, ३२३

ए

एककम्, ६९, ७०, ७२, ७३, ९२, ९६, १२७, २७३

एककलः, ९, १४, ३३, ४१, ४५, ४६, ७५, १०२, ४२६, ४३१
एककलमद्रकम्, ३२
एककलयुग्मः, २६९
एककला, ३१, ५४, ६६
एककानि, १३१
एकतन्त्रिका, २४८
एकतन्त्री, २२९, २३७, २६४, ३१६
एकतालिका, १५२
एकताली, १३७, ४३४, ४३९, ४४०
एकद्रुताद्याः, १८२
एकरूपाक्षरः, ४२९
एकवक्त्रः, ४८४
एकवस्तुकम्, ३४, ४६
एकवाक्यत्वम्, ३०
एकविस्तरः, २५३, २७१
एकवीरः, ३२०, ३३०, ३४०, ३४२, ३४५, ३४६, ३५२
एकवीरादपः, ३४४, ३५५
एकसरः, ३९७, ४६२, ४६३, ४६४
एकाक्षराः, १२९, १३२
एकाङ्कयुक्तः, १८४, १९४
एकाङ्गकम्, ७३
एकाङ्गः, ८१
एके,२८१

ओ

ओंकारः, १२९, १३२
ओघः, २४९, २५१, २६२२६३, २६४, ३६२
ओजः, १८
ओता, ४२८, ४३१, ४५०
ओवेणकम्, ८७, ९३
औदर्याम्, ४७६

क

कंदर्पः, १३६
कंदर्पतालः, १४२
ककुभः, २३४, २३७, २३८, २८७, २८२, २८५, २९१, २९३, २९४
कङ्कालः, १३७, १५१, २४४, २४५
कच्छा, ३९३, ४५६, ४७१, ४७४, ४७६, ४७९, ४८२
कण्डिका, ११५, ११८, ११९, १२३, १२४
कण्डिकावर्धमानम्, ११४, ११५
कटः, ३९३
कटी, ४७१
कनिष्ठम्, १०६, ११०, १२०
कनिष्ठा, १८, २३८, ३२६, ३३१, ३३४
कनिष्ठादीनि, १२४
कनिष्ठासारणा, २४१
कनिष्ठसारितम्, ८३, ८५, ८७, १०७, १२५, २७८
कन्दुकः १३७, १५२
कमलापतिः, २३७
कम्पनम्, २३८, ३२५, ३६१
कम्पयित्वा, ३६५, ३६७, ३६९ ३७०
कम्पितः, ३१३, ३५८, ३०७, ३०९, ३५६
कम्पिता, २३८, २४७, ३२८, ३६२

कम्रा, २३०, २४३, २४६, ३१४, ४९४
कम्रिका, २३८, ४९४
कम्रिकावाद्यम्, २४६
करचारणा, ४१८, ४२२
करटा, २३०, ४१९, ४४०, ४७१
करणः, १३७, १५७, २४९, २५१, २५२, २५६, २५७, २६१, २७१, २७८
करणधातुजाः, २७६
करणयतिः, १३७, १५४
करणाग्रणीः, ३५५
करनामानि, २३९
करविवर्तनम्, ४१५
करसञ्चः, ४१५
करसारणाः, २३२
करेणुः, ३९०
कर्कटहस्तः ३९१
कर्णाटगौडः, ३८२
कर्तरिका, २४६
कर्तरी, २३९, २४१, २४२, २४४, २४५, २९०, ३९९, ४०७, ४२१, ४२७, ४२८, ४२१
कर्परम्, २३६, २८२, ४७६
कलम्, २५२, २५२, ४९७
कलध्वनिः, १३७, १५८
कलशः ३९२, ३९३, ४२९
कला, ४, ५, १०, १८, १९, २०, २२, ३८, ४६, ५४, ६०, ७५, ८९, ९०, ११०, ११२, १२९, १३१, १३२, १३८, २४६, २४७, २६८, २६९, २७०, २७२, २७६, २७७
कलाः, ८४, ११५
कलानिधिः, १, ३३५, ३४९
कलापातः, ८५
कलापूरकता, १३२
कलाभिज्ञः, ३१७
कलाविदः, २४५, ३३६
कलाविधिः, ७६
कलिकम्, ३८, ४६, ५४
कल्पना, ४९०
कवलम्, ३९३, ३९५, ४७५, ४८२
कवयः, ४३८
कविः, ४५८
कवितम्, ४२८, ४३८
कवितकारः, ४५८
कांस्यजः, ३०९, ४८४, ४८९, ४९३, ४९४.
कांस्यतालः, १३४, २३०, ४९१
कांस्यतालधरः, २१
कांस्यमयी, २८५, २९०
काकस्वरः, ३५८
काकी, ३५८
काकुभम्, २९२
काञ्चनः, ३१९
काञ्चनी, ३८९
कामिनी, ३५६
कामोदा, ३०८
कार्पासस्तूत्रम्, २८३
कार्मुकः, ३१५
कालः, ४, २४
काहला, २३०, ३८८, ३८९, ४४०

किंनरवीणा, २९६
किंनरी, २२९, २८४, २८८, २९५, ३१४
किंनर्याम्, ३१४
किंनरीवादकाः, २९७
क्रिंनरीवीगा, २८७
किरिकिटकम्, ४५९
कीलकम्, २३९
कीर्तिः, १४९
कीर्तितालः, १३७, १४९
कीर्तिधरः, ३२९
कुचुम्बिणी, ४१७, ४२१
कुञ्चितः, ३९९, ४१६
कुडुकः, १४६
कुडुक्ककः, १३६
कुडुक्का, २३०, ४७५
कुडुपः, ४७१, ४७४, ४७८, ४७९, ४८१
कुडुत्रः, २३०, ४३१, ४२२, ४७५
कुडुवचारणा, ४१८, ४२१
कुण्डली, ३९७, ४७६
कुण्डलीविक्षेपः, ४०१
कुण्डलीस्पर्शः, ४२१
कुमुदः, १३७, १५२
कुलकम्, ३०
कुविन्दः, १३७
कुविन्दकः, १५८
कुशलः, २१
कुहरः, २३९, २४३, २४५
कूटः, ४३६, ४४०
कूटबद्धम्, ४४३
कूटमिश्राः, ४५७
कूटादिबद्धः, ४४५
कूर्परः, ४१६
कृतप्रतिकृतम्, ३४७, ३५०
कृशः, ३५८
कृष्णा, ६
कृतार्थः, २०९
केचित्, ८८, ९७, १५८, २६७, २९२, ३२५, ३३०, ३३७
केदारः, ४१३
कैकुटी, २४४, २४५
कैशिकी, ३८५
कैश्चित्, १५०, २८४
कोकिलाप्रियः, १३६, १४८
कोणः, ३१७, ३९५, ४२२, ४७५
कोणघातः, ४१०
कोणप्रहारः, ४२१
कोणाङ्गुली, २४८
कोणाहतः, ३९८, ४०३
कोमलः, ४६७, ४४७
कोमलत्वम्, ३५७, ४८७
कोलाहलः, ४३६
कोल्लाटः, १५४
कोविदाः, १२७
कोष्ठकम्, १८०
कौतुकः, २३१
कौशलम्, ३६०
क्रिया, ४, २४, १३४, २३८
क्लिन्नम्, ४८८
क्रीडा, १३६, १४८

क्रोधः, ३५६
क्षिप्रम्, २४
क्षीरपाकः, ३८९
क्षुद्रघण्टिका, २३०, ४९३
क्षेत्रपालः, ४७५
क्षेपः, ५, २५२, २५७

ख

खण्डः, २२, १५१, ४५१, ४५४
खण्डकः, ४२८, ४५१
खण्डकर्तरी, ३९९, ४१०
खण्डच्छेदः, ४२८, ४५१
खण्डतालः, ४२४
खण्डतालत्वम्, १३८
खण्डनागबन्धः, ३९७, ४०१
खण्डपाटः, ४२८, ४५१
खण्डप्रस्तारकः, १६०
खण्डयतिः, ४२८, ४५१
खण्डहुल्लः, ४२८
खम्, १९७
खयुक्तैः, १९४
खलकः, ३९८, ४०४, ४२८, ४५३
खलितः, २४४
खली, ३९८, ४०२
खदिरः, २३३, २३४, ३९४, ४५६, ४८५, ४९४
खसितः, २३९, २४१, २४४, २४५
खादिरः, २८३, ३१९, ४९४
खानिः, ३३४, ३४१, ३४३, ३४४, ३४५, ३४८, ३४९, ३५१, ३५५
खानिमानम्, ३३३
खुत्तः, ३९८, ४९४
खेटकः, ३१५
खोजः, ४२८, ४५०

ग

गजः, १३७, १५६
गजझम्पः, १३७, १५३
गजरः, ४२८, ४३४
गजरावयवाः, ४३४
गजलीलः, १३६, १४३, २४४, २४५
गद्यम्, १३२
गणितशास्त्रम्, ३४०
गर्वनिर्णयः, ४२८
गाथा, २९
गान्धर्वः, २२
गान्धर्वमार्गः, २१
गान्धारः, २८४, २९८, ३००, ३०२, ३०४, ३०६, ३१०, ३१३, ३२६
गायत्री, १३२
गारुगिः, १३७, १५४
गीतम्, ३
गीतकम्, ७०
गीतनिष्पत्तिः, २४७
गीतनृत्तगतम्, २३२
गीतनृत्तसमः, ४५२
गीतनृत्तानुगः, २३१
गीतप्रबन्धः, ४२७
गीतवादनकोविदः, ३१८
गीतवादनदक्षत्वम्, ३५९

गीतानुगम्, ४६१. २६३, ४६७
गीतावृत्तिः, ९८
गीतिः, ९४, ९७, २६२, २६३
गुणाः, ३१८, ३५७
गुणान्, २२७, ३६०
गुणदोषाः, ३८८
गुणविपर्ययः, ३६१
गुरुः, ८, १०, ३२, १३८, १४६, १९०, १६६
गुरुगुम्फितः, ३९९, ४१४
गुरुमेरुः, १६०, १८७, १९०, २२१
गुर्जरी, ३०४
गुर्जर्याः, ३७०
गुम्फः, ३०१
गुरू, १४२, १४९
गोपालकेलिः, ३९१
गोपुच्छा, २६, २६२
गोमूत्रिकाबन्धः, ४५६
गोष्ठी, २३१, ३९५
गौडः, ३१२, ३१३
गौडकर्णाटः, ३१२
गौडकृतिः, ३०९, ३७७
गौरी, १३७, १५९
ग्रन्थिभेदः, ३१९
ग्रन्थिव्रणभिद्, २३३
ग्रहः, २७, २९८, ३०१, ३०५, ३०६, ३०८, ३०९, ३१०, ३११, ३१३, ३६३,३६४,३६६,३६८,३६९,३७०
ग्रहन्यासः, ३६७
ग्रहात, ३०४
ग्रहान्, २६२
ग्रहावधिः, ३६७
ग्रामः, २४८, २६३, ३१९, ३५६

घ

घटः, ४७२
घटवाद्यम्, २३०, ३९५, ४८९
घडसः, २३०, ४७३
घण्टा, २३०
घत्ता, १५७, ४१८, ४२३
घनः, २२७, २२८, २३३, ३९२ ४५०, ४७२, ४९०, ४९७
घनता, ३५७
घनरवः, ४१८, ४२२
घना, २६१
घर्घरिका, ४९३
घर्षणम्, ४७३
घातः, २३९
घोषः, २३९, २४१, २४५
घोषकः, २४८

च

चक्रिका, ३८९
चच्चत्पुटः, ९, १०, १४, १८, २२, ४३, ९०, २६९, २७८, ४२६
चच्चरी, १३६, १४३
चण्डणः, ४२८
चण्डतालः, १३७, १५७
चण्डनिःसारुकः, १४८
चतुरश्रः, ९, ९२,१४५,४२४,४२५,४६२

चतुरश्रकम्, १०४
चतुरश्रम्, ८८, १०४, १०५, ८९
चतुरश्रादिः, १३८
चतुर्थकः, १३९
चतुर्दशकला, २२
चतुर्मुखः, १३७, १५३, ३२१, ३३२ ३४२, ३४६, ३५२
चतुर्मुखादयः, ३५०
चतुर्योगः, १८०, २०२
चतुर्योगभवः, २००
चतुर्योगोत्थः, २०३
चतुर्योगोद्भवाः, २०३
चतुर्वस्तु, ३१, ८२
चतुष्कलः. ९, १२, १३, १७, ३३, ३३, ३७, ४०, ४३, ४४, ६८, ७५, ७६, ८८, १०२
चतुष्कलम्, ६०, २७२
चतुष्कलमात्रा, ७९, ८०, ८१
चतुष्कला, ६७, १०९
चतुष्कलानि, ८२
चतुष्कलोद्भटः, १२
चतुस्तालः, १५२
चतुस्ताली, १३७
चन्दनः, ३१९
चन्द्रकला, १३७, १५७, ४१८, ४२७
चर्चिका, ४७१
चर्यागाने, ४७९
चलकीलकम्, २८७
चलशङ्कुः २८६, २८७, २९०
चलावणी, ४१७, ४२०
चाचपुटः, ९, १०, १३, १५, ११७, ७२६
चारुश्रवणिका, ४१८, ४२०
चिक्कणः, ४५६
चित्रः, ५, ७
चित्रम्, १, १२४, २६२
चित्रा, ११३, २२५, २२९, २४८, २६२, ४२१
चित्रिताः, २७७
चिन्धमरामक्रीः, ३८०
चिरम्, २४
चुक्का, २३०, ३९०

छ

छत्रकः, १०४
छण्डणः, ४३४, ४३६, ४३९, ४४०, ४४४, ४४५, ४५०
छन्दः, १३२, २४४
छन्दकम्, १०४, १०५
छन्दकासारितम्, २९
छन्नाननः, ४८४
छायानट्टा, ३१०, ३७९
छिन्नः, २३९, २४०
छेदः, ४२८, ४४९
छेद्यकम्, ३०
छोटिका, ५

ज

जक्का, ४२९, ४६७
जगणः, १५५
जाठरम्, ३९४
जनकः, १३७, १५५

जयः, १३६, १४५
जयश्रीः, १३६, १४८
जयमङ्गलः, १३६, १४८
जरा, ४८८
जल्पः, ४६०
जातिः, २६१, २६३, ३१८
जातिमुखम्, ३३३, ३३५, ३४१, ३४५
जात्यंशे, २७९
जालकम्, ४५२
जितश्रमः, ४९९
जितश्रमकरद्वन्द्वः, ३१७
जितेन्द्रियः, ३१८
जीर्णम्, ४८८
जीवा, २३६, २३७, २३८
जोडणी, ४२४, ४२८, ४५३
जोडा, ४६२, ४६४
ज्येष्ठम्, १०६, ११०, ११६
ज्येष्ठतालः, १२३
ज्येष्ठासारितम्, १०९, १२३, १२६

झ

झडप्पणी, ४२४, ४२८, ४५३
झम्पा, १३७
झम्पातालः, १५३
झल्लरी, २३०, ४८२
झेंकारः, ३९५
झेंकृतिः, ४१९

ट

टाकणी, ४६२, ४६३, ४६४
टिरिकी, ४४०
टीपा, ३२७
टीपिः, ४४०
डक्का, २३०, ४१९, ४७८, ४७९
डमरुकः, २३०, ४७७
डोम्बकी, ३०७, ३७३
डोम्बुली, १३७, १५२
ढंकारः, ४७४
ढक्का, २३०, ४७४
ढवसः, २३०, ४०३
ढेंकारः, ४७४
ढेंकिका, १३७
ढेंकी, १३७

त

तकारः, ३९८, ४०२, ४६७
ततम्, २२५, २२७, २२८, २२९, २३२
तत्पुरुषः, ३९७, ४०२
तत्त्वम्, २६२, २६३, २८१, ३१७
तत्त्ववित्, ३१८
तत्त्वविदः, ३४४
तत्त्वानुगतम्, ३५६
तद्वयादयः, ४५७
तन्त्रिका, २४२, ३८७, ३९४, ४८१
तन्त्रिकाहतिः, २३९
तन्त्री, २३४, २३६, २३७, २३८, २४१, २४३, २४८, २५१, २५९, २७४, २८३, २८६, २८७, २८९, ३१६, ४८१
तन्त्रीकर्षः, २४३

तन्त्रीघर्षणम्, २४१
तन्त्रीघातः, २४२
तन्त्रीताडनम्, २४०
तन्त्रीमानम्, ३१५
तन्त्रीवाद्यानि, ३१७
तन्त्रीहतिः, २४२
तर्जनिका, २३८
तर्जनी, १८, २४०, २४२
तलघातः, ४९४
तलपाटः, ४२८, ४५३
तलप्रहारः, ३९९, ४१३, ४१६
तलम्, २४३, २५२, २५९, २७१, ४०८
तलहस्तः, २३९, २४३, ४०६, ४५३
तानदायिता, ३५५
तानिविसम्, ४२, ६०
ताम्रः, ४८४
ताम्रजः, ३८९, ४८४
तारः, २४४, २८४
तारकः, ४६७
तारनादः, ४६३
तारन्यूनता, ३५८
तारस्थानम्, २५४, २५५, ३२४
तालः, ३, ४, ९, १४, १५, २७, २९, ३३, ८४, ९९, ११८, १३४, १३७, १३९, १४८, १५५, २०४, २३०, २६३, २६७, २७२, ४२८, ४५२, ४९७
तालपातः, ३१७
तालपूरणः, १६९
तालसमम्, ४७, ४९७
तालाः, २२, १२४, १३८, १६०, १६७
तालाध्यायः, २८०, २८१
ताल्योजना, २६७
तालावृत्तिः, ७०
तालिका, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५३, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६४, ६५
ताशताशाः, ५१
ताशतासम्, ५४
तित्तिरी, ३९०
तुडुका, ४२८, ४४६, ४२८, ४५४
तुण्डकिनी, २३०, ३९०
तुथुकारः, ३९१
तुम्बम्, २३५, २३६, २३७, २८२, २८३, २८६, २८८, २९०, ३१५
तुम्बकः, २३६
तुम्बकी, २३०, ३५८, ४८५
तुम्बिका, २८७
तुम्बुरुः, २३१, ४९०
तुरङ्गलीलः, १३६, १४६
तुरुतुरी, ३९०
तुरुष्कः, ३१२
तुरुष्कगौडः, ३१२, ३८३
तुर्यस्वरम्, ३६३
तुवरीबीजम्, ३८८
तृणशलाका, ४७०
तृतीयः, १३९
तोडी, ३६७
त्यक्तभीतिः, ३१८
त्राटनम्, ४८०

त्रिकलः, ७५, १३०, १३३
त्रिकलम्, ३८
त्रिकुली, ४८३
त्रिगुणा, ४१८, ४२४, ४२५
त्रितन्त्रिका, २२९, २४८
त्रिपुटः, १५८
त्रिपुरा, ४८३
त्रिपुरुषः, ३२१, ३४२, ३४६, ३५२
त्रिप्रहारभवः, २५६
त्रिभङ्गिः, १३६, १४६
त्रिभिन्नः, १४४
त्रिमात्रः, १३८
त्रियोगः, १८४, १९०
त्रियोगजाः, २००, २०२, २०३
त्रियोगोत्थाः, २०३
त्रिरधरः, २५२, २५५
त्रिरुत्तरः, २५२, २५५
त्रिवली, २३०, ४७७, ४०२
त्रिवल्ली, ४१९
त्रिवस्तु, ३१
त्रिविदारीकः, ८३
त्रिवृत्, ४९५
त्रिशृङ्गम्, ४९२
त्रिसंख्यातम्, ११३, २८१, २५९
त्रिसत्त्वः, ३९९, ४१४
त्रिस्थानत्वम्, ३५७
त्रेताग्निः, २३३
त्र्यङ्कम्, १३८
त्र्यश्रः, ९, ११, १२, ७०, ७२, ७६, १११, १४५, ४२४, ४२६, ४६२
त्र्यश्रम्, १०४, १०५, १०६

द

दक्षाध्वरः, २३१
दक्षिणः, १, ५, ७, ६०
दक्षिणा, ५४, ११३, १२४, २६२
दक्षिणानामा, २४१
दत्तिलः, ५४, ५५, ७०
दत्तिलादयः, ८५
दण्डः, २३३, २३७
दण्डकम्, २४५
दण्डम्, २४४
दण्डहस्तः, ३९८, ३९९, ४०५, ४१०, ४१८, ४२२
दन्तजा, ३८९
दन्तिदन्तः, ४८०
दर्पणः, १३६, १४२
दशकलम्, ९०
दान्तः, ३१९
दारववाद्यानि, ४८५
दारवी, ३८८
दीपकः, १३७, १५०
दीप्तः, १५६
दीप्तम्, १३८, १५३, ४३१
दीप्ता, १५७
दीप्तनर्तनम्, ४३६, ४३९, ४४४, ४४६, ४४७
दीप्तवृत्तम्, ४३६
दीर्घम्, १३८
दीर्घाङ्कल्प, ३७२, ३७४, ३७९, ३८१, ३७६
दुःखम्, २३१

दुःसरः, ३९७
दुन्दुभिः, २३०, ४८३
दृट्ढखः, ४८९
दृढा, २८२, २८६, २८७
देंकारः, ३९५, ४२९
देंकृतिः, ४१९, ४५०
देवकृतिः, ३०१, ३०९, ३७८
देवक्रीः, ३७८
देवमुनयः, ४९६
देवताः, १३८
देवतालयः, ४८३
देवाः, ४९६
देवी, १३८
देशवालगौडः, ३८१
देशाख्या, ३०६, ३७२
देशी, ४, ३०५, ३०६, ३७२, ३९२
देशीगतम्, १३४, ३३६
देशीतालः, २२, १३४, १३७
देशीपटहः, ३९५
देशीरागः, ३०१, ३०६, ३६०
देशीवंशः, ३५०
देशीविदः, ३३०, ३३७
देशीशास्त्रम्, ३५५
देशी संसिद्धम्, २८८
देशीस्थः, ३९४
देहसौष्ठवः, ३१८
दोरकः, २३७, २८२
दोरकम्, २३६, ४८०
दोरिका, २३७, २३८
दोषाच्छादनम्, ३६०
दोषान्, २३३, ३५८
द्रावयित्वा, ३७४
द्रावितः, ३७४
द्राविडः, ३१३
द्राविडगौडः, ३८४
द्रुतः, २४, १३५, १३८, १३९, १६६, १४३
द्रुतम्, १३८, २४४, २४५, ३८१
द्रुतमेरुः १६०, १८२, १८४
द्रुतलयाश्रयम्, ३५६
द्रुतहीनाः, १८२, २०६
द्रुतादिः, १३८, ३५३
द्रुतादिललितध्वनिम्, ३५६
द्रुतीकृत्य, ३७७, ३७९, ३८०, ३८१, ३८२, ३८५
द्वन्द्वः, १३७, १५८
द्वादशकलम्, ५४, ६९
द्विःप्रहारभवः, २५४
द्विकलः, ९, १०, १२, १३, १७, २०, ३८, ३९, ४०, ६०, ६७, ७९, ८४, ८९, ९१, १०२, ११७, ११८, २७६, २७७
द्विकलम्, ५४, ९७, २७३
द्विकला, १०८
द्विकलयुग्मः, ७१, २७०, २७१
द्विकलोत्तरः, २६८
द्विकलोद्धट्टः, १२
द्विगुणसम्, ३७३, ३७७, ३८२
द्वितालः ४५३
द्वितीयकम्, १५९
द्विमात्रम्, १३८
द्वियोगजाः, १९५, २००

द्विरधरः, २५२, २५२, २५५, २५६
द्विरुत्तरः, २५२, २५४
द्विविदारीकः, ३४
द्विसंख्यातम्, ११३, २८१
द्वैगेयकम्, ३४
द्वैगेयकाभिधः, ४१
द्व्यङ्गः, ७३, ८१
द्व्यादिसमः, १८२

ध

धत्तूरकुसुमम्, ३८९, ३९०
धनुषः, ३१
धन्नासी, ३०५, ३७१
धातवः, २५२, २५७, २६१
धातुः, २५३, २५६, २८१, ३९१
धातुभेदाः, २६०
धातून्, २५१, २७५, ३५६
धारा, २४४
धीराः, २३७, २७९
धैवतः, २९६, ३०२, ३०३, ३०७, ३१०, ३११, ३१३, ३२६, ३६९, ३७३, ३७८, ३८१
ध्रुवः, १, ४, ११२, ४२८, ४३९, ४४३, ४४६, ४४७, ४५२
ध्रुवकः, १३२
ध्रुवका, ६, ७
ध्रुवपातः, ३३
ध्रुवमार्गः ११३
ध्रुवा, ६, २६७, २७२, २७६, २८१
ध्रुवासारितम्, ११३
ध्वनिः, २४३, २४६, ३५६, ३५७
ध्वनिवृद्धिः, ५

न

नकुलः, २२९, २४८, २६४
नखकर्तरीः, २३९, २४१
नखराग्रः, ४०६
नखराघातः, ४०४
नगणः, १४४, १५९
नन्दनः, १३७, १४९
नन्दिकेश्वरः, ३९८, ४०३, ४५६
नन्दी, २३१
नभः, १४४
नयसा, १५५
नरेन्द्राः, २३१
नर्तकी, ४६९
नर्तनम्, ४३८
नर्तनारम्भः, ४४०
नलिका, २९०, ३८९, ४७६
नलिनी, ३९१
नष्टः, २१७
नष्टम्, १६०, १६७, १६९, २१८
नष्टप्रश्नः, १६८
नष्टवत, १७२
नष्टाङ्कम्, १६८, २०८
नागपाशः, २३८, ४७६
नागबन्धः, ३९७, ३९९, ४०८
नागाः ३८८
नाटकम्, २३१, ३९५
नाट्यरामक्रतिः, ३८१

नाथेन्द्रः, ३२१, ३२३, ३४३, ३४७, ३९४
नादः, २३६, २४७, ३१८, ४६७, ४८३, ४९०
नादसिद्धिः, २३८
नादानुरणनम्, ३५७
नान्दी, १३७, १५१
नाभिः, २३७
नाभ्या, २३६
नारदः, २३१, ४९१
नालिकेरः, २३६
निःशङ्कः, १३७, १५९, २४२, २४७, २५२, ३००, ३४५, ३८९, ३९९, ४१०, ४३८, ४५०, ४५६, ४७४, ४७७, ४७८, ४८४, ४९०, ४९५
निःशङ्कलीलः, १३६, १३९
निःशङ्कवीणा, २२९, ३१७
निःशङ्कसूरी, १६६
निःशब्दा, ४
निःशब्दम्, १४७
निःसरणम्, ३०६
निःसाणः, २३०, ४८५
निःसारुः, ४३१, ४३४, ४६७
निःसारुकः, १३६, १४८
निजपातः, ४७
निजमाया, २२५
निधनम्, १३२
निपीडिता, ३२१
निपीड्य, २३०
निप्रनिप्राः, ५४
निबन्धनम्, २५२
नियमादृष्टकल्पना, २९८
निरन्तरयतिः, ४४७
निरर्थकः, २८०
निर्गीतवाद्यम्, २६५
निर्घोषः, ३९९, ४१०
निर्युक्तम्, ३०, ७६
निविशानि, ७५
निशनिताः, ५४, ७५
निशम्याः, ९३
निषादः, २८५, ३०२, ३२६, ३८१, ३८३, ३८४
निषादाद्याः, ३००
निष्कलम्, २४६, २४७
निष्कामः, ४, ५, १९
निष्कोटितः, २३९, २४२, २४६
निष्कोटितम्, २५२, २५२
नीरटितः, २५२, २५७
नीचः, ४१७
नृत्तम्, ३, ४३१
नृत्तानुगम्, २३१
नैषादः, २४६
न्यासः, ३२, ३४, ३५, ६८, ३०१, ३०५, ३०७, ३०९. ३६३, ३६४, ३६९, ३७०, ३७१, ३७२, ३७७, ३८२, ३८३, ४९७
न्यूनाधिक्यम्, ३५७

प

पक्षपरिग्रहः, ४७०
पक्षिरुतम्, २४४, २४६

पञ्चकर्तरी, ४१८, ४२७
पञ्चपाणिः, १२, १८, ३३, ३७, ४३, ४७, ९०, ९१, ९८, १०२, २४९, ४२६
पञ्चमः, १३९, ३०५, ३०५, ३०७, ३१०, ३११, ३१२, ३१३, ३२६, ३६२, ३६३, ३६४, ३६७, ३७१, ३७२, ३७४, ३७५, ३७९, ३८०, ३८१, ३८४
पञ्चमान्तः, ३६८, ३६९
पञ्चरन्ध्रे, ४८०
पञ्चवक्त्रः, ३२१, ३३२, ३४६, ३५०, ३५३
पञ्चवस्तु, ६२, ६३
पञ्चवस्तुकम्, ४९, ५५, ५८
पञ्चवस्तुकभेदाः, ६५
पञ्चसञ्चवित्, ४९८
पञ्चहस्तः, ४१८, ४२६
पटहः, २३०, २३२, ३९२, ३९३, ३९६, ४१६
पटहवादकः, ४१७
पटहादिः, ३९९
पड्डुः, ३९५
पट्टः, ४९५
पट्टसूत्रमयी, २८३
पट्टिका, ४७०, ४७३
पताकः, ४०३, ४०५, ४५३
पताका, ६
पतिता, ६, ७
पत्रिका, २३४, २३६, २३७, २४६, २८५, २८९
पदम्, २४, ४२८
पदनिर्युक्तम्, ३०
पदावृत्तिः, ४१, ९८
पद्मासनम्, ३९५
पद्मिनी, ५६
पनिसान्, २९६
परिक्रमः, १४२
परिघट्टना, २६५, २७७
परिधिः, २३३, २८८, २९०, २९२, २९४, ४७१, ४७३, ४८१
परिवर्तः, ११८, २४३
परिवर्तनम्, २४
परिवृत्तः, ३९९, ४१३
परिश्रवणिका, ४१८, ४२१
परिसृतम्, २७९, २८०
परे, ९२, २६९, ३५८
पवनः, ३९७
पशुः, ३९३
पाटः ३९८, ४२३, ४२४, ४२८, ४३९, ४५१, ४५२, ४६८
पाटखली, ३९८
पाटज्ञः, ४९८
पाटनिष्पत्तिः, ४०५
पाटप्रभववनाद्यानि, २३३
पाटभेदाः, ३९६, ४५५
पाटवर्णः, ४५०
पाटवर्णाः, ४७२, ४७४
पाटविन्यासः, ४१७
पाटहाः, ४९६
पाटहिकः, ४१७

पाटाः, ३९६, ३९७, ४२१, ४२९, ४३०, ४३१, ४३६, ४४९, ४५३, ४५६, ४९०, ४९१, ४९४
पाटाक्षराणि, ४७८
पाटान्, २३२
पाणिकः, १४
पाणिकम्, २९
पाणिका, १२७
पाणिघातः, २६४
पाणिसमम्, ४९७
पाणिहस्तकः, ३९९, ४०८
पाणीन्, ४००
पाण्यन्तरः, ३९९, ४१०
पाण्यन्तरनिकुट्टकः, ३९८, ४०४
पातः, ५, २३०. २३९
पातकला, १४
पातकलायोगः, १३
पातकलाविधिः, ३८, ४२, २६७
पातकल्पना, ३३
पातालः, १७८
पातालकः, १६०
पादः, ८७, ९२, १०६
पादकम्पः, ४०३
पादभागः, १०, १७, १८, १९, २४, ३८, ४०, ४२, ८५, ९९, १११
पारिका, ३९२
पार्वतीलोचनः, १३४, १३७, १५४
पार्वतीपतिः, ३९७
पार्श्वपार्णिः, ३९९, ४०६
पावः, २३०, ३८७
पाविका, २३०, ३८७
पिण्डः, ३५०
पिण्डहस्तः, ३५८, ४०५
पित्तला, ४८६
पिनाकी, ३२९, ३१४, ३१५, ३१६
पुटद्वन्द्वम्, ४०७, ४०८
पुटबन्धनम्, ४८७
पुनीतः, २३७
पुरातनाः, ७६, १३७, २५९
पुष्पम्, २५२, २५९
पुष्करः, ४५६
पूरकः, ३९७
पूरणापूरणाभ्यां, ३२८
पूरिका, ४५६
पूर्णः, १५१
पूर्वाचार्याः, ३२५
पृथुः, ३९५
पृथुलः, ३९२
पृथुला, २६२
पेरणिनर्तनम्, ४९३
पेशी, ३१७
पैसारः, ४२८, ४५४
प्रकम्प्य, ३०८, ३०९, ३११, ३१३, ३६५, ३७०
प्रकरणम्, २९, ४२८
प्रकरी, २९, ८२, ८४
प्रकर्यादीनि, ८२
प्रकल्प्य, ३६६
प्रकृतिः, २३७
प्रगल्भता, ३६०

प्रगल्भधीः, ३१८
प्रचुरता, ३५७
प्रच्छादनम्, २३१
प्रथममञ्जरी, ३०७, ३७५
प्रदेशिनी, २४३, ३२६
प्रतापशेखरः, १३७, १५३
प्रतितालः, १३७
प्रतितालकः, १४९
प्रतिनिधिः, १७८, १८०, १८५
प्रतिपादः, ८७, ८८, ९४, ९७
प्रतिफूत्कृतिम्, ३५८
प्रतिभेदः, २४९, २५०
प्रतिमण्ठः, १३७
प्रतिपण्ठकः, १५३
प्रतिमुखम्, ६७, १०६, ११०, १२७, १२८, २७३, २७४
प्रतिमुखरी, ४६६, ४५९
प्रतिवक्त्रकः, १०५
प्रतिशाखा, ४५, ४७, ४८, ४९, ५१, ५३, ५५, ५६, ५७, ५८, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ७०, १०२, १०३, २४९
प्रतिशुष्का, २५१
प्रतिहारः, १३२
प्रत्यङ्गः, १३६, १४३
प्रत्ययार्थम्ः, १६०
प्रत्युपोहनम्, ३१, ३३, ३४, ३८, ४६, ६०, ८३, ३५४
प्रबन्धः, ४३९, ४२८, ४५२, ४५४, ४५५
प्रबन्धान्, २३३
प्रवृत्तः, ६८, ७५, ९८
प्रवृत्तम्, ६८, ७०, ७१, ७२, ७३, ८१, ९२, ९७, २७३
प्रत्रासः, ३५६
प्रवीणः, २८४
प्रवीणता, ४६७
प्रवेणी, ८८, ९०, ९१, ९२, ९५
प्रवेशः, ५
प्रवेशकः, ४
प्रसारः, २३९
प्रसारकः, २४३
प्रसारणम्, ५
प्रसिद्धलक्ष्माणः, ३३९
प्रसिद्धिविधुरत्वेन, १६०
प्रसृताङ्गुलिः, ५
प्रस्तारः, १६०, १६१
प्रस्तारे, १२
प्रस्तावः, १३०, १३१
प्रहरः, ३९९, ४१३
प्रहरणम्, ४४३
प्राचाम्, ३३७
प्राज्ञः, ३१७
प्रौढः, ४६७
प्लुतः, ९, ११, १२, १३५, १३८, १३९, १५७, १६४, २५२, २५८
प्लुतपङ्क्तिः, १९५
प्लुतभेदः, २२१
प्लुमेरुः, १६०, १८९
प्लुतहीनायां, २२२

प्लुती, १६९, २०९, २१७

फ

फुल्लविक्षेपः, ४००
फूत्कारः, ३१९, ३५८
फूत्कारे, ३५७
फूत्कारदोषाः, ३५८
फूत्कृतेः, ३५८

ब

बङ्गालः, ३०२
बङ्गालरागः, ३६८
बङ्गाले २९७
बदरीबीजसंकाशानि, ३१९
बदरीबीजसंमिताः, ४९३
बहुलीरामक्री, ३१०
बाणपुङ्खः, २८५
बाह्यकायः, ३९३
बिन्दुः, १३८, १५६, २३९, २४२, २५२, २५९, २७५. ३९९, ४११
बिन्दुकम्, १३८
बिन्दुमालिनि, १४९
बिन्दुमाली, १३७
बीजकाष्ठः, ४८१
बुधाः, ८३, ९२, ९७, २४२, २५१, ३८६, ४२६, ४३१, ४५०, ४५७, ४७६
बुधैः, १५४, २४५, २८१, २९५, ३१४, ३६२, ४४०
बृन्दम्, ३६१
बृहती, २८४, २८७, २८८, २९४
बृहतीकिंनरी, २९२
बोडवाडम्, ४६०
बोल्लावणी, ४१७, ४१९, ४२१
बोहणम्, ४५६, ४६०
ब्रह्मगीतानि, १२९, ११६
ब्रह्मसुषिरम्, २२५
ब्रह्मा, १२९, १३१, २३७, ३९७

भ

भगवान्, ३६, ५४, ११५
भग्नः, १३७
भग्नताले, १५९
भङ्क्तव्यः, २०६
भयभङ्गुरः, ४६०
भरतः, ३६, ४६, ११५
भरतादिभिः, २७६
भववल्लभः, ४२५
भाणः, २३०, ४८२
भिन्नवाक्यत्वम्, ३०
भुवनम्, २२५
भूतिमिश्रेण, ४५६
भूपाली, ३०७, ३७३
भूरिनादः, ४८९
भृङ्गिः, ४७६
भेदः, ४२३
भेरी, २३०, ४८४
भोगस्वर्गापवर्गदे २३७
भैरवः, ३०३
भैरववत्, ३६९

भैरवी, ३१०
भैरव्यः, ३७८
भ्रमरः, २३९, २४०, २४५, ३४९, ३९९, १६४

म

मकरन्दः, १३७
मकरन्दकः, १४८
मगणः, १४३, १४४, १५७
मङ्गलम्, २३१, ४८३
मण्ठः, १४८
मण्ठकः, १३६, १४७, ४२९, १४७
मण्ठिका, १३७, १४९, १५०
मण्डली, ४७१, ४७३, ४७९
मण्डिडक्का, २३०, ४७९
मतङ्गः, ३५६, ४७६
मतङ्गोक्तिः, ४७६
मत्तकोकिला, २२९, २४८, २५०
मदनः, १३७, १५३
मदनगोलकः, ४७७
मदनाक्तः, ४७३
मदनाञ्चितम्, ४८०
मदनाम्बरवेष्टितः, ३९५
मद्रकः, १०, ३८, ४३, ९६, ९९
मद्रकम्, २९, ३६, ३४, ८३, ८४, २७३
मधुकरी, २३०, ३८८, ३८९
मधुरः, ३५६, ४६७
मधुरम्, ४९७
मधुरध्वानः, ३८९
मध्यः, २४, २८, ४६१, ४६७
मध्यम्, ११६, ३०४
मध्यगान्धारः, ३०६
मध्यदेशः, ३९२
मध्यमः, २८४, २९८, ३०६, ३०७, ३०८, ३०९, ४१७
मध्यमम्, १०६, ११०, २९६, ३०२, ३०८, ३६२, ३६७, ३६८, ३८१
मध्यमग्रामः, २७९
मध्यमा, १८, २४०, २८८, २९२, ३२६
मध्यमाङ्गुली, २४१
मध्यमात्, ३१२
मध्यमादिः, २९६
मध्यमादिग्रहः, २९८, ३००
मध्यमादेः, ३६२, ३६४
मध्यमासारितम्, १०८, ११७, १२२
मध्यलयः, ४६१
मध्यषड्जम्, ३०८, ३०९, ३१०, ३११
मध्यषड्जात्, ३०५
मध्ये, २८४
मध्योत्तरः, २५६
मनीषिणः, ४७
मनीषिभिः, ३५८
मनुः, ३२१, ३३५, ३३९, ३४४, ३४९
मनुदण्डः, ३३४
मन्त्रपदैः, १२९
मन्त्रस्तोभानाम्, १३२
मन्द्रः, ३२३
मन्द्रः, २९६, ४६७
मन्द्रगः, ३२७

मन्द्रगान्धारः, ३०७
मन्द्रतारः, २५४
मन्द्रनिषादः, ३१२
मन्द्रषड्जम्, ३१०
मन्द्रस्थम्, ३०७
मन्द्रस्वरस्थानम्, २३७
मन्द्रे, २८४
मर्दलः, २३०, २३३, ३१९, ४६०, ४७२, ४८०
मर्दलम्, ४५६
मर्दलधारी, ४६९
मर्दलाः, ४८६
मर्मराः, ४९३
मलपः, ४४७, ४५३, ४९८
मलपम्, ४२८
मलपपाटः, ४२८, ४४९
मलपाङ्गम्, ४२८, ४४८
मलपोपमः, ४४९
मल्लः, १३७
मल्लतालः, १५१
मल्लिकामोदः, १३६
मल्लिकामोदतालः, १४८
मल्हारः, ३११, ३८२
मसृणा, २३७
मस्तकम्, २९०
महती, ३४
महागात्रः, ४८३
महाजनिकः, ७३, ८१
महाजनिकम्, ७०, ७२, ७९, ८०, ८१
महाध्वनिः, ४८३
महानन्दः, ३२१, ३३३, ३४३, ३४७, ३५४
महिषचर्म, ४८४
महोदरः, ४७२
मांसम्, ४८८
मागधी, २६२
माणिक्यवल्ली, ३९८, ४०२
मात्रा, ८, १०, ३८, ७०, ७५, ८३, ८५, ९९
मात्रायुता, १३८
मात्रावृत्ताः, १३१
मात्रिकम्, १३८
मात्रिका, ५
मानम्, २४
मानकल्पना, २९५
मानहीनम्, ३५१
माधुर्यम्, २७९, २९५, ३३६, ३४४, ३५०, ३५७, ३५९
मार्गः, १, ४, ५, १०४, ३९२
मार्गम्, २६२
मार्गपटहः, २९५
मार्गभेदात्, २४
मार्गरागः, ३६०
मार्गसंभवः, ३९३
मार्गासारितकम्, २६५, २७८
मार्दलः, ४५५
मार्दलिकः, २३२, ४५९, ४६८
मालतीकलिका, ३८९
मालवगौडः, ३८३
मालवश्रियः, ३६५, ३६६

मालविनः, ३१३
मालत्री, ३१२
माषघातः, ८७, ८९, ९२, १०१, २८०
माषघातवत्, ९९
माहिषम्, ३९०
मुकुन्दः, १३७
मुकुन्दे, १५८
मुक्ता, ३२९, ३२८
मुक्तिः, ४३८
मुखम्, ६७, १०५, १०६, ११०, ११५, १२७, २७३
मुखतालः, १०५
मुखरन्ध्रम्, ३५२, ३८८, ३८९
मुखरी, ४५५, ४६६
मुख्यवीणा, २४९
मुख्यवैणिकः, २५०
मुग्धबोधार्थम्, ३६२
मुग्धानाम्, ३८६
मुद्रितः, ३५०, ३५१, ३५२, ३६४, ३६६, ३७२
मद्रितमण्ठकः, १४७
मुनयः, १३८, ४९६
मुनिः, ५४, ३२१, ३४२, ३४६, ४५६
मुनिभिः, ९१
मुनिजनाः, १३१
मुनिदण्डः, ३३३
मुनिमतात्, २६७
मुनिवरैः, ३६७
मुनिसंमतः, १३०
मुनेः, १५, ३५३
मुरजम्, ४५६
मुरली, २३०, ३२२, ३४९, ३८८
मितिः, ४, ९, ३५३, ३५४
मिथ्याप्रयोगः ३६१
मिश्रः, ७०, ७३, ८१, ९५, १४५, ४२०, ४२४, ४६२
मिश्रान्तः, ८०
मुष्टिग्राह्यः, ४८२
मूर्च्छना, २३९, २४३, २४५, २६८, ३३६, ३५६
मूर्तिः, २२८, ४५८
मृगशृङ्गम्, ४९५
मृण्मयम्, २८०
मृदङ्गम्, ४५५
मृदुमध्यलयध्वनिम्, ३५६
मृदुला, ३८९
मेढकः, २८९, २९०, २९३, २९४
मेढकम्, २८६, २८७
मेरुकोष्ठाङ्कात्, २०८
मेलापकः, ४२८, ४४०
मेलापनी, ४४०
मेषपारी, ४८०
मेषान्त्रतन्त्री, २८२
मोक्षम्, ३१७

य

यक्षाः, ३८८, ४९५
यगणः, १४२, १४६
यज्ञपुरमण्डनः, २६०

यज्ञपुराग्रणीः, २७०
यतिः, १, २६, १३७, २६२, २६३, ४२८, ४२९, ४३७, ४५१, ४९७
यतितालल्याभिज्ञः, ४९८
यतिलग्नः, १४३
यतिलग्नकः, १३६
यतिसमम्, ४९७
यथाक्षरः, ९, ११, १२, ३७, ३९, ४७, ५४, ७२, ९०, ९१, ९८, १०६, ११३, ११८, १२४, १२७, २६८, २७०, २७२, २७६, २८१
यथाक्षरोद्भट्टः, १२
यथाक्षरोत्तरः, ८८
यमलः, ३५८
यमलम्, ३९०
यमलहस्तः, ४११
यमलहस्तकः, ३९२
याज्ञवल्क्यादयः, २०७
यात्रायाम्, २३१
युक्, ७०, ७२
युक्तप्रहारः, ४९९
युक्तायुक्तवित्, ३३०
युगहस्तः, ३९८, ४०५
युग्मः, २२, ७१, ७३, ९५, ११८
युग्मजाः, २६८
युग्मतालः, ११०
युग्मप्रवृत्तम्, ७९, ८०, ८९
युग्मस्थितम्, ७९, ८१
युद्धे, २३१
योजनः, १५०

र

रक्तम्, ४९७
रक्तचन्दनः, ४५६, ४८५
रक्तचन्दनजान्, २८३
रक्तिः, २५१, २९५, ३३६, ३४४, ३५०, ३५७, ४६७
रक्तिविशेषः, ३५६
रगणः, १४८, १५०, १५२, १५५
रङ्गः, १३६, १४३
रङ्गप्रदीपकः, १३६, १४४
रङ्गभूमिगः, ४६६
रङ्गसंस्थानाम्, २३१
रङ्गाभरणः, १३६
रङ्गाभरणतालः, १४७
रङ्गोद्योतः, १३६, १४४
रतिः, १३७
रतितालः, १५४
रतिलीलः, १३६, १४२
रविः, २३७, ३९७
राक्तचन्दनः, ३१९
रागः, २८४, ३०३, ३०९, ३१८
रागवर्धनः, १३७, १५६
रागवेदिभिः, ३६५
रागाः, ३१४
रागाभिव्यक्तिहेतवः, ३३७
राजचूडामणिः, १३४, १३६, १४४
राजतालः, १३६, १४४
राजती, ३८९
राजनारायणः, १३७, १५५
राजमार्तण्डः, १३७, १५९

राजमृगाङ्कः, १३७, १५९
राजविद्याधरः, १३६, १४८
रामकृतिः, ३०८
रामकृतेः, ३७७, ३८०
रायवङ्कोलः, १३७, १५२
रालालिप्तः, ४९६
रालासंलिप्तया, ३१६
रासः, १३९
रिगोणी, ४२८, ४३६
रिभितः, २५२, २५७, २७१
रिभिता, २६१
रुञ्जा, २३०, ४७६
रुद्रः, ३२१, ३४३, ३४७
रुद्रदण्डः, ३३४
रुद्रदण्डे, ३५४
रुद्रवंशः, ३३४
रुद्रवंशकम्, ३४४
रुद्रवल्लभः, ४९५
रूक्षः, ३५८
रूपम्, १७७, २४९, २५०
रूपकम्, ४२८, ४५०
रूपपूर्तिः, २१४
रूपशेषम्, २४९, २५०
रूपाप्तिः, २०९
रेचितः, ३९९, ४११
रेफः, २३९, २४१, २४४, २४५, २४६, २५२, २५९, ३९९, ४०४, ४०५
रोविन्दम्, ९६
रोविन्दकम्, २९, १२७
रौद्रः, २३१
रौप्यः, ३१९

ल

लक्ष्म, २८२
लक्ष्मीशः, १३७, १५५
लक्ष्यगोचरे, ३५०
लक्ष्यवर्त्मनि, १६०
लक्ष्यविदाम्, २८२
लक्ष्यवेदिनः, ३७९
लक्ष्यवेदिभिः, ३७२, ३८२
लघवः, १४६
लघुः, ४, ८, ३२, १३८, १३९, १४८, १६३, १४६, १६६, ३७१, ३७६, ४९९
लघुकिंनरी, २९५
लघुगुरुप्लुताः, १४४
लघुताम्, ३७९
लघुमेरुः, १६०, १८४, १८८, २१६
लघुमेरुवत्, २२०
लघुशेखरः, १३७, १५३
लघुनि, १३८
लघुहीनात्, १८५
लघूकृत्य, ३७१, ३७७, ३७९
लघूपायाः, १६०
लघ्वादिमितिः, १३४
लघ्वी, २८४, २८५, २८८, २९४
लघ्वीकिंनरी, २७८
लयः, १, २४, २८, १५७, २६३, ४६१
लयप्रवृत्तिनियमः, २६
लयस्कन्दः, १३७

लयादि, ४९७
लयान्तरम्, १०६, १०७, ११०, ११३, ११६, १२५, १२६, २८०
लयान्तराभासम्, १२१
ललितः, १३७, १५४, ३५६
ललितप्रियः, १३७, १५५
ललिता, २६१, ४३६
ललिता: २७७
ललितायाः, ३८५
लालित्यम्, ३५७
लिपौ, १३८
लीला, १३७, १५४
लीलाकृतम्, २६८, २७९, २८०
लुलितः, ४२०
लोकरीत्या, ३८७
लोकवर्त्मनि, ३८०
लोलः, ४०९
लोहकोणेन, ४९५
लोहजा, २३४, ४९५
लोहपत्रिका, ३९२
लोहमय्योः, ४९५
लौकिकः, ३५१
लौहः, ४८४
लौही, २८५, २८९
लौह्यः, २९०

व

वंशः, २३०, २४७, ३१४, ३१९ ३२१, ३२२, ३२८
वंशगोचरे, ३७४, ३७८
वंशवत्, ३८९
वंशाः, ३२३, ३३०, ३३८
वंशेषु, ३६४
वंशवाद्ये, ३५६
वंशपद्धतिः, ३५२
वंशरूपम्, ३४५
वंशविदः, ३२२
वंशवीणा, ३५६
वंशश्रेणी, ३४५
वक्त्रम्, ३३६, ३९४
वक्त्रपाणिः, २६५, २९३
वक्रः, १५५, १५७
वक्रम्, १३८
वक्षःस्थलात्, २३८
वज्रः, ९२
वज्रम्, ८८, ८९
वत्सः, ३९२, ४८७
वदनम्, २३३, २३६
वध्रे, ४५५
वनमाली, १३६, १४५
वराटी, ३०३
वराट्याः, ३६९
वर्णः, १४५, २६३, २६६, २८१
वर्णतालः, १३६
वर्णभिन्नः, १३३, १४४
वर्णमण्ठिका, ९३७, १५०
वर्णयतिः, १३७, १५६
वर्णव्यक्तिः, ४६८
वर्णसरः, ४३१, ४३४, ४३६, ४४१, ४४६, ४४६, ४७८

वर्णसरबद्धः, ४३९
वर्णसरबद्धम्, ४४४
वर्णाः, १३०, ४८८
वर्णाङ्गम्, २७३
वर्नानुकर्षणम्, ९०
वर्णालंकारगीतयः, १३१
वर्णालंकारधात्वादि, ३३०
वर्णालंकारनिष्पत्तिः, ३२८
वर्तुलः, ३१९
वर्तुलाम् २८६
वर्धनः, १३७, १५५
वर्धमानः, १२०
वर्धमानम्, ११४, १२४
वर्धमानकम्, २९, १२१
वर्धमानवत्, १२४
वर्धमानाङ्गम्, १०७
वर्धमानाभासम्, १२५, १२२, १२६
वर्धमानासारितम्, ११४, १२४
बर्धमानासारितानि, १२४
वलयम्, ३९२, ३९३
वलिकोहलः, ४०१
वलितः, ३९७, ३९९, ४०२, ४१४
वलिता, ३२८
वल्लिपाटः, ४१८, ४२३
वल्ली, ३९२
वल्लीवलयम्, ४७३
वल्लीजम्, ४८१
वसन्तः, १३७, १५३, ३०५
वसन्तस्य, ३७१
वसुः, ३२१, ३४२, ३४७
वसुवंशः, ३३३
वसौ, ३५३
वस्तु, ३०, ३२, ३३, ३५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५५, ५६, ६१, ६२, ६३, ८४, ९६, २४४, २४५
वस्तुत्रयम्, ४३, ५३
वस्तुमात्रम्, ८३
वस्तुवित्, २४५
वस्तूनि, ८७, ११०
वांशिकः, ३६०
वांशिकस्य, ३६१
वाक्यम्, २४
वाङ्क्षणम्, ३९४
वाचः, २५
वाञ्छानुगः, ४९९
वातला, ४८६
वादकः, २३३, ४५९, ४६०, ४९७
वादनम्, ३६२, ३८८
वादनक्रमम्, २९६
वादनचापः, ३१५
वादनधन्वा, ३१५
वादनभेदाः, २३२
वादयित्वा, ३८१, ३८२
वादी, २७५
वाद्यम्, ३, २२७, २२८, २३०, २३३, २४४, २४६, २६३, २८१
वाद्यखण्डः, ४२९, ४४०
वाद्यज्ञाः, २४५, ४३९
वाद्यप्रबन्धाः, ४२७, ४२९, ४४२, ४६६

वाद्यभाण्डमितिः, २३३
वाद्यमोक्षकः, ४४५
वाद्यविदः, २४२, ३९०
वाद्यवेदिनः, २३९, ३९९
वाद्यवेदिभिः, ४१९
वाद्यशास्त्रम्, ४७६
वाद्यसंश्रयाः, ४२८
वाद्यानि, २३२, ३५६
वामदेवतः, ३९७
वामदेवः, ४०१
वामाङ्घ्रिसव्यः, ४१७
वार्त्तिकः, ५, ७
वार्त्तिकम्, ६०, १२४, २६२, २७१
वासुकिः, २३७
विकटः, ३९८, ४०२
विक्षिप्ता, ६
विक्षेपः, ४, ५, १६, ३९७
विघ्निका, ४५५
विघ्निकाः, ४७१, ४७६
विघुष्टम्, ४९७
विचक्षणाः, २२९, ३२२
विच्छुरितः, ३९९, ४१५
विजयः, १३७, १४९
विजयानन्दः, १३६, १३७, १४८
वितण्डा, ४६०
वितस्तिः, २३३, २३८, २८७, ४७७, ४७८, ४८४
वितालः, ४२८, ४४७, ४५३
विदारिका, २७०, २७४
विदारिकाः, ६७
विदारी, ३६, ६८, १३०, २५०, २७०, २७६
विदायः, १२७
विद्यावन्तः, ४४०
विद्युत्, ३९९
विद्युद्विलसितः, ४१२
विद्युद्विलासः, ३९९, ४१२
विधिः, ११५
विन्ध्यवासिनी, ४७८
विन्यासः, ६८
विपञ्ची, २२९, २४८, २४९, २५०
विप्रयोगः, ३९५
विप्रहत्यादिपातकाः, २३७
विरक्तम्, ४९७
विरतिः, २६३
विरामम्, २६३
विरामवत्, १५२
विरामवान्, १५९
विरामादिः, १५०
विरामान्तः, १३९, १५६
विरामान्तम्, १३८, १४३, १४६, १४८, १४९, १५१, १५३, १५५, १५६
विरामान्तलघुः, १५३
विरामान्ताः, १४५, १५०
विरिञ्चायाः, १३८
विलम्बः, २४
विलम्बितः, २८, ४६१
विलम्बितम, ४३१
विलम्बितता, ३८१
विलम्बिते, ३६२, ३७७, ३८८

विलम्ब्य, ३६३, ३६४, ३६५, ३६७, ३६९, ३७२, ३७३, ३७४, ३७५ ३७६,३७९,३८०,३८१,३८४,३८५
विलोकितः, १३७, १५३
विवादिनः, २७५
विवादः, २३१
विविधः, ३४, ३८, ४१, ५४, ६९, ७०, ७२, ७३, ९२, ९६, ९७
विविधाः, १३१
विवृत्तः, ३४
विशाखिलः, ४६, ६८, २३५
विशाला, ११५, ११७, ११८, ११९, १२०, १२१, ४९२
विश्रामः, ३९७, ४०१
विश्रान्तिः, २४
विश्वमूर्तिः, ३३८, ३३९, ३४४, ३४८
विश्वमूर्तौ, १३७, १५०, १८०, ३९८, ३९९, ४०३, ४१५
विषमा, ४६७
विषमान्, ४६७
विषमकर्तरी, ३९९, ४०७
विषमखली, ३९७, ४०१
विषमपाटाः, ३९९
विषमपाणिः, ३९९, ४०७
विषमस्खलितः, ४०१
विष्णुः, ३९७
विसर्जिता, ६
विस्तारः, २५१, २५२, २५३, २६०, २६५, २७५, २७८
विस्तारजः, २५१, २५३
विस्तारतत्त्वौघः २२५
विस्तारधातुजाः, २७१
विस्तारानुबन्धवत्, २५७
वीणा, २२९, २३७, २४७, २८४, ३१७
वीणायाम्, ३५६
वीणादण्डः, २९३, २९४
वीणादण्डान्, २८३
वीणावादनम्, ३१७
वीणावाद्यम्, २८०
वीणाविधौ, २८१
वीणाशीर्षान्, २८३
वीरः, २३१
वीराः, २३१
वीरबिरुदम्, ३८९
वीरविक्रमः, १३६, १४२
वृत्तः, १२९, २३४
वृत्तम्, ७०, ८३, ९७
वृत्ता, ४९३
वृत्तिः, १, ११३, २६२
वृत्तित्रयेण, २८१
वृषभः, ४८८
वेणी, ८८, ९०, ९१, ९२
वेणुः, २६४
वेणुप्रावीण्यशालिनः, २६४
वेलावल्याः, ३७४
वैणः, २६५
वैणवः, २८१, ३१९
वैणवी, २८७
वैणिकः, ३१८
वैदिकसामवत्, १३१

वपाश्चिकायाः, २५१
वैहायसम्, ६८,७०,७५,७९,८०,८१,९६
व्यक्तिः, ३५७, ३५९
व्यक्ती, ३१७
व्यञ्जनम्, १२९, १३७, २५२, २६१
व्यञ्जनाः, २५१
व्यञ्जनधातुकः, २७२
व्यञ्जनधातुल्या, २७६
व्यस्तः, १४
व्यस्तैः, ४३०
व्यापकम्, १३८
व्यापकाक्षरैः, ४५०
व्यापकाक्षरमिश्रः,
व्यापकाक्षराणि, ४५१, ४५२
व्रणग्रन्थिभेदान्, ४८७

श

शंकरवल्लभः, ४०७
शंकरानुचरः, ४२४
शंभुः, १३८, २३१, २३७
शकलम्, २७२, २७८
शक्तिः, ४८९, ४९०
शङ्कुः, २८२, २८७, २९०
शङ्कुस्थानम्, २३३
शङ्खः, २३४, ४७८, १०४
शङ्खस्य, ३९१
शङ्खमार्गः, १३४
शङ्खादिः, २३०
शतानिसम्, ७५
शतालप्रान्, ६०
शताशताः, ४७, ७५
शनिताः, ९३
शम्या, ४, ५, १४, १९, ३३, ८४, ९९, १०६, १११, २६७, २६८, २६९, २७२, २८०
शम्यातालम्, ११७
शरभलीळः, १३६
शरभलीलकः, १४६
शरीरम्, ९७, ९९, १०१, १०२, १०४ १०५, १०६, १११, १२७, १२८
शर्वः, ३९७, ४९२
शाकदारुजः, २१५
शाखा, ४५, ४६, ४०, ५१, ५३, ५६, ५७, ९८, ६२, ६४, ६५, ७०, १०२, १०३
शार्ङ्गदेवः, १३७, २२९, २९१, २५६, २८७, २९२, ३०१, ३०७, ३२८, ३३९, ३४५, ३५०, ३५२, ३६३, ४०३ ४४४, ४७०, ४७४, ४८०, ४८१, ४८३, ४८८
शार्ङ्गदेवे, १५१
शार्ङ्गविद्या, ३५२
शार्ङ्गी, १५९, २५२, ३६७, ४०४ ४८५, ४८८, ४९२, ४९६
शास्त्रीयः, ३५१
शिखा, ३१५
शिवम्, २२५
शिवः, ४८९, ४९०
शिववक्त्रः, ४००
शिवस्तुतिः, २९

शीघ्रतपः, २४
शीतोदकाः, ४२८
शीतोदके, ४८८
शीर्षः, ८९
शीर्षकम्, ३१, ३३, ३८, ३९, ४१, ४३, ४६, ४८, ४९, ५०, ५१ ५३, ५५, ५६, ५७, ५८, ६१, ६४, ६५, ९८, १०१, १०३, १०५, १०६, १२७, १२८
शीर्षम्, ८८, १०२, १२७
शुकतुण्डास्य, ४०४
शुकवक्त्रः, २३९, २४३, २४५
शुक्तिः, ४९५
शुक्तिका, २३०, ३८९
शुक्तिजा, ३८९
शुद्धम्, ४९७
शुद्धा, ४२१
शुद्धकूटखण्डः, ४३०
शुद्धकूटादि, ४४४, ४४६
शुद्धकूटादिः, ४४२
शुद्धनट्टायाः, ३७६
शुद्धवराव्याम्, ३७६
शुद्धसालगः, ४६७
शुद्धिः, ३९७, ४०१
शुण्कम्, २३१
शुष्कवाद्यम्, २६५
शुष्कवाद्यानि, २६५
शृङ्गम्, २३०, ३९०
शृङ्गजा, ३८८
शृङ्गारे, ३५६
शोकार्तः, ३५६
श्रमजयः, ४६८
श्रमवहनी, ४६३
श्रवणोत्सवदः, ४५८
श्रावकत्वम्, ३५७
श्रीकरणाग्रणीः, ३३९, ३६०, ४२८
श्रीकरणेश्वरः, २९६
श्रीकीर्तिः, १३४, १३७
श्रीनन्दनः, १३७, १५५
श्रीनिःशङ्कः, २८४
श्रीपर्णी, ४९५
श्रीमत्सोढलनन्दनः, २४०
श्रीमान्, २७०
श्रीयज्ञपुरवर्यः, ३९३
श्रीयज्ञपुरसूरिः, ४२१
श्रीरङ्गः, १३६, १४३
श्रीरागस्य, ३८६
श्रीशार्ङ्गदेवः, २२९, ३३९
श्रीशार्ङ्गी, १३८, २३७, ३०९, ३४४, ३५१, ४८२, ४८८
श्रीशार्ङ्गिसूरिणा, ३५०, ३५२
श्रीश्रीकरणनाथः, ४१२
श्रुतिः, ३१७, ३५३
श्रुतिजातिवित्, ३१७
श्रुतिनिधिः, ३२२, ३५०
श्रुतिवीणा, २२९
श्रेष्ठः, ४१७
श्लक्ष्णः, २३३, २३४, २८२, ३१९, ४५०, ४७२, ४८९
श्लक्ष्णम्, २८६, ३९०, ४९४

श्लक्ष्णा, २३६, २८६, ४९३
श्लथम्, ३९२
श्लिष्टः, २८५, ४५०
श्लेषणम्, २९१
श्लेष्मला, ४८६

ष

षट्कलः, १०, १३०
षट्कलम्, २७२
षट्कलमुखी, १२१
षट्तालः, १३७, १५६
षट्पितापुत्रकः, ११, १२, २०
षड्जः, २८४, ३०६, ३०८, ३१२, ३२३, ३२४, ३२६, ३६५, ३६६, ३६९, ३८१
षड्जे, ३७१, ३७५, ३७९
षड्जग्रामः, २७९
षड्जतः, २९६
षड्जादिः, ३००
षड्जादयः, ३२३
षड्वस्तु, ५८, ६३, ६४, ६५
षड्वस्तुकम्, ५०, ५३, ५६
षण्मुखः, ३२१, ३३२, ३४२, ३४६, ३४७
षण्मुखस्य, ३५३

स

संस्कृतिः, १३२
संख्या, १६०, १६६, २०४, २०८
संख्यानियमः, ३५, ३६
संख्यासंततिः, १६८, १७२, १७७
संखोटना, २६५, २७६
संगता, ११५, ११७, ११८, ११९, १२१, १२२
संघातजः, २५१, २५२, २५३, २५६
संचारः, ३९७
संचारविखली, ३९७, ४०१
संदष्टः, ३५८
संधिः, ८८, ८९
संधितः, २३९, २४०
संनिपातः, ४, ५, २०, ७५, ८७, ११२, १६६, ११०
संनिविष्टा, २३८
संन्यासः, ३२, ६८
संपक्केष्टाकः, १२, १२, २०, २७७
संपक्केष्टाकतालवत्, २७७
संपिष्टः, ९२
संपिष्टकः, २७७
संपिष्टककलः, २७६
संपिष्टकम्, ८८, ८९, ९३, ९४, १२७
संबन्धः, १३२
संभ्रमः, २३१
संभ्रान्तः, ३९८, ४०३
संभाविता, २६२
संयोगः, ३९५
संयोगमेरुः, १६०, १९१, २०३
संलेखः, २३९, २४०
संवादी, ३५, ६८, २५१, २७५
संस्पृश्य, ३८०
संहरणम्, ५७, ७०, ७८, ८३, ८५, ८७

संहारः, १११
सकलम्, २४६
समस्तोद्दिष्टवत्, २१३
समा, २६, २६२, २८२, २८६, ४५०, ४८९, ४९३
समाकृति, ३९९
समादिग्रहवेदिता, ४९७
समान्, ४६७
समापनम्, ६८
समुदायः, ४२८, ४५३
सरलः, २३३, ३१९
सरलम्, १३८
सरस्त्रती, २३७
सरस्वतीकण्ठाभरणः, १३७, १५९
सरिका, ४९५
सरिगमादयः, ३३६
सरी, ३९७, ४०१
सर्पाकृतिः, ४९५
सर्पिणी, ६
सर्वदेवमयी, २३७
सर्वद्रुतान्ताः, १८२
सर्वद्रुतावधिः, १६६
सर्वप्रस्तारवत्, २०६
सर्वमङ्गला, २३७
सविरती, ३५६
सशब्दः, ४, ६
सामगाने, १३२
सामाङ्गानि, १३०, १३१
सामानि, २५
सामोक्तम्, १३२
सामोद्भवम्, १३८
सामुद्रः, ३४
सारम्, २३४
सारणा, २३८, २४१, २४२, २४७, ३१७, ३५९
सारसः, १३७, १५७
सारिका, २३७, २८५, २८६, २८७, २८९, २९०, २९३, २९४
सारिकाः, २८२, २९१
सारी, २८७, २९२
सार्थकः, २८०
सार्धमात्रः, १६६
सार्धत्रिवस्तु, ८२
सालगः, ४२९, ४६७, ३१३
सालगगौडः, ३८४
सालगनट्टा, ३७९
सालगनट्टायाः, ३८०
सावधानता, ३५७
सावधानमनाः, ३१८
सिक्थः, ३९१
सिंहः, १३७, १५७
सिंहनन्दनः, १३६
सिंहनादः, १३६, १४६
सिंहलीलः, १३६, १४२
सिंहविक्रमः, १३६, १४२
सिंहविक्रमः, १३६, १४२
सिंहविक्रीडितः, १३६, १४५
सीवनम्, ४५५
सुकुमाराक्षरः, ४४१
सुघटितम्, ३९०

सुधांशुः, २३७
सुधीः, ३१५, ३१६, ४००
सुनन्दा, ११५, ,११७, ११८, ११९, १२२, १२३
सपक्षः, २३५, ४७२
सुमुखी, ११५, ११७, ११८, ११९, १२३
सुभरम्, ४९७
सुरागता, ३५९
सुरेखः, ४६५
सुरेखत्वम्, ४६७
सुवृत्तः, २३३, २८२
सुवृत्ता, २३७
सुशारीरः, ३१८
सुषिरम्, २२७, २२८, २३०, २३२, २३३, ३१९, ३४५, ३८७, ३८९
सुस्थानम्, ३६०
सुस्थानत्वम्, ३५९
सूक्ष्मः, २४७
सूक्ष्मा, २८२
सूरयः, २५३, ३३८, ३९५, ४२९
सूरिणा, २८७, ४७४
सूरिभिः, २१३, २६७, ४३९
सूरिशार्ङ्गिणा, २१७, ३५७, ३६६, ४२६
सूरिसमाश्रितम्, १३८
सेल्लुका, २३०, ४८१
सोढलनन्दनः, २५९
सोढलसूनुना, १३७, २३०, ३४४, ३४५, ३५५, ४११, ४९१, ४९७
सोढलात्मजः, ४९६
सौकुमार्यम्, २७९
स्कन्दे, १५८
स्कन्ददैवतः, ३९३
स्कन्धः, ४१६, ४७४, ४७६
स्कन्धपट्टिका, ४७०
स्कन्धसञ्चः, ४१४
स्कन्धावजम्, ४७०
स्खलितः, २३९, २४२, २४५, ३५८, ४०२
स्तोकः, २७३, ३५८
स्तोकवक्त्रः, ४७२
स्तोभः, १३०, १३२
स्तोभभङ्गी, १३१
स्तोभाक्षरः, १२९
स्तोभाक्षराणि, १३१
स्थापनम्, ४६०, ४६१
स्थायिताम्, ३७३
स्थायिनः, ३७५, ३७७
स्थायिनम्, २८७, २९६, २९७, ३००, ३०२, ३०४, ३०५, ३०६, ३०८, ३११, ३१३, ३६२, ३६७, ३७२, ३७६, ३७९, ३८०, ३८५, ३८६
स्थायिनि, ३६८, ३६९, ३७१, ३७८, ३८३
स्थायी, ३०३, ३०७, ३०९, ३१०, ३११, ३१२
स्थितः, ७५, ७६
स्थितम्, ७०, ७१
स्थितप्रवृत्तः, ८१
स्थितप्रवृत्तम्, ७९

स्थितप्रवृत्तहीनः, ७३
स्थिरशङ्कुः, २८६
स्थिरासनपरिग्रहः, ३१८
स्थिरीभूय, ३८०
स्थूलहस्तः, ३९९, ४०६
स्नानगर्वः, ४२८
स्नायु, ४७६, ४८८
स्नायुमयी, २३६, २८७
स्निग्धः, ३५६, ४९०, ४९९
स्निग्धम्, ३९०
स्निग्धता, ३५७
स्निग्धाः, २७७
स्फुटप्रहारः, ४९७
स्फुरणः, ४०१
स्फुरणकः, २४४, ३९७
स्फुरितः, २३९, २४१, २४४, २४५
स्फुरितम्, ३७२, ३७५, ३८२
स्फुरितौ, ३७३
स्फुरी, ४०१
स्फूर्तिः, ४५७
स्रोतोगता, २६२, ४५१, ३१७, ३५६
स्वरः, १२९, २९६, २९७, ३०५, ३०९
स्वराः, २८४, २९२, ३००
स्वरान्, २९६, ३०४, ३०६, ३०७, ३०८, ३१०
स्वरस्फुरणः, ४०२
स्वरस्फुरणकः, ३९७
स्वरभङ्गः, ३५१
स्वरवीणा, २२९
स्वरव्यक्तिः, २८७
स्वरव्यञ्जिका, २५१
स्वरसंभूतिः, ३१४
स्वरसिद्धिः, ३०८, ३४१
स्वरहेतवः, ३५६
स्वरस्थानानि, २९६
स्वर्गः, २३७
स्वस्तिकः, ३९७, ३९९, ४०८, ४३१
स्वस्थानम्, २९६, ३६२, ३६३, ३६४, ३६५, ३६६, ३६७, ३६८, ३६९, ३७०, ३७१, ३७२, ३७३, ३७४, ३७५, ३७६, ३७७, ३७८, ३८०, ३८१, ३८२, ३८३, ३८४, ३८५, ३८६
स्वस्थानप्रक्रिया, ३६९
स्वाती, २३१
स्वेदहीनः, ४९९

ह

हंसः, १३७, १५७
हंसनादः, १३६, १४६
हंसलीकः, १३६, १४३
हकारः, १२९
हरम्, २२५
हरप्रियः, २४४, ३५१
हस्तः, २३३
हस्तपाटः, ४०३, ४१३
हस्तपाटाः ३९६, ३९८, ३९९, ४०१, ४०२, ४०३
हस्तपाटैः, ४२६
हाहूवर्णवती, ३८७

हिंकारः, १३२
हीनः, २३३
हुडुक्का, २४०, २३३, ३९९, ४१६, ४१८, ४१९, ४७०, ४७३, ४७५, ४७८
हृदयस्फूर्तिः, २३१
हेमादि, ३९२
हौडुक्किकः, ४१७
ह्रस्वम्, १३८
ह्रादः, २५२, २५७, २७१

ERRATA

Page	Line	Correct Reading
१५	२२	ताशताश
२२	१४	तालधारी
२९	१०	मार्गताल लक्षणम्
३२	३	संन्यासांशे
४२	२	तद्वद्द्वयो:
७०	१०	वैहायसम्
८८	६	अपरान्तके
११३	२	आसारितानि
१३२	३	संबन्धः
,,	७	ऋच्यूढम्
१३६	४	गजलीलो हंसलीलो वर्णभिन्नस्त्रिभिन्नकः
१४५	१	वर्णस्त्र्यश्र:
१५४	१	कोल्लाट:
१५७	३	करण:
,,	४	,,
१५९	१६	विंशत्युत्तरशतं
,,	२४	,,
१८९	७	योग:
१९४	३	नभोऽन्विताः
,,	१७	,,
२१५	१	पतितै:
२१६	६	परेण
२५२	२	द्विरधरोऽप्यधरात्
,,	१३	रेफोऽन्तु
,,	२०	चतुर्धा

Page	Line	Correct Reading
२८५	८	वक्षोस्थि
२८७	१	मेढकोपरि
३२४	१७	उद्यन्ति उदयं प्राप्नुवन्ति
३२९	२१	वंशव्यवस्था
३३८	३	न तत्र
३५६	११	वंशं
३५८	१	कृशः
"	४	कम्पितः
"	७	"
"	१०	रुक्षः स
"	२०	कम्पितः
३६९	१५	प्रक्रियैषैव
३८०	२४	चिन्धमरामक्रीः
३८८	२	ग्रहं
४०२	१	इत्युत्फुल्लः
"	३	माणिक्यवल्ली
"	४	हस्तपाटाः
"	१०	"
४०३	१३	विपर्यासात्
४०५	१८	एकविंशति
४२०	४	ताडनात्
४२३	९	अङ्गजातैः
४२८	२	प्रहरणानि
"	८	वितालः
४८८	१	वृद्धस्य

